

श्रीमगवत्पतञ्जलिविरचितं

R. SK. S. LIBRARY
ACC. No. 82-1
Class No.

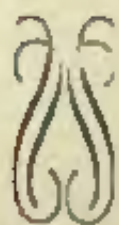
व्याकरण-महाभाष्य

[प्रदीप-उद्घोत विमर्शविश्रुषितम्]

पञ्चमो भागः

[सप्तमाष्टमाध्यायात्मकः]

22/12

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-मंस्थानम्
गुरुकुल भञ्जर (रोहतक)

2. SK. S. LIBRARY
ACC. NO. 82-1
CLASS NO.

ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

[श्रीकैप्यटकृतप्रदीपेन नागोजीभट्टकृतेन भाष्यप्रदीपोद्घोतेन च विभूषितम्]

पञ्चमो भागः

[सप्तमाष्टमाध्यायात्मकः]

स च—

परमतपस्विनां श्रीमताम्भगवान्देवाचार्याणामन्तेवासिना

महाविद्यालयगुरुकुलभञ्जरस्योपाचार्येण

वेद-व्याकरणसाहित्य-दर्शन-आयुर्वेदाचार्येण

वेदव्रतेन सम्पादितः टिप्पणिश्च ।

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्

गुरुकुल भञ्जर (रोहतक)

प्रथमं संस्करणम्

द्विसहस्रम्

२०००

२०१९ विक्रमाब्दे

१८८४ शकान्दे

१९६२ ख्रिस्ताब्दे

मूल्यम् १५००

पञ्चपसमुद्राः

(पन्द्रह रुपये)

❀ व्याकरण-महाभाष्यम् ❀

वेद का पढ़ना पढ़ाना सब आर्यों का परम धर्म है और "रक्षार्थे वेदानाम-
ध्येयं व्याकरणम्" वेद की रक्षा के लिये व्याकरण का अध्ययन अत्यावश्यक
है। हम सम्पूर्ण पातञ्जल व्याकरण-महाभाष्य प्रदीप और उद्धोत टीका
सहित प्रकाशित कर रहे हैं। हमारा संस्करण आज तक छपे सभी संस्करणों
से शुद्ध, सुन्दर और प्रामाणिक है। सम्पूर्ण ग्रन्थ २० × २६ = ८ साइज में पांच
जिल्दों में पूर्ण होता है। विवरण इस प्रकार है—

	अजिल्द	सजिल्द	विशेष
१. नवान्हिक (१-४ भा०)	७'००	१५'००	(छप चुका)
२. नवान्हिक (५-९ भा०)	७'००		
३. प्रथमाध्याय (२-३-४ पाद)	८'००	१६'००	(छप रहा है)
४. द्वितीयाध्याय	७'००		
५. तृतीयाध्याय	८'००	१६'००	(छपेगा)
६. चतुर्थाध्याय	७'००		
७. पञ्चमाध्याय	७'००	१६'००	(छपेगा)
८. षष्ठाध्याय	८'००		
९. सप्तमाध्याय	७'००	१५'००	(छप चुका)
८. अष्टमाध्याय	७'००		
सम्पूर्ण ग्रन्थ का मूल्य	७३'००	७८'००	

प्राप्तिस्थान—हरयाणा साहित्य संस्थान, पो० गुरुकुल मज्जर, जिला० (रोहतक)

❀ कान्यालङ्कार-सूत्राणि ❀

यास्क मुनि प्रणीत कान्यालङ्कार सूत्रों पर कविरत्न मुनि मेधाप्रतापार्य
जी ने 'प्रतिमङ्गला' शृति लिखी है। २८ पौंड के सुन्दर सफेद कागज पर छपे
१२० शृष्ट के महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ का मूल्य केवल १-२५ एक रुपया पचीस पैसे
मात्र रखा गया है।

सुदक—

श्रीशिवशंकर सिक्करे, एम. ए.

श्री कादम्बरि मार्ट प्रिंटिंग प्रेस, अजमेर.

ॐ ओ३म् ॐ

श्रीभगवत्पतञ्जलि-विरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

पञ्चमो भागः

युवोरनाकौ ॥ ७ । १ । १ ॥

युवोरनाकावित्युच्यते कयोर्युवोरनाकौ भवतः । प्रत्यययोः । कथं पुनरङ्गस्ये-

प्रदीपः—युवोरनाकौ । इह युवोरिति समाहारद्वन्द्वे 'युवुन' इति प्राप्नोति । इतरेतर-
योगे तु युवोरिति । तत्र सौत्रत्वान्निर्देशस्य तुभमकृत्वोकारलोपं वा कृत्वा निर्देश
इति न दोषः । केचित्तु कर्मधारयं व्याचक्षते । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यप-
देशात् । यथा समं चूर्णं कृण्वेत इति । एवं युव्यासौ समुदायो युवुलक्षणे बुधा-
साविति । तत्र समुदायस्याङ्गनिमित्तत्वासंभवादवयवयोर्यथासंख्यं कार्यविज्ञानम् । यथा
च भाष्यं कयोर्युवोरिति तथेतरेतरयोगे द्वन्द्व इति निर्णयः । अतिप्रसङ्गं मत्वा पुनरङ्गमिति—
कयोरिति । प्रत्यययोरिति । अङ्गाधिकारादङ्गस्य निमित्ते यौ युवू तयोरनाका-
विति सूत्रार्थावयवत्वात् । कथं पुनरिति । अङ्गाधिकारादङ्गस्यैव काचित् संयुक्त-
मिति भावः । सिद्धान्तवादिना तु वैयधिकरण्येन संबन्धो दर्शयितव्यः । संप्रति

उच्यते—युवोरनाकौ । युवोरिति निर्देशानुपपत्तिमुद्गाह्य परिहरति—इहेति । ननु संयुक्तानुमः
प्राप्तेरिति भावः । युवोरिति । ओसि यन्मादेशप्रसङ्गादिति भावः । आद्ये समाधत्ते—तुम-
मकृत्विति । सौत्रत्वादिति भावः । द्वितीय आह—उकारलोपं चेति । आन्दसोवर्णलोप
इति भावः । समं चूर्णमिति । चूर्णं कणसमुदायः । तत्रावयवसामान्या-
समुदायस्य तथा व्यपदेशः । कृण्वेत इत्यत्रावयवयोः कृण्वेतत्वात्समुदायस्य तथा
व्यपदेशः । वर्णो वर्णेनेति समानाधिकरणसमासः । नन्वेवं समुदायस्यानाकौ स्वात्मानत
आह—तत्रेति । यथा चेति । आन्दसश्च वर्णलोप इति तत्राह । अतिप्रसङ्गमिति ।
युव्यासुयुतिस्वादी । अङ्गस्यैवेति । युवुलक्षणादङ्गस्येत्यर्थ इति भावः । यद्यपि सिद्धान्त-
मतेऽपि वैयधिकरण्यसंबन्धोऽभिमतस्तथाऽपि निश्चयबुद्धिपरीक्षायां तदनाश्रयत्वेन परिहरती-
त्याह—सिद्धान्तवादिना त्विति । ननु आन्दसोऽत्र विभक्तिरस्येवेत्यत आह—लौकिक

त्यनुवर्तमाने+ प्रत्यययोः स्याताम् । युशब्दबुशब्दान्तमेतद्विभक्तावङ्गं भवति । यदि युशब्दबुशब्दान्तस्याङ्गस्यानाकौ भवतः सर्वादेशौ प्राप्तुतः× । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यतः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति । नन्दना कारिकेति+ । अत्रापि प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिः । यत्र तर्हि प्रत्ययलक्षणं नास्ति । नन्दनप्रियः कारकप्रिय इति* । मा भूतां याऽसौ सामासिकी विभक्तिस्तस्यां याऽसौ समासाद्विभक्तिस्तस्यां भविष्यतः । न वै तस्यां युशब्दबुशब्दान्तमङ्गं भवति । भवेद्यो युशब्दबुशब्दाभ्यामङ्गं विशेषयेत्तस्यानन्त्ययोर्न स्यातां वयं खल्वङ्गेन युशब्दबुशब्दौ विशेषयिष्यामः । अङ्गस्य युवोरनाकौ भवतो यत्रतत्रस्थयोरिति । यत्र तर्हि समासाद्विभक्तिर्नास्ति । नन्दनदधि कारकदधि× । एवं तर्हि—

न वा परं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन ।

प्र०—तु सामानाधिकरण्येन संबन्धमाश्रित्य समाधीयते । युशब्दबुशब्दाभ्यामिति । कृत-द्वितान्तत्वाद्युशब्दान्तस्य प्रातिपदिकत्वाद्विभक्तावुत्पन्नायां सत्यङ्गत्वे अनाकौ क्रियेते इत्यर्थः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति नन्दना कारिकेति । लौकिके प्रयोगेऽत्यन्तमत्र विभक्तेरभावः । अत्राऽऽहुः—विभक्तावुत्पन्नायामनाकयोः कृतयोरकारान्तलक्षणेन टापा भाव्यम् । ततो हल्ङ्थादिलोपेनेत्यानुपूर्व्या सिद्धमेतत् । यथा या सेति । ततश्चाग्रन्थोऽयमिति नन्दन कारिकेति पाठो युक्तः । नन्द यु स् इति स्थिते संबुद्धिगुणे कृतेऽकृते वा नित्यत्वादेर्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपे कृतेऽङ्गत्वाभावा-दनाकाप्रसङ्गः । नन्दनप्रिय इति अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्यावत् इति लुकि कृते न लुमताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधदनाकयोरप्रसङ्गः । भवादिन । विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेन युपू विशेष्येते न च तावद्वान्तौ संभवतः । न च विशेष्येण तदन्तविधिर्भवतीति युबुभ्यां तदन्तविध्यभावाच्च तत्र स्थितयोरङ्गवयवयो-र्युवोरनाकौ भवतः । नन्दनवर्धनीति । स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि नित्यत्वाकृते न लुमताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेशाप्रप्तिः । न वा परमिति । नर्हीह विभक्तिः प्रत्ययान्तरं वा परं निमित्तत्वेनोपात्तमिति प्रत्ययलक्षणत्वमनाकयोर्नास्तीति न लुमताऽ-ङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्यायमविषयः । केवलमङ्गस्य युवोरनाकौ भवत इत्युच्यते । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसंज्ञा । नहि तस्यां विधीयमानायां न लुमताऽङ्गस्येति

उ०—इति । नित्यत्वादिति । अकृते गुणे ह्रस्वान्तत्वाकृत एङ्मत्वालोपप्राप्तेरिति भावः । अन्तरङ्गानपीति । एतेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वमनाकाम्या भाष्यमित्यपास्तम् । अङ्गस्य । विशेषणत्वाच्चदन्तविधिः स्यादत आह—न च ताविति । नापि युबुभ्यामित्याह—न च विशेष्येणेति । नित्यत्वादिति । अन्तरङ्गानपीति

न चेह परं निमित्तमाश्रीयते । अस्मिन्परतो युवोरनाकौ भवत इति । किं तर्हि । अङ्गस्य युवोरनाकौ भवत इति । अङ्गसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेन । अथवा तयोरेव यदङ्गं तन्निमित्तत्वेनाऽऽश्रयिष्यामः । कथम् ? अङ्गस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी विज्ञास्यते । अङ्गस्य यौ युवू । किंचाङ्गस्य युवू । निमित्तम् । ययोरुयोरङ्गमित्येतद्वति । कयोश्चैतद्वति ? प्रत्यययोः ।

युवोरनाकाविति चेद्वातुप्रतिषेधः ॥ १ ॥

प्र०—प्रतिषेधः प्रवर्तते । लङ्गाङ्गसंज्ञस्य कार्यान्तरे विधातव्ये स प्रतिषेधः प्रवर्तते । न चाङ्गसंज्ञाऽङ्गस्य कार्यमिति प्रतिषेधाभावः । ननु चाङ्गस्येत्यत्राऽऽसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारे वज्रध्वेत्यत्रोरदत्वस्य परनिमित्तकत्वात्स्थानिवद्भावे सति न संप्रसारणे संप्रसारणमिति वकारस्य संप्रसारणप्रतिषेध उक्तः स इहत्येन न वा परं निमित्तमित्यनेन ग्रन्थेन विरुध्यते । नास्ति विरोधो दर्शनभेदाद्यथोद्देशे संज्ञापरिभाषामिति पक्षमाश्रित्य न वा परं निमित्तमित्याद्युक्तम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमाश्रित्य वज्रध्वेत्युक्तम् । तत्र हि पक्ष उरदित्यत्राङ्गसंज्ञासूत्रोपस्थानात्संनिहितः प्रत्ययो निमित्तत्वेनाऽऽश्रीयत इति परनिमित्तत्वं भवति । अथवेति । भवतु कार्यकालपक्षस्तत्रापि न दोष इति भावः । नामतत्त्वनात् । अनाकादेशविधाने । सयन्मसामान्ये षष्ठीति । निमित्तनिमित्तिभावलक्षणाश्च संबन्धोऽन्तरङ्गत्वादाश्रीयते । प्रत्ययनिमित्तत्वाच्चाङ्गव्यपदेशस्य प्रत्यययोरेव ग्रहणं विज्ञायते । धातुप्रतिषेध इति । नन्वधुनै-

उ०—आयाचेत्यपि बोध्यम् । प्रत्ययलक्षणत्वं प्रत्ययनिमित्तकत्वम् । न चाङ्गसंज्ञेति । न शुभता तस्मिन्निति वार्तिकरीत्या प्राप्तेः सूत्रेऽप्यङ्गपदं पूर्वोपलक्षणमेवेति चिन्तयेतत् । तस्मादभिधेयानित्यत्रादङ्गसंज्ञा भवतीत्येव भाष्याशयः । विरुध्यत इति । उरदत्ववदस्यापि परनिमित्तत्वादिति भावः । संनिहित इति । स य लक्ष्यानुशोधादानृत्याऽस्त्वविकोपणमिति भावः । प्रकृते स्वातृत्या निमित्तत्वे न मानमित्येव भाष्यासंगो युक्तः । यथोद्देशपक्षे तु सर्वथाऽसंनिधानेनैवेति तत्पक्षेऽप्येव भाष्यं योजितमुपाध्यायैः । कार्यकालपक्ष इति चाऽऽसूत्रेणुपलक्षणमिदम् । अन्ये तु यथोद्देशोऽपि संज्ञापरिभाषादेशे कार्याणां गमनमिति क्विति चेति सूत्रकैवटोक्तपक्षे संनिधानं दुर्वारमिति माण्वासंगतिरेव कैवटोक्तव्याख्याव इत्याहुः । परे स्वप्नसंज्ञायाः परनिमित्तत्वेन तद्वहाराऽऽस्त्वस्यापि परनिमित्तत्वमिति स्थानिवत्तावप्रवृत्तिरदत्वस्य साक्षात्परनिमित्तत्वाभावेऽपि । अत एवाग्राह्य इत्यादावक्तृसिद्धिरितोद् तच्च सममिति न कश्चिन्नाभ्ययोविरोधप्रसङ्ग इत्याहुः । ननु युवोरङ्गनिमित्तत्वमित्वाङ्गस्य निमित्तबोद्धिर्युक्त्येतत् आह—अनाकेति । तयोरेव वयं युवू इति लक्षणं प्रति निमित्तत्वेनाऽऽश्रयिष्याम इति भाष्यार्थ इति भावः । संबन्धान्तरस्यापि संभवादाह—अन्तरङ्गत्वादिति । शब्दयोश्च निमित्तनिमित्तिभावो वा स्थान्यादेशभाषो वा । तत्रास्त्यस्यासंभवादाद्यर्थेव ग्रहणमिति भावः । मुख्यान्तरमाह—प्रत्यय-

युवोरनाकाविति चेद्वातुप्रतिषेधो वक्तव्यः । युत्वा युतः युतवान् युतिः ।

भुज्वादीनां च ॥ २ ॥

भुज्वादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । भुज्युः कंयुः शंयुरिति × × ।

अनुनासिकपरत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अनुनासिकपरयोर्बोर्ग्रहणं न चेतावनुनासिकपरौ । यद्यनुनासिकपरयोर्ग्रहणं नन्दनः कारकः अत्र न प्रानुतो न ह्येताभ्यां युञ्जद्बुञ्जद्भाभ्यामनुनासिकं परं पश्यामः । अनुनासिकपरत्वादिति नैवं विज्ञायते अनुनासिकः पर आभ्यां ताविमावनुनासिकपरौ अनुनासिकपरत्वादिति । कथं तर्हि ? अनुनासिकः परोऽनयोस्ताविमावनुनासिकपरौ अनुनासिकपरत्वादिति । यद्यनुनासिकपरयोर्ग्रहणमि-त्संज्ञा प्राप्नोति + । तत्र को दोषः ?

प्र०-बोक्तं प्रत्यययोर्ग्रहणमिति । सत्यमुक्तं न तु लभ्यते । सामानाधिकरस्येन संबन्धसंभवे वैयधिकरण्यपक्षप्रयणस्यायुक्तत्वात् । भेदे हि निमित्तनिमित्तिभावो भवति । अभेदे च संभवति कथं भेद आधीयते । अथवा भाष्यकारेण पूर्वं स्थातव्येणोक्तमिदानीं वार्तिकमवतारितमित्यदोषः । भुज्वादीनां चति । भुज्वादीनां संबन्धिनः प्रत्ययस्येत्यर्थः । सत्यपि वैयधिकरण्येन संबन्धेऽतिप्रसङ्गः । भुज्युरिति । भुजिभूभ्यां युक्क्युक्ौ चेति युक्प्रत्ययः । मृत्युरित्यत्र त्युप्रत्ययो न युरिति मत्वा भाष्यकारेण मृत्युरिति नोदाहृतम् । कंयुरिति । कंशंभ्यां वमशुस्तितुतयस इति युस्प्रत्ययः । ननु सिक्करणं पदत्वे सति ह्रस्वनुस्वारार्थमिति । तत् एवाऽऽदेशो न भविष्यति । नैतदस्ति । अवग्रहाय सिक्त्वं स्यात् । अहलादावप्यनुस्वारार्थं वा । न ह्येताभ्यामिति । रस्योः क्युमृज्युनृज्युभिर्यादीनामेवं प्रसङ्गः । अनुनासिकः परोऽनयोरिति । अवयवान्तरापेक्षया लब्धपरव्यपदेशोऽवयव एवानुनासिक आधीयते नान्यः । न च भुज्युरित्यादावुकारस्य सानुनासिकत्वं प्रतिज्ञासमिति दोषाभावः । इत्संज्ञा प्राप्नोति । लोपस्तु

उ०-निमित्तत्वाच्चेति । वैयधिकरण्यप्रयणस्यायुक्तत्वं मुपपादयति-भेदे हीति । भेदस्य हि संबन्धितापेक्षेदकयोर्वो विरोधस्तज्ज्ञानसापेक्षज्ञानकस्याङ्गविरोधे संभवति विरोधस्याभ्यास्यत्वात् न न्याय्यः । अत एव निपादस्थपक्षो कर्मधारय एवाऽऽधीयते । न च कर्मधारये स्वाभिवाचकस्थपक्षिण्यस्य पूर्वनिपातापत्तिः । राजदस्तादिषु पाठादिषाहुः । वार्तिकमिति । तदर्थे प्रतिपादकमित्यर्थः । भुज्वादीनां प्राप्त्यभावादर्थकः प्रतिषेधोऽत आह-संबन्धिन इति । सत्यपीति । यद्यङ्गनिमित्तयुवोरित्यर्थेन युत्वादावदोष इत्युच्यते तथाऽऽद्यं दोष इत्यर्थः । न युरित्याति । एवं च तत्र योवङ्गनिमित्तत्वाभावादप्राप्तेस्तत्रोदाहृतमित्याशयः । अवग्रहेऽन्तरापेक्षया निषामकतायाः सर्वज्ञादर्शनादाह-अहलादावपीति । मन्दावाचपक्षानुपपन्नार्थयोरपेक्षां दर्शयति-क्युनृज्युभिरिति । अवयवान्तरेति । एवं बोकार एवानुना-

तत्र डीव्नुमोः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

डीव्नुमोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । नन्दनः कारकः । नन्दना कारिका । उगि-
लक्षणी डीव्नुमौ प्राप्नुतः+ ।

धात्वन्तस्य च ॥ ५ ॥

धात्वन्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । दिवु सिवु ।

पिष्टित्करणं तु ज्ञापकमुगित्कार्यभावस्य ॥ ६ ॥

यद्यं युशब्दबुशब्दौ पिष्टितौ करोति शिल्पिनि एव [३. १. १४५.]
द्व्युद्वुलौ तुट् चेति* तज्ज्ञापयत्याचार्यो न युवोरुगित्कार्यं भवतीति । कथं कृत्वा
ज्ञापकम् । पिष्टित्करणेणात्ययोजनं पिष्टित इतीकारो यथा स्यात्+ । यदि
चात्रोगित्कार्यं स्यात्पिष्टित्करणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो न युवोरुगि-
त्कार्यं भवतीति ततो बुशब्दबुशब्दौ पिष्टितौ करोति ।

न वा पित्करणं डीध्विधानार्थम् ॥ ७ ॥

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । पित्क-
रणं क्रियते डीध्विधानार्थम् । पित इति डीष् यथा स्यात् ।

टित्करणमनुपसर्जनार्थम् ॥ ८ ॥

टित्करणेऽप्यन्यत्प्रयोजनमस्ति । किम् । अनुपसर्जनादित इतीकारो यथा
स्यात् । टितोऽनुपसर्जनाद्भवत्युगित उपसर्जनाच्चानुपसर्जनाच्च । एवं तर्हि—

विप्रतिषेधातु टापो बलीयस्त्वम् ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधातु टापो बलीयस्त्वं भविष्यति । टापोऽवकाशः× । खट्वा
माला । डीपोऽवकाशः । गोमती यवमती । इहोभयं प्राप्नोति । नन्दना
कारिका । टाभवति विप्रतिषेधेन । नैव युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे पर-
मित्युच्यते+ । पूर्वश्च टापरो डीष् । डीपः परष्टाप्करिष्यते । सूत्रविपर्यासः
कृतो भवति । एवं तद्युगितो डीभवतीत्यत्राप्यतष्टावित्यनुवर्तिष्यते । एवमप्य-

प्र०-भवतु मा वा भूदिति न विचार्यते । कृतेऽप्युकारलोपेऽवशिष्टस्याऽऽदेशविधानेन
रूपनिष्पादनात् । धात्वन्तस्येति । दिवु इत्ययमप्यनुनासिकपर इत्यादेशप्रसङ्गः । न वा
पित्करणमिति । डीपि सतीकारोऽनुदासो भवति डीधि तुनात्त इति सति प्रयोजने न
ज्ञापकं पित्करणम् । टित्करणमिति । टिट्हेत्यत्रानुपसर्जनादिति वर्तते । अत्रांगि-
लक्षणे ङीप्प्रविशेषेण प्राप्तेऽनुपसर्जनादेव यथा स्यादिति नियमार्थं टित्करणं स्यादित्य-
ज्ञापकमुगित्कार्यभावस्य । विप्रतिषेधादिति । पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र विवक्षितः । एवं
उ०-सिक इत्याश्रितमित्यर्थः । दिवु इतीति । उवितो वेतीदिवक्त्वार्थं हि तत्रोकारोऽनुनासिकः ।

कारान्तादुगित इहैव स्यात् । नन्दना कारिका, गोमती यचमतीत्यत्र न स्यात् ।
एवं तर्हि संबन्धानुवृत्तिः करिष्यते । अजाद्यतष्टाप् [४. १. ४] ऋन्नेभ्यो
ङीप् [५] अतष्टाप् । उगितश्च [६] ङीभभवति अतष्टाप् । वनो र च
[७] वनो ङीभभवति उगितोऽतष्टाप् । पादोऽन्यतरस्याम् [८] ङीभभवति
उगितोऽतष्टाप् । तत ऋचि* । ऋचि च टाभभवति । उगितोऽत इति निवृ-
त्तम् । तत्रायमप्यर्थो द्विष्टान्द्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते । सिध्य-
त्येवं यत्विदं वार्तिककारः पठति 'विप्रतिषेधात् टापो वलीयस्त्व'मित्येतदसंगृहीतं
भवति । एतच्च संगृहीतं भवति । कथम् ? इष्टवाची परशब्दः+ । विप्रतिषेधे
परं यदिष्टं तद्ववतीति ।

प्र०-तर्हिने । यदोष्टवाची परशब्दो न गृह्यते तदाऽनुवृत्तिर्वाक्यभेदश्चाऽऽश्रीयत इत्यर्थः ।
एवमतीति । एकवाक्यताश्रयणेन पर्यनुपुक्ते । तत्रादन्तादुगितः पर्यायेण टापङीपोः
प्रसङ्गः । एवं तर्हि संबन्धानुवृत्तिरिति । यद्यपि वाक्यभेदेन संबन्धे दोषाभावः ।
उगितो ङीप् भवति । अदन्तादुगितो टाभभवतीति । तथाऽपि परिहारान्तरसद्भावप्र-
तिपादनायेदमुक्तम् । उगितश्च ङीभभवतीति । अतष्टाधिक्युत्तरार्थमत्रानुवर्तते । वनो
र चेत्यत्रात उगितष्टाविति वर्तते सत्र वन्नन्तस्यानुगित्वादन्तत्वासंभवाच्च वाक्यभेद
आश्रीयते । वन्नन्तस्व ङीभो भवतः, उगितोऽदन्तान्ङीवपवादष्टाविति । अतष्टादि-
त्यस्योत्तरत्रोपस्थानाय प्रतिपूत्रमनुवृत्तिं दर्शयति । टावृचीत्यत्र टावृप्रहणं न कर्तव्यं
भवतीति टाप उत्तरत्रानुवृत्तिरुपयुज्यते । टापः स्वातन्त्र्यनिराकरणायात उगित इत्ये-
ताभ्यां संबन्धः । उगिताऽत इति निवृत्तमिति । उगित इत्यस्य निवृत्तिराख्या-
यते । अत इत्येतत्सर्वत्र प्रकरणेऽनुवर्तते शितिब्राह्मणीति ङीघ्नकारौ मा भूता-

उ०-ङीप्ङीपोर्विशेषं दर्शयति-ङीपोति । वाक्यभेद इति । उगितो ङीप् । अदन्तादुगितष्टा-
वित्यर्थ इति भावः । वाक्यभेदे प्रमाणमुगितश्चेति सूत्रमेवेति बोध्यम् । उत्तरार्थमत्रानुवर्तत
इति । इह तु न फलम् । न चोगितोऽदन्तादुगितविधानं फलम् । उगित इत्यस्य ङीपा सह
संबन्धस्य पूर्वकृतप्रवृत्तेरत इत्यस्य सत्त्वेन चोगित इत्यस्य तद्वाक्येऽसंबन्धेन तस्य फलभ्य
पक्षमुपस्थापयामिति भावः । नन्वेवं वनो र चेत्यनेनैकवाक्यतयैव संबन्धः स्यादत आह—
तत्रेति । अदन्तत्वासंभवाच्चेति यजुष्मामित्यादावपि बहिरङ्गविभक्तिनिमित्तबलोपस्था-
तिहरवात्संनिपातपरिमाणया टापोऽप्राप्तेति भावः । नन्वेवमपि पादोऽन्यतरस्यामित्यादाव-
नुवृत्तिप्रदर्शनं व्यर्थमत आह—अतष्टाविति । अतोऽनन्तरमित्यर्थः । उत्तरत्रोपस्थितेः फलं
दर्शयति—टावृचीति । नन्वेवमपि टाप एव सा दर्शयताम् । अत उगित इत्यस्योस्तत्प्र-
दर्शनं व्यर्थमत आह—टापः स्वातन्त्र्येति । पादोऽन्यतरस्यामित्येवेति शेषः । अत

धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात् ॥ १० ॥

अर्थवतोयुधोर्ग्रहणं न च धात्वन्तोऽर्थवान् ।

नुम्विधौ भक्तग्रहणम् ॥ ११ ॥

नुम्विधौ* भक्तग्रहणं कर्तव्यम् । भक्तान्तस्योक्तिरुच्यते । उगिदचां सर्व-
नामस्थानेऽधानोर्भक्त इति । तच्चावश्यं कर्तव्यम् ।

लिङ्गविशिष्टप्रतिषेधार्थम् ॥ १२ ॥

प्रतिषेधिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति गोमान्
यवमानेन गोमती यवमनीत्यत्रापि स्यात् ।

न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् ॥ १३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेत्येषा परि-
भाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा कियेत भक्तग्रहणं वेति ।
अवश्यमेवा परिभाषा कर्तव्या । बहुन्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनाति ।
कानि ?

प्रयोजनं शुनः स्वरे ॥ १४ ॥

यथेह भवति* शुना शुन एवं शुन्या शुन्या + इत्यत्रापि स्यात् ।

यूनः संप्रसारणे ॥ १५ ॥

प्र० मिति । कृत्वाकृतित्यत्र जातिलक्षणो ङीप् मा भूदित्येवमर्थम् । घातकस्य चाशं
वदग्रहणादिनि । वर्णसमुदायमहणमिह न वर्णमहणमित्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषोपतिष्ठत ।
प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये सप्रत्यय इत्ययमप्यत्र परिहारः सम्भवति । एव गंगमतीति ।
ईकारात्परो नुम्विधौऽफलान्तत्वात् भवति । एवं नन्दनं कारक इत्यत्राभक्तान्तत्वात्
भावः न वा विभक्त्यामिति । विभक्तौ यत्कार्यं विधीयते लिङ्गविशिष्टस्य तन्न भवती-
त्यर्थः । शुनेति । मावेकाच इति प्राप्तं विभक्तैरुक्तत्वं न गोम्विधौ प्रतिषिध्यते ।
शुन्यति गोम्विधौऽपि कृते उक्तानयसोऽन्तर्भावित्यस्य विभक्तित्वस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः ।
ननु विभक्तैरेतत्कार्यं न तु विभक्तौ परतः पूर्वमेति कथं लिङ्गविशिष्टपरिभाषायां प्रति-
षेधः । नैष दोषः । विभक्तैरेतत्कार्यं, यच्च विभक्तौ परतः पूर्वमेति तत्सर्वं विभक्तौ कार्यमिति

उ०-इत्येतदिति समुदायस्यैव निवृत्तिः कथ्यते । एकदेशस्त्वमुच्यते एवेति भावः । वर्णसमु-
दायेति । उकारविशिष्टयोर्ग्रहणादिति भावः । इत्ययमपीति । अस्याः परिभाषायां भसा-
धारणप्रयोगस्य भ, व्योऽर्शनादिवं निष्कमेति केचित् । भाष्ये नुमापनिर्देशं परिहरति—
नुम्विधाविति । नैष दोष इति । विभक्त्यामिति विषयसप्तमीति भावः । नन्वस्य दोषस्यान-

यूनः संप्रसारणे प्रयोजनम् । यथेह भवति+ यूनः पश्येन्-येव युवतीः
पश्येत्यत्रापि स्यात् ।

उगिदचां तुम्बिधौ ॥ १६ ॥

उगिदचां तुम्बिधौ प्रयोजनम् । यथेह भवति* गोमान् यवमानेवं गोमती
यवमतीत्यत्रापि स्यात् ।

अनडुहश्चाऽऽम्बिधौ ॥ १७ ॥

अनडुहश्चाऽऽम्बिधौ प्रयोजनम् । यथेह भवति-अनड्वानित्वेवमनडुहीत्यत्रा-
पि स्यात् । न वा भवत्यनड्वाहीति । भवत्यन्येन यत्नेन । आमनडुहः स्त्रिया
वेति* । लिङ्गविशिष्टग्रहणादीकारान्तस्य प्राप्नोति ।

पथिमथोरात्वे ॥ १८ ॥

पथिमथोरात्वे प्रयोजनम् । यथेह भवति+ पन्थाः मन्था एवं पथी
मथीत्यत्रापि प्राप्नोति । न केवलः पथिशब्दः स्त्रियां वर्तते । उपसमस्तस्तर्हि
वर्तते । सुपथीति+* ।

पुंसोऽमुद्बिधौ ॥ १९ ॥

पुंसोऽमुद्बिधौ प्रयोजनम् । यथेह भवति*+ पुमानेव पुंसीत्यत्रापि स्यात् ।
न केवलः पुंशब्दः स्त्रियां वर्तते । उपसमस्तस्तर्हि वर्तते । सुपुंसीति ।

सख्युर्णिच्चावङौ ॥ २० ॥

प्र० सर्वत्र प्रतिषेधप्रवृत्तिः । एव युवतीगात । एवमर्थमन इत्युभयोः शेष इति ताऽऽभ्यसितव्यं
भवति । पथागत । समामैकदेश उवाहृत । इतर एतावदेवोदाहृतमिति मत्वाऽऽह-न केवल
इति सुपथीति । शोभन पन्था अस्यामिति वदन्तीहि । न पूजनादिति समास्यान्तप्रतिषेधः ।
पथिभ्यो ङीविति ङीप् । भस्य टेलोप इति टिलोप । सपुंसीति । शोभन. पुमांशोऽस्या-
मिति वदन्तीहि । उर प्रभृतिषु पुमानिति निभक्त्यन्तपाठस्य प्रयोजनमुक्तम्—एकवचना-
न्तरस्यैव निःस्य क्व यथा स्यादिति । तनाग्र शेषाद्विभाषेति विकल्पो भवति । पानेर्दुर्मि-
उ०-इत्यपकपेण परिहृतत्वात्कथमेतत्प्रयोजनमत आह—एवमर्थमिति । साधुभान्वाऽद्यानप्र-

वृत्तस्य भगवतोऽसाधुशब्दोच्चारणमनुचितमत आह—समामैकदेश इति । भाष्ये—उप-
समस्त इति । समस्तपराधोऽपम् । आचारकिबन्तात्कर्तृक्रियां लिखन्निधानान्नेति भावः ।
आचारकिवेव नेत्वन्वे । ननु कक्पूर्विति समासपदे सति टापि सुपथेति भाष्यमत आह—
न पूजनादिति । वस्तुतः पथ. प्रार्थनेष्वेव स इति सिद्धान्तादिनः क्रियामिति कपो दुर्वा-
हत्वादिदं धिन्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात्तदभाव इत्युच्यते । पानेर्दुर्मिति । सूनेः
सपमसत्वे पुमानिति क्रियामिति सूत्रस्य भाष्यान्वयेन सख्यो ह्रस्वश्चेति वक्तुमुचितम् ।

+ १. ४. १३३. * १. ७०. ७० १. ६८. * १. १८. + ७. १. ८५. + * ७.

४. ६५; ४. १. ५; ७. १. ८८. * ७. १. ८९.

सख्युर्गित्त्वानङ्गौ प्रयोजनम् । यथेह भवति ++ सखा सखायौ सखाय
एवं सखी सख्यौ सख्य इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

भवद्भगवत्त्ववतामोद्भावे ॥ २१ ॥

भवद्भगवत्त्ववतामोद्भावे प्रयोजनम् । यथेह भवति** भोः भगोः अथो
इत्येवं भवति भगवति अथवतीत्यत्रापि स्थान् ।

एतान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या ।
एतस्यां च सत्यां नार्थो क्लृप्तेन ।

तदेतदनन्त्यार्थं क्लृप्तेन कर्तव्यं नुम्प्रतिषेधो वा वक्तव्यः । उभयं न वक्त-
व्यम् । उपरिष्ठाङ्गत्वाद्भावां क्रियते-तत्पुस्तकदशकृत्यते । एवमपि सूत्रविप-
र्यासः कृतो भवति । एवं तर्हि योगविभागः कर्तव्यते । उगिदचो सर्वनाम-
स्थानेऽधातोः [७. १. ७०] युजेरसमामे [७१] । ततो नपुंसकस्य ।
नपुंसकस्य नुम्भवति । क्लृप्त इत्युभयोः शेषः । ततोऽच. अजन्तस्य च नपुं-
सकलिङ्गस्य नुम्भवति ।

यद्यपि तावदेतदुगित्कार्यं परिहृतमिदमपरं प्राप्नोति । शान्तितरा पालनि-
तरा + । उगितो नद्या धादिषु ह्रस्वो भवतीत्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं प्रसज्येत
नित्यं चेत्थते । उगितो या नद्येवमेतद्विज्ञायते । उगित एषा नदी । उगितो या
परा । अत्र चैव दोषो भवत्युगितो ह्येषा परा नदी, ऐषुमनितरायां** च प्राप्नोति ।
उगितः परा या विहिता । उगित एषा विहिता । उगित इत्येवं या विहिता ।
एवमपि भोगवन्तिरायां + दोषो भवति । भोगवन्तिरा भोगवन्तीतरा । तस्मादु-
प-०-त्रिति प्रत्ययस्योगित्त्वाद्गुणित्येति क्लृप् सखी सख्याविति । सख्यभिर्भाषा-
मिति क्लृप् । अतश्चोत्तरे अत्र प्राप्नोति क्लृप्विधानं तु सख्यभिर्भाषास्यार्थं स्यात् ।
भवद्भगवत्त्ववति । यदा संवद्भ्या भवदादयो विशेष्यन्ते तदा भवत्याधीनामपि प्रसङ्गः ।
यदा त्ववशः दोषो विशेष्यते तदा येन नात्रवधानमित्येकवर्गव्यवधानं श्रोतव्यं प्रवर्तते भव-
त्यादी तु वर्गद्वयव्यवधानादोत्पादभावः । तदभावात्कल्पनियोगविहितस्य क्लृप्स्याप्यभाव इति
केचिदाहुः । नार्थोऽङ्गत्वाद्भावेति । गोमत्याद्यर्थेनेत्यर्थः । पुरस्तादिति । उगिदचो सर्वना-
मस्थानेऽधातोर्कल इति । ततो युजेरसमामे न सखकस्याच इति अत्र क्लृप्त इति वचने ।
उभयोः शेष इति । युजेरसमामेनान्वयविभागदाशान्तावेव योगावपेक्ष्यते । कलिति क्लृप्त-

उ-०-केचिदाहुः । प्रत्ययस्य प्रत्ययस्य वृत्तिनाकाङ्क्षतया भवदादिरित्येवमेव शुक्लमि-
ति । अत्रारुचिः—भाष्ये—एव भवति भगवतीति पाठः । भाष्ये—योगविभाग इति । योग
विभागोऽपि कमभज्ञाभाषाज विपर्यास इति भावः । ननु इति इत्यस्य सूत्रप्रत्येऽपि संबन्धादु-
भयोः शेष इत्युक्तमत आह—युजेरिति । ननु तल इति करणे सूत्रभेदः स्यादत आह—

+ ० ० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

गितो या नद्युगितो या विहितेत्येवमेतद्विज्ञास्यते । एवं विज्ञायमाने शातनित-
रायां दोष एव ।

सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वात् ॥ २२ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यकारस्वकारयोरवेदमनुनासिकयोर्ग्रहणम् । सन्ति हि
यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ।

प्र०—यद्युक्तं पदमाश्रीयते, शातनितरेति । शातिपातिभ्यां करणे ल्युटि कृते गौरादिषु शात-
नपातन्तेति पाठान्कीप् । उगितो या नदीति । उगिच्छद्भ्योकारणेनेति भावः । इतराऽप्युही-
तामिप्राय आह—उगित एषेति । पूर्वगैवाभिप्रायेणाऽऽह—उगितो या परेति ।
उगिच्छद्भ्योकारणे विहितो गितः परेत्यर्थः । इतर आह—अत्र चैवेति । इप-
चोऽस्य सन्तीति इयुमान् तस्येदमित्यण् कीप् । यथेति लोपं कृत उगितः परा
नदीति विकल्पेन ह्रस्वं प्राप्नोति नित्यं चेज्यते, पूर्वोन्नेमाभिप्रायेणाऽऽह—उगितो
या परा विहितेति । ऐयुमतिवरायां चाणन्ताज्जी विहिता न तु गितः । इतरस्तु
शातनितरायामिप्रायऽऽह—उगित एषेति । मोषवतीतरेति । शार्करवादिषु भोग-
वद्गौरित्तोः संज्ञायामिति पाठान्कीनप्रत्ययः । उगित इत्येवं न विहित इमि विक-
ल्पेन ह्रस्वं न प्राप्नोति । उगितस्तु विहित इति । विधानाश्रयणे तु विकल्पः
सिध्यति शातनितरायां तु विकल्पः प्राप्नोति । सिद्धं भवति । भाष्यकार्यमिदं
वाक्यमित्याहुः । अन्ये त्वनुनासिकपरत्वादिति वाक्यमेवानेन व्याख्यातमित्याहुः ।
अनुनासिकप्रधानत्वादिति हि तस्यार्थः । अनुनासिकयणौ युचू इहानुकृतावित्यति-
प्रसङ्गाभावः । उकारस्तु निरनुनासिक एवेत्युगितकार्याभावः ।

उ०—मलितोति । करण इति । भावे स्त्रीत्यानुपपत्तिरित्यर्थः । गौरादिष्विति । टित्वान्नीपि
सिद्धे गौरादिषु ङकल्पने मानं चिन्तयम् । अस्तुतो ण्यासश्चेति युज्यते । स पाठ भाववयक
इति तत्त्वम् । इतर आह—अत्र चैव शेष इति । भाष्ये—अत्र चैव शेष इति
अत्र शेषश्चादौपमनितरायामपि दोष इति भाष्यार्थः । न भोगित, परेत्यर्थेऽपि पूर्वस्मात्परस्य
द्वये कर्तव्येऽगो कोपस्य स्थानिवत्त्वादौपमनितरायश्च न दोष इति वाच्यम् । बहिर्भूततर-
निमित्तत्वेन बहिरङ्गह्रस्वस्य स्थानिवत्त्वात् ङ्याऽसिद्धत्वेन पूर्वकासिद्धीव इव स्थानिवत्त्वा-
प्रभूतोः । पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वात् । विधानाश्रयणे त्विति । विधानमेवाऽऽधीयते न
तु स्वकल्पपरत्वमिति भावः । भाष्ये—सिद्धं तु युवोरिति । केचित्तु युस्य उकार उच्चा-
रणार्थः । अस्तु केवल एव । विनक्त्या चैवोच्चारणे सहायसंपादनात् । प्रत्ययेष्वप्युकार
उच्चारणार्थ एव । एवं चाज्ञाधिकारादङ्गमशामिनिधयोर्व्योरादेशविधानादुक्तिप्रसङ्गाभावेन
योरनुनासिकत्वप्रतिज्ञाफलं चिन्तयमिति वदन्ति । तत्र । विधेयविषय उच्चारणार्थानाम-
पीत्थज्ञापानस्य लोप इति सूत्र उक्तत्वात् । तस्मादनुनासिकयण्विशिष्टयोर्व्योरादेशादे-
ज्ञाविति भाव्यतात्पर्यम् । उकारमिति । स्युडादाविति शेषः । यत्र स्युडादावनाकाविष्येते
तेऽनुनासिकयणः पठनीयाः । भुजुतित्यादयश्च निरनुनासिका इति दोषाभावः ।

आयनेयीनीयियः फट्त्वद्घां प्रत्ययादीनाम् ॥ ७ । १ । २ ॥

आयनादिपुपदेशिवद्घनं स्वरसिद्धयर्थम् ॥ १ ॥

आयनादिपुपदेशिवद्घावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायामायनादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वरसिद्धयर्थम् । उपदेशावस्थायामायनादिष्विष्टः स्वरः यथा स्यादिति । शिलेयम् + × नैत्तिरीयः** । अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्घावे प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाऽऽद्युदात्तत्वे कृत++ आन्तर्यत आदेशा अस्वरकाणामस्वरकाः स्युः ।

न वा कचिचित्स्वरणानुपदेशिवद्घनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । कचिचित्स्वरणान् । यदयं कचिद्घादी-
भिनः करोत्यग्राधदघच्छौ च [४. ४. ११६; ११७] तज्ज्ञापयत्याचार्य
उपदेशावस्थायामायनादयो भवन्तीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । चित्करण एत-
त्प्रयोजनं चितः [६. १. १६३] इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति । यदि
चोपदेशावस्थायामायनादयो भवन्ति तत्तद्विचरणमर्थवद्भवति ।

प्र०—आयनेयी० । आयनादिष्विति । अङ्गाधिकारे विधानात्प्रकृतिप्रत्ययापेक्षा बहि-
रङ्गा आयनादयः प्रत्ययानुदात्तत्वं तु प्रकृतिनिरपेक्षत्वादनन्तरङ्गमिति तदेष पूर्व
प्राप्नोतीत्युपदेशिवद्घनं कर्तव्यम् । शिलेयमिति । शिलेय शिलेयम् । शिलावा
ह इति ङः । तित्तिरिङ्गा प्रोक्तमधीते । तित्तिरिवरन्तु इति च्छण । अस्वरकाः
स्युरिति । प्रवृत्तिकालापेक्षयेदमुच्यते , प्रयोगे तु स्वररहितस्याच उच्चारणाभावा-
दनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाभाविप्रस्वरा प्राप्नुवन्ति , केचित्तान्तर्यत इत्यन्यथा
न्याचक्षते । यथा—अनुदात्तोच्चारणे गात्राणां स्मरणं स्वरस्य स्निग्धता कण्ठजिह्वा-
रस्य महत्त्वं च भवति । एवं व्यञ्जनोच्चारणेऽपि । अयोग्यत्वाच्चनुदात्तधर्मोप-
जतो व्यञ्जनेषु नास्ति तदेवमस्वरकारणानुदात्तत्वरहितानामस्वरका इष्टोदात्तत्वरहितत्वा-
दनुदात्ता एव स्युरित्यर्थः । न वेति । सत्यप्यङ्गाधिकारेऽङ्गत्वमनपेक्ष्य प्रत्ययो-
त्पत्तिकाल एवाऽऽयनादयो भवन्तीति चित्करणेन ज्ञायते । तत्राङ्गानपेक्षत्वाद-

द०—आयनेयी० । आयनादिषु स्वेऽन्त इत्यन्तादेशोऽपि गृह्यत इति चातोषिति सूत्रस्थ-
भाष्यस्वरसः । इत्येक इत्यथमपि गृह्यत इति कश्चित् । ननु परत्वादायुदात्तान्प्रमाणादयो
भविष्यन्तीत्यत आह—अङ्गाधिकार इति । प्रकृतिनिरपेक्षत्वादिति । ग्रन्थसन्निधौ
गणिहत्वादियपि बोध्यम् । उपदेशिवद्घने तु कृतायनादीनामेव फणादीनामाद्युदात्तवि-
शिष्टानां विधानाच्च दोषः । अन्यथा शिलेयमित्यादी व्यञ्जनस्यैवाऽऽदेशाद्युदात्तत्वं
प्राप्नोति सम्प्रोदात्तत्वं चेष्टत इति भावः । ननु स्वरसिद्ध्याच उच्चारणाधोगतकथम-
स्वरका स्युरत आह—प्रवृत्तिकालेति अनुदात्तधर्मति । अनुदात्तवदकपधर्मैत्यर्थः ।

तत्राणादिप्रलियेधः ॥ ३ ॥

तत्रोणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अङ्गः अण्ड इति ।

धानोर्वैयह्वचनात् ॥ ४ ॥

अथवा यदयमृतेरीयङ् [३, १, २६] इति धातोरीयङं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुप्रत्ययानामायनादयो भवन्तीति । यदि हि स्युक्तेरुच्चि-
त्येव ब्रूयात् । सिद्धे विधिराभ्यमाणे ज्ञापकार्यो भवति । न चर्त्तच्छडा
सिध्यति । ऊङि सति वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत* । इटि कृतेऽनादिस्वादादेशो
न स्यात् । इदमिह संप्रधार्यम् । इट् क्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ? पर-
त्वादिङागमः । निन्य आदेशः । कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्य
आदेशो न हि कृत इटि प्राप्नोति । किं कारणम् ? अनादित्वात् । अन्तरङ्ग-
स्त्वदेशः । काऽन्तरङ्गता । इदानीमेव ध्रुक्प्रत्ययानादिषूपदेशिवद्बचनं स्वरसि-
द्धयर्थमिति । तदेतदृतेरीयङ्वचनं ज्ञापकमेव न धातुप्रत्ययानामायनादयो
भवन्तीति ।

प्रतिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेः सिद्धम् ॥ ५ ॥

प्र० सति द्विद्विज्ञाने परत्वाभिन्नत्वाच्च कृतेऽप्ययत्नदिपु प्रत्ययास्तुतास्तत् भवनीतीष्टस्वरसि-
द्धि । नमोऽपिप्रतिपेध । इति ये त्वनुष्ठानयः स्वतन्त्रादयस्तेषु सप्रयोरित्संज्ञया भाग्यं
स्वित्यनव्ययस्य चत्तो कृष्णशतोरिति लिङ्गत्तद्विज्ञापु भावकाशनाऽऽदेशादिघातेन-
त्वज्ञा न बाध्यत । निरय आदेश इति । उपदेशे य प्रत्ययादिस्तस्याऽऽदेश
इति कृतेऽपीति प्राप्नोति । अनादिन्वादिति । संप्राप्तिकं प्रत्ययादित्वमाभित्याऽऽदेशो
विधीयते । प्रातिपदिकविज्ञानादिति । पदान्तैरपि परिहाराः संभवन्तीत्यन्युत्पत्ति-
पलाभयः ।

उप-परत्वाभिप्रायश्चेति । इत्थं चिन्त्यम् । आशुदान्तविवक्षितानामेव प्रत्ययानां विधानात् । तस्माच्चिन्तयेन प्रत्ययसंख्यादंशानामुत्पत्तिरनियोगसिद्धावादायै पूर्वं प्रकृतिज्ञाप्यते इति भाष्यार्थः । प्रत्ययविधेः इत्यन्यथा कृत्यायनादिकानामेव वाऽऽशुदान्तविवक्षितानां तत्तच्छास्त्रविधानमिति तात्पर्यम् । न बाध्यत इति तन्मन्त्रोपदेश एवेत्वे कोवे वाऽऽशुदान्तप्रसिद्धिमुपादानमित्येवोक्तमिति भावः । इति कृते प्राप्त्यजायाः कथमादेशानां निमित्तमवगत आह—उपदेश इति । इति सम्भव इति नेप । साप्रतिकासति । उपदेश इति पञ्चमः शब्दोऽर्थः । साप्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यापुक्त्यादिति भावः । भाष्ये—ज्ञापकमेवेति । न च छम्भुनामिति शब्दे तदर्थीयसुनामिपुक्तिः प्रातिपदिकप्रत्ययानामप्यादेशाभावं ज्ञापयेत् । अथनादीनां निर्विषयत्वापत्तेः कथञ्चानां धातुप्रत्ययेष्वभावादुक्त्यादीनां विषयस्य व्यस्यत्येव्यादिनिर्देशानां वासंशयापसंश्रयेत्याहुः । भाष्ये—प्रातिपदिकविज्ञा-

प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम् । उणादयोऽप्यु-
त्पन्नानि प्रातिपदिकानि ।

भोऽन्तः ॥ ७ । १ । ३ ॥

भादेशे धात्वन्तप्रतिषेधः ॥ १ ॥

भादेशे धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उज्जिहता उज्जिहनुमिति । प्रत्ययाधि-
कारान्सिद्धम् । प्रत्ययग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? आयन्तेर्नानीय्य-
फदस्वच्छर्षा प्रत्ययादीनाम् [७. १. २.] इति ।

प्रत्ययाधिकारान्सिद्धमिति चेदनादेरादेशवचनम् ॥ २ ॥

प्रत्ययाधिकारान्सिद्धमिति चेदनादेरादेशो वक्तव्यः । अपि न श्वो विज-
निध्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते+ । एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणमनुवर्तत आदि-
ग्रहणं निवृत्तम् । कथं पुनः समासनिर्दिष्टानामेकदेशोऽनुवर्तत एकदेशो वा
निवर्तते ।

असमासनिर्देशान्सिद्धम् ॥ ३ ॥

असमासनिर्देशः करिष्यते । प्रत्ययस्याऽऽदीनामिति । स तर्ह्यसमासनिर्देशः
कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । कियते न्यास एव । कथम् ? अविभक्तिको निर्देशः ।
प्रत्यय आदीनामिति ।

प्र०—भोऽन्तः । इह प्रत्ययग्रहणेऽनुवर्तमान एकसमाननिर्दिष्टमादिग्रहणमप्यनुवर्तते तथा
च शयान्ता इत्यत्रानादित्वाऽन्तस्यान्तर्देशो न स्यादिति प्रत्ययग्रहणं नानुवर्त्यमिति
भत्वाऽऽह—भादेश इति । भकारोपदेशस्तु प्रत्यय इव लाघवार्थः स्यात् । शयान्ता
इति । गीञ उपसंवादाशङ्कयोश्चेति । लेट् । तस्य भ् । लेटोऽडाटावित्याडागम् । टेरे-
त्यम् । चैतोऽन्यत्रेत्यैत्वम् । भोऽन्तर्देशः । शब्दकृ । शीङ् सार्वभानुके गुरा इति
गुराः । कथं पुनरीति । यदार्थाधिकारपक्षे उपात्तार्थेऽर्थाधिकारपक्षे वा तथाऽर्थं
पर्यनुयोगः । वर्तिपदार्थस्य समुदायऽर्थेऽन्तर्भावानुपस्थित्यसम्भवात् यदा त्वनाभिप्तार्थे

उ०—नाच्च पाणिनेरिति । अत्र पाणिनेरित्युक्त्या सपिषा पशुपेयादिकृतिपथारिक्तोणादिषु
पाणिनेरित्युपपत्तिपक्ष एवाभिप्रेत इति दर्शयति । वस्तुतः सपिषेत्यादौ त्वमपि बहुकृदङ्गना-
दिभिः सर्वथाऽन्युपपत्तिरेव नेष्यति बोध्यम् ।

भोऽन्तः । अनादित्वादिति । अन्तरङ्गत्वादन्तर्देशोऽपूर्वमेवाऽऽद्यातम् इति भावः ।
नन्वेवं धातुषु लकारोपदेशे व्यर्थोऽत आह—भकारोपदेशस्त्विति । प्रत्यये अति अत
आप्तेति त्रिकृत्कारणाभावो लाघवम् । अत्र तु बहुवर्णोच्चारणाभावो लाघवमिति बोध्यम् ।
यदाऽर्थाधिकारेति । अयोपवाहारपक्षवत्तदा बोधनिर्वाहः । पञ्चगव्योपस्थितेः स्याद्व्यव-
हारेऽप्याह—उपात्तार्थेति । अन्तर्भावानुपस्थित्यभावोऽदिति भावः । यदा त्विति

नञ् शयान्ता इत्यनकारान्तत्वादङ्गस्याङ्गावप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्रैतस्मिन्प्रत्ययग्रहणेऽनुवर्तमान आदिग्रहणे निवृत्ते शयान्ता इत्यनकारान्तत्वादङ्गस्याङ्गावः प्राप्नोति* तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

सिद्धमनानन्तर्यादनकारान्तेनाङ्गावनिवृत्तिः ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अनानन्तर्यादनकारान्तेनाङ्गावो न भविष्यति ।

कथं कृत्वा चोदितं कथं कृत्वा परिहारः ? अनकारान्तग्रहणं प्रत्ययविशेषणमिति कृत्वा चोदितं भकारविशेषणमिति कृत्वा परिहारः । यद्यनकारान्तग्रहणं भकारविशेषणं शेरते अत्र न प्राप्नोति* ।

नञ् रुटि संनियोगवचनात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

तत्र रुटि= संनियोगः करिष्यते । क एष यत्प्रश्नोद्यते संनियोगो नाम । चकारः कर्तव्यः । रुट् च । किंच ? यच्चान्यत्प्राप्नोति । किंचान्यत्प्राप्नोति ? अङ्गावः । स तर्हि चकारः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । योगविभागः करिष्यते । शीङः । शीङ उत्तरस्य भस्याङ्गवति । ततो रुट् । रुट् च भवति शीङ

प्र०—शब्दमात्रं प्रतिज्ञातस्वरितत्वं अनुवर्तते इति पक्षस्तथा नास्ति चोदायकाशः । संख्याव्ययादेर्ङावित्यतो दामहायनान्तावेत्यत्राव्ययग्रहणाननुवृत्तावपि संख्याग्रहणानुवृत्तिदर्शनात् । तत्रेति । अन्तरङ्गत्वादाटि कृतेऽन्तादेशापवादोऽन्तादेशः प्राप्नोति । अनकारान्तादङ्गावप्रत्ययस्य परत्वात् । सिद्धमिति । अनकारान्तेनाङ्गेन प्राधान्याङ्गभूत एव विशेष्यते । तत्र व्यवधानादन्तादेशाभावः । अन्तादेशस्त्वविधिमनुपादाय विधीयमानो व्यवधानेऽपि भवति । शेरते इति । प्रतिपदविधेयत्वत्वाद्गुटि कृतं व्यवधानादन्तादेशो न प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति वचनाङ्गभकारमात्रस्याऽऽदेशो विधीयते । तच्च ह्येता व्यवधीयते । रुटि संनियोगवचनादिति । आगमादेशयोः सह विधानादामेन

उ० पञ्चाङ्गीकारकमाह—संख्याव्ययादिति । संख्याग्रहणेति । संख्यादिग्रहणोपपत्तेः । अन्तरङ्गत्वादाटि कृत इति । इदं वस्तुस्थितिकथनम् । अन्तरङ्गत्वं चाङ्गमज्ञानपेक्षणात् । अत्रैतस्यामेव अट् प्रवृत्तेर्वा । अनकारान्तादङ्गावप्रत्ययवत्त्वस्यादित्यर्थात् । आटः प्रत्ययभक्तत्वेन व्यवधानादङ्गावभावादिति भावः । प्राधान्यादिति । तस्य स्थानित्वेन प्राधान्यम् । प्रत्ययवत्त्वव्यतिरेकं तद्विशेषणमिति भावः । अत्राङ्गस्येव इत्यनुशेषात्पञ्चम्या विपरिणम्बते । सोऽन्त इत्यत्र स्वस्वनिमित्तप्रत्ययवत्त्वस्य स्वस्वैयर्थाङ्गाव्युपादानमिति बोध्यम् । प्रतिपदविधेरिति । शीङो हि इत्यत्र क् कियते स चानवकाशः । तत्रावयवं शास्त्र आरम्भादिति भावः । पुतेन परत्वात्किञ्चादुटि-यदास्तम् । ननु कथमिह सोऽन्त इत्यन्तोऽनुवृत्तवर्ण्येति चेति सति तत्सहितस्याऽऽदेशेन भाव्यमिति कथं तच्च व्यवधानादङ्गावमत आह—निर्दिश्यमानस्येति । तादृशं स्वरूपं च व्यवहितमनेति भावः ।

इति । एवमपि पर्यायः प्रमज्येत । एवं तर्ह्यश्चन्द्रस्य रुटं वक्ष्यामि । तदच्य-
न्द्यग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तेते । क प्रकृतम् । अदभ्यस्तात्
[७. १. ४] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।
शीङ् इत्येषा पञ्चम्यदिति प्रथमायाः पष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य
[१. १. ६७] इति ।

शीङो रुट् ॥ ७ । १ । ६ ॥

रुटि दृशिगुणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

रुटि दृशिगुणः प्राप्नोति × । 'अर्धश्रमस्य केतवः' इति । तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । न वक्तव्यः । परस्मिन्निति विहति च [१. १. ४] इति प्रतिषेधो
भविष्यति । एवम'अर्धश्रमस्य केतवः' इत्यत्र प्राप्नोति । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

प्र०-स्थानिनो उक्तवधानाभावः । एवमपि पर्याय इति । अद्भावे कृते कृत्य प्राप्नोति,
अन्य कृद्विधातादस्त्वधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावादुटि कृतेऽद्भावो न प्राप्नोति । व्यवधानान् ।
ततो विरोधात्तुल्यबलत्वाच्च पर्यायप्रसङ्गः । एव तर्ह्येति । अच्यन्दस्य रुटि सत्य-
वयदावयवोऽपि सनुदावयवो भवतीति रुटा व्यवधानाभावादुगुणः शीङ् प्रवर्तते

शीङो रुट् । अष्टधमिति । दृशार्थेऽपि भेदन्तादेश इरितो वेत्यादि तस्य
चान्तरकृत्वाद्गुणात्पूर्वं रुटि कृत अदृशोऽपि गुण इति गुणप्रसङ्गः । परस्मिन्निति ।
यदा द्विति चेत्यत्र निमित्तसमप्रसीपक्षम्यक्त परसमप्रसीपक्ष आभितस्तदैतदुच्यते । वार्ता-
वाङ्गं बलवदित्यनपेक्षिते वर्णाभयत्वाद्न्तरङ्ग एकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिबद्धा-
न्नाभित्सर्वधानुक्त परमाभित्य द्विति चेति गुणप्रतिषेधः प्रवर्तते । येन आप्राप्तिन्यायेन
तन्निमित्त एक प्रतिषेधो गृह्येन बाध्यते नतु द्वित्सर्वधानुक्तनिमित्त । प्रतिषेधाच्च वर्तायासो
भवन्तीत्युभयप्रसङ्गे प्रतिषेधः प्रवर्तते । अष्टधमिति । भिदादेशस्यामः पित्वादि-
त्वाभावाभास्ति गुणप्रतिषेधः । एवं तर्ह्येति । पूर्वान्ते रुट्यलघुपक्षत्वादुगुण-

उ०-भाष्ये-एवमपि पर्याय इति । योगविभागपक्षेऽप्यं शेषः । सहविधालनोपकणकाराभावात् ।
तदाह—अद्भावे कृत इत्यादि । लकारकरणे तु तत्करणप्रयुक्तं गौरवमेव शेष इति भावः ।
अच्यन्दस्य रुटि तेन सनुदावयवस्य व्यवधानाच्छीङ् सार्वधानुक्त इति गुणो न स्यात्त
आह—अच्यन्दस्येति । रुड्विशिष्टस्यैव सार्वधानुक्तत्वादिति भावः ।

शीङो रुट् । गुणात्पूर्वं रुटीति । बहुलं छन्दसीष्यप्रसङ्गानिमित्तप्रत्ययमात्राभयो
दन्तरङ्गः । गुणस्तु प्रकृतिप्रत्ययोभयविशेषाच्चत्वादिरङ्ग इति भावः । कृत इति । तत्र
कृतेऽपीत्यर्थः । नतु प्रतिषेधविषयोऽयं गुणः प्रतिषेध बाधेतेत्यत आह—येन नेति तन्नि-
मित्त एवेति । अहनिमित्तपक्षेऽर्थः । अन्येष्वपि परत्वाद्गुणः प्रतिषेध बाधेतेत्यत आह—
प्रतिषेधाश्चेति विध्युन्मूलकत्वादिति भावः । प्रत्ययपक्षः प्रतिप्रत्ययः । यदि रुटोऽर्हो

पूर्वान्ते शीङो गुणविधिः ॥ २ ॥

पूर्वान्ते शीङो गुणो विधेयः । शेरने । सूत्रं च भिद्यते । यथान्याममेवास्तु ननु चोक्तं रुटि दशिगुणप्रतिषेध इति । पूर्वान्तेऽप्येष दोषः । कथम् ? अयं दशिगुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथैव विडति चेत्तेतं प्रतिषेधं बाधत एवमनुपधाया अपि प्रमद्व्येत । तस्मादुनाभ्यामेव दशेरकप्रत्ययान्तरं वक्तव्यं 'पिनरं च दशेरं मातरं च' = दशेयमित्येवमर्थम् + ।

भादेशादाड्लेटि ॥ ३ ॥

भादेशादाड्लेटि— भवति विप्रविषेधेन । भादेशस्यावकाशः × । लुनने लुनताम् अलुनत । आटोऽवकाशः । 'पतांति दिवम्' * । उदर्षि च्वाक्याति । इदोभयं प्राप्नोति । अपि नः खो धिजनिध्वमाणाः पतिभिः सह शयान्ते । आड्लेटि भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ?

न वा नित्यत्वादाटः ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? नित्यत्वादाटः । नित्य आडागमः । स कथं नित्यः ? यद्यनकारान्तप्रहणं भ्रकारविशेषणम् । अथ हि प्रत्ययविशेषणं भादेशोऽपि नित्यः ।

प्र०—भाष्य । लघूपधगुणस्यैव हि अदृशोऽङि गुण इति प्रत्यापत्तिः क्रियते । अथवा गुणप्रत्येक उपस्थानात्तस्यैवात्र विशेषणत्वेन ताव्यवधानमित्येकवर्णव्यवहितस्य गुणो भवति । रुटि कृते न भवति । शेरत इति । रुकि सत्यनिगन्तत्वाद्गुणाप्रसङ्गः । पूर्वान्तेऽपीति । विडति चेति गुणे प्रतिषेधेऽप्येव अदृशोऽङि गुण इति गुणो विधीयते । स यथैव प्रतिषेधविषये प्रवर्तते तथैवानुपधाया अपि इव प्रवर्तते । अङ्ग्यहारा च भ्रुतत्वादृशेरैव विशेषणं नेक । दशेरकप्रत्ययान्तरमिति । यश्च लिङ्ग्याशिष्यश्च यथोक्ता वेद्यवत् सत्प्रसङ्गे छन्दसि दशेरकवक्तव्यः । अथ भाषाया-मदर्शान्नित्यत्र किन्तुर्विश्रुतकनिमित्तं प्रतिषेधं कस्मात् भवति । विडतीति निमित्तसमर्थाविज्ञानाद्व्याप्ताङ्गं वलीय इत्येकदशात्पूर्वमेव गुणविधानाद्वा स्थानिवद्भावाद्भा-कादेशस्य व्यवधानात्कृतार्थस्य वा प्रतिषेधस्य परत्वाद्गुणेन बाधनान् । भादेशोऽपि

उ०—गुणो विधीयत इत्याश्रीयते तत्राऽपि न दोष इत्याह—अथवेति । अनुपधाया अपीति । प्रतिषेधसूत्राणां परिभाषावद्विषेधकताभयतया किन्तोऽप्यस्योपधाया इत्यस्य च बाधे विनि-गमक्यभावादिति भावः । नन्विहोऽत्र विशेषणाच्च दोष इत्युक्तं तत्राऽऽह—अङ्ग्यहारां चेति । लिङ्गात्भ्रुतेर्बलवत्त्वादिति भावः । लिङ्ग्याशिष्याङिति । दशेयमित्यत्रास्य प्राप्तिः । स्थानिवद्भावाद्धेति । अथ परस्मिन्नित्यनेन । कृतार्थस्य चेति । भिष्य इत्यादौ । अत्र विधिवेव निषेधापवादकत्वेन निषेधाच्च वक्तव्यता इत्यस्याविषय इति भावः । भादेशादिति

= अर्थेद १ २४ । १ + १ । २९ - ३ ४. १४ × ० १ ५ १ कर्त्तव्य ७, १५ । १.

अन्तः क्व च ॥ ७ ॥ १ ॥ ७ ॥

अन्तरङ्गः स्वत्वाद्वाह गमः । क्वचि-तः । न दे न देतु द्व त्वधि-
कारः ५ । अथ हि लादेशे च त्वधिकारोऽनुवर्तत उभय समानः अथम् । यद्ये-
वानकारान्तग्रहणं प्रत्ययविशेषणमथऽपि लादेशे वा त्वधिकारोऽनुवर्तत उभय
थाऽपि पूर्वविप्रतिषेधेन नार्थः । कथम् ? बहुलं छन्दसि [२. ४. ७३] इत्ये-
वमय शपो लुङ् न भविष्यति । तत्रानत इति प्रतिषेधो भविष्यति ।

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥ १ ॥ ७ ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७ ॥ १ ॥ ८ ॥

अनो भिस ऐम् ॥ ७ ॥ १ ॥ ९ ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७ ॥ १ ॥ १० ॥

इदं बहुलं छन्दसीति द्विः कियते । एकं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? यदि
तावत्पूर्वं कियते परं न करिष्यते । अनो भिस ऐमित्यत्र बहुलं छन्दसीत्येन
दनुवर्तिष्यते । अथ परं कियते, पूर्वं न करिष्यते । बहुलं छन्दसीत्यत्र रुड-
प्यनुवर्तिष्यते ।

अपर आह । उभे बहुलग्रहणे एकं छन्दोग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ?
इदमस्ति । वेत्तेर्विभाषा । तत्रछन्दसि । छन्दसि च विभाषा । ततोऽनो भिस
ऐम्भवति । छन्दसि विभाषेति ।

३०-नित्य इति । उभोश्च नित्यत्वे 'न वा नित्यत्वाद्वा' इति न शक्यते वक्तुम् ।
कविशेषणपक्षेऽप्यभेदाभयेनाऽऽतो नित्यत्वम् । भेददर्शने तु शब्दान्तरप्राप्त्याऽऽक्षय-
नित्यः । यदि प्राग्लादेशादिव तदा प्रत्ययमात्रापेक्षत्वाद्वाहन्तरङ्गः ।

वेत्तेर्विभाषा । अनो भिस ऐमित्यत्र । वाक्यभेदेन सधन्धाङ्गापायामप्यसू-
भवति । छन्दसि च विभाषेति । प्रत्ययमात्रस्य च्छन्दसि रुड् विधीयत विभाषा ।
उयवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च यथाप्रयोगं रुड्विधिः ।

३०-पूर्वविप्रतिषेधवातिक्रमादोऽन्तरङ्गत्वं लावन्धावासादः प्रवृत्तिं ज्ञानः पुपगमेति बोध्यम् ।
अत्राप्यसिद्धात्तोऽप्येवमेव । स्यात्तु इत्यत्र पूर्वमादोऽप्रवृत्तावधारणः स्यात् । पूर्वमादो तु
तेन स्पष्टधातुत्वाद्वादेश इति भावः । शब्दान्तरप्राप्त्याऽऽतोऽर्जावत्त्वं स्यादित्याहुः ॥ ३०-
अभेदाभयेनेति । स्थानिविशेषमनादस्य कार्यमात्रस्याभेदाभयेनेत्यर्थः । भेदेति । कार्य-
भेदात्कार्यभेदात्प्रत्यय इत्यर्थः ।

वेत्तेर्विभाषा । ननु बहुलग्रहणाभावे गौणो रुडिति सूत्रभाष्योक्त्याप्तमित्यादी क्व
स्यात आह—प्रत्ययमात्रस्येति । नन्वेवमपि सर्वस्य प्रत्ययस्य विभाषा रुड् स्यादत आह—
न्यवस्थितेति ।

अतो भिस ऐम् ॥ ७ । १ । ६ ॥

इह वृक्षैः शृङ्गेरिति परत्वं देवं प्रप्नोति* । ऐस्माव इदानीं क भविष्यति ।
कृत एत्वे भौतपूर्व्यात् ।

कृत एत्वे भूतपूर्वमकारान्तमित्येव भविष्यति ।

ऐस्तु नित्यस्तथा सति ।

एवं सति नित्य ऐस्मावः । कृतेऽप्येत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्य-
त्वादैस्त्वे कृते विद्वन्निमित्त्वादेत्वं न भविष्यति ।

एत्वं भिसि परत्वाद्देव ऐस्क भविष्यति ।

कृत एत्वे भौतपूर्व्यादेस्तु नित्यस्तथा सति ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ७ । १ । ११ ॥

इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते । उभौ शक्याववक्तुम् । कथम् ? एवं
वक्ष्यामि । इदमदसोः कादिति । तन्नियमार्थं भविष्यति । इदमदसोः कादेव
नान्यत इति ।

टाडसिद्धसामिनात्स्याः ॥ ७ । १ । १२ ॥

किमर्थमिनादेश उच्यते न नादेश एवोच्येत ? का रूपसिद्धिः ? वृक्षेण
शृङ्गेण । एत्वे योगविभागः करिष्यते* । कथम् ? इदमस्ति । बहुवचने भज्येत्
[७. ३. १०३] । आसि च [१०४] । तत आडि च [१०५] आडि
च परतोऽत एत्वं भवति । वृक्षेण शृङ्गेण । तत आपः संयुद्धौ च [१०६]

प्र०—अतो भिस ऐम् । परत्वादिति । एत्वस्यावकाशोः वृक्षेणिति । ऐसोऽवकाशः
कृत एत्वे । प्राप्नोत्वादुभयप्रसङ्गे परत्वादेस्त्वप्रसङ्गः । मुख्यशब्दार्थाश्रयणेनानवकाशं मत्वा
पृच्छति—ऐस्माव इदानीमिति । कृत एस् इति । साम्प्रसिकाभावे भूतपूर्वगतिरा-
र्थायतं । ननु नाप्राप्त एत्वं ऐसाश्चमाणास्तस्यापवादो युक्तः । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो
विप्रतिषेधः । एवं तर्हि पूर्वपक्षवादिनोत्सर्गापवादमनाधित्य चादितमिति तदनुसारेणैव
सिद्धान्तवादी परिहरति—एस्तु नित्य इति ।

टाडसिद्धसामिनात्स्याः । आडि चेति । स्थानिवद्भावाद्भादेश एव विज्ञा-

३०—अतो भिस ऐम् । मुख्यशब्दार्थेति । एवं केवमपवादत्वाद्भाषित्वैवेति भावः ।
अनाधित्येति । सर्वथाऽसंभव एव शक्यत्वमिति शक्तिकरीत्यर्थः । तथा सतीत्येवमाव-
काशकमेव रक्षितम् । कृते चारितार्थमप्राप्नोत्य परत्वादेस्त्वमित्यङ्गीकार इति हि तदर्थः ।
अङ्गीकार इत्येवमावकाशार्थं सूचितम् ।

टाडसि० । भादेश काकोऽभावादाह—स्थानिवद्भावादिति । न च परत्वादेस्त्वे
नादेनविषयकैवप्यपत्तिः । तस्मान्मार्थादेव पूर्व नादेश एत्वमिति कमाश्रयणादशेषः ।

आप आङि चौसि चेति । नैवं शक्यम् । इह हि अनेनेतीद्रूपलोपः प्रसज्येत* ।
भलि लोपः करिष्यते । न शक्यो भलि लोपः कर्तुम् । इह हि दोषः स्यात् ।
अथा*विधेति । एवं तर्हन्लोपापवादो विज्ञास्यते* । कथम् ? एवं वक्ष्यामि ।
अन् ने चापि चेति । तत्रकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास
एव । लुप्तनिर्दिष्टो नकारः । यद्येवं तोषधावा इति दीर्घत्वं प्राप्नोति* । सौत्रो
निर्देशः । अथवा नपु सकनिर्देशः करिष्यते ।

अथ किमर्थमादुच्यते न अदेवोच्येत ? का रूपसिद्धिः, वृक्षात् प्रक्षात् ।
सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्--+ । न सिध्यति । अतो गुणो पररूपमिति पररूपत्वं
प्राप्नोति** । अकारोच्चारणमामर्ष्याच्च भविष्यति । यदि प्र'नुवन्विधिस्त्वा-

प्र०-यते । अनेनेति । तस्य हलादित्वाच्चेने मत्येनेति प्राप्नोति । हलि लोप इति ।
हलि लोप इत्यपनीय भलि लोप इति सूत्रं कर्तव्यम् । नकारस्तु भल् न भयर्तादि
लोपाभावः । अनेति । इहमश्नुभ्येकवचनस्य रुपा मुद्रगिति यादेशः । तस्या-
भलादित्वादिद्रूपलोपाप्रसङ्गादलि लोप इति वक्तव्यम् । तथा घानेनेति न सिध्यति ।
एष तर्होति । नञ् आप् च नाप् तस्मिन् परत इवमोऽन्नादेश इति सूत्रार्थ
आधीयते । लुप्तान्निर्दिष्ट इति । निर्दिष्टं तत्र इत्यर्थः । यद्येवं नालोपस्यासिद्ध-
त्वादीर्घत्वं प्राप्नोति यथा राजेति , नैप दोषः । छन्दोवत्प्राणि भवन्ति । रुपां
मुद्रगिति लुकि कृते न लुमत्ताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोदीर्घत्वाभावः । सौत्र
इति । सूत्रे कृतः मौत्रः । कृतलभ्येत्यण् । अकारोच्चारणसाध्यादिनि । अन्यथा
तकार एव विधीयेत । आदेः परस्येयादेस्तकारे विहिते संयोगान्तलोपं च वृक्ष-
दिति सिध्यति । तदेवं भाष्यकारेण नादेशोऽदादेशश्च व्यवस्थापित । अन्ये त्वसि-
जगमिनासिजरमादिति सिद्धय इव आङ्ग विहितविधिराह । सनिपातपरिभाषाया
अनित्यत्वाज्जरमादेशं वदन्तः । भाष्यकारस्तु सनिपातपरिभाषामाश्रित्य जरसादेशभन-
भ्युपयमतिजरेणातिजरादिति भाव्यमिति भवति गौरवमुद्रावित्तवाम ।

उ०-लोपे-इतो लोपे : नञाऽऽप् चेति । भन् नापिणि च्छेद इत्यर्थः । लुप्तान्निर्दिष्ट इत्यत्र
पूर्वकास्तेति समाने पूर्व लुप्त पञ्चाङ्गिर्दिष्ट इत्यर्थः प्रतीयत सोऽदुक्त इत्यत्र आह—
निर्दिश्येति । भाष्यकारवचनापरिभाषायापि पूर्वविपात इति भावः । द्वितीयो नकारः
पदान्तावाक्य इति तात्पर्यम् । ननु सूत्रेऽपि लक्षणांनुमात्रेणैव निर्देशो दुक्त इत्यत्र परिहातोऽपुक्त
इत्यत्र आह—छन्दोवदिति । छान्दसत्वानाश्रयणेऽपि परिहातमाह—भाष्ये आथवेति ।
शब्दस्वरूपं विशेषमभ्यासायः । प्रत्ययलक्षणेऽप्यभ्यसे , एतत्तत्त्वानुपपत्तिद्वारा एवेकारो
न त्वस्य कलास्तरकवचनेऽभिनिवेष्टव्यमिति शिक् । अतश्चुपयति । इण शतरि रूपम् ।
इवं जराया इति सूत्रे स्फुटी भविष्यति । इति भाव्यमिति । इत्येव भाष्यमभ्यर्थः । न च

रणसामर्थ्याद्वाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाध्यते, यस्य तु विवेनिमित्तमेव नासौ वाध्यते । पररूपं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं, सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव ।

उच्यते ॥ ७ । १ । १३ ॥

किमिदं चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणम् ? कुतः संदेहः ? समानो निर्देशः । चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणम् । कथं ज्ञायते ? लक्षण-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति । इहापि तर्हि चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं स्यात् ? हेराग्रयाक्षीभ्यः [७. ३. ११६] । एवं तर्हि व्याख्यानतो विशेषप्रति-पत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमितीह चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं व्याख्यास्यामस्तत्र सप्तम्येकवचनस्येति ।

प्र० उच्यते । कुतः संदेह इति प्रयोगे धृत्वायेत्यादौ चतुर्थ्येकवचनमादयुक्तः संदेह इति भावः । इतरो लक्षणमात्रशरणो भूत्वाऽऽह—समानो निर्देश इति । लक्ष-णप्रतिपदोक्तयोरिति चतुर्थ्येकवचनस्य हे इति रूपं प्रतिपदोक्तं सप्तम्येकवचनस्य तु धावत्तात् २० ए कृत् हे रिति लाक्षणिकं रूपम् । १३ पि तर्हीति । हेरिति पठ्यन्तं रूपमुपात्त तच्चोभयोरपि लाक्षणिकमिति पारभाषया अयमविषयः । अथ प्रत्यया-तूर्वस्य भागस्य लाक्षणिकव्यतिपदोक्तत्वसंभवापेक्षा परिभाषाप्रवृत्तिस्तत्राऽन्यत्रापि प्रव-र्तेत । एवं तर्हीति । लेहदर्शनं चास्ति । तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः । तदस्यां ग्रहण-मिति प्रतिपाद्यं ए इति ।

उ०-वि०-सं० निर्देशः परस्मै अरसादेशोऽतिरिक्तमेत्यादिनिर्देशसंगतम् । अतिरिक्तार्थाभा-वेन तिरावे कृतं नुमृत्तरमो प्राप्नोति नुम् विप्रतिपद्येनेति अगात् इति सूत्रस्य भाष्येन विभक्ति-त्वज्ञापक इति प्रत्ययोभयसापेक्षरसापेक्षपक्षयोः विभक्तिरागमभ्युपगमात्पूर्व प्रवृत्तिरूप-कारणादोपान्तात् तादृसीत्यादीनामङ्गित्वात्तादृसीत्यर्थ इति नोभयसापेक्षत्वम् । एतेन प्रत्यय-निर्देशपक्षत्वेनाऽऽदेशा बहिरङ्गा इत्युपागतम् । तारक्ष्यवहिरङ्गस्य भाष्ये कथाभाष्यभाष्यात् । किञ्च प्रवृत्तिप्रत्ययनिर्देशापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वं न वाचनिकम् । किंतु यदि दोषधर्मज्ञानात्पूर्वमेव-दस्यमान्यधर्मज्ञानं तत्र पूर्वोपस्थितत्वेन सामान्यधर्मपेक्षस्युत्तरात्त्वं तर्हीजम् । अस्ति च 'उद्देशपक्षस्य' इत्यत्र निमित्तभूतसार्वाधातुकत्वज्ञानार्थं धातुविहितप्रत्ययत्वज्ञानं पूर्वमाव-श्यकम् । एवं च पूर्वोपस्थितसार्वाधातुकत्वज्ञानमात्रादेरप्यस्य सार्वाधातुकत्वज्ञानकाले प्रवृत्तिरित्युत्तरात्त्वं वासुतः । तदुत्तरप्रवृत्तिकत्वाच्च बहिरङ्गत्वमीदं । नयेव प्रवृत्ते । किञ्च परस्मै अरसादेशो, एतच्छब्दप्रत्ययसंभवात्प्रवृत्तिकतैव । एवं अरसादेश इत्यादिभाष्यया तद-भाष्यपक्षे च तस्याभाष्यया सनिपातपरिभाषयाऽभ्युपगमित्यस्यासंगतत्वादिति दिक् ।

उच्यते । उरित्यत्र प्रवृत्तिकत्वापेक्षया लाक्षणिकत्वादिकथ्यं इत्याह—चतुर्थ्येकवचनेति ।

औङ आपः ॥ ७ । १ । १८ ॥

किमर्थो ङकारः । सामान्यग्रहणार्थः । औ इत्सुच्यमाने प्रथमादिवचनस्यैव स्यात् । अथाप्यौडित्सुच्यत एवमपि द्वितीयादिवचनस्यैव स्यात् । अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ? ङित्कार्यं तु प्राप्नोति । खट्वे माले । याडापः [७. ३. ११३] इति वाट् प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते ङकार इदस्य-सोऽयं ङित् ङितीति । कथं तर्हि ? ङ एवेन्ङिन् ङितीति । एवं सति वर्णग्रहणमिदं भवति वर्णग्रहणेषु चैतद्भवति यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति । न दोषो भवति । अथवा वर्णग्रहणमिदं भवति न चैतद्ग्रहणेषु भवत्यननुबन्ध-

प्र०—औङ आपः । किमर्थं इति । औङ इति भूतानुवादे । न कचिदौचिति रूपं विज्ञातमभूतस्य च भूतवदुपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । औ इत्युच्यमान इति । निरनुबन्धकपरिभाषयेति भावः । यद्यपि टकारः प्रत्याहारार्थत्वात्समुदायानुबन्धस्तथाऽप्यनेकान्ता अनुबन्ध इति दर्शनं एकान्ता इति दर्शने वाऽवयवावयवस्यापि समुदायावयवत्वदर्शनात्प्रत्ययस्याप्यनुबन्धः स्यात् । प्रयोजनाभावात्प्रत्ययानुबन्धो न भवतीति चेद्विद् तस्य ग्रहणं मा भूदिति प्रयोजनं स्यात् । यथेवमौङ इत्युच्यमाने तदनुबन्धकग्रहणे तातदनुबन्धकस्येति द्वितीयादिवचनग्रहणं न प्राप्नोति । ङकारोच्चारणसामर्थ्यादुभविष्यतीत्यदोषः । ङ कार्यं निश्चयः । औङ इति वचनात्प्रथमाद्वितीयादिवचनयोरीको विधायकवाक्यमनुमीयत इत्युपदेशेऽन्यत्वात्ङकारस्येतत्संज्ञायां सत्यां ङित्कार्यमसङ्गः । अथवा १ । औङ इति वर्णमात्रं निर्दिश्यते ङकारत्वसंवेदार्थो नानुबन्धार्थः । औदोरिति यथा टकारः । औङादिमत्र प्रत्यय औङारेण विशेष्यते

उ०—औङ आपः । अनुभवसंग्रहार्थं ङकारोच्चारणस्यैव किमर्थं इति प्रभानुपपत्तिरत आह—औङिति । अमिद्वदनुवादे न प्रयोजनमित्यर्थः । अनेकान्ता इति । अत्र पञ्च भानुनयनेव संपन्नो न व्यवयवावयविभावः । तच्च समुदायस्येव प्रत्ययस्याप्यस्त्यर्थः । अथयत्रानयवयवापीति । दिग्गता अपि हेतवो यवन्ति । आक्राष्ट मिक्ताः पितरश्च तृता इति न्यायात् । अथयस्य समुदायस्य व्यवयवत्वं न विद्वन्मत इति भावः । इह । जीविधौ । तस्य । द्वितीयादिवचनस्य । न प्राप्नोतीति । अत्र टकारस्याप्यनुबन्धस्य भावादिति भावः । नन्वीको विधानाभावेन उपदेशाभावात्प्रत्ययाद्यन्तत्वाभावाद्येसंज्ञाभावेन कथमिदं कार्यमाश्नमत् आह—औङ इतीति । चित्रङ् इवेति भावः । अमिद्वदनुवादाभावात्तदनुपपत्त्या औङीदोरीङ् अत्रतीति वाक्यमनुमीयत इति तात्पर्यम् । नच वाक्यवचनमसं जीभावारम्भादसम्भवाद् इति न दोषः । कृते पदरितार्थेनासंभवं एव वाचकत्वमिति वार्तिकरीत्या मङ्गासंभवात् । इत्यसङ्गत्वकाशाश्रयति व्याकृतान् आहवाङ्मारागुप्तत्वानमिति सुपि सुतुङ्मस्यवार्तिकविहितः प्रवाहवेन्दुदाहरणमसंगतं इत्यादिर्यकचेराह—भाष्ये—अथवा वरेति । असंवेदार्थे इति । भाव इत्युच्यमाने किमयमाव इत औ इति संदेहः स्यादिति भावः । ननु

कग्रहणे न सानुबन्धकस्येति । अथवा पूर्वसूत्रनिर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेषु च येऽनुबन्धा न तैरिहेत्कार्याणि क्रियन्ते ।

औकारोऽयं शीविधौ द्विद्विहीतो द्विज्वास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।

सामान्यार्थस्तस्य चाऽऽसञ्जनेऽस्मिन्निष्कार्यं ते श्यां प्रसक्तं स दोषः ॥ १ ॥

द्वित्वे विद्याद्वयनिर्देशमात्रं वर्णे यस्यात्तच्च विद्यात्तद्दार्ढ्यं ।

वर्णश्चायं तेन द्वित्वेऽयदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥ २ ॥

अष्टाभ्य औशू ॥ ७ । १ । २१ ॥

औशधी

औशधाविति वक्तव्यम् । किमिदमधाविति । अनुत्तरपद इति । किं प्रयो-
जनम् ? इह मा भूत् । अष्टपुत्रः, अष्टभार्य इति ।

अस्तु लुक्तत्र ।

अस्त्ववौश्वं लुग्भविष्यति* ।

प्र०—इत्यौकारान्तस्य शीभावो विधीयमानोऽन्तवद्भावात्केवलस्याप्यौकारस्य प्रवर्तते । प्रत्य-
यस्य धातुबन्धभावाभावाभ्यां निरनुबन्धकपरिभाषा व्यवस्थां करोति न वर्णस्य । अध-
वेति । पूर्वचार्यैर्द्वे अपि द्विवचने कितौ पठिते । न चेह कचिदप्यौक् प्रत्य-
योऽस्ति । सामान्यग्रहणार्थं च पूर्वसूत्रनिर्देशस्तत्र यः पूर्वसूत्र औशू तस्य ग्रहणं
भवतीति प्रथमाद्विर्तायाद्विवचनयोर्ध्वणामेद्वि वर्णश्चायमिति । औकारो वर्ण एव
निर्दिष्टो न प्रत्यय इत्यर्थः । तेन किञ्चिदप्यदोष इति । द्वित्वे सति यो दोषः स
नास्ति । द्वित्वस्यैवाभावादित्यर्थः ।

अष्टाभ्य औशू । औशधाविति । औशदेशो नाप्राप्ते लुग्याभ्यमाग्रे विद्या-
भावात्सर्वस्य लुको बाधक प्राप्नोतीति भावः । इतरां येन नाप्राप्तिन्यायेन पद्व्यो
लुगित्यस्यैवायमपवादो न लुपो धातुप्रातिपदिकयोस्त्वित्यस्यार्पति स.वाऽऽह—अस्तिवात ।
भवत्वौशदेशस्तस्य लुग्भविष्यतीत्यर्थः । एतर्चाशदेशप्रवृत्तिमभ्युपगम्योच्यते । नित्य-

उ०—निरनुबन्धकत्वं औशू । सानुबन्धकत्वाद्ग्रहणं न स्यादत आह—प्रत्ययस्य चेति । तदेतज्ज्ञाप्य
तर्कं नचैतद्वर्णग्रहणेऽप्यव्यादिना । अनेन औशू इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव स्वादिति दोष
उपपत्तः । द्वित्वाभावाच्च वाटप्राप्तिरेव चेति बोध्यम् । ननु संभवति प्रत्ययग्रहणे कुतो वर्ण-
ग्रहणं स्यादित्यदवेष्टाह—भाष्ये—अथवेति । नचेदिति । एवं च सामान्यात्पूर्वसूत्रनिर्देश-
स्तत्फलं च सामान्यग्रहणमिति भावः । भाष्ये—कोऽयं प्रकार इति । अनुक्तोऽयं निर्देश-
प्रकार इत्यर्थः । द्वित्वे विद्याद्वयेति । यात्राय इत्यत्रानुक्तं कितीति कर्मधारयेण वर्णविवेक
इत्यर्थः । तद्विविधौ च स्वरूपसप्तसप्तमेव निर्मितं न त्वर्थनिर्देश इत्युक्तम् । वर्णश्चायमिति ।
वक्तव्यो वाच्यः । ननु, द्वित्वस्यैवाभावे द्वित्वे न दोष इत्युक्तमत आह—द्वित्वे सतीति ।
अष्टाभ्य औशू । सर्वस्य । पद्व्य इत्यस्य सुपो धातुव्यस्य च । प्रवृत्तिमभ्युपगम्येति ।

पद्व्योऽप्येवं प्रसज्यते ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति । अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्येति४ ।

अपवादः

अपवादत्वादत्रौत्वं लुक् बाधिन्यने । इहापि तर्हि बाधेन । अष्टपुत्रः, अष्ट-
मार्यः ।

यस्य विषये

यस्य लुको विषय औत्वं तस्यापवादः ।

यो वा तस्मादनन्तरः ॥ १ ॥

प्र०—त्वात्पूर्वमेव लुका भाव्यम् । अन्तरङ्गनपि विधीन्यहिरद्गो लुग्बाधत इति वा ।
इतरो लुको विशेषमपश्यन्त्यपवादे प्रसृत्त तत्सर्गः प्रवर्तते सत्राऽतिप्रसङ्गः इत्याह—
पद्व्य इति । सूत्रैकदेशानुकरणमेतन् । पद्व्यो लुगित्ययमप्यौशो लुक् प्राप्नोति ।
अथ विधानसामर्थ्यात् भवति तदाऽष्टपुत्र इत्यत्रापि न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतरो येन
नाप्राप्ते तस्य बाधकमित्याश्रित्याऽऽह—अपवाद इति । पद्व्यो लुगिति सर्वत्र प्राप्नो-
तीति स एवौशा बाध्यत, सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्ययं तु कश्चित्प्राप्नोतीति सं-
प्रत्यस्य बाधकत्वायोगान् । अन्तरङ्गनपि विधीन्यहिरद्गो लुग्बाधत इति पूर्वमेवल्लुक्
प्रवर्तते । या वा तस्मादिति । औशः पद्व्यो लुगित्ययमनन्तरो द्वितीयाध्याय-
विहितस्तु व्यवहित । ननु मध्येऽपवादा इति द्वितीयाध्यायविहितस्यैव लुको बाधा
प्राप्नोति । नैष दोष । यत्र द्वावपि व्यवहितौ पूर्वोत्तरौ तत्र पूर्वानुभवविहितसंस्कारो-
पजनितस्मृत्पुष्पारुदस्य पूर्वस्य युक्तौ बाध । इह त्वेकाध्यायव्यवहितो द्वितीया-
ध्यायविहितो लुक् मन्त्रा यत्नेन स्मरणीय । अनन्तरस्त्वनुभवनीय इति स एव
बाध्यत । अथवा सत्याममत्यां वीपलधौ प्रत्याभवाऽनन्तरस्यैव बाधेन भाव्यम् ।
एतच्च लुकः समकल्पत्वमपुपगम्योक्तम् । भिन्नकल्पौ त्वेनौ लुको

उ०—इत्स्तुतोऽन्वयोऽवगम्यस्य प्राप्नोत्वौत्त्वमित्यर्थः । लुग्बाधिन्यतीत्यस्य लुग्बाधको भविष्य-
तस्यर्थ इति न दोषः । गीणेऽप्यस्य प्रसृत्तिमपुपगम्यौत्त्वमिति वार्तिकं प्रसृत्तिमिति बोध्यम् ।
मिथाशदानां स्वनभिधानमेवेति तदाश्रयः । कश्चिदिति । समासादुक्तित्वार्थः । ननु समासे-
ऽप्यन्तरङ्गत्वादौ लुक् प्रमात्तरेष्वेत आह—अन्तरङ्गनपीति । व्यवहितार्थेति । काल-
तत्स्तुत्यादित्वार्थः । तत्र पूर्वति । तत्र को बाध्यतामिति विशेषचिन्तया पूर्वस्यैव बाधो
भाष्य इति भावः । पूर्वानुभववत्स्मरणस्य स्मृतिविषयस्येत्वाकारार्थः । उत्तरस्य स्वमनुभवा-
त्स्मृत्यवरोधः । म्यायास्तरसञ्ज्ञेऽपि मर्यासत्तिम्याय एवऽऽश्रयत इत्यर्थो 'यो वा तस्मादनन्तरः'
इति भाष्यस्वेत्याह—अथवेति । येन नाप्राप्या पञ्चानुभवबाधकत्वं प्राप्तं तत्रैवैत म्यादा व्यव-
स्थापका इत्याशयेनाऽऽह—एतज्जेति । एव न 'यस्य विषये' इत्येष एव समाधिर्मुक्त्य

अथवाऽनन्तस्व लुको वाचकं मविष्यति । कुत एतत् ? अनन्तरस्य विधवा भवति प्रनिषेधो वेति । अथह कस्मात् भक्त्योश्चम ? अष्ट तिष्ठन्ति । अष्ट पश्येति ।

आत्वं यत्र तु तत्रोश्चम ।

यत्रैवाऽऽद्यं तत्रैवाश्चमेन भक्तिव्यम् । कुत एतत् ?

तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः ।

तथा ह्यस्याऽऽद्यभूतस्य ग्रहणं क्रियते । अष्टाध्याय्य इति । ननु च नित्यमा-
त्वम् + । एतदेव ज्ञापयन्त्याचार्यो विभाषास्वमिति यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं
करोति । अष्टाध्याय्य इति । इतरथा ह्यष्टन इत्येव ब्रूयान् ।

औशवावस्तु लुक्तप्रपङ्क्त्योऽप्येवं प्रमज्यते ।

अपवादो यस्य विषये यो वा तस्मादनन्तरः ॥ १ ॥

आत्वं यत्र तु तत्रोश्चमं तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः ।

स्वमोल्लेखेन तदादीनां कृते ह्यत्वे न लुम्भयेत् ॥ २ ॥

प्र०—एकस्य सर्वत्र प्राप्त्याऽपरस्य कचित्प्राप्त्या । अथेवेति । अष्टाध्याय्य इति विभक्त्यै
लक्षणवशादाकारो निर्दिष्टोऽङ्कः कौशलं विषयविशेषेऽवस्थापयितुम् । आत्वं यत्रेति ।
कृताकारस्यानुकरणमष्टाशब्दः । ननु चेति । लक्षणवशाद्विभक्त्याकार विधाय निर्देशः
कृत इति चन्द्रकाशः । एतदेवेति । लाघवाधेयमष्टन इति वक्तव्ये कृतात्वस्येदम-
नुकरणं तस्य चैतत्प्रयोजनं कृतात्वान्वाभ्यादकृतात्वान्मा भूदिति । यदि च
नित्यमात्वं स्यात्तदा व्यञ्जनाभावात्कृतात्वानुकरणमनर्थकं स्यात्तस्मात्कृतात्वानुकर-
णनिर्देश आत्वविकल्पस्य ज्ञापकः । स्वमोदिति । उत्तरसूत्रोपस्थाप्यमानर्थसंग्रहः ।

उ०—इति भावः । ननु कृतात्वनिर्देशादात्वाभावे कथमतिशयातिरत भावः—अष्टाध्याय्य इति । अष्टन
इति । न च यथान्वासे बहुवचनेन गौणेऽस्याप्रवृत्तिः । तत्र तु तदभावेन गौणेऽपि स्वावृत्ति
क्षेप इति वाच्यम् । आत्वपक्ष एव प्रवृत्तिरत्यर्थोऽप्यर्थः बहुवचनस्य चारितार्थमेतत्सु-
क्ष्ममेव मामामावात् । न च कृतात्वानुकरणादेकवचनेनैव सिद्धौ गौणेऽप्रवृत्तिर्मिति वाच्यम् ।
अष्टन इत्येव स्यादिति भावविरुद्धसूत्रावकाशकपक्षत्वात् समोक्त्यात् । सम्यक्वाक्येन
बहुवचनस्य न्यायप्रसङ्गात् । 'तिसृभ्यो ऋस्' इतिवत् । गौणानां प्रियवशादीनामनभिभा-
नस्य कणात्मा षडिति सूत्रभाष्य उक्त्यात् । ज्ञापक इति । इदं च दृष्टान्तमनुवृत्तिपक्षे ।
तदनुवृत्तिपक्षे तु ऋस्भाष्यादिष्वय आत्वस्यापीदमेव ज्ञापकमिति वाच्यम् । उत्तरसूत्रोपस्थाप्य
मानेति । उत्तरसूत्र उपसंगमत्वमनित्यर्थः ।

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ ७ । १ । २३ ॥

स्वमोर्लुक्त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ १ ॥

स्वमोर्लुक्त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । तद्ब्राह्मणकुल-
मिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

कृते कृत्वे न लुग्नयेत् ।

अत्वेऽ कृते लुग्न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । अत्वं कियतां लुगिति
किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादत्वम् । नित्यो लुक् । कृतेऽप्यत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।
अनित्यो लुग्न हि कृतेऽप्यत्वे प्राप्नोति । अतोऽम् [७, १, २४] इत्यम्भावेन
भवितव्यम् । तस्मात्त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ।

इदं विचार्यते शिशीलुङ्नुम्बिषिषु* नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं वा स्यादर्ध-
ग्रहणं वेति । कश्चात्र विशेषः ?

प्र०—स्वमोर्नपुंसकात् । तदिति । तयोः सः साविनि सत्वमत्र प्राप्नोति । अित्यो लुगिति ।
अत्वं तु लुकि कृते न लुगताऽङ्गास्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादिभक्त्यभावात् प्राप्नोतीत्य-
नित्यम् । अनित्यो लुगिति । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमि-
त्येतत् पक्षिकम् । यदा द्वयोर्लक्षणयोः संप्रधारणं क्रियते तदा बहुलक्षणप्रवृत्तावपि यस्य
द्वितीयस्य लक्षणस्य प्रवृत्तिव्यापातो नास्ति तत्प्रति न तस्य दौर्बल्यम् । लक्षणान्तरेणैवै-
तत्प्रवृत्तिनिवारणाय वासिमुर्ध्वयोर्युद्धे भगवता रामेण बालिनो बधेऽपि न मृगोवापेक्षं
दौर्बल्यमभिदधति शूरमानिनः । एतदर्थेनसंश्रयेणोच्यते यस्य च लक्षणान्तरेणेति । यदा
त्वे च न्याय आधीयते लक्षणान्तरप्रवृत्तिनिमित्तमुपसंहरलक्षणं बलवद्भवतीत्येतत् तदु-
पसंहृतनिमित्तलक्षणान्तरपपादितप्रवृत्तिविधातं दुर्बलमेव । तथा च भगवतासुदेवसहाय-
त्वादित्येवा बालिनो दुर्बलान्यार्तराष्ट्रान्विजिग्यरे । तदा नास्त्येतन्नस्य च लक्षणान्तरे-
णेति । केचित्त्वन्तरज्ञानपि विधान्वहिरङ्गो लुग्नबाधत इत्यत्रापि ग्रहणाप्रित्यानां च परेषां
च लुका बाधनमिच्छन्तस्त्यदाशत्वं लुका बाध्यत इत्याह । तथा चोच्यते सर्वविधिभ्यो

ह०—स्वमोर्नपुंसकात् । सत्वमत्रेति । सावत्वे कृते लुगप्राप्तायिति भावः । पक्षिकमिति ।
कृताकृतप्रसङ्गाप्रेणापि ऋषिर्षिष्यताभ्युपगमादिति भावः । तदेवोपपादयति—यदा द्वयो-
रिति । उपसंहरदिति । संप्रधारणार्थः । यथाप्रवृत्तावपि । इतरत्तिति । यथा लुक्शा-
स्त्रम् । तदुपसंहरति । तत्प्रत्ययेन प्रकृतेऽङ्गविधायकं पश्याम्यते । तत्संपादितनिमित्तकृतातोऽ-
मिति लक्षणान्तरेणोपपादितः = सम्पादितः प्रवृत्तिविधानो यस्य तत्पुङ्गवात्वं दुर्बलमित्यर्थः ।
यथा वासुदेवसहायत्वेऽपि पाण्डवानां बलवत्त्वमेव शब्दग्रहणं तद्वदित्यर्थः । वासुदेवसहाय-
त्वादिति । अथकोपे पक्षमी । तत्सहायत्वं प्राप्येत्यर्थः । विजिग्यरे इति । इत्यभिदधतीत्य-
नुपपद्यते । यत्तर्जं विनाऽपीष्टसिद्धिं दर्शयति—केचित्त्विति । त्वदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्-

शिशिलुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे
प्रतिषेधः ॥ २ ॥

शिशिलुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । बहुवचनं बहुवचनं बहुवचनं इति । अस्तु तर्ह्यर्थग्रहणम् । यथार्थग्रहणं प्रिय-
सकथना ब्राह्मणेनेत्यनङ् न प्राप्नोति* । अस्तु तर्हि शब्दग्रहणमेव । ननु चोक्तं
शिशिलुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेध इति ?

सिद्धं तु प्रकृतार्थविशेषणत्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते । किं च प्रकृतम् ?
ग्रहणम् + । अङ्गस्य शिशिलुङ्नुमो भवन्ति नपुंसके वर्तमानस्य । कथं प्रिय-
सकथना ब्राह्मणेन ?

प्र०—लुग्विधिवैलवानिति । शिशिलुङ्नुम्विति । अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गस्य य औङ् नपुंसकात्परस्मैत्य-
शीति विज्ञायमाने शब्दग्रहणं भवति । यदाप्यङ्गनिर्दिष्टा विभक्तिविपरिणामाभावीयते
नपुंसकेन चाङ्गं विशेष्यते नपुंसकान्तर्दङ्गात्परस्मैत्येति तदाऽपि शब्दग्रहणम् । यदा तु नपुं-
सकाद्यो विहित इत्याभीयत, प्रधानं वा नपुंसकमङ्गेन निरोध्यते नपुंसकादङ्गात्परस्मैत्येति
तदाऽर्थग्रहणम् । शब्दद्वारकं चार्थं पौर्वापर्यादिकमाश्रयते । प्रियसकथनेति । नपुंसकस्य
कलाच इत्यसौ नपुंसकग्रहणमस्यादिसूत्रेऽनपुंसकसङ्गाशब्दानिधृष्यर्थमनुवर्तते । “यथा-
प्यभिप्रेक्ष्यपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकाविभक्ता । शास्त्रार्थेषु कर्तव्याः शब्देषु न तदुक्तिषु” ।
इति सङ्गाशब्दानामप्रसङ्गस्तस्याऽपि न्यायानुसरणे गौरवप्रसङ्गात् नपुंसकात्पुंस्तिराभीयत ।
उत्तरार्थं च । ई च द्विवचन इत्यत्र नपुंसकस्येति पुनरिति चानुवर्तते । तेन च्छन्दसीति
नपुंसकस्य पुनर्भावान्मभोगृह्णातीत्यायी नुमभावसिद्धिः । सिद्धंतिविति । विषयविभागा-

उ०—मिति । भाष्ये काङ्क्षः । न वक्तव्यमित्यर्थः । हेतुस्तु प्रसिद्ध एव । अन्तरङ्गमपीति न्यायक-
रिति तदाशयः । एतेनैतन्नायबलादन्तरङ्गमपीति न्यायः सामासिकलुग्विषय एवेति ब्राम्यन्तः
परास्ताः । एकहस्वादिति सूत्रस्थनाप्यविरोधान् । अङ्गस्य य औङ्किति । अङ्गस्य निमित्त-
मित्यर्थः । नपुंसकाद्यो विहित इति । नपुंसकग्रहणमित्यर्थः । नपुंसकादङ्गादिति ।
नपुंसकविशिष्टाङ्गादित्यर्थः । कथं पुनरर्थेन पौर्वापर्यमन्त आह—शब्दद्वारकं चेति ।
भाषिणा विधानम् । ‘क्षिप्वा’ इति सूत्रस्थेन ‘नङ्गाथेन पौर्वापर्यमस्ती’ति भाष्येनेदं विवक्षितं ।
तस्मादर्थग्रहणमित्यस्य भाष्यस्य नपुंसकाद्योङ्गात्परस्मैत्यर्थः । नपुंसकस्य नपुंसकस्येत्यर्थ-
प्रतिपादके लक्षण इति भाष्यं । अत्रार्थार्थं नपुंसकग्रहणभावात्कथमप्याप्तुञ्जाचमन्त आह—
नपुंसकस्येति । तेन च्छन्दसीति । वाक्यभेदेन संबन्धादिति भाष्यः । स्वतन्त्रो बहुलमिति
किञ्चनत्ययेनापीदं सिध्यति । किञ्चाभिप्रेक्ष्येति न्यायः पदकार्ये एवेति वाच्यं तस्य वि-
योऽत एव सर्वनामसङ्गाताः प्रतिषेध आरब्ध इत्यन्ते । अस्यादिषु शब्दग्रहणमित्यनेन

अस्थ्यादिषु शब्दग्रहणम् ॥ ४ ॥

अस्थ्यादिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं द्रष्टव्यम् ।

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् ? नन्वेनेनासद्विधेनार्थग्रहणेन भविष्यं न हि नपुंसकं नाम शब्दोऽस्ति । किं तद्युच्यतेऽस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमिति ? अत्राप्यर्थग्रहणमेव । अत्रेतावान्सदेहः क प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते, क गृह्यमाणस्येति । शिशीलुङ्नुन्विधिषु प्रकृतस्यार्थो विशेष्यतेऽस्थ्यादिषु गृह्यमाणस्य ।

अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ ७ । १ । २४ ॥

अद्भावे पूर्वमवर्णप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अद्भावे पूर्वमवर्णस्य * प्रतिषेधो वक्तव्यः । कतरन्तिप्रति । कतरत्पश्य ।

भिद्धमनुनासिकोपधन्वात् ॥ २ ॥

भिद्धमेत् । कथम् ? अनुनासिकोपधोऽच्चादः कर्ष्यते ।

प्रत्ययभयान्निमित्तार्थसिद्धिः । शिशीलुङ्नुन्विधिष्वर्थग्रहणमस्थ्यादिपदान्द्वयग्रहणमित्यर्थः । अस्थ्यादिष्विति । विशेषणविशेष्यभावे कामचाराप्रपुसकार्थविशिष्टैरस्थ्यादिभिर्लङ् विशेष्यत इति नपुंसकार्थ्याद्यन्तस्याङ्गस्यानपुंसकस्याप्यनङ् भवति, पदाङ्गार्थकारे तस्य च अङ्गं तदुत्तरपदस्य चेति वचनात्केवलानामप्यस्थ्यादीनामनङ् भवति । इदानीं भाष्यकारो विचारमेव पूर्वाक्तमाक्षिपमाण आह—युक्तं पुनरिति । अर्थमनपेक्ष्य शब्दग्रहणपक्षसम्भव इति भावः । किं तद्युच्यते इति । नैवेदं वक्तव्यमित्यर्थः । कस्माज् वक्तव्यमव्याह—अत्रापिति । अर्थवर्मेत्वाद्विज्ञस्य नपुंसकार्थाभिधायित्वादस्थ्यादयो नपुंसकज्ञानेनाभिधीयन्त इत्यर्थमङ्गमेव भवति । तस्माद्विशेषणविशेष्यभावविचार एव युक्तं न तु अर्थप्रसिध्यनङ्गत्वादसभवादकतरपक्षग्रहणविचारः ।

अद्भुतरादिभ्यः । अद्भावे इति । सुस्थानिकेऽदादेशेऽय दाप । अमादेशे स्वदि स्थानिकद्भावादिषु पूर्वे इति पूर्वस्य सिद्धमिति । सिद्धं स्थितिः । अनुनासिकत्वेन निवृ-

३०—गृह्यमाणस्यादिविशेषणं नपुंसकग्रहणमित्युक्तमित्याह—विशेषणेति । नपुंसकार्थविशिष्टैरिति । गुणः कृतार्थमस्कार इति स्यादिति भावः । नैवेदमिति । किञ्चन्द आक्षेपे ह्यर्थः । नहिअस्यैकतरपक्षग्रहणविचार इत्यनेनावयवः । युक्त इति च शेषः । तत्र हेतुः—अथेष्टेऽस्मादि । शब्दग्रहणपक्षस्य यथेष्टमित्यनङ्गत्वावर्षेपक्ष एवमङ्गसंग्राहसम्भवाच्चालस्य पक्षस्य कालान्तरभावेन वातककङ्कल विचारो न युक्त इत्यर्थः । एव च गृह्यमाणसम्भवे तद्विशेषणसम किङ्कमहणं तदभावं प्रकृतस्याङ्गमिति निर्णयः भवति एव 'वा सा' इति नाम्नि । तथा हि—नपुंसकग्रहणं गृह्यमाणसङ्गतस्यैव नपुंसकत्वमप्यादिविधम् । तेन ब्रह्मो दत्तो येषु तांस्ति बहुवचनीत्यत्र न ; बहुभि इदानीं येषु ते बहुवचन इत्यत्र च नुस्मवतीति बाध्यम् ।

अद्भु० । अमादेशो स्थितिः । कतरत्परयेति आधोदाहरणस्य हे कतरत्त्वं पश्येन्त्यर्थो

दुष्करणाद्वा ॥ ३ ॥

अथवा दुग्ढतरादीनामिति वक्ष्यामि ।

द्वित्करणाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा द्विद्वयः करिष्यते । स तर्हि डकारः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः ।
क्रियते न्यास एव । द्विडकारको निर्देशः । अद्भुतरादिभ्य इति ।

नेतराच्छन्दसि ॥ ७ । १ । २६ ॥

इतराच्छन्दसि प्रतिषेध एकतरात्सर्वत्र ॥ १ ॥

इतराच्छन्दसि प्रतिषेध एकतरात्सर्वत्रेति वक्तव्यम् । एकतर तिष्ठति । एक-
तरं पठ्य ।

नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधन ॥ २ ॥

॥०—निर्लेक्ष्यत तेनोच्चारणार्थोऽकारो ढकारमात्रं त्यादेशः । आदेः परस्येत्थम् आदेर्भवति
मकारस्य तु संयोगान्तस्य लोप इति लोप । उच्चारणार्थानां त्वनुनासिकत्वप्रतिज्ञायां नुवो
वधिरिति वक्ष्यादीनां नुमप्रसङ्गः । एतास्मन्पक्षे हे कनरादित्यत्र संबुद्धिलोपप्रसङ्ग
मत्वाऽऽह—दुक्कारादिति । कार्यभेदाच्च दुका लुक् न बाध्यते । द्विडकारक इति ।
ढकारस्य लुत्वं स्वरूपविनाशप्रसङ्गान्न कृतं तापि ढकारस्य संयोगान्तलोपः ।

नेतरात् । नपुंसकादेशाभ्य इति । 'आजिह्वे युष्मदस्मदी' इत्यनान्नित्यायं विचारः ।
स्त्रीजसमां लृक्प्रीशयः परत्वादमा बाध्यन्त इत्यर्थः ।

उ०—बोधः । निवृत्तिर्लेक्ष्यत इति । इत्यंशायां फलभावादिति भावः । संयोगान्तस्य लोप
इति । उत्तरमूले श्लघ्नप्रहणेन कश्चिदन्तापि लोप इत्यभिप्रेत्येदम् । ननु उच्चारणार्थस्यापि निवृत्त-
येऽनुनासिकत्वमावश्यकमत आह—उच्चारणार्थानां त्वानु-
नासिकत्वापि यत्न विना निवृत्तिर्बुद्धयेऽनुनासिकत्वमावश्यकम् नन्वाद्यौ नुम् द्व न
धामुपदेश इति वाभावात् । यदा हि पदार्थापत्तिरिति धातुत्वं नपामुपदेशो धातुपदेशोऽस्य
तु विधालोचनमतिदोषेन धातुत्वं स्थानिवद्भावेन भाष्यातिदेशिकधातुत्वं गृह्यत्वेकः सञ्चार-
त्यारुः ननु येन नाप्राप्तिरन्यापेन दुका लुको वाचं कतरादिपाठिष्वसिद्धिरत आह—
कार्यभेदावेति । ननु कार्यभेदेऽपि नुमुदादिषु बाधकत्वं दुकारमित्युक्तेराह—भाष्येऽप्या
त्रिति । ननु त्रिद्वयः करिष्यति । ननु युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधन-
देशस्वरूपेऽर्थः । नापाति । पूर्वोक्तद्वारात् । एतदर्थमेव विशेषस्याप्यदः पूर्वनिर्देशः ।

नेतरा० । अमा बाध्यन्त इति । विभक्त्यादेशशब्देनामेवोच्यते । स्थानिभेद-
माश्रित्या बहुवचनम् । युष्मन्निन्त्यादायमादौ कृतज्यस्य शेषलापे तन्निमित्तके कृते जस्य
शीत्यादि तु न । सन्निपातपरिभाषादिराधात् । ईदृशेऽपि सन्निपातपरिभाषाप्रकृतावयु

नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन । नपुंसकादेशानामवकाशः । नपु नपुणी नपूणि । युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशानामवकाशः* । त्वं ब्राह्मणः, अहं ब्राह्मणः । युवां ब्राह्मणौ, आवां ब्राह्मणौ । वयं ब्राह्मणाः, वयं ब्राह्मणाः । इहोभयं प्राप्नोति । त्वं ब्राह्मणकुलम्, अहं ब्राह्मणकुलम् । युवां ब्राह्मणकुले, आवां ब्राह्मणकुले । वयं ब्राह्मणकुलानि, वयं ब्राह्मणकुलानि । युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन । अर्थेदानीं युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशेषु कृतेषु पुनः प्रसङ्गाच्छिशीलुङ्मुविधयः कस्मान्न भवन्ति ? सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्व्याधितं तद्व्याधितमेवेति ।

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽङ् ॥ ७ । १ । २७ ॥

किमर्थः शकारः ? सर्वादेशार्थः । शित्सर्वस्येति+ सर्वादेशो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अक्रियमाणोऽपि शकारेऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्याकारे कृते त्रयाणामकाराणामतो गुणो पररूपत्वे+ सिद्धं रूपं स्यात् तव स्वम् । मम स्वम् । यथेतल्लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् ? अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्याऽऽदेः परस्य [१.१.६७; ५४] इत्यकारस्य प्रसज्येत । अत उत्तरं पठति—

प्र०—युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽङ् । किमर्थं इति । अकारस्याकारवचने प्रयोजनाभावादादेः परस्यस्यस्थानुपस्थानादलोऽन्त्यस्येति सकारस्याकारः । अतो गुण इति पररूपेण सिद्धमिति भावः । इतरस्त्वस्यकारस्याकारवचने प्रयोजनमिति मत्वाऽऽह—शित्सर्वस्येति । अन्तरेणापि शकार सर्वादेशो भविष्यतीति । आद्यानुसहाराभावेऽन्त्या-

४०—पूर्वपक्षसिद्धान्ताकरणपर भाष्यमेव मानम् । केप्रथमयोरित्यश्रममनुवर्थाऽम् अमेवेति स्वावधाने पुनः प्रसङ्गेन दद्याद्यापादनपरभाष्यविरोधः । अङ्गवृत्तपरिमाणा तु न कापि भाष्ये कस्यसिद्धय आस्ता सिद्धीविषयेऽपि पूर्वपक्षासंगमेव । अत एव 'अयादीयसः', 'शाज्जोर्जा', 'रीकृतः' इत्येतेष्वेतत्परिभाषाशापनोत्तरं किमेतस्य शापने प्रयोजनमिति प्रश्ने पिकनेर्गुणप्रतिषेधो न कस्यचो भवतीत्येवोक्तं नतु किञ्चित्पि लब्धं प्रयोजनत्वेनोक्तम् । अयसोऽभ्यमित्यत्र सिद्धान्तेऽभ्यमित्येव च्छेद इति स्पष्टं युष्मदस्मदोरनानेन इति सूत्रे भाष्ये† । भाष्ये सिद्धी-लुग्विषय इत्येव पाठः कश्चित्प्रतिषेध इति पठ्यते सोऽपपाठः । असः सर्वकामस्थानत्वाभावात्कृतेरिगन्तत्वाभावाभावाद्भाष्येऽङ् ।

युष्मदस्मद्भ्याम् । अस्त्यकारस्येति । शेषेऽलोप इत्यर्थः । संप्रसारण इति ।

† विमर्शः—तथा च भाष्यम् 'हर्षाद्यनुवर्तते, न चादेशो हज्यविरस्ति' (७.१.८६) यदि हि अयमादेशः स्याद् हज्यदित्यस्य प्रसज्येत, तस्माद् 'अयसोऽभ्यमित्येव सूत्रपदच्छेदः कर्तव्यः । कैरयदनागेशभट्टयोरप्ययमेव सिद्धान्तः (७.२.८६) सूत्रे ।

इस आदेशो शित्करणानर्थक्यमकारस्याकारवचनानर्थक्यात् ॥ १ ॥

इस आदेशो शित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् ? अकारस्याकारवचनानर्थक्यात् । अकारस्याकारवचने प्रयोजन नास्तीति कृत्वाऽन्तरेण अकारं सर्वादेशो भविष्यति ।

अर्थवत्त्वादेशो लोपार्थम् ॥ २ ॥

अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम् । कोऽर्थः ? आदेशो लोपार्थम् । यः स शेषे लोपः [७. २. ६०] आदेशो स विज्ञायते । ननु चाऽऽदेशो या विभक्ति-
रित्येवमेतद्विज्ञायते । आदेश एषा विभक्तिः । कथम् ?

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥

तस्माच्छित्करणम् ॥ ३ ॥

तस्माच्छकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । कथम् ?
प्रक्षिप्रनिर्देशोऽयम् । अ अ अ इति । सोऽनेकाक्षित्सर्वस्य [१. १. ५५]
इति सर्वस्य भविष्यति ।

प्र०—नुसंहाराद्वयोरकारयो पररूपमित्यर्थात्सर्वादेशः संपद्यते । यः शेषे लोप इति ।
अनादेशो आत्वयत्नविधानादादेशः शेषः । ननु चेति । शेषे लोप इत्यत्र विभक्त्यवित्यनुवर्तते,
तद्विशेषणं च शेषग्रहणमित्यादेशो या विभक्तिरिति विज्ञायते । नहि तदादिविधिरस्ति ।
यत् आदेशादाविमि विज्ञायते । तस्मात्सत्याप्यादेशादित्वे विभक्तेरनादेशत्वाज्ज्ञेयं शेषः ।
ततो नास्त्यकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । सर्वे सर्वपदादेशो इति । आदिविकारद्वारेण
विभक्त्येवाऽऽदेशो विधीयत इति विभक्तिरेवाऽऽदेशः स्यादिति शित्त्वं सर्वादेशार्थं क्रियते ।
सर्वपदादेशा इत्यत्र पदशब्देन न सुमिच्छन्तमुच्यते, किं तर्हि, पद्यते प्रतीयते येनार्थः,
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यां यस्य कल्पितार्थवत्ता तदधीयते । तत्रानन्यार्थादकार-
विधानावेकदेशद्वारेण विभक्त्येवाऽऽदेशः । प्रक्षिप्रनिर्देश इति । ततश्चाकारद्वयलक्षणः
समुदायोऽनेकाल्त्वात्मर्वादेश प्रवर्तते तस्मिन्प्रवृत्तेऽनो गुण इति पररूपमिति सिद्धमिष्टम् ।

उ०—सर्वादेशफलसंपत्त्या सर्वादेशो भविष्यतीत्युक्तमिति भावः । न चान्तरस्याऽऽदेशेऽपि विभ-
क्तेरनादेशरूपत्वाद्योऽन्तीति दुर्वास्त्वम् । पररूपे विभक्त्येवाऽऽदेशरूपत्वात् । न च बाणावाकं
पक्षीय इति पररूपात्पूर्वमेव यत्त्वम् । एकस्यानिकत्व एव बाणावाक्योस्तत्प्रवृत्तेरित्याशयत्वात् ।
अनादेश इति । न चाऽऽदेशवत्त्वात्कमममं शेष इति वाच्यम् । अनादेशपदे कमममेव
तत्पुरुषस्थैवाङ्गीकारादिति भावः । नहि तदादीति । अक्षप्रपणे तद्विज्ञानादिति भावः । ननु
विभक्तेरन्यमादेशो न पदस्येति कथमममं स्वार्थोऽत आह—पदशब्देनेति । अस्य च न्वावस्थ
शित्करणमेव श्रापकमिति बोध्यम् ।

११ । प्रथमयोगम् ॥ ७ । १ । २८ ॥

प्रथमयोगेऽप्युच्यते क्वोऽपि प्रथमयोगग्रहणं, किं विभक्त्योगग्रहणं, स्विप्रत्यययोः ? विभक्त्योगेऽपि विज्ञायते । कथं ज्ञायते ? अन्यथापि हि प्रथमयोगग्रहणे विभक्त्योगग्रहणं विज्ञायते न प्रत्यययोः । कान्यत्र ? प्रथमयोः पूर्वमवर्णः [६. १. १०२] इति । अस्ति कारणं येन तत्र विभक्त्योगग्रहणं विज्ञायते । किं कारणम् । अस्तीति* तत्र तर्जने न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः । ननु चैवं विज्ञायतेऽजादी यौ प्रथमावजादीनां वा यौ प्रथमाविति । यतर्हि तस्माच्छ्रमो

प्र-हे प्रथमयोगम् । प्राधान्यलक्षणस्य प्रथमार्थस्यैवामभावान्ननिवेशापेक्षया यस्य तावदग्रहणं विज्ञायते तत्र विशेषज्ञानाय प्रसूयति—कथारति । यदि कालिङ्गेन निर्देशान्तो विभक्त्योगग्रहणेन भाव्यम् । कालिङ्गेन निर्देशो नु प्रत्यययोः । तत्र यशस्वरङ्गं प्राधान्यमाधीयते तत्र पुंलिङ्गेन निर्देशात्प्रत्ययग्रहणम् । वर्गस्यानमप्रायेव प्रत्यययोः प्राधान्यसंप्रययान् । अथ नु 'सप्तम्या' प्रथमाया विभाषा 'प्रथमायाश्च द्विवचने इत्यत्र शास्त्रे प्रसिद्धिर्वाचीयते ततः कालिङ्गनिर्देशादिभक्तिग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणपक्षे च युस्मदस्मदो प्रातिपदिकत्वात्प्रातिपदिकप्रत्यययोः 'सु' 'औ' इत्यनयोर्ग्रहणेन भाव्यम् । ननु द्वयोः कथं प्राथम्यं यावताऽऽशापेक्षया परम्य द्वितीयत्वम् । नैव दोषः । तत्रापेक्षया द्वयात्मकस्य समुदायस्य प्राथम्याविशेषान् । प्रथमसाहचर्याद्वा द्वितीयस्यापि प्रथमव्यपदेशः । यथाऽर्धर्चा पुंमि चेति गोमयादीनामर्थव्यपदेशः । अन्यत्रापीति । प्रसिद्धिमाह—अस्ति कारणमिति । परमात्कारणान्नत्र विभक्तिग्रहणं तदिह नास्ति । न चाजादी इति । प्रथमयोर्विशेष्यत्वमर्थात्प्रत्ययस्य विशेषणत्वमिति भावः । न चाजादित्वं यो संभवतीति सामर्थ्यान्नत्र विभक्तिग्रहणं विज्ञायते । अजादी यौ प्रथमाविति । अजादी विशेष्यौ, प्राथम्यं विशेषणम्, 'तेन चाजादित्वाभावात्' परिहृत्य औजस्यो प्राथम्यं न विद्वन्ति । यथा ब्राह्मणप्राजापत्यापदन्तौ ब्राह्मणौ प्रथमावतयेत्युक्तेऽप्राजापत्या प्रथमोऽपि खांदनायामनन्तर्भावाद्ब्राह्मणयोर्न प्रथम-

उ०-हे प्रथम० । ननु प्रथमजगदस्यामेकार्थत्वेनाऽऽद्यध्वजनेय ग्रहणमिति निश्चयाभावेन कुतोऽयं सर्वहोऽत आह—प्राधान्येति लिङ्गविषयमन्वेषेऽपि निश्चयमाह—तत्र यदीति । अन्तराश्रयमेव दर्शयति—वर्गम्येति । ननु प्राथम्यबोधग्रहणे तिष्ठामशयोः प्राथम्ययोस्तिस्रोर्ग्रहणं कुतो नैवत आह—प्रत्ययग्रहणेति । कालिङ्गनिर्देशो नु प्रथमादिशब्दानां युगं प्रियेऽपेक्षया रुद्रादस्यप्रमाणमेव एव नेति भावः । समुदायस्येति । तद्भूतावयवभेदस्येति । हे प्रथमयोगेऽप्युच्यते । साहचर्यादिति । हे इति लुप्तपदाक पृथक्पदमेव । एवं च द्विवचननिर्देशसामर्थ्याद्द्वितीयोऽपि प्रथमसाधेन लक्ष्यत इति भावः । अजादी विशेष्याविति । एवं तद्वदिति । पक्षान् विशेषणम् । अन्वयस्य विशेष्यमादाय भावः ।

नः पुंसि [६. १. १०३] इत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिदिशति तज्ज्ञापय-
त्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति । इहाध्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति, विभक्त्योर्ग्रहण-
मिति यदयं शसो न [७. १. २६] इति प्रतिषेधं ज्ञास्ति । नैष प्रतिषेधः ।
नत्वमेतद्विधीयते । सिद्धमत्र नत्वं तस्माच्छसो नः पुंसि [६. १. १०१]
इति । यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् । क्व च तेन न सिध्यति ? स्त्रियां नपुंसके
च । युष्मान्ब्राह्मणीः पश्य, अस्मान्ब्राह्मणीः पश्य । युष्मान्ब्राह्मणकुलानि
पश्य, अस्मान्ब्राह्मणकुलानि पश्येति । यत्तर्हि युष्मदस्मदोस्नादेशे द्वितीयायां च
[७. २. ८६; ८७] इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति ।

अथसोऽभ्यम् ॥ ७. १. ३० ॥

किमयं व्यग्रशब्द आहोस्विद्व्यग्रशब्दः ? कुतः संदेहः ? समानो निर्देशः ।

प्र०-न्यपदेशविपातहेतुः । अजादीनां चेति । अचीत्यनुवृत्तं निर्धारणसमन्यन्तं विज्ञा-
यते । यदयं शसो नेति । के प्रथमयोरित्यम्भावस्य प्राप्तस्य शसो नेति निषेधः
क्रियते । ततो योऽर्चति यत्वे प्राप्ते द्वितीयां चेत्यात्वे कृते, प्रथमयोः पूर्व-
सवर्णे इति पूर्वसवर्णं, तस्मान्छसो नः पुंसि नत्वे, युष्मानस्मानिति रूपं सिध्यति ।
इतर प्रतिषेध आभीयमाणे पुंसेषु नत्वं स्यान्नस्मान्पुनःकयोरिति मत्वाऽऽह—नैष
प्रतिषेध इति । आदेः परस्येत्यादेर्नकारे कृते सकारस्य संयोगान्तत्वात्प्रेषः । एत-
च्चाभ्युपगम्य लिङ्गस्यभुक्तम् । यत्तर्हीति । यदि प्रत्यययोरिदं ग्रहणं स्यात्ततो
द्वितीयाया अनादेशत्वात्तस्यामात्वं सिद्धमेवेति द्वितीयायां चेत्याद्यविधानमनर्थकं स्यात् ।
ननु च योऽर्चति यत्वे प्राप्ते तद्वाधनार्थमाद्यविधानं स्यादिति कथं ज्ञापकम् ।
उच्यते । यशेतावत्प्रयोजनं स्याद्योऽस्यनभौटोरिति प्रयुद्यत्वे प्रतिषिद्ध आत्वस्य भावा-
द्युष्मानस्मानित्यत्रापि शसो नकारे कृते शेषे लोप इति लोपे तुपि चेति र्गर्भत्वं भविष्यति ।

अथसोऽभ्यम् । किमयमिति । संहितायां निर्देशस्य सामान्याद्विचारः । चत्वा-
रिंशच्च परा सभवंति । अथमादेशः शेषे लोपोऽन्त्यलोपः । अथमादेशः शेषे लोपट्रि-
लोपः । अथमादेशः शेषे लोपोऽन्त्यलोपः । अथमादेशः शेषे लोपट्रिलोपः इति । सत्र
यदा अथमादेशस्तदा शेषे लोपोऽन्त्यलोप एवाऽऽभ्युपगम्य । ट्रिलोपे रूपासिद्धि-

उ०-प्रमाणात्तद्विधिर्भावेति भावः । निर्धारणेति । नातावेकवचनम् । आदेर्नकार इति ।
शसो नेत्युच्चारणार्थाकारेणाविभक्तिको निर्देश इत्यर्थः । एतचेति । तद्वत्पुपगमे तु पुंस्त्वप्यसि-
द्धिरिति भावः । लिङ्गवर्जमिति पाठेऽर्थात्तद्वत्त्वम् । आत्वं सिद्धमिति । युष्मदस्मदोरित्यनेन ।
ननु युष्मानित्यत्राऽऽदेशविभक्तिरशक्यमात्वमत आह—युष्मानित्यादि । लोप इति ।
अन्त्यलोप इत्यर्थः । स एव च सिद्धान्त इति भावः ।

अथसोऽभ्यम् । शेषे लोपट्रिलोप इति । सेष इति विषयसदृशत्वात्वाकी निर्दिष्टः,
मपर्वभाष्ये शेष इति भावः । ट्रिलोपे रूपासिद्धावि । एवं च ट्रिलोपमन्त्रलोपयो-

किंचातः ? यदि तावद्भ्यश्चन्दः, शेषे लोपश्चान्त्यस्यैत्वं प्राप्नोति- । अथा-
भ्यश्चन्दः, शेषे लोपश्च टिलोपः, उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति- । यथेच्छसि
तथाऽस्तु । अस्तु तावद्भ्यश्चन्दः शेषे लोपश्चान्त्यस्य । ननु चोक्तमेत्वं प्राप्नो-
तीति ? नैष दोषः । अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावधिनिष्ठितस्येति न भविष्यति ।
अथवा पुनरस्त्वभ्यश्चन्दः, शेषे लोपश्च टिलोपः । ननु चोक्तमुदात्तनिवृत्तिस्वरः
प्राप्नोतीति ? नैष दोषः । उक्तमेतदादौ सिद्धमिति- ।

साम आकम् ॥ ७ । १ । ३३ ॥

किमर्थमामः ससकारस्य ग्रहणं कियते ? न आम आकमित्येवोच्येत ? के-

प्र०-प्रसङ्गान् । अथ्यमादेशे शेषेलोपेऽन्त्यलोपे च द्वयोरकारयोः पररूपमेकादेश उदात्तेनो-
दात्त इत्युदात्तत्वं भवति । युष्मदस्मदोः प्रातिपदिकस्वरण प्रत्ययस्वरण वाऽन्तोदात्त-
त्वान् । टिलोपपक्षे चाकारोच्चारणमर्थवत् । अन्त्यलोपेऽत्येत्त्वनित्यवर्धमित्यकारोच्चारण-
सामर्थ्योत्सवर्णदीर्घत्वेन भाव्यमिति न चोदनीयम् । तदेवं द्वितीयः पक्षोऽन्त्यस्तदुष्ट-
सृतीयस्तु निर्दोष इति तत्परिहारेण पक्षद्वयाभयो भाग्ये विचारः । उदात्तानिबृत्तिस्वर
इति । कर्पात्त्वतो घञोऽन्तः उदात्त इत्यतोऽन्तग्रहणमनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप
इत्यनुवर्तते तत्तन्धान्तोदात्तं पदं प्राप्नोति सभ्योदात्तं चेत्यने । अङ्गवृत्त इति ।
एत्वपत् सुपि चेति दीर्घत्वमपि न भवति । आदौ सिद्धमिति । अन्तग्रहणं नानु-
वर्तते । उच्चारणक्रमप्रत्यासत्त्या वाऽऽदेरेवोदात्तत्वम् ।

साम आकम् । किमर्थमिति । युष्मद् आम् इति स्थित आदेशेनात्र भाव्य-
मिति एत्वं न प्रवर्तते । आदेशश्च शेष इत्यकृत आदेशे शेषस्याभावात्लोपा-
प्रसङ्गः । त्यदाश्वमपि नास्ति द्विपर्यन्तानां विधानान् । तन्धानकारान्तत्वादादेशप्रवृत्ति-
काले सुगुणास्तीति नार्थे ससकारनिर्देशेन । कृतेऽप्याकमादेशे शेषे लोपे टिलोपे
च तथैव सुगुणास्तीति भावः । इतर' कृत आदेशे शेषे लोपेऽन्त्यलोपे च ह्रस्वा-

प्र०-लक्ष्यानुशेषेण व्यवस्येति भावः । टिलोपपक्षे चेति । अभ्यमादेशपक्षे इदम् ।
अन्त्यस्तदुष्ट इति । कर्पात्त्वोपेति भावः । कर्पात्त्वम भाष्यकारयोदात्तनिबृत्ति-
स्वरेऽपि न कर्पात्त्वोपेतिऽभावः-कर्पात्त्वत इति । उच्चारणक्रमेति । इदं विन्यम् ।
निर्जा' वषाणमित्यत्र प्रयाणा' ग्रहणावकाशतश्चेत्यादावादिग्रहणाप्लास्याय शास्त्रेऽनाश्रय-
णम् । तस्माद्विहितवानादरेण वक्षानुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्त इत्यर्थान्तरदेवेति
बोध्यम् ।

साम आकम् । आदेशेनात्र भाव्यमिति । अकृतव्युद्धपरिभाषयेति भावः । तदभावे
नित्यत्वादाकमिति बोध्यम् । शेषे लोपे टिलोपे चेति पाठे चो वाक्यलंकारे । इतर इति ।

नेदानीं ससकारस्य भविष्यति ? आमः सुडयं भक्त* आम्प्रहणेन प्रादिष्यते ।
अत उत्तरं पठति—

साम्प्रहणं यथागृहीतस्याऽऽदेशवचनात् ॥ १ ॥

साम्प्रहणं क्रियते । निदिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्येवं ससकारस्य न
प्राप्नोति । इष्यते च स्यादिति, तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति साम आकम् ।
एवमर्थमिदमुच्यते ।

न वा द्विपर्यन्तानामकारवचनादामि सकाराभावः ॥ २ ॥

न वैतन्मयोजनमस्ति । किं कारणम् ? द्विपर्यन्तानामकारवचनात् । द्विपर्य-
न्तानां हि त्यदार्शनामत्वमुच्यते— तेनाऽऽमि सकारो न भविष्यति ।

सुप्प्रतिषेधस्त्वादेशे लोपविज्ञानात् ॥ ३ ॥

सुप्प्रतिषेधस्तु वक्तव्यः । किं कारणम् ? आदेशे लोपविज्ञानात् । यः स
शेषे लोपः [७. २. ६०] आदेशे स विज्ञायते ।

न वा टिलोपवचनादादेशे टाप्प्रतिषेधार्थम् ॥ ४ ॥

प्र० प्राप्नोति भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं समुद्रकोपादानं कर्तव्यमिति मत्वाऽऽह— केनेवाजी-
मिति । स एव परमतमाशङ्क्य— आमः सुडयमिति । सुडययमाभक्त इति यदि
त्वं मन्यसे तत् इवमुच्यते— साम्प्रहणमिति । निदिश्यमानस्येति । यदि ससका-
रको न निदिश्यत तदाऽऽदेशावेधानकालऽतनिहितः पश्चादन्यलोपे कृतं प्राप्नुवन्सुद
केन निवर्त्येत ? इष्यते च तन्निवृत्तिरित्येवमयं ससकारग्रहणम् । अथवा त्यदा-
शब्दे कृतं सुटि च निदिश्यमानस्याऽऽदेशा इति सुट्सहितस्य न प्राप्नोति । यस्तु
निदिश्यते तस्य वचनसामर्थ्यानिर्दिष्टग्रहणपरिभाषानुपस्थानादव्यवहितस्याऽऽफमादेशः
प्राप्नोति समुद्रकनिदशात्समुद्रकस्य भवति । अत्र पक्षे 'आमोऽयं भक्त आम्प्रहणेन
प्रादिष्यते' इति चोदकस्यैव ग्रन्थः । इतरस्तु पूर्वा व्याख्यामनुद्धृत्योत्तरां च लोप-
वतोमयगम्याऽऽह— भवति । टिल ए इति । वक्ष्यमाणमपर्यन्तस्थान्यपेक्षया शेषे विज्ञा-

उ०—समुद्रकोपादानं विना भाविमुन्निवृत्त्ये जायते हेतुर्विद्यत इति भाष्यार्थः । शेषे लोपेऽप्य-
लोपे चेति पाठः । अत्रापि च रूपेण । यद्युत्तरवादिनोऽयमाशयस्तस्मादोऽयमिति चोदक-
वचानुपपन्नमत आह—स एवेति । अत उत्तरं पठतीत्येतदव्याचष्टे—तत् इदमिति । यदि
ससकारक इति ; निदिश्यमानस्य भाविनो विद्यमानस्य वाऽऽदेशा निवर्तका भवन्तीति सकारा-
भावे ससकारस्य निवृत्तिर्मे प्राप्नोतीति भाष्यार्थ इति भावः । अत्र व्याख्यानेन वेत्तात्प्रस-
मावत्कारस्य सत्त्वा पक्षास्तरमाह अथवेति । द्विपर्यन्तानामित्यत्रानुपपन्नमर्थम् । ननु निदिश्य-
मानस्य तर्हि इष्यतित्वाच्च स्यादत आह—यस्त्विति । वचनसामर्थ्यादिति । विम्व-
मिदम् । अतित्वाकमिति गणो चरितार्थेऽयम् । तस्मादत्र न इत्यादित्वं भाष्यासयः । इतर-
स्त्विति । चोदक इत्यर्थः । उत्तरां चेति । त्यदाशब्दे कृत इति यत्तदनुपपन्नमित्यनेन प्रति-

न वा सुट् प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं कारणम् ? टिलोपवचनान् । आदेशे
यः स शेषे लोपः टिलोपः स वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? टाप्रतिषेधार्थम् ।
टाश्चा भूदिति* । स तर्हि टिलोपो वक्तव्यः ?

न वा लिङ्गाभावादिलोपवचनानर्थक्यम् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? लिङ्गाभावात् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी ।
किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? न ह्यस्ति विशेषो युष्म-
दस्मदोः स्त्रियां पुंसि नपुंसके वा । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं
कारणम् ? योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसानिध्यात् । अहं हि भवांस्तमुच्चार-

प्र०—यमाने द्विवे शेष इति तस्यैव लोपो विज्ञायने । शेष इति स्थानी त्रिपयसप्रभ्या
निर्दिष्टः । लोपस्य चास्मिन्पक्षे उत्सर्गत्वाद्यनादेश आत्वयत्वविधानादादेश एव विम-
लवस्थितः । टाप्रतिषेधार्थमिति । टापोऽनुत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । युष्मदस्मदोर्द्वय-
वाचित्वाद्द्वयस्य च लिङ्गसंख्यासंख्यादन्त्यलोपे सत्यकारान्तत्वाद्वाप्यानोति । संनि-
पातपरिभाषायाञ्च शेषः पठितस्यवागकाराद्वाभिधेरिति टापि सा नाऽऽश्रीयते ।
अलिङ्गे इति । अभिधेयस्यालिङ्गत्वाललिङ्गे । अन्त्यशक्तित्वाभावात्लिङ्गरहित एव
ताभ्यामर्थोऽभिधीयत इति तन्निवृत्तये टिलोपो नाऽऽभियतव्यः । याऽस्तौ विशेषवा-
चीति । ननु योतकाद्यादयः । तदुक्तं 'सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वा-
त्स्वार्थे टावा य' इति । नैप दोषः । इदमप्युक्तम् । अथवा पुनरस्तु 'स्त्रियामभिधेयायामिति' ।
अथवा वचिर्गोतने वर्तते वाचकेन अन्त्यप्युत्पत्तव्यम् । 'वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयु-

उ०—पाठत इत्यर्थः । भाष्ये—सुट् प्रतिषेधस्त्विति । आदेशोपर्यं सुट् दुर्लभः । आदेशोपर्यं
अतस्य तु निवृत्तिः कर्तुमशक्येति सुट् प्रतिषेध एव वक्तव्य इत्यर्थः । आदेशे स विज्ञापत
इत्यनेन तत्राभ्यलोपविधानमुक्तम् । तेन च सुट् प्राप्नुयुपपादत्तं बोध्यम् । ननु पक्षीनिर्देश-
भावात्कथं तस्य स्थानित्वस्यमत आह—शेष इतीति । यः स इति । यः प्रसिद्ध आदेशो कोपे
लोपः स टिलोपो वक्तव्य इति भाष्याक्षरार्थः । नवत्र पक्षे शेषग्रहणस्य विमर्शविशेषणत्वा
भावादादेश इति कथं लभ्यतेऽत आह—लोपस्य चेति । अवस्थित इति । अस्य लोप
इति शेषः । अवस्थितिरिति पाठान्तरम् । प्रतिषेधशब्देनानुपत्तिविवक्षितेत्याह—टाप इति ।
टापि सति । अथवा यः सेष्वादी न टाप् स्यात् । तेन संनिपातपरिभाषया टाप् स्यादिति
न शङ्क्यमिति भावः । ननु लिङ्गस्यार्थचर्मावाप्युष्मदस्मदशब्दकमे अलिङ्गे इत्युत्पत्तमत्र
आह—अभिधेयस्येति । मन्वनयोर्द्वयवाचित्वेन लिङ्गयोगे भाष्यमकोऽत आह—शब्द-
शक्तिरिति । इदमप्युत्पत्तव्यं संवत्कारकत्वाभ्यां योगादेवेति यावत् । भाष्ये विशेष-
वाचीत्यनेन टापीदिविवक्षितः । तत्र तेषां योतकाद्यादीन्यनुपपत्तमिति शङ्कते—नस्त्विति ।
वाचकेन लक्षणीयमाद्यतिशायने तमक्षिप्यत्रोक्तम् । तेषां च योतकत्वमेवाभ्युपगतमिति

यत्तु गम्यते स विशेषः । ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दनिमित्तकेन नामार्थेन भवितव्यम् । किं तर्हि ? अर्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनाथ विशेषो न गम्यत इति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते योऽमौ विशेषवाची शब्दस्तद-
सांनिध्याद्वा विशेषो न गम्यत इतीहापि तस्य विशेषो न गम्येत दृष्टत् समिदिति ।

प्र०—अयतामित्यत्र वचिर्द्योतने प्रयुक्तः । नहि शब्दनिमित्तकेनेति । ननु शब्दनिमित्त-
पदार्थः । तथा चैकरूपोऽप्यर्थो भिन्नशब्दोच्चारणाश्रानारूपः प्रतिभाति । यथा पचति पाक-
करोति, पाकक्रियाया निर्वाहं करोतीति । तथा च बलाहद्विद्योतते, बलाकाहके विद्योतते,
बलाहको विद्योतत इति । कंसादीनां च साधनत्व शब्दोपहितरूपाणां बुद्धिबिष-
याणां हेतुमति चेत्तत्र प्रतिपादितम् । एवं तर्हि यः शब्दो लोकेऽत्यन्तमदृष्टप्रयो-
गस्तन्निमित्तोऽर्थो न भवतीत्युच्यते । शब्दं प्रयुक्तमात्रेण लोकस्यानुसरणम् ।
स्वसामर्थ्येन हि शब्दोऽर्थं प्रत्याययति तत्र सामर्थ्यं लौकिकप्रयोगादवधार्यम् ।
अर्थरूपमिति । सत्यपि वस्तुतो लिङ्गवत्त्वे युष्मदस्मद्भ्यां न तत्प्रत्याययितुं
शक्यत इत्यर्थः । युष्मदस्मदभिधेयं चार्थरूपशब्देनोच्यते न वस्तुरूपम् । तस्यैव
वस्तुनो ब्राह्मणादिशब्दैर्लिङ्गयुक्तस्य प्रतिपादनात् । न चायं नियमः । सत्त्वभूतोऽर्थोऽ-
वश्यं लिङ्गयुक्तः प्रतीयत इति । पञ्च समेति लिङ्गानवगमान् तथा च षट्सङ्गकेभ्य-
स्ती प्रत्ययप्रतिषेधः प्रत्याख्यायते । केचिद्विद्वद्विशेषनिषेधं मन्यमाना लिङ्गत्वमेवामनपुं-

उ०—माय । ननु शब्दनिमित्त एवेति । शब्दानुसारोन्नेयार्थगवन्तिं वस्तुनुसारेण तदुच्यते—
'यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणमिति । पचतीत्यत्र क्रिया प्रधान द्वितीये पच्यवस्थाप्रा-
धान्यं कर्मत्वेन प्रतीतिश्च । तृतीये तु क्रियाया अभ्यप्राधान्यम् । तथा बलाहक इत्यत्र
स्थित्वेति, द्वितीये विद्युत्वेति, तृतीये विद्युत्बलाहकयोरभेदाभ्यवसायः । वस्तु स्वकमेव सर्वशक्तिः ।
शब्दज्ञपुद्गी प्रतिभासमान एव शब्दार्थ इत्यत्र दृष्टान्तरमाह—कंसादीनां चेति ।
गुडिविषयाणामिति । कथकभोजोरिति भावः । कंसादीनामिदानीमविद्यमानत्वादिति
तात्पर्यम् । यः शब्द इति । लोकव्यवहाराद्यस्य शब्दस्य यत्रार्थं सामर्थ्यमवगतं ततोऽर्थो
शोऽर्थं स तन्निमित्तो न भवति । शुष्पतिसिद्धार्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगादित्यर्थनिमित्तकेन
शब्देन प्रवितव्यमिति भावार्थ इति भावः । अर्थरूपशब्देनेति निरनुत्तरः पाठः ।
युष्मदस्मदश्रवणान्तरं यो बीदार्थः प्रतीयते सोऽर्थारूपशब्देनोच्यते इत्यर्थः । वस्तु-
रूपस्य लिङ्गवत्त्वं दर्शयति—तस्यैवेति । ततश्च केवलशुष्पदस्मदभ्यां लिङ्गविशेषावगमाद-
लिङ्गत्वमुक्तमिति भावः । पञ्च सत्त्वैवार्थस्य सत्त्वकत्वं तु कर्मकारेणाभ्यवसादेति बोधम् ।
प्रत्याख्यायत इत्यस्य केचिद्विद्वन्निपातादिमिति शेषः । यन्मत्र वानिच्छताऽनवरो-
रलिङ्गवत्त्वं पूर्वं तु लिङ्गवत्त्वमात्राव विप्रतिषेध उक्त इति विरोधोक्त आह—केचिदिदिदि ।

तस्मात्सुट्प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

तस्मात्सुट्प्रतिषेधो वक्तव्यः, ससकारग्रहणं वा कर्तव्यम् । अथ क्रिय-
माणेऽपि ससकारग्रहणे कस्मादेवात्र सुट् न भवति ? ससकारग्रहणसामर्थ्याद्भा-
विनः सुट् आदेशो विज्ञायते ।

प्र०-सकथोऽं युष्मदस्मदोरिच्छन्ति । तथा च शिशील्दुनुमां युष्मदस्मद्विभक्त्यादेशानां च
प्रतिषेध उक्तः । अन्ये तु दर्शनभेदेन शिशील्दुनुमां विप्रतिषेधः युष्मि नत्वं च
लिङ्गावत्त्वाभ्युपगमेन प्रदर्शितम् । सत्त्वभूतस्वाथस्वावश्यं लिङ्गसद्वयायोगः । तथा
च षट्संज्ञेभ्यः स्त्रीप्रत्ययनिषेधः कृतः । इह त्वलिङ्गात्वेन टाप्परिहृत इति विरोधं
परिहरन्ति । तस्मादिति । टावभावे टिलोपानाभयणादन्त्यलोपे सति सुट्-
प्राप्तस्य प्रतिषेधो विधेयः । लाघवात्ससकारग्रहणं वा कर्तव्यम् । अर्थात् । आदेश-
प्रवृत्तिकाले सनिहित आदेशेन निवर्त्यो नान्य । ससकारग्रहणसामर्थ्यादिति ।
नहि सत आदेशेन निवृत्तिः क्रियते । किं तर्ह्यन्त्याभावस्तस्मिन्विषये तस्याने-
नोपायेनाऽऽख्यायते शास्त्रेण तु प्रसङ्गवतो निवृत्तिराख्यायत इति भाविनः सुटो
निवृत्तिः समुत्कनिर्देशेन प्रतिपाद्यते ।

उ०-अत्र लिङ्गवत्त्व एव युक्तः । सूत्रवार्तिकोभयसंमतत्वात् । टिलोपस्त्वमर्थक एव । संनि-
पातपरिभाषया टापोऽप्राप्ते । अत एव वार्तिककृता एवार्थव्यपिषय एव टावविधौ तस्या
दोष उक्तो ननु सामान्यतया निवर्त्यो । अत्र 'न वा लिङ्गाभावात्' इत्युक्तित्वेकदेशेन इति
तुल्यत्वात् सूत्रवार्तिकविरुद्धत्वाच्च न तत्सङ्गते अगमश्च आदर इति बोध्यम् । टावभाव
इति । अलिङ्गत्वात्सनिपातपरिभाषया वा तदभावे सिद्धे इत्यर्थः । ससकारग्रहणं वेत्येव
व्याप इत्याह—लाघवादिति । अत्र सूत्रे सकारग्रहणं भाष्यकैपटयोः सुट् ग्रहणं
चाऽऽगमोपलक्षणम् । तेन प्रत्ययोत्तरपदयोर्भेदे सूत्रोदाहृतेऽतिशयकमिवादी भाविसुटोऽपि
व्याकृतेः । नहि सत इति । शब्दानित्यत्प्रसङ्गादिति भावः । किं तर्ह्यिति ।
कदाऽऽर्धभातुकविषयस्तेरप्रयोगो भूत्वाऽस्य च प्रयोगोऽस्तेभूरित्यनेनोपायेन प्रतिपाद्यत
इति भावः । कथं तर्हि स्थानिनं निवर्त्याऽऽदेशः क्रियत इति शाकम्भवहारोऽत
वाह—शास्त्रेणेति । प्रसङ्गवतो सुटिस्थितरयास्तुपदेशात्सर्वप्राप्तिश्चदौ प्रसक्तया-
मार्धभातुके भृशद्विप्रतिपाद्येन तदुच्चिनिवृत्तिः क्रियते सैव च विषय आरोप्यत इति
भावः । भाविनः सुट् इति । भाविसुट्पुनरित्यर्थः । तच्चिद्वृत्तिश्चाऽऽमोऽभावात् । अत्र सामः
स्थानिलोकयाऽऽकामि स्थानिवत्त्वेन सामूह्यमेव न स्वाम्भ्यम् । अत एवार्थित्वाकमिवादी
प्राप्योत्तरपदयोरेति सूत्रभाष्योदाहृते भाकम्नुदमयी सिद्धौ । भाष्येव साकम्भयाऽऽ-
हारांरोपेनाऽऽदेशः । आदेशस्य अमृत्वाभावात्वाच्च न सुट् । नच नन भावी सुट्
वर्धयाम् । तामो मावित्वस्य सर्वथा दुष्पपगदृष्टादिति भाष्यविरुद्धकल्पना स्वर्पेति दिक् ।

आत औ एतः ॥ ७ । १ । ३४ ॥

इह पणौ नस्थाविति त्रीणि कार्याणि सुगपत्प्राप्तुवन्ति द्विर्वचनमेकादेश औत्वमिति । तद्यदि सर्वत्र औत्वं लभ्येत कृतं स्यात् । अथापि द्विर्वचनं लभ्येन्नैवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् ? अत्र हि परत्वादेकादेशो द्विर्वचनं बाधते । परत्वादौत्वम् । नित्य एकादेश औत्वं बाधेत । कं पुनर्भवानौत्वस्यावकाशं मन्वाऽऽह नित्य एकादेश इति । अनवकाशमौत्वमेकादेशं बाधिष्यते । औत्वे कृते द्विर्वचनमेकादेश इति यद्यपि परत्वादेकादेशः स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं भविष्यति* ।

प्र०—आत औ एतः । त्रीणि कार्याणीति । तित्त्वरस्तु प्रयोजनाभावात्नोपन्यस्त । सर्वथाऽन्तोवाचत्वस्य सिद्धत्वात् । औत्वं लभ्येत कृतं स्यादिति । एकादेशो कृत औत्वाप्रतिशेपमन्वावत्परिवृत्त इत्यमिसंघाय द्विर्वचनासिद्धावपि कृतमित्युक्तम् । द्विर्वचनं लभ्यमाने । एकादेशो कृतं व्यपवर्गाभावात् द्विर्वचनाप्रतिशेपः सा परिवृत्ता भवतीत्येतावता द्विर्वचनसिद्ध्या कृतमित्युक्तम् । परत्वादकादेश इति । वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादर्पणं द्रष्टव्यम् । नित्य एकादेश इति । पक्ष्यकृत औत्वे सर्वार्थार्थत्वं प्राप्नोति कृते तु वृद्धिस्तथाऽपि व्यतिभेदमनाश्रित्यैकादेशसामान्याभयं नित्यत्वमुच्यते । औत्वं तु कृत एकादेशो नैव प्राप्नोतीत्यनित्यम् । अनवकाशमौत्वमिति । गायकाशस्य सर्वार्थदीर्घस्य बाधकमित्यर्थः । यद्यपीति । वर्णाश्रयत्वात्तु इति पूर्व द्विर्वचनं भवति । अथाप्यङ्गाधिकारान्वहितमात्रमुच्यते तथाऽपि न दोष इति भावः । अत्राणिद्वयाद्यादिति । द्विर्वचननिमित्तेऽचि परतोऽजादेशः स्थानिवद्भावातीति सूत्रार्थमाश्रित्यैकादेशो कृतेऽच्परत्वाभावात्स्थानिवद्भावाभाव आशङ्कितः । अथि यो विहितोऽजादेशः स स्थानिवदिति सूत्रार्थाभयणेन तु स्थानिवद्भाव उक्तः । नहि स्थानिवद्भावस्य परतोऽजनिभक्तभूत आश्रीयते । किं तद्भाष्यस्य । यदि तर्हि स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं ततो नित्यं तदिति पूर्वमेव तेन प्रवर्त्यम् । नैतदस्ति ।

उ०—आत औ । सर्वथेति । लभ्यसति तित्त्वर एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेनान्तोदात्तवासिद्धेरिति भावः । एतेन त्रीणीति न्यूनमित्यपास्तम् । नञौच्चेऽपि त्रिग्यापूर्वमन्तरङ्गत्वादेकादेशो व्यपवर्गाभावेन द्विर्वचनं न स्यादिति कृतमित्युक्तमत आह—एकादेश इति । तत्तु त्रित्वे एकादेशो औत्वं न स्यादिति कथं कृतं स्यात्त आह—एकादेश इति । भाष्ये परत्वादौत्वमिति । एकादेशबाधकमिति पूर्वपक्षः । वर्णाश्रयमिति । अथ्यवे परतः पूर्वपक्ष विधानादिदमप्याहमिति भावः । स्थानिवद्भावाभाव इति । तत्र सति परत्वादेकादेश आशङ्कित इत्यर्थः । चोदकेन स्थानिवद्भावाभावात् चोदितं तदाशयमाह—द्विर्वचननिमित्त इति । अचि परत इति स्थानिवद्भावात् निमित्तमित्यर्थः । यदि तर्हीति । एवं च स्थानिवद्भावादिनि हेतुरयोग्यो निमित्तत्वादिति भावः । पुनरिति भावः । मन्वावका-

विदेः शतुर्वसुः ॥ ७ । १ । ३६ ॥

विदेर्वसोः कित्त्वम् ॥ १ ॥

विदेर्वसोः कित्त्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? वसुग्रहणेषु लिङादेशस्यापि* ग्रहणं यथा स्यात् । किंच कारणं न स्यात् ? अननुबन्धकग्रहणे हि सानुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं लिङादेशस्य न प्राप्नोति सानुबन्धको हि स क्रियते । किं पुनः कारणं स सानुबन्धकः क्रियते ? अयमकारान्तानां लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते+ स पुनः कित्करणाद्वाध्यते । आतिस्तीर्त्तान् निपुपूर्वा-
निति । स तर्ह्यस्यैवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव ।

प्र०—एकादेशोऽपि नित्योऽन्तरङ्ग्येति स एव पूर्व प्रवर्तते । क्रमप्रतिपत्त्यर्थं चानवकाश-
त्वमौल्यस्याऽऽश्रितम् , वृद्धिलक्षणं चैकादेशमौल्यं न बाधते नहि तस्मिन्नाप्राप्त औत्व-
मारभ्यते ।

विदेः शतुर्वसुः । वसोः कित्त्वमिति । लिङादेशस्य कित्त्वमस्तीति तदनु-
रोधेनास्य कित्त्वमुच्यते । अनुबन्धान्तरेणापि तस्य सानुबन्धकत्वं संपद्यते । अननुबन्ध-
कग्रहण इति । स्थानिवद्भावाद्गुणिकार्यस्य सिद्धत्वादुकार उच्चारणार्थं सानुबन्ध इति
मन्यते । सत्यपि वाऽस्य सानुबन्धकत्वे तदनुबन्धकग्रहणपरिभाषया कसोरग्रहण-
प्रसङ्गः । परिभाषोपादानं त्वग्रहणोपलक्षणम् । किं पुनः कारणमिति । असंयो-
गाद्वि किदिति कित्त्वस्य सिद्धत्वादसुरेव लिटो विधीयताम् । अश्रमिति । यथा
उत्तरुतित्यादौ गुणो भवति तथा वसावपि स्यादिति तद्वाधनार्थं कित्त्वं क्रियते ।
एतच्च प्रयोजनोपलक्षणमिति संयोगान्तार्थमपि कित्त्वमित्याहुः । तेनाऽऽल्लिङ्गान्तिव्यत्योः,

उ०—शमौल्यं दीर्घवद्बुद्धिद्वयं बाधेतेत्यत आह—क्रमेति । औल्यं ततो वृद्धिस्ततः स्थानिवद्भावाद्
द्वित्वमिति क्रमप्रतिपत्त्यर्थं यदनवकाशावमाभितं तच्च नित्यत्ववदेकादेशसामान्यापेक्षं किंतु
दीर्घपेक्षमेवेति बुद्धिर्भवेत्येवेत्यर्थः । तदाह—वृद्धिलक्षणं चेति ।

विदेः शतुर्व० । ननु वसोः कित्त्वं न गुणभावाय वात्स्थानिकत्वेन कित्त्वादेश सिद्धेः ।
किंतु सामान्यग्रहणार्थं तस्य सानुबन्धान्तरेणापि सम्भाविकं ककारानुबन्धेऽप्यत आह—
लिङादेशस्येति । ननु वसुग्रहणे सानुबन्धक इति किमुच्यतेऽनुबन्धकग्रहण इति
तत्राऽऽह—स्थानिवदिति । ननु विधेयविषय उच्चारणार्थस्यापि संज्ञाऽऽवश्यमेव । किंचा-
स्त्वित्त्वित्त्वगुणस्य दुर्लभमित्यत आह—सत्यपि येति । तदनुबन्धकेति । यद्यननुबन्धकैरनु-
बन्धकैश्च तदनुबन्धकग्रहणं तद्विशिष्टग्रहणं नेति भाष्यार्थ इति सावः । उपलक्षणमित्यस्य
तथा भाष्यं व्याख्येयमित्यर्थः । ननु क्रमोः कित्त्व गुणप्रतिषेधार्थं स्यादिति प्रकासंगतिरह
आह—असंयोगादिति । आजिबानित्यादौ नलंषः कित्त्वस्य फलं, रेषिवाजित्यादावेत्या-

द्विसकारको निर्देशः । विदेः शतुर्वसुसम्मामेऽनञ्पूर्वं कन्वो ल्यप् ।

समासेऽनञ्पूर्वं कन्वो ल्यप् ॥ ७ । १ । ३७ ॥

ल्यप्वादेश उपदेशिवद्भवत् ॥ १ ॥

ल्यप्वादेश उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायां न्यवभवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

अनादिष्टार्थम् ॥ २ ॥

प्र०—रेधियानिति रधेर्मुमि गिद्धं भवति । ननु संयोगान्तार्थत्वे कित्त्वस्य कथं प्रतिषेधविषय आगम्यमाणो गुणो वाच्यः ? उच्यते । अकारान्तेभ्यः परस्य कन्वोरौपदेशिकानिर्देशिकेत्त्वद्वयत्वाभ्यास्तद्विनिषेति गुणनिषेधो द्विरुपतिष्ठते । तत्र पुनरुपस्थानं प्रतिषेधविषये गुणनिषेधं विधास्यति । केचिदाहुः—छान्दसः कम् । तत्तच्छब्दस्युभययेति सार्धयानुक्तत्वाच्चित्वाजलोपस्य सिद्धत्वात्संयोगान्तार्थं कित्त्वं नोपयुज्यते । द्विसकारक इति । वस्तुतयादेशो निर्दिष्टः । तत्र सकारस्य कत्वविमर्जनीयौ कृतौ तत् सकारेण सानुबन्धत्वं वसो संपद्यत इति वस्तुप्रदेशोपभयोरविरक्षणप्रहरणं सिध्यति ।

समासेऽनञ्पूर्वं कन्वो ल्यप् । ल्यप्वादेश इति । अनेकपञ्चाभयसमासनिमित्तो ल्यप्वादेशो यद्विज्ञो हित्वावयवस्त्वेकपदविषयप्रकृतिप्रत्ययापेक्षा अन्तरङ्गा इति ते पूर्वं प्राप्नुवन्तीति भावः । तत्रोपदेशो समास इति विरोधात्समासो विषयत्वेनाऽऽर्थायत समासे विषयऽकम् एव तस्मिन्पत्य उपदेशावस्थायामेव ल्यवभवति तस्मिन्कृतेऽनत्वधाविति स्थानिष्वनिषेधाद्वित्वाभावः । पूर्वोक्तविरोधपरिहाराय भाष्यकारोऽतिदेश व्याचष्टे—उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति । उपदेशावस्थायां भवति । अत्राप्युपमानोपमेयसंबन्धो द्रष्टव्यः । कृतेऽपि समासे ल्यवभवन्नुपदेशिवद्भवति । अकृतेषु हित्वादिषु भवतीत्यर्थः । अथवा समास इति विषयसम्बन्धाभयमेव भाष्यम् । उपदेशावस्थायां ल्यवभवतीत्युपदेशिवद्भावो वक्तव्य इत्येतत्तु वस्तुव्याख्यानम् । उपदेशावस्थायां ल्यवभवन्नन्यैरुपदेशिभिस्तुल्यं भवतीत्यर्थः । अनादिष्टार्थमिति । आदेश आदिष्टः

उ०—असलोपो न । नन्विति । अर्थार्थवाचिष्यस्य सामर्थ्याभावादिति भावः । द्विरुपतिष्ठत इति । नियेषसृजणो पतिभाषात्रादिति भावः । केचिदिति । अत्र पक्षे किन्त्वसामर्थ्याग्रतिषेधविषयगुणनिषेधः सूत्रपादः । अत एकरयत्र विद्धीत्यनुपपत्त्यैवाभ्यासलोपावपि सिद्धमिति भावः ।

समासेऽनञ्० । विरोधादिति । कन्वोपदेशो समासाभावादिति भावः । अनत्वधाविति । तत्रा रादौ इत्यादौ चाऽऽदेशानां विधानादिति भावः । अत्राप्युपमानेति । उपदेशावस्थायामित्यर्थः इति भावः । तदुपदेशज्ञान इति भाष्यमयुक्तं स्यादत आह—उपदेशिवद्भावो वक्त-

अकृतेश्वादेशेषु त्यन्वधा स्यात् । के पुनरादेशा उपदेशिवद्भवनं प्रयोजय-
न्ति ? हित्वदत्त्वात्वेत्वेत्स्वदीर्घत्वशुद्धिः । हित्वम् । हित्वा प्रधाय । हित्वम् ॥
दत्त्वम् । दत्त्वा प्रधाय । दत्त्वम् ॥ आत्त्वम् । खात्वा प्रथम्य । आत्त्वम् ॥ इत्त्वम् ।
स्थित्वा प्रथम्य । इत्त्वम् ॥ ईत्त्वम् । पीत्वा प्रपाय । ईत्त्वम् ॥ दीर्घत्वम् । शा-
न्त्वा प्रथम्य । दीर्घत्वम् ॥ शत्वम् । पृष्ट्वा आपृच्छथ । शत्वम् ॥ ऊट् ।
घृत्वा प्रदीव्य । ऊट् ॥ इट् । देवित्वा प्रदीव्य ॥ किं पुनः कारणमादेशास्ताव-
द्भवन्ति न पुनर्त्यप् । न परत्वात्त्यप्ता भवितव्यम् ? सन्ति चैवान्न केचित्पर
आदेशाः । अपि च—

बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥

बहिरङ्गो त्यप् । अन्तरङ्गा आदेशाः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । स
तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यन्तरङ्गानपि
विधीन्बहिरङ्गो त्यन्वाधत् इति यद्यमदो जग्धिर्न्यसि किति [२. ४. ३६]
इति'ति किती'त्येव सिद्धे त्यन्ग्रहणं करोति ।

प्र०—तस्याभावोऽनादिधृतिव्यवर्थाभावः । प्रत्ययेति । ये विभाषेति विकल्पेनाऽऽत्मनि-
ष्यते जनमनस्सनां सम्मूलोरित्यनेन सु स्यवादेशापूर्वं नित्यं प्राप्नोति । यदीदृश्यति ।
पूर्वमिति कृते निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति केवलस्य क्तवो स्यपि सति इदः
भरणं प्राप्नोति । अथापि कश्चित्सेट्कस्य स्थाने त्यप् स्वात्तथाऽपि स्थानिवद्भा-
वान्न क्त्वा सेडिति किञ्चप्रतिषेधाद्गुणः प्रसज्येत । दीर्घत्वस्याद्वित्वान् । परत्वादिति ।
इष्टत्वावित्यर्थः । इतरस्त्विष्टानिधुविभागो न ज्ञायत इति व्यवस्थाशब्द एवानेन पर-
शब्दं प्रयुक्त इति मत्वाऽऽह—सन्ति चेति । बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । समासा-
पेक्षं बहिरङ्गलक्षणं शास्त्रमस्येति समासः । अथवा बहिरङ्गं समासो लक्षणं निमि-
त्तमस्येत्यर्थः । यद्यमिति । ति किती'त्येव जग्धिभावस्य स्यवादेशात्प्रागेव सिद्ध-
त्वात्त्यन्ग्रहणं यथोक्तमर्थं ज्ञापयति । स्थानिवत्तुत्रे युष्मदस्मदोरनादेश इत्यनादेशमहणं

उ०—इत्यतस्त्विति । अन्ययीभाव इति अर्थोभावे । तेन द्वितीयादेशमावार्थमित्यर्थः ।
तत्पुनरेवेकार्थमावार्थयीभावो न युक्त इति कन्सूत्रे निरूपितम् । मन्वेवं सति
प्रकारेणसाध्वेव स्वात्त आह—ये विभाषेति । भाष्ये—ईत्त्वं पीत्वा प्रपाद्येति । एवं
च न स्यपीति सूत्रमसंगत स्वातुपदेशवचनाभाव इति भावः । अथापीति तदर्थविधिविषय
एवैषा परिभाषा ननु यदागमा इत्येतद्विषय इति यद्युपगम्येत्येवार्थः । इदं तु प्रीद्वैयम् । पादः
पक्षिति सूत्रस्याभावाविरोधात् । किञ्च सेट्त्वमशार्क्यत्वात्स्थानिवत्त्वेन दुर्लभमित्यन्वे ।
केचित्तु विशिष्टस्य निर्दिश्यमानस्याभावाच्चिद्व्यमानस्य च व्यवहितत्वात्तुपरोऽप्राप्ति-
रिति दोष इत्याहुः । दीर्घत्वस्य—इति चेन्न । समासापेक्षमित्यादि ।
लक्षणशब्दः साक्षरपरो निमित्तपरो चेति भावः । ज्ञापयतीति । एव न इत्यपीत्यधि
ज्ञापकं बोध्यम् । ननु व्यग्रहणं स्थानिवत्तुत्रेऽन्यार्थज्ञापकमुक्तमिति चरितार्थं कथमस्यार्थस्य

स्वात्वाकालकादिषु च प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

स्वात्वाकालकादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्वात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः
भुक्त्वासुहितक इति ।

तदन्तनिर्देशात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

तदन्तनिर्देशात्सिद्धमेतत् । कथम् ? कत्वान्तस्य त्यपा भवितव्यं न चैत-
त्स्थान्तम् ।

समासनिपातनाद्वा ॥ ६ ॥

अथवाऽवश्यमत्र समासार्थं निपातनं कर्तव्यं+ तेनैव यत्नेन त्यपि न
भविष्यति ।

अनञो वा परस्य ॥ ७ ॥

प्र०-तत्स्थानपश्चात्तद्वर्मलाभस्य स्वरूपविधिना निरस्तस्य ह्यापकमुक्तम् । त्यप्प्रहणं तला-
शयेषु कार्येषु तद्वर्मलाभमावस्थ । यमर्थमन्तरेण यस्यानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ह्यापकं
तद्वत्त्वतीत्यनेकोऽप्यर्थो त्यप्प्रहणेन ह्याप्यत इति विरोधाभावः । स्वात्वाकाल-
कादिष्विति । मयूरव्यंसकादिषु समासप्रकरणात्समासार्थ एवैषः पाठः । तत्र समा-
सेऽनन्पूर्वे यो व्यवस्थितः क्त्वाप्रत्ययस्तस्य त्यव्यधायमानोऽत्रापि प्राप्नोति । म-
न्तनिर्देशादिति । कत्वान्तः समास इह निर्दिश्यत इत्यर्थः । समास इति निर्धारणे
सप्तमी सामान्यापेक्षं चैकवचनम् । अथवा छान्दसं बहुवचनस्य स्थाने । निर्धारणं च
समानजातीयस्य भवतीति कत्वान्तः समासो गृह्यते । निर्धार्यमाणस्य क्त्वाप्रहणेन विरो-
पणात्तदन्तविधौ सत्ययमर्थो भवति । समासेऽनन्पूर्वेषु कत्वान्तस्य समासस्य त्यप्प्र-
वृत्तिः स च निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति क्व एव भवति । समासनिपातनादिति ।
समुदायानां साधुत्वमभ्यनुज्ञायते प्राकरणिकाप्राकरणिककार्यभावाभावविधानद्वारेण-
त्यर्थः । येषु चात्र स्वात्वाकालकादिपूनुनरपदानुपात्तक्रियापेक्षं क्त्वाप्रत्ययस्तेषां सापेक्षत्वे-
ऽपि निपातनात्समासः । अनञो वा परस्य इति । अनञ् चासौ पूर्वश्चेति समासो निपा-

प्र०-ह्यापकं स्यादत आह—स्थानिवत्तत्र इति । यमर्थमिति । य यमर्थमित्यर्थः । ननु मयूर-
व्यंसकादिषां त्यप्प्रहणं सिद्धात् आह—मयूरेति । प्रकरणात्समासविध्यर्थ एव स
पाठ इति भावः । ननु क्त्वान्तनिर्देशोऽपि स्मरतेति क्त्वाभ्यन्तरेणेत्यत आह—क्त्वान्तः
समास इति । ननु चित्तिभक्तिप्रवाक्यं समासपदेन क्वः सामानाधिकरण्यात्त आह—
निर्धारण इति । समास इति सप्तमी षष्ठ्यर्थे सीयीति बहुं युक्तम् । समुदायानामिति ।
समुदायनिपातनसामर्थ्यादप्राकरणिकमपि किञ्चित्निपातनात्तिलिप्यत इति भावः । ननु
क्रियापेक्षः सामानकर्तृकयोः पूर्वकप्रवृत्तिक्रियावाक्यत्वात्तदविधानेन स्वात्वाकालक इत्यत्र
क्त्वा दुर्लभः । पीत्वासुहितक इत्येवोदाहृतं युक्तम् । मयूरस्यादिक्रियापेक्षक्त्वाप्रत्यये तु सापे-
क्षत्वाद्दृष्टिर्गुल्लमेत्यत आह—येषु चेति । सापेक्षत्वेऽपीति । स्वात्वाकालकः सप्त

रेवानञ् । न धातोः परस्य भवितव्यम् । किं कारणम् ? नञिव्युक्तमन्यसदृशा-
धिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिव्युक्तं चाऽन्यस्मिन्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते ।
कुत एतत् ? तथा ह्यर्थो गम्यते । नद्यथा—अत्र ह्यणमानयन्त्युक्ते आनयणदशं
पुरुषमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यनञि नञ्प्रतिपे-
यादन्यस्मादनञो नञ्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते । किंचान्यदनञ् नञ्सदृशम् ?
पदमित्याह ।

अथवा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्प्रत्ययग्रहणे भवतीत्येवं धातुरपि क्त्वाग्रहणेन
ग्राह्यते । ननु चेयमपि परिभाषाऽस्मिन् कृद्ग्रहणे सन्तिकात्पूर्वस्यापि ग्रहणं
भवतीति माऽपीहोपनिष्ठे । तत्र को दोषः ? इह न स्यात् । प्रकृत्य ग्रहणम् ।

प०—तनाद्वैशद्यस्य परिभाषा । विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वाद्वा अनञिति वा नृप्रसन्नमीकं
पृथक्पठम् । सम्प्रसमी चेयम् । अनञि पूर्वं सति कश्चो ल्यः भवति । अथादनञः
परस्येत्यर्थोऽवतिष्ठति । तदन्तविधिश्चात्र नाऽऽधीयते । क्त्वाग्रहणस्य प्राधान्येन प्रकृमा-
हिरण्यत्वाभावात् । येन विधिस्तदन्तस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषायस्तु तदन्त-
विधिः परस्ताद्वैद्यते येन नाज्ययधानमिति च धातुना ज्ययधानमाधीयते । ननु चेति ।
अमत्वमुत्तार्थत्वादिना धर्मण धातुरपि नञ्सदृशो भवति । न धातोः पर-
स्येति । पदत्वनिबन्धनं सादृश्यमाधीयते तनु धर्मान्तरनिबन्धनम् नास्त्यत्र प्रमा-
णमित्याशङ्क्याऽऽह—अथवा न क्त्वाग्रहणेन धातुप्रत्ययसंयुक्तस्य परिग्रहात्तद्व्यय-
यत्वाद्वातोः । स्वावयवेन परिपर्यासमन्वाद्धानुरनञ्ग्रहणेन न गृह्यते । प्रकृत्येति ।
गते क्तान्ते समुदायेऽनुप्रवेशाः पौवापर्याभावात्तद्व्ययनिर्गतनञ्सदृशाश्चाऽन्तराभावा-

उ०—हाथर्थाप्रतीयमानक्रियासाम्येनान्वेष्यार्थः । मन्वन्त्रपूर्वं इति सूत्राक्षरेण स्थितेय कथमनञः
परस्येत्यर्थलाभोऽन आह—अनञ्वासाविति । यस्तुत पूर्वग्रहणमकृत्वा नञ् इत्येव सूत्रे
पाठ्यमिति भाष्याशयः । नन्वनञ् परस्य क्त्वाग्रहणस्य उक्तं कथं पृथ । नाऽऽह । ननु च
धातुरेवेति भाष्यासंगते । नान्यः । प्रकृतेत्यादी भाष्यास्तद्व्ययानाद्व्ययभाषणे । सति-
व्युक्तत्वायेन पदान्तरस्येवभाषण आह—तदन्तविधिश्चेति । येन विधिस्तदन्तस्येति
तदन्तविधिश्चात्र नाऽऽधीयते इति पूरणेति । विशेष्यादेविधानाविति भावः ।
प्रत्ययग्रहणपरिभाषाति अस्या भाष्यं वक्ष्यामः । नन्वेव प्रकृत्येत्यादी न स्वादत्त आह—
येन नेति पदत्वनिबन्धनमिति । तद्व्ययमूलकस्ययधानादिति भावः । भाष्यं—अथवा
प्रत्ययग्रहण इति न च विशेष्यादेविधानादन्तविधे कथं प्राप्तिः । मानेनापूर्वतदन्तविधि-
बोधनं किंतु येन विधिरित्यस्येति वाच्यम् । शब्दशास्त्रवेमोपस्थितकद्वयं विशेष्यमाश्रय
तदन्तविधेरदोषः । तत्तात्पर्यग्राहकं तु येन विधिरिति सूत्रस्यं यस्माद्विधादि वातिकमेव ।
यस्तुतोऽर्थं शब्दविक इत्येव युक्तम् । अन्यथा यतो र चेत्यादी समासप्राग्वयविधादित्यनेना-

कं तर्हि स्यात् ? परमकृत्वा उतमकृत्वा । न वा अश्रेयते । अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च नु सिध्यति । गतिकारकपूर्वत्वचेष्टते । कुतो नु स्वयन्तद्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवति, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्येति चेयनिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीतीयं न भवति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति ।

प्र०—स्यपोऽप्राप्तिः । परमकृत्वेति । परमशब्दो न गतिर्न च कारकमिति क्त्वान्तेऽनन्त-
भूतः पूर्व इति तत् परस्य क्त्वान्तस्य श्वाग्रसङ्गः । गतिकारकपूर्वस्मर्यापि-
शब्दात्केवलस्यापि कृत्वेत्यादेः क्त्वान्तस्य ग्रहणात् आचार्य आह—न वा अश्रेयते
इति । तस्मात्कृद्ग्रहणपरिभाषाऽत्र नाऽऽश्रीयते । चोदक आह—अनिष्टं चेति ।
आचार्य आह—गतिकारकपूर्वत्वचेष्टते इति । प्रकृत्य पार्श्वतः कृत्वेत्यादौ स्या-
देश उच्यते । कृद्ग्रहणपरिभाषोपस्थाने च न सिध्यतीति नामाश्रीयते, चोदक
आह—कुतो म्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अत्रकाशः—उपगौरपत्यमौपगव इत्यत्र
तद्वितान्तस्य प्रातिपदिकत्वात्कृद्ग्रहणं भवति । कृद्ग्रहणपारभाषाया अयकाशः—न्याव-
लेखी न्यावचचीति शब्दः स्त्रियामिति गतिपूर्वस्य राजन्तत्वादिति सति वृद्धिस्वरौ
भवतः । अत्र हि प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः स्त्रीप्रत्यये आनुपमसर्जने नेति प्रतिषेधादुपस्थाना-
भावः । एवं सावकाशयोः परिभाषयोर्मिन्नफलायोरिरोधात्पर्यायोऽप्रतिपत्तिर्वा प्राप्नोति ।
प्रत्ययग्रहणपरिभाषायामाश्रीयमाणायां प्रकृत्वेति गतेः क्त्वान्तेऽनन्तर्भाषापर्यायपर्यायपक्षौ

उ०—स्वापि निषेधः स्यात् । नम तु सौप्रस्यैव न निषेध इति भावः । एवं च समाप्तेऽनन्त पर
स्याप्रतिपत्तिरवास्तावयवस्य निश्चयमानस्य क्वो दमश्चिन्ति स्वार्थ इति ग्नात्वाकालावर्ती
न दोष इति भावः । भाष्ये—गतिकारकपूर्वस्यापीति गत्याविममिधाने विमिष्टस्यैव
क्त्वान्तग्रहणेन ग्रहणं तदसंनिधाने भातुप्रत्ययसमुदायरथापार्थमभेदाद्—गते क्त्वान्त इति
स्यपोऽप्राप्तिरिति । सूत्रे परमकृत्वेत्यादौ चरितार्थं स्यादिति भावः । भाष्ये—परमकृत्वेति ।
सम्प्रसारणेति विशेषणसमासः । केवलस्यापीति । यत्र तु गतिकारकपूर्वत्वं तत्र विशिष्टस्यैव
क्त्वान्तत्वं न केवलस्य, अन्यत्र तु केवलस्यापि तत्त्वमिति भावः । गतिरन्तर इत्यत्र तु
गतेः पूर्वपदभूतायाः काले उत्तरपदे कार्यविधानात्समवधानेऽपि केवलस्य क्त्वान्तत्वेन
ग्रहणम् । न चेन्न तथा मानमस्तीति तात्पर्यम् । आचार्य आह—न वा अश्रेयते । अनन्त
इति नञ्मिन्नस्यशब्दमेव गृह्यत इति नशाशयः । तस्मादिति यतः परमकृत्वेत्यत्र नेत्यने
प्रकृत्वेत्यत्र चेष्टते तस्मादित्यर्थः । चोदक इति । आशयानभिज्ञ इति शेषः ।
परिभाषानाश्रयणे मानाभावात् । अनिष्टे परमकृत्वेत्यर्थेव प्राप्नोति इष्टे च प्रकृत्वेत्यत्र न
प्राप्नोतीति भावः । आचार्य आह—न वा अश्रेयते । भाष्ये—गतिकारक परमकृत्वेत्यादिन्यावमर्थमिति
भावः । पार्श्वत इत्याद्यादिवात्सल्यमभासलः स्यात्ते तद्व्यय इति स्यात् अत्र हि प्रत्यय-
ग्रहणेति । यद्यपि तद्व्ययमित्ये निषिद्धं कृद्ग्रहणपरिभाषा विशिष्टापि समुदायरस्य तद्व्यय-

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीत्यसिद्ध परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इतीयं न भवति कृद्ग्रहण इति यदयमनञिति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? अयं हि नञ् न गतिर्न च कारकं, तत्र कः प्रसङ्गो यन्नपूर्वस्य स्यात् । पश्यति त्वाचार्य इत्यसिद्ध परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इतीयं न भवति कृद्ग्रहण इति ततोऽनञिति प्रतिषेधं शास्ति ।

किं नञः प्रतिषेधेन न गतिर्न च कारकम् ।

यावता नञि पूर्वे तु त्यक्भावो न भविष्यति ॥ १ ॥

प्र०—त्यप् सिध्यति । ननु कृद्ग्रहणपरिभाषाग्रहण इति फलभेदः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषामित्यत्र दर्शने समानदेशत्वात्परिभाषयोः परत्वेनापि व्यवस्था नास्ति । साकृदिने त्वेवमव्यवस्थाप्रसङ्गाद्यथोद्देशपक्ष आश्रयितव्यः । तत्र हि परत्वेन व्यवस्थासिद्धिः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाऽङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन व्यवस्थापिता । कृद्ग्रहणपरिभाषा तु गतिरनन्तर इत्यत्रानन्तरग्रहणेन ज्ञापनात्परा भवति । यदयमिति । कथं पुनरेतदङ्गापकं यावता सत्यामपि कृद्ग्रहणपरिभाषायामपिशब्दात्केवलस्यापि क्तान्तस्य ग्रहणादङ्गत्वेत्यादौ नञोऽगतित्वादकारकत्वाच्च क्तान्तेऽनन्तर्भावाद्यसत्यनङ्गग्रहणे त्यप् प्रसङ्गः । अग्रकृत्येत्यादौ च प्रतिषेधार्थमनङ्गपूर्वग्रहणं स्यात् । तच्च्यते । अपिग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषा समुचीयते न त्वन्यपूर्वम् । तत्र समास इति वचनात्केवलस्य कृत्वादिर्ग्रहणाभावादिपिशब्दसमुच्चैतव्यस्याभावाद्गतिकारकपूर्वस्यैव समासस्य

उ०—त्वात्सिध्यति तथाऽपि तदधिकग्रहणमात्राय तद्विषयसत्तामात्रेणावकाशोक्तिरिति बोध्यम् । पर्यायादिबीजं विप्रतिषेधसूत्र उक्तम् । व्यक्तिपक्षाभिप्रायेण पर्यायः । जातिपक्षे त्वमवृत्तिः । कार्यकालमिति । कार्यकालपक्षेऽपि शास्त्रपाठकृतपरवचनपगमाच्चिन्त्यमिदम् । साकृदिने त्विति । अभिविधी मान इतुणः स्त्रीप्रायवस्थाभावादितिनुण इत्यत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थाने कृदिन्निरवयव कृदित्स्वरी स्यातामिति परत्वात्कृद्ग्रहणपरिभाषेवात्राऽऽश्रयणीयेति भावः । न च कृद्ग्रहणपरिभाषायामपिशब्देन केवलस्यापि ग्रहणेन केवलस्यपि कदाचिद्ग्रहणादिति बाध्यम् । गतिकारकसमभिध्याहारे तापूर्वस्य ग्रहणं तद्वसमभिध्याहारे तु प्रत्ययग्रहणपरिभाषास्ति त्वस्थापीत्येवापर्यायः । अत एव पुयोगादिति सूत्रे साकृदिनेत्य गतिकारकोपपत्तामिति कृद्ग्रहण इति परिभाषाभ्यां सिद्धिरुक्ता भाष्ये । प्रत्ययग्रहण इतीयमेव भवति परत्वात्प्राप्त्याऽपि कृद्ग्रहणपरिभाषा न भवतीति कुत्र इति । एवं चेष्टासिद्ध्यनिष्टापत्ती तदवस्ये इति भाष्यार्थः । केवलस्यापीति । गत्यायसमवधान इति भावस्तदाह—अकृत्वेत्यादाविति गत्यादिसमवधानेऽपि तत्फलमाह—अग्रकृत्येत्यादाविति । केवलस्येति अपिशब्दसमुच्चैतन्यत्वं तत्रैवेति भावः । अयं भावः । वक्तव्यस्य समासस्य व्यभिचर्योऽस्तु सूत्रस्य । तत्र पूर्वपक्षेकायां कृद्ग्रहणपरिभाषया गतिकारकरूपमेव ग्रहीष्यत इति परमकृत्वेत्यत्र च । मङ्गल्येवमाग्रकृत्येत्यत्र च सिद्धम् । अकृत्येत्यादौ च न भविष्यतीत्यतोऽनङ्गपूर्वग्रहणं व्यर्थमिति ।

प्रतिषेधात् जानीमस्तत्पूर्वं नेह गृह्यते ।

प्रत्ययग्रहणे यावतावद्भवितुमर्हति ॥ २ ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेपाडाख्यायाजालः ॥ ७ । १ । ३६ ॥

सुपां च सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् । 'युक्ता माताऽऽसीद्धुरि दक्षि-
णायाः' * । दक्षिणायामिति प्राप्ते । तिङां च तिङो भवन्तीति वक्तव्यम् ।
'अपलं ये अश्वयुगाय तक्षति' - । तक्षन्तीति प्राप्ते ।

लुकि किमुदाहरणम् । आर्द्रे चर्मन् । लोहिने चर्मन् । नैतदस्ति । पूर्व-

प्र०-ग्रहणं भविष्यतीति किमन्तत्पूर्वं इत्यनेन । तत्किमर्थं कृद्ग्रहणपरिभाषाया अनु-
पस्थानं ज्ञापयति तदुपस्थाने तु कृत्पूर्वाभूय नानाभूय द्विधाभूयेत्यादौ त्यज्य स्यात् । नदेवं
कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थाने नञ्सदृशादव्ययात्पवात्प्रत्यासत्तिन्यायात्समासावयवात्पर-
स्वधावादे क्तान्तस्य समामे क्तो ल्यप्तिर्भाष्यमानः क्तात्काकालकः परमकृत्वेत्यादौ
न भवति । परमं कृत्वा परमकृत्वेति सन्महदिति समासः । परमत्वस्य क्रियाविशे-
षणत्वात्सामानाधिकरण्यात् । नन्पूर्वमिति । गतिकारकपूर्वमिति । प्रत्ययग्रहण
इति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यावद्ग्रहणं तावद्गृह्यते ।

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णा० । सुशब्द आदेश उच्यमानेऽन्ये सुपो न प्राप्तवन्तीत्याह—
सुपां चेति । एतच्च सर्वं व्यत्ययो बहुलमिति व्यत्ययेन सिध्यति । पूर्वसवर्णेनापीति चर्मन्
इ इति स्थित इकारस्य पूर्वसवर्णां नकारस्तास्मिन्पूर्वस्य सकारस्य स्वादिष्विति पदसंज्ञायां
सत्यां लोपः । एवं च न द्विसंवुद्ध्योरित्यत्र क्षिप्रग्रहणमपि न कर्तव्यं भवति । प्राति-

उ०-अनुपस्थानं ज्ञापयतीति । तदनुपस्थितौ क्त्वान्तस्य समासस्येत्यर्थोऽश्वयः । प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया तस्य क्तान्तस्याभावात् । तथा च समामे विद्यमानस्य क्तान्तस्येत्यर्थो वाच्यः ।
एवं चोक्तोपचारणावानत्र पूर्व इत्यादिभ्यश्चेति भावः । गतिकारकपूर्वत्वात्समासस्येत्यर्थे
कक्ष्यासिद्धिं दर्शयति—तूष्णीमिति । तूष्णीमि भुव । नाधार्म्यप्रसङ्गे कथं इति कथा ।
उपपदसमासः । एतानि च न गतिसंज्ञकानि नापि कारकाणीति । एतेनानन्पूर्वग्रहणेन
गत्यादिसंज्ञावधानेऽप्यपि केवलं समुत्पीयत इत्यपास्तम् । अमकृत्वेत्यादिपञ्चापस्यैव ।
गत्यादिपूर्वस्य क्तान्तस्य समासस्याभन्पूर्वस्येत्यवधारणेति सुधियो विभावयन्तु । सिद्धा-
न्तार्थे परमकृत्वेत्यादिपञ्चापस्यैव —नञ्सदृशादव्ययादिति । स्तात्काकालकादिष्वपि
नृपयोमिदम् । वस्तुतोऽवयवादिष्वेव सिद्धे पञ्चापस्युक्तिर्पर्येषः । सुन्दरः स्तात्काकालक
इत्यादिष्वपि तस्यैव समासावयवादिति । गतिकारकपूर्वमिति । तत्पूर्वमेवेत्यर्थः । भाष्ये प्रत्यय-
ग्रहणे यावदिति । समासे विद्यमानस्य क्तान्तस्येत्यर्थोऽपि भावः ।

सुपा सुलुक्० । सुशब्द इति । लुक्साहचर्यादयं सु- सङ्घोदेशस्यैव सङ्घादा सेष्वाकारो-
पचारणे तु 'से' इत्यत्र विशेषणार्थम् । पूर्वसवर्णां नकार इति । अनेनैव साम्यादि-

सवर्णेनाप्येतस्मिद्धम् + । इदं तर्हि । यत्स्थवीवस आव सनुत सप्तश्रपयः सप्त
साकम् । ननु चैतदपि पूर्वमवर्णेनैव सिद्धम् । न मिथ्यति । यद्यत्र पूर्वमवर्णः
स्यात्पदाद्यत्व प्रसज्येत* । इदं चाप्युदाहरणम् । आदे चर्मन् । लोहिते चर्मन् ।
ननु चोक्त पूर्वमवर्णोनाप्येतस्मिद्धमिति ? न मिथ्यति । यद्यत्र पूर्वमवर्णः स्यादा-
न्तर्गतो दकारः प्रसज्येत । अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम्* ।

इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । इया । दाडिया परिज्मन् ।
इया ॥ डिय चू** । मुञ्जेडिया सुगानुया । डियाच ॥ ईकार । 'इति न शुष्कं
सरसी शय नम्' = ।

आङ्याजयारां ओपसंख्यानं कर्तव्यम् । २ ॥

प्र० पूर्वकान्तन्वाभावादिभक्तिकारस्य नलोपप्रसङ्गम् । पूर्वस्य च तकारस्य लोपस्येष्ट-
त्वान् वेदिति । यत्स्थवात्परञ्च मुपो लृक् । प्रत्ययलक्षणनिषेधात्पदाद्यत्वाभावः ।
वेदिति प्राप्ते । त्यदाद्यत्वमिति । ननु च पूर्वमवर्णो भवन्नलोऽन्त्यस्येत्युकारस्य
दकारः प्राप्नोति नमस्यदाद्यत्वे यद्वचने मत्स्येदित्येव स्कोः संयोगाद्योरिति सकार-
लोपे च वेदिति स्यात् अथाप्येकवचनस्य स्थाने पूर्वमवर्णो दकारः क्रियते
नथाऽपि स्यादिवद्वातास्मिन्भावे प्राप्नोति भान्तर्गत इति निरनुनामिकस्ये-
कारस्य मृदुशो दकारः । मेयागान्तन्वापेनेति । न हिमंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषे-
धात्संयोगान्तलोपः । अन्यथा नलोपे कर्तव्ये संयोगान्तलोपोऽसिद्धः स्यात् । एवं च
नलोपप्रतिषेधे विप्रदर्शं कर्तव्यमेवात प्रक्रियालाघवाय चर्मात्रस्य च नलोप विषय
इत्याह । दर्शयेति । दाड्याजयारादेशः । मुञ्जेडियेति । मुञ्जेडिणेति प्राप्ते ।
सरसी इति । सर इन्द्रात्परस्य विश्वस्येकारः । प्रसाहयेति । प्रसाह्येन्द्रात्परस्य
टाप्रत्ययः ऽऽऽदादेशः । वेदित्वेति गुणः । ननु 'द्वित्वे विद्याद्वयेनिर्देशमात्रं वर्गे
यत् यान्तश्च विद्यात्तद्वर्गे इत्युक्तम् । ततश्च गुणो न प्राप्नोति । द्वित्वरस्यसामर्थ्या-
द्द्वित्वमन्त्यदोषः । अथवा द्वित्वेति वृद्धीहिराभीयते । तत्र परिश्रान्तस्माभ्य-
र्णागम् । वर्गश्चायं तेन द्वित्वे न दोषो निर्देशोऽयं पूर्वमृद्रेण वा स्यादिति ।

उ०-स्यर्थः उकारस्य दकार इति । निरनुनामिकत्वादिस्यर्थः । वेदिति स्यादिति । सर्वस्य
पूर्वमवर्णोऽपीत्येवाऽऽपत्तिः । मृदुशो दकार इति । घोषवत्त्वात्प्राणवत्त्वाच्चेत्यर्थः । इत्या-
हृति । माग्यहृता तु रूपसिद्धिमाश्रित्य विराकृतम् । वस्तुमन्मदप्युदाहरणमर्वात तत्रात्र ।
ध्वनिश्च चेद् न हीति सूत्रे भाष्यः । दाड्याजयारादेशः । ततः परस्य मुप हायर्थः । डियाजो
द्वित्वं दित्योपायः । द्वित्वं स्वार्थम् । सर इन्द्रादिति । एवं निष्पन्न सरसीशब्द आद्युदात्तः ।

आङ् + । प्र बाहवा ॥ अयाच् । 'स्वप्नया स्वचले जनेम्' - । अयाच् ॥
अयाच् + । 'स नः सिन्धुमिव नावया' +

अमो मश ॥ ७ । १ । ४० ॥

किमर्थः शकारः ? शिन्सर्वस्येति + सर्वादेशो यथा स्यात् । अविद्यमारो
हि शकारेऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रमज्येत* । अत उत्तरं
पठति—

अमो मश न मकारस्य

मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा तत्रान्तरेण शकारं भवादेशो
भविष्यति ।

वचनादन्यबाधनम् ।

अस्त्यन्धन्मकारस्य मकारवचने प्रयोजनम् । येऽन्ये मकारादेशः प्राप्नु-
वन्ति तद्बाधनार्थम् । तद्यथा—मो राजि समः कौ [८. ३. २५] इति
मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादिनुस्वारादयो बाध्यन्ते । एवं तर्हि द्विमकारको
निर्देशः करिष्यते* ।

द्विमकार ईडृष्यते

यदि द्विमकारकोऽपृक्ताश्रय ईरुन प्राप्नोति** । 'वधी वृषं मस्त इन्द्रियेण' +
यकारादौ न दुष्यति ।

प्र०—स्वप्नयेति । अयाचोऽकारोऽक्षरं सुपि चेति दीर्घनिवृत्त्यर्थम् । भावयेति । अपो-
क्षमं रितीति मध्योदात्तं पदं भवति ।

अमो मश । अमो मश न मकारस्येति । मकारस्य मकारः प्रयोजनभावात्
भविष्यतीति शकारो न वक्तव्य इत्यर्थः । वचनादिति । वधी वृषमित्यादौ मकारस्या-
नुस्वारनिवृत्त्यर्थो मकारः स्वादित्यर्थः । द्विमकारक इति । अमो मिति करिष्यते भिन्न-
जातीयवर्णद्वयोश्चारेण प्रयत्नस्य गौरवं भवति । समानजातीयवर्णद्वये तु लाघवं तत्रैकस्य
मकारस्य संयोगान्तलोपः करिष्यते । ईरुन प्राप्नोतीति । ईडि कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्या-
भिहितत्वात्पृक्तत्वाभावात् । यकारादिकिति । अमो मिति सूत्रं कर्तव्यं तत्र यकारस्य लुप्त-

इ०—संप्रति वेदेऽन्तोदात्तं पठ्यते तच्च सरसीशब्दात्तेजुकि बोध्यम् । इदं चेदुल्लेखेति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टम् । स्वर्ग्यवयो वा बोध्यः ।

अमो मश । मश मकारकरणेन शप्प्रत्ययभावे न फलमत आह—भिन्नजातीयेति ।
पृथक्स्थानकरणस्यापाराधयणादिति भावः । मकारोत्तराक्षरस्यमयोच्चारणार्थं आवश्यकः ।
अनुनासिकत्वेनेसःशब्दां न तलोपः । संयोगान्तलोप इति । कचिद्वत्सलोऽपि ओषादीक्षरादिति
भावः । वधीमित्यत्र इतो वध लुकि मिषोऽम् तस्य मश । अकार उपचारणार्थं इत्यस्ति सिद्ध-

नं. ३. २११. = अयवेदे ५. ७. ८ + १. १. २२०. + अयेद १. ५७. ८ + १. १. ५५.

* १. १. ५२. X ८. १. २२. ** ७. १. २१. + अयेद १. २२५. ८.

किं यकारो न श्रूयते ? लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ।

अमो मश् न मकारस्य वचनादन्यथाधनम् ।

द्विमकार ईडपृक्ते यकारादौ न दुष्यति ॥

आज्जस्वरमुक् ॥ ७ । १ । ५० ॥

इह 'ये पूर्वीसो य उपरासः' * आज्जसेस्सुगित्यमुकि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोति* । एवं तर्हि जसि पूर्वान्तः करिष्यते । यदि पूर्वान्तः कियते का रूपसिद्धिः । 'ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः' = सवर्णदीर्घत्वेन+ सिद्धम् । न सिध्यति । अतो गुणे [६. १. ६७] इति पररूपत्वं प्राप्नोति । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति ? नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तं नासौ बाध्यते । पररूपं च प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव । अथवाऽसुट् करिष्यते** । एवमपि 'ये पूर्वीसो य उपरासः', * इत्यसुटि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोति । नैष दोषः । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्येवमस्य न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मात्त भवति ? असुटा व्यवहितत्वात् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त 'ये पूर्वीसो य उपरासः' अमुकि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इदमिह सप्रधार्यम्—शीभावः कियतामसुगिति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादसुक् ।

प्र० निर्दिष्ट बाधनकालत्वात्सर्वादेशोऽयं नो भविष्यतीति प्रत्याख्यास शिष्यम् ।

भाज्जस्वरमुक् । जसा ग्रहणेनात् । तद्वत्तत्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति सागमकरस्य शीभावप्रसङ्गः । पूर्वान्त इति । अस्य अस्यसुगिति सूत्रन्यासेन पूर्वान्तेऽसुक्प्रकारान्तात्परो जस् न भवतीति शीभावाप्रसङ्गः । अथवाऽसुगंडति । असुट्यकारोच्चारणं दध्यस्यवीत्याद्यर्थमिति पररूपं स्वाविति पदान्तरोपन्यासः । असुटि प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घः सिध्यति । परत्वादिति । असुकोऽवकाशः ब्राह्मणास इति । शीभावस्य आपाविषयोऽवकाशः ।

उ०—इतीद् । सिच इद् । इट् इतीति सिचो लोपः । सवर्णदीर्घः । लुप्तनिर्दिष्टेति । लोपो व्यो-
रिति लोपः । तस्य च नासिद्धत्वमित्युक्तत्वमस्येवेवाह । इयं प्रत्याख्यानमेकदेशिग इति केचित् ।

आज्जस्वरमुक् । सागमकस्येति । ग्रहणादिति शेषः । शीभावस्तु निर्दिश्यमान-
परिमाणवा प्रत्ययांश एवेति नोप्यम् । नञ्च न्माते कथं पूर्वान्तः स्यादत आह—अस्य
जसीति । नञ्सुटि पररूप स्यादत आह—असुटीति ।

* कर्णेद १० १५.२. X ७.१.१७. = कर्णेद ६ ७५.१०. + ६.१. १०१. ** ६. १. १०२.

अवेदानीममुकि कृते पुनःप्रसन्नाविज्ञानाच्छीमावः कस्माच्च भवति ? सकृद्गतौ विप्रनिर्णये यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ।

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ कथयि ॥ ७ । १ । ५१ ॥

अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् ॥ १ ॥

अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम् । अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः । मैथुनेच्छायामिति किमर्थम् ? अक्षीयति वृषीयति ।

क्षीरलवणयोर्लालमायाम् ॥ २ ॥

क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम् । क्षीरस्यति माणवकः । लवणस्यत्युष्ट इति ।

अपर आह—सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामिति वक्तव्यं, दध्यस्यति मध्वस्यतीत्येवमर्थम् ।

अपर आह—सुकक्तव्यो दधिस्यति मधुस्यतीत्येवमर्थम् ।

आमि सर्वनाम्नः सुद ॥ ७ । १ । ५२ ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ७ । १ । ५३ ॥

ह्रस्वनद्यापो सुद ॥ ७ । १ । ५४ ॥

इमे बहव आम्शब्दाः । कास्पत्ययादाममन्त्रे लिटि [३. १. ३५] । ङसोसाम् [४. १. २] । किमेतिङ्ययघादांस्त्वद्भ्यप्रकर्षे [५. ४. ११.] । ङेराभ्यामीभ्यः [७. ३. ११६] इति । कस्येदं ग्रहणम् ? षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणम् ।

प्र०— अश्वक्षीर० । अश्वरूपतीति । मैथुनेच्छाप्रतिपादनपरत्वाणोगस्याश्ववृषयोपादान-मतन्त्रमिति मनुष्यादारपि कथय प्रयुज्जते । लालसाऽतिशयेनाभ्यवजिहीर्षा । यन्तु लवणमैश्वर्यार्थमिच्छति तत्र लवणीयतीत्येव भवति ।

आमि सर्वनाम्नः । कस्येदमिति । किमिदं सर्वप्राप्तामां ग्रहणमथ कस्यचिदेवेति प्रश्नः ? तनु च सर्वनाम्न इ-मुपादानादुपादामो लिट्यामश्च ग्रहणशङ्क्यैव न युक्त्यः ।

उ०— अश्वक्षीर० । कथय इति । इति रामो वृषस्यप्रीतिस्त्वाक्षी । अश्वस्वरसत्त्वेनामसा-धुरवे । अत एव बहवेति गीरिति च कर्तृपक्षमुपात्तम् । वार्तिके पञ्चमी पठ्यर्थे । दध्यस्यति मध्वस्यतीत्येवमर्थमिति भाष्यद्वारात्तादृशेषाऽऽगमिणी । यदि वार्तिकस्य सर्वशब्दस्त्वारस्यादृश्य-प्रापीभ्यते तदैवमर्थ इत्येवशब्दः स्वार्थं न परिपुण्येति सुब्रह्मादुपपत्ती माधवः । पूर्वशब्दः प्रकाश इत्यर्थे ।

आमि सर्व० । तनु वदर्थस्वेह ग्रहणं संभवति तदर्थस्योत्तरादुपपत्तिः स्वादत आह—

अथास्य कस्मान्न भवति कास्प्रत्ययादामन्त्रे लिटीति ? अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति । स तर्ह्यस्यैवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः—इहास्य ग्रहणं भा भूदिनि ? ननु चावश्यं मकारस्येतसंज्ञापरित्राणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । नार्थ इत्संज्ञापरित्राणार्थेन, इत्कार्याभावादत्रेतसंज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्य मिदचोऽन्त्यात्परः [१. १. ४७] इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात् । प्रत्यया-न्तादयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषो मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे, प्रत्ययः पर इति— वा । यस्तर्हि न प्रत्ययान्तादिजादंश्च गुस्मनोऽनुच्छ. [३. १. ३६] इति । अथाप्यास्कासोराभ्यचनं × ज्ञापकं नायमचामन्त्यात्परो भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? न ह्यस्ति विशेष आम्यचामन्त्यात्परे सत्यसति वा । अयमस्ति विशेषः । अमत्यामि द्विर्वचनेन भवितव्य सति न भवितव्यम् । सत्यपि भवितव्यम् । कथम् ? आमस्तन्मध्यपतितत्वाद्धानुग्रहणेन ग्रहणात् ।

प्र०—उच्यते । इह तयोरसंभवेऽपि हस्यनद्यापो नुद्धित्यत्र हस्वात्परयोः संभवाद्विचारः क्रियते । तथेह सामान्यग्रहणे सति यथामभयं प्रकरणे कार्यप्रतिपत्तिः । अथवा पूर्वोपात्तसदृश-शब्दान्तरानुमानपक्षे उत्तरसूत्रे तयोः संभवादिव विचारः । ननुत्तरसूत्रेऽपि यस्यैवाऽऽ-न्नदीभ्या परस्य संभवः स एव हस्वादपि परस्तत्साहचर्यादुग्रहोद्भूतः । नैतदस्ति । व्यामि-न्यायाभयेण सवस्य ग्रहणप्रसङ्गात् । प्रथमप्राप्तादिति । त चाजन्ताः । ननु हलन्तभ्य आचार्यकिबन्तभ्य आमस्येव । नैतदस्ति । एकीयमतमेतन् । तत्रापि हलन्तभ्योऽ-नभिधानादाचार्यकिबभावः । यस्तर्ह्यमि । ईहेरुहेअ मध्य आमि कृते यणा-देशप्रसङ्गः । आस्कासादिर्ति । अन्त्यादचः पर आमि सवस्यैवस्येति सति विशेषाभावः । सति न भवितव्यमिति । रूपान्तराद्धानुत्वाभावात् । आम इति । अकृत एकादेश

उ०—संग्रहेति । उत्तरसूत्रे इति । अत एव भाष्ये सूत्रग्रहणम् । यस्यैवेति । हेरामः यदीवहु-बचनस्य केचनैः । एव चेतद्रूपोपादानं ध्येयमिति भावः । तैरिति सूत्रे तु यदीवहुबचनाति-विच्छेदासंभव एवेति तात्पर्यम् । भाष्ये—अनुबन्ध इति । अनुभासिकन्त्रेनेत्सङ्ग इत्यर्थः । उपचारणाचां नाम उपगमाद्येवस्याऽऽवस्यकत्वादिति भावः । ते प्राजन्ता इति । न च अगोतेरामि तस्य मित्रावुन्त्यादयः परत्वे स्थावयनेन पीडापदाभावाद्गुणो न स्यादिति तात्पर्यम् । अहोपिहारे अवासन्त० इति वदन्तरस्याऽऽम्यविधानेन तस्यान्तरवयव इत्यन्त्याभ्य संबन्ध इवावधारः । एकीयमतमेतदिति । सर्वमितिपदिकेभ्य किबित्येतेत् । तत्रा-पीति । एकीयमतमभ्यनेऽपीत्यर्थः । किबभाव इति । अत्र चेदमेव भाष्ये भावम् । न चावगमादिभ्यो हलन्तेभ्यः किबस्येव । तत्रावगमादिभ्यानुभासिकन्त्रेनेत्सङ्गत्वात् अपादिति तात्पर्यम् । अकारान्तरप्रत्ययेण तस्यैवानुबन्धत्वस्वीकारेणादोषादिति भावः । नन्वासादी सवस्यैवस्येति रूपान्तराभावादित्यसिद्धेः कि तन्मध्यपतितत्वात्प्राप्तयेनेत्यत आह—अकृत इति ।

तदेतत्कासासोरास्वचनं ज्ञापकमेव नायमचामन्त्यात्परो भवतीति । अथापि कथं-
चिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव । 'आम अमन्त्रे'
इति । यद्येवमाममन्त्र इति प्राप्नोति । सकन्धुन्यायेन निर्देशः ।
अथवाऽस्त्वस्य ग्रहणं को दोषः ? इह कास्याचकार हारयांचकार
चिकीर्षाचकार जिहीर्षाचकार, ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट्प्रसज्येत । लोपा-
यादेशयोः* कृतयोर्न भविष्यति । इदमिह संप्रसार्यम्—लोपायादेशौ क्रियेतां
नुडिति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाच्चुट् । नित्यौ लोपायादेशौ, कृतेऽपि नुटि
प्राप्नुतोऽकृतेऽपि । तत्र नित्यस्वालोपायादेशयोः कृतयोर्विहतनिमित्तत्वाद्गुण
भविष्यति ।

अथास्य कस्मान्न भवति 'किमेतिङ्ग्ययवादास्वङ्ग्यप्रकर्षे' इति ? अननु-
बन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति । स तर्ह्येवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः ? ननु
चावस्यमुगित्कार्यार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । नार्थ उगित्कार्यार्थेनानुबन्धेन लिङ्ग-
विभक्तिप्रकरणे सर्वमुगित्कार्यं, न चाऽऽमो लिङ्गविभक्ती स्तः । अव्ययमेव ।

प्र०—इदमुच्यते कृते त्वेकादेशे रूपान्तराभावः । अध्यापीति । प्रतिधातुभेदादामो यत्रे-
त्कार्यं न संभवति तत्र मा भूदित्संज्ञा । आसिकासिचकामिपु प्रत्ययान्तेषु च धातुषु ।
इत्यादौ चिकार्यसंभवात्स्यादेवेत्संज्ञा । अथवाऽऽसादिषु विधानसामर्थ्यात्सर्वार्थोदीर्घत्वं
न स्यादित्संज्ञा तु स्यादेव । व्यञ्जनान्तेषु चाऽऽच रक्षित्वन्विक्तार्यसंभवानित्संज्ञा
प्राप्नोति । नहि व्यञ्जनान्तेभ्य आचारे क्तिन् भवतीत्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति ।
कारणाचकारेति । नुटि कृतेऽयादेशप्रसङ्गः । अव्ययमेव इति । अव्ययत्वात्स्त्रीत्वेन
योगाभावादुगित्त्वेति कीदृशस्ति । तदाभावादुगित्त्वेति धादिषु ह्रस्वविकल्पोऽपि

उ०—बाणत्वाद्भिमिति श्वायेन पूर्व द्विषम् । द्विषं हि प्रत्ययमिमित्त्वादाहमिति भावः । भाष्ये-
नायमचामन्त्यात्परो भवतीति । एवं च कस्माभावाभ्यास्येत्संज्ञाप्रवृत्त्या तत्परिग्रहाभावाच्च-
कन्धस्यानावश्यकत्वेनास्याऽऽमोऽत्र ग्रहणं स्वादेवेति पूर्वपक्षिण इदं वाक्यम् । स एवाऽऽह—
अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यादिति । अत्येषमपि सूत्रभेद इति शेषः । सिद्धान्त्याह—
एवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एवेति । किमेतिङ्ग्यप्रकर्षे प्रवृत्ते—अथापि कथंचिदि-
त्कार्यं स्यादिति भाष्ये—एवमपि गौरवमिति शेषः । अपूर्वकाले हि स दोष इत्युक्तेराशयः ।
प्रत्ययान्तेषु धातुष्वित्यन्ते पूर्वाभ्यासि । अध्यापीति, उपसंज्ञाविरोधश्चायादिति भावः ।
विधिविधत्वेद्वेदा परार्थेऽसंज्ञावाच्य एवेति ह्रस्वाशयेन कथंचिदिति भाष्यं दत्तम् ।
नहि व्यञ्जनान्तेभ्य इति । प्रत्ययान्तादर्थं विधीयते तत्र नास्ति विशेष इति भाष्यस्यारम्भावि-
शेषत्वं कथंचिदित्यस्य च प्रमाणस्य सत्त्वाच्चिन्त्यमिदम् अयादेशप्रसङ्ग इति, अत्रास्ये-
त्यनेन । इदमेवामिमेत्यावादेशो नित्य इति भाष्य उक्तम् । न च मालाशब्दाकारक्यपि

मकारस्य तर्हि संज्ञापरित्राणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । इत्कार्याभावाद्वैतसंज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यं मिदचोऽन्त्यात्पर [१. १. ४७] इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात् । नैतदस्ति । घान्तादयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषो मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे, प्रत्ययः पर इति वा परत्वे । अद्यापि कथंचिदि-त्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः । कियते न्यास एव । अथवाऽस्त्वस्य ग्रहणं को दोषः ? इह पचतिनगम् जलानिनगम् ह्रस्वनघापो नुडिति नुट् प्रमज्येत । लोपे कृते न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम्—लोपः क्रियता नुडिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वानुट् । एव तर्हि ह्रस्वनघापो नुडित्यत्र यस्येति लोपोऽनुवर्तिष्यते ।

अथास्य कस्मान्न भवति 'डेगाम्नाग्रीभ्यः' इति ? किंच स्यात् ? कुमार्याम् किशोर्याम् खट्वायाम् मालायाम् तस्याम् यस्यामिति ह्रस्वनघापो नुडिति नुट् प्रमज्येत । आड्याट्स्याटोऽत्र बाधका भविष्यन्ति । इदमिह संप्रधार्यम्—आड्याट्स्याटः क्रियन्तां नुडिति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाड्याट्स्याटः । अथेदानीमाड्याट्स्याट्सु कृतेषु पुनः प्रसक्तानुट् कस्मान्न भवति ? सकृदसौ विप्रनिषेधे यद्वाचितं तद्व्याधिनमेवेति ।

प्र०-नास्ति । विभक्त्येके प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाश्रुमागम उगित्कार्यं नास्ति । इत्संज्ञापरि-त्राणार्थ इति । इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साधनं कृतं पञ्चमोऽसमासः । समुदायविशेषणं च मकार इति सापेक्षत्वात्समासाभावो न बोद्धव्यः । परित्राणं वा प्रधानमकारसंप्लुतं भवात् च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । अथार्पति । मित्यमेव ज्ञापकं स्यात् । अन्यतोऽप्ययं भवतीति । सतश्च स्यादेवेतसंज्ञा । एवं तर्हीति । उभयोरनित्ययोः परत्वानुटि प्राप्ते ह्रस्वनघापो नुडित्यत्र यस्य लोपस्तद्वि-हित इति चानुवर्तत । तेन तद्विहित आशि ह्रस्वस्य लोपो भवति । पचतितरामिति । अन्यस्य त्वायां नुट् भवति वृत्ताणामिति ।

उ०-लोपाभावेन तत्राऽऽवृत्तत्वाद्भाति पूर्वोरा भाष्यमाभाष्येनाऽऽवृत्तेभ्य आचारकिपोऽनभि-धानाद् न दोषः । विभक्त्येकेति । अथवाऽप्युप इत्यनेन । यत्विस्मयसंज्ञासन्देह मकारसापे-क्षत्वात्कथं समासोऽस्त आह—समुदायति । तत्रार्थसन्देहं यतुर्धसमासः । न चार्थसन्देहा-र्थ्यं प्रति परित्राणस्यापि विशेषमतति बाध्यम् । तस्य विभक्त्यर्थसमासार्थत्वेनादोषात् । लुप्तविभक्त्येव सोऽर्थः । अर्थसन्देहयोगस्तु साधुत्वादेवावस्थात् । उभयोरिति । लोपे ह्रस्वा-भाष्यानुवर्तमानेः । नुटि मत्वाभाषाज्ञापमासिरित भावः । ननु नुडिबोधो यस्यति चेत्यनुवर्ती वृत्तानामित्यत्रापि लोपः स्यादत आह—तद्विहित इति चेत् । ननुतो न्यायस्य ह्रस्वाद्भाष्यार्थाप-परस्य सुवास एव ग्रहणमित्यत्र तत्त्वम् । भाष्ये तु न्यायस्युत्पादनपरम् ।

श्रीग्रामयोरनुन्दसि ॥ ७ । १ । ५६ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं 'श्रीणामुद्गारो ध्रुवो रथीणाम्' * अपि तत्र सूत्रग्रामणीनाम् । इह तावच्छ्रीणामुद्गारो ध्रुवो रथीणाम् विभाषाऽऽमि नदीसज्ञा * सा छन्दसि व्यवस्थितविभाषा भविष्यति । अपि तत्र सूत्रग्रामणीनामिनि सूताश्च ग्रामयश्च सूत्रग्रामणि तत्र ह्रस्वन्वायो नुडित्येव भिदम् ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाहिकम् ॥ ७ । १ । १ ॥

इदितो नुम्धानोः ॥ ७ । १ । ५८ ॥

अथ धानोरिति किमर्थम् ? अभैत्सीत् अचैत्सीत्+ ।

नुम्बिधावुपदेशिवद्भवनं प्रत्ययविधयर्थम् ॥ १ ॥

नुम्बिधावुपदेशिद्भावो यत्तदर्थः । उपदेशावस्थायां नुम्भवतीति वक्तव्यम् ।

प्र०- श्रीग्राम० । विधयेति । वाऽऽमीत्यनेन । तत्र दृष्टानुविधिश्चान्वसीति श्रीणा-
मित्येवं छन्दसि भविष्यति ननु श्रियामिति । मृताश्च ग्रामयश्च मृतग्रामणीति
समाहारद्वन्द्वं कृत्यैकशेषं क्रियस इति बोद्धव्यं न त्वैकशेषे कृते समाहारद्वन्द्वं
क्रियते । एवं हि बहुवचनं न स्यात् ।

'भाष्ये त्वप्रोभयं कार्यमित्येतावत्प्रदर्शितम् ।

क्रमस्तु स्वयमभ्यूह इष्टस्यार्थस्य सिद्धये' ॥ १ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे
प्रथममाहिकम् ॥

इदितो नुम्धानोः । धातारिति किमर्थमिति । किमचानुनिवृत्त्यर्थं धातुमहण-
मथ धातुसज्ञाप्रवृत्त्यवस्थायामेव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेर्नुम्बिधानार्थमिति प्रश्नः । आचार्य-
देशीयस्त्वधातुनिवृत्त्यर्थं धातुमहणं मत्वाऽऽह—अभैत्सीदिति । सिध इदितो नुम्
भवति । उपदेशिवद्भाव इति । यथान्दीत्यादीनामुपदेशावस्थायां नकारः प्रत्यय-

उ०- श्रीग्राम० । भाष्योक्तप्रयोगातिरिक्तप्रयोगस्तु वेदे नास्त्येवेति बोध्यम् ।

इति श्रीशिवभट्टमुक्तसमीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्धृतं

सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाहिकम् ।

इदितो नुम् धानोः । इति प्रश्न इति । प्रयोजनद्वयसंभवेन संदेहात्प्रश्न इत्यर्थः ।

अस्य प्रयोजनस्याग्रे दूषयिष्यमाणत्वादाह—आचार्यदेशीय इति । उपदेशो यस्य नका-
रस्य स उपदेशी तदनुमिति वार्तिकार्थं इत्याह—यथेति । यत्किञ्चित्प्रत्ययस्य सर्वथा

किं प्रयोजनम् ? प्रत्ययविधिर्यम् । उपदेशावस्थार्या नुमि कृत इष्टः प्रत्यय-
विधिर्यथा स्यात् । कुण्डा हुण्डेति* ।

इतरथा हानकारे प्रत्ययः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावेऽनकारे यः प्रत्ययः प्राप्नोति स+ तावत्स्थान-
स्मिन्नवस्थिते नुम् । तत्र को दोषः ?

तत्रायथेष्टप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

तत्रायथेष्टं प्रमज्येत । अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते नुम् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य
अथर्णं प्रसज्येत ।

धातुग्रहणसामर्थ्याद्वा तदुपदेशे नुम्बिधानम् ॥ ४ ॥

धातुग्रहणसामर्थ्याद्वा तदुपदेशे धातुपदेशे नुम्बिध्यति । ननु चान्यद्धानु-
ग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् ? किम् ? अभैत्सीत्, अच्छैत्सीदिति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यत्रात्रेकारेण क्रियते-
ऽकारेणापि तच्छक्तव्यं कर्तुम् ।

प्र०-विधिकाले संनिहितस्तथा नुमर्पात्यर्थः । किं प्रयोजनमिति । नन्दिता नन्दक
इत्यादि प्रत्यये परतो नुमि क्रियमाणेऽपि सिध्यतीति मत्वा प्रश्नः । प्रत्यय-
विधिर्यमिति । इष्टप्रत्ययविधिर्यमित्यर्थः । अनकार इति । असति नकारे यः प्रत्ययः
प्राप्नोति स स्यादित्यर्थः । सांप्रतिकेषु शिक्षादिषु गुरुमतु संभवतु भाविगुरुमन्ताभयेण
प्रत्ययविधानस्यायुक्तत्वान् । तत्र का दा० इति । नुमि कृतेऽपवादः प्रयत्नमान उत्सर्ग
निवर्तयिष्यतीति भावः । तत्रायथेष्टप्रसङ्ग इति । उत्पन्न उत्सर्गो नुमि कृते सत्या-
मपि गुरुमन्तायामुत्सर्गागौष प्रत्ययार्थस्य प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तस्याभिधानाभिहितवैकल्याद-
पवादाप्रवृत्तावुत्सर्गागौष भवणप्रसङ्गः । धातुग्रहणमिति । अथातोऽरिदितोऽसंभवादधानु-
निष्ठृत्यर्थः धातुग्रहणं न भवतीति धातुसंज्ञाप्रवृत्त्यवक्षोपलक्षणां विज्ञायते । तेन
सत्यप्यङ्गाधिकारे भाव्यङ्गत्वाभयं पूर्वमङ्गं नुम्भवति सत् । प्रत्यय इत्यर्थः संप्रधानं ।
प्रयोजनं नामोक्तिः । नियमेनावश्यभावेन यदन्यथा साधयितुमशक्यं तत्प्रयोजनम् ।
सिक्थ नुमागमो धातुग्रहणमन्तरेणापि शक्यते निराकर्तुमित्यर्थः । यथाऽत्रेति ।

उ०-मास्रह—इष्टेति । स स्यादिति । किन्त्वादित्यर्थः । ननु भाविगुरुमन्ताभित्त्वा कृते-
त्वादी गुरोश्च हक इत्यप्राथम्यः सेव्यसीत्यत आह—सांप्रतिकेष्विति । निवर्तयिष्यतीति ।
लोपवज्जातनिवृत्तिः स्यादिति भावः । उत्पन्न इति । उत्सर्गापवादविषये जातनिवृत्तेरदभवेन
प्रवृत्तस्य वचनसत्तेरपि बाधस्तावत्प्रत्ययत्वरदेशात्तद्वद्वत्वाच्चापवादप्राप्तिरित्यपि बोध्यम् ।
कवेदमङ्गाधिकारो विकल्पेतेत्यत आह—नेन सत्यपीति । नियोगशब्दार्थमाह—निय-

शे मुच्चादीनाम् ॥ ७ । १ । ५६ ॥

शे तृष्पादीनाम् ॥ १ ॥

शे तृष्पादीनामुपसर्गान् कर्तव्यम् । तृष्पति तृष्पति । किमर्थमिदम् ? न
नुमनुपत्ता एवेति पठ्यन्ते ।

प्र०-सकारस्योच्चारणार्थे इकारः कियत् इत्यकारेणापि सञ्ज्ञित्येवं सकारः शक्य उच्चार-
यितुम् । तदेतदुक्तं भवति निरनुनासिक उच्चारणार्थे सिच इकार इतीदित्वाभावात्तु-
मभावः । अमस्तेत्यादी हन् । सिञ्जति नलोपार्थान्किञ्चविधानात्तापकादसत्यर्पादिस्वे
नलोपाप्रसङ्गः । नन्वन्याकिञ्चविधानस्य प्रयोजनमस्ति मिजाभयो नलोपो
यथा स्यात्सार्वधातुकाभयो मा भूत्सिजाभयो हि नलोपोऽल्लोपेऽसिद्धः, न सार्व-
धातुकाभयः । समानाभयं ह्यसिद्धं नतु व्याभयम् । नैतदस्ति । असिद्धं बहि-
रङ्गमन्तरङ्ग इति सार्वधातुकाभयस्य नलोपस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गेऽल्लोपे कर्तव्येऽ-
सिद्धत्वादल्लोपाप्रसङ्गादपदेशमहणानुवृत्त्याऽऽर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप-
विधानाद्वा । ससेरपीकार उच्चारणार्थे इति नुमोऽप्रसङ्गः । मन्ताऽऽहन्तेत्यादावसिद्ध-
वदत्राभावेति टिलोपस्यासिद्धत्वादनित्यत्वेऽपि नलोपाप्रसङ्गः ।

शे मुच्चादीनाम् । शे तृष्पादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे तेन नोपधा
पृथ्यन्ते । तेषां नलोपे कृते नुमागमस्तस्य विधानसामर्थ्यादसिद्धवदत्राऽऽभावेति वा
नलोपस्यासिद्धत्वादुपधात्वाभावाद्लोपाभावः । एकमथामति । य एवोपदेशे नकारः

उ०-मेनेति । तस्यापि स्वावयवानं वद्व्ययेति । अकारेणापीति । प्रथमानिक्रमे कारणाभावावि-
त्यर्थः । निरनुनासिक इत्यादि । इदं चिन्त्यम् । विधेयविषय उच्चारणार्थानामधीनज्ञा-
मकृते । तदमात्राभ्योक्तमेव सम्यक् । अमस्तेत्यादावनिदितामिति नलोपस्यावृत्त्यर्थ इति
सार्थकमत आह—अमस्तेति । मिजाभय इति । अहसतामिषादावनुदात्तलोपदेशेति विहित-
मनु सार्वधातुकाभय उपधात्तलोपोऽप्याभावात्स्यादसिद्धः स्यादेकैषत आह—समानाभयं हीति ।
बहिरङ्गस्येति । बहिर्भूततद्व्येकत्वात् । ननु तामेतिदिक्ताभावे मन्तेत्यादी टिलोपे तद्व्य-
स्यानिकावेन छित्तमाकारमाश्रित्य उपधात्तलोपः स्यादत आह—मन्तेत्यादावेति । लुटः
मध्यमस्य ह्यदेशः । वस्तुत उक्तगोत्या तातिरिदिद्वं । मिषोव भाष्योक्तरीत्याऽत्र नुमभावः
साध्यः । तदेवं धातुग्रहणं धातुपदेशावस्थानं नुमधेमिति स्थितम् ।

शे मुच्चादीनाम् । ननु तृष्पादवस्तुतादौ पठ्यन्ते तत्र व्यवस्थापारस्यादिशब्दाश्रयणे
निरनुपपन्नानामपि नुमस्यादत आह—प्रकारेति । प्रकारः साध्यम् । ननु तेषां नुमि परस्य
मध्ययानुस्वारपरसवर्णयोः पूर्वमस्य सवर्णप्रसङ्गोऽत आह—तेषां नलोप इति । अनिरिता-
सित्यनेन । अस्य नुमोऽपि लोपः कृतो स्यादत आह—तस्येति । विधानेति । मत एव मुच्चा-
दिष्वपि लोपाभावः । असिद्धत्वादिति । त्रिलो लुट्पदायेन । भाष्ये कृपित इति ।

लुप्तनकारत्वात् ॥ २ ॥

लुप्यतेऽत्र नकारोऽनिदितां हल उपधायाः विवृति [६. ४. २४] इति+ ।
यदि पुनरिम इदितः पठ्येरन् ? नैवं शक्यम् । इह हि लोपो न स्यात्—
तृपितः दृपित इति । यदि पुनरिमे मुचादिषु पठ्येरन् ? न दोषः स्यात् ।
अथवा नैवं विज्ञायत इदितो नुम्धातोरिति । कथं तर्हि ? इदितो नुम् ।
ततो धातोरिति ।

नेट्यलिटि रथेः ॥ ७ । १ । ६२ ॥

इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते । उभौ शक्याववक्तुम् । कथम् ? एवं वक्ष्यामि

प्र०—पठ्यते तस्यैव भवणं भविष्यतीति प्रश्नः । नुमनुपपन्नं हति । नुम्प्रहणं न—
कारोपलक्षणार्थम् । यदिति । इदित्वे तु नुमः सिद्धिर्न च लोपः प्रमश्यते ।
यदि पुनरिति । नोपधानां मुचादिषु पाठे नुमः सिद्धिरित्यर्थः । अथर्वेति ।
मुचादिषु तावन्न पठिता, गौरवप्रसङ्गश्च । नोपधानां मुचादिषु पाठेऽर्थनिर्देशः कर्तव्यः ।
अनोपधानामन्यत्र पाठेऽर्थो निर्दिष्टव्य इति मन्त्रा परिहारान्तरोपन्यासः । इदितो
नुमिति । नन्वेवं धातूपदेशावस्थायां नुम् लभ्यते । नैष दोषः । धिन्यिक्प्रत्ययोर-
चेति ह्रासकादानुपदेशावस्थायां नुम् भविष्यति । अत्र ह्रासान्तुरिकार उच्चारणार्थे
इत्यङ्गत्वाभावेऽपि नुमनुपपन्नपाठस्येव प्रयोजनम् । धातूपदेशावस्थायामेव नुम्यथा
स्यादिति । यदि धातोरिति योगविभागः क्रियते तदा सर्वस्य सर्वत्र नुम्प्रसङ्गः ।
नैष दोषः । शे मुचादीनामिति शमन्तास्य धातोरित्यत्र सिद्धावलोकितन्यायेनापेक्ष-
याद्योगविभागस्येष्टमिद्वयार्थत्वाद्वा । अन्ये तु भाष्ये योगविभागादिकप्रदर्शिन्येत्याहुः ।
तेन शे मुचादीनामिन्यत्र श इति योगविभागः क्रियते । सत्र च धातोरिति
वर्तते । ततो मुचादीनामिति पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वप्राप्त्यर्थं तेनैष्टविषये नुमः सिद्धिः ।

नेट्यलिटि रथे । लिट्येवेति । इत्येकं लिटीत्येवं तु नियमो न भवति । शास्त्र-

उ०—अनिट्कारिकासु यस्या निर्देशादीनादिकयो सेट्त्वादित् । इतिपाठे हि सर्वत्र नुम्स्यालो-
पश्च न स्यादिति भावः । न पठिता इति । अनेन स्यासभेददोष उक्तः । दोषान्तरमाह—
गौरवेति । द्विरर्थनिर्देशादिति भावः । अर्थो निर्दिष्टव्य इति । अथुना तु नृष नृष्य नृत्ता-
विषादिकमेव पठ्यते । ननु धिष्णीमीक्षा निर्देशादिकप्रत्ययेऽङ्गस्य धातोरनुपपन्न इति
कथं ह्रासकमत आह—अत्र हीति । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । अस्तुतो विमर्शं धातो-
रिति सूत्रं पूर्वप्राप्तकृत्य तस्मान्मर्थान्तर्दर्थलाभ इति बोध्यम् । ननु तर्हि शे सर्वधातोः प्रस-
ङ्गोऽयं आह—योगविभागस्येति । अत्र पुत्रेदितो नुमिति चरितार्थम् । दिक्प्रदर्शिनिति ।
अत्रावधिषीकं तु भाष्यस्यावस्थाभङ्गः । इष्टविषये । सनकारविषये ।

नेट्यलिटि । इष्टयेवेति । एवं नियमे इष्टयेवत्र न स्यादधितेत्यत्र च स्यादिति

इष्टि लिष्टि रधेनुम्भवतीति । तन्निग्रमार्थं भविष्यति । लिट्येवेडादौ नास्यस्मि-
न्निडादाविति ।

आडो यि ॥ ७ । १ । ६५ ॥

इह कस्मात् भवति ? आलभ्यते । अस्तु । अनिदितां हल उपधायाः
विडति [६. ४. २४] इति लोपो भविष्यति । इह तर्हि आलभ्या गौः
पोरुपधात् [३. १. ६८] इति यत्पवस्थिते नुम् । तत्र को दोषः ?
आलभ्या एष स्वरः प्रसज्येत आलभ्य इति चेप्यते । नैष दोषः ।
उक्तमेतद्वानुग्रहणसामर्थ्यादुपदेशे नुम्विधानमिति ।

न सुदुभ्यां केवलाभ्याम् ॥ ७ । १ । ६८ ॥

अथ केवलग्रहणं किमर्थं न न सुदुभ्यामित्येवोच्येत ?

म०—स्येष्टिसिद्धमर्थत्वात्कसौ रेषिवानिति भवति द्विषेचने सत्येखाभ्यासलोपयो कृतयोरेष्टि
नुमागमस्तस्योपदेशिककित्वाभयो लोपः । ये तु कसुं छान्दसमेव मन्यन्ते तेषां विचार
एवायं नास्ति । छन्दसि दृष्टानुविधानात् ।

आडो यि । यत्पवस्थित इति । यकारादेः प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनोपादाना-
त्पूर्वमेव तेनोत्पत्तयमिति भावः । एष स्वर इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्य यतो
नात् इत्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गः । अन्तस्वरितत्वं चेप्यत इत्यर्थः । धातुग्रहणसामर्थ्या-
दिति । योषे विषयसप्तमी । तेन धातूपदेशावस्थायामेव यकारादौ प्रत्यये विषय-
भूते नुमागमस्तस्योपपत्तयस्य विद्यालयादयत्प्रत्यये सतीष्टस्वरसिद्धिः ।

न सुदुभ्यां केवलाभ्याम् । उपसर्गात्खल्वन्वोरिति प्राप्तो नुम्रतिविध्यते ।
केवलग्रहणमिति । इह केवलग्रहणेन समानजातीय उपसर्ग एव निर्वर्त्यितव्य

उ०—ननुग्रहणोपादानं सार्थकं स्यादिति भावः । ननु रेषिवानित्यत्र नुम्वेखाभ्यासलोपी न स्वास्त-
मत आह—यस्यादिति । एखाभ्यासलोपोत्तरं वाधेकात्कारित्वात् । कृतद्विषाभासकाणां तत्र
ग्रहणम् । औपदेशिकेति । संयोगात्परत्वेनाऽऽतिदेशिककित्वाभावादिति भावः । ये त्विति ।
'पपुप आगत परिवद्भ्यसि'ति विभाषा पूर्वोक्तेस्तुल्यसाप्यप्रयोगविरोधीभूतादिति । ननु
आभ्येऽपि ननुग्रहणः कसुतिद्युध्यते तस्यायं कसुप्रयोगरुच्यस्य इत्यर्थ इति न विरोधः ।

आडो यि । यकारादेरिति । योष्यस्य परसप्तमीत्वात्पूर्वमुपपत्तयपदेन यत्पव नु
पवस्थित्यर्थः । कृदुत्तरेति । यद्यपि यत्पवसि नुमा विहर्तानिमित्ततया वृत्तेरभावाद्भूते न विशेष-
स्तथाऽपि स्वरे विशेष इत्यर्थः । अन्तस्वरितत्वमिति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणेत्यर्थः । न्यति
इत्यनुग्रहकत्वात्तदोच्चार इत्यस्याप्रशङ्कः । ननुपदेशे नुमि नास्ति सप्तम्यनुपपत्त्यत आह—
विषयेति ।

न सुदुभ्याम् । भवैकस्य नुमः प्रकृत्यभावात्कस्यायं प्रतिषेध इत्याऽऽह—उपसर्गा-
दिति । अन्तस्वरत्वात्खल्वन्वोरित्यनुवर्तनाच्चेति भावः । समानजातीय इति । केवलग्रहणस्य

सुदुरोः केवलप्रहणं मन्योपसर्गप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

सुदुरोः केवलप्रहणं क्रियतेऽन्योपसृष्टान्मा भूदिति । प्रमुलम्भम् । नैपोऽस्ति प्रयोगः । इदं तर्हि । मुप्रलम्भम् । प्रेण व्यवहितत्वात् भविष्यति । इदं तर्हि । अतिमुलम्भम् । कर्मप्रवचनीयमंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति—सुः पूजायामनिरति-
कर्मणे च [१. ४. ६४; ६५] इति । यदा तर्हि नानिक्मणं न पूजा ?
इदं चासुदाहरणम् । मुप्रलम्भम् । ननु चोक्तं प्रेण व्यवहितत्वात् भविष्य-

प्र०-इत्यने । स च सुदुर्भ्या पूर्वं नाम्न्यनभिधानानुपसर्गयाभावात् । सुदुर्भ्या परे तु
तस्मिन्पञ्चमोतिर्देशादेव व्यवधाने प्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रभं । नैपोऽस्ति प्रयोग
इति । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न त्वनेनापूर्वं शब्दोपजनं क्रियते । अपि च
प्रारम्भादिविशिष्टायाः क्रियायाः सुकरत्वं दुष्करत्वं च प्रतिपाद्यमिति पूर्वं प्रेण
धातोः संबन्धः पश्चात्तद्विशिष्टस्य सुदुर्भ्याम् । अतिमुलम्भमिति । सौकर्यादि-
विशिष्टधात्वर्थस्यातिविशेषणमिति पूर्वं सुदुर्भ्या संबन्धः पश्चादतिना । इतरन्तु पूजाया
अनिक्रमणस्य वा शोषकोऽतिशब्द इति मत्वाऽऽह—कर्मप्रवचनीयसत्तेति । तत-
श्चोपसर्गत्वाभावादेनः केवलावेवात्र सुदुराविति नुम्प्रतिषेधेन भाव्यम् । नहि विजा-
तीयं केवलत्वं विडन्ति । यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां केवलाभ्यां प्रवेष्टव्यमित्युक्ते
पुरुषान्तरस्य प्रतिषिध्यते प्रवेशो ननु शुकादेरेवं सुदुरौ परस्परसहितौ विजातीयसहिता-
वेकाकिनी च केवलावेव भवतः । सुदुर्लभमिति सुलभं सुलभं दुर्लभमिति कृच्छ्राकृच्छ्राधी
च सुदुरौ क्रियाया विशेषकस्यादुपसर्गावेव खलूनिमित्तां प्रतिपद्यते । यदा तर्हीति ।
पूजातिक्रमणयोरनेः कर्मप्रवचनीयमभिधानादन्यत्रोपसर्गत्वात्सहितयोः सुदुरोः केव-

२०-सज्जतीयाभ्यामन्तराभावात्तन्मात् । उपसर्गो इति । पूर्वसूत्रादुपसर्गपदानुवृत्तेः । अनभिधाना-
दिति । तदस्तस्यतेऽनभिधानेन अल्लादिप्रत्ययवाभावादिष्यते । ननु सास्त्रेण प्रयोगः स्यादत
आह—प्रत्युक्तानामिति । अमयुक्ते सास्त्राप्रवृत्तेरिति भावः । अपि चेति । इदं चिन्त्यम् ।
सुकरत्वेन निर्णीतरस्य प्रारम्भदर्शनात् । तस्माद्वनभिधानमेव पुनरुक्तम् । तदेव ध्वनयन्नाह—
सौकर्यादिविशिष्टधात्वर्थयेति । उपसर्गत्वाभावादिति । अनोपसर्गादित्यस्यानुवृत्तेरिति
भावः । अर्थानिस्तदस्ये कथं केवलपदेन आह—नर्हाति । परस्परेति । सज्जतीयाभ्याम-
न्तराभ्यामन्तराभावात् । अत्र वर्णितः । किमत्र सुदुरोः परस्परसहितत्वेन निमित्ततोत्तरिषेध-
ताया । नाऽऽह । सुलभमिति दश्यापत्तेः । नाम्न्यः । सुघटितवाक्ये केवलपदेनाम्बो-
पसर्गत्वात्तत्वेनैव दश्यापत्तेरपि वक्तुं पुनरुक्तमिति चिन्त्यमेतत् । केवलपदेन सूत्रोपस्थितानि-
विशेषसंगान्तरमेव व्यावृत्तये । अत एव सुलभमित्येवेति कैपटाक्षय इत्यन्ये । कन्तिमुलम्भ-
मित्यत्र नुम्कम्पम्, सोऽपि कर्मप्रवचनीयत्वेनोपसर्गत्वाभावात् । अकृच्छ्राधी हि सत् ।
अकृच्छ्रत्वं पूजैव । अत एव भाष्ये सुः पूजायामित्यस्यापि महजमत आह—कृच्छ्राकृच्छ्राधी
चेति । एवं चोपसर्गत्वाभावात्तत्वेन न स्यात् । भाष्ये त्वनुवृत्तिप्रदर्शनार्थमेव तदुदाहरणम् ।

कस्मान्न भवति उखासत् पर्याध्वदिति ?

उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः ॥ १ ॥

उगित्यञ्चतिग्रहणादधातोः सिद्धम् । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति । इदं तर्हि प्रयोजनमधानुभूत-पूर्वस्यापि यथा स्यात् । गोमन्तमिच्छति गोमत्यति गोमत्यन्तेरप्रत्ययो गोमानिति ।

नपुंसकस्य भक्त्यः ॥ ७ । १ । ७२ ॥

भक्त्यो नुम्विधावुगित्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

भक्त्यो नुम्विधावुगित्प्रतिषेधो वक्तव्यः । गोमन्ति प्राक्कण-कुलानि, श्रेयांसि, भूयांसि । ननु च भक्त्यश्च उगित्प्रतिषेधो पाधिष्यते । कथमन्य-

प्र० मिद्वेति भावः । गोमानिति । क्विन्ता धातुत्वं न ऊहतीति धातुरयमित्यञ्चति-ग्रहणाप्रत्ययार्थान्न स्यात् । अधानुग्रहणात् भवति । तस्य हेतुप्रयोजनमवस्थान्तेऽपि वस्यधतुत्वं दृष्ट तस्य संप्रतिधातुत्वेऽपि नुम्विधा स्यादिति । अथात्र कथं दीर्घत्वम् । यावताऽत्वसन्तस्य चाधायोरित्यधातोस्तद्विधीयते ? उच्यते । अधायोरिति तत्र शोग-विभागः क्रियते । तत्र चासन्तस्येत्यनुवृत्त्याऽत्वन्तस्य पशुदासाभावः ।

नपुंसकस्य । गोमन्ति । परत्वाज्भक्त्यर्थे नुमि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञाना-दुगित्प्रतिषेधः प्राप्नोतीति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चेत् । व्यक्ती पदार्थे सकृत्प्रतीतिप्रतिषेधे यदाधित तदाधितमेवेति भावः । इतर आकृतिपक्षमाभित्याऽऽह—कथमन्यस्येति । उभयोर्नुमोः प्रसङ्गे परस्य प्रतिषेधश्चादप्रतिषेधो प्राप्तायां विप्रतिषेधे पर कार्यमिति वचनेन परो नुम्विधीयमान उत्तरकालप्राप्तनिमित्तवन्तं पूर्वतुमं नैव

उ०—प्राप्तपक्षेवाकामिधत्वाऽऽहृत्वा तस्यापि मुक्तमवात् । अत एवास्य परमिपातः । अत एव च तलोपेन निर्देशोऽपरलोपाकरणं चेति बोध्यम् । ननु किकृतस्य प्रातिपदिकार्थं न धातु-त्वमत आह—क्विन्ता इति अत एवान्वसन्तस्येवयाधानुग्रहणं चरितार्थम् । न औप-देशिकस्योगितो धातोरेवेदन्तरेवेति नियमेन सिद्धेऽधानुग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम् । सामा-न्यापेक्षानियमार्थत्वात् । तत्कलं नामधानुम्वुगित्प्रतिषेधेति वीचभाव इत्याहुः । तत्र चासन्तस्येति-शोगविभागसामान्यादिकवेसानुवृत्तिः । तेन पिच्छमः इत्यादौ वीचोभावः ।

नपुंसकस्य० । परत्वादिति । शक्त्यवस्थायावकाशः—सपीपि । उगित्प्रतिषेधस्य गोमा-निति । पुंसि वीगपक्षासंभवरूपो विरोधोऽत्र । उभयोरन्त्याश्चः परत्वात्संभवात् । सावकाशयेना-पवात्त्वासंभवाद्—व्यकाशिति । इदमुपलक्षणम् । विप्रतिषेधसूत्रमाप्योक्तस्य तन्महा-

स्थोच्यमानमन्यस्य बाधक स्यात् ? अस्मिन् सत्त्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । किंच स्याद्यद्योगितश्चणोऽपि स्यात् ? द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्रमत्त्येन । न व्यञ्जनपरस्यैकस्य साऽनेकस्य वा श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति । ननु च प्रतिज्ञाभेदो भवति । श्रुतिभेदेऽस्मिन् किं प्रतिज्ञाभेदः करिष्यति । ननु च श्रुतिकृतोऽपि भेदोऽस्ति । इह तावच्छ्रयासि भूयामीति परस्यानुस्वारे × कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोति । तथा कुर्वन्ति

प्र०-शक्तेति बाधितुं तथा शोच्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । अन्यस्येति । अनुमः । अन्यश्च । अनुम इत्यर्थः । स्यादेतदन्यस्याप्युच्यमानं कार्यमन्यस्य बाधकं भवति । यथोक्तममेरीस्वाददणस्य वृद्धिर्विप्रतिषेधेनैतत् आह—अस्मिन् सत्त्वपि । क्रमेण च नुमो विधानादन्वयाच्चः परत्वं संभवति । यथा पचतीति धात्वपेक्षं लक्षणयोः । प्रतिज्ञाभेद इति । एकस्य प्रसिद्धो नकार इत्यपरस्य द्वौ नकाराविति । श्रुतिभेदोऽस्ति । कथं पुनः श्रुतिभेदाभावो शक्यताऽनेकहन्धारणेनाधिकः कालो व्याप्यत एकहन्धारणे स्वल्पः । उच्यते । अण्कालव्यतिरेकेण व्यञ्जनानि कालान्तरं नाऽऽतिपन्तीति दर्शनाभयेनैतदुक्तम् । यत्तु शास्त्रे व्यञ्जनानां कालं परिगणयते तद्गुरुलाघवनिरूपणाय । अनेकाधारणे हि प्रयत्नस्य गौरवं भवति । लौकिके तु प्रयोगे गुरुलाघवानादराच्चुच्यमेव उच्यते । अन्ये तु व्यञ्जनानां कालभेदमिच्छन्त्येव । परस्य नुस्वार इति । अयोगवाहनामन्मृपदेशाभक्तत्वाभावात्त्वस्य नकारस्यानुस्वारी नास्ति । ननु च वर्णप्रहणे जातिप्रहणाद्द्वयोर्नकारयोरेकोऽनुस्वार आदेशो विधास्यते । नैतदस्ति । स्थानिभेदादनुस्वारादेशद्वयप्रसङ्गात् । न इति वा गुणत्वादेकत्वसंख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव नकारस्यानुस्वार स्थास्यतु द्वयोः ।

उ०-यमुक्तवृत्तस्य दशाऽस्त्यसी । ननु ह्रस्वैकवाऽन्यस्वैकवयुक्तमत आह—अनुम इति । अत्रेति । तत्र वृद्धी नाम्नि संभव इत्यस्य, इद्वृद्धावित्यनेन बाधा इति भावः । अन्येकरमाह-अयाश्चः परत्वं द्वयानुमोर्न संभवतीत्यस्ति च संभव इत्युक्तमत आह—क्रमेण चेति । यद्यपि प्रयोगे न संभवति विधानकाले तु संभवतीति भावः । आत्मे—व्यञ्जनपरस्येति । व्यञ्जनं परमस्येति बहुवचसि । अधिकः काल इति । इत्यर्थे व्यञ्जनयोर्मात्रा कालः, एकस्य स्वर्धमात्रा काल इति भावः । दर्शनाभयेनैति । व्यञ्जनात्मककालमिति यच्चिद्विज्ञाकृतं मतं तन्मतेनेदमुक्तमिति भावः । यत्तु शास्त्र इति । 'दे औच्' 'हयवरद्' सुवाही । गुरुलाघवनिरूपणायैति । प्रयत्नगौरवेण कल्पितकालभेदेनेत्यर्थः । अन्ये त्विति । अत एव ह्रस्वे यमाभ्यादि चरितार्थम् । ननु परस्यानुस्वारं कृते तमेव सप्तमात्रिय पूर्वस्यापि भवन्ति एतत् आह—अयोगमिति । यत्तु पाठमनाभित्येदम् स्थानिभेदानिति । तस्योच्चारणप्रसङ्ग इत्यर्थेन ज्ञानेस्त्वप्रसङ्गनाकाञ्चतिप्रहणमशक्यमिति भावः । न इति वेति । इदं विलम्बम् । अनु-

कृषन्तीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः— कृतयोः पूर्वस्य एत्वं × प्राप्नोति । अथै-
कस्मिन्नपि नुमि एत्वं कस्मान्न भवति ? अनुस्वारीभूतो एत्वमतिक्रामति । कृते
तर्हि परसवर्णे कस्मान्न भवति ? अस्मिद्धे च परसवर्णः ।

विप्रतिषेधात्स्मिद्धम् ॥ २ ॥

विप्रतिषेधात्स्मिद्धमेतत् । भक्त्यक्षणेः विप्रतिषेधोऽपि इति भक्त्यक्षणे भवि-
ष्यति विप्रतिषेधेन । भक्त्यक्षणेऽप्यवकाशः । सर्वाणि धनूषि । उगिलक्षणेऽप्यव-
काशः । गोमान् यवमान् । इहोभयं प्राप्नोति—गोमन्ति ब्राह्मणकुलानि,
यवमन्ति ब्राह्मणकुलानि, अथासि भूयासीति । भक्त्यक्षणे भविष्यति विप्रति-
षेधेन । ननु च पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुगिलक्षणेः प्राप्नोति ।

पुनः प्रसङ्ग इति चेदमादिभिस्तुल्यम् ॥ ३ ॥

पुनः प्रसङ्ग इति चेदमादिभिस्तुल्यमेतद्वदति । तद्यथा—युष्मदस्मदोरमा-
दिषु कृतेषु पुनः प्रसङ्गाच्छिञ्जान्नुमो न भवन्ति । एवं भक्त्यक्षणे कृते पुनः-
प्रसङ्गादुगिलक्षणे न भविष्यति । यद्युच्यतेऽस्मति खल्वपि संभवे बाधनं
भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति । सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा—
दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तर्कं कौडिन्वायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तर्क-
दानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे भक्त्यक्षणे उगिलक्षणे बाधि-
ष्यते । अथवाऽस्त्वत्रोगिलक्षणेऽपि । ननु चोक्तं द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्रसज्ये-
तेति । परित्यजेत्तत्र व्यञ्जनपरस्यैकस्य वाऽनेकस्य वा श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति ।
ननु चोक्तं प्रतिज्ञाभेदो भवतीति । श्रुतिभेदेऽस्मति प्रतिज्ञाभेदः किं करिष्यति ।
ननु च श्रुतिकृताऽपि भेद उक्त इह तावच्छ्रेयासि भूयासीति परस्यानुस्वारे
कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत । कुर्वन्ति कृषन्तीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः
प्र०—एत्वमतिक्रामतीति । न प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुस्वारे कर्तव्ये पूर्वत्रास्मिद्धमिति एत्वस्या-
स्मिद्धत्वादनुस्वारो नकारस्य भवति ननु एत्वम् । एत्वे च कर्तव्येऽस्मिद्ध एवानु-
स्वार इति एत्वाभावः । अस्मिद्धे च परसवर्ण इति । अस्मिद्धप्रकरणे परसवर्णस्य
विधानादएत्वे कर्तव्ये तस्यास्मिद्धत्वात् एत्वमभावः । विप्रतिषेधात्स्मिद्धमिति । व्यतिषेधात्-
भयमस्मिद्धम् । तद्यथा दर्शयति । यद्यपि दृष्टान्ते मामान्यविशेषभावो बाधहेतु-
र्वाप्यन्तिके तु विप्रतिषेधे परमेवेति नियमस्तथाऽपि विनाऽपि विरोधेन दृष्टे
बाधकत्वमिति प्रदर्शनाय दृष्टान्तोपन्यासः । परस्यति । अयोगवाहानामविशेषणो-
३०—वादे संभवाया भविष्यत्त्वम् । अथवा नकारान्तरं न द्यात् । ननु विप्रतिषेधात्पूर्वपक्षे
संभवे सिद्धान्तोऽनुक्तोऽत आह—व्यतीति । सकृदगतिर्यायाश्रयणादित्यर्थः । विनाऽपि
विरोधेनेति । असंभवेऽप्येवमर्थः । भाष्ये—परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोरिति ।

कृतयोः पूर्वस्य यत्त्वं प्राप्नोतीति । नैव दोषः । अयोगवादानामविशेषेणोपदेश-
श्रोदितः + । तत्रेह तान्श्रेयांसि भूयासीति परस्यानुस्वारे कृते तस्य मत्प्रह-
येन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारो भविष्यति । कुर्वन्ति कृपन्तीति परस्यानुस्वारपर-
सवर्णयोः कृतयोस्तस्य मत्प्रहयेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारपरसवर्णौ भविष्यतः ।

नैव वा पुनरत्रोगित्त्वणः प्राप्नोति । किं कारणम् ? मिदचोऽन्त्यात्परः ।
[१. १. ४७] इत्युच्यते न च द्वयोर्मितोरचामन्त्यात्परत्वे संभवोऽस्ति ।
कथं तर्हिमौ द्वौ भितावचामन्त्यात्परौ स्तः बह्वनडवादि* ब्राह्मणकुलानीति ?
विनिमिसावेतौ ।

तत्र बहुर्जि प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

बहुर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः बहुर्जि ब्राह्मणकुलानीति ।

अन्त्यात्पूर्वं नुममेके ॥ ५ ॥

अन्त्यात्पूर्वं नुममेक इच्छन्ति । किमविशेषेणाऽऽहोस्विद्यहुजविव ? कि-
न्नातः ? यद्यविशेषेण काष्ठतक्षीति भविष्यम् । अथ बहुर्जविव काष्ठतक्षीति
भविष्यम् । एवं तर्हि बहुजविव । बहुर्जि ।

प्र०—पदेशाभयणादनुस्वारस्य मत्त्वान्पूर्वत्वाप्यनुस्वारो भवति । ततो द्वयोरनुस्वारयो-
स्तुतिं प्रति विशेषाभावः । कुर्वन्तीत्यत्रापि पूर्वस्य नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयो-
परसवर्णस्यासिद्धत्वाण्यस्यातिक्रमः । न च द्वयोरिति । ननु च यद्यपि प्रयोगे पूर्व-
नुमा परस्य नुमोऽन्त्याजपेक्षमानन्तर्यं विहन्वते तथाऽपि क्रमेण विधाने द्वयोः सम्भ-
वोऽपि परस्वमित्युक्तम् । नैव दोषः । प्रयोगाभयेत्येतदुक्तम् । प्राधान्यात्प्रयोगस्यान्त्याद-
चः परो मितप्रयोजकस्य ह्रस्वानन्तर्यमेवात्र संश्रितम् । न च द्वयोर्नुमोरकाजपेक्षमानन्तर्यं
संभवति । पक्षतीत्यत्र तु सार्धधानुके परसः सन्विधानाद्विकरणव्यवधानमाश्रितमव-
विनिमिसाविति । मिश्रक्रमवित्यर्थः । एकारात्पर आमास परो नुम् ।
तप्तेति । मत्तच इति द्विधाभयणे दोषः । बहव ऊर्जं येषामिति बहुर्जीहि ।
यद्यविशेषेणेति । काष्ठं तक्ष्युवन्तीति किपि कृते जसः शिभावे च ककारप-

उ०—कृतबोरोपीत्यर्थः । इदं पराम्बुपगमरीत्या । पराम्बुः परसवर्णस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वमेवानु-
स्वारः । विनाऽपि विरोधेनेति । प्रथमोऽसंभवरूपविरोधेन विनाऽपीत्यर्थः । विधावकाते
वीगएवास्तंभवरूपी विरोधोऽस्त्येवेति बोध्यम् । शतव्यस्यातिक्रम इति । अत्रासित्वार्थः ।
आनन्तर्यमेवेति । प्रयोगकालिकमेवाऽऽश्रितं यत् विधावकालिकमित्यर्थः उकारात्पर इति ।
आनुमोः प्राक्चोः पूर्वः कृतवानुकारात्पर आम् ततः पुनःपसद्विज्ञानादामः परो
नुमित्यर्थः । अथः परस्य एक इत्यर्थे दोषाभावाद्वाहं इदंति । ककारपकारयोरिति ।

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । अच इत्येषा पञ्चमी । अच उत्तरो यो भक्तदन्तस्य नपुंसकस्य तुमा भवितव्यं यश्चात्राच उत्तरो नासौ भक्तापि तदन्तं नपुंसकं, यदन्तं च नपुंसकं नासावच उत्तरः । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—काष्ठतद्दक्षीति । अत्र योऽच उत्तरो भक्तन तदन्तं नपुंसकं, यदन्तं च नपुंसकं नामावच उत्तरः । नैतदस्ति । भक्तजातिः प्रतिनिर्दिश्यते । अच उत्तरा या भक्तजातिरिति । यदि पञ्चमी कुण्डानि वनानीत्यत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हीकोऽचि विभक्तौ [७. १. ७३] इत्यत्राचः सर्वनामस्थान इत्येतदनुवर्तिष्यते । एवमपि पष्ठचाभावाच्च प्राप्नोति । सर्वनामस्थान इत्येषा सप्तम्यच इति पञ्चम्याः पष्ठौ प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१. १. ६६] इति ।

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७. १. ७३ ॥

अजग्रहणं किमर्थम् ?

इकोऽचि व्यञ्जने मा भूत् ।

इकोऽचीत्युच्यते व्यञ्जनादौ मा भूत् । अपुष्याम् वपुभिः ।

अस्तु लोपः

अस्त्वत्र नुम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८. २. ७] इति नलोपो भविष्यति ।

स्वरः कथम् ।

पञ्चत्रपुष्याम् पञ्चत्रपुष्यः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो* न प्राप्नोति ।

स्वरो वै श्रयमाणेऽपि

प्र० कारयामिध नुम्प्राप्नोति तस्य भक्त्यरत्नादनुस्वारप्रसङ्गः । अच इत्येषेति । भक्तच इति न द्वेदं, किं तर्हि भलसि लुप्तपष्ठकं पदमच इति तु पञ्चम्यन्तम् । कुण्डानानीति । इगन्तस्यान्तरसूत्रेण सिध्यतीत्यकारान्तस्यैव नुमोऽप्रातिरुच्यते । एवं तर्हीति । याक्यभेदनाजन्तस्य सर्वनामस्थाने लुग्विधीयते । सर्वनामस्थान इत्येषेति । ननु पञ्चमीसप्तम्योर्द्वयोरपि सावकाशत्वात्परत्वात्पञ्चम्यैव प्रकल्पिकया भाव्यम् । एवं तर्ही-
ष्टवाचित्वात्परत्वादस्य सप्तम्यपि कचित्प्रकल्पिका भवतीत्यवशः ।

इकोऽचि विभक्तौ । अजग्रहणमिति । इलादौ नुमो लोपविधानात्तन्निवृत्त्यर्थ-
मजग्रहणं नोपयुज्यते इति प्रश्नः । स्वरो न प्राप्नोतीति । नुमेगन्तताया विधातात् ।

उ०—ककारादुर्वस्तिव्यस्य इति भावः । एव तर्हीति । अनुइत्तिसामर्थ्यादिक इति साहचर्य-
मेति भावः ।

इकोऽचि वि० । लुप्ते किं नोपयुज्यते कैमुतिकत्वापः प्रदर्शयत इत्याह—स्वर इति ।

श्रूयमाणेऽपि नुमि स्वरो भवति । पञ्चप्रपुणा पञ्चप्रपुण इति ।

लुप्ते किं न भविष्यति ।

लुप्त इदानीं किं न भविष्यति ? किं पुनः कारणं श्रूयमाणेऽपि नुमि स्वरो भवति ? सधातभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विद्वन्नुमिति कृत्वा तत् श्रूयमाणेऽपि नुमि स्वरो भवति । इदं तर्हि—अतिराग्याम्, अतिराभिः । नुमि कृते रायो हलि [७. २. ८५] इत्याख्यं न प्राप्नोति । इदमिह सप्रधार्यम्—नुष्क्रियतामात्वमिति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादात्वम् । इह तर्हि प्रियतिसूच्याम्, प्रियतिसृभिः, नुमि कृते तिसृभावो न प्राप्नोति । इदमिह सप्रधार्यम्—नुष्क्रियतां तिसृभाव इति । किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वात्तिसृभावः । अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनः प्रसङ्गात्तुम्कस्माच्च भवति ? सकृद्गतीं विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति । अत उक्तं पठति—

इकोऽचि विभक्तावजग्रहणं नुम्नुटोर्विप्रतिषेधाधेम् ॥ १ ॥

प्र०—लुप्ते किं नेति । स्वरे कर्तव्ये नलोपस्य शास्त्रेणैवामिदत्वं प्रतिपाद्यते ननु प्रयोगे नकारस्य सङ्गावः । ततश्च नुमः सङ्गावेऽपि यत्र स्वरो भवति तत्रामङ्गावे कथं न स्यादित्यर्थः । सधातभक्त इति । अङ्गस्य विधानाद्वाङ्गित्वाच्च नुमाऽन्तरङ्ग स्वरो पूर्वमेव प्रवर्तते । अतिराग्यामिति । अतिरिभ्यामात सितं नुमि कृते तेन व्यवधानाद्देशब्दस्याऽऽत्वं न प्राप्नोति, सुबिधौ नलोपस्यामिदत्वाच्च । अर्थापि पदाङ्गाधिकारे तस्य च ग्रहणं भवति तदुत्तरपदस्य चेति रैशब्दान्तस्याङ्गस्याऽऽत्व विधीयत इति नास्ति नुमाऽङ्गस्य व्यवधानम् । तथाऽपि नकारस्याऽऽत्वं प्राप्नोति तस्मिन्पूर्वस्य चण्णि सत्यतिर्वाभ्यामिति प्राप्नोति । परत्वादात्वमिति । आत्वमनित्य नुमि कृते तेन व्यवधानाद्प्रसङ्गावयवा शब्दान्तरप्राप्त्या नुमि कृते नकारस्य प्रसङ्गान् । अकृते त्विकारस्य नुमनित्यः । कृत आत्वे प्राप्त्यभावान् । परत्वात्तिसृभाव इति । शब्दान्तरप्राप्त्या नुमनित्यः । तिसृभावस्तु नुमि कृते तेन व्यवधानाज्जाप्राप्नोत्यनित्यः । स हि यद्यपि रैशब्दान्तस्याङ्गस्य विधीयते तदङ्गत्वाच्च नुम-
व्यवधायकस्तथाऽपि निर्दिश्यमानस्याऽऽत्वेऽस्य भवन्तीति तत्रैव तिसृभावेन भाव्यम् ।

उ०—देशान्तरमप्याह—वाङ्गित्वाच्च । विभक्तिनिमित्तकत्वादिति भावः । विभक्तिपिपये नुमिति भाव्यत्वाच्च इत्यन्ये । नेत उच्यवधानादिति । समुदायभक्तत्वावयवं प्रति व्यवधानकत्वादिति भावः । कर्तापि कृतेऽपि दोष एवेत्यह—नलोपस्येति । तथाऽपि नकारस्यति । यस्तुता नुमि कृते रैशब्दान्तस्याङ्गत्वादात्वं न स्यादित्येव वक्तुं पुनश्च । भाव्ये परत्वादात्वाभावे । न चाऽङ्गा-
रस्य वृद्धितया वृद्ध्योत्पत्तेरिति पूर्वविपर्ययवधारणमेव स्यात् । तत्र वृद्धिशब्दवदितत्वेरेव ग्रहणान् ।
अत्र चेदमेव भाष्यं भाव्यम् । रैशब्दस्याऽऽत्वमिति पक्षेऽप्याह—अथवा शब्दान्तनेति ।

इकोऽपि विभक्तावज्ग्रहणं म्रियते नुमो नुइविप्रतिषेधेन यथा स्यात्+ —
त्रपूणाम्, जतूनाम् ।

इतरथा हि नुमो नित्यनिमित्तत्वान्नुडभावः ॥ २ ॥

अक्रियमाणो अज्ग्रहणो नित्यनिमित्तो नुम्, कृतेऽपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।
नित्यनिमित्तत्वान्नुमि कृते नुटोऽभावः स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
क्रियमाणोऽपि वा अज्ग्रहणोऽवश्यमत्र नुडर्थो यत्नः कर्तव्यः पूर्वविप्रतिषेधो
वक्तव्यः x । इदं तर्हि प्रयोजनं-नुटि कृते नुम्मा भूदिति । किं च स्यात् ?
त्रपूणाम्, जतूनाम्—नामि [६. ४. ३] इति दीर्घत्वं न स्यात् । मा
भूदेवम् । नोपधायाः [६. ४. ७] इत्येवं भविष्यति । इह तर्हि—शुचीनाम्
'इन्हन्पूषार्यम्णा' सौ', 'सौ च' [६. ४. १२; १३] इत्यस्मान्नियमान्न
प्राप्नोति दीर्घत्वम् । अथवदग्रहणो नानर्थकस्येत्येवं न भविष्यति । नैषा परि-
भाषेह शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात्—वाम्मीति । एवं तर्हि लक्षण-
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ।

प्र०—स च नुमा व्यवहित इति तिसृभ्यस्तस्याप्राप्तिस्तदेवमुभयोरनित्ययोः परत्वात्तिसृभावः ।
त्रपूणामिति । सत्यज्ग्रहणे द्वयोरपि नुम्नुटोरनित्यत्वादिप्रतिषेधे सति नुमचिर-
तृष्वद्भावेभ्यो नुडिति पूर्वविप्रतिषेधामुद्भवति । तस्मिन्च नामीति दीर्घत्वमसति त्वज्-
ग्रहणे कृताकृतप्रसङ्गित्वात्क्रियत्वाप्रमेव स्यात् । नुडर्थो यत्न इति । अज्ग्रहणं
च कर्तव्यं पूर्वविप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति यत्नद्वयमाश्रयणीयम् । तत्राज्ग्रहणमकृतत्वे
एव नुडर्थो यत्नः कर्तव्य इत्यर्थः । नुटि कृत इति । यत्नान्तरेण नुडि
कृते मुम्प्राप्नोतीत्यर्थः । किञ्च स्यादिति । नलोपे कृते दोषाभावं
भन्यते । नामीति । नलोपस्य सुविधावसिद्धत्वाद्भजन्तत्वाभावात् । इह तर्हि ।
इन्हन्ति नियमः सर्वस्याप्यधालक्षणस्य दीर्घस्येति व्याख्यातम् । नैवेति । अनि-

उ०—इदमप्युक्तरीत्या विषयम् । स च नुमेति । विभक्तवित्त्वात्तिसृभ्यस्तत्त्वेन व्याध्य-
मितां च विषयम् । विषयस्यान्ताङ्गाभावात्तिसृभ्यस्तिसृतिरिति वक्तुं युज्यम् । विप्रतिषेधत्वात्तिसृभ्य-
साध्यत्वं दर्शयति—सत्यज्ग्रहण इति । पूर्वविप्रतिषेधादिति । नुडोऽवधारणोऽधीनाम् ।
नुमीऽवधारणोऽधीनाम् । नुम्नुडोर्विधेयं दर्शयति—तस्मिन्नेति । यत्नः कर्तव्य इति ।
नित्यमपि वाचित्वा पूर्वविप्रतिषेधवक्तव्यसामर्थ्यादिति शब्दः । यत्नान्तरेणेति । पूर्वविप्रति-
षेधस्येनेत्यर्थः । सकृदुपतिष्ठायमवाधित्वेणम् । ननु 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति' वक्तव्ये
कृते 'वामी'ति दीर्घः सिध्यतीत्यत्राऽह—मलोपस्येति । ननु स नियमोऽन्तरत्वात्सर्व-
भासस्थाने चेति दीर्घस्यैवेत्यत आह—सर्वस्येति । अत एवाज्ग्रहणस्य हीति दीर्घ-

उत्तरार्थं च ॥ ३ ॥

उत्तरार्थं तज्जग्रहणं कर्तव्यम् । अस्थिदधिसक्थ्यक्षणाभिनन्दुदातः [७. १. ७५] अजादौ यथा स्यात् । इह मा भूत्—अस्थिभ्याम्, अस्थिभिरिति । यद्युत्तरार्थं स्यात्तत्रैवायमजग्रहणं कुर्वीत । इह क्रियमाणो यदि किञ्चित्प्रयोजनमस्ति तदुच्यताम् ? इहापि क्रियमाणो प्रयोजनमस्ति । किम् ? अजादौ यथा स्यात्, इह मा भूत्—अपु जतु । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । विमक्तावित्युच्यते न चात्र विभक्तिं पश्यामः* । प्रत्ययलक्षणो न* । न लुमताऽक्षस्य [१. १. ६३] इति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । एवं तर्हि सिद्धे सति यदजग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह कश्चिदन्योऽपि प्रकारः प्रत्ययलक्षणां नामेति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? हे अपु, हे अपो, अत्र गुणः+ सिद्धो भवतीति ।

इकोऽचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।

स्वरो वै श्रूयमाणोऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥ १ ॥

रायात्वं तिसृभाषश्च व्यवधानानुमा अपि ।

तुड्वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित्त्रपो इति ॥ २ ॥

प्र०—नस्मन्ग्रहणान्वर्थवता चानर्थकेनेति वचनान् । तथा च वाग्मिन इत्यादावपि नियमादीर्घाभावः । तत्रैवायमिति । एवं हि स्वरितत्वं न प्रतिषेधं भवति । प्रत्यक्षभुमिसंभवे चानुमानं नाऽऽश्रयितव्यं भवति । हे अपु हे अपो इति । हे अपु इति आगे हे अपो इति भवतीत्यर्थः । केचित्तु रूपद्वयमित्यत इत्याह । कश्चित्प्रत्ययलक्षणं लुमता लुप्राधाभपि सवुद्धौ भवतीत्येतदजग्रहणेन ज्ञाप्यते ननु सर्वत्रेति तं वदन्ति ।

प्र०—स्यापि विवक्षितः । तत्रात्र वा करणे विशेषं दृश्यते—एवं हीति । अनुमानमिति । स्वरितत्वात्पुनरात्र शब्दोऽनुमीयते । सूक्ष्मं शब्दोच्चारणमेवात्रानुमायम् । ननु प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावात् स्वरितत्वादे प्रत्ययलक्षणमत्र आह—इति प्राप्त इति । केचित्त्विति । अत्र वैङ्गल्येति सूत्रस्य भाष्यं मायम् । प्रकृतमात्रे कश्चिदन्योऽपि प्रकार इत्यपि । अपिर्हि प्रत्ययलक्षणभावं समुच्चिनोति । तदुपपत्तिं दर्शयति—कश्चिदिति । प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्यापि व्यवधानेन ज्ञाप्यते इति तदसम्भवं । सर्वत्रेति वाक्यं काल इति शेषः । भाष्यश्लोके—उद्यवधानादिति । नुमा व्यवधानादावत्यं तिसृभाषश्च न माप्नुत इत्यपि न, परत्वात्सिद्धेरेति शेषः । संदिग्धाया भविष्यक्षणात्नुमा—अपीति दीर्घाभावः । पूर्वविप्रतिषेधसिद्धयर्थमजग्रहणमिदमप्युत्तरं 'तुड् वाच्य' इति । तु इहेत्यनेकोऽस्तवर्ग इति शङ्कतिभावः । त्रपो वृत्तमत्र संवुद्धौ शास्त्रस्येति शङ्क्यत्वम् ।

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंस्वद्वगालवस्य ॥ ७ । १ । ७४ ॥

किमिह पुंस्वद्ववेनानिदिश्यते ? नुम्प्रतिषेधः । कथं पुनः पुंस्वदित्यनेन नुम्प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् ? वतिनिर्देशोऽयं, कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा—‘उसीनस्वन्मद्रेषु यवाः’ । सन्ति न सन्तीति । ‘मातृ-वदस्याः कलाः’ । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पुंस्वद्ववति, पुंस्ववत् भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पुंसो न नुम्भवत्येव तृतीयादिषु भाषितपुंस्कस्यापि न भवतीति । किमुच्यते नुम्प्रतिषेध इति न पुनरन्यदपि पुंसः प्रतिपद कार्यमुच्यते यत्तृतीयादिषु विभक्तिस्वजादिषु भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत ? अना-रम्भात्पुंसि । न हि किञ्चित्पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्तृतीयादिस्वजादिषु भाषितपुंस्कस्यादिदिश्येत । नुम्प्रकृतस्तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतो नुम्प्रतिषेधात् ।

पुंस्वदिनि नुम्प्रतिषेधश्चेद्गुणनाभावनुदौच्यप्रतिषेधः ॥ १ ॥

प्र०— तृतीयादिषु० । किमिहेति । अन्यत्र पराश्रयाणि कार्याण्यतिदिश्यन्ते ननु स्वाश्रयकार्याभावः । इह तु विपर्ययो दृश्यत इति मत्वा प्रभः । कथं पुनरिति । पुंस्वदित्यनेन नुम्प्रतिषेधोऽशक्योऽतिदृष्टम् । नहि पुंसि नुम्प्रतिषेधो विहितः । कामचारश्चेति । यत्र क्रिया शब्देन नापात्ता तत्र कामचारः । ननु मादृशवत्तन्त्रिये वतितन्त्रियमित्याद्यानुपात्तक्रियेऽतिदेशः । प्रतिपत्ता चोपमानं भावाभावयोरन्वयतरमवगत्य वाक्यशेषं कल्पयति । तत्र पुंसि नुम्भावदर्शनामपुंसके पुंस्वदिदेशानुसम्भावः प्रतीयत । तत्रेह शास्त्रे यथालक्ष्य काश्चिद्वर्तमान्यस्याध्याहारः । कचिन्न भवतीत्यस्य कचिदुभयस्य । यथा स्थानिवदतिदेशः । तथा च वाक्यो-रित्यादौ स्वाश्रयलोपाभावः । नहि किञ्चिदिति । तस्माच्छक्यो नः पुंसि नित्याति-देशस्तृतीयादिषु पुंस्वद्ववातिदेशात्पूर्वसवर्णदोषभावाच्चेह न संभवति । नुम्प्रकृत

७०— तृतीयादिषु भा० । अन्यत्रेति । गोत्रो निदिश्यादी । तत्र हि निदाश्रयवृद्धाच्च-विदिश्यते । स्वाश्रयाभावेन नानिदिश्यते । मैत्रमिह । यत् स्वाश्रयमोर्जुमहस्वयोरभावे रक्षणे । पुंसवाश्रयकवारिक्तं तु न दृश्यत इत्यर्थः । नहि पुंसीति । पुंसि यद्विहितं तत्पुंसकेऽपि भवतीति हि पुंस्वदित्यन्यार्थ इति भावः । ननु कचिच्चिपमशंसमात्मके कामचाराभिरत भाह—यत्र क्रियति । यथ पुनः कदाविज्ञावस्य प्रतीतिः, यदाचिद्-भावस्येति विभागोऽन भाह—प्रतिपत्ता चेति शास्त्रे च लक्ष्यानुसारादस्यवस्येत्याह—यथालक्ष्यमिति । यथा स्थानिवदिति । भवः परस्मिन्निन्यत्र तन्नादिन्यायेन भावव-सेदाश्रयमादिति भावः । न संभवतीति । पुंस्व च नित्यस्य विपर्येऽसम्भवाच्चि

पुं वदिति नुमप्रतिषेधश्चेद्गुणनाभावनुद्धौचानां * प्रतिषेधो वक्तव्यः । गुणः—
ग्रामस्ये वाङ्मणकुलाय । गुणः ॥ नाभावः—ग्रामस्या वाङ्मणकुलेन । नाभावः ॥
नुट्—ग्रामस्यां वाङ्मणकुलानाम् । नुट् ॥ आन्वस्—ग्रामस्यां वाङ्मणकुले ।
ह्रस्वत्वमप्रतिषिद्धं ह्रस्वाश्रयाच्चेने विधयः प्रानुवृत्तिः ।

ह्रस्वाभावार्थं च ॥ २ ॥

किं च ? नुमप्रतिषेधार्थं च । कथं पुनरवाप्रकृतस्यामशब्दितस्य ह्रस्वत्वस्य
प्रतिषेधः शक्यो विज्ञानुम् ?

अर्थान्तिदेशान्मिदम् ॥ ३ ॥

नैवं विज्ञायते भाष्यते पुमाननेन शब्देन सोऽयं भाषितपुंस्कः, भाषित-
पुंस्कस्य शब्दस्य पुंशब्दो भवतीति । कथं तर्हि भाष्यते पुमानस्मिन्नर्थे सोऽयं
भाषितपुंस्कः, भाषितपुंस्कस्यार्थस्य पुंशब्दो भवतीति ।

प्र०—इति । अनेन प्रत्यामत्तिमाश्रयति । ह्रस्वत्वमप्रतिषिद्धमिति । तस्याप्रकृतत्वात् ।
अर्थान्तिदेशान्मिदमिति । यद्यपि प्रकरणमनपेक्ष्य व्याख्याभयेणापि ह्रस्वाभाव-
मिष्यति तथापि संभवात्परिहारान्तरमाश्रितम् । यदि कार्यातिदेशः स्यात्तदा प्रकृत-
त्वाप्रकृतत्वलक्षणो भेदः स्यादर्थे त्वनिदिश्यमाने नास्त्यर्थे भेदः । नैवं विज्ञायत
इति । यदा शब्देऽन्यपदार्थं कार्यातिदेशः स्यात्तदा प्रकृतत्वात्तस्यैव नुमः प्रति-
षेधः स्यान्न ह्रस्वस्य । भाष्यते पुमानस्मिन्नर्थे इति । अर्थोऽन्यपदार्थे आश्रीयते,
स चार्थो नपुंसकलक्षणो विरोधात्ताऽऽश्रीयते । नहि नपुंसकेऽर्थे पुंसो भाषणमुप-
पद्यते । तस्माच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोऽर्थोऽन्यपदार्थत्वेनाऽऽश्रीयते । तद्योगाच्चाभि-
धेयं नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कमुच्यते । तस्यार्थस्य पुंशब्दतिदेशाद्वापि नुमस्यौ
न भवतः । पुंसि द्वयोरन्यभावान् । अर्थस्य चापौरोयेत्वादतिदेशात्तदभावात्तद-

उ०—किंचिद्विपुष्कमिति भावः भाष्य—ग्रामस्यां कुल इति । पुंशब्दाभावे तु पुंसि ग्रामनि-
र्नाथेव । संभवादिति । व्यापिग्राह्येऽपि ग्रहणम् । भाष्यं पुंशब्दो भवतीत्यस्य पुंसकत्वात्
भवतीत्यर्थः । भाष्येऽस्मिन्नर्थे इति । यत्रार्थे प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे वृत्तिर्ये सतीत्यर्थः ।
नपुंसकलक्षण इति । अन्विष्ट इत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तं यथा ग्रामस्यादिशब्दानां
ग्रामनयनादि । ननु प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुंशब्देऽपि तदाश्रयस्य त्वभावस्येन नुमहस्यौ दुर्वा-
शयत आह—नद्योगाच्चेति । यदप्यभिधेयं नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कमुच्यत इत्य-
न्वयः । अत्रापि पक्षे कलतः कार्यातिदेशः संपद्यत इत्याह—तस्यार्थस्येति । अस्मि-
न्नेवस्य कृत्रुत्वार्थस्येवार्थः । नन्विदममगतम् । अर्थस्यानादित्वादिदिविभक्तिपरस्यासंभवात् ।
तदुक्तं चिदाः पुंशब्दिति सूत्रे भाष्ये । न तदर्थेन वीर्यापये संभवतानि चेत्, न ।
अर्थान्तिदेशादित्यस्यार्थमिति शब्दरूपातिदेशान्मिदमर्थेनाश्रितम् । भाषितपुंस्कलक्षण-

तद्वितलुक्प्रतिषेधश्च ॥ ४ ॥

तद्वितलुक्च प्रतिषेधो वक्तव्यः पीलुर्बुद्धः । पीलु फलम्* । पीलुना पीलुन इति ।

न वा समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कविज्ञानात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कविज्ञानात् । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम् । आकृत्यन्तरे चैतद्भाषितपुंस्कम् । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? एतदप्यर्थनिर्देशात्सिद्धम् ।

ई च द्विवचने ॥ ७ । १ । ७७ ॥

किमुदाहरणम् ? 'अक्षी ते इन्द्र पिबते' । नैतदस्ति । पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम्* । इदं तर्हि—'अक्षीर्षी ते नासिकान्प्याम्'† इदं चाप्युदाहरणम्—अक्षी

प्र०—निदेशद्वारेणनेककार्यातिदेश एवायं संपद्यते । तत्र यद्यप्यन्तरङ्गो हस्तस्तथाऽप्यप्युदाहरणं प्रकृत्योत्सर्गाणां प्रवर्तनाभात् प्रवर्तते । इत्याभावाच्च गुणादीनां निमित्ताभावादप्रवृत्तिः सिद्धा । तद्वितलुगिति । अर्थातिदेशस्यैव प्रयोजनान्तरं चोग्रमुत्तेनोपन्यस्यते । फले लुगित्योरञ्चो लुकि कृते पीलुशब्दो वृत्ताकृतौ पुलिङ्गः । फलाकृतौ नपुंसकलिङ्ग इति पुंवद्भावाद्भूमोऽप्रसङ्गः । नचेति । नन्वाकृतिरेवान्यपदार्थत्वेनाऽऽभिज्ञा भाषितपुंस्कशब्दस्य तु भाषितपुंस्कव्यपदेशो नैवाऽऽभिज्ञः । सत्यम् । साक्षाच्छब्दस्य भाषितपुंस्कव्यपदेशो नास्ति । अभिधेयद्वारकस्तु केन निवार्यते । तत्र पीलुशब्दो वृत्ताकृतौ पुलिङ्गः, फलाकृतौ नपुंसकलिङ्ग इति पुंवद्भावाप्रसङ्गः ।

ई च द्विवचने । पूर्वसवर्णेनेति । अक्षि औ इति स्थिते छान्दसात्पुं-

उ०—विशिष्टार्थवाचकशब्दस्य पुंस्कविशिष्टार्थवाचकशब्दकपालिदेशाङ्गीकारस्य निवृत्त्या तत्र-पुंस्कत्वार्थासिद्धिरित्यावात् । अर्थातिदेशद्वारा कार्यातिदेशाभावमेव फले दर्शयति—अनेक-कार्येति । असिद्धत्वातिदेश इति पुंस्कत्वमात्रमात्रायादेशात्तत्कालमेवकार्यातिदेश इत्यन्ये । प्रकल्प्येति । अववादात्कल्पेयव्यपदेशोऽभूत् । अत्राप्यर्थपरित्यागिदेशात्तदर्थव्यपदेशोऽभूत् । अन्य-र्थस्वात्म्यपदार्थवाचकतद्वितलुक्काकृतिभेदात्प्रतिषेधोऽनर्थक इत्यत आह—अर्थातिदेशस्यैवेति । वार्तिके तद्वितलुक्च प्रतिषेध इति समाप्तः । तद्वितलुगन्तस्येत्यर्थः । ननु समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कस्युक्त्या शब्दस्वात्म्यपदार्थत्वं नास्ति तदुक्तमिति सङ्गते—नञ्चिति । साक्षा-दिति । भाष्यं तु फलितार्थकधनपरमिति भावः । अनेन पुंस्त्वस्यास्य बहुवचनीत्या व्याख्यायं सूचितम् । वृत्ताकृतौ । वृत्ताव्यव्याप्यजाती एवं कल्पकताविशेषः । पीकोः कल्पमिति वृत्त्यव्या-पि फलितवान्तरस्यातिरेक प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।

ई च द्वि० । ननु पराशक्तमि तेन व्यवधानात्पूर्वं सवर्णेदीर्घेण न सत्यम् । न च पुंवजायः । अभाषितपुंस्कावाहृत आह—छान्दसादिति । ननु पुनः पूर्व दीर्घोऽस्त्यत

ते इन्द्र पिङ्गले । ननु चोक्त पूर्वमवर्णोनाथेनत्वित्त्वमिति ? न सिध्यति । नुमा-
व्यवहित्वात्पूर्वमवर्णो न प्राप्नोति । छन्दमि नपुंसकस्य पु वद्भावा वक्तव्यो
'मधोर्गृणामि मधोऽन्तुमा इवाऽऽमन' इत्येवमर्थम् । पु वद्भावेन नुमो निवृत्ति-
नुमि निवृत्ते पूर्वमवर्णोनेव भिद्वम् । स्वार्थस्तर्हीकारो वक्तव्य x । उदात्तस्वरो
यथा स्यान्नपुंसकस्वरो मा भूदिति । ननु च पु वद्भावनिदेशादेव स्वरो
भविष्यति । अशक्यः पु वद्भावनिदेश स्वरो नन्वमश्रयितुम् । इह हि दोषः
स्यात् । मध्यस्मिन्नस्मि मधुर्मास इति+ । स तर्हि पु वद्भावा वक्तव्य ? न
वक्तव्यः प्रकृतं+ एवदिति वन्ते ।

प्र० वद्भावच्छीभावे नुमि पासति प्रथमयो पूर्वमवर्ण इत्यनेन । नुमा व्यवहितस्या-
दिति । प्रथमयो पूर्वमवर्ण इत्यत्राक इति वक्तव्य । तेनागचो स्थाने पूर्वमवर्णोदाधे
वक्तव्यमानो नुमव्यवधाने नाम्नात्यक्षिणी इति प्राप्नोति । परत्वाच्च नुम्प्राप्नोति । ईकारस्तु
विधीयमान' परत्वाच्चम बाधते । तेन शीभावे कृते पूर्वमवर्णोनाथो इति सिध्यति ।
नुमि निवृत्त इति । अप्रवृत्तिरेव निवृत्ति । शीभावोऽपि पु वद्भावम भवति ।
स्वार्थ इति । उदात्तप्रवृत्तानुवर्तनादीकार उदात्त । नपुंसकस्वर इति । नन्वि
पयस्यानिसन्तमे त्यागुदात्तत्वम् । ननु चोक्त । अन्युत्पत्तिपक्षे चोदते । अन्युत्पत्ति-
पक्षे त्यशेनिदिति निस्वादायुदात्तत्वेन भाव्यम् । मधुर्मास इति । मित्वर्थे मास-
तन्त्रोर्मधोर्ध्वे चेति यत् उत्पत्तस्य 'उगकारेकाररेमाध वक्तव्या' इति लटि कृत भासे
पुमि मधुज्यो वक्तव्य इत्यायुदात्तत्वं न स्यात् । तस्माद्यस्यान्यत्र नपुंसकत्वं दृष्टं
तस्यासत्यपि नपुंसकत्वं आयुदात्तत्वमिष्यत इति पु वद्भावेऽपि स्वरातिवर्तनात्स्वार्थ-
भीकारो विधेयः । स तर्हीति । मधोर्गृणामित्यवमार्थः । प्रकृतमिति । वाक्य-

उ०-भाह-परत्वावेति । एतत्पुंसकत्वे यथा सिध्यति तथा दर्शयति-ईकारस्त्विति । इतर-
प्रकारान्तरेणैतत्पुंसकत्वं नित्यपि नुमो निवृत्ति दर्शयति-छन्दसि नपुंसकस्याति । भाष्ये-
मधोर्गृणा इत्यादौ क्षीतशशी निपुनपुसको मधुज्यः । तन्वीकारविधावपि कथं तस्या-
न्तादात्तत्वमसं भाह-उदानेति । नन्विपयस्येति । नपुंसकविषयस्येति । अन्युत्पत्ति-
र्त्ताति । अत्र पक्षे पु वद्भावेन नपुंसकत्वाभावात्तद्विषयस्येति तस्याप्रवृत्तौ प्रातिपदिकस्वराना-
न्तादात्तत्वमिति भावः । उक्तुर्लक्षिति । अत्र पक्षे सत्यपि पु वक्तव्य भावशक्त्यावमेवेती-
कारो न वक्तव्य एवेति भावः । तस्माद्यस्यान्यत्रेति । नन्विपयस्येत्यत्र विषयशक्त्यो न
नित्यनपुंसकपरः । मध्यस्मिन्नस्मि मधुतन्त्रस्य भाक्षिकमद्यमकरभ्यान्तस्वरावकरव श्वाक-
सकोससंसर्गोभयलिङ्गस्य भाष्यसंसर्गस्वरानापरेः ।

“मकरन्त्रस्य मद्यस्य भाक्षिकस्यापि वाचकः ।

अर्थर्चादिगणो पाठात्पुनपुंसकयोर्मधु ॥”

भावात् । किं तर्हस्मिन्योग उदाहरणम् ? याती यान्ती । अत्राप्येकादेशेन कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । नोभयत आश्रयः करिष्यते । नैवं विज्ञायतेऽवर्णान्ताश्शतुर्भु-
म्भवतीति । कथं तर्हि ? अवर्णान्नुम्भवति । तच्चेदवर्णं शतुरनन्तरमिति ?

शप्प्रयनोर्नित्यम् ॥ ७ । १ । ८१ ॥

नित्यग्रहणं किमर्थम् ? विभाषा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धो-
ऽत्र पूर्वैशैव* । तत्राऽऽरम्भसामर्थ्याजित्यो विधिर्भविष्यति । तदेतन्नित्यग्रहणं
सान्ध्यासिकं तिष्ठतु तावत् ।

सावनदुहः ॥ ७ । १ । ८२ ॥

अनदुहः सावाम्प्रतिषेधो नुमोऽनवकाशत्वात् ॥ १ ॥

अनदुहः सावाम्प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् ? नुमोऽनवकाशत्वात् ।
अनवकाशो नुमामं* पाधते ।

न चाऽवर्णोपधस्य नुम्बचनात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? अवर्णोपधस्य नुम्बचनात् । अवर्णोपधस्य
नुमं वक्ष्यामि । तदवर्णग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क

प्र०—न्तरङ्गत्वात् । पूर्वोक्तेनैवाभिप्रायेण बोधयति—किं तर्होति । इतरः सांप्रतिकमवर्णा-
न्तं दर्शयितुमाह—यामीति । नैव विज्ञायत इति । एवं हि विज्ञायमानेऽवर्णं कृता
बोध्यमाश्रितं स्यात् । अवर्णान्नुम्भवतीति । अवर्णात्परं इत्यर्थः । शत्रवयवव्यति-
रिक्तवर्णो गृह्यते, आदित्युपादानसामर्थ्यात् । तच्चेदवर्णमिति । शत्रवयवस्तकारः
शतृशब्देनोच्यते । न ह्यन्यथैकादेशे कृते शतुरनन्तरमवर्णं भवति । 'उभयत आश्रये च
नान्तादिव दिश्युक्तम् । तस्मान्नात्रवयवस्तकारः शतृशब्देनोच्यते । शत्रवयवाकारव्यति-
रिक्तं चावर्णमैकादेशात्मकमाश्रीयत इति न कश्चिदोषः ।

सावनदुहः । आमागम सर्वनामस्थानमात्रे विधीयमानः सौरन्यत्र सावकाशो
निरवकारेण नुमा बाध्यतेति सत्वाऽऽह—अनदुहः साविति । अवर्णोपधस्येति ।
न चाऽऽमा विनाऽवर्णोपधत्वसंभेद इति निमित्तमेव नुम आमिति बाध्यबाधकभावा-
त् ॥ विमतिषेधात्निरवकाशत्वाद्वा एवं नुमो लोपलुक्चेरप्रवृत्तिरत आह—निरवत्वादिति । पूर्वोक्ते-
नेति । निरवकारावरूपेणेत्यर्थः । व्यतिरिक्तमेति । तदवयवग्रहणे तु व्यभिचाराभाव इति
भावः । एकादेशेऽवर्णो ह्यप्रकृतरत्वं न संभवतीत्यत आह—शत्रवयव इति ।

शप्प्रयनो० । [आश्रये] सान्ध्यासिकमिति । एवंसूत्रे वाग्रहणानुवृत्तौ तात्पर्यमहकार्यं
तदावयवमिति भावः । अन्यथा सामर्थ्येनास्येव वैकल्पिकत्वं स्यादिति बोध्यम् ।

सावनदुहः । वार्तिके प्रतिषेधसम्बन्धेनाभाव उच्यते । निमित्तमेवेति । तत्र बोधनी-

प्रकृतम् ? आच्छीनघोर्नुम् [७. १. ८०] इति । यदि तदनुवर्ततेऽनद्वि
यावन्त्यवर्णानि सर्वेभ्यः परो नुम्प्राप्नोति । नैष दोषः । 'मिदचोऽन्त्यात्परः'
[१. १. ४७] इत्यनेन यत्सर्वान्त्यमवर्णं तस्मात्परो भविष्यति ।

पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥

अथवा पुनःप्रसङ्गानुमि कृत आम्भविष्यति ।

यथाऽऽत्वादियु द्विर्वचनम् ॥ ४ ॥

तद्यथा—जगले मग्ने ईजतुः ईजुरित्यात्वादियु* कृतेषु पुनःप्रसङ्गाद्-
द्विर्वचनं भवत्येवमत्रापि नुमि कृत आम्भविष्यति । नैष युक्तः परिहारः । विप्रति-
पेधे पुनःप्रसङ्गो विप्रतिपेधश्च द्वयोः सावकाशयोर्भवति । इह पुनरनवकाशो
नुमाम् बाध्यते । एवं तर्हि वृत्तान्तादेष परिहारः प्रस्थितः । कस्माद्वृत्तान्तात् ?
इदमयं चोद्यो भवत्यनद्विद्वः सावाग्रप्रतिपेधां नुमोऽनवकाशत्वादिति । तस्य परि-
हारो न वाऽवर्णोपधस्य नुम्बचनादिति । ततोऽयं चोद्यो भवति यत्र तर्थावर्ण-
प्रकरणं नास्ति तत्र न आमा नुमो बाधनं प्राप्नोति 'बह्वनद्विद्वः+ आवाग्र-
कुलानी'ति । तत् उत्तरकालमिदं पठितं पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धमिति ।

प्र०—भावः । अनद्विद्वः बाधन्तीति । अनद्विद्वोऽकारान्तत्वसम्भवादनद्विद्वोऽवर्णो विशेष्यते न
त्ववर्णानननुच्यद्वत्तत्, सर्ववर्णानां नुम्प्रसङ्गः, यद्येव सत्यासत्यादित्यस्यानुवृत्तौ यदेव
सनिहितमवर्णं तस्यैव नुम्प्रसङ्गात् च नुमाऽऽयं बाध्यते । नैष दोषः । आगमि-
भेवान् । आम्भनद्विद्वो नुम्बचनास्य । तस्मात्सर्ववर्णानुम्प्रसङ्ग एव दोषः । 'मिदचोऽन्त्या-
दिति । मित्रलिङ्गाच्च मित्रपरिभाषोपनिघ्ने । तदुपसर्गानादुकारात्परो नुम्प्रसङ्ग
आदि-व्यधिकारादवर्णानन्त्यात्परं क्रियते । न चाऽऽस्य—कृतोऽवर्णोऽन्त्यो भवतीति
सामर्थ्याग्रामि कृत नुम्बिधीयते अथवाकारात्परं एव विधीयते । तत्रा-
ऽऽदित्यधिकारादयमर्थो भवति यथाऽवर्णात्परो नुम्भवति तथा कर्तव्यम् ।
एवं चान्वर्णात्परो भवति यदि कृते नुम्याम्क्रियते । एवं च सत्यादित्य-
धिकारोऽनुग्रहीतो भवति, परिभाषा च न त्यक्ता भवति । पुनःप्रसङ्गविज्ञा-

३०—अविरोधात् नुम् बाधक इत्यर्थः । अथैवमिति । तत्पर्ययाऽऽदित्यनिवृत्तिः कृतार्थेति भावः ।
आगमिभेवादिति । तत्रेदं नुमनुदावाप्यबाधकभावश्च वृद्धन्वाग्भवेऽपि बाधार्थेदं
विन्ययम् । तस्मान्नुमाऽऽम्भान्तेति पूर्वपक्ष एव भाष्यनाप्यर्थमुचितम्, तत्वाप्तुमोर्बाध-
बाधकभावाभावे । ननु परिभाषाधिकारयोः परस्परप्रतिबन्धादुभयोरप्यनुवृत्तिः स्याद्व
आह—मित्रलिङ्गमिति । अथवेति । अत्र पक्षे वाक्यभेदं क्रियते—अनद्विद्वोऽन्त्यादयः परो
नुमिभ्येकम् । स सावर्णात्पर इत्यादि द्वितीयम् । ततोऽऽमः प्रवृत्तिरनुज्ञाता भवति तदाह—
एवं चेति । न त्यक्ता भवतीति । आम्भनद्विद्वो न भवतीत्यपि बोधव्यम् ।

दिव औत् ॥ ७ । १ । ८४ ॥

दिव औत्वं धातुप्रतिषेधः ॥ १ ॥

दिव औत्वे धातोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अक्षयूरिति । अधत्त्वधिकारा-
त्सिद्धम् । अधातोरिति वर्तते । क प्रकृतम् ? 'उगिदचा सर्वनामस्थानेऽधातोः'
[७. १. ७०] इति ।

अधात्वधिकारान्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषः ॥ २ ॥

अधात्वधिकारान्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषो भवति । काष्ठनङ्क्षि कूट
तङ्क्षि 'नपुंसकस्य भलचः' [७२] अधातोरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् ? अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति x । अथवा संबन्ध-
मनुवर्तिष्यते ।

इतोऽन्तसर्वनामस्थाने ॥ ७ । १ । ८६ ॥

इतोऽन्तश्चनमनर्थकमाकारप्रकरणात् ॥ १ ॥

प्र०-नाडेति । चार्थं वाशब्दः । बह्वनद्वांहीत्यत्र परत्वात्तमि कृत पुनःप्रसङ्गविज्ञाप-
पुंसकस्य भलच इति लुप्तिरयत् इति वाक्यार्थः । भाष्यकारस्तु न्यायक्युत्पादनाय विक-
ल्पार्थं वाशब्दं व्याख्याय दूषयित्वा समुच्चयार्थमेव व्याचष्टे—दृत्तान्तादिति । प्रसङ्गो
दृत्तान्तधोषप्रसङ्गादित्यर्थः । अथवा वृत्तोऽतिक्रान्तोऽयं प्रबन्धधोषमसाधानलक्षण-
स्तदन्तं व्यवक्षितं यथाय तदुपचाराद्दृत्तान्तशब्दवान्य तस्मादित्यर्थः ।

दिव औत् । दिव औत् इति । धिरोपानुपादानाद्धातोरपि प्राप्नोति । अक्षयू-
रिति । कठि कृत एकदेशविकृतस्यानन्यत्वार्थत्वप्रसङ्गः । अननुबन्धकग्रहण इति ।
अक्षयूत्पन्नं दिविति प्रातिपदिकमननुबन्धकम् । व्युत्पत्तिपक्षेऽप्यवयवानां प्रत्ययार्थानां
सानुबन्धकत्वं न प्रातिपदिकस्य संयोज्यमिति । उगिदचामित्यनेन । दिव औदित्यत्र
त्वधातोरिति वर्तते उगिदचामिति निवृत्तम् ।

इतोऽन्तसर्वनामस्थाने । इतोऽन्तश्चनमिति । कश्चिदेकादेशविधानात्कचिर्दीर्घविधा-

उ०-चार्थ इति । प्रकृतदोषस्य भेदं परिहारान्तरं किन्तु दोषान्तरस्यैव परिहार इत्यर्थः ।
परत्वात्तमि । आत्मन्यनित्यस्य साधकाधो भुम् अथाभोग्यादी । न्यायेति । प्रकृत-
दोषपरिहारश्चासम्भवस्तुत्यर्थः । तदन्त इति प्रकृतदोषपरिहारं कृते बह्वनद्वांहीत्यत्र
कथमिति यत्त्रोचं तस्माद्धेतोरयं परिहार इत्यर्थः ।

दिव औत् । ननु किं दिव्रूपाभावेऽत आह—उट्टीति व्युत्पत्तीति विवेचिष्यमिति
भावः । दिव आचारकिमुताम्येवेति न तत्र पक्षयोः फलभेदः ।

इतोऽन्तः । कचिदप्यन्ता इत्यादौ । कचिदप्यन्ताविम्यादौ ।

होऽद्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? आकारप्रकरणात् । आदिति+
वर्तते ।

वपूर्वार्थं तु ॥ २ ॥

वपूर्वार्थं तर्ह्यद्वक्तव्यः । ऋभुक्षाणमिन्द्रम् । 'अमुङ्मिन्द्रम्' * † ।

पुंसोऽमुङ् ॥ ७ । १ । ८९ ॥

अमुङ्मुपदेशिवद्भवन्नं स्वरमिन्द्रयर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ १ ॥

अमुङ्मुपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायामेवासुङ् भवतीति वक्त-
व्यम् । किं प्रयोजनम् ? स्वरसिद्धयर्थम् । उपदेशावस्थायामसुङ् कृत इष्टः
स्वरो यथा स्यात् । परमपुमानिति । अक्रियमाणे मुपदेशिवद्भावे समासान्तो-
दात्तत्वेऽमुङ्गान्तर्यतोऽस्वरकस्यास्वरकः स्यात् । किं पुनः कारणं समासान्तो-
दात्तत्वं तावद्भवति न पुनरमुङ् ? न परत्वादमुङ् भवितव्यम् ? बहिरङ्गलक्षण-
त्वात् । बहिरङ्गलक्षणोऽमुङ् । अन्तरङ्गः स्वरः । असिद्धं बहिरङ्गमन्त-

३०-नाथ ह्रस्वस्य भवणेन न भाव्यमित्याकार एव प्रकृत इतो विधेय इत्यर्थः । वपू-
र्वार्थमिति । वा वपूर्वस्य निगम इति दीर्घविकल्पेन रूपद्वयसिद्धिराकारविधौ त्वेकमेव
रूपं स्वीर्घविकल्पस्तु तत्राण तत्राण मित्याद्यर्थं स्यात् ।

पुंसोऽमुङ् । अमुङ्गिति । पात ईम्मुनित्याद्युदात्तस्य पुंसः सकारस्याविद्यमानो-
दात्तत्वादानुदात्तस्य स्थानेऽमुङ् कियमाणे आन्तरगतम्यादानुदात्तं पदमेकवर्जमिति
वचनात्तदनुदात्त एव भवतीति पुमानित्यादौ दोषाभावः । परमपुमानित्यत्र त्वन्तरङ्ग-
त्वात्समासान्तोदात्तत्वे कृते सर्वनामस्थान उत्पन्नेऽमुङ् कियमाणोऽनुदात्तः प्राप्नोति,
उदात्तश्चेत्यने । ननु चोकारस्य कृतमपि समासान्तोदात्तत्वममुङ् कृतेऽनन्त्यत्वात्
न्यवनिष्ठं । नैतदस्ति । अन्तरङ्गे स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यामुङोऽसिद्धत्वाभिर्भूतस्य
पानिर्वर्तनादुपदेशिवद्भवनात् पूर्वममुङ् भवति, पश्चात्समासान्तोदात्तत्वम् । अस्वरकः
स्यतइति । प्रवृत्तिकाले स्वराविशेषयानुपादानादनभिमतानुदात्तत्वमसङ्गात्वात्परक
इत्युच्यते । न ह्यस्वरकस्यापि उच्चारणं सम्भवति । अथवोदात्तत्वाभावाद-

३०- पुंसोऽमुङ् । समस्तोदाहरणरत्ने नीजमाह-पानेरिति । इमं पुन उगिष्यं बहुपुंसोन्पादौ
अर्थवर्धम् । सूतेः सत्त्वं पौञ्ज्यस्य इन्द्रो इमं पुनप्रत्यय इति क्रियाप्रतिपत्त्यर्थे भाष्ये स्पष्टम् ।
दोषाभाव इति । सर्वथाऽप्यनुपात्तत्वेवेत्यादिति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति । विमलजनने-
त्वेनेति भाषः । अनन्त्यत्वादिति । अमुङ्गलक्षणत्वात्प्रवर्तयितव्यत इत्यर्थः ।
अनभिमतइति । एवं चास्वरक इत्यस्थानभिमतस्वरक इत्यर्थ इति भावः । अन्तरङ्ग
इति । अकृतम्युपपरिभण्य तु नास्त्यवेति भावः । अथवेति । अत्र पक्ष इष्ट-
मुदात्तत्वं स्वराण्येव विवक्षितमिति भावः । उभयं कर्तव्यमिति भाष्यार्थो न प्राप्य

रत्ने । स तद्धुपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आद्युदात्तनिपातनं करि-
ष्यते । स निपातनस्वरः समासस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो
वक्तव्यः । स यथैव हि निपातनस्वरः समासस्वरं बाधत एवं प्रकृतस्वरमपि
बाधेत—पुमान् । तस्मात्सुप्च्यतेऽमुङ्युपदेशिवद्बचनं स्वरसिद्धयर्थं बहिरङ्ग-
लक्षणत्वादिति ।

गोनो णिन् ॥ ७ । १ । ६० ॥

किमिदं गीतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्वमुच्यत आहोस्वित्सर्वनामस्थाने
परतो णित्कार्यमिति दिश्यते ? कश्चात्र विशेषः ?

प्र०—स्वरक इत्युच्यते । एवमप्येति । यस्मादुदात्तनिपातने दोषस्तस्मात्तत्परित्यागेनेत्यर्थः ।
प्रकृतिस्वरस्येति । पुमानित्यादावाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । प्रकृतिस्वरस्य कोऽवकाश इति
शेत्पर्यायः स्यात् ।

गीतो णिन् । गाङ्कुटादिसूत्रे यावन्त पक्षा उक्तास्ते सर्वे इह संभवन्ति । तत्र
शकारस्येत सर्वनामस्थानेऽभावाद्भावे वा तदनुवादे प्रयोजनाभावादिणस्त्वव्यपदेशाभावः ।
संज्ञाकरणेऽपि डिगद्वयस्य संज्ञिनोऽसंप्रत्ययः, शब्दभेदाद्भावापत्तेः शकार आदेशः
प्राप्नोति । एतुलादि वा प्रसिद्धाणित्वं प्राप्नोति तद्वदनिदेशस्तु निर्दोषत्वादाधीयते । माथ्ये तु
भावना पक्ष एवाऽऽशङ्क्य निराकृतः परस्तात्स्थापितश्च । किमिदमिति । ए इत्यस्य
शणिच्चस्य भावो णित्वम् । तेनायमर्थः—अणितः सर्वनामस्थानस्य स्थाने णित्सर्वनाम-

४०—इत्याह—यस्मादिति । प्रकृतिस्वरस्य—निरव्ययपुष्पाद्युदात्तत्वस्य । पर्याय इति । कदा-
चिदुदात्तत्वं कदाचिदुदात्तत्वमित्यर्थः । यदुपदेशिवद्बचनेन सर्वनामस्थान इति विध्य-
सप्तमी व्याख्येयं बोध्यत इति, तत्र । एवमप्युपदेशिवद्भावेन पूर्व स्वरस्य दुर्वारत्वात् ।

गीतो णिन् । यावन्त इति । णित्कारिसंज्ञकप्रतिपादनम्, यावन्तम्, संज्ञा-
करणम्, अतिदेशमेति चत्वार इत्यर्थः । तत्राऽऽहः संभवपरि दोषसम्भावनाऽऽनित
इत्याऽऽह—तत्र शकारस्येति । अत्र पक्षे गीतः परं सर्वनामस्थानमित्यत्र
शकारसंज्ञकवदित्यर्थः । तत्रासतः संज्ञकप्रतिपादनं न पुन्यम् । तस्येति दोष एवे-
त्याह—भावे वेति । एतीवोऽपि वेत्याह—संज्ञाकरणेऽपीति । शब्दभेदादिति ।
निरिति हि संज्ञा ननु निरतितीति भावः । कृत्रिमाहृत्रिमयायेनावादीनां ग्रहणं न
स्यादिति तु तत्त्वद्वयम् । द्वितये यावन्तमित्यत्र दोषमाह—भावेनेति । अत्र पक्षे
गीतः परस्य सर्वनामस्थानस्य निमित्त्यर्थः । तत्र कर्मभारवाच्यपक्षमाह—शकार इति ।
पदुमीशमाह—एतुलादि वेति । सूत्रे निष्पन्देन निष्पन्दसर्वनामस्थानं कथ्यत इत्या-
हवेत्याऽऽह—तेनायमिति । णित्सर्वनामस्थानमिति । अर्धत व्यन्तरीति वाचः ।

प्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

इतरथा हि संवृद्धिजसोः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

यो हि मन्यते तपरकरणसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति संवृद्धिजसोस्तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । हे चित्रयो विषयव इति । अथेदानीं सन्यपि स्थावद्भावप्रतिषेधे गुणे कृते कस्मादेवात्र न भवति ? लक्षणप्रतिषेधोक्तयोः प्रतिषेधोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीमस्यपि स्थानिवद्भावप्रतिषेध एतया परिभाषया शक्यमुपस्थातुम् ? नेत्याह, न हीदानीं कचिदपि स्थानिवत्स्यात् ।

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ७ । १ । ६५ ॥

क्रियां च ॥ ७ । १ । ६६ ॥

अथात्र विभक्तावित्यनुवर्तन उताहो न+ ? किं चानः ?

तृज्वत्त्रियां विभक्ती चेत्क्रोष्ट्रीमक्तिर्न सिध्यति ।

प्र०-वर्तत इत्यनयोऽपि तत्कालस्य पक्षम् । इतरथा हीति । यदि स्थानिवत्त्वनिषेधो नाऽऽर्थायतं सदा सत्यपि तपरकरणे संवृद्धौ जसि च गुणे कृते स्थानिवत्त्वतत्कालत्वाच्च शिष्टं स्यादित्यर्थः । प्रतिषेधे तु स्थानिवत्त्वे गुणे कृते गौरूपस्य लाक्षणिकत्वात् शिष्टत्वाप्रसङ्गः । अयुत्पत्तिपक्षभयैतदुच्यते । व्युत्पत्तिपक्षे तु सर्व एव लाक्षणिकः । नहीदानीमिति । स्वाश्रया या प्राप्ति सा लक्षणप्रतिषेधोक्तपरिभाषावशान्मा भूत्स्थानिवत्त्वनिमित्तत्वाच्च स्यादेव प्राप्तिः । नहि सा पूर्वोक्तया परिभाषया निवार्यते । स्थानिवत्त्वस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गान् ।

तृज्वत्क्रोष्टुः । अथात्र विभक्ताविति । 'तृज्वत्क्रोष्टु' इत्यत्र सर्वनामस्थानाधिकारादिभक्त्यधिकारस्य न दोषो न प्रयोजनम् । 'विभाषा कृत्यादिष्वचीत्यत्राप्यादिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिभक्त्य गव गृह्यन्त इति तत्रापि न विचार इति 'क्रिया' चे'त्यत्रैवायं विचार' कियन्ते, इत्यनोऽधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्तिभावान् । क्रोष्ट्रीमक्तिरिति । क्रोष्ट्री भक्तिरस्येति बहुव्रीहिः । भक्तिशब्दस्य प्रिया-

प्र०-माश्रय विभक्तीपत्तिविभक्त्यातिव्यभिचयमिरम् । केचित्तु तपरकरणभोक्त्याभ्युपगम्यार्थम् । सर्वविदितेषु तपरत्वस्य प्रामादत्वात् । तेन वीर्यवर्गिति मिहम् । विहितविशेषणाच्च विषयविशेषादी न दोषः । वर्णप्रद्वयेऽपि कथितलक्षणप्रतिषेधोक्तपरिभाषाश्रयकारादित्याहुः ।

तृज्वत्क्रोष्टुः । भाष्ये सूत्रप्रयोगादात्मन्यवविषयोऽयं विचार इति अयं निवर्तयति-तृज्वदिति । विभक्त्यधिकारस्येति । इकोऽर्थावतः । न प्रयोजनमिति । सर्वनामस्थानस्य विभक्तित्वाच्च विभक्ताविति भावः । तत्रापीति । अत एव तदत्र बोध-धम् । यद्यपि बहुयोग्यव्यवहारवादननुवृत्तिरिति तदाऽपि कृत्वा विभक्त्याऽयं विचार इत्याह—इहति इति । बहुव्रीहिरिति । क्रोष्ट्री मेव्याऽस्येत्यर्थः । प्रियाविधिति । व्यते-

तृज्वत्प्रिया विभक्तौ चेत्कोट्टीमत्तिमिति न सिध्यति । एवं तर्हीकार एव तृज्वद्भावं वक्ष्यामि । तदीकारग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । प्रविलिष्टनिर्देशोऽयम् । स्त्री ई स्त्री म्रियमिति ।

ईकारे तन्निमित्तः सः

ईकारे चेत्तत्र । किं कारणम् ? तन्निमित्तः सः । तृज्वद्भावनिमित्तः स ईकारः । नाकृते तृज्वद्भावे ईकारः प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'भृन्नेभ्यो ङीप्' [४. १. ५] इत्युच्यते ईकारे च तृज्वद्भावः । तदिदमिति तेन साश्रयं भवति । इतेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । एवं तर्हि गौरादिषु * पाठादीकारो भविष्यति ।

गौरादिषु न पठ्यते ॥ १ ॥

न हि किञ्चित्तु नन्तं गौरादिषु पठ्यते । एवं तर्हेन ज्ञापयत्याचार्यो भवत्यत्रै-
कार इति यदयमीकारे तृज्वद्भावं ज्ञास्ति ।

अ० द्विषु पाठात्पूर्वद्वावाभावः । अत्रान्तर्गतानपि विधीन्यष्टिहो लुग्याधत्त' इति लृकि कृतं विभक्त्यभावात् लभताऽऽहमेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च तृज्वद्भावं न प्राप्नोति, तदभावात्कारान्तत्वनिमित्तो ङीयपि न प्राप्नोति । एव तर्हीति । विभक्तिनिमित्तत्वेन नाऽऽर्थायते किं तर्हीकारः । स्त्री ई स्त्रीति । स्त्रिया ई, स्त्रीत्वस्य शोचक ईकार इत्यर्थः । पठ्यासमासः । अर्थागत च स्त्रीत्वमाकार आगोच्य नदी-संज्ञानिमित्तावामादौ क्रियते । गौरादिषु पाठादिनि । पृथिवी कोट्टु पिपल्यानयश्चेति च्छेदाभ्यायिन पठन्ति । न हि किञ्चिदिनि । सहित्ताभ्यायिनो न पठन्ति । सर्वा-

उ०—स्त्रीत्वस्याप्युपलक्षणमिदम् । पूर्वनिपातप्रकरणानिभ्यां वाशब्दित्वाज्ज्यादिवाशब्दजन्तादिपाठा मक्तिसाधस्य न पूर्वनिपातः । केचित् कोट्टुगदस्य तस्येयमिति पुषोमन्त्रिया वृत्तिः । एतेन भक्तिसाधस्य पूर्वनिपातापत्तिः । किञ्च आतिशयकवाजातेष्वप्येव निषेधः सिद्ध इत्यपास्तमिति, तच्च । दापय्यरूपपुषोम एव तत्प्रवृत्तेः । रवदृक्-पुषोमे तस्येदमिषणपत्तेस्तत्रैव भाव्य उक्त्याच्च । ईकार एवेत्येवकारार्थं दर्शयति-
विभक्तिरिति । स्त्रीत्वमेव स्त्रीत्वमुच्यते । शोचकत्वमर्थेन पठ्यर्थ इत्याह—स्त्रीत्व-
स्येति । ननु स्थावदस्वाभावशब्दीत्वाभावे कथमामात्रत आह-अर्थगतं चेति । स्त्रीत्व-
रूपार्थगतमित्यर्थः । तस्यापि स्त्रीत्वनाभिधाने स्त्रीत्वात् । भाषायां गौ मत्तमेदेन कोट्टुसन्तपाठपाठावुक्तादिवाह—छेदाभ्यायिन इति । सर्वमना—अपाठमिति च्छेदः । गौरादिषु न पठ्यते । ईरस तृज्वत् न किञ्चिदिति भाष्याकारार्थ इति । भावः । सर्वथा पाठाऽप्यामोक्त इति तात्पर्यम् । ननु स्त्रीत्वोपरिपुषोमोदात्तावोदात्त-

तेनैव भावनं चेत्सादृनिष्ठोऽपि प्रसज्यते ॥ २ ॥

यद्यपि नास्ति विशेषो ङीपो* वा ङीपो वा ङीनपि तु प्राप्नोति* । इह च न प्राप्नोति । पञ्चभिः क्राष्टीभिः कर्तै रथैः पञ्चकोष्टृभी रथैरिति । एवं तर्हि—

न चारं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन ।

प्र०—मनाऽपाठं प्रतिपादयितुमेतदुच्यते । ङीपो ङीनो चेति । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप उदात्तविधानात् । ङीनपीति । तत्तथाऽऽशुवात्तत्प्रसङ्गः । नन्वाकारे नृञ्-द्वावविधानात्सन्निशिप्रश्नित्वरो नित्स्वरं बाधियते । तत्तथाऽऽशुवात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तविधानात्तान् विशेषः । नैतदस्ति । को दुप्रत्यय आशुवात्त एव, तत्र ङीनि कृते प्रयोजनभावश्चकृते नृञ्द्वावे नित्स्वरो न प्रवर्तत इति पूर्वं नृञ्द्वाव परत्वाद्वा, अत्र कृत नित्स्वरः सन्निशिप्रश्नित्वरं बाधेत । यदि तु ज्ञापकेन पिप्पल्याद्यन्तभावः । को दुप्रत्ययस्मान्मायन सदा न कश्चिदोषः । अपूर्वस्य त्वाकाकारस्यानुमानमाश्रित्य श्रोकवानककारेण दोष उपात्तः । शास्त्रेवाद्यन्तभावानुमानमपि स्यादिति तस्याऽऽशयः । पञ्चभिरिति । तद्वितीयंति । समास आर्हादिति ठक् उपभ्रम्याध्यधृत्वात् लृक् 'ठक् तद्वितलुकी'ति लीप्रत्ययस्य लृक् कृते न लृमत्ताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रातिपदश्रीकार्गनमित्तनृञ्द्वावो न प्राप्नोति । अन्तरङ्गणं च विधानां लृका बाधनानुवर्तमेव नृञ्भावो न लभ्यते । तत्राऽऽनेन सर्वनामस्थाने नृञ्द्वावोऽन्त्येन त्वजादिषु वृत्तीयादिषु विकल्पनेति इत्यादी मध्यमेनाप्राप्तिरुच्यते पञ्चक्राष्टृभिर्गिति । केचिदाहुः—'भस्मादे' इति 'ठक्प्रसोश्चेति वा प्राप्त' पुत्रद्वावो जातश्चेति प्रतिपादयते । तदुक्तम् भत्वाभावाच्चस्मद्वचनस्य ठको प्रहृत्यप्राप्ति-

उ०—तदुक्तो विशेषोऽर्थवत्तत आह—उदात्तयण इति । आशुवात्त एवेति । तुक्प्रत्यावा-
विति भावः । ठक्पुक्तेर्नहि प्रयोजनानुवर्तिप्रमाणमिति व्याख्येयत्वादाह—परत्वा-
दिति । नृञ्स्वरविनित्स्वत्वायुत्पत्त्यात्ताकायुदात्तत्वान्नोदात्तत्वयोर्गोपधामुभयेन परत्वात्-
त्वभावः । सन्निशिप्रश्न इति । नृञ्स्वरनिदेशेन स्वरविशिष्टस्यैव रूपस्यातिदेशा-
च्चित्स्वरः पञ्चप्रवर्तमानः सन्निशिप्रश्न इति भावः । वस्तुतोऽन्त्येन दोष इत्याह—
शास्त्रेवाद्यन्तरिति । भाष्ये दोषान्तरमाह—पञ्चभिरिति । बाधनादिति । अन्त-
रङ्गणपीति परिभाषणादिति भावः । नन्वत्र पुत्रजावेन पिप्पल्यादेति नृञ्द्वावो
दुर्लभाऽत आह—केचिदित्यादि । प्राचाप्राप्ती हेतुर्नृञ्वाभावादिति । लृक् मध्यम-
लक्षणाभावेनैकादेजानुपूर्वमेव ठको लुक् च तत्त्वाभावा इति भावः । अन्त्याप्राप्ती
हेतुर्नृञ्वाभावाह—लृक्महत्त्वमित्येति एवं तदुक्तानुवर्तमानमिति दूषयित्वा तदुक्तम्-

न चापरं निमित्तमाश्रीयते । अस्मिन्पक्षः कोटुस्तृज्वद्भवतीति । किं तर्हि ?
अङ्गस्य कोटुस्तृज्वद्भवति । अङ्गमंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेन ।

किं पुनरयं शास्त्रानिदेशः । तृचो यस्त्रास्त्रं तदनिदिश्यते । आहोस्त्रिदू-
पातिदेशः । तृचो यद्रूपं तदनिदिश्यत इति ? कथात्र विशेषः ?

तृज्वदिति शास्त्रानिदेशश्चेद्यथा चिणि नद्वत्प्राप्नोति ॥ १ ॥

तृज्वदिति शास्त्रानिदेशश्चेद्यथा चिणि नद्वत्प्राप्नोति । कथं च चिणि ?
उक्तमङ्गस्येति तु प्रकणादाङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धमिति* । आङ्गं यत्कार्यं

प्र०-रेव पुंवद्भावस्य नास्ति । ज्ञानेभ्येति प्रसिद्धे औपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य नास्त्येव ।
यथा हस्तिनीनां समूहो हस्तिकमिति । अङ्गसंज्ञा चेति । लब्धाङ्गसंज्ञकस्य यत्कार्यं
प्रत्ययलक्षणेन तत्र त्रुमताऽङ्गस्येत्यनेन निदिश्यते । न चाङ्गसंज्ञाऽङ्गस्य कार्यमिति
प्रत्ययलक्षणेन भवत्येव । तत्र स्त्रियां वर्तमानस्य कोटुगच्छस्य लब्धाङ्गसंज्ञकस्य
तृज्वद्भावे सति औपप्रत्ययः कार्यः । कार्यकालत्वे तु सञ्ज्ञापरिभाषणाङ्ग आभिते
प्रत्ययोऽप्याभितो भवति । यथा वप्रश्चेति, तदाऽङ्गस्येत्येतदत्र नापेक्ष्यम् । किं
पुनरिति । शास्त्रस्य शास्त्रं प्रत्यासन्नमिति प्रत्यासत्त्या शास्त्रानिदेशः प्राप्नोति । प्राधा-
न्यास्तु रूपातिदेशप्रसङ्गः, रूपार्थत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेः । कार्यातिदेशस्तु शास्त्रानिदेशाद-
भिन्नत्वात्पृथक् सोपन्यस्तः । तृज्वदित्यादिरूपेऽतिदिश्यमाने सूत्रसंनिवेशस्थानपेक्षणाद्य-
करणकृतव्यवस्थाभावः । शास्त्रानिदेशे तु प्रत्यासत्त्याऽङ्गप्रकरणसंनिकृष्टस्यैव शास्त्रस्या-

प्र०-माधानासंगतिमप्याह—ज्ञानेभ्येतीति । यथेति । यस्त्येति लोके तु तस्य स्थानियस्त्व-
जस्तद्वित् इति टिलोपानापरिनिमित्तं भावः । भाव्ये—न चापरमिति । विभक्त्य-
विशेषव विहितलब्धाङ्गस्यर्चनामप्यस्याङ्गस्य लब्धाङ्गानुरोधाय नानुवृत्तिरिति भावः । प्रत्यय-
लक्षणं प्रत्ययनिमित्तम् । सम्बोकारे परतो विधानाच्च चापरमित्यनुपपन्नमत्र भावः—
तत्र स्त्रियां वर्तमानस्येति । प्रकृतेषो नाऽऽधीयत इति भावः । इदं च यथो-
क्तपञ्चाध्यायेनेत्याह—कार्यकालं त्विति । अत्रापि गतिमाह—तदाऽङ्गस्येति । अपेक्षा-
लक्षणमाहधिकारस्त्वर्थः । कृतुतस्तु कार्यकालपक्षेऽपि कोटुसन्दर्भे प्रत्यवेऽङ्गसंज्ञो
भवति । अङ्गसंज्ञकस्य च तृज्वद्भाव इत्यर्थात्तृज्वदमनैसित्यप्येव । उरदिण्याही तु कस्या-
नुसारादाहृत्याऽङ्गं प्रति निमित्तत्वेनाप्यप्यवः । प्रकृते तु तत एव नेति बोध्यम् ।
निरूपितं चेदं स्पष्ट इति सूत्रे । न लुप्तमेवस्य आनिष्यत्वादाङ्गसंज्ञाविषयेऽप्याप्तिः ।
अत एव न लुप्तता तस्मिन्निति न्याये न दोष इति भाव्याशयः । अत एव गुणो
पकृत्युकोरित्यादीनामङ्गाधिकारे पाठः संगम्यते । कार्यानिदेशस्त्येति । साक्षातिदेशस्य
कार्यफलकारकादिति भावः । रूपातिदेशे तु नाप्यं दोष इत्याह—रूप इति ।

तदतिदिश्यते । एषमिहाध्यनङ्गुणदीर्घत्वान्यनिदिष्टानि * रपरत्वमनतिदिष्टम् + ।
तत्र को दोषः ?

तत्र रपरत्वचनम् ॥ २ ॥

तत्र रपरत्वं न सिध्यति, तद्वक्तव्यम् । नैष दोषः । गुणेऽतिदिष्टे रपरत्व-
मप्यतिदिष्टं भवति । कथम् ? 'कार्यकालं सज्ञापरिभाषं' यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्,
श्रुतो विसर्वनामस्थानयोर्गुणो भवति*, उपस्थितमिदं भवत्युत्तरपरः [१.
१. ५१] इति ।

एवं तर्ह्ययमन्यो दोषो जायते । आहत्य तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्येनाना-
हत्य वेति ? किंचातः ? यदाहत्य दीर्घत्वमतिदिष्टमनङ्गुणरपरत्वान्यनतिदि-
ष्टानि + । अथानाहत्यानङ्गुणरपरत्वान्यनिदिष्टानि, दीर्घत्वमनतिदिष्टम् । अस्त्वा-

प्र०-सिवेशः स्यान्न विप्रकृष्टस्य । यथा चिण्वद्भावेन वृद्धणादीन्त्येव भवन्ति न हनि-
शिक्षवेशाः । रपरत्वमिति । यथोद्देशपक्षे प्रकरणान्तरं सनिवेशादिति भावः । कार्य-
कालमिति । प्रधानदेशत्वाद्गुणानामङ्गाधिकार एव परिभाषायां सनिधानादित्यर्थः ।
आहत्येति । उच्चार्योद्घोषेत्यर्थः । शास्त्रशब्दे या शासनक्रिया शास्त्रकरणिक्का
वदपेक्ष्य पौर्वकास्त्यामयः क्त्वाप्रत्ययः । तत्र यदि तृचव्यवच्छास्त्रमतिदिश्यते तदाऽऽहत्य
यच्छास्त्रमिति पक्षोऽथ तु श्रुकार एव तृचव्यवच्छास्त्रमिति विवक्ष्यते चकार. स्वार्थस्तकार-
स्त्वप्रसिद्धशब्दानिबुध्यर्थः । अच्यदित्युच्यमानेऽप्रसिद्धातिदेशः सभाव्येत । अच्यव्य-
नियन्धनसमासान्तशास्त्रादेशविषयः सवहो वा स्यात् । तस्मादकारमात्रप्रतिषेधशास्त्राति-
देशोऽनाहत्येष पक्षः सद्रवति । अतङ्गुणरपरत्वानीति । 'अदुशानस्युदंसोतेहसां
चे'त्यनङ् । 'श्रुतो विसर्वनामस्थानयो'रिति गुणः । 'उत्तरपरः' इति रपरत्वम् । तृचो-
त्वमनतिदिष्टमिति । नहि तद्वत् इत्युच्यते । किं तर्ह्यप्यन्तर्जिति तृचव्यव-

प्र०-जातिनिदेशं तस्याहाप्यार्यास्यात्वात्स्यसनिवेशरूपतद्वेक्षणमेव प्रत्यासत्तिव्यापारमत्र इति
भावः । प्रधानदेशत्वादिति । उत्तरं रपर इति परिभाषा कार्यकालपक्ष एव न
पुत्र्यत इति भावः । तत्तद्विवेकमात्रपक्षे भावस्त्वुदिरप्यस्तीति तात्पर्यम् । अच्यमूले-
कान्दरूपशब्दस्याऽऽहृतनमपुनस्तत आह—उद्धार्यति । तृचव्यवच्छास्त्रमिति भावः । नङ्-
सहकारकक्रियायां लक्षणवत्त्वानुपपत्तिरत आह—शास्त्रशब्द इति । आस्यतेऽनेनेति
शास्त्रमिति श्रुत्वादेनादिति भावः । शासनमत्र विधानम् । भाष्ये तृच इति त्रि-
चयी बोधः । अप्रसिद्धातिदेशेति । अप्रसिद्धत्वात्तद्वेद्यर्थः । अच्यदिति । कुत्रं तु
सौप्रत्ययः । अप्रसिद्धातिदेश इति । अच्यव्यवच्छास्त्रादस्त्वमिति भावः । अच्यव्यवच्छा-
स्त्रमतिपक्षः स्यादिति । समासान्तशास्त्रेति । अच्यव्यवच्छास्त्रमिति । संदेह-

इत्थ । ननु चोक्त दीर्घत्वमितिदिष्टमनङ्गुणपरत्वान्यनितिदिष्टानीति ? नैष दोषः । दीर्घत्वेऽनिदिष्टेऽनङ्गुणपरत्वान्यनितिदिष्टानि भवन्ति । कथम् ? उपधाया इति वर्तते* न चाकृतेष्वेतेषु दीर्घभाविन्सुपधा भवति । कुतो नु खल्वेतद्वेतेषु विधिषु कृतेषु योपधा तस्या दीर्घत्वं भविष्यति न पुनः क्रोष्टेय्योऽन्तरतमो गुणस्म-
स्मिन्कृते+ऽवादेशे च योपधा तस्या दीर्घत्वं भविष्यति । नैकमुदाहरणं योगारम्भ प्रयोक्त्र्यतीति । तत्र तृज्वद्भवनसामर्थ्यादेतेषु विधिषु कृतेषु योपधा तस्या दीर्घत्वं भविष्यति । अथवा किं न एतेनाहत्यानाहृत्य वेति । आहृत्या-
नाहृत्य च तृचो यच्चास्त्रं तदितिदिश्यते ।

प्र०-आरभेत् । न चावयवसमुदाययोर्गुणपद्विज्ञा यतस्तुचप्रतिषेधं ऋकारप्रतिषेधं च शास्त्रमितिदिश्येत् । न आकृतंविधिति । अचो दीर्घे भाव्य न च क्रोदुशब्दस्यो-
कारान्तस्यानुपधा संभवति । तत्र क्रोष्टेय्यत्रानङ्गि कृतेऽनुपधा भवति, क्रोष्टारा-
वित्यादौ तु गुणपरत्वयोः कृतयोः । न पुनरिति । क्रोदुशब्दस्य त्रिमे चेत्पु-
कारस्य गुणोऽस्त्येव तस्मादादेशे कृतेऽकारस्य दीर्घे स्यात् । ततश्च 'क्रोष्टाव' इति स्यात् । नैकामिति । अन्यथा दीर्घविधावेव क्रोदुशब्दं निदिशेत् । ननु दीर्घविधौ क्रोदुशब्द उपादीयमाने स्त्रिया च 'विभाषा तृतीयादिष्वचो येवमर्थे 'तृज्वत्क्रोदु रिति वक्तव्यमिति गौरवं स्यात् । नैष दोषः । 'अचि र अत इति आदेशे प्रकृते क्रोष्टोः स्त्रिया च विभाषा तृतीयादिष्वचोयेव आदेशविधानाद्गौरवाभावात् । ननु आदेशे क्रोदु क्रोष्टरिति न सिध्यति, नापूर्वात्तयणो हल्पूर्वावेति न्वर । एवं तर्हि क्रो-
द्रोदुमहर्णं योगविभागात्कृषु । तदुक्तम्-अन्तराधिक्यावपि यागविभागो गरीया निति । तदेव तृज्वद्भावविधानसामर्थ्याच्चादृशी तृच उपधा यादृशान्यनिमित्ता तादृश्या एव तादृ-
शान्यनिमित्ताया क्रोदुशब्दस्योपधाया दीर्घो भवतीत्यनङ्गुणपरत्वेऽपि कृतेषु दीर्घो भवति अस्मिन्परिहारं पूर्वोक्तगौरवप्रसङ्गादसमाश्रयसम्पारहागन्तरमाह-अथवेति ।

उ०-इति । तत्रा, ऋकारान्तप्रतिषेधं शास्त्रं वेति संदेहः, स्याद्विपर्ययः । ननु तृज्वदिति समुदायनिषेधश्चाहत्याप्यनिषेधोऽप्यत्र भावः-न चेति । वाक्यमेवप्रसङ्गादिति भावः । तृज्वत्क्रोदाहरणकर्मकमपि मुग्गादितिदिष्टं शास्त्रं दृश्यमानं माह-अन्यथेति । यद्धि 'क्रोष्टाव' इत्याव फलं स्यात्तर्हिपुनस्तिस्र्येव क्रोदुशब्दं कुर्यात् । भवोऽतिदेश-
सामर्थ्यात्कृतेष्वनङ्गुणेषु योपधा तस्या दीर्घत्वमिति भावः । मिति गौरवमिति । तत्र तु सामर्थ्यादुपादिदेश एवेति भावः भाषेति । क्रोष्टेय्यादौ । क्रोदुशब्दस्य पुनस्तत्वेनाऽऽद्युपात्तत्वात् । तृज्वत्वे तु विरुद्धतादात्म्यत्वेन स्वर्गसिद्धिरिति भावः गौरवप्रसङ्गादिति यागविभागादभाराधिक्यं गुर्वेति भावः । कथं पुनरनेन वाक्येन

दिष्टानि । अथ कृतेष्वादेशेष्वृकारोऽनतिदिष्टोऽनङ्गुणपरत्वदीर्घत्वान्यतिदिष्टानि ।
उभयथा च स्वरोऽनतिदिष्टो न हि स्वरो रूपवान् । अस्तु प्रागादेशेभ्यो
यद्रूपं तदतिदिश्यते । ननु चोक्तमृकारोऽतिदिष्टोऽनङ्गुणपरत्वदीर्घत्वान्य-

१० सद्विदेशसामर्थ्याच्च कार्यान्तराणामप्रसङ्गः स्यादिति मन्यते । अकारोऽनतिदिष्ट इति । किं पुनर्लक्षणागतिदेशस्य प्रयोजनम्, प्रयोगसमवायिरूपाविदेशेन गतत्वात् । अत्र केचिदाहुः—यत्र अकारस्य विकाराभावः पञ्चक्रोष्ट्रभी रथैरिति तत्र अकारोऽनतिदिष्टः स्यादिति । तदयुक्तम् । नदीदं वचन कृतेष्वादेशेऽपि, लौकिकप्रयोगरूपोपलक्षणं त्वेतावथा च क्वचित्कृतेष्वादेशेषु लौकिकं रूपं तथा क्वचिदकृतेऽपि नास्ति विशेषः । अत्रोच्यते—यदि अकारमनतिदिश्य कृतेष्वादेशेषु यद्वैक्यं सद्विदिश्यते तदा क्रोष्ट्रेत्यादावुदात्तवर्णो ह्रस्वर्वादिति स्वरो न स्यात्, उदात्तवर्णोऽभावान् । सति तु अकाराविदेशे तत्स्थानिकस्य वर्ण उदात्तत्वात्स्वरः सिध्यति । ननु स्वरदोषमनन्तरमेव वक्ष्यति चत्किमर्थमत्राभिधीयते । अत्रैकतरपक्षा-
मयेण स्वरदोष उच्यते । परस्तात्तु पञ्चद्वयेऽपि वक्ष्यते । नहि स्वरो रूपवानिति । ननु शब्दस्य श्रोत्रेन्द्रियमाद्यस्वभावो रूपम् । स्वरोऽपि श्रोत्रेन्द्रियमाद्यस्वरूपमेव । अथास्य व्यतिरिक्तं रूपं नास्तीति नहि स्वरो रूपवानित्युच्यते । तथा वृष्णपस्यापि रूपं नास्तीति तदपि न रूपवदिति नातिदिश्येत । रूपाविदेशश्च प्रकान्तो न रूपवदतिदेशः । अत्रोच्यते—'प्रागादेशेभ्यो यद्रूप'मित्यत्र तावत्पक्षे स्वरोऽशक्योऽतिदेष्टुम्, तद्धि रूपं स्पर्शकियम्; न च स्वरो रूपत्वेनाऽऽभितः शास्त्रे स्तुल्लघ्वावित्यस्मिन्नुदात्तस्य स्वरस्य भेदहेतुत्वेनानाभयणान् । 'लृङ्लृङ्लृङ्क्ष्वहुदात्त' इत्याद्याहुदात्तादिमहणान् । याऽपि चितोऽन्त उदात्त इति स्वरप्रतिपत्तिरसावप्यनुमानाश्रयादित्याह । 'कृतेष्वादेशे'-
चित्यत्र तु पक्षे यद्यप्युच्चारण उदात्तादिगुणानामभेदकत्वं ज्ञापितं तथाऽपि

उ०—विदेस्तामनतिदिशामीत्यनुक्तम भाद—तयसिदेशेति । पञ्चकौटुभिरिति । पञ्चभिः
क्रौटुभिः । क्रौटौ रथैरित्यर्थः । यत्तु उदात्तत्वादिति । उदात्तस्वानिकृतागुणज्ञाने
चित्स्वरूपेण अकारस्योदात्तत्वादित्यर्थः । एकतरेति । सौमिकरूपातिदेशे स्वरदोषः
पर्यवस्यतीतीदोष्यते । अतएव पञ्चउपसाधारण स्वरदां वक्ष्यतीत्यपीदमस्यमिति
भावः । ननु शब्दस्येति । यत्तु पृथिव्यादिवृत्ति गुणभूतं रूपं तस्य शब्देऽसुमयः ।
अस्यादोषो कवकद्वयवहारस्तु । स्वरेऽपि समान इत्यर्थः । अथास्येति । मनुष्य
उदाशनादिति भावः । अनुक्तञ्च भाष्ये मनुष्यबोध इत्याह—रूपातिदेशश्चेति ।
अत्र भगवतो गूढाभिप्रायमाह—प्रागादेशोभ्य इति । रूपत्वेनेति । भाषीयस्य नृजा-
नेभेदकत्वतेत्यर्थः । अस्मिन्नुच्चारण इति । उच्चारणविषय इत्यर्थः । भेदेऽप्युत्ते-
नाभाषयने हेतुर्लङ्कृतिरिति । अनुमानादिति । उदात्तगुणबोधकज्ञासकरूपमित्यर्थः । एवं

नतिदिष्टानीति ? नैष दोषः । ककारोऽतिदिष्टे स्वाश्रया अर्धेने विधयो भवि-
ष्यन्ति । यदप्युच्यत उभयथा च स्वरोऽनतिदिष्टो न हि स्वरो रूपवानिति
सचकारप्रदणसामर्थ्यात्स्वरो भविष्यति+ ।

रूपानिदेश इति चेन्मर्वादेशप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

रूपानिदेश इति चेन्मर्वादेशः प्राप्नोति । मर्वात्स्व तुनन्तस्य तृशब्द आदेशः
प्राप्नोति+ ।

प्र०—यथाऽऽन्तरत्तम्यात्स्वर आभीयमाणो भेदकस्तथाऽतिदेशादपि, किन्तुदास्यथ-
क्यपदेशाभावात्स्वमिति । यथैवं रूपवानिति किमुच्यते, रूपमिति हि
वक्तव्यम् । तत्र केचिदाहुः—भाष्यकारवचनात्पार्थिको मतुनधवा स्वरवानेव स्वर ।
अर्धेनाश्रितत्वाच्च । नहि स्वरवानुकार उदात्तादिना रूपेण रूपवाक्यान् आभीयते,
तस्याभेदकत्वान् । ककारोऽतिदिष्ट इति । तदर्थत्वादकारानिदेशास्येति भावः । स्वाश्रया
इति । त्वं निमित्तं शास्त्रं वाऽऽभयो येषामिति समासः । स चकारेति । अन्यथा पुन-
रिति रूपान् । न च सुस्तुत्यामन्योऽर्थवास्तुशब्दोऽस्ति यस्य ग्रहणे दोषः स्यात्तस्माद्-
नुमेयोऽपि स्वर उच्चारणेऽनाभीयमाणोऽपि चकारोच्चारणाद्भवति । सर्वादेशप्रसङ्ग इति ।
रूपानिदेशादप्यात्स्यादंशभावोऽभ्युपगमो भवतीत्यनेकास्तुत्वात्सर्वादेशास्तद्वन्दः प्राप्नोति ।

उ०—प्रातिदेशकत्वे स्वरप्राप्तिपक्षेस्तदतिदेशोऽक्षरप्रक्रिय इत्यस्वरकस्यैव ककारत्वातिदेश-
कत्वात्प्रक्रियया उदात्तस्थानिकवासात्कोट्टेऽवादी स्वरासितिः । कोट्टा कोट्टातिवादी च
स्वरासिद्धिरिति भावः । तत्राऽऽद्य पक्ष एव नहि स्वरो रूपवानिति हेतुर्भाष्य
द्वयः । अन्त्ये तु स्तुट एव हेतुरिति नोक्तः । भेदक इति । तेन कोट्टेऽवादी
स्वरासिद्धिरिति भावः । कोट्टेऽवादी तु तरसिद्धित्वाद्—किञ्चित् । परे तु
तुज्जतरूपत्वातिदेशः, ककारप्रदेन वर्गलपावयवसंस्थाने तद्वदेव च ककारस्य रूपमित्युच्यते ।
स्वरस्तु न तद्वदिति कश्चादिवक्तव्यस्य रूपम् । तनुक्तम्—न हि स्वरो
रूपवानिति वधाभ्युपगमेन भाष्यं योजयति । तदर्थत्वादिति । तद्वद तु विधेर्मिचित्तमेव
कासी चाप्यत इति स्वावाधिति भावः । अत्रात्राज्जकारस्य स्वस्येव वरामर्शा-
संभवो दीर्घस्य ककारान्ताभ्युपगमेन यात आह—एव निमित्तमिति । ककारान्तस्यान-
कारविधानादिति भावः । बुद्धिप्रपञ्चमर्थकः स इति तात्पर्यम् । शास्त्रं वेति ।
ककारोऽतिदिष्टे स्वकाशमाभित्येत विधयः कापोनि भविष्यन्तीत्यर्थः । ननु नृवदितुके पितृ-
कप्यस्वकृत्वाभ्युपगमनिदेशः स्यादिति दीर्घो न स्यादत आह—न चेति । नर्धकत्वविधायका-
र्थवत्तत्कृत्वाभ्युपगमनिदेश इत्यर्थः । उदासीनामस्तुत्यक्तवात्तत्रयगुणशब्दोऽनर्थकः । शुलपतिपक्षे-
प्यवान्तवाकोट्टेऽवादीत्यनेन पितृरूपान्तदेश इति कोष्यम् । अनुमेयोऽपि । कतिदेश-
कत्वेऽप्यतीतोऽपि । तदेवाऽऽह—उच्चारणेऽनाभीयमाण इति । कतिदेशे कं सर्वादेश-
प्रसङ्गोऽह आह—रूपेति । रूपानिदेशादप्यादंशप्रदेन एव कर्तव्यं विधीयत इत्यर्थः ।

सिद्धं तु रूपानिदेशात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? रूपानिदेशात् । रूपानिदेशोऽयम् । ननु चैवमेव कृत्वा चोद्यते रूपानिदेश इति चेत्सर्वादेशप्रज्ञ इति ।

सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवतीत्येवं तुनन्तस्य तृजन्त आदेशो भविष्यति । एवमपि किञ्चिदेव तृजन्तं प्राप्नोति । इदमपि प्राप्नोति पक्तेति ।

आन्तरत्नम्याच्च सिद्धम् ॥ ६ ॥

क्रोष्टोर्यदन्तरत्नं तद्विष्यति । किं पुनस्तत् । क्रुष्टोर्यस्तृज्विहितस्तदन्तम् ।

तृज्वद्वचनमनर्थकं तृज्विषये तृचो मृगवाचित्वात् ॥ ७ ॥

तृज्विषय एतत्तृजन्त मृगवाचि । तुनो निवृत्त्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । तुनः सर्वनामस्थाने निवृत्तिर्यथा स्यात् ।

तुनो निवृत्त्यर्थमिति चेत्सिद्धं यथाऽन्यत्रापि ॥ ८ ॥

तुनो निवृत्त्यर्थमिति चेत्तदन्तरेण वचनं सिद्धं यथाऽन्यत्राप्यविशेषविहिताः शब्दाः नियतविषया दृश्यन्ते । कान्यत्र ? तद्यथा—घरतिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः स घृतम् घृणा चर्म इत्येवंविषयः । रशिस्मा अविशेषेणोपदिष्टः स राशिः रश्मिः रशनेत्येवविषयः । लुशिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः स लोष्ट इत्येवंविषयः । इदं तर्हि प्रयोजनं विभाषां वक्ष्यामीनि । विभाषा तृतीयादिष्वचि [७. १. ६७] इति ।

प्र०-सिद्धमिति । तृजन्तरूपानिदेशादित्यर्थः । आन्तरत्नम्यादिति । अर्थेन स्वरूपेण चेत्यर्थः । तृज्विषय इति । तृज्वद्वचनविषय इत्यर्थः । घरतिरिति । 'घृ घृ सेचने' इति भौवादिकः । जिघर्सीत्येतत्तु 'घृ' सुररादीभ्यो रित्यस्य बहुलं छन्दसीत्यन्यासस्येत्वे कृते रूपम् । 'रशिरादी' अपठितावपि भाष्यकारवचनाद्वात् बोद्धव्यौ । प्रयुक्तानामिदमन्वाच्यानं नत्वरमादपूर्वशब्दप्रतिपत्तिरिति नियतविषयत्वमुच्यते । अनेनैव न्यायेनास्मैर्भूतिरादीन्यपि प्रत्याख्येयानि । अबुधबोधनार्थं तु किञ्चिद्वचनेन प्रति-

उ०-एवं च क्रोष्टुरादस्थाने मृगवाच्य आदेशा प्राप्नोतीत्याशयः । ननु रूपानिदेशा एवाऽऽपादिने दोषे कथं स एव हेतुरन्त आह—तृजन्तेति । तृज्वद्वचनविषय इति । शार्तिके मृगवाच्येन तदुक्तोऽतिदेशो कथ्यत इति भावः । धातू बोद्धव्याविति । धातुपाठे पठितावाचार्येति बोद्धव्यावित्यर्थः । प्रत्याख्येयानीति । अस्तेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वादिति भावः । अबुधबोधनाय सूत्राणि, न्यायसमुत्पादनाय तु अगणतः

वाचचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् ॥ ६ ॥

वाचचन चानर्थकम् । किं कारणम् ? स्वभावसिद्धत्वात् । स्वभावन एव तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु तृजन्त च तुजन्त च मृगवाचीति ।

गुणवृद्धयोरत्रतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ १० ॥

गुणवृद्धयोरत्रतृज्वद्भावेभ्यो नुम्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन * । तत्र गुणस्यावकाशः—अभये वायवे । नुमोऽवकाशः—अपुणी जनुनी । इहोभयं प्राप्नोति—अपुणे जनुने । वृद्धेरवकाशः—सखायौ सखायः । नुमः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—अतिमलोनि श्रावणकुलानीति । औत्सव्यावकाशः—अग्री वायौ । नुमः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—अपुणि जनुनीति । तृज्वद्भावस्यावकाशः—क्रोष्टा क्रोष्टुना । नुमः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—कृशक्रोष्टुनेऽसग्राय । हिनक्रोष्टुने वृषलकुलाय । नुम्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । इष्ट्याची परशब्द + । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्वर्तीति ।

नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् ॥ ११ ॥

नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन वक्तव्यः x । नुमोऽवकाशः—अपुणि, जनुनि । नुटोऽवकाशः—अग्रीनाम्, वायूनाम् । इहोभयं प्राप्नोति—अपुणाम्, जनुनाम् । अचि गदेशस्यावकाशः—निमस्तिष्ठन्ति, चनमस्तिष्ठन्ति । नुटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—तिसृणाम्, चनसृणाम् । तृज्वद्भावस्यावकाशः—क्रोष्टा क्रोष्टुना । नुटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—क्रोष्टुनाम् । नुट्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ?

प्र०—पातते । म्यायव्युत्पादनार्थं चाऽऽचार्यः किंचित्प्रशयाचष्टे । न ह्यत्रैकं पन्थां समाधीयते । अतिसखीनीति । अतिक्रान्तं सखा यैरिति बहुव्रीहि । कृशक्रोष्टुन इति । क्रोष्टुशब्दः स्त्रीपुंसलिङ्ग इत्यन्यपदार्थस्य नपुंसकत्वं प्रदर्शयते । क्रोष्टुनामिति । तृज्वद्भावः कृते नुट्जनजादित्वात् प्राप्नोतीत्यनित्यो नुट्जनमोऽपि

७०—प्रत्याख्यानमिति तात्पर्यम् । किञ्च सूत्रेषु कृतेष्वप्यत्राभिधानमात्रवचनमिति ध्वनयन् चार्तिकमाह—गुणेति । तत्पुत्रे टच् प्रसज्जदाह—बहुव्रीहिर्गिति । समामोशहरण-लोपयोगमाह—क्रोष्टुशब्द इति । अन्यथा पुंस्त्रावपक्षे कृशक्रोष्टुन इत्यपि स्यादिति भाष्याशयः । ननु कृशक्रोष्टु के इत्यस्याप्रवस्थायां पुमृत्पञ्चम्यो प्राप्नोतीति परस्मान्तृज्वद्भावेन सकृदुगतित्वात् नुमभावे कृशक्रोष्टु इत्येव कृते तच्चेष्टमेव पुमृत्पञ्चम इति पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । कृशक्रोष्टुन इति तृज्वद्भाववपक्षे साधु । नच पुनः प्रसज्ज-विज्ञानपक्षे तत्प्राप्त्या चार्तिकतत्पर्यम् । तत्प्राप्त्याप्येव वचनकरणापेक्षया सकृदुगतित्वात्

* ३. १११, ७. १. १२, ७. २. ११५, ७. ३. ११९, ७. २. १५०, ७. १. ७१.
+ १. ५. २, x ७. १. ७२; ७. २. १००; ७. १. १५०, ७. १. ५४.

न वा नुङ्खविषये रप्रतिषेधात् ॥ १२ ॥

न वैतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति तिसृणाम्, चतसृणामिति । कथं तर्हि सिध्यति ? नुङ्खविषये रप्रतिषेधात् । नुङ्खविषये रप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

इतरथा हि सर्वापवादः ॥ १३ ॥

इतरथा हि सर्वापवादो रादेशः । स यथैव गुणपूर्वसवर्णौ* बाधत एवं नुटमपि बाधेत ।

तस्मान्नुङ्खविषये रप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तस्मान्नुङ्खविषये रादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति न रादेशो नुटं बाधत इति यदयं न तिसृचतम् [६. ४. ४] इति
प्रेतिषेध आस्ति नामि दीर्घत्वस्य ।

चतुरनङ्कुहोरा मुदात्तः ॥ ७ । १ । ६८ ॥

आमनङ्कुहः स्त्रियां वा ॥ १ ॥

आमनङ्कुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् । अनङ्कुही अनङ्वाही ।

प्र०—कृते नुङ्खद्वावे संनिहितपरिभाषया न प्राप्नोतीत्यनित्यः । नवेति । नुङ्खरेफयोर्यो
विप्रतिषेध उक्तः स नेत्यर्थः । स यथैवेति । मध्येऽपवादा इत्येतदनाश्रित्यैत-
दुक्तम् । तत्र द्वाभीयमणौ गुणं न बाधेत । गुणपूर्वमवर्णमहसमुपलक्षणमृत उवि-
र्युत्वस्यापि बाधनातिप्रयतिः स्वमित्यादौ । यद्ययमिति तर्हि रादेशो कृते दीर्घस्य
प्राप्तिः, अनजन्तत्वाद्भुडभावाच्च । एवं च विप्रविषंधाऽपि न वक्तव्यः । ज्ञाप-
कादेव नुङ्खवान् ।

चतुरनङ्कुहारो मुदात्तः । गौरादिष्वनङ्कुही अनङ्वाहीति पाठोऽपौराणिकः ।
अनङ्कुहश्च एव कर्णार्थे पठित इति भत्वा वार्तिकमारब्धम् । अनङ्कुहः स्त्रियां वेति ।

प्र०—अयमेव वचनाभारभ्ये ज्ञापकादिति चेत् । एतज्ज्ञाप्यग्रामान्वासुवस्वविषयेऽनभिधानेन
नृशब्दाप्रवृत्तेः । तेन कृताकोट इत्याद्यसाधनेवेति नुङ्खयो विभावयन्तु । संनिपात-
परिभाषयेति । अजादिप्रत्ययसंनिपातलक्षणत्वात्तद्वद्भावस्येत्यर्थः । भाष्ये विप्रति-
षेधकत्वं न सामान्यपरत्वमिष्याह—नुङ्खरेफयोरिति । अत्रानुङ्खरेफयोर्बाध-
कादकभावात्तत्राभावाविरोधाच्चकुरेति सूत्रस्थो भिन्नफलकत्वाबाधकत्वपरः कैयटश्चित् ।
गुणमिति । अस्ति चेति गुणस्य रादेशस्वरत्वादिति भावः । तस्माद्रादेशो ज्ञाप-
सामान्यविशेषा सर्वबाधक इत्यवश्यमुपेयमिति तात्पर्यम् । अनजन्तत्वादिति । मध्य-
मस्तिबाधेनोपयाज्यवि ।

चतुरन० । अपौराणिक इति । विनयादित्वादृक् । अपुराणो नर्वाण इत्यर्थः ।

अत इद्धातोः ॥ ७ । १ । १०० ॥

उपधायाश्च ॥ ७ । १ । १०१ ॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ ७ । १ । १०२ ॥

इत्त्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । इत्त्वोत्त्वयोस्वकाशः—आस्ती-
र्णम्, निपूर्ताः पिण्डाः । गुणवृद्धयोस्वकाशः—चयनम्, चायकः । लवनम्,
लावकः । इहोभयं प्राप्नोति—आस्तरणम्, आस्तारकः । निपरणम्, निपारकः ।
गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । अयुक्तोऽयं विप्रतिषेधो योऽयं गुणस्येत्त्वोत्त्वयोश्च ।
कथम् ? नित्यो गुणः ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

प्र०— अत इद्धातोः । नित्यो गुण इति । कृताकृतप्रसङ्गित्वाद्भक्त्यान्तरेण प्राप्तु-
वन्विधिरनित्य इत्यनामित्य कार्यप्राप्तिमात्रमङ्गीकृत्येदमुक्तम् । लक्षणभेदापेक्षायां तु
लक्षणान्तरस्य प्रवृत्तायपि विप्रतिषेधविषयस्य लक्षणस्याप्रवृत्त्याऽनित्यत्वमेव ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतं महाभाष्यमदीपे सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च प्रथमः ।

उ०— अत इद्धातोः । भवकृते सार्वधातुक इति गुणः, कृते पुनरनेति कथं विवक्ष्यं
लक्षणभेदायत आह—लक्षणान्तरेणेति । गुणावधक्यस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रमा
त्रित्येदमुक्तमित्यर्थः । अनित्यत्वमेवेति । तथा चात्रत्यविप्रतिषेधलक्षणमेकदेति न इति भावः ।

इति भाषिण्यभट्टसुतसर्वागर्भकभागीजीयडकृते भाष्यमदीपोद्घोते सप्तमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च ।

अथ द्वितीयः पादः

मिचि वृद्धिः परस्मपदेषु ॥ ७ । २ । १ ॥

मिचि वृद्धाशोकारप्रतिषेधः ॥ १ ॥

मिचि वृद्धाशोकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः* । उदवोढाम्, उदवोढम्, उद-
वोढेति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । ओकाराद्वृद्धिर्विप्रति-
षेधेन । ओत्त्व क्रियतां वृद्धिमिति वृद्धिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन ।

ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेति चेदोत्त्वाभावः ॥ २ ॥

ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेति चेदोत्त्वस्याभावः । उदवोढाम् उदवोढम् उद-

प्र०- मिचि वृद्धिः परस्मपदेषु । मिचि वृद्धाविति । इहानिर्दिष्टस्थानिकत्वादि
क्षरिभाषाशोभानादोकारस्य नास्ति प्राप्तिः । वदप्रजेत्यत्र त्वञ इति स्थानिनिर्दे-
शादिक्षरिभाषानुपस्थानादोकारस्य वृद्धिप्रसङ्गे वचनम् । तत्र मिचि वृद्धावित्यनेन
प्रकरणं प्रदर्श्यते । अथवा मिचि या वृद्धिपदत्रजेत्यनेन तस्यामित्यर्थः । ननु
य वृद्धो कर्तव्यायां पूर्वत्रामिदमिति मित्रोपादीनामभिदत्त्वात्पूर्वं वृद्ध्या भाग्यं
सतः मित्रोपेन ततो दत्तधत्तप्लुत्वदलोपेण कृतेष्वोत्प्रेनेति वृद्धिविधानकाल ओकारस्या-
भावाच्चेति प्रतिषेधेन । उच्यते । वृद्धिरङ्गापेक्षितत्वात्प्रत्ययविशेषापेक्षितत्वाच्च बहिरङ्गा
मित्रोपादयस्तु वर्गानिमित्तत्वादन्तरङ्गा इत्यभिदत्त बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति वृद्धेरभिदत्त्वा-
त्पूर्वेति निर्दिष्टस्याभिद्विषयस्याभावात्सलोपादीनामभिदत्त्वं नास्ति । पूर्वत्रामिद-
मित्यनेन सलोपादीनामभिदत्त्वादन्तरङ्गत्वस्य विषयस्याभावसदपेक्षबाह्यङ्गत्वस्यापि
बहिरङ्गस्याभावादभिदत्तं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येषा परिभाषा न प्रवर्तते । तदेव परस्पर-
प्रतिषेधस्य परिभाषाद्वयस्याप्रवृत्तौ परत्वात्सलोपादीनृत्वाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमोखप्रवृत्ति-
सम्युपगम्य बोधयति । वदप्रजेत्यत्र चान्तरेणान्तप्रहणं तदन्तविधौ मिद्रेऽन्तमहणमौप-
देशिकहलन्तप्रतिषेधार्थं मन्यते । प्रत्ययलक्षणेन च सिध्यत्यन्तम् । ओकारादिति ।
न चान्तरङ्ग ओकारः । बहुवपेक्षत्वात् । उक्तं तत्रेति । ओत्त्वेनपुण्यभावे तादृशि

उ०- मिचि वृद्धिः । ओकारे प्रकृतमृकापेक्षा—इति । उच्यते इति ।
केचित्तु तत्र बलोप इति विषयसप्तमीति वार्तिकान्त्यमाहुः । प्रत्ययविशेषोत्पत्तिः ।
परस्मपदपरसिद्धपेक्षार्थः । आन्तरङ्गत्वादिति । वृद्धेर्बहुवपेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वं सम्भवेति ।
अन्तमिद्वत्त्वमृकाविदायी इत्यन्त्याभावात्कथं वृद्धिर्प्राप्तिरत आह—वदप्रजेत्यनेति ।
बहुवपेक्षत्वादिति । इकोप इत्यस्य बहुमीहित्वात्परसप्तमीत्याद्येऽभिमानः । बहिर्भूतपर-
स्मैपदपेक्षान्तेन वृद्धेरोक्तत्वाभावात्त्वमिति चित्तमभिदम् । यदि त्ववर्जप्रहणमाधातव्या-
वभाष्यत्वात्तावसरीयात्समुत्पत्तीत्या । इकोप इत्यस्य विषयसप्तमीत्यमङ्गीक्रियते तदाऽत्रापि
विषयसप्तमीति भाष्यात्ताव इत्याहुः । प्रवृत्तत्वाच्चेति । विकारान्यान्यनुपपन्न्या एकत्वेन

बोद्धेति । नैव दोषः । उक्तं तत्र+ वर्णग्रहणस्य प्रयोजनं वृद्धावपि कृताया-
मोत्त्वं यथा स्यात् ।

पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥

अथवा पुनःप्रसङ्गादत्र वृद्धौ कृतायामोत्त्वं भविष्यति ।

यथा प्रसारणादिषु द्विवचनम् ॥ ४ ॥

तद्यथा—वस्त्रे मस्त्रे, ईजनु, ईजुगिति प्रसारणादिषु पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्-
द्विवचनं भवति* । इहापि तर्हि पुनःप्रसङ्गविज्ञानादोत्त्वं स्यात्-सौदामिप्रितिति ।

सौदामिप्रौ बहिरङ्गलक्षणन्वान्सिद्धम् ॥ ५ ॥

बहिरङ्गलक्षणा वृद्धिः* । अन्तरङ्गमोत्त्वम् । अस्मिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।

अनो लान्तस्य ॥ ७ । २ । २ ॥

अन्तर्ग्रहणं किमर्थं नातो लं इत्येवोच्येन ? केनेदानीं तदन्तस्य भविष्यति ?
तदन्तविधिना+ । इदं तर्हि प्रयोजनम्—अयमन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची ।
तद्यथा—वस्त्रान्तो वसनान्तः । अस्ति सामीप्ये वनते । तद्यथा—उदकान्तं

प्र०—परस्पर इत्यकारस्य तदपरत्वाद्विज्ञानकालस्य ग्रहणं न स्यादिति तस्यापि ग्रहणार्थं
पर्याग्रहणं कर्तुमिति तत्सामर्थ्यात्कृतायामपि वृद्धावोत्त्वं प्रवर्तते प्रवृत्तत्वाच्च
लक्षणस्य पुनर्वृद्धे प्रवृत्तिर्न भवति । सौदामिप्रितिति । मोदा अमित्रा येनेति बहु-
व्रीहिः । विभक्त्यान्वाकथानं 'मह अमित्र इ इति स्थितं परत्वाद्वृद्धिं मन्यते ।
बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । यत्र विप्रतिषेधस्तत्र पुनःप्रसङ्गविज्ञानमिह तु वृद्धिनिमित्ते
तद्विनेऽनुपपन्नं एवान्तरङ्गमोत्त्वं प्रयत्नं । ततोऽर्थान्तराश्रयताद्विनिमित्ता वृद्धिः ।

अना० । अन्तर्ग्रहणमिति । अपयववचनोऽन्तर्ग्रहस्तदन्तविधौ न च तदर्थो
लब्ध इति मत्वा अत्र । तत्र सामीप्य इति । अन्तर्ग्रहापादानादत्र सामीप्यार्थस्य
ग्रहणम् । अङ्गान्तर्गतेति । रश्मि लब्धे लम् । ततः पञ्चमांशुपांशुर्गतिं लब्धः । तत्र
लोपाङ्गस्य विशेषणान्तदन्तविधौ लान्तस्याङ्गस्य योऽकारस्तस्य वृद्धिर्भवति । ततोऽन्तस्ये-
त्यकारो विशेषणं । मानधानाच्च लोपस्य सामीप्यमकारस्य विज्ञायत इति सामर्थ्यादङ्गान्तर्-

उ०—अयमेवम् । तन्निबद्धं युगपत्प्राप्त्यभावात्तत्र विप्रतिषेधोऽत आह-विभज्येति । वृद्धिं
मन्यत इति । पुनस्तु न वृद्धिः कृत्यादिति भावः । अनुपपन्न एवेति । कुन्तित इति
सूत्रमात्रयोर्वरीत्याः क्रमेणवाक्याश्रमेवोचितमिति भावः । विभक्त्यान्वाकथानेऽपि
बहिर्भूतनिमित्तकवृद्धेरसिद्धत्वादनन्तरङ्गविप्रतिषेधमिति बोध्यम् । एवमेव भाष्यस्याप्यवोचिता ।

अनो लान्तस्य । तदन्तविधौ नैवेति । सूत्रे च लान्तस्येति बहुव्रीहिरङ्गं
भाष्यपरार्थः । न बाधोऽन्तर्ग्रहणं विनाऽपि सिद्ध इत्यर्थः । नपसिद्धार्थोपादाने वी०
माह—अन्तर्ग्रह इति । अङ्गान्तर्गतेत्यर्थः । कथमत आह—रश्मि लब्धेति । यत्कि-

उदबोद्धम्, उदबोद्धम्, उदबोद्धति* । अभिद्धो हलोपस्तस्यासिद्ध्याज्ञेनदन्त्यं भवति । अत उत्तरं पठति—

हल्प्रद्वणमिडि प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

हल्प्रद्वणं प्रियत् इडि प्रतिषेधार्थम् । नेटि [७. २. ४] इति प्रतिषेधं वक्ष्यति स हलन्त्यस्य यथा स्यादज्ञतस्य मा भूत्—अलायीत्, अपावीत्— ।

न याऽनन्तरप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

न येनैवयोजनमस्मि । किं कारणम् ? अनन्तरस्य प्रतिषेधान् । अनन्तरं यद्वृद्धिविधानं तत्प्रतिषिध्यते । कुत एतन् ? अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ।

तच्चानन्त्यार्थम् ॥ ३ ॥

तच्चानन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं विज्ञायते । कथं पुनरनन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं शक्यं विज्ञानम् ?

अन्त्यस्य वचनार्थक्यात् ॥ ४ ॥

प्र०—स्थ नर्हीति । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषाया अत्राप्रवृत्ति मन्वयेत् । तत्प्रवृत्तौ हि प्रधानं वृद्धिविधानं विफलत्वादुपश्रयेत् । नास्म्यत्र विशेष इति । विशिष्टविषयव्यवस्थापनं प्रधानस्य गुणेन कर्तव्यमेति प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्द्विविधभावेऽपि नास्ति प्रधानोपरोध इति प्रवर्तते एवान्तरतमपरिभाषेति भावः । सध्यक्षरस्यांत । ओकार ओकारस्य प्राप्तेर्नीत्यन्ति विशेषः । तस्यासिद्ध्याज्ञेनदन्त्यमिति । ननु मा भूदन्त्यमन्तः स्यात्प्रविशेषविधानात्प्राप्तेति । एवं तर्हि पराभ्युपगमनिवृत्तिपरमेतत् । परेण सध्यक्षरस्यान्त्यत्वमाभ्युपगमं निवार्यत । अनन्त्यत्वे त्वोकारस्य यथा वृद्धिर्भवति तथाऽऽगमस्य प्रतिपादितम् । हल्प्रद्वणमिति । असतोह हल्प्रद्वणे नेटीत्यत्राहङ्गानुवृत्ताव्याप या काचिद्व्यो वृद्धिः प्रतिषिध्येव । यदि त्वहङ्गानुवृत्तिसामर्थ्यादत्र इत्येवं विहिता या गुट्टस्त्वस्या प्रतिषेधो विज्ञायेत तदा न स्यादोषः । परिहारान्तरसद्भावात् नेदमुक्तं तद्वाह—तचेति । अन्त्यस्य वचनार्थक्यादिति । कचिदन्त्यो विधिभाक् न सम-

उ०—रनवकाशेति । भक्षापादिषु भाषासेषु वृद्धेरारम्भादिति भावः । स्थानेऽन्तरंति । तत्तत्तत्कारादिर्वृद्धिः स्यादित्यर्थः । अप्रवृत्तौ बीजमाह—तत्प्रवृत्तौ हीति । न हि प्रधानोपरोधिता गुणेन भाष्यमिति भावः । नास्ति प्रधानोपरोध इति । सर्वथाऽप्रवृत्तावेवोपरोधो गुण विशेषाभावेऽप्येति भावः । न वै सध्यक्षरमित्येतन्नाभ्युपगमपरिभाषात्वेन आचारकिवलविधानात्तत्राहुः । इको गुणेतिमुद्रयोऽपि एतन्मूलस्यैव कैवदस्य विध्य इति बोध्यम् । अविशेषविधानादिति । अत्रेनाचो विशेषणादिति भावः । अनन्त्यस्य वृद्धिरिति सिद्धान्ते दोषः स्याद्वेद्येत आह—अनन्त्यन्ते त्विति । आगमस्य । निश्चितस्य । प्रतिपादितमिति । हल्प्रे लक्षणात्वेति व्याप्येति भावः । या काचिदिति । इकादौ

अथवाऽऽन्यते पूर्वविप्रतिषेधो एतलोपाधियङ्गवगुणवृद्धिर्द्विर्धत्वेभ्यः पूर्वविप्रति-
षिद्धम् । सा तस्योपाऽनन्त्यार्था वृद्धिर्हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा मृत्—
अपिपठिषीत् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कथम् ? हलादेरिति नेपा बहुव्रीहेः
पृष्ठी । हलादिर्नस्य सोऽयं हलादिः, हलादेरिति । का तर्हि ? कर्मधारयात्पञ्चमी ।
हलादिर्हलादिः, हलादेः परस्येति । यदि कर्मधारयात्पञ्चमं—अचकासीत्,
अत्र प्रप्नोति । सिचाऽऽनन्त्यं विशेषविध्यामः । हलादेः परस्य सिच्यन्तर-
स्येति । यदि सिचाऽऽनन्त्यं विशेष्यते अकरोत्, अकरोत्, अत्र न प्राप्नोति ।
वचनाद्भवति । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति—अचकासीत् । येन नाव्यव-
धानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । केन च नाव्यवधानम् । वगैरेकेन ।
अथातेन पुनर्व्यवधानं भवति, न च भवति । यदि सिचाऽऽनन्त्यं विशेष्यतेऽस्तु
बहुव्रीहेः पृष्ठी । कस्माच्च भवति—अपिपठिषीत् ? व्यवहितव्यात् ।

प्र०—तीति वृद्धिप्रसङ्गः । वृद्धीहावप्ययं दोषः । ननु चारि कृतं हलं आवृत्तं
नास्ति । नेप दोषः । सिजन्तस्याङ्गुष्ठादागमः क्रियमाणस्तस्यैव हलादित्वं नियत-
मिति ननु सिचि यदङ्गं तस्य । येन नाव्यवधानमिति । ननु वचनादतो लोपो
आप्यत सिचा हानन्त्यं आप्नितऽनन्त्यो नैव वृद्धेरवकाशः स्यात् । नैतदस्ति ।
लघुप्रहणमेवमन्यक स्यादव्यवच्छेद्याभावात् । तस्यानन्त्यस्य वृद्धेरवकाशत्वादन्त्यस्य
नित्यत्वपूर्वप्रतिषेधार्था लोपादव्यवधान एव वृद्ध्या भाष्यामिति निर्दिष्टप्रहणादधिक-
व्यवधाननिवृत्त्यर्थोऽनेन नाव्यवधानमित्याश्रीयते । तदेवमुक्तं हलप्रहणं न कर्तव्य-
मिति स्थित इदमुच्यते । एवं तर्हीति । प्रमत्तानुप्रसक्त्या प्रयोजनकथनप्रसङ्गेन
हलप्रहणमिति दूरमपगतमित्यर्थः । कचिदनुसृतमिति पाठः । तत्रायमर्थो दूरं यातं
सर्वानुसृतं न परित्यक्तम् । एतदुक्तं भवति । अत्रैव सूत्रं हलप्रहणस्य प्रयोजनमस्ति ।
तदर्थोपवि—हलप्रहणमनन्त्यार्थमिति । केचिदाहुः । सति हलप्रहणे भवत्यगर्शार्थः ।
केचिद्वै—इदानीं तस्योपाध्यानुप्रहणानुवृत्त्याऽगर्शार्थित्यप्राप्तौ हलादेर्लोपोरिति वृद्धिर्न
भवतीत्याहुः । सिचा धातुवाचित्ते पुनर्धातुप्रहणाद्यस्य नित्यं धातुस्य स गृह्यते ।

उ०—मिजन्तस्यति । भगवद्गुणदादी विकृत्याल्लोभ्रागमवतता वृद्धिरिति भावः ।
नन्वाति । एव च येन नाव्यवधानमप्यावस्थायमविषय उपसंज्ञाविरोधव्याप्तेन च न परि-
भाषावाच्यः किंतु लोपस्यैव बाधः स्यादिति भावः । अलोपोपधिति पूर्वविप्रतिषेधाच्चित्तमिदम् ।
दूरमपगतमिति । यद्यपीत्यादि । तथाऽपि लोपः । यत्प्यतिदूरं गते निष्कृततया तथाऽपि
प्रकृतमुत्र धातुसम्बन्धेनैव हलादि प्रहणार्थमिति भाष्यामः । तेनागर्शार्थित्यादिसिद्धिः ।
एतु केचिदहलप्रहणस्य प्रयोजनान्तरमुक्तं तदप्यपि नुमनुवदति—केचिदिति । भगवद्गुण-
हलप्रहणमप्यलोपोपध्यानुप्रहणाद्यस्य न पूर्वैव वृद्धिरिति तदाशयः । तदप्यपि—केचिदिति ।
अतो हलादेरित्यस्याभावात् 'तदावयवकतया तेनैवास्या अपि ध्यावृत्तिरप्यप्यप्यः ।

एव तर्ह्यतिदूरमेवेद हन्प्रहणमनुसृतम् । हन्प्रहणमनन्त्यार्थम् । अत्रप्रहण-
मनिगर्थम् ।

हुम्यन्तक्षणश्चसजागृणिस्त्वेदिनाम् ॥ ७ । २ । ५ ॥

किमर्थं जागोर्बृद्धिप्रतिषेध उच्यते ? सिचि वृद्धिर्मा भूदिति । नैवदन्ति
प्रयोजनम् । जागतेर्गुण उच्यते* वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च स वाचको
भविष्यति । गुणे तर्हि कृते स्वरत्वे च इलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति । नैदि

प्र०—तस्मादयमर्थो यत् नान्यवयवानामित्येकेन इत्या व्यवधानेन सित्त्योपादेः स्यात् न तु
संयोगेनारावृत्तीदमावृत्तादे यादौ । इत्प्रहणं तु साते वरप्रहणे जातप्रहणात्संयोगान्न-
स्यापि इत्प्रहणसामर्थ्याद्भवति । अनन्त्यान्वयस्यायमथाऽनन्त्याऽपि इत्कथं नाम
गृह्येत । अन्तप्रहणं तु विस्पष्टायम् । तदन्तरेणापि तदन्तावाचकाभावात्, किंतु इत्याऽच
इत्युच्यमानाऽजन्तस्थाऽस्य इत्युक्तानि वृद्धिरित्ययमर्थः आशङ्क्यतः । अत्रप्रहण-
मानगर्थमिति । अन्यथपरिभाषास्थानादभेत्सर्गादेत्यादावेव स्यात्त्वपात्तादेत्यादौ ।

इत्यन्तक्षण० । किमर्थमिति । गुणन बाधिता वृद्धिर्न प्राप्नोतीति मन्यतः ।
सिचि वृद्धिर्मा भूदिति । अथो लान्तस्यत्पननेति भावः । इतरन्तु सिचि वृद्धिरिति
प्रतिरनेनात्मा सा चावुनेति मत्याऽऽह—नैतदिति । वृद्धिप्राप्त्यवधिषयादन्यत्र
सामान्यलक्षणेन गुणस्य सिद्धत्वाज्जागोऽवधिषण्णलुक्त्वात् गुणावधाने वृद्धिप्राप्त्यव-
धिषयाथ संपद्यतः । गुणे तर्ह्यिति । अत्रयुक्त इत्यतस्तु नाप्रतत्वरस्य दुज्ञानत्वादना-
भितम् । याद तर्ह्य गुणे स्वरत्वे च कृत लक्षणान्तरस्य वृद्धिर्भवति तदा
जानारक इत्यादावजन्तलक्षणा वृद्धि बाधित्वा गुणे प्रयुक्ते स्वरत्वे चात उपधाया
इति वृद्धिः प्राप्नोति । नैव बोधः । धिण्णलोऽगुहप्राप्त्यभाविप्राप्त्युपधालक्षणा वृद्धिर्न
भवतांत्ववसीयत । अन्यथा धिण्णलोऽगुहस्वरत्वयाः कृत्यावपधालक्षणा वृद्ध्या
सिचिवात् रूपमिति प्राप्तपथ न विद्व्यान् । याद च कृत गुणे वृद्धिभावात्प्राप्त्युत्तोलक्ष

३०—आहुप्रहणानुब्रुवसा कथमगवादिष्यन्न वृद्ध्यभावाऽत आह—सिचि धातावात् ।
धातुपाठपरित्यागमव क्षिप्य धातुर्गमिति भावः । आहुतिर्यवधिषयां च वै
सत्यज्ञरमन्त्यमस्मादि भाष्यशामान्यात्संभ्रमराभास्य आचारकिञ्चभाव इति ।
अत्रावृत्तादिति । न च सिचिऽऽहस्य विसेषणात्सिद्धिः । अस्मादेव आपकादेतत्प्रकरणेन हत
भाष्ये वृद्धिभावा एव सिच्युत्पत्तेरिति विज्ञापयाम् । अत एव अत्रावृत्तावमन्त्रगम इति पक्षेऽपि न
वृद्धिरवकासावित्यादौ च न वृद्धिरिति भावः । जा तप्रहणादावेति । सजात्याध्यानेकप्रहणादि-
त्यर्थः । तदैकमेव गीगमन्त्यत्वं वाच्यम् । स्पष्टार्थमवबोधयाम्यति—किंतु इल इति ।

हुम्यन्त० । गुणेनेति । जागोर्बृद्धिप्रतिषेधेनेति भावः । गुणस्य सिचि वृद्धि-
प्रतिषेधश्चावकाशात्—अथो लंति । इयं हि गुणोत्तरकालप्राप्तेति भावः । सामान्य-
लक्षणेन—सावधातुकार्यधातुकार्यमित्यनेन । दुज्ञानत्वादिति । अगतिरिति विज्ञापयामि
भावः । अत उपधाया इति । गुणस्तु जागरित इत्यादौ सावकाश इति भावः ।
वृद्धिमात्रेति । गुणोत्तरमाविवृद्धिमात्रेणार्थः । इदं चिन्त्यम् । अत उपधाया वृद्धि-

[७. २. ४] इति तस्याः प्रतिषेधो भविष्यति । इयं तर्हि—प्रतिषेधोत्तरकाला
वृद्धिरारम्भतेऽतो लान्तस्य [७. २. २] इति ।

अपर आह—कक्षया कक्ष्या निमातव्या । सिचि वृद्धिश्च प्राप्नोति गुण-
श्च । गुणो भवति । गुणे कृते स्पर्शवे च हलन्तलक्षणं वृद्धिः* प्राप्नोति,
नेटि [४] इति च तस्याः प्रतिषेधो भवति । प्रतिषेधोत्तरकालमनो हलादे-
र्लघोः [७] इति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति, न च किञ्चित् । अतो लान्तस्य
[२] इति च वृद्धिः प्राप्नोति, न च किञ्चित् ।

प्र०—विशेषणोः प्रतिषेध आधीयते तदा जागृमहणं शक्यमकर्तुम् । इयं तर्हीति । आधोऽ-
यमुत्सर्गपवादयोः कर्मः । नेटीति प्रतिषेधे प्राप्तेऽतो लान्तस्येति वृद्धेरारम्भात्प्रतिषेधो-
त्तरकालेऽप्युच्यते । पाठक्रमेण पूर्वकालाऽपि । अपर आहति । पूर्वोक्त एवाधो
वाधोऽयुत्स्यन्तरेणोन्यते । कक्षययेति । कक्षया विशिष्टदेशस्थं तुलामूर्ध्नं वणिजो व्यव-
हरन्ति । अत्र तु कक्ष्येव कक्ष्या यथा कक्ष्या इत्याणां गुरुत्वं परिच्छिन्नन्ति
तथा शास्त्रं कार्याणां सामान्यविरोधावस्थाभावेन बलमलं व्यवस्थापयति हर्म्या-
वस्थावचनो वा कक्ष्याशब्द उपचारादिहत्वस्थावचनः । तत्र किं कार्य सामान्या-
वस्थं किं विरोधावस्थमित्येवं कक्ष्यया कक्ष्या निमातव्येत्यर्थः । एतं वा कक्ष्या यथा
तुल्यकक्ष्याविति । तत्र 'जागृ इ स् ईन्' इति स्थिते चार्णदाहो विधिर्बलीयानिति
यणदेशं वाधित्वा सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः प्राप्तस्त्वपवादत्वाद्वाधित्वा सिचि
वृद्धिरिति वृद्धिः प्राप्ता तामपवादत्वाद्वाधित्वा जाग्र इति गुणः प्राप्नोति । भाष्य-
कारस्तु दुर्बलत्वादुत्सर्गपरिहृत्य वृद्धेरारम्भ गणयति—न च किञ्चिदिति । तस्याः
पालिक्या वृद्धेरपवादभूतं न किञ्चिद्गुणविधानमस्ति यतो जागृमहणमकर्तव्यं स्यात् ।

उ०—वाधकेन तस्य चारिताध्याजागरक इत्यस्य सिद्धेभानेकजाग्रवाधे मानाभावे इति भाष्या-
शयात् । जागृमहणमेव च जाग्रकं जाग्रकानां सजातीवापेक्षस्युचितमिति सूचयति । यत्
प्रतिषेधात्पूर्वं पाठादुत्तरकालेऽप्युक्तमत आह—आधोऽयमिति । पाठक्रमादर्थः, कर्मो बलीया-
निति भावः । पीनकर्मं परिहरति—पूर्वोक्तेति । पूर्वं प्रतिज्ञाभावमिदानीं हेतुप्रदर्शनमिति
भेदः । तथा शास्त्रमिति । बलवता वाधकेन दुर्बलं वाधकं परिरिच्छेत्तन्मिति भाष्यार्थ इति
भावः । हर्म्यावस्थेति । द्वितीयां पूर्त्तया च कक्ष्यां प्रविष्ट इति व्यवहारमिति भावः । विशेष-
वाचिनः सामान्यपरत्वं लक्षणेऽपवाद—उपचारादिति । एतं वेति । कक्ष्यविहर्तेमान्यस्य वर्णं
निमातव्यं दुर्बलमिति जातमिति भाष्यार्थ इति भावः । दुर्बलत्वादिति । भाष्यस्त-

नेहृवशि कृते ॥ ७ । २ । ८ ॥

किमर्थं पुरस्तात्प्रतिषेध उच्यते न विध्युत्तरकालः प्रतिषेधः क्रियते ? तद्यथा—अन्यत्रापि विध्युत्तरकालाः प्रतिषेधा भवन्ति । कान्यत्र ? कर्तरि कर्म-
व्यतिहारे, न गतिहिमार्थेभ्यः [१. ३. १४; १५] इति । देवनाहं च,
नेन्द्रस्य परस्य [७. ३. २१; २२] तत्रायमप्यर्थो द्विरिद्ग्रहणं न कर्तव्यं
भवति, प्रकृतमनुवर्तते*, नैवं शक्यम् । इदं सार्वधानुकग्रहणं लिङः सलोपे
संनिहितं तद्विच्छिद्येत ।

यदि पुनर्न वृद्धयद्यतुर्थः [७. २. ५६] इत्यत्रैवोच्येत ? किं कृतं
भवति ? विध्युत्तरकालश्चैव प्रतिषेधः कृतो भवति, द्विग्रेहग्रहणं न कर्तव्यमिदं
च सार्वधानुकग्रहणं लिङः सलोपे संनिहितं भवति । तत्रायमप्यर्थो द्विः प्रतिषेधो
न कर्तव्यो भवति । नैवं शक्यम् । इह हि तुष्टोथ दुष्टोयेति, कृतो भारद्वाजस्य

प्र०—गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधश्च यणपूर्वा प्राप्तयोनश्च ॥ इति संहस्रेकः ॥

नेहृवशि० । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्यार्थात्पूर्व विधिप्रकरणं पठितव्यं पश्चात्प्रतिषेध-
प्रकरणं तमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावादिति मत्वा पृच्छति—किमर्थमिति । तत्राय-
मप्यर्थ इति । न्याय्यक्रमाभयणादुपचयोऽप्यस्तीत्यर्थः । इदमर्थमिति । इदमर्थेभ्यः
सार्वधानुक इत्यत्र यत्सार्वधानुकग्रहणमिदं विधायुपात्तं वदानन्तर्यादिक सलोपेऽनस्यस्वे-
त्यत्र शक्यतेऽनुवर्तयितुम् । यदि त्विदं विधे परस्मार्द्धजमोर्ध्वे धेत्यस्यानन्तरं नेहृ-
वशि कृतौत्यादि प्रतिषेधप्रकरणं क्रियते तदा तेन विच्छिद्यत्वात्सार्वधानुकग्रहणं सलोप-
विधौ नानुवर्तनं । सुष्टोयेति । यथा पक्वि ययिधेत्यात्रावार्धधातुकस्येतीद् प्राप्त
एकाच इति प्रतिषिद्धा क्वादिनियमात्पुनः प्राप्तोऽचस्तास्वत्वलांति परिषिद्धस्तत्र 'श्रुत
एव भारद्वाजस्य प्रतिषेधो नान्वेभ्यः' इति नियमात्पक्ष इह भवति । एवं स्फुटं प्रयुक्तोऽपि
प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा हि—क्वादिनियमस्य बाधकमचस्तास्वदिति प्रतिषेधस्तु भारद्वाज-
स्येति नियमो बाधते । स कथं क्वादिप्रतिषेधं न बाधते । ननु च मध्येऽ-

वृ०—सामान्यत्वेनेत्यर्थः । प्राप्तय इति । प्राप्तय इति व्युत्पत्त्या कार्थोणीत्यर्थः ।

नेहृवशि० । न्यायविशेषमुक्त्वा गौरवमप्यत्र पाठ इत्याह—आन्वे तत्रायमप्यर्थ इति ।
प्राप्तिनिषेधपाठ आर्थधातुकस्येदित्यत्र निषेधासंबन्धाव पुनरिद्ग्रहणं कार्थमित्यर्थः ।
नियमात्पक्ष इति । आन्वेभ्य इत्यत्रापि भारद्वाजस्योचस्य संबन्धादिति भावः ।
ननु भारद्वाजविधिमोऽनन्तरत्वात्पुनरेतेऽचतोऽचस्तास्वदिति निषेधस्यैव बाधक इति कथं
क्वादिप्रतिषेधबाधस्तेनेत्यत आह—तथा हीति । न बाधतेति । आप्यवाप्यस्य सुतरां
बाधत्वादिति भावः । ननु चेति । भारद्वाजविधमात्परं क्वादिमूत्रपाठमाश्रित्येवम् ।

[७. २. ६३] इत्येतस्मान्नियमादिदं प्रसज्येत । कृमृभृस्तुद्रुस्तुश्रुयो लिटि
 [१३] इत्येष योगः प्रतिषेधार्थो भविष्यति । यद्येष योगः प्रतिषेधार्थो य
 एतस्माद्योगादिदं परिप्राप्यते नियमात्म न सिध्यति—पेचिव पेचिम ।
 शेकिव शेकिम । एव तर्हि 'कृमृभृ' इत्येतेषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति. स्तुद्रु-
 स्तुश्रुवां प्रतिषेधार्थं, वृड्बृजो ज्ञापकार्यम् । एवमपि सामान्यविहितस्यैवेदः+ प्रति-
 षेधो विज्ञायेन विशेषविहितध्यायं* धर्तव्यं ।

प्र०—पवादा इति न्यायाद्वारद्वाजनियमोऽवस्थान्मदिति प्रतिषेध वाच्यत्वेन, तनु क्रादि-
 प्राप्तेष्वपि । नैतदस्ति । पालिक एव परिहारो भेदेन लक्षणपेक्षायाम् । कार्यमात्रं तु
 बाध्यत्वेनापेक्षितं नैव परिहार । किं च 'न वृड्भ्यश्चतुर्भ्यः' इत्यस्मादूर्ध्वमिदं प्रकरणं
 पठितव्यमिति प्रकान्तं न तु अतो भारद्वाजस्यैवस्मात्परमिति । ततो भारद्वाजनियमा-
 त्त्वामद भनु परमिति कुतो मध्येऽपवाद इति न्यायावतार । ध्यातिन्यायाश्रये च
 सर्वप्रतिषेधवाच्येन भाव्यम् । यद्येष इति । अति भारद्वाजनियमादिदः प्राप्तस्य प्रतिषेधे
 विधेयं सभवति सति नियमार्थत्वानुपपत्तिः । एव तर्हि । योगैकदेशः पृथं योग-
 शब्देनोक्तोदकेन तु समस्त एव योगः प्रतिषेधार्थोऽनेनोक्त इति मत्वा चोक्तिम्—
 यद्येष इति । तत्र क्राशनामृकारान्तत्वात्प्राप्ति भारद्वाजनियमादिदप्राप्तिरिति तेषां
 नियमार्थं मह्यम् । स्तुद्रुस्तुश्रुवा तु भारद्वाजनियमात्क्राशनियमाच्च प्राप्तस्येदं प्रतिषेधा-
 र्थम् । वृड्बृजोरिति । एकयोगस्था अपि नावश्यमेकधर्माणः । तत्र प्रत्ययभयोऽपीदं
 प्रतिषेधो नियम्यत इति वृड्बृजग्रहणेन ज्ञायते । एवमपीति । स्तुद्रुस्तुश्रुभ्यः प्रतिषेधो येन
 नाप्राप्तिन्यायेन क्राशनियमप्राप्तमेवेदं निवर्तयेत्, तनु भारद्वाजनियमप्राप्तमित्यर्थः । स

उ० ननु क्रादिप्रतिषेधमिति । भारद्वाजनियमेवावस्थान्मदिति प्रतिषेधनिकृताप्रमाणा-
 वस्थान्मदित्यनेन न क्रादिनियमस्य वाधो नापि भारद्वाजनियमेनोत्तरत्वादिति भावः ।
 मध्येऽपवादस्याभावेऽप्यनन्तरस्येति स्वार्थो दुषारोऽत आह—उवाचानि । भाष्य-
 प्रतिषेधार्थो भविष्यतीति । स्तुद्रादिग्रहणसामर्थ्याद्भारद्वाजनियमप्राप्तितस्य निषेध
 इत्यर्थः । ननु कृमृ इत्यस्य प्रतिषेधनियमोभयार्थत्वाच्च दोष इति चेत्तदमंभयमाह-
 यति भारद्वाजेति । भाष्ये नियमात्प्र इति । नियमार्थाद्योगस्य इदं प्रतिप्राप्यते स
 च सिध्यतीत्यस्य । ननु कृमृभृग्रहस्य प्रतिषेधार्थेवमुपपेक्षार्थमेकदेशस्य तवर्ध-
 त्वकथनं पुरापरविकृतमन आह—योगैकदेश इति । भारद्वाजनियमात् यस्यास्य
 क्रादिनियमादिति विवकः । मध्येऽपवादोपासनामेककपतैव युक्त्येन आह—
 एकयोगस्था अपीति । यदा तादृशयोगावातेकाऽपि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यत
 इति भावः । ज्ञायत इति । एतच्छोत्तरत्र स्फुटी भविष्यति । नन्विषेधोपासकस्यैवेदं

पुरस्तात्पुनः प्रतिषेधे मन्थनारभ्यापवादोऽयं भवति, तेन यावानिगताम् तस्य सर्वस्यैव प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि खल्वप्येषोऽभिप्रायमनन्तरं कियत इति पुनस्तादृशं प्रतिषेधे सति तत्र कल्पिते । कथम् ? इदमस्ति नेद्वयं कृतीति । ततो वक्ष्यामि—आर्षधानुकस्य वलादेरिति । इदित्यनुवर्तते, नेति निवृत्तम् ।

अथ कृदग्रहणं किमर्थम् ? इह मा मृत्—विभिदित्वं विभिदिमेति । नेत-
दस्ति प्रयोजनम् । कृमृवृत्स्तुद्रुमुधुवो लिटि [१३] इत्येनस्मान्नियमादपेक्षं
मविष्यति । नात्र तेन परिप्रापणं प्राप्नोति । किं कारणम् ? प्रकृतिलक्षणस्य
प्रतिषेधस्य स प्रत्यारम्भः, प्रत्ययलक्षणभाय प्रतिषेधः । उभयोः स प्रत्या-
रम्भः । कथं ज्ञायते ? वृद्धवृजोर्ग्रहणात् । कथं कृत्वा आपकम् ? इमौ वृद्धवृ-

३०—हि मन्थयेव प्राप्तमन्थधातोः स्थादेव पुरस्तादिति । इत्याश्रयनाभित्वविषयविशेष-
मनारभ्याधानेन प्रतिषेधेन बाध्यत इत्यर्थः । यदि तु भारद्वाजनियमात्परः प्रतिषेधः
कियेत मन्थेऽपवादा इति चाऽऽधीयेत तदा विप्रतिषेधेन सिध्येदेव प्रतिषेधः । अथ
कृदग्रहणमिति । अकृतिः क्वादिनियमादिह् भविष्यतीति मत्वा प्रथमं । नात्रेति । भिन्न-
जातीयत्वादिति भावः । क्वादिनियमो हि प्रकृत्याभयप्रतिषेधविषयमेवेदं प्रापयेद् विभेदि-
येति । नेद्वयं ज्ञायते तु प्रत्ययाभयं प्रतिषेधः । तद्विषयये क्वादिनियमाभावादित्थं भवेत् ।
विभिदित्वमिति । कृदग्रहणमकृतिः प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । वृद्धवृजोर्ग्रहणादिति ।
सामान्यग्रहणं विरापनिष्ठं सपगत इति प्रदर्शनार्थं वृद्धवृजोर्ग्रहणमिति मेहेतोःपादा-
नम् । वृद्धग्रहणस्य प्रयोजनं वृद्धमह इत्यादावित्यमा भूदिति । यदि च क्वादिनियमः
प्रकृत्याभयमव प्रतिषेध बाधेत न प्रत्ययाभयं तदा नेद्वयं श्रुतं किंनिति योग्यत्वेन
यथायोगं सिद्ध्यन्ताःप्रतिषेधस्य नार्थो वृद्धग्रहणः । तात्क्यमात्रं प्रत्ययाभयस्यापि प्रति-

३०—प्रतिषेधेन भाष्यमत आह—पुरस्तादिति । मन्थे मामाभ्याविहमन्थेकस्य सामान्य-
विषयमाश्रयत्वेनार्थः । अनारभ्याधानेनेति । हेतुगर्भविशेषणम् । मन्थेदेवोते ।
पुरोयेयादी भारद्वाजनियमप्रतिषेधे कृत्वा इति विषेधः सिध्यतीत्यर्थः । अस्य तु न
भारद्वाजनियमो नियतः, मन्थेऽपवादस्यावादिति भावः । किन्तु मन्थेदेवस्यापवादस्यापवाद-
त्वं चाऽऽश्रितम् । कामान्तरावपि स्वरितसुतीत्यादी पुरस्तात्प्रतिषेधारम्भस्य भविष्यतीति
दिक् । मन्थे—तत्र कियत इति । आर्षधानुकस्यति मृत् इदग्रहणमित्यर्थः । अत्राप्यभाष्य-
विशेषादधीयेदेवीदमिति मन्थमन्थमेकदेशमुक्तिः । अत्रेदग्रहणं कृत्वा गुह्यतरमसामित्य
तत्रेदग्रहणप्रत्याख्यापयतीति भाष्यमिति । भिन्नजातीयत्वादिति । सजातीयस्य हि
नियमेन भाष्यमिति भावः । प्रकृत्याभयेति । एकाव उपपन्न इतीत्यर्थः । अथ हि वक्ति
कृतीन्पुपादाभावात्प्रत्ययाभय इति भावः । ननु वृद्धग्रहादिति वक्तुमुचितमत्र आह—सामा-
न्यग्रहणमिति । प्रदर्शनार्थमिति । सर्वत्रापे मन्थो इत्यस्य इति निदर्शनापेक्षित्यर्थः ।
यथायोगमिति । कृत्वा इत्यादी श्रुतं इति वृद्धो इत्यादी नेद्वयं मन्थस्यापि प्रातिसम्बन्ध-
नम् ।

जाबुदात्तौ तयोः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति । पश्यति त्वाचार्य उभयोः
स प्रत्यारम्भ इति ततो बृहवृजोर्ग्रहणं करोति । न खत्वपि कश्चिदुभयवान्प्रतिषेधः
प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च । ततः किम् ? तुल्यजातीयोऽसति यथैव प्रकृति-
लक्षणस्य नियामको भवत्येवं प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको भविष्यति । इदं
तर्हि प्रयोजनम्, इह मा भूत्—रुदिवः रुदिमः× । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
उपरिष्ठाद्योगविभागः कल्पिते* । आर्धधातुकस्य यदेतदनुक्रान्तमेतदार्धधातुकस्य
द्रष्टव्यम् । तत इह्वलादेरिति । तत्र त्वेतावद्द्रष्टव्यं यदि किञ्चित्तत्रान्यदप्यार्ध-
धातुकग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति । अथ न किञ्चिदिह वा कृद्ग्रहणं क्रियेत तत्र
वाऽऽर्धधातुकग्रहणं को न्वत्र विशेषः ।

नेह्वरमनादौ कृति ॥ १ ॥

वग्मनादौ कृतीत्प्रतिषेधं प्रयोजयति । ईशिना, ईशिनुम्, ईश्वरः । व ॥

प्र०-पेधस्य निवृत्तिं ज्ञापयति । ननु धलर्थे वृमहणं स्वात्तस्य ह्यकिस्वादवशादित्वाकेटप्रति-
षेधाप्राप्तिः । तैतदस्ति । वयर्थेति निगम इति निपातन क्रियमाणं भाषायां ववरिथेताट-
मध्यनुजानाति । स्वात्तस्य नुत्यजातीय एव प्रतिषेधो नियमेन बाध्यताम् । एकैकाभयस्तु
कथं बाध्येत इत्याशङ्क्याऽऽह—न खत्वपीति । कृत्सुभूयो लिटि प्रकृत्याभय एवै-
काच उपदेशोऽनुदात्तादिनीदृशप्रतिषेधः प्राप्नोति । केवलायां प्रकृतेः शब्देनोपादान् ।
अयोध्येत सकृप इत्यादौ श्रुतः किर्तातीत्प्रतिषेधः प्राप्नोति, स चोभययान्प्रकृति-
प्रत्ययविशेषाभयगणदिति । तत्र । अत्राप्यन्तरङ्गत्वात्प्रकृत्याभय एव प्रतिषेधः । तस्यैव
नियमे विज्ञायमाने वृमहणमनर्थकं स्थान् । तस्मात्प्रत्ययाभयोऽपि प्रतिषेधो नियम्यत
इत्यत्र वृमहणं लिङ्गम् । प्रकृतकृत्सुभ्रपेक्षया च न खत्वपीत्युच्यते नतूभयवाप्राप्ति
प्रतिषेधः । रुदिघः, रुदिम इति । असति कृद्ग्रहणे रुगादिभ्यः सार्वधातुक
इत्येस्येदोऽत्र प्रतिषेधः स्वात्तस्य त्ववशादिरवकाशो रोदिनीत्यादौ । यदेतर्हि ।
प्रतिषेधप्रकरणमित्यर्थः । तत सार्वधातुक इत्प्रतिषेधाभावः । यद्यन्यार्धमार्धधातुकग्रहणं
कर्तव्यं तदा योगविभागेनेष्टं साध्यते । यदा त्वस्यान्यप्रयोजनाभावस्तदा लाघवार्थ

उ०-किः । ननु धलर्थेमिति । तत्र शिष्यार्थमित्यर्थः । निपातनमिति । अन्यथाप्येन निषेधेन
सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्यात्तथा च तत्सामर्थ्यादत्र वृमहणं निषेधार्थं सङ्ज्ञापयार्थमेवेति भावः ।
अत्रान्तरङ्गत्वादिति । प्रकृतिमात्राख्यत्वादिति भावः । नन्वेवं श्रुतः किर्तात्यस्योभयवत-
सत्त्वेन न खत्वपीति इत्योऽयुक्तमतः भावः—प्रकृतेति । कृत्सुभ्रविषये न कश्चिदुभयवान्प्राप्ति
भाष्यार्थः । यदि किञ्चित्तत्रेत्यादिभाष्यस्याऽऽज्ञापमाह—यद्यन्यार्थमिति । तदा योगविभागे-
नेष्टं साध्यत इति शेषो भाष्ये पूरणीय इत्यागवः । भाष्ये—अथ न किञ्चिदिति । वेदा

र—दीपिता, दीपितुम्, दीपः । र ॥ म—मसिता, भसितुम्, भस्म । म ॥
न—यतिता, यनितुम्, यत्नः । अधान्ये ये वशादयस्तत्र कथम् ? उणादयोऽ-
व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ।

नितुव्रतथसितुमरकसेषु च ॥ ७ । २ । ६ ॥

नितुव्रंष्वग्रहादीनाम् ॥ १ ॥

नितुव्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—निगृहीतिः, उपसिद्धितिः,
निकुचितिः, निपठितिरिति ।

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ ७ । २ । १० ॥

एकाग्रहणं किमर्थम् ?

एकाग्रहणं जागर्त्यर्थम् ॥ १ ॥

एकाग्रहणं कियते, जागर्तेरिष्टप्रतिषेधो मा भूदिति । जागरिता, जागरितुम् ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । उपदेशेऽनुदात्तादित्युच्यते जगर्तिश्चापदेश उदात्तः । न ब्रूम
इहार्थं जागर्त्यर्थमेकाग्रहणं कर्तव्यमिति । किं तर्हि ? उत्सार्थम् । श्रुतः किति
[११] इतीष्टप्रतिषेधं वक्ष्यति स जागर्तेर्मा भूदिति । जागरिता, जागरित-
वानिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । जागर्तेर्गुण उच्यते+ वृद्धिविषये
प्रतिषेधविषये स च बाधको भविष्यति । तत्र गुरो कृते स्वरत्वे च कृतेऽनु-
प्र० कृद्ग्रहणमेव कर्तव्यम् । प्रत्याख्यास्यते च तत्राऽऽर्धधातुकग्रहणम् । भस्मेति ।
तन्वत्रैव वक्ष्यत्युणादय इति । तलश्चाव्युत्पत्त्याभयणादेवेन भविष्यति । अन्येभ्योऽपि
टस्यत इत्यनेनात्र मनिन्प्रत्यय इत्यपेक्ष ।

तितु० । निकुचिनिरिति । कुच्येः किञ्चादिभ्य इति तित् । 'कुच्ये' नाम्ने तारे
इत्यस्माद्वा स्त्रियां तित् ।

एकाच० । एकाग्रणमिति । एकाग्रमेवानुदात्तात्प्रतिज्ञानादनुदात्ताग्रहणेनैवाति-
प्रसङ्गमिवारणात्प्रभः । इतर उत्तरार्थत्वमभिप्रेत्याऽऽह—एकाग्रहणं जागर्त्यर्थमिति ।
स जागर्तेर्मा भूदिति । जागर्तिरेवोगन्तोऽनेकाच् संभवतीति तन्निवृत्त्यर्थमेकाग्रहणम् ।
अणोर्निस्तु लुब्ध्वावात्प्रतिषेधो भवत्येव । अत्रादक प्रतिषेधाप्राप्तिकारणमन्यदर्शयति—

उ०—यदि प्रमाणमिति वदसंदेहे संदेहोक्तिः । कोऽथ विषेध इत्यनेन न सात्त्व विवक्षितं किन्तु
कृद्ग्रहणकर्तव्यत्वमेव तत्राह—लाभवार्थमिति । आप्ये आधान्य इति । मन्त्रादिषु ।

तितुव्रतथ० । ननु कुच्येः किञ्च बाधिका गुरोभ इत्यकारप्रत्ययः स्यात्त आह—
कुच्येरिति ।

एकाच० । ननु जागर्तेर्गुणस्य इष्टिप्रतिषेधबाधकत्वेऽपि प्रकृते किञ्चावात्तमा आह—
इष्टप्रतिषेधस्येत्यर्थ इति । परत्वादगुणे स्वरत्वे चेष्टप्रतिषेधप्राप्तेरित्यर्थः । अन्यार्थमिति ।

गन्तत्वादित्प्रतिषेधो न भविष्यति । ननु चोपदेशाधिकारात्प्राप्नोति । उपदेश-
ग्रहणं निवर्तयिष्यते । यदि निवर्त्यते-स्तीर्त्वा पूर्वा, इत्योत्वयोः* कृतयो रपरत्वे
चानुगन्तत्वादित्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोषः । आनुपूर्व्या सिद्धमेतत् ।
नात्राकृत इत्प्रतिषेध इत्योत्वे प्राप्नुतः । किं कारणम् ? न क्त्वा सेट् [१.
२. १८.] इति कित्प्रतिषेधान् । इदं तर्हि—आतिस्तीर्षति, निपुर्णति* ।

प्र०—यत्तद्वर्षति । स बाधक इति । इत्प्रतिषेधस्येत्यर्थः । उपदेशाधिकारादिति ।
अन्यार्थमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यम् । उपदेशे च जागर्तकगन्तो भवतीति प्रतिषेधप्रसङ्गः । इतर
उपदेशाधिकारस्य प्रयोजनान्तरमपर्यभाह—उपदेशग्रहणं नियर्तयिष्यत इति । स्तीर्त्वा
पूर्वोति । इत्त्वादित्पु कृत्वानुगन्तत्वात्, त्वन्त्यादौ च सांप्रतिकोगन्तसंभवे भूतपूर्वगत्य-
भयगुणस्यानुगन्तत्वादित्प्रतिषेधो न स्यात् । उपदेशाधिकारात्तुपदेश उगन्तत्वात्सप्रत्यनुगन्त-
त्वेऽपि प्रतिषेधः प्रवर्तते । आनुपूर्व्येति । स्त त्वा इति स्थितं कित्त्वनिषेधाश्रय इत् इदमश्रयश्च
कित्त्वनिषेध इति प्रागेव समिहितं कित्त्वमाश्रित्येत्प्रतिषेधः प्रवर्तते तत् इत्त्वार्थान्तर्यम् ।
अत्र चोदाने कृत्वानुगन्तत्वात् प्रतिषेधनिमित्तो गन्तत्वोपगमात्पुनरित् प्राप्नोति । तस्मिन्
सति न क्त्वा सेटिति कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणो सति स्मरत्वेति प्राप्नोति । नैष दोषः ।
पूर्वमेव प्रसक्तस्येदं जलजलाप्रतिषेधेन बाधितत्वात्प्रत्यस्य संस्कृतत्वाद्भ्रष्टावसरत्वात्पुनः
प्रवृत्त्यभावान् । आतिस्तीर्षतीति । भ्युकः कितीत्यत्र विशिष्टानुबन्धोपलक्षितं प्रत्यय
आश्रितः । सति महगुहोऽर्थेयत्र तु साक्षादिति किंरूपमाश्रित्यास्योपन्यासः । अत्रेत्त्व-
रपरत्वयोः कृतयोरनुगन्तत्वादित्प्रतिषेधो न स्यात् । उपदेशाधिकारात्तुगन्तत्वावस्थाया-
मपि भवति । सति महगुहोऽर्थेयत्र चशब्देनोक्तानुबन्धेन । भ्युकः कितीत्यनेन त्वत्र

उ०—स्तीर्षमित्याद्यर्थमिति भावः । इत्त्वादित्पु कृत्विति । अन्तरात्त्वादिति भावः । कित्त्व-
निषेधाश्रय इति । असति कित्त्वनिषेधे प्रतिषेधप्रसङ्गेति भावः । कित्त्वनिषेधो न क्त्वा
सेटिति । तत् इत्वेति । सतीत्यकिरवेन बाधकगुणप्रवृत्तेरिति भावः । बाधकविषयपरिहारेण
च बाध्यस्य प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । गुणो सतीति । दीर्घस्यासिद्धत्वेन कृत्प्रत्ययत्वात् । लक्ष्यस्य
संस्कृतत्वादिति । कृत्प्रत्ययार्थेन संस्कृतत्वादित्यर्थः । अयं चेदो विषये अत्रावसरत्वावाधयने
हेतुः । वस्तुना निमित्तानावपरिभाषया भाष्येऽन्वाधयनादुगन्तत्वापगमेऽपि प्रतिषेधापगमा-
भावेन न पुनरित्प्रतिषेधो विन्यस्यते । अत्रावसरत्वावरोधः शाब्देऽन्वाधयनस्यैको गुण-
वृत्तिरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वात् । नन्वातिस्तीर्षतीत्यत्रापि सत्तादेरेव सजः कित्त्वादि-
हमन्वानुपूर्व्या सिद्धमित्यासङ्गं कृत्प्रत्ययान्तरं तद्गतं च कित्त्विकोपमाश्रित्य परिहारा-
न्तरकथनाच्चोदाहारीत्याह—भ्युक इति । सति प्रदेशेनोदाहृतप्रतिषेध इति भावः ।
अत्रापि पूर्वमेव सिद्धमिति किमुगनुकर्वेणार्थेन चेनेत्यत आह—भ्युकः कितीत्यनेन

इत्त्वोत्त्वयोः कृतयो रपरत्वे चानुगन्तत्वादित्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं
श्रुकः किति [११] इति । इट् सनि वा [४१] इत्येवं भविष्यति । इदं
तर्हि—आस्तीर्णम्, निपूर्ताः पिशडाः । इत्त्वोत्त्वयोः कृतयो रपरत्वे चानुगन्तत्वा-
दित्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । इट् सनि वेति सनि विभाषा, यस्य-
विभाषा [१५] इति प्रतिषेधो भविष्यति ।

प्र०—प्रतिषेधो नास्ति । इट्प्रतिषेधाश्रयत्वात्कलादित्वस्य, भलादित्वाश्रयत्वात्किञ्चस्य,
किञ्चाश्रयत्वादित्प्रतिषेधस्येतीतरंतराश्रयप्रसङ्गात् । इट् सनि वेति । स्तु स इति स्थित
ऋकारान्तावस्थायां पक्ष इहभावः । तथा हीट् विकल्पस्य निरवकाशत्वात्संप्राप्तिका-
भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणमित्यन्वाद्या न तावद्गुणस्य प्रयुक्तिः सप्रेट्पक्षे वनो वेति
दीर्घविकल्पे रूपद्वयमातिस्तरिपति आतिस्तरिपतीति । इहभावपक्षे त्वातिस्तरिपतीति ।
अत्रोच्यते—इहभावपक्षे किञ्चाद्गुणे निषिद्ध इत्यपरपरत्वयोः कृतयो पुनरिट् प्राप्नोति ।
न चेद् सनि वेति विकल्पविधानमनर्थकम् । ऋकारान्तावस्थायां पक्ष इहभावे किञ्चं
सतीत्वरपरत्वयोः कृतयोरिटि सति गुणे च सत्यातिस्तरिपतीति रूपसंपादनार्थत्वादि-
कल्पस्य । अत्र समाधिः—नित्यमिति प्राप्ते विकल्पविधानाद्गुणस्य सत्त्वात्कल्पस्य
सिद्धत्वात्पुनरिहलक्षणं न प्रवर्तते । आस्तीर्णमिति । कृतेऽकृते चेति किदेव निष्ठेत्यनेन
विरोधेणास्योपन्यासः । यस्य विभाषेति । ननु ऋकारान्तस्य सनि विकल्पविधानाभि-
त्यत्वादित्त्वोत्त्वयोः कृतयोरनकारान्तत्वाद्यस्य विभाषेति प्रतिषेधाप्रसङ्गः तैष दोषः ।

उ० त्विति । सनि प्रहेत्यत्र तु कितीत्यवयवेष्टमात्रं दोष इति भावः । भाष्ये श्रुकः कितीत्यस्येत
'श्रुक' इति कर्तमाने सनि प्रहेत्यनेनेत्यर्थः । ननु ऋकारान्तावस्थायां वेदप्रतिषेधो न पुनरी-
त्योन्वे इति कथं लभ्यतेऽत आह—तथा हीति । कश्चे सनि प्रहेति प्रतिषेधे प्राप्त इट् सनि
वेति विधीयमानो विकल्प इत्योरवयोः कृतयोर्बत इति निमित्तस्य विहतावाक्य स्यादिति
पूर्वमेव प्रवर्तते । एवं गुणादपि । अद्यापि भूतपूर्वगत्याश्रयणं तदा जित्वात्वं तस्य । इत्योन्वे
रिति कृतेऽकिञ्चाद्गुणेन कश्चित् इत्यनित्ये इति भावः । न तावद्गुणस्येति । उपलक्षण-
मिदमित्योन्वेयोरपि । इट्पक्षे गुणः । तदेवावे सनः । किञ्चात्तदभाव इत्योन्वे । पुनरिट्
प्राप्नोतीति । अनुगन्तत्वेन निषेधाप्राप्तेरिति भावः । नित्यमितीति । अस्य तद्भावकतिषेधे प्राप्त
इति शेषः । प्रज्ञावसरण्यावाश्रयणे हेतुः—सत्यस्य सिद्धत्वादिति । सत्कृतत्वादित्यर्थः । एवं
च सत्ये लक्षणस्येति भाष्येन पुनरप्रयुक्तिरिति तत्त्वम् । इदमप्युक्तरीत्या चिन्तयम् । अनेन
विरोधेणेति । एवं चात्राऽऽनुपूर्वा न सिद्धितानि निषेधान्तरप्राप्तेरिति भावः । प्रतिषेधा-
प्रसङ्ग इति । आदित्येति योगविभागेन शपकेन अनुपादेर्विभाषा अनुपादेर्विषयः—

इहार्थमेव तर्हि वध्यर्थमेकाग्रहणं कर्तव्यम् । वध इत्प्रतिषेधो मा भूदिति ।
वधिपीष्टेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि वा एकाग्रहणे
वध इत्प्रतिषेधः प्राप्नोति । वधिपीष्टेति । किं कारणम् ?

वध इत्प्रतिषेधः संनिषात एकाच्च्वात्प्रकृतेश्चानुदात्तत्वात् ॥ २ ॥

संनिषाते चैव हि वधिरैकाच्श्चयते प्रकृतिश्चास्यानुदात्ता ।

किं पुनः कारणमेवं विज्ञायत उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादिति ?
यद्लोपार्थम् यद्लोपे मा भूदिति । चेभिदिता, चेभिदितुम् । चेच्छिदिता
चेच्छिदितुम् ।

प्र०—सनि विकल्पविधानं श्रुत्वागन्तव्यस्यापेक्षणेऽपि यस्य विभाषेत्यत्र यस्य कचिदिद्-
विकल्पो दृष्टः स धातुराधीयते न तु विकल्पकारणभूकारान्तत्वम् । भवति
केरवोत्त्वयोः कृतयोरपि स एव धातुरिति प्रवर्तते प्रतिषेधः । तदेवमुपदेशग्रहण-
स्योत्तरप्रानुपयोगादननुवर्तनात्प्राग्विहित इत्यत्र गुरुपरस्वयोः कृतयोरनुगन्तत्वाभ्युक्तः
किंतिप्रतिषेधाभावादुत्तरार्थमेकाग्रहणं न कर्तव्यम् । वध्यर्थमात्रं । वधश्चो-
कारान्तोऽनेकाजादेशः । इतर उपदेशग्रहणमनुवात्तस्यैव विशेषणं न त्वेकाच इति
मन्यमान आह—एतदपीति । वधिपीष्टेति । आशिपि लिङ् । कर्मण्यात्मनेपदम् । अतो
लोप इत्यकारलोपे कृते वधिरैकाच् । अकारोच्चारणं त्ववधीदित्यदौ हलन्तलक्षण
वृद्धिनिवृत्त्यर्थं स्यात् । प्रकृतेश्चानुदात्तत्वादिति । यस्मात्प्रकृतिर्हन्तिरनुवात्ता तस्या-
भ्योपदेशावस्था गृह्यत । सैव चानेन रूपेणावस्थिति संप्रत्ययः । तत्र प्रतिषेधः
प्राप्नोति । ततश्च कृतमप्येकाग्रहणमनर्थकम् । किं पुनरिति । उभयविशेषणमुप-
देशग्रहणमस्तु । ततो वधेरुपदेशोऽनेकाच्च्वात्प्रतिषेधाप्रसङ्गः । चेभिदितेति । त्रिः प्रयोगे

उ०—इति वध्यसाधनत्वादिति भावः । प्रवर्तते प्रतिषेध इति । षडुपाधेरिति ताऽऽधीयत
इत्यभिप्रायः । अस्तुतस्तु परिहित इत्यत्र यस्य विभाषेत्यत्र कारणयोत्तरप्रानुवृत्ति-
भावसाम्येव । अत्रावसरमप्यस्यात्र शाब्देऽप्यवयवात् । इह किंचित्प्रपो इति न्याये-
नेहापि कलमावयवकमित्याजयतामादराद्वगवता तथा नोक्तम् । अकारान्त इति । अन्यथा-
वधीदित्यत्रातो हलादेरिति वृद्धिः स्यात् । अस्तुतत्वे त्वल्लोपस्य स्थानिवरवाज शेषः । एकाच्-
ग्रहणे हन्ते तु वधुपदेशोऽनेकाच्च्वादिप्रतिषेधाप्रसङ्गः इति भावः । हन्तेः परस्मै-
पदित्वादादूर्वाभावाच्चाऽऽह—कर्मणीति । हलन्तलक्षण्येति । अतो हलादेरिति विकल्प-
विह्वल्यर्थमित्यर्थः । अतोपस्य स्थानिवरत्वेन तिच्चराकाराभावादिति भावः । प्रकृतिर्हन्ति-
रिति । प्रकृतिशब्देन स्थान्मुच्यत इति भावः । तस्याभ्येति । हन्तरेव शाब्दादुपदेशो
वाप्येस्तु तद्विकारत्वेन प्रावयाज्ज मुच्य उपदेश इत्यर्थः । तथाह—सैव चोक्तं ।
माप्ये समिपात इत्यस्य प्रतिषेधमवृत्तिकार इत्यर्थः । उपदेशोऽनेकाच्च्वादिति । इतो

एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं
चेत्कृत्रादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य ॥ ३ ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्कृत्रादिभ्यो
लिटि नियमस्यानुपपत्तिः । किं कारणम् ? अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य द्विवचने कृत
उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । अमनीट्प्रतिषेधे
नियमो नोपपद्यते । अमति नियमे को दोषः ?

तत्र पचादिभ्य इडवचनम् ॥ ४ ॥

तत्र पचादिभ्य इड वक्तव्यम्.—पेचिम, शेकिम् ।

सनश्चेट्प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

सनश्चेट्प्रतिषेधो वक्तव्यम्.—विभित्सति, चिच्छित्सति । द्विवचने कृत
उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ।

इड च नीतः तत्वे कृतेऽनच्क्त्वादित्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ।

प्र० द्विवचने भवति भिदिरुपदेशेऽनुदात्त, उपदेश एकाजित्यस्योऽलोपे कृते सप्रत्ययेका-
चत्वेऽपि प्रतिषेधप्रसङ्गः । श्रूयमाणे त्वेकाच्यश्रूयमाणे आनुत्तिमन्त्ययैकत्वमव्याया
बाधनात्प्रतिषेधाभावः । समुदायस्य चैकाङ्गभङ्गा ननु प्रायेकमित्येकाचोऽङ्गादित्या-
ध्ययणात्परिभद्ररूपभयोऽपि प्रतिषेधो न भवति । अनुव तत्विशेषणं चेदिति । उभय-
विशेषणेऽप्यनुदात्तविशेषणं भवतीति सामर्थ्यादनुदात्तस्यैव यदि विशेषणमित्यवधारणं
द्रष्टव्यम् । अमति नियम इति । कादिनृत्रं प्रतिषेधार्थमस्तु । एवमपि चकृष इत्यादि
मिथ्यति । विभिदित्येयादी चैकाच्त्वाभावात्प्रतिषेधाभावादित् मिथ्यतीति भावः ।
पेचिषेति । एत्वाभ्यामलोपयो कृतयोरेकाच श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधप्रसङ्गः । नीत
इति । दधाने सप्रत्ययेऽच उपसर्गात् इति तत्वे कृतेऽनच्क्त्वादेकाच्यभावादित्प्रति-
षेधाप्रसङ्गः । तत्त्वस्य द्विपदाभयत्वाद्द्विपदादन्तरङ्ग इट्प्रतिषेधेऽसिद्धत्वादिति परिहारः

उ०—अथेयपि स्वरूपज्ञापनाय मुख्य उपदेश इति भावः । ननु स्थाने द्विवचन उपदेश
एकाग्रनुदात्तवचनस्य महत्वात्कथं महत्लोप इट्प्रतिषेधः । न च स्थानिवचनत्विधत्वादि-
त्यत आह—द्विप्रयोग इति । ननु यस्य स्वकथनात्कथमत्र निषेधप्रसङ्गोऽत
आह—अतोऽलोपेकृत इति । वलोपस्याप्युपलक्षणमिदम् । अनेन महत्त्ववचनत्वमस्य
भाष्यस्य नेति सूचयति । अत एनामे स्थानिवचनेन समाधानपरं भाष्यं संगच्छते ।
ननु परस्व भिदिरुपस्य सप्रत्ययकाधनात्तदाभवः प्रतिषेधः एवायत आह—समुदायस्य
चेति । यथा चैतत्तर्थाकाचो हे इष्यत्र स्फुर्पादित भाष्ये । तत्वे कृत इति ।
परत्वादिति भावः । द्विपदेति । उपसर्गकात्तदाकथेयर्थः । उत्तरपदाधिकारे बहिरङ्ग-

नैष दोषः । आनुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नाप्राकृत इदं प्रतिषेधे तत्त्वं प्राप्नोति । किं कारणम् ? ति किञ्चित्पुच्यते । यदप्युच्यते एकाच उपदेशोऽनुदात्तादित्युपदेश-वचनमनुदात्तविशेषणं चेत्कृत्रादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वाप्रतिषेध-स्येति मा भून्नियमः । ननु चोक्तं तत्र पचादिभ्य इहवचनमिति । नैष दोषः । उक्तं तत्र यत्प्रहणस्य प्रयोजनं समुच्चयो यथा विज्ञायेत धलि च सेटि, किञ्चति च सेटीति । यदप्युच्यते सनश्चेदप्रतिषेध इति ।

उभयविशेषणत्वात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

उभयमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः । उपदेशोऽनुदात्तादुपदेश एकाच इति । यद्वलोपे कथम् ?

यद्वलोपे च नदन्तद्विर्वचनात् ॥ ७ ॥

सन्त्यहन्तस्य स्थानं द्विर्वचनं* तत्र संप्रसुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति यः स एकाचुपदेशोऽनुदात्तः । अद्यापि द्वि.प्रयोगो द्विर्वचनमेवमपि न दोषः । न ह्यस्य भिद्युपदेश उपदेशः । किं तर्हि ? चेभिद्युपदेश उपदेशः । अद्यापि

प्र०-परिहारान्तरस्य सद्भावाभाऽऽभित । तदेव दर्शयति—आनुपूर्व्या सिद्धमिति । यत् प्रहणस्येति । आरम्भसामर्थ्यादस्य एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटीत्यनुवर्तनाच्चान्तरेणापि यत्प्रहणं यत्पेव सेट्येत्वाभ्यासलोपयोः सिद्धत्वात्प्रहणं किञ्चता समुच्चयार्थम् । कतश्चेति कृत एत्वाभ्यासलोपचोर्बिधाने पंचिवेत्यादीनि रूपाणि मिथ्यन्तीति नार्थः क्वादि-नियमेन । उभयविशेषणन्यादिति । एवं सत्युभयं विशेषणत्वेन संस्पर्शादनुगृहीतं भवति । एतदर्थं चोपदेश इति मध्ये पठितम् । उभयविशेषणे च क्वादिनियमात्-क्वादिभ्य इटः सिद्धत्वात्थलि च सेटीत्यत्र यत्प्रहणं विस्पष्टार्थम् । सन्त्यहन्तस्येति । सन्त्यहन्तरिति पृष्ठी । तत्र भिद्यशब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य सर्वे सर्वपदादेशा इति शब्दान्तर आदेशो कृतोऽयं धातुरयं प्रत्यय इति विभागाभावादित्प्रतिषेधाभावः । नन्वेवं विभित्सतीत्यत्रापि प्रतिषेधप्रसङ्गः । इहप्यस्मिन्पक्षे न प्राप्नोतीत्यदोषः । अथवाऽत्रासमाभासापक्षान्तरापर्येणाऽऽह—अधार्पात् । न ह्यस्येति । आचार्यस्य भिद्युपदेशाभये होकात्त्वादनुदात्तत्वाच्चेदप्रतिषेधः स्थान् । यद्वन्तस्य तूपदेशो गृह्यमाणे

उ०-परिभाषाया अप्रवृत्तेरश्वान्निष्पन्नमिदम् । धन्येवेति । अविकृतः सेटिकरस्थल एव संभवादिपर्यर्थः । किञ्चतेति । सेटीभ्युपपत्तिरप्यस्य । कत्र सेटप्रहणं कालावधारणार्थं धलीम्वेद एकि पूर्वेण च स्थिति सिद्धेस्तदाह इटि कृत इति । विस्पष्टार्थमिति । प्रतिपत्तिनापवादार्थमिष्यार्थः । अप्राप्तमाभासाविति । द्वि.प्रयोगपक्षस्यैव युक्तत्वादिति भावः । इयं शब्दार्थमाह—आचार्यस्येति । अनुदात्तत्वाच्चेति । अथपक्षरेणान्तोदात्तत्वा-

यदि तर्हि य उभयोः स कृत्स्नः, स च न्याय्यो वध इदं प्रतिषेधः प्राप्नोति—
 आवधिपीष्टेति । नैष दोषः । आद्युदाननिपातनं करिष्यते, स निपातनस्वरः
 प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्वाचो वक्तव्यः । यथैव हि स
 निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधत एव प्रत्ययस्वरमपि बाधेत—आवधिपीष्टेति ।
 नैष दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्राऽऽर्ध-
 धातुकसामान्ये वधिभावे कृते सति शिष्टान्प्रत्ययस्वरो भविष्यति ।

अथ के पुनरनुदात्ताः ? आदन्ता अदरिद्राः । इवर्णान्ता आशिश्चिडीशी-
 दीधीवेवीङ्गः । उवर्णान्ता युरुणुधुष्णुस्नुगुर्वर्जम् । ऋदन्ता आजागृह्वृजः ।
 शक्तिः कवर्णान्तानाम् । पचिवचिमिचिमुचिरिचिविचिप्रच्छयजिभजिसृजिन्य-
 जिभुजिभ्रस्त्रिभ्रिस्त्रिजुजिणिजिवजिसस्त्रिस्त्रयश्चवर्णान्तानाम् । मदिशदिहदि
 च्छिदितुदिस्विदिभिदिस्कन्दिक्षुदिनिघनिघिन्दिविघतिराधियुधिमुधिगुधिकुधि-
 रुधिसाधिव्यधिवन्धिमिध्यनिहनिमन्यतयस्त्वर्णान्तानाम् । तपितिपिबपिगपिचुपि-
 लुपिलिपिस्वप्यापिक्षिपिस्पितृपिटपियभिरभिलभियमिरमिनमिभमयः पवर्णान्ता
 नाम् । रुशिरिशिदिशिविशिलिशिस्पृशिशिदशिकुशिमृशिशिदंशित्विपिमृपिकृपिक्षिपि-

प्र० तिपत्तिहेतुशास्त्रवाचिन आशयणम् । वध इदं प्रतिषेध इति । भिद्युपदेशस्थानीयो
 हन्त्युपदेशः । तत्र हन्तिरेकाजनुदात्तत्वेति सत्यपि वधेरुपदेशोऽनेकाच्छेदे हन्त्युपदेश-
 धर्माश्रयेदं प्रतिषेधप्रसङ्गः । न चाकारलोपस्य यकन्त इवात्रापि स्थानिवद्भावेन व्यवधा-
 नम् । नन्यपि स्थानिवधे प्रकृतिप्रत्ययोरानन्तर्याणकृते तु स्थानिवत्त्वादकारेण
 भिदिप्रत्यययोरानन्तर्यविच्छेदान् । आद्युदात्तनिपातनामिति । उत्सामध्यादुपदेशविष-
 यानुदात्तत्वाभय इदं प्रतिषेधो न भवति नष्टेनदाद्युदात्तत्वं प्रयोगसमवायि, प्रत्यय-
 स्वरेण तस्य बाधनाम् । अर्धं तु कीया इति । आर्धधातुके भवा इति वृद्धाच्छ । यदि
 तदार्धधातुकविशेषनिमित्ता अप्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु भवन्ति तदा यदुक्तं वधिभावा-

उ०—शब्दस्येति । शास्त्रवाचिन इति । करणानुत्पत्तेरिति भावः । यथा शास्त्रपदेनोच्चारणमेवं
 भाववचन एव स इति बोध्यम् । पद्यन्वेदेनकारणाने वध इदं प्रतिषेध इत्युत्तरभाष्यामुपस्थितिः ।
 इधेः साक्षात्प्रतिपत्तिहेतुशास्त्रस्य तदकारोच्चारणस्य च सत्त्वात् । अदृष्टेनकारणच्छेदेनाम्ब-
 यस्वीत्सर्गिकत्वेन लघ्वानुरोधेन ओपदेशावाक्येदेनैकाच इत्यर्थान् । तथाऽप्येतदभिप्राय-
 सज्जानामस्योभयो रधान्वादेनबोर्देस्तस्यैव महजमित्यर्थे मन्वानस्य सा शक्ता तथैव च
 सिद्धान्तकेदेभिन्न उक्तम्—उपदेशविषयेति । हन्त्युपदेशविषयेत्यर्थः । अनवस्थितेषु
 प्रत्ययेजिति । आर्धधातुक इत्यादेर्विवक्ष्यसप्तमीत्याशयनादिति भावः । तद्विद्वन्वत इति ।
 वाचनिक एव तत्र विप्रतिषेध इति निरूपितमस्माभिः प्राक् । वस्तुतोऽत्रावच्छेदकारण्येदे-

विपिपिपितुषिदुषिद्विपिचसिवसिदहिदिहिवहिदुहिनहिरुहिलिहिमिहयभ्योऽन्ता-
नाम् । यसिः प्रसारणी ।

कृस्मृष्टुस्तुदृस्मृष्टुयो लिटि ॥ ७ । २ । १३ ॥

कृजोऽसुटः ॥ १ ॥

कृजोऽसुट इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—संचस्करिच सचस्करिम ।
ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । गुणे* कृते रपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो-
न भविष्यति । एवमप्युपदेशाधिकारात्प्राप्नोति* । तस्मादसुट इति वक्तव्यम् ।

श्रीदिनो निष्ठायाम् ॥ ७ । २ । १४ ॥

शिवग्रहणं किमर्थं, न प्रसारणे कृते प्रसारणपूर्वत्वे चोगन्तादित्येव सिद्धम्- ?
अत उत्तरं पठति—

प्र०—स्मीयुटि शिण्वद्भावो विप्रतिषेधेनेति तद्विरुध्येत । अन्तरङ्गत्वाविरुद्धावस्य
विप्रतिषेधायोगादिति चिन्त्योऽत्र समाधि ।

कृस्० । कृजोऽसुट इति । कृजेऽपि सुटि करोतिर्भवत्येनेति प्रतिषेधप्रसङ्ग
गुणे कृत इति । अतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र संग्रहेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं
कर्तव्यमिति वचनेन । चानुगन्तत्वादिति । श्युक* किर्तात्यत षग्रहणमिदानीवर्तत
इति मन्यते । एवमपीति । यद्यपि संग्रहस्तथाऽप्युपदेश उगन्त इति
स्यात्प्रतिषेध* । किमर्थमुपदेश इत्यनुवर्तत इति चेत्, तुष्टोर्धत्वादी कृजेऽपि गुण
इट्प्रतिषेधार्थं, यणेवमुक्त इत्यपि नानुवर्त्यम् । एव तर्जतदनेनेने भवति—सत्यमिति
वोगधिकारे कृजोऽसुट इत्यवश्यं वाच्यमिति नार्थ उगधिकारेण ।

श्रीदिनो० । स्तीर्त्वा स्तीर्णमित्यादीनामुपदेशग्रहणानुवृत्तिमन्तरेण मिद्वेर्गमि-
धानादुपदेशाधिकारोऽत्र नास्तीति मत्वाऽऽह—शिवग्रहणं किमर्थमिति । ननु च 'धि-
त' इति स्थिते संग्रहणात्परत्वादिट्प्राप्नोति नित्यत्वात्संप्रसारणं भविष्यतीति मन्यते ।
यस्य लक्षणान्तरेणेति कर्चिनाऽऽधीयत इति पूर्वमेवेत्यम् । संप्रसारणनिमित्तत्वादि-

उ०—भाष्यवक्तृणांऽस्मदुक्तः समाधिर्वाच्यः । भाष्ये—उचर्यान्ता इति । अत्रापिमुंतासादृश्वो-
दजांता इत्यर्थः । अत एव समुधातनम्येति योग्यम् ।

कृस्मृष्टु० । कृत सुटि लक्ष्मन्तरत्वादिप्राप्तेराह—कृजेऽपीति । यदागमा इति न्यायादिति
भावः । नन्वत्रोक्त इत्यस्याभावेचानुगन्तत्वादित्यमुक्तमत आह—श्युक इति । वार्तिके
वक्तव्यमित्यावश्यकं कृत्वा इति वक्ष्यति—अवश्यवाच्यमिति ।

श्रीदिनो० । ननु श्युक इत्यत्रोपदेश इत्यनुवृत्त्या शेषपदेषोऽनुगन्तत्वात्प्रसङ्गोऽयम-
मुक्तोऽत आह स्तीर्त्वाद्यादि । इदोर्गमिष्वङोपपदानांऽऽह—यस्य लक्षणान्तरेणेत्यादि ।

शिवग्रहणमिदन्तत्वादुपदेशस्य ॥ १ ॥

शिवग्रहणं कियत इदन्तत्वादुपदेशस्य । उपदेश उगन्तादित्युच्यते, श्वयति-
श्रोपदेश इदन्तः ।

प्र०-इभावस्य तस्मिन्नुक्त इदोऽप्रवर्तनादनित्यत्वम् । संप्रमाणस्य तु कृताकृतप्रसङ्गित्वा-
नित्यत्वम् । शिवग्रहणमिदन्तत्वादिति ॥ एकाग्रहणोत्तराधेप्रत्याख्यानानायाऽऽनुपूर्व्या
सिद्धमित्यादि तत्रोक्तम् । तत्त्वेकाग्रहणमन्यार्थं स्थितं सद्युत्तरमापि प्रतिपत्तिगौरव-
परिहारायानुवर्त्यम् । ततश्च जागरित इत्यत्र श्रुतं किंतीर्तादुपनिषदो न भवति । ननु
वध्यर्थमेकाग्रहणं प्रत्याख्यातमेवाऽनुदात्तनिपातनाशयेण इत्युपदेशो गृह्यमाणे
सद्युक्तम् । वध्युपदेशो त्वाभीयमाण एकाग्रहणेनैव वर्धेति साध्यते । आद्युदात्तनिपातने
त्वाभीयमाणे वधिषीष्टेत्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गनिवारणाय लिङीति विषयसम्भवाश्रयणीया ।
तथा च घानिर्घाप्रेति विप्रतिषेधाविषयज्ञावानुपपत्तिरन्तरङ्गत्वाद्विभावप्रसङ्गात् ।
यदुक्तं निवृत्त्यर्थं चैकाग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिन्निदं क्रियमाणे यत्रैकाग्रहणं
किञ्चित्पश्चैतानि न लङ्ङुकीति वचनाद्वै भेदितेत्यादावपीदं सिध्यति । उपदेशग्रहणमपि
श्रुतं किंतीत्यत्रानुवर्त्यम् । अन्यथा स्वीत्वंत्यादिसिद्धयेऽनन्तप्रकारपरिहाराश्रयणो
प्रातेपक्षिगौरवानुपपन्नः । इदमेव शिवग्रहणमुपदेशाधिकारस्य तत्र ज्ञापकम् । अन्ये त्विह
शिवग्रहणं सर्वोपधिभ्य इद्विधिर्वैलघ्नानित्यस्य ज्ञापकमाहुः ।

उ०-नन्वेकाग्र इति सूत्र उपदेशग्रहणस्योत्तरत्र कल्पमान उक्तः । इह च तदाश्रयणमिति विरोधो
परिहरति—एकाग्रहणेति । ततश्च जागरित इति । एव न स्वीर्णमिति वदुपाधेर्विभाषा
तदुपाधेः प्रतिषेध इत्याश्रयणेऽपि सिद्धम् । तत्त्वावयवाश्रयणीयमित्युत्तरमूये भाष्य एव
सुखम् । वध्युपदेशो त्विति । उपदेशमत्रावच्छेदेन य एकाग्रिभ्येनेत्यर्थः । हन्तेर्विनाशो-
स्तुभात्वेन तत्र भातोरित्यस्याप्रवृत्त्या तत्त्वानिको यधिरन्यन्तरतश्चाप्युपदेशोऽनुदात्त एवोत्पारितः
स्थान्यनुकूप इति भावः । तथा चेत्यादि तु विन्ययमित्युक्तमेव । इति वचनादिति । परे
न्यग्निषेधविषये यदुक्तं तानामभिधानमेव । अत एव पूर्वसूत्रे भाष्य इदार्थमेव तर्हि
वध्यर्थमेकाग्रहणमित्येवोक्तं ननु यदुक्तमर्थमित्यपि । एषा परिभाषा न न स्पष्टा । नरवश्या
नेमिदीर्तायादी इवश्वमोरकरणात् वितपा शपेति परिभाषा भाष्यसंभवेति तत्र । चक्रेतीते
केयादी विविध पाठेन तेषां तत्तद्गुणप्रयुक्तकार्याप्रवृत्तेस्तस्मादिव परिभाषा भाष्यसंभवेति ।
वधेराधुदात्तनिपातनाशे सिद्धः एकाग्रहणमत्र प्रत्याख्येयमेव । यदुक्तवारणे उपदेशोऽनुदात्त-
द्विहितस्येय्येनैवेति भाहुः । आहुरिति । अत्रावधिषीष्टं उपदेशपदानुवृत्तिज्ञानमात्रेणैव
परितोष्ये जाते विविधवचनज्ञापकता न युक्ता, भाष्यविरोधश्चेति ।

यस्य विभाषा ॥ ७ । २ । १५ ॥

यस्य विभाषाऽविदेः ॥ १ ॥

यस्य विभाषाऽविदेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् -विदितः, विदितवानिति । ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेधः । श्रविकरणस्य विभाषा× लुग्विकरणश्चायम् ।

आदितश्च ॥ ७ । २ । १६ ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ ७ । २ । १७ ॥

किमर्थं योगविभागो नाऽऽदिनो विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवोच्येत ? केनेदानीं कर्तरि प्रतिषेधो भविष्यति ? यस्य विभाषा [७. २. १५] इत्यनेन । एवं तर्हि सिद्धं सति यद्योगविभागं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यदुपाधेर्विभाषा

प्र०- यस्य विभाषा । विभाषा गमहनविद्विद्यामिति कर्मा विकल्पविधानाद्वेत्तेतिष्ठाया प्रतिषेधः प्राप्नोतीति सत्याऽऽह—यस्य विभाषाऽविदेरिति । वेत्तिरत्र विवक्षितः । विदुर्ल लाम इत्यस्य तु प्रतिषेधो भवत्येव । विम इति विद्यातिविनयोस्तुदात्तत्वादिद्विप्रतिषेधः । यदुपाधेरिति । उपाधिरभिधेयाभिभेदकः । श्रविकरणस्य विभाषेति । विशिना तौदादिकेन साहचर्यातीदादिकस्यैव लाभार्थस्य विभाषेति ज्ञानार्थस्य सत्यपि विदिरूपत्वेऽर्थस्य भेदकत्वेन रूपवशादश्रयत्वात्प्रतिषेधाभावः । यद्यपि हन्तिना साहचर्यं विदेरस्ति तथाऽपि शब्दपरविप्रतिषेधाद्विशिष्यवस्याद्भुते हन्ति ।

आदितश्च । एवं तर्ह्येति । रूपाभेदेऽपि यदुपाधानां भेदकत्वं न स्याद्योगविभागोऽनर्थकः स्यात् । भेदकत्वे तु त्वां भावादिकर्मणोर्विकल्पविधानात्कर्तरि

उ०- यस्य विभाषा । विज्ञ इति । अभोगप्रत्ययोरित्यम् । तयोस्तु विज्ञ इति विज्ञाति-विनयोस्त्विति । परे तु त्वादेरप्यनुदात्तत्वादेव प्रतिषेधः । विन्विद्यतांति अनुदात्तगणने भावः उत्कम् । तत्रेका निदेशो पुन इव इनमोऽप्यग्राहिरिति अद्यादित्यानुचयऽनुस्वारोच्चारणम् । तत्र भाव्यग्राह्यादिकरण इति चेन्नमोऽपि संभव इति विनिगमनाविरहादु-भयोरपि प्रहणम् । विद्वतिविन्विद्यतांति पाठे तु स्पष्टमेव तदग्रहणमिति चिन्त्योऽथ कैश्च इत्याहुः । अभिधेयादिभेदक इति अभिधेयमर्थः । विशेषणमात्रमत्रोपाधिशब्देन गत्वर्थ-विशेष उपाधिरिति लक्षित इत्यर्थः । शब्दपरविप्रतिषेधादिति । लुग्विकरणपरिभाषाप्रसङ्गात् परसाहचर्यवस्याप्राऽऽशङ्क्यमिति तत्त्वम्

आदितश्च । भाष्ये-कर्तरीति । उपलक्षणमेतत् । कर्मणीत्यपि बोध्यम् । अनु यदार्थे

तदुपाधेः प्रतिषेध इति । किमेतस्य व्यापने प्रयोजनम् ? यस्य विभाषाऽविदेरित्युक्तं* तन्न वक्तव्यं भवति ।

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलक्ष्मिलिष्टविरिञ्चफाण्डवादानि मन्थमनस्तमः-
सक्ताविस्पष्टस्वरानायामभृशेषु ॥ ७ । २ ॥ १८ ॥

क्षुब्धं मन्थाभिधाने ॥ १ ॥

क्षुब्ध मन्थाभिधान इति वक्तव्यम् । क्षुभितं मन्थनेत्येवान्यत्र । क्षुब्ध ॥
स्वान्त—

स्वान्तं मनोभिधाने ॥ २ ॥

स्वान्तं मनोभिधान इति वक्तव्यम् । स्वनित मनसेत्येवान्यत्र । स्वान्त ॥
ध्वान्त—

ध्वान्तं तमोभिधाने ॥ ३ ॥

ध्वान्त तमोभिधान इति वक्तव्यम् । ध्वनितं तमसेत्येवान्यत्र । ध्वान्त ॥
लक्ष्म—

लक्ष्म सक्ताभिधाने ॥ ४ ॥

लक्ष्म सक्ताभिधान इति वक्तव्यम् । लभितं सक्तेनेत्येवान्यत्र । लक्ष्म ॥

प्र०—निष्ठायां प्रतिषेधो न स्याद्भावादिकर्मणोरपि विकल्पप्रतिषेधयोर्विरोधात्प्रतिषेधो न स्यादिति कर्तृकर्मनिष्ठार्थो योगविभागः । यदि तद्धं पात्रिर्भेदकस्तत उदितो वेति क्त्वाप्रत्यये भाववाचिनि विकल्पविधानाद्भाववाचिन्यामेव निष्ठायां प्रतिषेधः स्यान्न कर्तृकर्मवाचिन्याम् । नैष दोषः । 'तेन निवृत्तं' 'निवृत्तेऽद्वयतादिभ्य' इति लिङ्गात्प्रत्ययार्थो भेदकत्वेन नाऽऽधीयते ।

क्षुब्ध० । क्षुब्धमिति, यदि धात्वर्थोपाधिर्त्वेन मन्थादय आग्नीयेरन्मन्थादि-
साधने धात्वर्थे क्षुब्धादयो निपात्यन्त इति तदा क्षुभितं मन्थनेत्यत्रापि भावे सस्येद्-

उ०—विकल्प उक्तस्तत्रैव प्रतिषेधस्तर्हि कुतो नेत्यत्राऽऽह—भावादिकर्मणोरपीति तथा च सूत्रवैयर्थ्यं स्यादिति भावः । प्रत्ययार्थो भेदकत्वेनेति । शब्देनाऽऽधीयमाण उपाधिरिव भेदक इत्यनेन ज्ञाप्यते । साहचर्येणभ्योऽपि शब्दोपरत एव । कथं भाववाचकत्वं तु न लब्धेनाऽऽभितमिति भावः ।

क्षुब्धस्वान्त० । ननु मन्थादयोऽर्थाः सूत्र एव क्लेशोपात्ता इति मन्थाभिधान इत्यादि
स्मर्यमह भावः—यदीति, द्रवद्रव्येति । तथा च दधिमन्थान्मधुमन्थादिवेति प्रयुज्यते । केचित्तु

हृदनिपातनं नकारहकारलोपार्थं परस्य च ढत्वार्थम् ॥ १ ॥

हृदनिपातनं कियते नकारहकारलोपार्थम् । नकारहकारलोपो यथा स्यात् ।
परस्य च ढत्वार्थम् । परस्य च ढत्वं यथा स्यात् ।

अनिङ्गवचने हि रभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात् ॥ २ ॥

अनिङ्गवचने हि रभावस्याप्रसिद्धिः—द्रढीयान् । किं कारणम् ? अलघु-
त्वात्+ ।

नलोपवचनं च ॥ ३ ॥

नलोपश्च वक्तव्यः । इह च परिदृढव्य गतः—त्यपि लघुर्लस्य [६. ४.
५६] इत्ययादेशो न स्यात् । इह च पारिदृढी× कन्येति—गुरुषोत्तमलक्षणः
अङ् प्रसज्येत+ ।

प्रभौ परिवृद्धः ॥ ७ । २ । २१ ॥

परिवृद्ध इति किमर्थं निपात्यते, न परिपूर्वाद्बृहन्नेड् भवतीत्येवोच्येत ।

परिवृद्धनिपातनं च ॥ १ ॥

प्र० पक्षस्य च प्रतिषेधो विधीयते ततो हत्वधत्वदुल्लङ्घनलोपेषु यद्यपि दृढ इति रूपं सिध्यति
सथाऽपि पूर्वत्राभिद्धमिति ढलोपस्याभिद्धत्वात्संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञायां सत्त्वां
तन्निबन्धनकार्यप्रसङ्गे लघुसंज्ञाहेतुकार्याप्रमत्तञ्च । द्रढीयानिति । रविधौ पृथु मृदु
इत्यादिपरिगणनमनपेक्ष्योच्यते । परिगणने हि विशेषणानां प्रत्याख्यानान्नभावः
सिध्यति । नलोपवचनं चेति । दृढेरिदित्वात्रलोपो न प्राप्नोति । दृढेस्तु स्थूलबलयोरपि
दृढितमितीष्यते । दृहि वृहि पृढाविति द्वारेव धातू पठ्येते इति धातुिककाराभिप्राय
केचिदाहुः । तथा च बृहेरन्यनिर्देशेति नलोपमुक्तवान् भाष्यकारस्त्वेतदुच्यते प्रत्याख्यान-
द्वानुचनुष्टयमियेष । पारिदृढीति । इतो मनुष्येति ।

प्रभौ० । परिदृढयेति । कथं पुनरत्र त्ययादेशो यावता परिवृद्धमाचष्टु इति
एवमि कृते क्त्वाप्रत्यये च क्तान्तस्य कृदन्तत्वात्तत्रैव परेरन्तर्भावात्पुनः समासाभावः ।
नैष दोषः । संग्रामयनरेव सोपसर्गात्प्रत्ययोत्पत्तिर्नान्यस्मादिति नियमापविशङ्क

दृढ—येद्यपि बोध्यम् । दृढेति—यति । हृदनिपातनाश्रयणत्वार्थः । एतद्वचनेति । दृढेरन्यनि-
र्देशोऽपि दृढार्थः । इतो मनुष्येति । परिदृढस्याप्यभिप्रायस्त इत् ।

प्रभौ० । परेरन्तर्भावादिति । परिदृढस्याप्यभिप्रायस्त इत् । परेरन्तर्भावात्पुनः समासाभावः ।

किम् ? नकारहकारलोपार्थं परस्य च ढत्वार्थमनिङ्क्वचने द्वि रभावाप्रसिद्धि-
रलघुत्वान्नलोपवचनं चेत्वेवम् । परिव्रज्यानिनि 'र कृतो हलादेर्लघोः' [६.
४. १६१] इति रभावो न स्यात् । इह च परिव्रज्य गत इति 'स्यपि
लघुपूर्वस्य' [६. ४. ४६] इत्ययादेशो न स्यात् । इह च पारिव्रज्य-
कन्येति गुरुपोत्तमलक्षणः व्यक्तः प्रसज्येत* ।

धुपिरविशब्दने ॥ ७ । २ । २३ ॥

किमर्थमविशब्दने इत्युच्यते, न विशब्दने चुरादिशिच्चा भवितव्यम् । एवं
तर्हि सिद्धे सति यद्यमविशब्दने इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो विशब्दने धुपे-
र्विभाषा शिज्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

"महीपालवचः श्रुत्वा जुधुपुः पुण्यमाणवाः"

एष प्रयोग उपपन्नो भवति ।

प्र०-पृथक्कृत्वा धृदशब्दादेव शिच् क्रियते ततो धृदशब्दस्य धातुत्वान् क्त्वाप्रत्यये कृते
परे क्तान्तेन समास इति सिद्धो ल्यमादेशः । एतद्विधवद्भावाद्भावाः ।

धुपिर० । किमर्थमिति धुपिरविशब्दार्थ इति श्र्वादौ पठ्यते । स विशब्दने नैव
वर्तते । यस्तु धुपिर्विशब्दने इति चुरादौ पठ्यते तस्मात्शिच्चा भवितव्यम् । केवलशब्दे
धुपिर्वाप्त इति तार्थो विशब्दनेप्रतिषेधेन । विशब्दनेन स्वाभिप्रायस्य शब्देन प्रकाशन-
मुच्यते । एषं तर्हीति । अविशब्दने एवंभावे सिद्ध इत्यर्थः । किमेतस्येति । किं
निष्ठायामेव धुपितं घोषितमिति रूपद्वयमिति प्रयोजनमयान्यदर्शयति प्रश्नः ।
जुधुपुरिति । घोषयाचक्रुर्नित्यपि भवति । अन्यं त्वनित्यस्यन्तरचुरादौ इति सामान्येन
ज्ञाप्यत इत्याहुः । केचित्ति स्मृत्यामितीदृशं चुरादिशिचोऽनित्यत्वस्य ज्ञापकमाहुः ।
इदित्वेन नुप्रविधाने प्रयोजनं चिन्तित इत्यादौ नलोपाभावः । यदि च चुरादिशिच्
नित्यः स्यात्तदा चिन्त स्मृत्यामित्येवं पठ्येत । शिचि सति नलोपाप्रसङ्गान् ।

उ०- धुपिर० । केयनमेति । एवमनिर्देशे तु धुपिरिति स्वाधिति भावः । नार्थ इति । अवि-
शब्दने एव धुपेर्हृत्तेरित्यर्थः । नलोपाप्रसङ्गादिति । न च एवमन्तादिपि नलोपाभावात्
तत्त्वानिवर्त्तं तु कौ लुप्ते कौ विधौ च निषिद्धमिति वाच्यम् । असिद्धवद्भवेति शिजोप-
स्थासिद्धत्वात् । अत्राम्ये त्वित्यादिमतद्वयेऽप्यवशिष्यते तु तमेति नित्यस्य परजेरणाविति
सूत्रस्य भाष्यविरोधः । धुपेर्विभाषेति प्रकृतसूत्रस्य भाष्यविरोधश्च । इतिस्तेनैवेतिस्तेनैव विक-
ल्पस्य सिद्धत्वादेतज्ज्ञापयेदन्वयस्योपपत्तिश्च । जुधुपादीनामितिस्त्वदेतद्विदित्वस्यापि
सर्वं च । इतिवमपि धातुस्वरत्वाभावबोधभावात् । तस्माद्विजन्तवीत्यादेः सप्तत्वं चिन्त्यमेव ।

ऐरध्ययने वृत्तम् ॥ ७ । २ । २६ ॥

किमिदमध्ययनाभिधायिकायां निष्ठायां निपातनं क्रियते, आहोस्विदध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्तत इति ? किंचातः ? यद्यध्ययनाभिधायिकायां निष्ठायां निपातनं क्रियते, सिद्धं वृत्तो गुणः, वृत्तं पाठायणम्, वृत्तं गुणस्य, वृत्तं पाठायणस्येति न सिध्यति । अथ विज्ञायनेऽध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्तत इति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथाऽस्तु । अध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्तत इत्यपि वै विज्ञायमाने न सिध्यति । किं कारणम् ? वृत्तिरयमकर्मकः । अकर्मश्चापि ग्यन्ताः सकर्मका भवन्ति । अकर्मकश्चात्र वृत्तिः । कथं पुनर्ज्ञायतेऽकर्मकोऽत्र वृत्तिरिति । अकर्मकाणां भावे क्तो भवतीत्येवमत्र भावे क्तो भवति+ । तत्रोदितः क्त्वि विभाषा× यस्य विभाषा [७. २. १५] इतीदृप्रतिषेधो भविष्यति ।

प्र०— ऐरध्ययने० । किमिदमिति किमभिधेयत्वेन लभ्यमानाध्ययनमाधीयतेऽथ धात्वर्थसाधनत्वेनेति प्रश्नः । अध्ययने चेदिति, अध्ययनविषये धात्वर्थ इत्यर्थः । वृत्तो गुण इति । अध्ययनसामान्यं वृत्तद्वयस्याभिधेयं ननु तद्विशेष इति विशेष-वाचिशब्दप्रयोगाविरोधः । गुणः पदक्रमसंहितारूपोऽध्ययनावशेषो वृत्तो निष्ठादिव इत्यर्थः, वृत्तं गुणस्येति । भावे निष्ठा । तस्या अध्ययनं नाभिधेयमिति वृत्त-शब्दप्रयोगाप्रसङ्गः । न सिध्यतीति । ग्यन्तस्येति भावः । एवं तस्य सकर्म-कत्वाद्वृत्तं गुणस्येति भावे निष्ठाया अप्रसङ्गात्तयोरैव कृत्यफलत्वार्थो इत्यत्र भावेऽकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तनान् । वृत्तिरयमिति । केवलस्य सकर्मकस्याङ्काङ्कां निरा-कृत्य ग्यन्तस्य सकर्मकत्वं प्रतिपादयति । प्रयोग्यमन्तरेण शिचोऽभावात्तेनास्य सकर्मकत्वम् । तत्रैतत्स्याद्वाच्यं सकर्मकत्वं, कर्मण्येवात्र निष्ठा भवति याह—अकर्म-कश्चात्रेति । वृत्तं गुणस्येत्यादादित्यर्थः । अकर्मकाणामिति भावे लविधानादकर्मत्वं प्रतीयत इत्यर्थः । कर्मणो न वृत्तो गुण इति सामानाधिकरण्यात् भावयम् । भावे तु के-रोषविवक्षाया पक्षो भवति । तस्मात्तत्र ग्यन्तस्य वृत्तं रूपमपि न केवलम् । तस्य च यस्य विभाषतीदृप्रतिषेधोऽस्त्येव । एवं चाध्ययनमभिधेयं भवतु विषयो वेति न

उ०— ऐरध्ययने० । किमभिधेयत्वेनेति । अध्ययनगन्तो बाहुलवाक्यमन्तुदन्तो ग्रन्थवाचीति भावः । अत एव च वक्ष्यति—महितारूपोऽध्ययनविशेष इति । नन्वेवमध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्-तत इति भाष्यमनुपपन्नमत आह—अध्ययनविषय इति । भावे निष्ठेति । वृत्तं गुणस्येति तपुसके भावे कस्य योग उपसक्त्यर्थमिति पक्षो, शेषलक्षणा वा । ग्यन्त-स्येतीति । ऐरिदुक्त्या ग्यन्तस्येदं निपातनमिति कस्यत इत्यर्थः । वृत्तिरयमित्यादे-र्वैयर्थ्यं परिहरति—केवलस्येति । अवर्गकाणां भावे क्तो भवतीत्यप्येवमकर्मकत्वे हेतुत्व-मुपपादयति—भावे क्तेति । एवं चेति । वृत्तं गुणस्येत्यस्य सिद्धवादिति भावः । वृत्तं गुणस्येत्यत्र निष्ठेति क्तः प्रत्ययः किं न ज्ञातुं आह—वृत्तं गुणस्येत्यत्रेति । प्रसज्येत-प्रामं

अथ शिग्रहणं किमर्थम् ?

वृत्तनिपातने शिग्रहणमन्यन्तस्यावधारणप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

वृत्तनिपातने शिग्रहणं कियतेऽन्यन्तस्यावधारणं मा भूदिति । किमर्थक्या-
श्रियमो भवति ? विनश्य नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् ?
अधिकदादृष्टुनेरिष्टप्रतिषेधो विधेयः । तथापूर्वो विधितस्तु नियमोऽस्त्विन्यपूर्वं एव
विधिर्भविष्यति न नियमः । कुतो नु खन्वेनदधिकार्ये आरम्भे सति अयधि-
कस्य भविष्यति न पुनः सनधिकस्य वा स्यादधिकस्य वेति । तस्मात्शिग्रहणं
कर्तव्यम् । अथ किमर्थं निपातनं कियते ?

निपातनं शिलोपेद्गुणप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

निपातनं कियते शिलोपार्थभिद्गुणप्रतिषेधार्थं च ।

प्र०-कश्चिदपि । अत्राऽऽहुः—वृत्तं गुणस्येति सकर्मकादपि अयन्तात्तत्पुंसके भावे क इति
भावे लोऽस्त्येव । यस्तु निष्ठाति भूते क स एवाकर्मकेभ्यो भावे भवति । वृत्तं
गुणस्येत्यत्र च वर्तमानत्वं प्रतीयत न भूतत्वम् । अप्रोच्यत—नपुंसके भावे क इत्ययमपि
कः सकर्मकेभ्यो न भवति । तयोरेव कृत्यत्वत्वार्था इत्यत्र तस्मात्प्रत्यय प्रहृष्टात्तत्र च
भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तनमदवश्यं चैनद्वेदव्ययम् । अन्यथा नपुंसके भावे उपसंख्या-
नमित्यस्मिन्नेषविज्ञानात्सिद्धमिति प्रत्याख्यानं सकर्मकाद्भावे के विधीयमाने कर्मणे
द्वितीया प्रमथ्यत प्राप्तं गतमोदनं भुक्तमिति । अथ शिग्रहणमिति । केवलस्य यस्य
विभाषेति प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात्सामान्यादयन्तस्य निपातनं ज्ञायते । वृत्तनिपातनं
इति । अस्ति शिग्रहणे अयन्तस्यैव निपातनं न तु सन्नन्तरस्य यन्तस्य चेति निश्चया
भावाद्विरुद्धाऽऽहुः—युपगन्तुमिति नियमो विज्ञायते । शिलोपार्थमिति । निष्ठाया
सेटीति वचनादिति निष्ठाया शिलोपो न प्राप्नोति । शेरनिटीत्यनेनापि एककौस्तुभ्य
स्यायेन सेटि निष्ठायां विधीयमानेन शिलोपनानादिति निष्ठाया शिलोपस्य बाधनात्प्रत्यय-
लक्षणेन प्राप्तस्य गुणस्येदम्भाभावो निपातयते ।

उ०-गतमिति । अत्र अयर्थकर्मकेति के, लोऽधिकरणे चेति च सेऽपि प्रयोगो दुर्वार एव । अत
एव ज्ञातं देशमित्वादितिद्विरिति चिन्थमिदमिति केचित् । तनु केवलस्य निपातनाभावात्
शिग्रहणं क्वात्त बाह—केवलस्येति । विधिरहास्य इति । अयन्तस्यैव वृत्तेऽपेक्षे हि तस्य
निष्ठायां निर्वर्त्येदप्रतिषेधस्यावधारणान्तरकायापत्त्या तद्व्यर्थमिदं स्यान्नाम्यथेत्यर्थः । नियम
इति । अप्ययन एवेत्येवमित्यर्थः । माय्ये शिलोपार्थमिति । यस्तुतो निष्ठाया निपातः । एवं
हि गुणप्रतिषेधो न निपातः । यद्यपि वृत्तो गुण इति प्रयोगोऽन्तर्भावतन्मर्थमादाय
सिद्धस्तथाऽपि अयन्तस्यानिष्टप्रधाननिवृत्त्यर्थं सूत्रमिति तत्त्वम् । एककौस्तुभ्येति । केन
मात्रात्त्वभावादिदं विन्ययम् । निष्ठायां सेटीत्यत्र सेटीति योगविभागेन सेटस्य निष्ठायामिति
नियमाच्चेति वस्तुं पुनश्च । अत एव तत्र सूत्रे भाव्य इति—सेटप्रधानमिति प्रतिषेधार्थं
संक्षेपितः पद्यमिति ।

वा दान्तशान्तपूर्णदन्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥ ७ । २ । २७ ॥

अथ दान्तशान्तयोः किं निपात्यते ?

दान्तशान्तयोरुपधादीर्घत्वं च ॥ १ ॥

किंच ? शिलोपेट्प्रतिषेधौ च+ । उपधादीर्घत्वमनिपात्यम् । वृद्ध्या सिद्धम् । न सिध्यति । मितां ह्रस्वः [६. ४. ६२] इति ह्रस्वत्वेन सवितथ्यम् । एवं तर्ह्यनुनासिकस्य किञ्चलोः किञ्चति [६. ४. १५] इत्येवमत्र दीर्घत्वं भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् ? शिच्चा व्यवहितत्वात् । शिलोपे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्ध्यवधानमेव । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावाद्दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति* ।

अथ स्पष्टच्छन्नयोः किं निपात्यते ?

स्पष्टच्छन्नयोरुपधाह्रस्वत्वं च ॥ २ ॥

किंच ? शिलोपेट्प्रतिषेधौ चx ।

रुप्यमत्वरसंघुषाम्बनाम् ॥ ७ । २ । २८ ॥

धुषिस्वनोर्वावचनमिदप्रतिषेधाद्विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

धुषिस्वनोर्वावचनमिदप्रतिषेधाद्भवति विप्रतिषेधेन** । धुषेरिदप्रतिषेधस्यावकाशोऽसंपूर्वाद्विशब्दनम्—घुष्टा रज्जुः, घुष्टो मार्गः । वावचनस्यावकाशः संपूर्वाद्विशब्दनम्—संघुष्टं वाक्यम्, संघुषितं वाक्यम् । संपूर्वाद्विशब्दन उभयं प्राप्नोति—संघुष्टा रज्जुः, संघुषिता रज्जुः । वावचनं भवति विप्रतिषेधेन । स्वन इदप्रतिषेधस्यावकाशोऽनाहृपूर्वान्मनोभिधानम्—स्वान्तं मनः । वावचनस्यावकाशः—आहृपूर्वादिमनोभिधानम्—आस्वान्तो देवदत्तः, आस्वनितो देवदत्तः । आहृपूर्वान्मनोभिधान उभयं प्राप्नोति—आस्वान्तं मनः, आस्वनितं मनः । वावचनं भवति विप्रतिषेधेन ।

प्र०— वा दान्त० । उपधादीर्घत्वमिति पूर्वश्रुतिरिति न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । तस्मिन्मन्यमाने द्विर्बचनादिति वरेयलोपस्वरपदान्तरवर्जं न वक्तव्यमिति दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादनुनासिकस्य किञ्चलोः किञ्चतीति दीर्घत्वाप्रसङ्गः । सूत्रारम्भाभयेण तु दीर्घत्वसिद्धिं माध्यकुलमन्यते ।

उ०— वा दान्त० । द्विर्बचनादीनि वरेयलोपस्वरपदं नेति पाठः । सूत्रारम्भाभयेणेति । न पदान्तेति सूत्रे दीर्घग्रहणारम्भेत्यर्थः । भाष्यकुलमन्यत इति । वस्तुतः पदान्तादप्यहरेयलोपस्वरकर्तव्यमत्र दीर्घग्रहणमधुपत्यवत इति परे ।

हृपेलोमसु ॥ ७ । २ । २६ ॥

हृपेलोमकेशकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । इष्टानि लोमानि, हृपिनानि लोमानि ।
हृष्टं लोमभिः, हृपितं लोमभिः । इष्टाः केशाः, हृपिताः केशाः । हृष्टं केशैः,
हृपितं केशैः ।

विस्मिन्प्रतिपाद्ययोगिनि वक्तव्यम् । इष्टो देवदत्तः, हृपितो देवदत्तः । इष्टा
दन्ताः, हृपिता दन्ताः ।

अपचितश्च ॥ ७ । २ । ३० ॥

अपचित इति किं निपात्यते । चायमभिभावो निपात्यते । अपचिनः ।
क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम् । अपचिनिः ।

आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ७ । २ । ३५ ॥

आर्धधातुकग्रहणं किमर्थम् ? वलादिग्रहणमाधधातुकविशेषणं यथा विज्ञा-
येत—वलादेर्गार्धधातुकस्येति । अथानियमाण आर्धधातुकग्रहणे कस्य वलादि-
ग्रहणं विशेषणं स्यात् ? अङ्गस्येति* वर्तते, अङ्गविशेषणम् । तत्र को दोषः ।
अङ्गस्य वलादेरादित इत्प्रसज्येताडाह्वत्+ । तद्यथाऽहाटावङ्गस्यादितो भवत-
स्तद्वत् । क्रियमाणेऽप्यार्धधातुकग्रहणेऽनिष्टं शक्यं विज्ञानम् । वलादेर्गार्ध-

प्र०— हृपेः० । सूत्रकारो लोमसञ्च सामान्यशब्दं मत्वा केशग्रहणं न कृतवास्तथा च
लोमनखं स्पृष्ट्वा शौच कर्तव्यमित्युक्ते केशस्पर्शेऽपि शौचं कियते । वातिककारस्तु
मूर्द्धजाः केशाः, अङ्गान्तरजानि लोमानाति भेदं मत्वाऽऽह—हृपेलोमकेशकर्तृकस्येति ।

अपचितश्च । चिभाच इति । एतद्विपलक्षणमित्प्रतिपक्षस्यापि निपातनात् ।
किञ्चितीति । क्तिनावादिभ्य इति चित्प्रत्ययोऽयमन्यथा गुराश्च हल इत्यकारः स्यात् ।

आर्ध० । रुद्रदिभ्य एवेति । मार्धधातुक एवेति नियमो रुद्रदिभ्यो क्त्वासनोः
किञ्चिदधानाभ भविष्यतीत्यनिट सनो रुद्रादर्थलन्तायेति किञ्चस्य सिद्धत्वात्त्वोऽ-
प्यानिट औपदेशिककिञ्चसङ्गावान् । नृभ्यामिति । 'किञ्चन्ता धातुव न जहति
रूपार्थवैकल्यात् ।' विहितघिशयणमिति । यद्यपि श्रुत इत्यातोःरित्यत्र धातुशब्दोऽर्थ-
पदार्थकमथाऽपि सदृशशब्दान्तरानुमानादिह धातोःरित्येतत्त्वरूपपदार्थकमाश्रीयते धातो-
रित्येव विहितस्येति । पञ्चमीभिर्दिष्टेनेति । पञ्चम्यन्तानुकरणे धातोःरित्यस्मिन्धातो-
रित्यत्रविहितस्येति लभ्यते नान्यथा । अर्धधातुमीमिति । धातुशब्दोऽत्र धातुशब्दस्या-

३० हृपेः० । भेदं प्रत्येति । तथा च प्रयोगोऽपि केशग्रहणमनन्तानुग्रहसंज्ञानि कुर्वति ।

आर्धधातुकस्य० । रूपार्थेति । तत्र रूपार्थकस्य स्पष्टमेव । अर्थो यद्यपि कर्तृरूपोऽ-
धिकस्तथाऽपि धातुग्रहणार्थकक्रियाकूपस्वावैक्यमन्येवेति भावः । यद्यपि तत्त्वा उपसर्गवत्त्वं
तथाऽप्यवस्यत्येति सूत्रेऽधातोःरिति निषेधेन भूवादिभ्यो उपसर्गवत्त्वाया अपि ग्रहणशोभनाच्च

धातुकस्य यदङ्गमिति । अक्रियमाणे चेष्टम् । अङ्गस्य यो वलादिरिति । किञ्चा-
 ङ्गस्य वलादिः ? निमित्तम् । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिन्चैतद्भवति ?
 प्रत्यये । यावता क्रियमाणे चानिष्टं विज्ञायतेऽक्रियमाणे चेष्टं तत्राक्रियमाण
 एवेष्टं विज्ञास्यामः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् आस्ते, शेते ।
 एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । रुदादिभ्यः सार्वधातुके [७. २. ७६] इत्ये-
 तन्नियमार्थं भविष्यति । रुदादिभ्य एव सार्वधातुक इह भवति नान्येभ्य इति ।
 एवमपि वृक्षत्वम्, वृक्षता-अत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । धातोरिति वर्तते । एव-
 मपि लूभ्याम्, पूभ्याम्-अत्र प्राप्नोति । एवं तर्हि विहितविशेषणं धातुग्रहणम् ।
 धातोर्यो विहितः । ननु धातोरेवायं विहितः । न चायं धातोरित्येवं विहितः ।
 क पुनर्धातुग्रहणं प्रकृतम् । ऋत इन्द्रातोः [७. १. १००] इति ? तद्वै
 षष्ठीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेह विहितः शक्यते विशेषयितुम् । अथेदानीं
 षष्ठीनिर्दिष्टेन चापि विहितः शक्यते विशेषयितुं, शक्यमार्धधातुकग्रहणम-
 कर्तुमिति ।

इति श्रीभगवत्पञ्चलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
 द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

प्र०-नुकरणम् । नेन धातुशब्दस्य यः संबन्धो प्रत्ययस्तस्यैव भवति । यश्च धातुशब्द-
 व्यापारोत्पन्नः स तत्संबन्धी भवति ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैगटकृतं महाभाष्यप्रदीपे सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे
 प्रथममाह्निकम् ।

उ०-शेषः । सटशशब्दान्तरेति । शब्दाधिकारपक्ष आश्रीयत इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तानुकरण
 इति । प्रत्ययविधौ पञ्चम्यन्तस्य धातोरित्यस्याधिकारमिति भावः ।

इति श्रीशिवमहामुनिसतीगर्भजनागोत्रीमहकृते भाष्यप्रदीपव्याख्ये सप्तमस्याध्यायस्य
 द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ७ । २ । ३६ ॥

स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते चेत्कृत्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते चेत्कृत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रस्रविता प्रस्र-
विनुम् प्रस्रवितव्यम् । प्रक्रमिता प्रक्रमितुम् प्रक्रमितव्यम् । ततर्हि वक्तव्यम् ?
न वक्तव्यम् । अविशेषेण स्तुक्रमोरिहागममुक्त्वाऽऽत्मनेपदपरे नेति वक्ष्यामि ।

प्र०- स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । स्तुक्रमोरदात्तत्वादिति सिद्धे नियमार्थं वचनम् ।
अनात्मनेपदनिमित्तत्वं एवं हि यथा स्थानम् । आत्मनेपदनिमित्तत्वे मा भूत् । किति सनि
च प्रस्तुतः प्रस्तुतपठति क्रमेण निष्ठायां कान्त इति, श्युक् किति सनि प्रहगुहोश्च यस्य
विभाषेति प्रतिषेध एव भवति । पुरस्तात्प्रतिषेधस्य द्वेतेदेव प्रयोजनम् । इत्याद्यस्य
प्रतिषेधो यथा स्यादिति । तेन प्रतिषेधबाधनार्थमेतत् भवति । अथवाऽऽर्धभानुकर्म्येह-
वलादेरित्यस्यानुवर्तनादयमर्थो भवति—यत्र पूर्वोक्तविहितस्तत्रैवानेन भवति । पूर्वानुवर्ण
च प्रतिषेधविषयपरिहारेणैव विधानात्तत्रैवायं विधिः प्रयत्नमानो नियमाय संपद्यते ।
अथवाऽऽत्मनेपदनिमित्तत्वे न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेध आश्चीयत इति किदादौ न
शेषः । प्रस्रवितेति । य एवाऽऽत्मनेपदविषयः स्तीति स एवात्रापि योग्यताप्रयत्नेन
निमित्तव्यवहारदर्शनादात्मनेपदनिमित्तं भवतीतीत्येन प्राप्नोतीति वचनम् । कर्मकर्तृ-
विषयश्चात्र स्त्रीनिमित्ति कर्मकर्तार्यात्मनेपददर्शनाद्भवति तस्योक्तम् । एवं प्रस्रवितुं
प्रस्रवितव्यमिति भावकर्मविषयत्वाद्वाकर्मणोरात्मनेपदोपलम्भादात्मनेपदनिमित्तं
स्तीति । प्रक्रमितेति आदिर्कर्मणोऽन्यत्र प्रस्रब्दां विज्ञेय । आदिर्कर्मणि तु कतरि

उ०- स्तुक्रमो० । आत्मनेपदेति । प्रस्रप्तीह प्रकर्मणोऽप्यादी । ननु कित्तमो श्युक् इत्या-
दिनिषेधे प्राप्ते विषयमन्वेष्ट स्यादत आह—किति सनि चेति । श्युक् इत्यादिबाधनार्थं तु
वाक्येवेत्याह—पुरस्तादिति । निषेधादिष्वे पूर्वोक्त सिद्धात् निषेधविषये चास्याप्राप्तावस्था-
वर्तितार्थत्वादेन विधिरेव स्यादत आह—अथवेति । अन्यथा निषेधबाधकतया विधिन्त्येव
स्यात् निषमत्वं विधिनियमसंभवे विधेय्यावस्थादिति भावः । अनुवर्तनादिति । तदनुवर्तनं
विषयनिर्देशार्थं । तत्फलितमाह—यत्रेत्यादि । अनुवर्तनादेव व्याख्याने च गीरबाधह-
अथवेति प्रसज्यप्रतिषेध इति । एवं च प्रतिषेधार्थमेव सूत्रं न विषयार्थं नापि नियमार्थमिति
किदादौ न शेष इति भावः । एवं हि पूर्वानुवर्णपूर्वमेव पठेदिति चिन्तयम् । योग्यता-
प्रयत्नेनेति । न तु कर्मद्वयताप्रयत्नेनेत्येवार्थः । कुपलस्थेवर्षाव बीजवत्कुरनिमित्तातीति
व्यवहारात् । ननु कर्तारि तृणो विधानेन भावकर्मविषयत्वाभावात्कर्ममात्मनेपदयोर्व्यना
स्वीतेरत आह—कर्मकर्तृविषयश्चेति । अत्र—प्रस्रवितेत्यत्र । आद्येत्यादि । तुमुवृत्तचक्रमोर्भादौ
विधायादिति भावः । आदिर्कर्मणि त्विति । आदिकं कर्तरीति कृती विधौ वचनम् । आदि-

आत्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधः ॥ २ ॥

आत्मनेपदपरप्रतिषेधे च तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । तत्परपरे तावत्—प्रसुम्नूपिष्यते प्रचिक्रंसिष्यते* । सीयुटि—प्रसोपीष्ट प्रकसीष्ट । एकादेशे—प्रसोप्यन्ते प्रकस्यन्ते । एकादेशे कृते व्यपवर्गभावाच्च प्राप्नोति ।

प्र०—चाऽऽत्मनेपदविषयात्कृतीति प्रतिषेधेन भाव्यम् । प्रक्रमितुं प्रक्रमितव्यमिति । भावकर्मविषयत्वात्प्रारम्भविषयत्वाद्वाऽऽत्मनेपदनिमित्तत्वम् । प्रसुम्नूपिष्यत इति । आत्मनेपदपरं स्यस्तत्परं सन्निति स्येन व्यवधानात्मान इदं प्रतिषेधो न प्राप्नोति । ननु व्यवहितेऽपि परशब्दस्य वर्तनात्प्रतिषेधो भविष्यति । नैतदस्ति । आत्मनेपदपरं नेति न सूत्रन्यास किं तदर्थप्रदर्शनपरमेतत् । स्नुकमोर्नाऽऽत्मनेपद इति तु सूत्रन्यासः । तत्र तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषापस्थानाद्भवदित्यस्य प्रतिषेधाप्रसङ्गः । ननु च सनि प्रहगुहोऽनेति प्रतिषेधो भविष्यति । न ह्ययमिद्विधि पूर्वप्रतिषेधविषय इति प्रसोक्तम् । यदयुक्तमविशेषेणेति, तस्यायमर्थः—पूर्वसूत्रेण यं स्नुकमोर्विशेषणोक्तस्तन्मनूयाऽऽत्मनेपदपरे प्रतिषेधो विधेयः । एवं तर्हि प्रचिक्रंसिष्यत इत्येवमन्वयात्प्राप्नोति । औत्सिह्यं साहचर्यादुदाहृतं । प्रसोपीष्टेति । आत्मनेपदमेवात्र सीयुडायाधेयानुक्तं सीयुटस्तद्वक्तव्यं न त्वात्मनेपदपरत्वमिति प्रतिषेधाप्रसङ्गः । प्रसोप्यन्त इति । अत्रान्तरङ्गत्वाभित्यक्त्वाच्च पूर्वमकादेशेन भाव्यमिदं प्रतिषेधस्तु बहिरङ्गोऽनित्यश्च 'वाण्या-

३०—कर्मणि प्रारम्भविषयत्वादात्मनेपदविषयत्वं बोध्यम् । नन्वादिर्कर्मणोऽप्यत्र प्रशब्देऽपि नेद-
मुदाहरणं युक्तम् । अत्रात्मनेपदविमित्तत्वात्पदेत् नाऽऽत्मनेपदविमित्तत्वं इत्यर्थे आत्मनेपद-
विमित्तत्वादिसामान्याप्रसौ कृत्युपसंभवात् कर्तृत्वमिति प्रकृतम् । एवं चास्य दधमात्मने-
पदविमित्तत्वं वृत्त्यापादायाऽऽत्मनेपदविमित्तत्वे तु वक्ष्यमाणावार्तिकेन निषेधो द्वाार इति
चेन्न । इहाभ्यर्थे तत्परत्वात् प्रक्रमितेति च प्रक्रमितुमिष्यादीष्यते तच्च सिध्येदिति कृतीति
वक्तव्यमिष्याजयात् । वस्तुतस्तदपरामर्शेनैव भाव्यमिति बोध्यम् । प्रारम्भविषयत्वादेति ।
तत्र हि प्रोपाद्यां समर्थाभ्यामिष्याऽत्मनेपदं कर्तृकमोऽभावात्प्रतिषेधविषयमात्र इति बोध्यम् ।
अविशेषेणेति । स्नुकमोरात्मनेपदे परं नेति ग्याते तात्पर्यम् । तत्परपरेति वार्ति-
कस्याऽऽत्मनेपदं परमश्चात्तत्परं सत्यं तच्च प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तदाह—
आत्मनेपदपर इति । ननु चेति । आत्मनेपदे परं नेति ग्याते परशब्दोपादान-
सामर्थ्येन तस्मिन्निति परिभाषानुपस्थानादिति भावः । नन्वस्य किं सनाविप्रतिषेध-
विषय आरम्भात्कथमेतद्विषये प्रतिषेधप्रारम्भत आह—न ह्ययमिति । ननेनेद्विधीयते
किं तर्हि निषेध एव । विधिस्तु पूर्वजेनेति तस्य प्रतिषेधः स्यादेवेति भावः ।
अत्रार्थे भाव्यं बोध्यति—यदपीति । स्नुकमोर्वाचापार्थधानुक्तत्वाऽऽत्मनेपदे परं इत्येति

अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । एवं तद्वैकादेशः
पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवति- स्थानिवद्भावाद्दधपवर्गे । तत्परपस्मीयुटोस्तर्हि
प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

सिद्धं तु स्तोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येदृप्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? स्तोरात्मपदेन समानपदस्थस्य नैव भवतीति वक्त-
व्यम् । यदि स्तोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येन भवतीत्युच्यते प्रस्नविनेवाऽऽ-
चरति प्रस्नविनीयते-अत्र न प्राप्नोति । बहिरङ्गत्वाच्च । बहिरङ्गलक्षणमवाऽऽ-
त्मनेपदम्* ।

कमेच्च ॥ ४ ॥

कमेच्चाऽऽत्मनेपदेन समानपदस्थस्येन भवतीति वक्तव्यम् । अथ किमर्थं

७०- 'दाङ्गं पलीय' इत्यनेन त्वेकनिमित्ता प्रवृत्तिर्वाणस्य प्रतिषिध्यते न तु भिन्ननिमित्तेति
स्यादेवेद्वागमः । अत एवेत्यपि कर्तव्ये वाणादाङ्गमित्यस्यानुपस्थानम् । एकदेशः
पूर्ययिधिर्मात्रेति । ननु चाऽऽर्धधातुकस्येदृप्रतिषेध उच्यते न चाऽऽर्धधातुकमेकादेशा-
त्पूर्वं व्यपवर्गाभावात् । अत्राऽऽहुः—पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिरिति समासाभ्युपगमात्-
दोषः । प्रस्नविनीयत इति । वृजन्तात्क्यक् रीष् अत इति रीष्कादेशः । बहिरङ्गलक्षण-
मिति । वृजन्तादाचारलक्षणे क्रियान्तरे क्यक् तत्राऽऽत्मनेपदमिडागमस्तु पूर्वमेव
वृजन्तावस्थायाभ्युपगमो न शक्यो निवर्तयितुमिति-अर्थः । यत्तेवं प्रचिक्रसिष्यत
इत्यत्राऽऽत्मनेपदस्य बहिरङ्गत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैव दोषः । समानपदस्थस्येति
वचनादिहागमेन पदावस्थाऽपेक्षणीया तत्र वृच्च विभक्त्युत्पत्त्यायां लब्धेऽपि
पठत्वा आत्मनेपदस्यासन्निधानादिहागमः प्रवर्तते । प्रचिक्रसिष्यत इत्यत्र तु पदावस्थाया-

७०-वाच्यार्थ इति भावः । एकनिमित्तेति । यथा कारक इत्यत्र यमबुद्धयोः । अतः तु
प्राथम्यस्येदं तद्व्यवस्थैकादेश इति भिन्नप्रत्ययमिति भावः । निमित्तशब्दः पठ्यमिद्विपरः ।
ननु चाऽऽर्धधातुकस्येति । आदेशप्रत्ययार्था व्यापवर्गाभावाच्च पूर्वस्मादपि धातुकस्य न
संभवति स्थान्यवस्थायामपि न, इत्योः स्थानित्वादिति चेद्याप्य । पूर्वस्मादपीति ।
एवमहितेऽपि पूर्वशब्दस्य वृत्तेः, एकदेशात्तन्स्थानिमो वा पूर्वस्मादातो, परस्य विधिवस्तीति न
दोषः । वस्तुतः पठ्यसमासेऽपि किञ्चिस्थानिमः पूर्वत्वमस्येवेति न दोष इति माय्याशयः ।
स्थानियुतावस्थित्युत्पत्त्युत्पत्त्ये तु न मानम् । ध्वनित चेत् कृदन्तिस्मृते भाव्ये । स्तोरात्मने-
पदेनेति । स्तुपटितस्तुदायचरकमतमनेपदमादाय भावतः पदसंज्ञा तास्यस्य स्तोः परस्य
बलाद्यर्धधातुकस्य नेहिवर्धः । अत्र न प्राप्नोतीति । इति-अर्थः । बहिरङ्गलक्षणस्यैव
'अर्थः न दोषः' इति शेषः । अलक्ष्ये । न शक्य इति । उत्पत्तिनिवृत्तेरस्यैवभावित्वार्थः ।

क्रमेः पृथग्ग्रहणं क्रियते न स्नुकमिभ्यामित्येवोच्येत ? कर्तरि चाऽऽत्मनेपद-
विषयात्कृति नेति वक्ष्यति तत्क्रमेरेव यथा स्यात्सोर्मा भूत्—व्यतिप्रसन्नवितारौ
व्यतिप्रसन्नविस्तारः+ ।

कर्तरि चाऽऽत्मनेपदविषयात्कृति ॥ ५ ॥

कर्तरि चाऽऽत्मनेपदविषयात्कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रकन्ता उपकन्ता * ।
तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । सोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येन भवतीति
वक्तव्यम् । क्रमेइयेति वक्तव्यम् । कर्तरि चाऽऽत्मनेपदविषयात्कृतीति वक्तव्यम् ।
सूत्रं च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु योक्तं स्नुकमोरात्मनेपदनिमित्ते चेत्कृत्युपसंख्या-
नमिति ? नैष दोषः । स्नुकमी एवाऽऽत्मनेपदनिमित्तत्वेन विशेषयिष्यामः—न
चेत्स्नुकमी आत्मनेपदस्य निमित्ते इति । कथं पुनर्धातुर्नामाऽऽत्मनेपदस्य निमित्तं
स्यात् ? धातुरेव निमित्तम् । आह हि भगवाननुदात्तञ्जित आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि
परस्मैपदम् [१. ३. १२; ७८] इति । यत्र तर्हि धातुर्नाऽऽश्रीयते—भाव-
कर्मणोः [१. ३. १३] इति । अत्रापि धातुरेवाऽऽश्रीयते । भावकर्मवृत्ताद्धा-

प्र०—मेवाऽऽत्मनेपदसंनिधानात्प्रतिषेधप्रवृत्तिः । आत्मनेपदविषयादिति । तद्योग्यादि-
त्यर्थः । प्रकन्तेति । प्रारम्भविषयत्वात्कर्म प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामित्यात्मनेपद-
विषयत्वम् । स्नुकमी एवेति । अनात्मनेपदनिमित्ते इति प्रथमाद्विवचनं न क्षमसी ।
समस्यां हि भावादेरात्मनेपदनिमित्तस्याऽऽश्रयणात्प्रसन्नवित्यमित्यादावपि निषेधः
स्यात् । कथं पुनरिति । कृत्यादिरर्थे आत्मनेपदस्य निमित्तं न धातुरिति भावः ।
धातुरेयेति । कृत्याद्यर्थेविशिष्टः । भावकर्मवृत्तादिति । भावकर्मणी धातुरेव विषय

उ०—प्रतिषेधप्रवृत्तिरिति । वार्तिके प्रत्यासत्तिरूपेण स्नुकमितिमित्तत्वात्तन्नेपदेन समानपदस्थ-
त्येत्यर्थः । कार्य इति भावः । बहिरङ्गव्यस्तदिर्निमित्तमयाऽऽत्मनेपदमिति भावार्थः ।
प्रतिकर्मिष्यत इत्यत्र पूर्ववत्तुन इत्यनेनाऽऽत्मनेपदं स्नुकमितिमित्तमेवेति भावः । एवं च
'प्रतिकर्मिष्यते' इत्यत्र यिक आत्मनेपदनिमित्तत्वं हृद् मन्थ्येव । एवं सङ्गताज्ञाये कर्मणि
वाऽऽत्मनेपदे प्रतिकर्मिष्यत इत्येव । पूर्ववत्तुन इत्यत्र तु न तत्र प्रवृत्तिः । कर्तरीत्यनु-
वृत्तेः । अत एव कथ्यमाण प्रत्यासत्तये न कर्ममेव । सङ्गमस्तस्याववाचोप्यत्वादाह—
प्रथमाद्विवचनमिति । स्नुकमोर्वसादेरिद् कदि ते स्नुकमी अनात्मनेपदनिमित्ते भवत इति
सुप्रार्थ इति भावः । वस्तुतो भावप्रधानः सीत्रो निर्देशः प्रसज्यप्रतिषेधः । स्नुकमोरात्मनेपद-
विमित्तत्वाभावे सत्येव प्रत्यासत्तया ताभ्यां परस्व वलादेरितिर्त्यर्थः । तत्कर्मितं भाव्य

नोरिति । कथं प्रकमिन्यम् ? सत्यात्मनेपदे निमित्तशब्दो वर्तते । कथं प्रकन्ता उपकन्ता । तस्मादसत्यपि । कथं प्रकमिन्यम् । तस्मात्प्रत्येव । कथं प्रकन्ता उपकन्ता । वक्तव्यभेदेन कर्तरि चाऽऽत्मनेपदविषयान्कृतीति । अथवा कृतीति* वर्तते ।

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ७ । २ । ३७ ॥

ग्रहेर्दीर्घत्वं इद्ग्रहणम् ॥ १ ॥

ग्रहेर्दीर्घत्वं इद्ग्रहणं कर्तव्यम् । इदो दीर्घ इति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

प्र०—भावेन विशेषणे इत्यर्थः सत्यात्मनेपद इति । न योग्यताभावाभायमिह निमित्तत्वमाभीयते, किन्तु कार्यं कर्तव्यम् । यद्येवमर्थऽपि निमित्तत्वेनाऽऽसीयमाणे दोषाभावात्कस्मात्तुक्कमी एवेत्युक्तम् । उच्यते, अर्थे निमित्तत्वेनाऽऽसीयमाणेऽनुपसर्गादेत्यात्मनेपदमर्थनिरपेक्षत्वादसंगृहीतं स्यादिति धातुरेव निमित्तत्वेनाऽऽभिव । यदि सति कार्यं निमित्तमाभीयते तदा निमित्तग्रहणं न कर्तव्यम् । आत्मनेपद इति सत्साम्याऽऽभयणम् । नैतदस्ति । वस्मिभिति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषायां सत्या सत्साम्याभयणस्यासक्त्यत्वात् । अथवा कृतीति वर्तते इति । सव इद्ग्रहणं वाक्यभेदेन कमिरेव संबन्धने, न कृतीति । अनात्मनेपदनिमित्त इति च प्रसज्यप्रतिषेधः, तेनायमर्थो यदाऽप्यात्मनेपदयोस्तथ कमिस्तदा ततः परस्य कृत इत्येव भवति ।

ग्रहो० । इद्ग्रहणमिति । आदेशस्य स्थानिनिर्णयार्थं षष्ठ्यन्तमिद्ग्रहणं कर्त-

उ०—उक्तम्—न चेत्तुक्कमी इति । अनु कर्मणि धातोर्द्विषमावेन कर्मकृतादिभ्यस्तत्तमस्य आह—भाषकर्मणी इत्यादि । विषयसप्तमी भावकर्मविषयादातोर्निर्णयः, ते भवि प्राप्तव-सौग्ये इति भावः । पञ्चमस्य प्रातिपदिकार्थेन वस्तुत्वं आत्वर्थत्वमिति तत्रम् । शत्रादिविषयत्वस्य तु सप्तमप्रधानाणि नामासीत्युक्तेष्वप्या एव भाषाएव इति बोध्यम् । एतदर्थमेव विषयभावेनेति कैवटेन व्याख्यातम् । तद्विषयस्य च धातोर्ध्वेषां स्वप्रकृतिकत्व-वाच्यतया स्वस्य तत्प्राप्तिरुक्तिवाक्यत्वेन वेत्यस्यत् । यदोवमिति । आत्मनेपदनिमित्तार्थ-विषयमिह त्वुक्कमिभ्यां परस्य वसादेरित्यर्थः भाषयणीय इति भावः । सत्साम्यमिति । आत्मनेपदेऽस्यसीत्यर्थः । आशङ्क्यत्वादिति । आशङ्क्ये इत्यत्र तु क्त्वानुरोधान्नैषा परसप्तमी । का तर्हि सप्तमसमोक्तमिति च तद्दिरोधः । समीति पञ्चाप्याहारस्य दृष्टेयतया स्वप्रतिपक्षे निमित्तग्रहणं कर्तव्यमिति तात्पर्यम् । तत्रेति । अनुवृत्तं चाऽऽहृत्वा कर्तृपरं कृतसंज्ञकपरं चेति प्रकमिभुमिषादौ न दोषः ।

ग्रहोऽलिटि० । कर्तव्यमिति । अनुवर्तमानं तु अथमान्तरादन्वयावेधमिति

प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? आर्धधातुकस्येड्वलादेः [७. २. ३५]
इति । एवमपि कर्तव्यमेव ।

अग्रहणे असंप्रत्ययः षष्ठ्यभावात् ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हीङ्ग्रहणेऽसंप्रत्ययः स्यात् । किं कारणम् ? षष्ठ्यभावात् ।
षष्ठीनिर्दिष्टस्याऽऽदेश उच्यन्ते + न चात्र षष्ठी पदयामः । क्रियमाणे चापीङ्-
ग्रहणे—

चिण्वदिटः प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

चिण्वदिटः* प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्राहिष्यते ।

यङ्लोपे च ॥ ४ ॥

यङ्लोपे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । जरीगृहिता जरीगृहितुम् । जरीगृहितव्यम् ।
यदि पुनरिङ्दीर्घ आगमान्तरं विज्ञायेत ?

प्र०—व्यम् । एवमपीति । सत्येव प्रयमान् हीङ्ग्रहणे षष्ठ्यन्तमन्यत्कर्तव्यमित्यर्थः ।
अक्रियमाणे हीति । प्रथमान्तमिङ्ग्रहणमयोग्यत्वात् संवध्यते । अन्तरिभाषोपस्था-
नाच्चात्मात्रस्य ग्रहे परस्य दीर्घप्रसङ्गः । असंप्रत्यय इति । ग्रहेः परस्येदो दीर्घ-
इत्यथमिष्टः संप्रत्ययो न स्यात् । क्रियमाण इति । प्राकरणिकमिटमन्पेक्षेय इत्यु-
च्यमाने सर्वस्येदो विशेषाभावाद्दीर्घप्रसङ्गाच्चिण्वदिटो दीर्घः प्रतिषेधः । जरीगृहितेति ।
जरीगृह्यशब्दात्तच् इट् अद्वेपयलोपयोः कृतयोर्द्विप्रयोगे द्विवचने स एव
ग्रहिरित्येदो दीर्घप्रसङ्गः । दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादकारेण व्यवधानाभावात् ।
यदि पुनरिति । इति वर्तते, दीर्घ इति च निर्दिश्यते । अत्र दीर्घ इड् भवतीति
सामर्थ्याद्व्यक्तिपरित्यागेनेकारजातिराभीयते । दीर्घग्रहणाच्च दीर्घव्यक्तिसमवेता सा
विधीयते । टकारो देशविध्यर्थ इति सामर्थ्यादीनामविधिः । एवं च षष्ठी-

उ०—भावः । नन्विङ्ग्रहणाभावे कियनिष्ठमत आह—अन्तरिभाषेति । अच्चात्मात्रस्येति ।
ग्राहक इत्यादावपीत्यर्थः । अन्वेवमसंप्रत्ययोऽनुपपन्नोऽत आह—ग्रहेः परस्येति । इत्यत्र
करनेनैतत्प्रकरणस्येड्ग्रहणं भविष्यतीत्यत आह—प्राकरणिकमिति । प्राकरणिकेऽग्रहणे
हि पूर्वप्रकाशनेन विभक्तिविपरिणामेन संबन्धेनैव पूर्वकरणाध्यकरणाज्जाद्वर इति भावः ।
विशेषाच्चात्मात्रिति । इट्ग्रहणं समानत्वादिति भावः । स एव ग्रहिरिति । उत्तरस्येदोऽत
इत्यर्थः । स्थानिवत्त्वनिषेधादिति । पूर्वस्य विध्यभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । षष्ठ्यमीसमासस्तु
व्यक्तित्व इति तदन्ताच्चेणेद आध्यमिति तत्रैवम् । मन्त्रिङ् दीर्घ इति सामान्यविकरणमसंगत-
मत—आह—सामर्थ्यादिति । इत्यजान्ताक्रान्तो दीर्घ इत्यर्थ इति भावः । अपवाद इति ।

इह दीर्घ इति चेद्विप्रतिषिद्धम् ॥ ५ ॥

इह दीर्घ इति चेद्विप्रतिषिद्धं भवति । यदि इग्न दीर्घः । अथ दीर्घो न इह । इह दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम् ।

प्रतिषिद्धस्य च पुनर्विधाने दीर्घत्वाभावः ॥ ६ ॥

प्रतिषिद्धस्य च पुनर्विधाने दीर्घत्वस्याभावः । नुवृणोते विवरपने विवरी-
षते+ । अत्रापि* इह दीर्घ इत्यनुवर्तिष्यते । यतर्हि विदेशस्थं प्रतिषिध्य
पुनर्विधानं तत्र सिध्यति । जृग्रश्चो* क्तिन् [७. २. ५५] श्रुकः किति
[११] इत्यनेन प्रतिषिद्धे × दीर्घत्वं न प्राप्नोति । जरित्वा जरीत्वा ।

प्र० निर्दिष्टमिह प्रहरां न कर्तव्यम् । चिग्वद्विद् व्याख्यापवाद इति तत्र दोषाभावः । न
च कस्यचित्स्थानिनो दीर्घत्वं विधीयत इति स्थानित्वाभिपेक्षात्वेस्मादपि विधौ
स्थानित्वावकारेण व्यचधानाच्च यत्तोप इतोऽप्रसङ्गः । अथ त्वागमान्तरेऽपि दीर्घ-
त्वमस्तीत्येवाय दीर्घविधिसिद्धा यत्तोपे दोषो न परिहृतः । इतरो व्यतिपदाधा-
भयेणाऽऽह—इह दीर्घ इति चेदिति । शिवरीयत इति । सनीटि प्राप्ते वृत्तौ वेत्यनेन
पक्ष इति च प्रसक्ते सति ग्रहगुहोश्चेत्यनेनोभयस्मिन्नपि प्रतिषिद्ध इट्सनि चेति पक्ष इह
विधीयते, ततः पुनरादौ विधानाभावादीर्घ ईकारः पक्षे न भूयते । इटस्तु पक्षे दीर्घविधौ
दोषाभावः । अत्रापीति । इट्सनि वेत्यत्र दीर्घ इति वृत्त इति चाभुवर्त्तत इति सिद्ध
श्रैष्ठ्यम् । विदेशास्यामिति । दीर्घप्रहराणामनुवृत्तेरप्राप्त्यभवः । जरीत्वेति । वृक्षान्तरादि-
प्राप्ते वृत्तौ वेत्यनेन पक्ष ईट् च श्रुकः किति प्रतिषिद्धः । इकार जात्यभ्यन्तरादीतोऽपि
प्रतिषेधः प्रवर्तते । ततो जृग्रश्चोः क्त्वोत्यनेनेति विधीयमान पक्षे दीर्घो न स्यात् ।

उ०—साक्षमिकस्येद्विपरीतस्य निवृत्त्याद्यक इत्यर्थः । यद्वत्पक्षे दोषाभावमत्र पक्ष
व्यपादयति—न च कस्यचिदिति । दोषो न परिहृत इति । तस्मादेव दीर्घविधिग्रहण-
मनुचितमिति भावः । वस्तुनोऽयं दाष पक्ष इत्येवमिति सूत्रशेषे भाष्यकृद्दृष्टवर्त्तान्ताद्यन्तरेण-
हारपञ्चक एवायं पक्ष इति तत्त्वम् । यदनुगन्तामृतादी निषेधो दीर्घ इह एव । स्थाने द्विवचन-
पक्षेऽप्यन्तरात्प्राप्तमिति स्वायेन सुपुनरमेव द्विवचनं स्थानित्वात्वेन महिषाज्जवत्येव दाघं ।
वधि यद्वस्तुगतीति तात्पर्यम् । प्रतिषिद्धस्य पुनर्विधानमुपपादयति—सनीटीति । चभय-
स्मिन्नपीति । पुरस्तादतिशेधकान्तरमभ्यासोच्चातिपञ्चाभ्यन्तरेण भावः । सिद्ध
श्रैष्ठ्यमिति । वाक्यभेदेनेदोऽपि विधानादिति भावः । विदेशस्यामित्यत्र इतुगर्जविरोध-
त्वमुपपादयति—दीर्घेति । भाष्ये—न मिध्यतीति । तद्विषये न मिध्यति दीर्घ इत्यर्थः ।
वन्वित्ये निषेधः कथमीदः स्वात्त जाह—जातीति । नत्वाट इति । एवं च जरीत्वा

ईटो विधिरिटः प्रतिषेधः+ । यथाप्राप्त इद्दीर्घो भविष्यति । यदि तर्हि-ईटो ग्रहण ईटो ग्रहणं न भवति जरीत्वा न क्त्वा सेट् [१. २. १८] इति किञ्चप्रतिषेधो न प्राप्नोति । इह च अग्रहीदिति ईट ईटि [८. २. २८] इति सिञ्जलोपो न प्राप्नोति । इह च-अग्रहीत् नेटि [७. २. ४] इति वृद्धिप्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । इम्यन्तानामित्येव* भविष्यति । अत्रापि नेटीत्येवानुवर्तते । तत्रावश्यमिद्ग्रहणमनुवर्त्यमथाक्षीदित्येवमर्थम् । तथा अग्रहीध्वम्, अग्रहीद्वच्च विभाषेतः [८. २. ७६] इति मूर्धन्यो न प्राप्नोति । तस्माच्चैवं शक्यं वक्तुमिदो ग्रहण ईटो ग्रहणं न भवतीति । भवति चेत्यति-षिद्धस्य च पुनर्विधाने दीर्घाभाव इत्येव । तस्मादसक्य इद्दीर्घ आगमान्तरं विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायत ईटो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आर्धधानुक-स्येति+ वर्तते । ग्रहः परस्याऽऽर्धधानुकस्य दीर्घत्वं वक्ष्यामि । इहापि तर्हि प्राप्नोति —ग्रहणम् ग्रहणीयम् । वलादेरिति* वर्तते । एवमपि 'ग्रहीता ग्रहीतुम्' अत्र न प्राप्नोति । भूतपूर्वगत्या भविष्यति । एवमपि 'ग्राहकः' अत्र प्राप्नोति । किञ्चेत्प्रतीधानेन खन्वपि दीर्घत्वमुच्यमानमिदं धावते । तस्मादिदो ग्रहणं कर्तव्यम् ।

प्र०-एतत्परिहरति—ईटो विधिरिटः प्रतिषेध इति । वृत्तो वेत्यनेन पक्ष इडागमो विधीयत । युक्तः कितीत्यनेन तु नेडित्यधिकाराद्व्यक्तिपक्षाभयणाच्च निषेध ईटो न त्वाट । पाठान्तरं तु प्रकृतऽर्थे दुर्योजत्वादस्माभिर्नोपम्यस्याम् । सन्मार्गसंभवे को हि विमार्गो भविमान्भजेन् यदि तर्हिान । इदप्रतिषेध ईटो यथा न भवत्येवं कार्यान्तर-स्याप्यप्रसङ्गः । तस्माच्चैतदिति । इहग्रहण इकारश्रुतिराभयणीया नतु व्यक्तिः । भवति चेदिति । ज्वरस्यो* कर्त्तृशब्दविधौ दोष एवेत्यर्थः । मन्वन्तुवाद इव विधाव-पीकाराकृत्याभयणाजरीत्वा जरीत्वेति रूपद्वयं भविष्यति । नैतदिति । विधौ जात्या-भयेलधित्यादावपि दीर्घः स्यान्तस्माद्विहितस्य दीर्घस्येद्ग्रहणेन ग्रहणं नतु विधेयम् । ग्रह इति । इडागमे कृते वलादेरार्धधानुकस्याऽऽवे परस्येनाट एव दीर्घः । वलादेरिति । वलादि यद्दृढमित्याभीयते इतर साप्रतिकं वलादित्वमाश्रितमिति मत्वाऽऽह—एवमप्रीति । भूतपूर्वगत्येति । साप्रतिकाभावादलिटीति निषेधाच्च । इदप्रतिषेधेनेति । येन साप्रतिन्यायेनेटं आधित्वाऽकृतेट्कस्यैवाऽऽर्धधानुकस्य दीर्घत्वमध्परिभाषोप-

उ०-विवरीयत इति सिद्धमिति भावः । तस्माद्विहितस्येति । अनुवाच एव अनेनैवार्थं विधी तु व्यक्तेरेवेति भावः । वन्मार्गधानुकस्य दीर्घविधाने कथमित्यन्तत्सिद्धिरत आह—इडागम इति । विशिष्यानुभारजाभिर्दिक्कमानवतिभाषाया भविष्य इति भावः । भाष्ये इदप्रतिपातनेति ।

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? आर्धभातुकस्येड्वलादेरिति । ननु
चोक्तमेवमपि कर्तव्यमेवाग्रहणे असंप्रत्ययः पष्ठचनिर्देशादिति ? नैष दोषः । ग्रह-
इत्येषा पञ्चमीदिति प्रथमायाः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१.
१. ६७] इति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं चिरवदितः प्रतिषेध
इति । कथम् ? प्रकृतस्येड इदं दीर्घत्वं न च चिरवदिद् प्रकृतः । यद्बलोपे
कथम् ? यद्बलोपे चोक्तमिति सर्वत्र । क सर्वत्र ? यद्येव प्रकृतस्येडो दीर्घत्व-
मथापि इद्दीर्घ आगमन्तरं विज्ञायेत ।

यद्बलोपे चोक्तम् ॥ ७ ॥

किमुक्तम् ? तदन्तर्द्विर्चनानादिति* ।

प्र०—स्थानाग्रस्य तत्र स्थितस्याचः स्यात् । न चेति । जृप्रश्च्यो कन्वीन्यनेतु वलादि-
सक्तस्य एवेदप्रतिप्रसूयत इत्यप्राकरणिकत्वाभावादीर्घः सिध्यति । यद्बलोपे चेति ।
सन्त्यजन्तस्य स्थाने द्विर्चनमित्यत्र पठे प्रकृतिप्रत्ययसंभोदाग्रस्य स महि । ननु च
द्विप्रयोगो द्विर्चनमिति पक्षस्तत्र स्थितः । तत्कथमस्ति पक्षाभयेन परिहारः । अत्राऽऽह—
यद्बलोपे चोक्तमिति । अत्राभ्ययमभिप्रायो चार्तिककारस्य द्विप्रयोगे द्विर्चने पूर्वस्मादपि
विधायल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादकारेण व्ययधानादीर्घाभावः । न पदान्तेत्यत्र 'पूर्वत्रासिद्धे न
स्थानिवदि'त्युक्तं तस्मिन्मुच्यमाने पदान्तवरेयलोपस्वरवर्जं द्विर्चनादीनि न वक्तव्यानीति
साधनमिके दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वं भवत्येव । सूत्रकारमतेऽपि ग्रहोर्वहितस्येत्येवं विहित-
विशेषणाभयणाद्यद्बलोपे दीर्घाभावसिद्धिः । भाष्यकारेण त्वस्थितमपि पक्षमाभित्य तदन्त-
र्द्विर्चनानादिति विवृतम् । अन्यत्रास्य दोषस्य सम्यक्परिहाराभिधानादनादरात् ।

उ० चेन नामासिन्वापराच्च सप्रतिघातेनास्य विधानं बोध्यम् । ननु प्राकरणिकस्यैव दीर्घे
जृप्रश्च्योरित्यस्योत्तरत्र विधानादप्राकरणिकत्वाज्जित्वेभ्यश्च पठे दीर्घो न स्यादत आह—
जृप्रश्च्योरिति । प्रतिप्रसूयत इति । अयुक्त इति प्रतिषिद्धः प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः । साप्तमिक
इति । वस्तुतो वर्गकोटी दीर्घस्याप्युपलक्षणतायाः कमेर्निष्क्रियत्वादिस्वभावसंभूतत्वेदं
चिन्त्यम् । ननु चार्तिकमतेऽस्तव्यं परिहारः सूत्रमते तु कथमत आह—सूत्रकारेति । इदं
भाष्यकृतोऽप्युपलक्षणम् । अपिना पञ्चमीसमासाभाव इत्यपि बोध्यम् । अन्यत्रेति । एष्यचो
दे इत्यत्र । तत्र हि ग्रहोर्वहितमिति भाष्यम् । नृचो हि जरीगृकोत्पद्यं ननु महिः । न
बाह्यापयलोपयोरेकदेशविहृतत्वायेव जरीगृहित्यज्ञम्, तस्य च ग्रहोर्वहितमपि द्विप्रयोगत्वाद्-
द्विर्चनस्येति भाष्यम् । निषेधस्तान्मर्याद्विधायभूतकृपाभयमिति न दोष इति कैयरेन

स्वरतिसूत्रिभूयतिधृज्जुदितो वा ॥ ७ । २ । ४४ ॥

अथ येन+ कर्तमाने पुनर्वाचनं किमर्थम् ।

पुनर्वाचनं लिङ्गिभ्योर्निवृत्त्यर्थ ॥ १ ॥

पुनर्वाचनं कियते लिङ्गिभ्योर्निवृत्त्यर्थम् ।

अथ किमर्थं सूत्रिभूयत्योः पृथग्रहणं कियते ? सुवतेर्मा भूत् । अथ किमर्थं

प्र०- स्वर० । अथेति । इदमनि वेत्यतः । लिङ्गिभ्योर्निवृत्त्यर्थमिति । ननु स्वरति-
ग्रहणाद्विङ्गिभ्योरनुवृत्तिर्न भविष्यति अतश्च संयोगादेरितीदृशिकल्पस्य सिद्धत्वान् । नैत-
दस्ति । नित्यार्थं स्वरनिग्रहणमित्यङ्गापत्तम्, लिङ्गिभ्योर्निवृत्तेः । अथ किमर्थमिति । सू-
त्रग्रहणमेव कियतामिति भावः । सुवतेरिति । 'अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति'
सुवतेरेव ग्रहणं स्यात् । सूत्रग्रहणेऽपि कियमाणे 'लुग्विकरणालुग्विकरणोरलुग्विकरस्यैव
ग्रहणमिति सूत्रनरेव ग्रहणं स्यात् । अस्याश्च परिभाषायाः सूत्रग्रहणे कर्तव्ये सूत्रिभूयतीति

उ०-स्यापवातवान् । किञ्च समुदायस्य द्विप्रयोगेऽपि न ग्रहणमुक्तस्त्वदस्य तु कैयटीया
व तत्रम् । न चात्र पक्षे यदलुग्विभक्त्युक्तं इति दीर्घो न स्यात्ततो यदलुग्विभक्त्युक्तं दक्षतरमाभा-
भावादेनैकमिच्छतुञ्च एवमेव प्रवृत्तत्वेन द्विप्रयोगद्विप्रयोगे च प्रहरेवाङ्गत्वेमाक्षतेन । यदलोवे
तु कर्तृगुणसम्बन्धवि-विशिष्टस्याङ्गत्वेऽल्लोपयलोपयोरेकदेशविकृतस्यायेन कर्तृगुणित्वस्यैवाङ्गत्वं
न तु ग्रहः । नच द्विप्रयोगात्वादग्रहिरव सः । अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिकाले अङ्गिकपञ्चमाभावात् ।
यदलुग्विभक्त्युक्तं तु तत्कालेऽपि सत्यम् । यत्तु इदमेतन्नैकाग्रहणानुवृत्त्या यदलोवे दीर्घपरिहार उक्तः
स तु यदलुग्विभक्त्युक्त्यापकत्वात्समाभावात्तत्र हेय एव । अनेकापार्थधानुवृत्तिकपिताङ्गसंज्ञा-
प्रवृत्तिवशात् सत स्वानियमावेन वा अङ्गिकपत्वं तत्र ग्रहे, परस्वेतो दीर्घ इति यथाश्रुत-
कपाक्षयमिति कैवलाचार्यः । अत एव गृहीतमित्यर्थिसिद्धिः । अन्यथाऽनेकेष्वङ्गा-
नित्यत्वात्संज्ञाप्रमाणे यथाश्रुतकपाभावः स्पष्ट एवेति दिक् । अस्तुतस्तद्वन्निर्दिष्टत्वमिति भाव्यं
तत्रोक्तसकलपरिहारोपलक्षणं बोध्यम् ।

स्वरतिसूत्रि० । भाष्ये-लिङ्गिभ्योर्निवृत्तिः । तत्पुनरपि तत्सूत्रामुक्तेर्निवृत्त्यर्थमिति ।
अन्यथा परस्मैपदे सिद्धि-विकल्पस्य चारितार्थ्येन अतश्च संयोगादेरितीदृशिकल्पस्य
सिद्धत्वादिति कैयटामगतिः । नित्यार्थमिति । अत्र लिङ्गिभ्योर्निवृत्तिकाग्रहणानु-
वृत्तावपि लिङ्गिभ्योर्निवृत्त्ये माते सूत्रग्रहणं तत्सूत्रीहेत्यादौ सामान्योक्तिरपि
कार्त्तिकार्थः । कर्त्तिकार्थे सति सूत्रस्य कैयट्यापत्तिसमाहित्वात्सिद्धिः परतः कचि-
द्विषये संसूत्राहेत्यादौ पूर्वसूत्रस्य स्वार्थित्वविभाषात्वबोधनद्वारेण निवृत्त्यर्थं वा-
ग्रहणमेव न लिङ्गिभ्योर्निवृत्त्यर्थं कचिद्विषये निवृत्त्यर्थमिति भाष्याक्षरार्थमाहः । सुव-
तेरिति । ए मेरेण इति हि निरनुबन्धः । पूर्य प्राणिगर्भविमोचन इत्येतादौ

धूजः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते ? ध्रुवतेर्मा भूदिति ।

किं पुनरियं प्राप्ते विभाषाऽऽहोस्विदप्राप्ते ? कथं च प्राप्ते, कथं वाऽप्राप्ते ?
यदि स्वरतिरुदात्तस्ततः प्राप्ते, अथानुदात्तस्ततोऽप्राप्ते ।

स्वरतिरुदात्तः ॥ २ ॥

स्वरतिरुदात्तः पठ्यते । किमर्थं तर्हि वाचनम् ?

वाचनं निवृत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

वाचनं क्रियते, निवृत्त्यर्थम् ।

अनुदात्ते हि किति वाच्यः प्रतिषिध्य पुनर्विधानात् ॥ ४ ॥

अनुदात्ते हि सति किति विभाषा प्रसज्येत । स्मृत्वा । किं कारणम् ?
प्रतिषिध्य पुनर्विधानात् । प्रतिषिध्य+ किलायं पुनर्विधीयते । स यथैवैकाज्जलक्षणां
प्रतिषेधं बाधत एवं श्युकः किति [७. २. ११] इत्येतमपि बाधेत । यदि

प्र०—भेदेनोपादनमेव ज्ञापकम् । धूम इति । 'धूम् कम्पने' इति स्वारिषु श्रयारिषु च
पठ्यत इति द्वयोरपि सामान्येन ग्रहणम् । 'धू विधूयते' इत्यस्मात् नित्यमिदं भवति ।
किं पुनरिति । स्वरत्पुद्गेरानायां विचारोऽन्येषां त्वात्तत्वात्प्राप्तविभाषाया निश्चयान्,
बोधाभावाच्च । स्वरतेस्तुदात्तानुदात्तप्रतिज्ञाने दोषदर्शनाद्विचारः । अत्रां च वृत्त्व्या-
विति परिगणनादस्योदात्तत्वं न प्रसिद्धम् । तत्र किमुदात्तत्वप्रतिज्ञानेन दोषः परि-
ह्रियते, अथानुदात्तत्वप्रतिज्ञाने न्यायेनेति प्रश्नः । यदि स्वरतिरुदात्त इति । ननु किति
प्रत्यये श्युकः किति प्रतिषेधान्नप्राप्तविभाषेय स्यात् । नैवदस्ति अल्पविषयत्वप्रसङ्ग-
स्वरतेः प्राप्तविभाषायां तु महाविषयत्व भवति । किमर्थमिति । यदि पठ इति निवृत्त्यर्थं
सदा अद्वानो स्य इतीममपाठं पठे निवर्तयदिति प्रश्नः । निवृत्त्यर्थमिति । निवृत्तिः
कंचिदेव विधिं बाधत न सर्वमिति भावः । स विधिरिति । अद्वानो स्य इत्येषः । अर्थः

उ०—पृष्ठं प्राप्तिप्रसङ्ग इति च विचारः सानुबन्धकौ । ज्ञापकमिति । न च साहचर्यावसृष्ट-
विकरणत्वेन भविष्यतीति वाच्यम् । तदन्वित्यन्वयापि श्रयमारिति भावः । न च सुगुणिकर-
त्वेनैवेत्येव कुतो न ज्ञाप्यते । ज्ञापितेऽप्यस्य वैकल्याण्येन । परिभाषाद्वयेनोभयोरपि ग्रहण-
यक्तुं शक्यत्वात् । धू विधूयते इति कुयदि । किमुदात्तत्वप्रतिज्ञानेन दोष इति । न्यूनेत्येव
विकल्पप्रसङ्गक इत्यर्थः । न्यायेनेति । येन नाप्राप्तिन्यायेन पुरस्तात्प्रतिषेधकाप्रकारस्याप्येव
चेत्यर्थः । तत्राप्राप्तेति । भावतत्पर्यं कलाकोयेनेति भावः । महाविषयत्वमिति । स्वादि-
न्यायानुग्रहाय साहचर्यानुग्रहाय च प्राप्तविभाषेयं पुक्त्यर्थः । वाच्यत्वस्य विकल्पार्थत्वात्प्रा-
प्त्यसाह—यदिति । कंचिदेवेति । नृप्यप्राप्तेन न्यायेनेति भावः । कन्वय विकल्पत्वात्प्रति-

तर्ह्युदात्तः स्वरतिः, पठिष्यति—विप्रतिषेधं स्वरतेर्वैट्त्वादतः स्ये विप्रतिषेधेनेति X
 स विप्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् ? स विधिरयं प्रतिषेधो विधिप्रतिषेध-
 योश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । सोऽपि विधिर्न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः प्रतिषेध-
 विषय आरभ्यते । स यथैवैकाजलक्षणं प्रतिषेधं बाधन एवमिममपि बाधिष्यते ।
 अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्ते वलादिलक्षणं इयं विभा-
 षाऽऽरभ्यते, स्थलक्षणे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वा-
 न्विधीन्वाधन्त इत्येवमियं विभाषा वलादिलक्षणमिदं बाधिष्यते, स्थलक्षणं न
 बाधिष्यते ।

अथवा पुनरस्त्वनुदात्तः । ननु चोक्तमनुदात्ते हि किति वा प्रसङ्गः प्रति-
 षिध्य पुनर्विधानादिति ? नैष दोषः । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न

प्र०—प्रतिषेध इति । प्राप्तविभाषापक्षे यथा वलादिलक्षण इत् प्रतिषिध्यते तथा स्थलक्षणोऽपि
 प्रतिषिध्यते । अनुदात्तप्रतिज्ञाने तु द्वयोरपि विधित्वाद्विप्रतिषेधोपपत्तिः । सोऽपीति ।
 वैधर्म्येण दृष्टान्तो यथा मृदूकार्पासकृतो रज्ज्वादिवैधर्म्येण नैवम् । 'अद्वानो स्ये इत्ययं विधिः ।
 स यथैवेति । करिष्यतीत्यादौ । एवमिमपीति । न च स्वरतेरुदात्तत्वे येन नाप्राप्ति-
 न्यायोऽस्ति तेनैकाजलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधेत न स्वरतिलक्षणम् । यथैवं विप्रति-
 षेधानुपपत्तिः, स्थलक्षणस्य विधेरपवादत्वान् । अन्यथाऽपीष्टस्य सिद्धत्वान्नोपपादि
 विप्रतिषेधः । अथवा स विधिरयं प्रतिषेध इति त्रिवर्तुर्बलत्वं यदुक्तं तदनेन निराकृतम् ।
 वत्र द्वयोस्तुल्यबलत्वादुपपद्यते विप्रतिषेधः । अथवेति । परिभाषाभयणादुत्तरापवाद-
 भावेऽपनीते द्वयोर्विप्रतिषेधोपपत्तौ परत्वेन व्यवस्था । उदात्तत्वे दोषं प्रतिविधायानु-
 दात्तत्वं प्रतिविद्यते । अथवेति । न चाप्राप्त एकाजलक्षण इति । अयमेव

उ०—बोधोक्तिरसंगतेश्चत आह—प्राप्तविभाषेति । प्रतिषिध्यतेनेति । निषेधात्र बलीयांस इति
 श्वास्तदिति भावः । कार्पासकृत इति । भाष्ये पक्षी तु करणस्य लेखविषयता बोध्या ।
 न्यायोऽस्तीति । स्वरतःपुद्गात्तत्त्वपक्ष एकाजलक्षणनिषेधाप्राप्तेरिति भावः । स्थलक्षणस्येति ।
 मृदु बोधोत्तरापवादयोरयुक्तो विप्रतिषेध इत्यर्थः । एवं च "स्वरतेर्वैट्त्वादतः स्ये विप्रतिषेधे-
 नेत्युक्तविप्रतिषेधासंगतिरिति भावः । अन्यथाऽपीति । इहमिद्विरेष आधीयीता सा स्वपवाद-
 त्वादेव सिद्धेति किं विप्रतिषेधेनेत्यर्थः । एवं हि विप्रतिषेधवार्तिकं विरुप्येतेत्यत आह—
 अथवेति । तदनेनेति । न अपवादश्चमिदमिति भावः । स्थलक्षणवकाशः करिष्यतीति ।
 एतद्वद्वक्तव्यं, स्वर्गा स्वरितेनेति । एवं चैवमपि बाधिष्यत इत्यत्र परत्वादिति बोधः ।
 परिभाषाभयणादिति । येन नाप्राप्त इति, मध्येऽपवादा इति बोध्यर्थः । वलादिमात्रेति ।

चाप्राप्त एकाञ्चक्षणं प्रतिषेध इयं विभाषाऽऽज्यते श्युकः कितीत्येतस्मिन्पुनःप्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा श्युकः कितीत्येव योग उदात्तार्थश्च, येभ्यश्चानुदात्तेभ्य इट् प्राप्यते तद्व्याधनार्थश्च । अथवा श्युकः कितीतीहानुवर्तन्यते । अथवाऽऽचार्य-प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नेयं विभाषाग्लक्षणस्य प्रतिषेधस्य विषये भवतीति यदयं सनी-वन्तर्धप्रसजदम्भुश्रिन्वृष्टुर्णभरज्जपिसनाम् [७. २. ४६] इति सूत्रग्रहणं करोति* ।

इतिनष्टायाम् ॥ ७ । २ । ४७ ॥

इडिति० वर्तमाने पुनरिडग्रहणं किमर्थम् ?

इडग्रहणं नित्यार्थम् ॥ १ ॥

नित्यार्थोऽयमारम्भः । नैतदस्ति प्रयोजनम् ? सिद्धाऽत्र विभाषा पूर्वैरेव+तत्राऽऽरम्भसामर्थ्यादित्यो विधिर्भविष्यति । नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोति । किं कारणम् ? यस्य विभाषा [७. २. १५] इति प्रतिषेधात् । तत्राऽऽरम्भ-सामर्थ्याद्विभाषा लभ्येत, पुनरिडग्रहणादिदेव भवति ।

नीपसहनुभरुपरिचः ॥ ७ । २ । ४८ ॥

प्र०-पाठो युक्तः । केचित्तु वलादिलक्षण इति पठन्ति । वलादिमात्रविषयत्वादिलादि-लक्षणमिति व्याचक्षते । श्युकः कितीत्येतद्विमर्शितम् । तत्र श्रुत्येत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्व-विप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । येभ्यश्चानुदात्तेभ्य इति । प्रतिषेधकारणस्य पुरस्ता-त्करणस्य सर्वद्विप्रतिषेधार्थत्वात् । यदयमिति । यणुग्लक्षणे प्रतिषेधमयं विकल्पो बाधेत ततः सति प्रहृगुहोभेत्यस्य प्रतिषेधस्याभावादननैव सति विकल्पस्य सिद्धत्वा-त्पुनस्तत्र विद्व्यात् ।

इतिन० । सिद्धेति । निर' कुम्भ इत्यनेन ।

तीप० । इषु इच्छाद्यामिति केचित्तौटादिकमुद्रितमाधीयते । अन्ये नृनिष्यस्य

उ०-अयं तु निष्यस्यगोऽपीति भावः । वलादिमात्रविषयत्वेन वलादिलक्षणस्यन्त्यस्यैकान्तत्वात्ते-ल्लक्षणपरत्वात् पाठो न युक्तः । पूर्वविप्रतिषेध इति । एवं च पूर्वविप्रतिषेधेन विषेधो भवतीति भाष्यं वाक्यवैयर्थ्यादिति व्याख्यानमिति भावः । अत्र पाठे पूर्वविप्रतिषेधकारणो गौरवान्सामर्थ्यस्तरमेवाऽऽह—अथवेति । इदमेव सुखं समाधानम् ।

इतिनष्टायाम् । भाष्ये—आरम्भसामर्थ्याद्विभाषा लभ्यते इति । विप्रतिषेधवाच्य-इति भावः । नचैवं निरः कुपोऽनिष्टायामित्येव सूत्रमस्तु । अस्य विभाषेत्यस्य आप्या-निष्टायो विकल्पमाहेरनिष्टायामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । सामर्थ्येनाऽऽनुमानिकवचनकल्पेन न किञ्चित्पापवम् । यदुदात्तेन कृत्येन विकल्प इति बाह्याकारणार्थं तद्विषयः ।

तीपसह० । केचिदिति । सामवाच्यः । अपश्यन्त इति । न च 'नचितो वा' इति

इषेस्तकारे ष्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इषेस्तकारे ष्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—प्रेषिता प्रेषितुम्
प्रेषितव्यम् ।

वमनिदुधोरिद् ॥ ७ । २ । ५२ ॥

इदिति+ वर्तमाने पुनरिद्ग्रहणं किमर्थम् ?

पुनरिद्ग्रहणं नित्यार्थम् ॥ १ ॥

इदिति वर्तमाने पुनरिद्ग्रहणं क्रियते, नित्यार्थम् । नित्यार्थोऽयमारम्भः ।

गमेरिद्परस्मैपदेषु ॥ ७ । २ । ५८ ॥

गमेरिद्परस्मैपदेषु चेतृकृत्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

गमेरिद्परस्मैपदेषु चेतृकृत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । जिगमिपिता जिगमिपितुम्
जिगमिपितव्यम् । तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । अविशेषेण गमे-
रिद्वागममुक्त्वाऽऽत्मनेपदपरे नेति वक्ष्यामि ।

आत्मनेपदपरप्रतिषेध उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? आत्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेध इति × ।
इहाप्यात्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । तत्परपरे
तावत्—संजिगंसिष्यते । सीयुटि—संगंसीष्ट । एकादेशे—संगंस्यन्ते । एका-
देशे कृते व्यपवर्गाभावाच्च प्राप्नोति ।

सिद्धं तु गमेरान्मनेपदेन समानपदम्यस्येदप्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

इ०—प्रयोजनमपश्यन्त इष इच्छायामिति पठन्ति । ये त्विह तौपसहेति पठन्ति तन्म-
तेनेह निरोपसार्थे षकारः । तत्र वार्तिककारभनेन त्रयोऽपीपयोऽननुबन्धका इह न
तौपसहेति पाठस्तदाह—इषेरिति । 'इष आभीक्ष्ये' इत्यस्य कैयादिकस्य तु विकल्प-
मिच्छति वार्तिककारः । तौदादिकस्य तूदित्वेऽभ्युपगम्यमाने तौपसहेति पाठेऽननुबन्ध-
कपरिभाषया कैयादिकस्यैव मह्यं स्यात् । इह मा भूदिति । विकल्पः । तेनेष गता-
वित्यस्मात्तकारादौ निष्पत्तिर्भवति ।

गमे० । सिद्धं स्थितिः । इह तु जिगमिपितेनाऽऽपरसि जिगमिपिप्रीयत इति
उक्तं—उक्तम् । उक्त इद्विकल्पस्यानेनैव सिद्धत्वादिति भावः । तन्मननेति । मयादेविकल्प-
मिच्छायां पाठो न युक्तः । कैयादिकस्यैवेति । न तु तौदादिकस्यैवार्थः । तस्मात्तौदादि-
कस्योदित्पाठो न युक्तः ।

गमेरिद्० । सिद्धं स्थितौति । घृत्परस्मैपदपरणं वक्तोपहितात्मनेपदमिति उक्त-
भाषोपसंख्यानम् । तेन सजिगमिपितेनादौ युक्तं इदं सिधिरिति बोध्यम् । बहिरद्ग्रहादिति ।

सिद्धमेतत् । कथम् ? गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येण भवतीति वक्तव्यम् ।

न वृद्धयश्चतुर्भ्यः ॥ ७ । २ । ५६ ।

वृत्तादिप्रतिषेधे च ॥ १ ॥

किम् ? कृत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । विवृत्तिना विवृत्तितुम् विवृत्तितव्यम् ।
तत्तद्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । अविशेषेण वृत्तादित्य इदं प्रतिषेध-
मुक्त्वाऽऽत्मनेपदपर इह भवतीति वक्ष्यामि ।

आत्मनेपदपर इव्यञ्जने तत्परपरसीयुडेकादेशविवचनम् ॥२॥

आत्मनेपदपर इड्वचने तत्परपरसीयुङकादेशेष्विड् वक्तव्यः । तत्परपरे
तावन्-विवर्तिष्यते । सीयुटि-वर्तिषीष्ट । एकादेशे वर्तिष्यन्ते वधिष्यन्ते ।

सिद्धं तु धृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्यस्यैवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतन् । कथम् ? वृत्तादीनि मात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड् भवतीति
यक्तव्यम् ।

चतुस्तामिकलृष्टिग्रहणार्थक्यं च ॥ ४ ॥

चतुर्ग्रहणं चानर्थकं, सर्वेभ्यो हि कृतादिभ्यः प्रतिषेध इष्यते । तासिग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् ?

प्र०-अद्वैतत्वादात्मनेष्वस्य प्रतिषेधाभावः । केचित्तु योगविभागेनैष्टसिद्धिमाहुः । तस्मै
सकारण्यविद् भवतां त्वेका योगः । ततः परस्मैपदोऽयं द्वितीयो योगो नियमार्थः ।
तुल्यजार्ताथपेक्षात्वाच्च नियमस्याऽऽत्मनपदविषय एवेति न वक्तव्यं इति कुतः परस्मैपद-
लुकि चेदं भवत्येव जिगमिषितुम् । जिगमिषत्तज्यम् जिगमिषत्त्वमिति ।

न वृद्धयभ्युदयः । सिद्धं त्विति । तत्र परस्मैपदत्वस्यापि प्रतिषेधो भवति-
विवृत्तत्वमिति । अन्यथा न लुप्तताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इत्याम् । विवृत्ति-
प्राप्यत इत्यत्र तु पूर्वपदात्मनेपदस्य बाहिरङ्गत्वादित्यभावः । अनुमेहणं चेति । 'कृप'

उ०-वातिकेभ्यस्तरङ्गत्वाद्गमनिमित्तात्मेनेवदृश्यैव प्रदणमिति भावः । नियमार्थ इति । परस्मैपद एवेति नियमार्थ इति भावः । तदाह—सुत्यति । परस्मैपदमुक्ति चेति । परस्मैपद पर इत्यर्थे न तुमति निषेधन तत्परत्वाभावात् स्यादिति भावः । यद्यप्यङ्गस्येत्यस्यानु- कूलत्वाच्चार्थानुक्तस्येत्यदाहर्निमित्तस्येत्यप्यस्य वक्तृसतया गमे परस्वाङ्गनिमित्तस्य सावैराध- यानुक्तस्येत्यदादिर्निर्दिष्टताङ्गत्वात्तद्वैराधकोटी अवेष्टामावेन न तुमत्तत्पत्य न प्राप्तिस्तथापि परस्मैपदस्य प्रत्ययसतया तदाहिराह एव तत्प्रवृत्त्या प्रत्यये परत, पूर्वार्थसत्त्वेन न स्यादेव निषेध इति भावः । भाव—कुलाद्युपलक्षणं बोध्यम् ।

न पृच्छन् ० । मिद्धं त्वितीति । अत्रापि परस्मैपदग्रहणं फलोपेक्षितमनेपह्निमित्तत्वात्-

निवृत्तत्वात्सकारस्य ॥ ५ ॥

निवृत्तं सकारादाविति* । तास्मग्रहणे चेदानीमक्रियमाणे क्लृपिग्रहणेनापि*
नार्थः । एषोऽपि हि वृत्तादिः प्रथमः । भवेत्क्लृपिग्रहणं न कर्तव्यं तास्मग्रहण
तु कर्तव्यम् । यद्धि तत्सकारादाविति न तच्छक्यं निवर्तयितुं तृच्यपि हि प्रस-
ज्येत—वतिता वर्धिता । तास्मग्रहणे चेदानीं क्रियमाणे क्लृपिग्रहणमपि कर्तव्य-
मन्येभ्योऽपि वृत्तादिभ्यस्तामौ मा भूदिति । भवेत्तास्मग्रहणं कर्तव्यं क्लृपिग्रहणं
तु नैव कर्तव्यम् । अन्येभ्योऽपि वृत्तादिभ्यस्तासौ कस्माच्च भवति ? परस्मैपदे-
ष्विति* वर्तते, क्लृपेरेव च तास्परस्मैपदपरो नान्येभ्यो वृत्तादिभ्यः । यद्येवं
तास्मग्रहणेनापि नार्थः । तृचि कस्माच्च भवति ? परस्मैपदेष्विति वर्तते ।

प्र०—सामर्थ्ये' इत्यस्यानन्तरं वृत्तकरणं पठ्यते तद् वृत्तादीनां वृत्तादीनां च समाख्यर्थ
भविष्यति । एकस्यानेकप्रयोजनाविरोधान् । सर्वेभ्य इति । सकल्पयतीत्यादौ
क्लृपेरेपीत्यर्थः । भवेत्तास्मग्रहणमिति क्लृपिग्रहणाकरणपरमेतन्न तु तास्मिग्रहणपरम् ।
तथा चास्यापि प्रत्याख्यानं करिष्यते । परस्मैपदेष्विति वर्तते इति । वृत्तादीनाम-
नुदात्तेत्वात्स्यसन्तौ विहाय क्लृपेस्तासि चाऽऽर्धधातुकं वलादिपरस्मैपदपरं नास्ति ।

उ०—भावश्चकमिन्त्यादि प्राक्कम् । समाख्यर्थमिति । एवं चेह चतुर्थहणमुत्तरमूर्त्तं च न
कर्तव्यमित्यर्थः । संकल्पस्यतीति । तासि चेति चेन्न सादेरभ्यनुकर्षणादिति भावः । एवं च
चतुर्थहणामने तासि चेति चोऽपि नार्थ इति तात्पर्यम् । भाष्ये—निवृत्तं सकारादाविति ।
न वृत्तम् इति सूत्र एवेत्यर्थः । अत एव नश्यति तद्विदुत्ती वर्तितेत्यादावपि प्राप्नोतीति ।
परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तमाने कथमन्येभ्यस्तासि निवृत्तिरुवाच—वृत्तादीनामिति । तासि
चाऽऽर्धधातुकमिवत्र विहायेति शेषः । वृत्ततः स्वसमोर्लुटि च कल्प इति परस्मैपदं स्पादि-
विषये विषम्येन विधीयत इति तत्रैवेतः प्रतिषेध इति परस्मैपदग्रहणानुवृत्ती चतुर्थहणं तासि
च कल्प इति सूत्रं च न कार्यमिति भावः । न च स्वस्यस्वतीत्यादावुदितलक्षणविकल्पबाधार्थं
चतुर्थहणम् । तत्र हि सति तत्सामर्थ्याद्युपनिषानकल्पनद्वारा प्रत्येकं निषेधस्यापारबोधनद्वारा
वा तस्यापि निषेध इति वाच्यम् । न वृत्तम् इत्यनेन परस्याल्लक्षणमित्यर्थः । निषेधाच्च कलीपांस
इति श्रवादाश्च । न चैवमपि विवृत्तितोपपुरोधेन परस्मैपदस्य कर्मोपहितारम्भेपदनिमित्त-
त्वाभावीपलक्षणवाक्यकालेन वर्तितेत्यादाविति भाषिधारणाय तत्र सादेरभ्यनुकर्षणावश्यकतया
तासि चेत्यावश्यकमिति वाच्यम् । एतावन्ते, । अत एव पूर्वं भवेत्तास्मग्रहणं कर्तव्यं क्लृपिग्रहणं
तु नैव कर्तव्यमिति भावश्च उक्तम् । यद्येवं तास्मग्रहणेनापीति भाष्यं तृप्तिरुक्त्येकदेशपुक्तिरिति

उपदेशोऽस्त्वतः ॥ ७ । २ । ६२ ॥

तासावत्वत्प्रतिषेधे घसेः प्रतिषेधप्रसङ्गोऽकारवच्चात् ॥ १ ॥

तासावत्वत्प्रतिषेधे घसेः प्रतिषेधः प्राप्नोति—अघसिध+ । किं कारणम् ?
अकारवच्चात् । सोऽपि अकारवान् ।

सिद्धं तु हलादिग्रहणात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? हलादिग्रहणं कर्तव्यम् । तच्चावश्यं कर्तव्यम् ।
अत्यशी प्रयोजयतः । अत्यशी तावन्न प्रयोजयतः । किं कारणम् ? तासा-
वनिट इत्युच्यते, सेटौ चेमी तासौ । अञ्ज्वश्च तर्हि प्रयोजयतः । अञ्ज्वश्च
चापि न प्रयोजयतः । किं कारणम् ? तासौ नित्यानिट इत्युच्यते विभाषितेटी
चैनौ* । आदिस्तर्हि प्रयोजयति—आदिध । क्रियमाणेऽपि वै हलादिग्रहणे-
ऽव प्राप्नोति—अघसिध । एषोऽपि हलादिः ।

तस्य चाभावात्तासौ ॥ ३ ॥

प्र०—एतच्च यथान्यासाप्रयेणोक्तम् । यदा त्वात्मनेपदेन समानपदस्यस्येद् भवतीत्युच्यते
तदा परस्मैपदत्विति नानुवर्त्यमिति । स इत्येतदनुवर्त्यम् । तस्मिन्ननुवर्तमाने तासि
चेत्यपि कर्मध्यम् । क्लृप्त इत्येतत् न कर्तव्यम् । क्लृप्तेरन्येभ्यो वृत्तादिभ्यस्तासेरात्मने-
पदपरत्वादितोऽभावान् ।

उपदेशे० । तासाविति । तासाविक्रभावे सत्यत्वत्कालि प्रतिषेधे विधीयमान
इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । उपदेशग्रहणेन द्वयं संबध्यत—उपदेशो योऽस्त्वान् हलादि-
श्चेति । नच घसिराद्युपदेशो हलादि । अञ्ज्वश्च तर्हीति । अञ्ज् व्याभावित्र्यस्यानु-
दात्तेरच्चात्यलभावादुपन्यासोऽयुक्तः । क्रियमाणेऽपीति । यद्यपि स्थान्युपदेशो घसि-
हलादिर्न भवति तथाऽपि स्वापदेशो हलादिरेव । तस्य चाभावादिति । उपमाने रट्टानां

उ०—बोध्यम् । तदुपपन्नमाह—एतच्चेति । स इत्येतदिति । परस्मैपदग्रहणस्योक्तार्थोपलक्षण-
त्वाभावे चेत्चेतदपि ग्रह्यम् ।

उपदेशोऽस्त्वतः । ननु हलादिग्रहणेऽपि घसे प्रतिषेधः प्राप्नोत्येतेत्यत आह—उपदेश-
ग्रहणेनेति । न च घसिमिति । उपदेशाभावाच्चेदेन यो हलादिरित्यर्थः । आद्युपदेश इति ।
आद्य उपदेश इत्यर्थः । आदिभाषास्तुपदेशोनेति विग्रहः । अद्युपदेश इति पालस्तु भुवम् एव ।
अनुदात्तेच्चादिति । वस्तुतस्तु माध्यमात्प्रत्ययान्तास्वाप्यनुदात्तेस्वाभावमप्यभित्य परस्मैपदं
यस्त्वयेनेति बोध्यम् । भाष्ये—आदित्येति । केचित्पि वदन्ति यद्व्यतीनामिति नित्येटीव सिद्धेऽत्र

तासावनिट इत्युच्यते न च घसिस्तासावस्ति । ननु च यस्तासौ नास्त्य-
निट्यसौ तासौ भवति । नैवं विज्ञायते-यस्तासावनिटिति । कथं तर्हि ? यस्ता-
सावस्त्यनिट् चेति । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? सप्तम्य-
र्येऽपि वै वतिर्मवति । तद्यथा—मधुरायामिव मधुरावत् । पाटलिपुत्र इव
पाटलिपुत्रवत् । एवं तासाविव तास्वत् ।

२०-धर्माणामुपमेये भूतानां भाविनां वा संप्रत्ययः । तत्र तास्वत्यलि नेह भवतीत्युच्यमाने
यदि घसिस्तासौ स्यात्तत्स्थलि प्रतिषेधोऽतिदिश्येत । यस्तु तासौ नास्ति ततोऽस्य
तासावनिट्त्वस्यार्थं प्रतिपन्नमिति श्रूयतिदेशो न प्रवर्तते । अनिष्टपस्याविति ।
असत्त्वादेवेदभावात् । सप्तम्यर्थ इति । तासाविव तास्वदित्यौपश्लेषिकमधिकरणमा-
श्रियते, तासौ परतः पूर्वस्य ययेन भवति तथा धृत्यपीत्यर्थः । ननु चास्य स्थान्य-
दिस्तासावस्ति स चानिट् चेति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावात्सत्त्वानिट्त्वे स्याताम् ।
नैतदस्ति । स्थानिवद्भावः शास्त्रीयेष्वेव कार्येषु प्रवर्तते । नच तासौ सत्त्वं शास्त्रीयं
कार्यम् । अत एव वयेत्युच्यतेति प्रतिषेधाभावः । कमेरपि चक्रमित्येति भाव्यम् ।
नहि तासौ नित्यानिट् क्रमि । आत्मनेपद इडभावात्परस्मैपदे सेट्त्वान् ।

३०-इत्युच्यते तस्य प्रयोगश्च चिन्तयामित्याहुः । तत्रादग्रहणं न कार्यमिति भाष्यान्तरमन्ये ।
तथाऽपि स्वोपदेश इति । अस्वोपदेशग्रहणस्याचस्तास्वदित्यत्राप्यर्थमेव तत्र चक्षितः
अथादेशोऽन्तेन्यादेशो च अस्मात् विवेकेत्यादिसिद्धं उपदेशत्वसामानाधिकरण्येनैवावयवाव-
यवकत्वेनात्रापि तथैवत्वमव द्यतम् । स्वोपदेश एव न सुख्य इति स एवाऽऽश्रियते न
स्यानुपपदेश इति भावः । ननु घसिस्तासावमवेऽप्यसत्त्वादेव तस्य तद्वेदभावाऽप्यस्तीत्यत
भाह—उपमान इति । यथोदीनरव्यभक्त्ये एवाः संपन्नः संपत्स्यत इति
सर्वधोपमाने दर्शनमवस्थाश्रयणीयमिति भावः । अत्रार्थं प्रतिपन्नमिति । स्थानिवत्त्वं तु
न । अत्रास्तीत्यदिति भावः । एतदभिप्रायमज्ञानतः । प्रभो भाष्ये—ननु च यस्तासाविति ।
तासौ परतः पूर्वस्येति । तास्वपरधरतोः परस्य वत्तादर्थभावात्तुकरार्थात्तासरूपस्यैव यथेष्टं न
भवति तथेष्टार्थः । तासौ परतः पूर्वस्य धातोर्यथेष्टं इदंनिमित्तत्वं न भवति तथेष्टशब्दार्थः ।
शास्त्रीयेति । प्रत्यासत्तेः । न चेति लौकिकत्वात् । वयेरिति । वेजो वदिति । त्रिदि-
वयादेसः । प्रतिषेधामावाप्य कादित्यमात्रमिदं भवति । नहि तासाविति अनिट्
इत्यत्रापि प्रत्यासत्ताः तासावित्यत्रापिदत इति बोध्यम् । अत्रास्तस्य धातोः प्रयोगसंग्र-
हणेनेदोऽहंनस्याप्रसिद्धेः कानिश्चिदाकाङ्क्षोदयान् । एवं चात्रेतिवास्यापि ह्युक्तमिति
विशेषेण पदमेव विभासितेदत्वेन नित्यानिट्त्वाभावात् प्रतिषेध इति भावः ।

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ७ । २ । ६३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नाचस्तास्वत्यत्यनिटो नित्यम् [७. २. ६१] इत्येव सिद्धम् ? एवं तर्हि नियमाधोऽयमारम्भः । ऋत एव भारद्वाजस्य नान्यतो भारद्वाजस्येति । क मा भूत् ? यथिथ ववियेति ।

ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य ॥ १ ॥

ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिः । किं कारणम् ? अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य । गुणे कृते एतस्य चानजन्तत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । असति नियमे को दोषः ?

तत्र पचादिभ्य इङ् वक्तव्यम् ॥ २ ॥

तत्र पचादिभ्य इङ् वक्तव्यः—पेचिथ शेकिथेति । यदि पुनरयं भारद्वाजः पुरस्तादपकृष्येत्—अचस्तास्वत्यत्यनिटो नित्यं भारद्वाजस्य । उपदेशोऽन्ततो भारद्वाजस्य । तत्र ऋत । भारद्वाजस्येति निवृत्तम् । सिध्यत्येवमयं तु भारद्वाजः स्वस्मान्मनात्प्रच्यवितो भवति । एवं तर्हि—

प्र०— ऋतो० । गुणे कृत् इति । जहर्थेत्यादौ नष्टयमजन्तो नाप्युपदेशोऽस्त्वान् । असति नियम इति । जहर्थेत्यादाविदुप्रतिषेधार्थ एव योगोऽस्त्विति भावः । तत्र पचादिभ्य इति । पूर्वयोगाभ्यां पचादिभ्यस्थिति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते पच इङ् वक्तव्यः । जहर्थेत्यादौ च नित्य । प्रतिषेध इष्यते तत्र भारद्वाजस्येति वचनात्स्मृत्यन्तरानुमंथानादिकल्पः प्राप्नोति । नियमकालमन्यधोपपादयितुमाह—यदि पुनरिति । पूर्वयोगे भारद्वाजग्रहणं कृत्वा तदेव द्वितीये योगेऽनुवर्त्यते । स्वस्मान्मनादिति । भारद्वाजस्य मतम्—पेचिथ पचिथेर्ताद् भव यव । अन्येषां तु मतं पचकथ पपाथेतीहभाद् । व्यास-

उ०— ऋतो भार० । भाष्ये—नाचस्तास्वदिति । न च ऋकारान्ते विकल्पेन निषेधात्किमर्थं सूत्रमिति वाच्यम् । भारद्वाजनिर्दिष्टरूप्यन्मास्वदिति सामान्यसूत्रप्रत्ययनेन निषेधस्यैवाङ्गीकृतत्वेन स्मृत्यन्तरानुमंथानद्वारेण विकल्पस्य वस्तुमप्राप्तत्वादिति भावः । भाष्ये पेचिथेपुक्-सक्षणेन पविधेधादेशेण सहाह—द्वयेयोगाभ्यामिति । नियमपक्षे हि तास्वत्यत्यनिटो नित्यमित्यनुवर्त्य योऽयं तामां जिन्यानिट्यलीननिषेधः स भारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैव मान्यस्य भारद्वाजमत इत्यपान् । तत्रयोगेन नियमाङ्गीकृतादिति सारः । इदं वाच्यत्वं कर्तव्यं सिद्धये नियम इत्थंप्रथम उक्तत्वात् पचादिभ्य इङ् वक्तव्यमित्युक्तेन विज्ञायते । पृथग्नान्तरात्वात्कारान्ते तस्यैव प्राप्तेऽनाचस्तास्वदित्यस्यैव नियम इत्यपान् । स्वयं दोषान्तरमप्याह—जहर्थेत्यादौ चेति । अचस्तास्वदित्यस्यापथा पूर्वोक्तपुनरा विकल्पसंभवात् वस्तुमप्राप्तत्वादिति भावः । अत्रत्यं भारद्वाजग्रहणं कथं व्यवहितपूर्वयोगेऽपकर्णेन स्वयमेतेष्वन आह—पूर्वयोग इति । मतविपर्यय इति । भारद्वाजस्येदमावोऽन्यत्वेद्विधाकारः । ननु चेति ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

योगविभागः करिष्यते+ । अचस्तास्वत्यत्यनिटो नित्यमुपदेशे । ततोऽ-
त्वतः । अत्वतश्चोपदेश इति ।

बभूयाऽऽतन्व जगृभ्म ववर्थेनि निगमे ॥ ७ । २ । ६४ ॥

बृमहणं किमर्थं न कृमृभृवृस्तुद्रुमुश्रुचो लिटि [७. २. १३] इत्येव
सिद्धम् । एवं तर्हि नियमार्थोऽयमारम्भः । निगम एव यथा स्यात् । क मा
भूत् ? ववरिथ ।

प्र०—विपर्यये तु मतविपर्ययः प्रदर्शितः स्यात् । ननु च नित्येषु क्षणेषु विकल्पितं विधौ
विकल्पमात्रं प्रदर्शयितव्यम् । तत्र कस्य किं मतं यत्प्रत्ययाविव स्यात् । उच्यते—
विकल्पप्रतिपादनाय चांगदण एव कर्तव्ये पूजार्थमाचार्यो वपाश्रीयन्ते । सा चैवं पूजा
भवति—यदि येनाऽऽचार्येण यः शब्दः स्मृतः स तेनैव स्मृतत्वेनोपदिश्यते । एवं हि
सस्य स्मर्तृत्वेन प्रमाणत्वेन स्तुतिः कृता भवत्येवं चाङ्गार्ग्यगालवयोरित्यादावनेका-
चार्योपादानमर्थेष्वद्विति । विकल्पस्यैकाचार्योपादानेनापि सिद्धत्वात् । योगविभाग
इति । ततश्च हस्त्यादीनां गुणपरत्वयोरनजन्तत्वेऽप्युपदेशोऽजन्तत्वात्सिद्धे प्रतिपेधेऽस्य
नियमार्थत्वोपपत्तिः । आदेशोपदेशोऽप्याधीयते न तु स्थान्युपदेश एवेत्यजत्यादेशस्य
वीशब्दस्य अतिप्रदेशस्य च स्यो विकल्पस्थिति भवति—विवेध विवयिथ ।
आचक्ष्याथ, आचक्ष्विय ।

बभूयाऽऽतन्व० । बृमहणमिति । एकदेशोपेद्वारेण ववर्थशब्दसमुदाय
एवाऽऽदिष्यते ।

उ०—विकल्पप्रतिपादनमात्रफलत्वादाचार्यमहणस्येति भावः । ततश्चेति । योगविभागद्वारा
ओपदेशमहणपर्यः कार्य इति बोध्यते । अत एव सूत्रेऽज्महणे चरितार्थम् । नन्वेवमन्ता-
मात्वविधानात्तेषामसंभवेनामहणमेव कार्यं तत्राकारमात्रमहणे कार्ये प्रत्याहारमहणस्यस्यार्थादि-
काराद्ये मृतपूर्वगतिराशयिभ्यत इति सूत्रस्याव्युपदेशमुपदेशमहणापर्यं दूषेति चेन्न ।
प्रत्याहारमहणेनोपदेशपर्यायकर्मण्यपि वस्तु शस्यत्वेन भूतपूर्वगादाश्रयणे दृढतरमाणाप्रत्य
इत्यात्मनाम् । तदपकर्षे च धेदो दधिधेयगविसिद्धयेऽज्महणमन्वावयवकमेवेति दिक् । ननु
स्थान्युपदेश एवेति । यस्य चो गुणव उपदेशस्तस्य स एवाऽऽधीयते तदभावे तु गौणोऽ-
पीववर्थः । यद्यपि स्थान्युपदेशमहणेऽप्युपदेशोऽन्वत्त्वमस्ति तथापि तदुपदेशो तासौ किरवाभिद्-
त्वाभावाः प्रत्यासरणा यदुपदेशोऽन्वत्त्वमुपदेशमिशिष्टस्यैव तासौ निधानित्वमहणमुचितमिति
भावः । तुहोपेतादौ तु पुरस्तादप्रतिपेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादस्यापि आदिनिधमेव निवेद्य इति
नेद्वन्तीत्यत्र भाव्य उक्तम् ।

बभूयाऽऽत० । भाष्ये—बृमहणं किमर्थमिति । नृविषये तु न सङ्कितम् । उकाररन्तानां

वस्वेकाजादुथसाम् ॥ ७ । २ । ६७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

वस्त्वेकाजादुघमां वचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः । वसावेकाजादयसामेव । क मा भूत् ? धिभिद्वान् । किमुच्यते नियमार्थमिति न पुनर्विध्यर्थोऽपि स्यात् । प्रतिषेधोऽपि स्यात् प्राप्नोति नेङ् वशि कृति [७. २. ८] इति । कृष्वैव द्ययं वशादिश्च । एवं तर्हि कृष्मृष्टुन्नुदुष्टुश्च, बो लिटि [७. २. १३] इत्येनस्मान्नियमादप्रेङ् भविष्यति । नात्र तेन परिप्रापणं प्राप्नोति । किं कारणम् ? प्रकृतिलक्षणस्य * प्रतिषेधस्य स प्रत्यारम्भः प्रत्ययलक्षणश्चायं प्रतिषेधः । उभयोः स प्रत्यारम्भः । कथं ज्ञायते ? वृद्ध्वृजोर्ग्रहणात् । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? इमौ धृद्ध्वृजाबुदात्तौ तयोः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति । पश्यति त्वाचार्य उभयोः स प्रत्यारम्भ इति ततो वृद्ध्वृजोर्ग्रहणं करोति । न खल्वपि कश्चिदुभयवान्प्रतिषेधः प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च । तुल्यजानीयेऽसति यथैव प्रकृतिलक्षणस्य नियामको भवत्येव प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको भविष्यति । अथ यावता वसावेकाजादयसिन्ध इटा भवितव्यं कोन्वञ्च विशेषो नियमार्थे वा सति विध्यर्थे वा । न खलु कश्चिद्विशेषः । आहोपुरुषिकामात्रं तु, भवानाह विध्यर्थमिति, वयं तु ब्रूमो नियमार्थमिति ।

प्र०- दृष्टेका० । किमर्थमिति । यदि क्वादिनियमः प्रकृत्याभयस्य प्रत्ययस्यस्य च प्रतिषेधस्य नियतकस्त इदं नियमाभेम् । अथ प्रकृत्याभयस्यैव ततो नेह वशि कृतीति प्रतिषेधे प्राप्ते विपर्ययमित्युभयसम्भवात्प्रभः । न खलु कश्चिदिति । उभययैकाग्र्यादुच्यते इति वसोर्भाष्यम् । नान्येभ्यो विभित्वा नित्यादिविपर्ययः । आहोपुरुषिकमाश्रमिति । अहो अहं पुरुष इति यस्याभिमानः सोऽहंपुरुष उच्यते । यथा यवांस्तुलाणो नामर्षयो यभूवुरित्युक्तम्, तस्य भावो मनोऽज्ञादित्वादुच्यते । कस्यभिप्रायेत्यौतदुच्यते । न खलु कश्चिद्विशेष इति । अन्यत्र विशेषोऽस्त्येव । यदि क्वादिनियमः

४७-सेदुत्वात् । यथा वैतर्किकाय उपदेश इत्यत्र निरूपितम् । अथ तु कर्मण इति निषेधाद्विद्वन्निदत्तं बोध्यम् ।

सर्वैकाजादृष्ट्याम् । विधिविधिमयोविशेषाभावं दर्शयति—उभयेवेति । कथं
सम्भित्वास्तत्तच्छब्दान्मो भवतीत्यत्राऽऽह—यथा यथा इति । यथा सप्रबुद्धाः
सादृश्यात्तायां सादृश्यामभिधीयते तथाहो महं ब्रूय ह्यसंभित्वास्तत्तच्छब्दान्मो
इत्यर्थः । तस्य भाव इति । स चाभिमत एव । कृत्स्नित्वस्योभयप्रत्ययस्यैव नैतत्त्व
नियमार्थत्वात्तैव किंत्वप्यार्थमपीत्याह—अन्यत्र विशेषोऽस्त्येवेति । नियमार्थत्वमेवेति । नन

अथैकाग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत् । विभिद्धान् चिच्छिद्धानिति । क्रियमाणेऽपि वा एकाग्रहणेऽव प्राप्नोति । एषोऽपि श्लोकाच्च । एवं तर्हि कृते द्विर्वचने य एकाच्च । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? एकाग्रहणसामर्थ्यात् । न हि कश्चिदकृते द्विर्वचनेऽनेकाजस्ति यदर्थमेकाग्रहणं क्रियते । ननु चायमस्ति जागर्तिः—जागृवांसो अनुमनः । यत्तुकार-ग्रहणं करोति । न हि कश्चिदकृते द्विर्वचन आकारान्तोऽनेकाजस्ति । ननु चायमस्ति दरिद्रातिः । न दरिद्रातेरिष्टा भवितव्यम् । किं कारणम् ? उक्तमेतदरि-

४०—प्रकृत्याश्रयस्य प्रतिषेधस्य स्यात्ततो न्युविचेत्यादौ श्युकः कर्तानि प्रतिषेधः स्यात् । वृषग्रहणं च कादिग्रहणैरनेकं स्यादिति प्रत्ययश्रयोऽपि प्रतिषेधः कादिनियमेन निवर्त्यत इति सूत्रमिदं नियमार्थमेव । अथैकाग्रहणमिति । क्रियमाणेऽपि एकाग्रहणमिति निवृत्तये नालमिति मत्वा प्रभ । विभिद्धानिति । कृतद्विर्वचनानामनेकाचां निवृत्त्यर्थमित्यभिप्रायः । एकाग्रहणसामर्थ्यादिति । यद्यपि नित्यत्वाद्द्विर्वचने कृतेऽनेका-त्वादिन भवतीति परिहारोऽस्ति तथाऽपि परिहारान्तरसद्भावाज्ज्ञेयः । तथा हि द्विर्वचनस्यावकाशः—पपाचेति । इदोऽवकाशो यत्र कृते द्विर्वचन एकात्त्वं—पेचि-वानादिवानिति । विभिद्धानित्यादौ तु नित्यत्वाद्द्विर्वचनं पूर्वम् । जागर्तिरिति । उपविद्वाजागृभ्योऽन्यतरस्मामिति विकल्पितत्वाश्रयो जागर्तेः परः कसुः । चिरिजि-रि-षकास्त्यादिभ्यस्तु कास्यनेकाग्रहणं चुल्लस्यावर्धमित्यामा भाव्यमिति वक्ताः परस्या-संभवः । जागृवांस इति । द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । न दरिद्रातेरिति । दरिद्रातेरनित्य आमित्यात औ शल इत्योकारे विधातव्य औकार-विधातेन ज्ञापित्वोकारस्य प्रसिद्धावशात्वाद्गुणारणे लाघवं भवत्यौकारस्य तु

४०—एव मत्तय उक्तम्—यद्यं तु श्रूयो नियमार्थमिति । श्यावसिद्धत्वावित्यर्थः । पविशानिष्ठा-श्यालोपसिद्धिस्तु संतिपातपरिभाषाया मणिग्यावदिति बोध्यम् । अनिष्टनिवृत्तये नात्रमिति । मिद्वसिद्वयस्याभवत्वायामेकाग्रहणवर्धयिष्याभावादनर्थकं तदित्यर्थः । इद्विर्वचन-धोरण्यतरस्य निवृत्तकालवे तदेव स्यात् तु नियमत उभयोरवकाशं दर्शयति—तथा ह्येति । विषयभेदात्कलभेदाच्च नापवादवमित्याशयः । नित्यत्वाद्द्विर्वचनमिति । इह तु कृते द्विर्वचनेऽनेकाग्रहणद्वारात्तरनित्यः । शब्दान्तराश्रयानुवत इव शब्दान्तरेऽपि शब्दानुवतोऽनित्य-त्वाद्यर्थे नियतः परिहार इति परिहाराभ्युपगममिति तत्त्वम् । धिरीत्यादि । मन्वे त्वेषां कलभानां प्रयोग एव नास्तीति भावः । जागृवांस इत्यत्र लिटि धातोरिति द्विर्वचनं स्यादत आह—द्विर्वचनप्रकरण इति । ननु दरिद्रातेः कसौ कास्यनेकाग्रहणमित्यामा भाव्यमिति

इतिरार्थानुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविनिः । यश्चेदानीं प्रत्ययविधौ
सिद्धः सिद्धोऽसाविड्विधौ । एवमपि भूतपूर्वगतिविज्ञायेन । आकारान्तो यो
भूतपूर्व इति । एकाग्रहणमेव तर्हि ज्ञापकम् । ननु चोक्तं जागर्त्येभ्येनम्यान् ।
नैकमुदाहरणमेकाग्रहणं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं म्याज्जागर्त्येभ्येव
श्रूयात् ।

प्र० विशिष्टावस्थात्वाद्योकाराद्विभूतत्वाच्च गौरवमित्योकार एव विधेयः । तत्र वृद्धिरेकीति
वृद्धौ कृताया यथाविध्यादि मिथ्यति । तद्विद्वानिति त्वाकारान्ते न सिध्यति । तदर्थं
भोकारविधानमनित्यत्वमस्मादामो ज्ञापयति । सिद्धोऽसाविड्विधौ कश्चित्
सिद्धमिद्ध इति पाठः । सिद्धश्चासीत् सिद्ध इति विशेषणमस्मादोऽन्यन्तमिद्ध इत्यर्थः ।
एकेन सिद्धशब्देन सामान्यामिद्धिं प्रतिपादयते द्वितीयेन तु विशिष्टामिद्धिं । एवमर्थमिति ।
सांस्कृतिकस्याकृतद्विवचनम्यानेकाच्च आकारान्तस्याभावाद्द्विगुणप्रहारे कर्तव्ये लोपवार्थ-
मादुप्रहणं स्यादिति नैकमुदाहरणमादुप्रहणं प्रयोजयतीति नोपपन्नम् । नैकमुदाहरणमिति ।
ऊर्णोत्पन्नद्वानादिकारणत्वात्काग्रहणानामिति । जागर्त्येभ्येनमिति । गृह्यमन्त्रं नियमार्थम् ।
तत्र यथास्य जागर्त्येव निवर्त्ये । स्यान्नर्येव साक्षात्प्रतिपत्त्यं कुर्यात् । लघीयसी हि
साक्षात्प्रतिपत्तिः । न च वरिद्रादिद्विगुणोऽनित्ययोऽस्या द्विवस्थायामादुप्रहणस्याकृत-
द्विवचनानेकाकारान्तार्थत्वादभूत्पूर्वकारान्तप्रयोजनत्वादेव तत् इडागमः । यदा
स्वेकाग्रहणेन कृतद्विवचना एकाग्रो गृह्यन्त तदाऽऽदुप्रहणं कृतद्विवचनानेकाकारा-
कारान्तार्थ—पपिवाविति । साप्रतिकाकारान्तसद्भावे भूतपूर्वगतिरनुष्ठाऽऽभयितुम् ।

उ०—कथमिदुपपत्तिस्तोऽत आह—द्विगुणैरिति । आकारलोप इति । न च परवादीन्वे
सन्निपातपरिभाषया ज्ञेयो दुर्लभः । भाष्येभ्यो विवक्षितं तद्विधानेन लोपस्यास्तरङ्गत्वम् । न
चैवमादुप्रहणस्याभावाद्द्विवचनापत्तिः । अतिविधावन्तामभावादेव भूतपूर्वगत्याऽऽकारान्तत्वमाभिप्रेत-
यत् आदेशप्रवृत्तेः । अनित्यत्वमिति । अत एव काम्प्रवृत्त्यादिनि सूत्रे वरिद्राचकारति
भाष्यत्रयैः संगच्छत इति बोध्यम् । सिद्धोऽसाविति । एवं चाऽऽनन्तत्वाभावात्तत्र
प्रवृत्तिरिति भावः । एकस्य सिद्धशब्दस्य पीनवक्ष्यपरिहासायाऽऽह—अन्यन्तमिद्ध इति
कथमेतदर्थं काम्यतयाऽऽह—एकेनेति । एवं सिद्धिद्वयप्रतिपादनेन अन्यन्तसिद्धिद्वयका भवती-
त्यर्थः । आकारान्तस्याभावादिति । एकाग्रहणस्य कृतद्विवचनैक्यप्रत्ययेन कक्षायां
तावत्पर्यव्याहृत्यवस्थेयं भूतपूर्वप्रधानं कर्तव्य इति भावः । भवतीति, सप्तम्यैकमिहपुनस्त-
आह—ऊर्णोत्पत्तिरिति । प्रतिपद्यमिति । असौजागुरिति म्यास- कर्त्तव्य इति भावः । क्व
तद्वेक्ष्यैक्यप्रधानं नियमपरं ज्ञापकं भावः—जघायसी हस्ति । अस्या द्विवस्थायामिति ।
एकाग्रहणं कृतद्विवचनैक्यप्रधानं इत्यर्थः । अकृतमिति । आदुप्रहणस्य तदापक्यवस्थेयत्वा-
त्भूतपूर्वप्रधानकारान्तार्थत्वं युक्तमिति भावः । सांप्रतिकेति । तत्र हीडागमं विद्याऽऽकारलोपो

अथ घसिग्रहणं किमर्थं नैकाजित्येव सिद्धम् ?

घसिग्रहणमनञ्कत्वात् ॥ २ ॥

घसिग्रहणं कियते लोपे कृतेऽनञ्कत्वादिन प्राप्तोति । इदमिह संप्रधार्यम् —
इत् कियतां लोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादिहागमः । नित्यो लोपः ।
कृतेऽपीति प्राप्तोत्यकृतेऽपि । इडपि नित्यः । कृतेऽपि लोपे प्राप्तोत्यकृतेऽपि ।
अनित्य इत्येन द्वि कृते लोपे प्राप्तोति । किं कारणम् ? अनञ्कत्वात् । एवं तर्हि
द्विर्वचने कृतेऽभ्यासे योऽकारस्तदाश्रय इड् मविध्यति । न सिध्यति । किं
कारणम् ? द्वित्वाल्लोपस्य परत्वात् । द्विर्वचनञ् कियतां लोप इति किमत्र कर्त-
व्यम् । परत्वाल्लोपः । लोपे कृतेऽनञ्कत्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्तोति । घसिग्रहणे

२०-अथ घसिग्रहणमिति । द्विर्वचनञ्चीति स्थानिवद्भावात् पूर्वप्रतिषेधाश्रयेण प्रत्याख्या-
यते । द्विर्वचनं परायणवायावादेशाल्लोपोऽधालोपयिलोपकिंकिनोरुवेभ्य इति । तत्र घस्
घस् इति स्थितं घसिभसाईलि चेति परमप्युपधालोपं पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वा द्विर्वचनं
भवति । तत्र कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादुपधालोपः । ततः कृतद्विर्वचन एकाभवतीति सिद्ध
इहागम इति मत्वा प्रश्नः । इतरस्तु स्थानिवद्भावात्पूवविप्रतिषेधो नाऽऽभिद्यः । ततः
परत्वाभित्याद्वोपधालोपे कृते एकाचत्वाभावात् द्विर्वचनं स्यात्तापीडागम इति
मत्वाऽऽह—घसिग्रहणमनञ्कत्वादिति । नित्यो लोप इति । हत्यधि च विधानात् ।
इत् तु लोपे कृतेऽनञ्कत्वात् प्राप्तोतीत्यनित्यः । पूर्वविप्रतिषेधवाद्याह—इडपि नित्य
इति । कृते द्विर्वचन उपधालोपे चाभ्यासाकागमयेलौकाचत्वात् । स्थानिवद्भावाद्याह—
अनित्य इडिति । पूर्वविप्रतिषेधवाद्याह—एवं तर्हि । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवदिति
सर्वत्र नाऽऽभीयत इति स्थानिवद्भावाद्नेकाचत्वमिति न बोद्धव्यम् । स्थानिवद्भाव-
वाद्याह—न सिध्यतीति । परत्वादिति । नित्यत्वादित्यपि बोद्धव्यम् । वचनदिति ।
अपवादत्वादिति न बोद्धव्यम् । सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति लोपद्विर्वचनयोरिति
बाधप्रसङ्गान् किन्तु क्रमः प्रदर्शने—घसिग्रहणे कियमाणे कृताकृतप्रसङ्गित्वादिहागमो

३०-दुर्लभ इति भावः । एवं च हरिद्राणेर्दरिद्रवानित्येव । प्रत्याख्यायत इति । स्थानिवत्त्वं तु
॥ इत्यनिसिक्ताज्जिसिक्तादेशाभावादिति भावः । स्थानिवद्भावादिति । अथ परस्मिन्निव-
नेन । सावकाशादोरेष नियत्वेन व्यवस्थेयत इटः सावकाशात्वं दर्शयति—कृतयोरपीति ।
इदं चिन्त्यम् । तत्तात्पर्यलोपस्य तयोः प्राप्तेः । तस्मादपि लोपं बाधित्वाऽपवादत्वादिति
पञ्चादपि लोपः । तत आतिषेधिकं द्विर्वचनम् । भीषदेशिकस्य बाधेऽपीति मत्वाऽप्येवमप्ये । न

पुनः कियमाणे न दोषो भवति । कथम् ? वचनादिद् भविष्यति । इटि कृते द्विर्वचनं कियतां लोप इति यद्यपि परत्वाल्लोपः स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं भविष्यति* ।

विभाषा गमहनविद्विशाम् ॥ ७ । २ । ६८ ॥

दशेदचेति वक्तव्यम् । ददधान् ददधिवान् । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । दशेरिति* वर्तते ।

ऋद्धनोः स्ये ॥ ७ । २ । ७० ॥

स्वरनेर्वेदस्वाहनः स्ये विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

स्वरतिलक्षणद्वावचनाहतः स्य इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । स्वरतिलक्षणस्य वावचनस्यावकाशः—स्वर्ता, स्वर्ता । ऋतः स्य इत्यस्यावकाशः—करिष्यते, हरिष्यते । इहोभयं प्राप्नोति—स्वरिष्यति, अस्वरिष्यत् । ऋतः स्य इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

यमरमनमातां सकृ च ॥ ७ । २ । ७३ ॥

किमुदाहरणम् ? अयंसीत्, व्यरंसीत्, अनंसीत्, मयासीत्, मयासीत् । नैतदस्ति । नास्त्यत्र विरोधः सति वेद्यसति वा । इदं तर्हि—अयंसिष्टाम्, प्र०—नित्य, कृतयोरपि लोपद्विर्वचनयोः प्रवर्तनात्मावकाशाच्च लोपोऽपि नित्यः । यत्र परत्वादिङ्गमम् । ततो लोपः । ततो द्विर्वचनमिति सिद्धं जलिवानिति ।

विभाषा गमहन० । दशेरिति वर्तते इति । विभाषा सृजिदशोरित्यवः । इदमर्थविरुद्धमतीतमिति योऽयं प्रयोजनाभावादुक्तव्यं वस्वेकाजादुघसामित्यत्र विभाषा-प्रहणसंबद्धं दशिमहणमनुवर्तते ।

यमरम० । किमुदाहरणमिति । वृत्तिकारैरेकवचनान्ता-पुत्राहरणान्युपन्यस्तानि । तत्र विरोधं समिष्टोरबुद्ध्या वृच्छति । इतरस्तु वृद्धपभावं स्वरे च विरोधं मत्वैकवचनमेवोदाहरति—अयंसीदिति । अयंसिष्टामिति । न केवलमत्र वृद्धपभावो विरोधो दुः—तिष्ठति शपकाजिक्कम्भं विपपमेदे वाऽमवकाशात्वाप्यबाधकत्वम् । शपकाश्च दोष इति युक्तं वक्तुम् । ततो द्विर्वचनमिति । द्विर्वचनेऽर्थाति कपस्थानिबन्धान् ।

विभाषा गम० । अनुवर्तते इति । एकदेशे स्वरितग्वप्रतिज्ञानात्मन्ये कदाभावाप्य मण्डकप्लुत्वा दशिमहणमात्रमनुवर्तते इति भावः । विभाषाप्रहणसंबद्धमित्यनेन मध्ये प्रयोजकाभावो दर्शितः । केवकस्यानुवृत्तौ हि निष्प्रविधानार्थं तत्रापि संज्ञकः स्यात् । यत्किं विकल्पस्तु पूर्वसूत्रेणैव सिद्धं इति भावः ।

यमरमनम० । तत्रविरोधमिति । तिङीङ्ग्या कपका सिद्धत्वादिति भावः । वृद्धपभावमिति । अयंसिष्टिप्यच्च इकन्तकक्षणाया वेटीति प्रतिषेधेन । स्वरविशेषकत्वपरश्च

अयंसिषुः । व्यरंसिष्टाम्, व्यरंसिषुः । अनंसिष्टाम्, अनंसिषुः । अयांसिष्टाम्,
अयांसिषुः । अवांसिष्टाम्, अवांसिषुः । इदं चाप्युदाहरणम्—अयंसीत्,
व्यरंसीत्, अनंसीत्, अयासीत्, अवासीत् । ननु चोक्तं नास्त्यत्र विशेषः सति
वेत्यसति वेति ? अयमस्ति विशेषः । यद्यत्रेण स्याद्वृद्धिः प्रसज्येत* । इटि
पुनः सति नेटि [७. २. ४] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । मा भूदेवं
हृम्यन्तानामित्येवं भविष्यति । अत्रापि नेटीत्यनुवर्तते । तच्चावश्यमिङ्ग्रहण-
मनुवर्त्यमधाक्षीदित्येवमर्थम् । अकारान्ताश्चापि पदपूर्वा एकवचन उदाहरणम्—
मा हि+ यासीत्* । यद्यत्रेण स्यादनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत । इटि पुनः
सन्त्युक्तमेतदर्थवत्तु सिचश्चिक्कणसामर्थ्याद्गीट उदात्तत्वमिति* तत्रैकादेश
उदात्तेनोदात्तः [८. २. ५] इत्युदात्तत्वं सिद्धं भवति ।

ईशः से ॥ ७ । २ । ७७ ॥

ईङ्जनोध्वं च ॥ ७ । २ । ७८ ॥

किमर्थो योगविभागो नेशीङ्जनानां स्थ इत्येवोच्येत । ईशो ध्वे मा भूदिति ।
इष्यत एव—ईशिष्व इति । ईङ्जनोस्तर्हि से मा भूदिति । इष्यत एव—

प्र० यावत्सगितोः श्रवणमपि । मा हि यासीदिति । अयामीदित्यत्राह स्वरो भवतीति
तन्निष्पत्त्यर्थो भाष्ययोगः । हिशब्दप्रयोगो हि वेति निघातप्रतिषेधार्थः । इत्यमस्याशु-
दात्तं पदं स्यात् । सति तु तस्य सिग्भक्त्याशुदात्तत्वादेकादेश उदात्तेनोदात्त
इत्यन्तोदात्तं पदं भवति । तत्राऽऽदि, सिचोऽन्यतरस्यामिति पक्ष आशुदात्तं पदं
पक्षेऽन्तोदात्तम् । एतच्चानिटः पित उपसंख्यानमित्युपसंख्यानमनपेक्ष्य प्रयोजनमुक्तम् ।
तेन यथा मा हि कार्पमत्यत्र पर्यायेणाऽऽशन्नयोन्यात्तत्वं भवत्येवं मा हि यासी-
दित्यत्रामत्यर्पादि भविष्यतीतीतो भावाभावयोः स्वरे भेदाभावः ।

ईशः से । इष्यत ईशिष्व इति । एतदर्थमेव चकारेणेशरनुकृत्यते । ईङ्जनो-
स्तर्हीति । कथं पुनरीङ्जनेर्ध्वं चेति सूत्रपाठे योगविभागेनेङ्जनोः सेशब्द
इद्वच्यते निवर्तयितुम् । उच्यते । चकारेणेशरनुकर्षणात्सकारादौ सेशब्द इतीति

उ०—सुटीभविष्यति । आहन्तोदाहरण उपपदपूर्वात्स्व फले द्वायति—अयासीदित्येवेति ।
तत्राऽऽदिरिति । अन्तोदात्ते प्राप्ते इदमारभ्यते । अनिट, पित इति । अनिटः सिचः परस्य
पित उदात्तत्वं भवतीति तदर्थः । एवं च सभास्थितसूत्रमतेऽतं द्रोष इति भावः ।

ईश.० । अथेङ्जनोऽध्वे चेति पाठे भाष्यम् । तत्र सादेः सावंचातुकस्य सूत्र
एवोदात्तानाश्चकारेणेशितेवाजुङ्घ्यत इत्याह—एतदर्थमित्यादि । अतः पूर्वाऽऽह—कथं
पुनरिति । अत्र पाठे विपरीतं प्राप्नोत्येवेति भावः । चकारेणेशरनुकर्षणादिति ।

ईहिणे जनिष इति । ईशस्तिर्हि स्वे मा भूदिति । इष्यत एव—ईशिप्वेति ।
 से तर्हि यः स्वशब्दस्तत्र+ यथा स्यान्क्रियासमभिहारे यः स्वशब्दस्तत्र+
 मा भूदिति । अत्रापीध्यते—स मवानाशिप्वेत्येवायमीष्ट इति । आतश्चेष्यते,
 एवं आह-सिद्धं तु लोपमध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विवचनादिति* ।

अनो येयः ॥ ७ । २ । ८० ॥

४०-सिद्ध ईशः स इति नियमार्थं विज्ञायते । ईशोऽयं सेशब्द इत्यन्तर्हीज्जनोरिति । स
 इति । धातुः स इत्यस्यानुकरणं सुपां सुन्दगिति सप्तमीन्दुका निर्दिष्टम् इष्यत इति ।
 न चानिष्टार्थो योगविभागः । जानप इति । व्यत्ययेन शप् तस्य बहुलं छन्दसीति पृक्
 छान्दस्यद्वाप्यभावाभावात् । 'जायसे' इत्यत्र तु नित्यत्वादिकरणे कृते तेन व्यव-
 धानादिहभावः । ईशस्तर्हि स्वे मा भूदिति चकारेणेशोरनुकर्षणासकारादौ ध्वशब्दे
 षेट् सिद्धेः, ईश स इति नियमः क्रियत—ईश सेशब्द एव सकारादावितानान्या-
 स्मिन्सकारादाविति । यत्रयकदेशयिकृतमनन्यवादिति स्वशब्द सेशब्द एव भवति
 तथाऽध्यन्यस्य सकारादेशवर्धनस्याभावादन्यत्त्वमाभिन्य स्वशब्दो व्यावर्त्यते । से
 तर्हिनि । ईह्जनोर्ध्वं षेरयनेन सर्वसकारादेरिति विहित 'ईश' से इत्यनेन नियमः
 क्रियते—सेशब्द एव सकारादाविति । तेशिष इत्यत्र भवतीति शिप्वेत्यत्रापि स्थानिक्रू-
 षान् । यन्तु लोट एव स्थाने स्वशब्दो नामौ सेशब्द इति व्यावर्त्यते । अत्रापीति ।
 लोह्धर्माणां हिस्वौ लोटो भवत इत्युक्तं तेन यथाऽन्यजोहृदशस्य स्वशब्दस्य सेप्रहणेन
 प्रहणादिद् भवत्येव क्रियासमभिहारे समुच्चये च लोहादेशस्य स्वस्य । अत्रैकार्यं
 वार्तिककारवचनं साजित्वेनाऽऽह—आतश्चेष्यत इति । तदेव लोपवान्गुह्य योग-
 विभाग इत्येक एव योगः कर्तव्यः । ईशिशिज्जना सेष्वयारिति ।

अनो० । केषांचिदनो या इय इति सकारान्तानुकरणत्वात्पाठोऽन्येषां तु सौत्रत्वा-

उ०-एकधोमेनेति वक्तुमुचितम् नन मे इत्यस्यानुकरणे समीति पुनस्तत आह—सुपां सुन्दगिति ।
 जनेर्देवादिक्त्वादाह—अयत्ययेन्नेयादि । दृगिति । अत एव जायसो न । कवेर्ध्वं मेरादे किति
 पक्षो जनसमन्वयमिति सोप, क्वादन्त आह—छान्दस्यत्वादिति । अन्यस्वनाधित्येति ।
 नियमविधानमामध्यद्पधेदमात्रेणान्यत्त्वमार्थावत् इत्यर्थः । यत्तस्य मेसन्दविकारवाभावा-
 त्कवमिष्यतेऽत आह—लोह्धर्माणादिति । योगविभागेन वजापमर्थः साधितः । आतश्चेति ।
 लोपमध्यमपुरुषस्येत्पुण्या लोह्धर्मस्य तयोक्तमिति भावः ।

अनो येयः । सकारान्तेति । अनुकर्षेणार्थवत्त्वहण आभावाः सुपां सुन्दगिति सुधि
 क्तवत्त्वपक्षेषु कल्पामिह्वाद्गुणाभावेऽनो वा इति रूपम् । अन्येषां त्विति । अथ

किं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तत* उताहो न ? किंचार्थोऽनुवृत्त्या ? बाढमर्थो यद्यकारात्परो याशब्द आर्धधातुकमस्ति । ननु चायमस्ति—चिकीर्ष्यात्, जिहीर्ष्यात्+ । लोपोऽत्र बाधको भविष्यति* । किं तर्हस्मिन्योग उदाहरणम् ? यजेत्, यजेत् । अत्राप्यतो दीर्घो यञि [७. ३. १०१] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । स यथैवेयादेशो दीर्घत्वं बाधत एवं लोपमपि बाधेत । तस्मात्सार्व-
धातुकग्रहणमनुवर्त्यम् ।

प्र०—भिर्देशस्य यलोपस्यासिद्धत्वाभावात्ततो येय इति । किंचार्थ इति । आचार्य-
देशीय आह—प्रयोजनाधीनतधिकारानुवृत्तिरिति मन्यते । आचार्य आह—बाढमर्थ
इति । चोदक आह—यद्यकारादिति । किंतु नास्तीति भावः । चिकीर्ष्यादिति ।
लिङ्गशिर्षात्सार्वधातुकसंज्ञा । लोपोऽत्रेति । कृताकृतप्रसङ्गित्वाभित्यो लोपः । इयादेशस्तु
लोपे कृतेऽनकारान्तस्याञ प्राप्नोतीत्यनित्य । इतरस्त्वियादेशस्य साधकाशत्वे लोपस्य
नित्यत्वं वक्तुं शक्यं नान्यथेति मत्वाऽऽह—किं तर्हस्मिन्निति । स यथैवेति । न च
येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव बाधक इति शक्यं वक्तुम् । यस्मात्स दीर्घः सार्वधातुके
विधीयत इति सिद्धान्तः । तथा च ज्ञानोर्जा इत्यत्र वक्ष्यते—जानातीत्यत्राप्यतो
दीर्घो यञीत्येव दीर्घो भविष्यतीति यदि भिद्धि दीर्घो विधीयते कथं जानातीत्यत्र
स्यात् । यत्तु वक्ष्यते सिद्धीत्येव तदिति नासौ सिद्धान्तः । मध्येपश्चाद् इत्यनाश्रित्यैतदुक्तं
तस्मिन्नाश्रयमाणे लोपमेवेयादेशो बाधेत, न दीर्घम् । दीर्घस्तु परत्वात्त्यादिति सर्वथा
सार्वधातुकानुवृत्तिः सप्रयोजना ।

उ०—पाठ भाव्यरास्तानुकरणं ततः पठयाम् 'आतः' इति योगविभागावाकोपे ततो कस्मादिषु
सीत्वाद्गुण इत्यन्ये । या इत्याकारान्तानुकरणेऽविभक्तिको भिर्देश इति परे । एतदेवाभिप्रेत्य
याशब्द आर्धधातुकमिति निर्घिसर्गः पाठो भाष्ये । क्वचित् सविस्मर्गः पाठः । नाप्यप्रभाषोदकस्य
नापि सिद्धान्तमः । तेनानुकृतेरङ्गीकारात्त आह—आचार्यदेशीय इति । बाढमर्थ इति
वक्ष्यते वदिगर्भ आनयमपुक्तमत आह—चोदक इति । ननु पर इवादेश इति कथं लोपस्य
बाधकत्वमत आह—कृताकृतेति । ननु प्रयुदाहरणमञ्जे प्रकृत उदाहरणप्रभो न युक्तोऽत
आह—इतरस्त्विति । न चेति । तिङीत्येवं तद्विधानाश्चर्वत्र प्राप्त इति मन्यते । उच्यते—
यस्मात्स इति । अत्राभयणे हेतुः सार्वधातुकानुवृत्तेरावश्यकतेत्याह—सर्वथेति । तदभावे
पक्षेदित्यत्रेहसर्वतोऽनापत्तिः । चिकीर्ष्यादिभ्यश्चाभित्यस्य तस्याऽऽपत्तिः । तदनुवृत्तौ तु दीर्घस्य
बाधः । अत्र विषयभेदेऽप्यामर्धव्यतिहतानां विपरीतं वलावलमिति दीर्घादीर्घाः ।
बाधकत्वसामान्याच्चापवादत्वमवधार इति सर्वेष्टसिद्धिः ।

आने मुक् ॥ ७ । २ । ८२ ॥

मुकि स्वरे दोषः ॥ १ ॥

मुकि सति स्वरे दोषो भवति । पचमानः, यजमानः । मुका व्यवहितत्वा-
दनुदात्तत्वं न प्राप्नोति । ननु चायं मुगदुपदेशभक्तोऽदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते ।
न सिध्यति । अङ्गस्य मुगुच्यते विकरणान्तं चाङ्गं सोऽयं संघातभक्तोऽस्ययोऽ-
दुपदेशग्रहणेन ग्रहीतुम् । एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते ।

प्र०- आने । मुकीति । पूर्वान्तकरणे दोष इत्यर्थः । अदुपदेशादिति स्वरो न सिध्यति ।
अभिचित्वानित्यादौ ह्रस्वमुद्भूयान् मनुविपाद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति स्वरविधौ व्यञ्जनम-
विद्यमानवदिति दृश्यित्वा ह्रस्वस्यप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषा भाष्य-
कारेण व्यवस्थापिनति व्यवधातैव मुगागमः । ननु चायमिति । अकार उपदेश
इत्याश्रीयते न स्वकारान्त उपदेश इति । मुक् चाकारमात्रमक्त इति व्यवधाताभावः ।
अङ्गस्येति । अङ्गाधिकारादङ्गस्य मुम्बिधीयमानोऽङ्गमेव न व्यवदधात्यवयवान्तरं तु
व्यवदधात्येव । एवं तर्ह्येति । अकारमनुबन्धमकृत्वा विकरणवदकारान्तादङ्गात्पर

उ०- आने मुक् । ननु स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् दोषोऽत आह-ह्रस्वमुद्भूयामिति ।
दूपयित्वेति । स्वरानुबन्धकस्वरविधिविषय इत्यर्थः । पचमानादौ चित्स्वरं वाधित्वा
परत्वात्तास्यनुदात्तद्वित्स्वमुदात्तत्वमिष्यते । अकार उपदेश इति । विशेषणत्वेऽप्युपदेशान्दस्य
सौत्रस्यान्तरनिपात इत्यभिप्रायः । मुक् चाकारेति । अङ्गावयवभक्तो मुगित्वर्थ इति भावः ।
एतपि वर्णग्रहणे पडागमा इति नास्ति । अत्र एव प्रकृते सदर्पदीर्घौ न । तथाऽप्यकारान्तो-
पदेश इत्यर्थस्य स्वरविधौ सिद्धान्तितत्वेन तत्र वर्णग्रहणाभावात् दोष इति भावः । अकार
उपदेश इत्याश्रीयते न स्वकारान्त उपदेश इति कैयटोक्तं चिन्त्यमेव । तथाऽङ्गव्यवेति
व्यवदेशिः अङ्गावेनाकारभेदे तदन्तोपदेशत्वमादाव दोषाभावस्तु । तदन्तरव्यवेति इतो इव
इत्यादावयवमुदात्तत्वापत्तेः । एवं च विशेष्यत्वादुपदेशान्दस्य परनिपातोऽपि मुक् एव ।
यस्यत इत्यादावव्यवेतिः । यक्ष्यमाण इत्यादावव्यवयवावयवस्य सङ्गुहावावयवत्वेन स्वस्थापि
न मुख्यवधापक इति न दोषः । अभिषत्वेन कविदेव वर्णग्रहणेऽप्रकृतिर्ब सर्वत्रेति लक्ष्यम् ।
अङ्गाधिकारादिति । समाणाधिकरणानुलोपेन चम्य विशेषणतैवेति तदन्तविधिरिति भावः ।
अङ्गमेव न व्यवदधातीति । कुतश्चिपूर्वस्याङ्गस्य कार्ये वाऽङ्गात्परस्य कार्ये वेति भावः ।
अवयवत्वं त्विति ; ततः परस्य कार्ये कर्तव्य इत्यर्थः । अवयवास्तरमिति पाठस्तु चिन्त्यार्थः ।

अभक्ते च ॥ २ ॥

किम् ? स्वरे दोषो भवति । पचमानः, यजमानः । मुका व्यवहितत्वाद्-
नुदात्तत्वं न प्राप्नोति । एवं तर्हि परादिः करिष्यते ।

परादौ दीर्घप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

यदि परादिः क्रियतेऽतो दीर्घो यजि [७. २. १०१] इति दीर्घत्वं
प्राप्नोति । नैष दोषः । तिङीत्येवं तत्* । सिध्यति । सूत्र तर्हि भिद्यते ।
यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं मुकिं स्वरे दोष इति । परिहृतमेतददुपदेश-
भक्तोऽदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते । ननु चोक्तमङ्गस्य मृग्यते विकरणात् न चान्नं
सोऽयं सघातभक्तोऽङ्गव्योऽदुपदेशग्रहणेन ग्राहीतुमिति ।

अथायमङ्गः स्याद्गृह्येतादुपदेशग्रहणेन । घाटं गृह्येन । अङ्गस्तर्हि
भविष्यति । तत्कथम् ? अतो या इयः [७. २. ८०] इत्यत्राकारग्रहणं
पञ्चमीनिर्दिष्टमङ्गस्येति+ च षष्ठीनिर्दिष्टं तत्राशक्यं विविभक्तित्वाद् इति
पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम् । तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते । एवमपि षष्ठ्यभावात्
प्राप्नोति । आन इत्येषा सप्तम्यत इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति
निर्दिष्टे पूर्वस्य [१. १. ६६] इति ।

प्र०—आने परतो मध्ये मः करिष्यते । मुकेति । यथान्यासाभयेणानभक्तत्वान्मु मकारे-
णेति युक्तं वक्तुम् । एवं तर्हीति । आनस्य मुडिति सूत्रन्यासेन । तिङीत्येव तदिति ।
मुटि कियमाणे सार्वधानुकमननुवर्त्य तिङीत्यनुवर्त्यमेवेति साव । पञ्चमीनिर्दिष्टमिति ।
पूर्वमूत्र एवात इत्यनेनाङ्गं न विशेषितमिति तदन्तविषयभाव इत्युक्तं भवति । तेनाङ्गस्य
योऽकारस्तस्मात्परस्य वास इत्यङ्गं यथा पूर्वमूत्रे विशेषणं तथेहापीत्यङ्गावयवस्याकार-
स्याऽऽने मुम्भवति । तन्मङ्गलमिति । विशेष्यं सप्तम्यान्मेवेत्यर्थः आन इत्येवेति ।
अङ्गतायां सप्तमी पूर्वग्रहणार्थायाः पञ्चम्या षष्ठीं प्रकल्पयति न तु पञ्चमी सप्तम्याः ।

उ०—कस्यचिदवयवस्य प्रसङ्गे हि यथा वक्तुं युक्तम् । न चात्र तथा । अङ्गस्यावयविन एव पूर्व
प्रसङ्गात् । अकारान्तादिति । अत्र इति पञ्चम्यन्तानुवृत्तेस्तदनुवर्तनाङ्गस्येत्यपि पञ्चम्या
विपरिणाम्यत इति सावः । अभक्तत्वपक्षे मुकोऽभावाद्वाह—यथा न्यासेति । मुमिति
मकारोपकलनमिति भावः । तिङीत्यनुवर्त्यमिति । मृग्यतेतिङीत्यतः । इदं न युक्तमित्युक्तम् ।
पूर्वसूत्र एवेति । एवं नाथाधिक्यराजुरोधादिङ्गाभवेनाकारो विशेष्यत इति भावः ।
प्रकृतमित्यस्य यदमङ्गं प्रकृतं तदमङ्गमेवेहानुवृत्त्यत इत्यर्थः इत्याह—विशेष्यं सविति ।
भक्तुं विपरीतं किं न स्यादत आह—अङ्गतायेति । उपदेशग्रहणादिति । वस्तुतस्तपरसूत्रस्य

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ७ । २ । ८४ ॥

अष्टजनादिपथिमध्यात्वेष्वात्तरतम्यादनुनासिकप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अष्टजनादिपथिमध्यात्वेष्वात्तरतम्यादनुनासिकः प्राप्नोति* । अष्टाभिः,
अष्टाभ्यः । ज्ञानः, जानवान् । पन्थाः, मन्थाः ।

सिद्धमनसत्वात् ॥ २ ॥

प्र०—यद्येवमस्म्यन्त इति समानविभक्तित्वात्तन्त्रविधिप्रसङ्गः । नैष दोषः । विशेषण-
विशेष्यभावे कास्यचारादङ्गेनातो विशेषणान्ततो भुगकारमात्रभक्तत्वात् अवधारकः ।
यद्यपि मुक्तिं कृतं ऽप्यर्थमात्रोऽकारस्तथा ऽप्युपदेशग्रहणादुपदेशं मात्रिकत्वात् स्व-
प्रवर्तते । यथा च पन्था इत्यर्था दीर्घे ऽपि कृतं भवति, पचमान इत्यादौ त्वातो हित
इति इयादेशाभावोऽत इति तपरकरणात् ।

अष्टन० । सौत्रान्निर्देशस्याग्रेषोऽत इत्यकारलोपो न कृतः । समानविचार-
त्वात्परकरणान्तरविहितमप्यनुनासिकस्यानिकमाकारमिदं दोषमन्ययति—अष्टाभिति । यत्र
तपरत्वमस्ति तत्र तपरस्तत्कालस्येति वचनाद्गुणान्तरयुक्तस्य तत्कालस्य ग्रहणात्स्थाने ऽ-
न्तरत्वमस्ति इति वचनाच्चानुनासिकस्थाने ऽनुनासिक एवाऽऽकारः प्राप्नोति । यत्रापि
तपरत्वाभावेस्तत्राप्याकृतिनिर्देशाद्दीर्घोच्चारणमामर्याच्च हस्त्यनुशास्यग्रहणान्मर्धदीर्घेन्यति-
प्रसङ्गे ऽन्तरत्वमपरिभाषापस्थानादनुनासिकप्रसङ्गः । सिद्धमनसत्वादिति । अपुदित्सवर्ण-

उ०—विध्यर्थत्वपक्षे तपरस्तत्कालस्य सवर्णस्य ग्राहक इत्यर्थो न रवम्यविवर्तकमेतदिति कोऽत्र
दोषः । नियमपक्षेऽतत्कालसवर्णमिव स्वावर्तकम् । ननु यदागमा इत्येतद्व्यभिचिन्तितं निमित्तमिदम् ।
नपेच पचमान इत्यत्राऽऽतोऽत इति तुकारम् । अतिशब्देन क्वचिद्वर्णग्रहणे यदागमा
ह्यस्मादनुत्तरदोषात् । तपरकरणादिति । उपदेशग्रहणस्यात्राभावादिति भावः ।

अष्टन आ० । ननु पन्थादीनामप्रकृतत्वादुपस्थासोऽन्तगतोऽत आह—समाप्नोति ।
यत्रेति । समादिपथिष्वे विवृणोतिरित्यत आहिन्यनुवृत्तेः पन्थादिसूत्र आहिसुच्चारणान्वय-
भावः । गुणान्तरेति । तपरसूत्रेऽपि मातृवर्तने विध्यर्थे च सूत्रमिति भावः । यत्रापीति ।
यथा प्रकृतसूत्रे । वन्थाकृतिनिर्देशे हस्त्यस्तुतयोपि ग्रहणं स्यादव आह—दीर्घेति । सम्भवा
हस्त्यमेयोच्चारणेदिति भावः । दीर्घोच्चारणं दीर्घव्यङ्ग्यसम्भवेतन्नितिग्रहणमिति तत्त्वम् ।
व्यङ्ग्यपक्षाग्रपक्षेन समाप्यते भाष्ये—सिद्धमेतदिति । नयं भावः—भट्टन ह्यप्यादिसूत्र आहिति
व्यक्तिगृह्यते । व्यङ्ग्यपक्षे च ग्रहणकसाधारम्यात्तत्रैव सानुनासिकग्रहणं वाच्यम् । उपस्थास-
त्वाच्च प्रवर्तक इति । तत्रानप्यं व्युत्पादयति—अपुदिति । इदं च प्रकृतसूत्रमिदमप्यं ।
न च प्रत्याहार इति । ननुदेशासूत्रमित्यर्थः । स्वात्मनीति । अत्रानभिनिर्देशित्यसूत्रक एव

सिद्धमेतत् । कथम् ? अनस्तात् । कथमनस्तात् ? असवर्णान्गृह्णाती-
त्युच्यते । न चाऽऽकारोऽयम् ।

उच्चारणसामर्थ्याद्वा ॥ १ ॥

अथवा शुद्धोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । नैतौ स्तः परिहारौ । यत्ताव-
दुच्यतेऽनस्तादिति न द्रुमोऽसवर्णान्गृह्णातीति । कथं तर्हि ? तपरस्तत्कालस्य
[१. १. ७०] इति । यदप्युच्यत उच्चारणसामर्थ्याद्वैत्यस्त्यन्यदुच्चारणे
प्रयोजनम् । किम् ? उत्तरार्थम् । रायो हति [७. २. ८५] इति ।
एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ । एकपरिहारोऽयम् । सिद्धमनस्तादुच्चारण-

प्र०—स्येत्यत्राग्रहणेन प्रत्याहारसंनिविष्टा अकारादयो गृह्यन्ते न त्वाकारादयोऽसंनिविष्ट-
त्वाच्च प्रत्याहारेऽकारादिभिराकारादयो गृह्यन्ते । नाप्यणुदिस्यूत्रेऽङ्गेषु स्वात्मनि च
ग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिर्वर्तनात्स्वात्मनि क्रियाविरोधाच्च ग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च ।
कथमनस्तामिति । अकारेण गृह्यमाण आकारोऽयम् भवतीति भत्वा प्रप्रः । पूर्वोक्ते-
नाभिप्रायेणाऽऽह—अण् सवर्णानिति । अनस्तादेव भाव्यमानोऽसवर्णाञ्च गृह्णातीति
परिहारो नेक्तः । प्राज्ञासद्भावाच्चान्तरसमपरिभाषा नोपपिद्यते । उच्चारणसामर्थ्याद्वैति ।
षण्णुनासिकोऽभविष्यत्स एवोदचारयिष्यतेति निरनुनासिक एवोच्चारणसामर्थ्यात्प्र-
वर्तते । तत्र पूर्वः परिहारोऽष्टशब्दाकाराभिप्रायेणोक्तः । यत्तस्मिन् जनाद्याकाराभि-
प्रायेण । चोदकस्तु विषयविभागस्तुद्भावाऽऽह—नैतौ स्त इति । कथं तर्हीति ।
अणिति न तत्रानुवर्तते । उत्तरार्थमिति । इहानुनासिक उच्चार्यमाणेऽननुनासिक
उत्तरत्र कर्तव्य इति लाघवायाननुनासिकोच्चारणं स्यादित्यर्थः । इतरः स्वाभिप्रायमाह—
एवं तर्हीति । अष्टम आत्वे न द्वौ परिहारौ नापि जनात्वात्वे किन्तु विषयविभागेन ।
एक इति । यद्यपि द्वावेतौ परिहारौ वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात्तथाऽपि समुदायापेक्षया

उ०—स्वात्मनि क्रियाविरोधी ग्रहणः । यस्तु शक्त्यालंकारे । प्राज्ञासद्भावाच्चेति । यदि
सानुनासिकस्यप्यत्र ग्रहणमभविष्यत्तदा तस्यैव ग्रहणार्थग्रन्थरतमपरिभाषा प्रावर्त्येत ।
तदभावात् न प्रवर्तते इत्यर्थः । स एवेति । नैत्याद्याविव प्रतिपत्तिलाघवायानुनासिक
शुद्धोच्चारणीये शुद्धोच्चारणसामर्थ्येनान्तरतमभावाच्च इति भावः । मनु वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वेन
प्रतिपत्तिरुत्पत्तिज्ञातेऽर्थे पक्षेण परिहारद्वयमिति भाति । तत्तु न विरोधात् । विषयमेवे ह
पृथक्परिहारत्वमेवेति नेमौ पृथगित्ययुक्तमत आह—अष्टम आत्व इति । एकीकृत्य विषये
पृथक्परिहारौ नेति आप्त्यर्थः । एवं च वाशब्दः समुच्चयार्थ इति भावः । तन्नेत्र तर्हीति ।
परिहारोऽभविष्यत्संगतमत आह—यक्षपीति । तथाऽपीति । समुदाय एकः, स च यथार्थमर्थ
प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रवर्तते इति भावः । स एवेति । परिहारग्रन्थोपवादिति भावः । एकग्रन्थत्वे

सामर्थ्यादिति । इह तावदष्टाभिः, अष्टाभ्य इत्यनङ्गत्वात्सिद्धम् । जातः, जात-
वान्, पन्थाः, मन्थाः—उच्चारणसामर्थ्यात्सिद्धम् । यद्येवं पृथक्परिहारयोरपि न
दोषः । यो यत्र परिहारः स तत्र भविष्यति ।

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ७ । २ । ८६ ॥

अनादेशग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? हलीत्यनुवर्तते+ न चाऽऽदेशो
हलादिरस्ति । तदेतदनादेशग्रहणं तिष्ठतु तावत्सान्त्वयामिकम् ।

योऽचि ॥ ७ । २ । ८६ ॥

अजग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? अविशेषेण यन्वमुत्सर्गस्तस्य हलादा-
वात्वमपवादः* ।

प्र०—संभवापेक्षया चैवमुक्तम् । अथवैकोऽस्तहाय कचित्कचिदन्यनिरपेक्षः परिहार इत्यर्थः ।
स एवाऽऽह—यद्येयमिति । यदि भवान्समन्वते परिहारसमुदाये यथासंभवमन्यवौ
परिहारत्वेन तदा समुदायकल्पनया नार्थः पृथगेवैतौ परिहारौ यथाविधयमर्थतिष्ठेते ।

युष्म० । हलीत्यनुवर्तत इति रायो हलीत्यस्यः । न चाऽऽदेशो हलादिरिति ।
भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशो ननु भ्यमिति भावः । तदेनदिति । उत्तरत्रोपयुज्यते ।
योऽचीति यत्यमादेशोऽच्चादौ भा भूत्वमहाभित्यादौ । शेषे लोप इति शेषव्यवस्थार्थं च ।

योऽचि० । यत्यमुत्सर्ग इति । अनादिप्रायां विभक्तौ विधीयमानं यत्वमुत्सर्गो

उ०—योजनाप्रकारमाह—यदि भवानिति । पूर्वं समुदायकपत्वमुक्त्वा तत्र समुदायस्या-
वयवद्वारेण यथासंभवं प्रतिज्ञाते प्रवृत्तिरित्यर्थे परस्व संमति रष्ट्या पृथक्परिहारत्वेऽपि
तथैव न दोष इति प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तन्वतसमुदायग्रहणेन स्वकारोत्पत्तिगुणत्वावि-
कलाज्ञापनात्प्रादिक्रिये शुद्धोच्चारणेऽन्वयस्तरतभ्यादनुनासिक एवोच्चारणीये शुद्धोच्चारण-
सामर्थ्येन तस्य बाध इत्याशयात् ।

युष्मद० । अभ्यमादेश इति । पक्षभेदेन लक्ष्यभेदकानिहतयाऽभ्यमित्येव तत्र
पदच्छेदः कार्य इत्यर्थः । भ्यसोऽभ्यमिति सूत्रस्य यथेच्छसि तथाऽस्तिवति मार्गं नु केवल-
मुष्मच्छन्दे रूपाविशेषमात्रपरं ननु तन्नाकमेवोभवादेशप्रतिपादनपरम् । यथेच्छसीतुक्तधोमयत्र
तात्वयंकाभात् । तत्र भ्यम् भ्यस् इत्यकारणेनाभ्यमिति षेद एव युक्तः । यत्र भ्यमभ्यसोः
फले विशेषस्तत्त्वानभिधानमेव बोध्यम् । उत्तरत्र । योऽचीत्यत्र । शेषे लोप इति । आदेश-
विमर्क्तिर्हि तत्र लोपो यथा मकल्प्येतेति भावः ।

योऽचि । भावदेशग्रहणं तु सर्वथाऽऽवरणकृतित्वमुद्घरणसामित्ये तत्र प्रत्यावधान-
मित्याह—अजग्रहण इति ।

शेषे लोपः ॥ ७ । २ । ६० ॥

शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? अविशेषेण लोपः उत्सर्गस्तस्याजादौ यत्वमपवादो हलादावात्वम्* ।

मपर्यन्तस्य ॥ ७ । २ । ६१ ॥

परिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । मान्तस्येत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् ? अन्तश्शब्दस्योभयार्थत्वात् । कथम् ? अयमन्तशब्दोऽस्त्येव सह तेन वर्तते । तद्यथा—मर्यादान्तं देवदत्तस्य क्षेत्रम् । सह मर्यादयेति गम्यते । अस्ति प्राक्तस्माद्वर्तते । तद्यथा—नयन्तं देवदत्तस्य क्षेत्रमिति । प्राङ्मनद्या इति गम्यते । तद्यः सह तेन वर्तते तस्येदं ग्रहणं यथा विज्ञायेत । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

प्र०—हलादौ त्वात्वमपवाद आदेशो तु लोप इत्यमकरेणाऽऽत्वयत्वलोपाः सिध्यन्ति । अग्रग्रहणे कियमाणेऽप्यनादेशग्रहणं यत्वलोपयं विषयविभागार्थं कर्मव्यमित्यनादेश-ग्रहणाश्रयेणाग्रग्रहणमुत्तरत्र च शेषग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।

शेषे० । अविशेषेणेति । विभक्त्यधिकारादिभिन्निमात्रे लोपो विधीयमान उत्सर्गो भवति । तस्यानान्तेशो विभक्तौ यत्वमपवादो यत्वस्यापि हलादावात्वमिति शेषग्रहणं पूर्वप्रचाग्रग्रहणमन्तरेण विषयविभागेन कार्यत्रयसिद्धिः । तस्याजादाविति । हलादावात्वविधानात्सामर्थ्यलभ्यमेतत् ।

मप० । अयमन्त शब्द इति । अन्यपदार्थविषयस्यान्तशब्दस्येदं व्याख्यानम् । कचिदन्तर्भूतान्तार्थोऽन्यपदार्थो बहुव्रीहिरभिधेयः । कचिद्वान्तर्भूतान्तार्थ इत्यर्थः । मर्यादान्तमिति मर्यादायाः क्षेत्रत्रयवत्त्वात्क्षेत्रेऽन्यपदार्थेऽनुप्रवेशः । नयन्तमिति । नद्याः क्षेत्रत्रयवत्त्वादप्यपदार्थेऽनुप्रवेशाभावः । पर्यन्तशब्दस्त्वन्यपदार्थविषयः सह

उ०— शेषे० । भाष्ये तस्याजादौ यत्वमित्युक्तरणीयस्य कर्तव्यत्वमाप्नोति तदपमथावाऽऽह— तस्यानादेश इति । हलादाविति च । शेषस्य लोप इत्येतदर्थमपि म । संनिपातपरिभाषया टावमावसिद्ध्या कलादाविति तात्पर्यम् । एतः सूत्रत्रयात् एव सिद्धान्ता भाष्यकृदुक्तवान् । भ्यसोऽयम् शेषे लोपस्यजादीनामिति श्रुतेषु त्रैकदेश्युक्तिवातिवयारोक्तिव्याख्यानामात्रमिवाहुः ।

मपर्यन्तस्य । भन्वाक्तिव नाम्नशब्दोऽभिविधिमर्यादयोऽन्तस्थात्ववत्त्वार्थत्वाद्गो भाष्या-शयमाह—अन्यपदार्थेति । मर्यादाया इति । अवयवावयविनोः समवायः संबन्ध इत्युपलक्षणस्यावयवव्यवस्य कार्ययोग इत्यर्थः । सामीप्यादिनोपलक्षणस्य तु कार्ययोग-भावस्तदाह—नद्या इति । तद्य इत्यादि भाष्यं स्याच्छे—पर्यन्तशब्दस्त्विति । शब्दशक्ति-स्वभावादिति भावः । अन्यपदार्थविषय इति । बहुव्रीहिभूत इत्यर्थः । एवं च परि-

सर्वत्रैवान्तशब्दः सह तेन वर्तते । अथ कथं न घनं देवदत्तस्य क्षेत्रमिति ।
नद्याः क्षेत्रत्वे संभवो नास्तीति कृत्वा प्राङ्मनद्या इति गम्यते । अवधियोत्-
नार्थं तर्हि परिग्रहणं कर्तव्यम् । मान्तम्येतीत्युच्यमाने यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी

प्र०-तेन वर्तते इति परिग्रहणं कृतम् । तेन युष्म अस्म इत्येतयोरादेशा भवन्ति, त युष्
अस्म इत्येतयो । सर्वत्रैवति । अन्तशब्दोऽवयवाचीत्यययवेन विग्रहः । समुदायः
समामर्थ इत्यययवस्मावश्यमन्त्यपदार्थोऽन्तर्भावः । नगन्तं क्षेत्रमित्यत्र तन्तशब्दः
समीपज्ञाचीत्यन्यपदार्थं नद्या अन्तर्भावः । यस्त्वन्ये सर्वत्रैवान्तशब्दः सह तेन वर्तते
इति तन्मन्त्रावेतं यस्यावयवत्वं सामोप्यं च संभवति तस्यावयवत्वमेवाऽऽधीयते ।
अन्तशब्दस्यावयववाचित्वेन प्रसिद्धत्वात् । यस्य त्ववयवत्वसंभवत्वस्य सामोप्य-
मेवान्तशब्देन प्रतीकत्वेन, यथा नगन्तं क्षेत्रमिति । अन्ये त्याहुः—सर्वत्रैवान्तशब्दोऽ-
वयववाची कस्याचित्पुत्रययवत्वं क. प्यचित्सामोप्यादृपचरितमित्यभिप्रायेणेदं
भाष्यम् । ततश्चान्तशब्दस्यावयववाचित्वान्मपर्यन्तस्याऽऽदेशत्वाभावात्तः परिग्रहणेन ।
अवधियोत्तनार्थमिति । यत् युष्मदस्मदी मान्तेऽध्याप्यमान्ते सर्वथाऽऽदेशा यथा
भूयैवमर्थं परिग्रहणम् । यत्रैवेति, सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः स्यात् ।
अथापि वैयधिकरण्यमधीयते युष्मदस्मदोरययवस्य मान्तम्येति तथाऽपि यत्र मान्ते
युष्मदस्मदी तत्र भेदाभावाद्देशा न स्युः । न च स्वपदेशवद्भावोऽस्यप्रातिपदिकेनेति
निषेधात्परिग्रहणे तु तदुपादानसामान्याद्युष्मदस्मदवयवेऽपि युष्मदस्मद्वद्दीयते इति
सर्वत्रैवाऽऽदेशमिति त्रैविकरण्येन वा संयन्ते पारप्रमाणोपादानसामर्थ्यादप्रातिपदिके-
नेति प्रतिषेधाप्रवृत्त्या मान्तयोरपि युष्मदस्मदोपादानोपादानात् । युष्मयत्तरिति ।

उ० शब्दभावेऽर्थसंदेहः स्यात्पदार्थशब्दस्तु सङ्गं तेनेत्यर्थं एवेत्यसिद्धिश्च इति तात्पर्यम् । तात्पर्यं
वर्तयति—तेनेति । सर्वत्रैवेति नियममुक्तावयवि—अन्तशब्द इति । तर्हि नघन्तमिव प्राप्ति
नद्याः कार्ययोगः व्याप्त आह—नगन्तमिति । तर्हि नियमाङ्कितपुञ्ज्यत आह—यस्त्विति ।
यस्यावयवत्वमिति । यथा मयादान्तमित्यादी मयादायाः । तस्यावयवत्वमिति । अवयव-
त्वमेवेत्यर्थः । यस्य त्विति । यथा नघन्तमित्यादौ नघादे । अन्ये त्याहुः । एवं लोक-
सक्रियताज्ञापनं भवति । अतो लान्तम्येति सूत्रे सामोप्यं वर्तते इत्यस्य सामोप्योपचरिता-
वयव इत्यर्थः । अवयवे वर्तते इत्यस्य मुख्यवयवे वर्तते इत्यर्थ इति भावः । अवधियोत्त-
नार्थमित्यस्यावयवार्थः—परिशङ्कसमन्विताहोऽन्तशब्दोऽवधियोत्त इति तस्यावधियोत्त-
त्वचोत्तरावयवमित्यर्थः । एव च तस्य साधनेत्यर्थः । एवमपि सामानाधिकरण्येनान्वय इह-
सिद्धिर्भवति आह—यत् युष्मदिति । परिग्रहणसामर्थ्याद्वैयधिकरण्यमवयव इति भावः ।
अथापि वैयधिकरण्यमिति । इदं श्रौट्या । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्य-
स्याप्यवयवत्वात् । निषेधादिति । इदमपि श्रौट्या । निषेधस्य आप्तपविदिविषय-

तत्रैवाऽऽदेशाः स्युः । क च मान्ते युष्मदस्मदी ? युष्मानाचष्टे, अस्मानाचष्टे इति
युष्मयतेस्मयतेश्चाप्रत्ययः * ।

प्र०-प्रत्ययोत्तरपदयोर्धेतुत्रैकवचनाधिकारात्त्वमौ न भवत । इष्टवद्वावाटिलोपः । किपि
णिलोपः । कौ लृप् न स्थानिवदिति मान्ते युष्मदस्मदी तनः कृदन्तत्वात्त्वादयः ।
एकदेशविकृतस्यानन्त्यत्वाद्युष्मदस्मदाभ्यकार्यप्रवृत्तिस्तत्र सौ त्वमहमिति भवति,
द्विवचने-प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामिति मकारस्याऽऽत्वे प्राप्ते परत्वाद्युवाक्योः
कृतयो पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्याये कृते युवामावामिति भवति । तृतीयाद्विवचने-
युवाभ्यामावाभ्यामिति । भित्ति-युषाभिरसाभिरिति । केप्रत्यये-तुभ्यं मह्यम् । भ्यसि-
युषभ्यमसभ्यमिति । शेषे लोप इति लोपः । पञ्चमीभ्यसि-युषदसदिति । मपर्यन्तापेक्षे
तु शेष आभीयमाणे मा-परस्यात्राभावालोपाभावाद्युष्मदस्मदिति भवति । इह त्वामाचष्टे
मामाचष्टे इति णिचि प्रत्ययोत्तरपदयोरिति त्वमयो प्रकृत्यैकाजिषि प्रकृतिभावादसति
टिलोपेऽत उपधाया इति वृद्ध्या भाव्यम् । अथ त्वद्वयस्य इत्याभीयते तथा वृद्धयभावः ।
तत्र 'त्वद् सु' 'मद् सु' इति स्थिते मपर्यन्ताभावात्त्वाहौ साधित्यत्माप्रवर्तनान् । वृद्धिपक्षे
त्वादम् मादमिति भवति । तदभावे त्वद् मद्मिति । केचित्तु मान्तयोर्युष्मदस्मदोरादेशा-

उ०-त्वान् । तस्मात्सामाधिकारण्येनाभ्यस्य द्युषव भाव्यतात्पर्यम् । अवधिबोधकपर्यन्तसवदो-
पादाने तु वैयधिकारण्येनैव संबन्धः । एवं च युष्मदस्मदोर्माधेरादेश इत्यर्थ इति भावः ।
एकवचनाधिकारादिति । एकवर्षाणोरथ सागदसौ न स्वनेकार्थवाचिभोरिति भावः । ननु
लोपस्य स्थानिवद्भावात्मान्त्वमनयोरसिद्धमत आह-कौ लृप्मिति । युवावयो कृतयोरिति ।
आख्यातकर्तृद्विधे वर्तमानयोरपि युष्मदस्मदोर्व्यर्थवर्तताऽप्येवेति भावः । युषभ्यम-
सभ्यमिति भ्यम् तु युष्मदस्मदोरादेश इति सूत्रस्य भाव्यप्रामाण्यात्तात्पर्येण । युष्मयुष्मदादि-
विषय एव वा । वधेऽप्यभ्यस्येनैव भाषणेण तयोः फलभेदमाश्वबोधनादिति भावः । यस्तुतो
वधेऽप्यभ्यस्येति भाष्यप्रमाणेनास्य चतुर्थोवहुवचनं प्रयोगाभावात् नृवेति तत्त्वम् । युष्मदस्मदिति ।
एवं चतुर्थोवहुवचनेऽपि युष्मभ्यमसभ्यमिति । कस्तुतः शेषे लोप इति सूत्रस्योपग्रहण-
मत्याकमानपरभाष्यप्रामाण्यात् छेपस्य लोप इति तात्पर्येति पञ्चमीवहुवचनेऽस्य प्रयोगाभावात्
एवानभिधानादिति तत्त्वम् । पञ्चमीवहुवचने युषाकमसाकम् । प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रेऽस्ति-
त्वाकमतिभाकमिति भाष्योदाहरणेन गर्भेऽप्याकम्प्रवृत्तेः । इह त्वामाचष्टे इत्यादि ।
कस्तुतस्तु सव्येकस्य इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येनैकवचनात्प्रकृतिकण्यन्तप्रकृतिकण्यन्तावाम-
मभिधानस्य तत्रैव सूत्रेऽस्ति निरूपणेनेदं चिन्त्यम् । केचित्त्विति । पञ्चमिहणाभावे तत्रैवाऽऽदेशा
इत्यस्य तत्रैवानिह आदेशा इत्यर्थः । तस्मात्त्रे तु तत्र त्रैवाऽऽदेशा इत्येतन्मते साध्याकारार्थः ।

प्रत्ययान्तरपदयोश्च ॥ ७ । २ । ६८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न स्वमावेकवचने [७. २. ६७] इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति । किं कारणम् ? एकवचनाभावात् । एकवचन इत्युच्यते न चार्थक-
वचनं पश्यामः + । प्रत्ययलक्षणम् * । न लुभताऽज्ञस्य [१. १. ६३] इति
प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । एव त्वादिमिह संप्रसार्यम्—लुक्क्रियतामादेशा-
दिति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादादेशो । नित्यो लुक् । कृतयोऽप्यादेशयोः
प्राप्नोत्यकृतयोरपि । अन्तरङ्गावादेशो । एव तदिह सिद्धे सति यत्प्रत्ययान्तरपदयो-
स्त्वमी शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गानपि विधेयथाधित्वा बहिरङ्गो
लुभयतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? गोमान्प्रियोऽस्य गोमन्प्रियः, यवम-

प्र०—श्रेयस्त्विति । मपर्यन्तग्रहणं हि यत्र परिशिष्टसङ्काशसङ्गाऽऽवेदार्थमिति । परिशिष्टा-
भावे न भाष्यमादेशोरिति श्रुन्ति ।

प्रत्ययो० । अन्तरङ्गः इति । नित्यादप्यन्तरङ्गो बलीयास्तथा श्लोकं परनित्या-
न्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परधीन्यस्तत्वमिति । गोमन्प्रिय
इति । अत्रान्तरङ्गा एकपदाभ्यस्तत्तुलोपादयः स्युः पदद्वयाभ्यन्वाद्वाहिरङ्गो लुगिति
गोमान्प्रिय इति स्यात् । अस्मिन्तु ज्ञापके सत्यन्तरङ्गायपि कार्याणि बाधित्वा लुग्

७०—अत एवावधितोत्तमार्थमित्युपक्रमः ढक्कम् । अग्रेऽपि देशश्च काश्चन वा सत्ये हि नयो-
रवधित्वव्यवहारो श्लोकप्रसिद्धः । किञ्च पूर्वस्वाकृषायां परिग्रहणमासम्प्राप्तमनिर्गन्तादिभ्यामप्येव
वैधधिकरणव्यवहारो ननु वाच्यवृत्त्या । सम तु परिग्रहणसत्येऽस्तंभवात् सामान्यधिकरण्येनाम्यवः
किंतु वैधधिकरण्येनेति । एवमेव न्यायक्यान भाष्यसंमतम् । अत एवाग्रे भगवता कृपाणि न
दर्शितानि । न चावधयेऽग्रे मपर्यन्त इति बहुव्रीहौ नदगुणत्वापत्तिः, अद्वयस्य तस्ये तदगुण-
ताङ्गोकारात् । अतएव द्विपर्यन्तानामित्याहो न दोष इति तेषामाशयः । अल्लुगुपपर्यन्त कुट-
मित्याद्यस्तावदेव । अल्लुगुपपर्यन्तमित्येव सूचितम् ।

प्रत्ययान्तरपदयोश्च भाष्ये—एकवचन इत्येव सिद्धमिति । यद्यपीदमर्थग्रहण-
मित्युत्तरत्रात्रैव भाष्ये स्फुटं तथाऽपि विभक्त्यावित्प्रकारान्तिभूमित्याशयः । एकवचना-
भावादिति । एकवचनग्रहणं प्रत्ययोपलक्षणम् । एकार्थयोर्युग्मद्वयस्य विभक्तेरेकवचनस्यैव
संभवेन भाष्य एकवचनमित्युक्तम् । विभक्त्यावित्प्रकारकत्वं तु त्वं द्विभ्यः पुत्रो यस्य स
पुत्रमिदं यदुग्र इति त्रिपदसङ्गादादेशाभावात् इति दिक् । अन्तरङ्गा इति प्रतीकपाठः । ननु
नित्यान्तरङ्ग्यवशादप्यकारकत्वे विनिगमनाविरोधोऽत आह—नित्यादपीति । विभक्तयोर्द्वयो-
पकारयोः सन्निपात एकवचनं प्रवृत्तौ यन्पराशयसमवच्छति । तेषां परनित्यादीनां मध्ये

त्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्यते, यवमत्यते । अन्तरङ्गानपि तुमादीन्वहिस्सो
लुगबाधत इति* । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेनस्य वचने प्रयोजनम् ।
किम् ? येऽन्य एकवचनादेशः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थमन्तल्यात् । तद्यथा—
तव पुत्रस्त्वपुत्रः, मम पुत्रो मत्पुत्रः । तुभ्यं हितं त्वद्धितम्, महां हितं मद्धित
मिति* । यत्तर्हि मपर्यन्तग्रहणमनुवर्तयन्ति+ । यद्यत्रान्य एकवचनादेशः
स्युर्मपर्यन्तानुवृत्तिरनर्थिका स्यात् ।

प्र०—भवति । ततो न लुप्तताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधानुमदीर्घभावे गोमत्प्रिय इति
सिध्यति । सुषो धानुप्रातिपदिकयोरित्यस्यैव बाधकत्वमनेन ज्ञाप्यते, तस्यैवेह संभवान् ।
केचित्तु सामान्यापेक्षया ज्ञापकत्वाश्रयात्लुप्तात्रस्य बलवत्त्वाश्रयेण व्ययहारदर्शनाल्-
लुप्तात्रं बाधकं ज्ञाप्यत इत्याह* । येऽन्य इति । एकवचनाधिकारादेकवचननिमित्ता-
नामादेशान्तराणां त्वमौ बाधकौ स्यातां ननु ज्ञापकादित्यर्थः । यत्तर्ह्यिति । केचिद्
व्याचक्षते—यत्तादेशान्तराणां त्वमौ बाधकौ स्यातां तदा मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिमन्त-
रेणोत्सर्गसमानदेशत्वादपवादनां मपर्यन्तमा त्वमौ मिद्धादिति किं तदनुवृत्त्या ।
अनुवृत्त्या तु ज्ञाप्यते प्रागेव* त्रिक्रुते विभक्त्यभावादमन्त्यादेशान्तरेण त्वमौ विधीयेते
इति । एतच्चायुक्तम् । नाय नियोग उत्सर्गसमानदेशोऽपवाद इति । अन्वदृजकजां
भिज्जदेशानामप्यपवादत्वदर्शनात् । ततश्चासत्यां मपर्यन्तानुवृत्तावादेशान्तराणामपि
बाधकौ त्वमौ सर्वादेशौ स्याताम् अनेकावृत्त्या । इति सप्रयोजना मपर्यन्तानुवृत्तिः ।

उ०—विध, परनिष्ठाद्यैर्युगपदसङ्ग उपानक्रमेण यत्परे तद्वचनवदिति तदर्थः । विरोधि-
संनिपात इत्यनेन भिन्नविधानमादेशयोर्नापवादार्थमिति सूचयामिति केचित् । तत्र ।
नुम्मुदोदाशब्दबाधकत्वानपत्तेः । व्ययहारदर्शनादिति । एङ्गत्वान्मधुप्रेरित्यादीं भाष्यकृत
इत्यादि । भत एव सर्वाङ्गस इत्यादौ नलोपाभावः । पञ्चशब्द इत्यादौ कैकादेशाश्रमेण
दपो लुक् । अन्यथा कृतैकादतस्य लुक्कारश्चरणं न स्यात् । नच प्रथमपञ्चमस्य प्राति-
पदिकप्रकृतिकारकिवि चारितापवादार्थं सङ्गसूत्रस्य ज्ञापकत्वमुच्यते । एतज्ज्ञाप्यप्रामाण्येन
सुद्विधावकभाष्यप्रामाण्येन त्रैनास्थामाचारकिरोऽन्वावात् । एतज्ज्ञाप्यप्रामाण्यदेव कैकार्थयोः
प्रातिपदिकप्रकृतिकणिषोऽप्यनभिधानं बोध्यम् । इतोऽपि त्वाद मादमिथादिरूपकल्पना
अनुक्तम् । एकवचनाधिकारादेकवचननिमित्तानामिति । एकवचनरूपविभक्तिप्रसिप्ताना-
मित्यर्थः । इदं न्ययम् । अधिकृतस्यार्थपरत्वादसंगतं च । अमूबहुजकत्वमिति । वस्तुतस्तेषु
मिस्वपुरस्तादग्रहणमाकर्तृमङ्गैस्तस्य बाधेऽप्यन्यत्र तस्यातो किं मानमिति चिन्त्यम् ।
यद्यप्यसंभव एव बाधकत्वमिति धार्तिकमत उक्तमस्मानदेशा अपवादा इति व्यापारो भाष्यमते
तु सत्यपि संभवे बाधकत्वस्वीकारस्तथाऽपि भाष्यमतं वाचनिकवैधेया ज्ञापकोपपन्नासस्तु
धार्तिकरीयेति बोध्यम् । ज्ञापिते त्वहिमन्नेतद्विषय तवादीनामप्यपवादपवादत्वाभावेन

त्रिचतुर्गुणमदस्मद्ग्रहणेऽर्थग्रहणं शब्दविशेषणम् ॥ १ ॥

त्रिचतुर्गुणमदस्मद्ग्रहणोऽर्थग्रहणं शब्दविशेषणं द्रष्टव्यम् । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिमृचतम् [७. २. ६६] । यद्यपि समासः पुंसि नपुमके वा वर्तते त्रिचतुरौ च स्त्रियां वर्तते, भवत्येव तिमृचतमुभाक् । प्रियास्त्रियो ब्राह्मणयोऽस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा प्रियतिकौ प्रियतिसः । प्रियचनसा प्रियचनसौ प्रियचनसः । प्रियास्त्रियो ब्राह्मणयोऽस्य ब्राह्मणकुलस्य प्रियनिम् प्रियनिमृणी प्रियनि-

प्र०-तस्मादन्यथा व्याख्यायते । त्वममादय आदेशा स्थानिप्रकृत्यर्थमिहानुवर्तन्ते । तत्र तवादीनां प्रसङ्गे सिद्धयोस्त्वमप्यमप्यन्तानुवृत्तिस्त्वया कृतं त्वकृतमित्याद्यर्थो भवन्तीत्युक्तो वाचकत्वं ज्ञापयति । तन्त्र तवाद्यनुवृत्तिसहिता मप्यन्तानुवृत्तिज्ञापनाय भवति । केवला हि मप्यन्तानुवृत्तिर्लाघवाय स्यात् । गमयमी हि तवाद्यनुवृत्त्या स्थानिप्रतीति । ततो ज्ञापनाय न प्रभवेत्तस्मात्तवाद्यनुवृत्तिसहिता मप्यन्तानुवृत्तिर्यथोक्तप्रकारेण यथोक्तज्ञापनायालम् । त्रिचतुरिति । स्त्रिया । द्विवचन एकवचन इति येऽर्था निर्दिष्टास्ते भूयमाणानामेव शब्दानां विशेषणं न त्वङ्गस्येत्यर्थः । प्राप्तविशेषणसंबन्धेऽत्रिचतुर्गुणमदस्मद्भिरङ्ग विशेष्यते । तत्र पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ग्रहणं भवतीति केवलानां तदन्तस्य चाऽऽदेशप्रवृत्तिः । द्विवचनैकवचन च पारिभाषिके न गृह्येते, किं तर्हि द्वयोर्वचनमभिधानं द्विवचनमेकस्य वचनमेकवचनमित्यर्थे निर्देशः । प्रियतिसेति । अन्तरङ्गानपि विधान्बहिरङ्गे लुपाधत् इत्यकृत एव तिसृभावे लुकि कृते समासत्वा विभाक्तव्यस्या तिसृभावः । स च निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति त्रिशब्दस्यैव भवति । प्रियातिसाद्यातः । अचि र ज्ञत इति रादेशः । प्रियातसृ इति । कथं पुनरत्र तिमृभाषां यावता नित्यत्वात्स्वमोर्नपुसकादिति लुकि कृते

ठ०-सपर्वन्तस्यैवाऽऽदेशार्थं तदनुवृत्तिभरितार्था । अनेन च म्यायेवान्तरङ्गमिति विकाराकलुक्स्तत्राद्योक्तसमासादीनां च प्राप्तये बोधयत इति विष् । भाष्ये-यच्छान्त्वा इत्यादि लुपित्यस्य प्राप्नुपुत्तिवर्थः । तद्व्यापनार्थं चेतद्व्यापनमिति बोधः । तस्मादन्यथेत्यादि । इत्थं चित्तमेव । अतिगुणवाद् । ज्ञापितेऽपि तत्राद्यनुवृत्ते, साधकवस्थोपपादयितुमस्तदवस्थाप्य । भूयमाणानामेवेति । भाष्ये शब्दकण्ठेन भूयमाणशब्दो लक्षयत इति भावः । प्राप्नोति । गुणः कृतोऽमत्तस्कार इति न्यायादिति भावः । यन्नेकवचन इत्येव सिद्ध इत्युपक्रमस्य भाष्यादेकवचनादिशब्दानां प्रत्ययपरत्वमतीत्युक्त्यादिष्वर्थमहमप्रसिद्धमत आह-द्विवचनैकेत्यादि । उपक्रमस्य भाष्यं गुणलक्षणपरतया व्याख्यानमेव । ननु प्रियतिसेवाद्यावन्तर्वातिनीं विभक्तिमाभित्य तिसृभाव इति तत्किञ्चित्तमङ्गं क्रियामेवेत्यङ्गविशेषणत्वेऽपि ज्ञापनभाषोऽत आह-अन्तरङ्गानपीति । अन्तरङ्गं सर्वस्य तिसादेशः प्राप्नोतीत्यत आह-स चेति । रादेश इति । गुण आभिन्वेति शेषः । नित्यत्वादिति । अन्तरङ्गानपीति व्याख्यानमेव बोध्यम् ।

सृणि । प्रियचतस्र प्रियचतस्रणी प्रियचतस्रणि । यदा हि समासः स्त्रियां वर्तते विचतुरौ च पुंमि नपुमके वा तदा मा भूतामिति । प्रियास्त्रयो ब्राह्मणा अस्या ब्राह्मण्याः प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । प्रियाणि त्रीणि ब्राह्मणकुलान्यस्या ब्राह्मण्या प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः प्रियचत्वारो प्रियचत्वारः ।

युवावौ द्विवचने [७. २. ६२] । यद्यपि समास एकार्थो वा भवति षडर्थो वा भवति, द्वयर्थे च युष्मदस्मदी, भवत एव युवावौ । किमविशेषेण ? नेत्याह । 'यूयवयो जसि' 'त्वाहौ सौ' 'तुभ्यमहौ ङसि' 'तवममौ ङसि' [७. २. ६३--६६] इत्येतान्विधीन्वर्जयित्वा । अतिक्रान्तौ युवामतित्वम्, अत्यहम् । अतिक्रान्तौ युवामतियुवाम्, अत्यावाम् । अतिक्रान्ता युवामतियूयम्, अतिवयम् । अतिक्रान्तं युवामतियुवाम्, अत्यावाम् । अतिक्रान्तौ युवामतियुवाम्, अत्यावाम् । अतिक्रान्तान्युवामतियुवान्, अत्यावान् । अतियुवया, अत्यावया । अतियुवाभ्यम्, अत्यावाभ्याम् । अतियुवाभिः, अत्यावाभिः । अतितुभ्यम्, अतिमहम् । अतियुवाभ्याम्, अत्यावाभ्याम् । अतियुवभ्यम्, अत्यावभ्यम् । अतियुवत्, अत्यावत् । अतियुवाभ्याम्, अत्यावाभ्याम् । अतियुवत्, अत्यावत् । अतितव, अतिमम । अतियुवयोः, अत्यावयोः । अतियुवाकम्, अत्यावाकम् । अतियुवयि, अत्यावयि । अतियुवयोः, अत्यावयोः । अतियुवासु, अत्यावासु ।

त्वमावेकवचने [७. २. ६७] । यद्यपि समामो द्वयर्थो भवति षडर्थो वा, एकार्थे च युष्मदस्मदी, भवत एव त्वमौ । किमविशेषेण ? नेत्याह । तानेव विधीन्वर्जयित्वा । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम्, अत्यहम् । अतिक्रान्तौ त्वामतित्वम्, अतिमाम् । अतिक्रान्तास्त्वामतियूयम्, अतिवयम् । अतिक्रान्तं त्वामतित्वम्, अतिमाम् । अतिक्रान्तौ त्वामतित्वम्, अतिमाम् । अतिक्रान्तास्त्वामति-

प्र०-न लुमताऽप्रत्ययेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन भाष्यम् । नच्यत । इकोऽचि विभक्त्यित्यत्राज्महर्षेण क्कारकं कचित् लुमता लुमेऽपि प्रत्ययलक्षणस्य तथा च हे त्रपो इति सचुद्धिपुरो भवति । कचित्प्रियत्रीति पाठः । स प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभासः । इतीति ।

उ०-भाष्ये-प्रियतिमूर्णाति । भवत एव युवावौ त्वमौ प्रकृतविशेषापेक्षारादेशापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वेन पुनःप्रसङ्गविकानासम् । न तिसिति विषेधेनाऽऽसमविषयं रात्रेको नेति सामान्यस्यो ज्ञाप्यते भाष्योदाहरणमिति बोध्यम् । एतद्वचनं च न वचनेन किंतु युवावयोत्वाह—एते विषय इति । (वादादीनामवकाशो बह्वर्थे युष्मदस्मदी । युवावयोत्वाहो युवामावामिति । अतियुवाकमति-

त्वान्, अतिमान् । अतिव्या, अतिमया । अतिव्याभ्याम्, अतिमाभ्याम् ।
अतिव्याभिः, अतिमाभिः । अतिनुभ्यम्, अतिमद्वम् । अतिवान्याम्, अति-
माभ्याम् । अतिवभ्यम्, अतिमभ्यम् । अतिवन्, अतिमन् । अतिव्याभ्याम्,
अतिमाभ्याम् । अतिवन्, अतिमन् । अतिव, अतिमम । अतिवयोः, अति-
मयोः । अतिवाकम्, अतिमाकम् । अतिवायि, अतिमयि । अतिवयोः,
अतिमयोः । अतिवामु, अतिमामु ।

यद्येवं 'यूयवयी जमि' 'त्वाही सौ' 'तु-यमद्वौ डयि' 'तवममौ डमी'-
त्येतेभ्यो विधिभ्यः परत्वान्वमावेकवचन इति प्राप्नोति सावकाशा ह्येते विधय
इदानीं भवन्ति । कोऽवकाशः ? अनेकार्थे युग्मदस्मदी । त्वमावेकवचन इत्य-
स्यावकाशः—अन्यानि वचनानि । एकार्थयोर्युग्मदस्मदोरेतेषु वचनेष्वभयं
प्राप्नोति । परत्वान्वमावेकवचन इति प्राप्नोति । नैप शेषः । शेष इति* वनते ।
कश्च शेषः ? जमादिभिर्मह्याम् यदेकवचन तस्मिन्शेषे । अनेपत्वात् भविष्यति ।
अथवा त्वमावेकवचन इत्यत्र 'यूयवयी जमि' 'त्वाही सौ' 'तुभ्यमद्वौ डयि'
'तवममौ डमी'त्येतदनुवर्तिन्यते ।

त्रिचतुराः त्रियां तिसृचनम् ॥ ७ । २ । ६६ ॥

तिसृमावे संजायां कन्युपसंस्थानम् ॥ १ ॥

२०-एते विधय परत्वान्वयोर्बाधका । शेष इति* वर्तन इति । अन्यथाऽतिक्रान्तो
युष्मानतित्वमभ्यम् । अतिक्रान्ताय युष्मानतितुभ्यमभिमद्वम् । अतिक्रान्तस्य युष्मा-
नतित्वानिमम । इत्यनेकार्थे युग्मदस्मदो समासे सावकाशास्त्वाहाद्योऽस्मासे
समासेऽपि युग्मदस्मदोरेकार्थत्वे परत्वान्वमाभ्यां बाधनात् प्राप्नुवन्ति—त्वमहं तुभ्यं
ममं तव ममेति । शेषप्रहरणानुपूर्वी तु यत्र यूयादयो न भवितारस्तत्र त्वमौ भवतो नतु
यूयादिविषये । तत्र शेषप्रहरणं तेषां प्रहरणमन्यवानुपूर्व्या यूयादिभिर्न सम्भ्रूते ।
त्वमावेकवचन इत्यत्र तु तेषां प्रहरणं निवृत्तं शेषप्रहरणमनुवर्तते इति न कश्चिदोप-
पन्न इति । बाधयमेतेन त्वमयोर्विषये यूयादयो विधीयन्ते ।

७०-एकाकस्त्रियादावत एव भाष्यप्रयोगात्सुट इव तुराऽप्येकाक्या निहृनिर्वया भवति तथो-
क्तमाकम्भवे । ननु तेषां दानुपूर्वी यूयवयी जमाधारावपि तत्त्वबन्धः स्यादत आह—
तद्येते । भाष्ये—जमादिभिर्मह्याम् यदेकवचनमिति । जमादिभिर्मह्याम् शेषस्यासौ च
एकार्थो युष्मादिविरिष्यर्थः । यदेकार्थयुष्मादिविरिष्यत्विषयविरिष्यर्थः । तेषां प्रहरणस्य अन्ते
विरिष्यत्वादाह—अथवेति । तन्वेकवाक्यतायां जमादिविषय एवोक्तं स्यादत आह—
वाक्यमेतेनेति पुनर्विधायास्तत्र विषये त्वमयोर्बाधः । वस्तुतः पूर्वविप्रतिषेधः कल्प्य
इत्येतज्ज्ञाप्यतात्पर्यम् ।

तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिसृका नाम ग्रामः ।

चतसर्थाद्युदात्तनिपातनं च ॥ २ ॥

चतसर्थाद्युदात्तनिपातनं कर्तव्यम् । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतम् । किं प्रयोजनम् ? चतस्रः पश्य, शसि स्वरो* मा भूदिति । किंचान्यत् ?

उपदेशिवद्वाचनं च ॥ ३ ॥

उपदेशिवद्वाचनं वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ?

स्वरसिद्धयर्थम् ॥ ४ ॥

उपदेशावस्थायामेवाद्युदात्तनिपातने कृते विभक्तिस्वरेण* वाचनं यथा स्यात् — चतसृणामिति । स तर्ह्युपदेशिवद्वाचो वक्तव्यः ? न वक्तव्य ।

उक्तं वा ॥ ५ ॥

प्र०— त्रिच० । तिसृकेति । तिस्र एव तिसृका । स्वार्थे कन्प्रत्ययः । ह्रस्वत्वे कुत्सितत्वे वा विवक्षिते संज्ञायां कनिति वा । तत्र विभक्तैर्द्वैके कृते विभक्ती विधीयमानमिति त्रिभाको न प्राप्नोतीति वचनम् । तत्र केचिद्द्वयचनान्तमितिसृकाशब्दं संज्ञेयाहुः । अपरे त्वेक-
वचनान्त इति । ग्रामस्य द्वेकस्य तिसृकेति संज्ञेति नास्ति बहुवचनप्रसङ्गः । चतस्र इति । चतुर शमीत्यनेन स्थानियद्भावादन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । तत् उदात्तयणो हलपूर्वादिति अत्र उदात्तत्वप्रसङ्गः । चतसृणामिति । उपदेशावस्थायामाद्युदात्ते चतस्रादेशे कृते पद-
त्रिचतुर्थ्यो हलादिरिति सतिशिष्टस्वरः प्रवर्तते । यद्येवं चतस्रः पश्येत्यत्रापि चतुरः शर्माति सतिशिष्टत्वात्प्राप्नोति । तैष दोषः । आन्तरगतस्याद्याद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्यु-
दात्तत्वं निपात्यमानं चतुर शमीत्यनेन विधीयमानं स्थानियद्भावात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं वाचनं । तत्र बाधितत्वात्पुनः प्रसङ्गाभावात्कुलं सतिशिष्टत्वम् । उक्तमिति । चतुर शमीत्यत्र । हलादिप्रहणं चतस्रः पश्येत्येतद्व्यावृत्त्यर्थमेव क्रियते । यदि च निपातन-
स्वरेण विभक्तिस्वरो बाध्येत तदा हलादिप्रहमन्तरेणापि विभक्तेः स्वरो न भविष्यतीति किं हलादिप्रहणेन । तत्क्रियमाणं निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वरो बाधक इति ज्ञापयति ।

उ०— त्रिचतुरोः० । विभक्तैर्द्वैकीति । अन्तरङ्गानपीति न्यायादिति भावः । शस उदात्त-
त्वेति । आद्युदात्तं च पदमिष्यते । आन्तरगतस्यादिति । चतुरश्रस्यत्वेन कतु-
रन्त्यस्याऽऽद्युदात्तत्वादिति भावः । पुनः प्रसङ्गाभावादिति । आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्या-
त्स्वाभावे प्राप्नोतीति वाच्यं विभक्तिस्वरस्तु बाधक एवेत्याद्युदात्तनिपातनोपदेशिवद्वाच-
नवचनार्थाः कल्पयत इति सूत्रम् । कोकं तदाह—चतुर, शर्मात्यत्रेति । पदश्रुतिसूत्रस्य हलादिप्रहणसामर्थ्यमुपपादयति—हलादिप्रहणमिति । निपातनमेव न कर्तव्यमिति पाठः । ह्रस्वमेव व्याख्या 'आद्युदात्तनिपातने हि' इति भाष्य-

किमुक्तम् ? विभक्तिस्वरमावश्च हलादिप्रहणादाद्युदात्तनिपातने हि हलादि-
प्रहणानर्थक्यमिति ।

अचि र ऋतः ॥ ७ । २ । १०० ॥

अचि रादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वात् ॥ १ ॥

अचि रादेशे जस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिस्रस्तिष्ठन्ति, चतस्रस्तिष्ठन्ति ।
किं पुनः कारणं न विध्यति ? गुणपरत्वात् । परत्वाद् गुणः प्राप्नोति । तत्तर्हि
वक्तव्यम् ?

न आऽनवकाशत्वाद्रस्य ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? अनवकाशत्वाद्रस्य । अनवकाशो रादेशो
गुणं बाधिव्यते । सावकाशो रादेशः । कोऽवकाशः ? तिस्रः पश्य, चतस्रः
पश्य । नैषोऽन्यत्रकाशः । अत्रापि पूर्वमवर्णदीर्घः प्राप्नोति । स यथैव
पूर्वमवर्णं बाधत एव गुणमपि बाधिव्यते । गुणोऽप्यनवकाशः । सावकाशो

प्र०- अथवा हलादिप्रहणेनाऽऽद्युदात्तनिपातनमेव न कर्तव्यमिति प्रतिपाद्यते । यदि
चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः ससीत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यात्तत उदात्तयणो हल्पूर्वादिसि
स्यादेव विभक्तेराद्युदात्तत्वमिति तद्व्याकृत्ये हलादिप्रहणमनर्थकं स्यात्तस्मादहलादि-
प्रहणावतस्रं पश्येत्यत्र चतुरः शमीत्यस्याप्रवृत्तिरप्यवसीयते । ततश्चाऽऽद्युदात्तस्य
चतुःशब्दस्याऽऽद्युदात्त एवाऽऽन्तर्यामसत्त्वावेगो भवति । चतुःशब्दो न सख्याया इति
वा चनरुक्तिरिति निश्चयाद्वाऽऽद्युदात्तः । चतसृणांमिदं तु पट्प्रिचतुर्भ्य इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं भवति ।

अचि० । अचि रादेश इति । मध्येऽप्युदात्ता इति पूर्वमवर्णदीर्घस्य ऋत
वर्धित्युपस्य च बाधं प्राप्नोति, न तु ऊरि च ऋतो द्विसर्वन्तामस्थानयोरिति गुणस्येति
भावः । मध्येऽपि । मध्येऽप्युदात्ता इति परिभाषानाभयेणोच्यते विध्यन्तरपूर्वकत्वादस्य
सर्वाप्यादत्वमित्यर्थः । गुणोऽप्यनवकाश इति । सोऽपि विध्यन्तरपूर्वकः । कर्तारः-

उ०-स्वरसंज्ञितेति बोध्यम् । हलादिप्रहणादिति । वस्तुतः परत्वाद्वादेशे तस्य व्याप्ति-
पक्षेणकाराकारस्य न चतुरः शमीत्यनेनान्तोदात्तत्वम् । स्वाविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् न
प्रकारस्येति स्वधमेकाऽऽद्युदात्तनिपातनमिति पूर्वमुक्तम् । विभक्तेरुदात्तत्वमिति । व्याप्ति-
कत्वादेव सति स्तिष्ठत्वादिति भावः ।

अचिर० । ननु विध्यन्तरानाम्प्रतिपक्षेणानवकाशोऽप्यमिति किं स्वधमे-
नेत्यत आह—मध्य इति । शक्तिर्ये जस्युपसंख्यानं प्रियतिष्ठान्तिध्यायधर्मप्युपसंख्यान-
वक्ष्यकत्वात् । ततश्च पूर्वमवर्णेन सावकाशो रादेशो सर्वत्रामस्थानगुणो ऋसि गुणश्च परत्वा-
द्वाधेत्युपसंख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । सर्वाप्यादत्वमिति । भाष्यसामान्यविधेयत्वमिति

गुणः । कोऽवकाशः ? हे कर्तः । नैव सर्वनामस्थाने गुणः । कस्तर्हि ? संबुद्धि-
गुणः* । अयं तर्हि—हे मातः । एषोऽपि संबुद्धिगुण एव । नात्र संबुद्धि-
गुणः प्राप्नोति । किं कारणम् ? अम्बार्थनशोर्ह्रस्वः [७. ३. १०७]
इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यम् । भवेदीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यान्न स्यादध्रस्वानां तु
खलु ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिगुण इति परत्वात्संबुद्धिगुणेन भवितव्यम् । अथापि

३०—वित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे. प्राप्नोति । कर्तार इत्यत्र जसि चेति गुणः सिद्धः । कर्तार-
मित्यत्राप्यभि पूर्वं इति प्राप्नोति । तत्र द्वयोर्विध्यन्तराण्यपवादयोरपवादविप्रतिषेधात्पर-
त्वादगुणप्रसङ्गः । इतरोऽन्यविधिपूर्वकत्वाभावं गुणस्य दर्शयति—साधकाद्य इति ।
हे कर्तरिति । संबुद्धौ ह्रस्वस्य गुण इति गुणं परत्वाद्गतो जीति गुणो बाधत इति
मन्यते । तत्र कर्तागवित्यादौ यद्यपि परत्वात्पूर्वसवर्णोदिकं बाधित्वा गुणो भवति
तथाऽपि विध्यन्तरपूर्वकेण रादेशेन क्लृप्त्यसा न स्पर्धत इति भावः । नैव इति ।
एतदर्थो गुणस्य नाऽऽरम्भो लक्षणान्तरेण सिद्धत्वादित्यर्थः । हे मातरिति । संबुद्धि-
निमित्तो गुणोऽत्र नास्ति । अम्बार्थनशोर्ह्रस्व इति ह्रस्वेन बाधनात् । एषोऽपीति ।
गुणो ह्रस्वत्वं परत्वाद्बाधत इति भावः । अत्रार्थेति । अस्मिन्न सति श्रुतो जीति गुणः
प्रवर्तते । भवेदीर्घाणामिति । ननु दीर्घाणां ह्रस्वविधानं ह्रस्वस्य गुण इति गुण-
विधानार्थमेव स्यात् । ह्रस्वानां तु ह्रस्वविधानं गुणबाधनार्थं स्यात् । नैतदस्ति । एवं
हि दीर्घाणामेव गुणं विदध्यात् । नदीह्रस्वचोर्गुण इति प्रक्रियागौरवमेवं परिहृतं
भवति । परत्वात्संबुद्धिगुणेनेति । गुणस्यावकाशः—अग्ने, वायो । ह्रस्वस्यावकाशः—

३०—भावः । इदमेवाऽऽचार्योक्तं समाधानम् । धनितं चेदं सूत्रकोट्टुरिति सूत्रे भाष्ये ।
कोटक आह—गुणोऽपीति । तदात्रयमाह—सोऽपि । सर्वनामस्थानगुणोऽपि । द्वयोः—
रादेशसर्वनामस्थानगुणयोः । इतर इति । सिद्धान्त्येकदेशीत्यर्थः । ननु हे कर्तरित्यत्र
संबुद्धिगुण एव प्राप्नोति न सर्वनामस्थानगुणोऽस्त आह—संबुद्ध्याविति । विध्यन्तर-
पूर्वकेणेति । उदाहरणमात्रे विध्यन्तरपूर्वकेनेत्यर्थः । गुणस्तु हे कर्तरित्यत्र न विध्यन्तर-
पूर्वक इति भावः । एतदर्थे इति । चार्थो वस्थाऽऽरम्भ- स एव तरयावकाशो युक्त इति
भावः । संबुद्धिनिमित्त इति । एवं च सर्वनामस्थानगुण एवात्र प्राप्नोतीत्यत्र तस्यावकाशः
इति भावः । ननु हे मातरित्यत्र ह्रस्वप्राप्तेः कां संबुद्धिगुणोऽस्त आह—गुणो
ह्रस्वत्वमिति । अस्मिन्न सतीति । ह्रस्वस्य येन नाप्राप्तिव्याप्तेन संबुद्धिगुणस्यैव
बाधको नास्वेति भावः । गुणबाधनार्थमिति । प्रयोजनान्तराभावादिति भावः ।
एवं हीति । यदि ह्रस्वे कृते दीर्घान्तेषु गुणः स्यात्तर्हि नया एव गुणं विदध्यादिति

कथञ्चित्सावकाशो गुणः स्यादेवमपि न दोषः । पुरस्तादपवादो अनन्तरान्वि-
धीन्बाधन्त इत्येवमय रादेशो जसि गुणः* बाधते सर्वनामस्थानगुणं न
बाधियते । तस्मान्मुद्गुच्यतेऽधि रादेशो जस्युपमंरुयानं गुणपरत्वादिति ।

प्र०-अन्व, अन्व । हे मातरिति परत्वाद् गुणः । एवं च सर्वनामस्थानगुण पूर्वसवर्णा-
पवाद एवेति । अपवादविप्रविधेधात्तिष्ठन्तिष्ठन्तीति परत्वाद् गुणप्रसङ्गः । स च न जसि
चेत्यनेन किं तद्धि श्रुतो हीत्यनेन जसि चेत्यस्मात्परत्वात् । अथापीति । तस्यस्य गुण
इति यदि योगविभागः क्रियतेऽन्वार्थस्य हस्यान्तस्य हस्यो भवति तयो गुण इति । तत्र
हे मातरित्यत्र हस्ये कृते सर्वनामस्थानगुणः क्रियते । एतच्चाभ्युपगम्योच्यते ननु योग-
विभागस्य किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् । सर्वनामस्थानगुणमिति । यथाप्यबाधिते सर्व-
नामस्थानगुणे जसि गुण फलसो न बाधितस्तथाऽपि तद्वत्पुन्यवस्तानुसारं तदुच्यते ।
ननुयं रादेशोऽनवकाशो यत् श्रुतो हि सर्वनामस्थानयोर्वित्येतं गुणं बाधेत जसि चेति
गुणबाधनेन, श्रुत उदित्युपवाधनेन, शमि पूर्वसवर्णबाधनेन च सावकाशत्वात् ।
तस्मादिति । जसिप्रहणं किं सर्वनामस्थानोपलक्षणमित्याहुः । तथा च प्रियदिस्राविति
रादेशो भाष्य उदाहरणः । तेन प्रियदिसि निघंहीत्यत्रापि रादेशो भवति । केचित्वाहुः-
चतसरांशुदात्तनिपादनमित्यत्र वार्तिके रादेशस्य चावकरणाजसोऽन्यत्र गुणविषये
रादेशं वार्तिककारो नेच्छतीति नोपलक्षणं जसुप्रहणम् ।

उ०-श्रीर्षोऽन्व इत्यविधानं गुणबाधनार्थमिति भावः । यत् जसि चेति गुणः प्राप्नोतीति
श्रुतो हीत्यस्यानवकाशावविचारो निष्कलोऽत्र बाध-स च नेति । परस्परं गुणभ्यां
स्थानिकपनिमित्तविधानाद्विरोधोऽस्तीति भावः । योगविभाग इति । तत्र इत्येवमेवो योगः ।
तत्राग्न्यार्थप्रहणं इत्य इति पानुवर्तते तदयमर्थः-अग्न्याधानं इत्यस्य इत्यो भवतीति ।
एतत्तत् परत्वात्प्राप्तस्य इत्योयसंगुद्विगुणस्य संवुद्धौ बाधनार्थमेवेति भावः । एवं च सर्वनाम-
स्थानगुणो विध्यन्तशबाधेन प्रहृत्या सावकाश इति तात्पर्यम् । न त्विति । योगविभागेऽ-
प्युपसंख्यानस्य कथ्यमाणरीत्याऽवश्यकत्वादिति भावः । फलसो न बाधित इति । सर्वथा
गुणस्य प्राप्तत्वात् । अस्तुतोऽपि कथञ्चिदिति भाष्यस्यायमर्थः । येन नाग्राप्तिबाधेन
सर्वनामस्थानगुणः पूर्वसवर्णार्थमेव बाधते न रादेशमित्यर्थः । एवं च बाध्यविशेषविष्ठा-
भयनेऽत्रापि तथैव दोषः । तस्मान्नस्पृष्टमवयानं कर्मण्यमिति बोधान्नमेवेदमेकदेशदुक्तिरुप-
मादम् । समाधितत्वं तु कदापानुरोधोऽस्तीत्यत्र बाध्यविशेषविष्ठाभयनमत्र तु
बाध्यसामान्यविष्ठाभयनमिति न ताऽनवकाशात्प्राप्त्येवमेवेति नेच्छेति सुधियो विभावयन्तु ।
केचित्वाहुः । अत्रावविरोधो तु तत्र सन्दर्भत्वादादेवाग्राप्तिरिति ।

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ ७ । २ । १०१ ॥

नुमोऽनङ्जरसौ भवतो विप्रतिषेधेन । नुमोऽवकाशः*—त्रपुणी जनुनी तुम्बुरुणी । अनङोऽवकाशः+—प्रियसक्त्वा ब्राह्मणेन । इहोभयं प्राप्नोति—दध्ना सक्त्वा । जरसोऽवकाशः—जरसा जरसे । नुमोऽवकाशःx—कुराडानि वनानि । इहोभयं प्राप्नोति—अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि । अनङ्जरसौ नुमो भवतो विप्रतिषेधेन ।

अथेह लुक्स्माच्च भवतिः—अतिजरसं पश्येति । किं पुनः कारणं द्वितीयैकवचनमेवोदाह्रियते न पुनः प्रथमैकवचनमपि—अतिजरसं तिष्ठतीति । अस्त्यत्र विशेषः । नात्राकृतेऽम्भावेन जरस्भावः प्राप्नोति । किं कारणम् ? अचीत्युच्यते । यदा च जरस्भावः कृतस्तदा लुक् भविष्यति मंनिपातलक्षणो

प्र०— जराया० । प्रियसक्त्वेनेति तपुसकेतास्तस्य विशेषणान्नुमोऽत्राप्राप्तिरनङ्विधौ त्वत्त्वादीनां विशेषणं तपुसकमित्यनङ् भवति । अतिजरांसिनि । अतिजर अस् इति स्थिते यदि पूर्वं नुमागमः स्यात्, स च पूर्वोद्भूतः प्राप्नोति न व्यवध्यात् । अवयवस्य तु जराया-इत्यव्यवधायक इति निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशो विधीयमानो न प्राप्नोति । अथापि स्यात्तथाऽपि सकारात्परस्य नुमः भवत्येव स्यात्तस्मात्परत्वात्पञ्च जरस्भाव एष्टव्यः । तत्र कृते भलन्तलक्षणो नुमागमः । अतिजरसं पश्येति । अतिजर अस् इति स्थित एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जराया-इत्यजमि कृते स्वमो-र्नपुसकादिति स्वमोर्द्रुप्राप्नोति । ननु अतिजरस-इत्यादसत्त्वाद्देशोऽस्मिन्भावो न लुक् बाधितः कथं प्राप्नोति । नैतदस्ति । नात्रास्भावः प्रयुक्तः परत्यागित्यत्वाद्वा जरसादेशेन बाधितत्वाज्जरसादेशो कृतेऽनकारान्तत्वाद्भावप्रसङ्गाद्द्रुप्राप्तिर्भाव्यते । न पुनर्गतिः । सोरपि लुक् नैष्टव्यः । यदा च जरस्भाव इति । या पृवं लुक्प्राप्तिः

उ०— जराया जरसु० ननु प्रियसक्त्वेत्यत्रापि सविधस्तस्य तपुसकत्वात्नुमः प्राप्त्या कथमनङ्जरसोऽनङ् भावः—तपुसकेनेति । नुमजरसोर्विप्रतिषेधस्य पक्षं दर्शयति—अतिजर अस् इति स्थित इति । टाकसंति सूत्रोक्तरीत्या जरसादेशावेक्षया पूर्वविप्रतिषेधेन विभक्त्यादेशस्तिभावे कृत इति शेषः । अत्रापि सर्वनामस्थानपरत्वाभावेन नुमोऽप्राप्तिरेव स्यात् । स चाङ्गनङ् इति पाठ उचितः । अथापि स्यादित्यनुपगमवात् स्वमोर्द्रुगिति । न चास्याभावस्यायामनुमसङ्गः, भगवत्तत्वात् । ननु पूर्वमत्र बाधितस्य लुक् कथं पुनः प्रवृत्तिर्भगवत्तत्वादिति शङ्कते—ननु चेति । अत्रावसरस्यायोऽत्र साम्ये नाऽऽश्रीयत इत्युक्तवाच्यः । परत्यागित्यत्वादेति । विन्यसेतत् । अपरनिमित्तकत्वेन प्रवृत्तिसामान्या-वेक्षत्वेन विभक्त्यादेशस्यान्तरत्वात् । अत एव नुमजरसोर्विप्रतिषेध उक्तः संगच्छते । किञ्चान्तरज्ञानपीति व्याख्येयं लुक् अत्रावसरत्वाधेनामादेशप्रवृत्तिं विना जरसोऽप्रवृत्तेः ।

विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । यद्येवमनिजरसम्, अतिजरसैरित्यत्र* न प्राप्नोति* अतिजरम्, अतिजरैरिति भवितव्यम् । मोतर्दीय आह—इष्टमेवैतत्सं-
गृहीतं भवति । अतिजरम्, अतिजरैरिति भवितव्यं सत्यामेतस्यां परिभाषया
संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ।

प्र०—साऽपवादेन बाध्यते । कुतः तु जरस्मादे मनिपातपरिभाषयाऽजादिमनिपातेन
जरस्मादो निष्पन्नो तोत्सहतेऽजागानन्तर्यं विहन्तुम् । यद्येवमिति । सोर्भिसञ्जाका-
रान्तसनिपातेनाजादिगदशोऽकारान्तविघातिनं जरसादेऽं प्रत्यनिमित्तं स्यात् । इष्ट-
मिति । सनिपातपरिभाषयान् ; अतिजरसं पश्येत्तत्र तु नकारान्तसनिपातकृत-

उ०—पुनर्लुगापवादानं तु मिथरनिमित्तकत्वात् बोधयेति बोध्यम् । साऽपवादेतेति । अभावे-
नेत्यर्थः । मनिपातपरिभाषयेति । बाध्यत इत्यनुपपत्तिः । नहुवपादयति—अजादीति ।
अनिमित्तं स्यादिति । इत्यत्र न प्राप्नोतीति भाष्यस्य जरसादेश इति शेषः । नकारादेव
परिभाषया द्वितीयांशेऽपि जरस्मान्नो न स्यादव आह—अतिजरसं पश्येति । नकारान्त-
संनिपातकृतमिति । किं तु तदभावेऽप्यजादिभ्यस्तस्मात् भावः । एवं च सनिपातलक्षणविधि-
विनाऽपि यस्य प्रवृत्तिबोधयता तत्र नायं म्याय इति तात्पर्यम् । केचित्समि कृते संनिपात-
लक्षणविधिरिति एव जरसादेश इति न समन्वेयं द्वितीयेकवचनेऽपि जरस् । कैयटोक्तये तु
न मानम् । अम, पूर्वं तु सर्वतो वक्ष्यन्तुकप्राप्त्या न जरस्, निभाववक्तुकपुक्तेष्व । अत एव
साधारण्येनैवातिजरमिति भवितव्यमिति भगवन्नेकम् । अत एव साक्षरिति सूत्रेऽतिजेनेत्येव
कपं संनिपातपरिभाषया कैयटोक्तमिरकाहुः । एवं च तत्र लुक्प्रसङ्गिषोऽप्यपवादोपरिहृतमेवेति
भगवता साक्षात्बोक्तः परिहारः । परे अतिजरसं पश्येत्तत्र लुक् कस्माच्च भवतीति पूर्वपक्षे
परेणातिजरसं तिष्ठतीति कुतो बोधादिवत् इति प्रश्ने एवंपक्षिणः क्रियमाणे विधेयोपपादने
नात्राहुनेऽभावे जरस्प्रप्रेति कृते च जरसि न लुक् प्राप्ति संनिपातपरिभाषयेत्युक्तिरनुचिता ।
तथा सति स्वपूर्वपक्षस्याप्यपवादेनात्यत्र विशेष इति प्रतिज्ञाहानेः । तस्मादेवं पाठ उचितोऽ-
स्त्वत्र विशेषो नाहुनेऽभावे जरस् प्राप्नोति किं अरण्यमथोभ्युपपत्ते बदा चाम्भाषः कृतस्तदा
जरस् न प्राप्नोति संनिपातेत्यादि । दरमै वातिचिरंतनपुस्तकेषु तथा पाठः । एवं च
प्रथमैकवचनं इदं रूपमेव तुल्यमिति भावः । एवं तर्हि द्वितीयेकवचनेऽपि जरस् प्राप्नोतीति
कृतं—यद्येवमतिजरसमित्यादि । उक्त भाष्यः । सिद्धांती इहापरचा परिहरति—इष्टमेवैत-
दित्यादिना । एवं च द्वितीयेकवचने लुगापधिः सम्भाषिता । किं च द्वितीयेकवचने लुक् कुतो

त्यदादीनामः ॥ ७ । २ । १०२ ॥

त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामकारवचनम् ॥ १ ॥

त्यदादीनां द्विपर्यन्तानामत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? युष्मदस्मदन्तानां भवदन्तानां वा सा भूदिति+ । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदस्मदोः ।

शेषे लोपस्य लोपेन ज्ञायते प्राक्तनोऽदिति ॥ १ ॥

प्र०—मजादित्वं भवतीति भवत्येव जरसादेशः । स त्वजादित्वनिपातनिमित्तत्वाद्जादेर्लुक् प्रत्यनिमित्तमिति लुगभावः ।

इत्यहा० । युष्मदस्मदन्तानामिति । युष्मद्भवतु अस्मद् इति येषां गणपाठस्तेदप्येतदुक्तम् । यद्यप्यस्मच्छब्द एवान्तस्तथाऽप्यत्यन्तसाहचर्याच्छास्त्रे युष्मदस्मदोर्युष्मच्छब्दो निर्दिष्टः । भवदन्तानां वेति । युष्मद् अस्मद्भवत्विति पाठापेक्षमेतत् । किञ्चब्दस्य तु कादेशेन भवितव्यमिति त्यदादीनामन्तेऽपि किम्पाठे किमन्तानामिति नोक्तम् । केचित्तु द्विशब्दात्पूर्वं किञ्चब्दमधीयते । तेन किंसर्वनामबहुभ्योऽव्यादिभ्य इति किमो भेदेन महत्त्वं न कर्तव्यं भवति । तत्र भवच्छब्दस्यात्वापत्तिर्दोषो युष्मदस्मदोस्त्वात्वमत्वलोपैरत्वं बाध्यत इति दोषाभावः । शेषे लोपस्य लोपेनेति । यः शेषे लोपः प्रसिद्धस्तरसंबन्धिता लोपशास्त्रेणेत्यर्थः । केचित्तु शेषे रूपस्य लोपेनेति पाठः । तत्रायमर्थः । शेषे विषये रूपस्य लोपो विधीयते येन तेन । ततोऽदिति । इत्तपूरणार्थस्तपरनिर्देशः । सूत्रे त्वत्तपर एवाकारो

इ०—नेति प्रश्ने परेण प्रथमैकवचनमपि कृतो गोदादित्व इति जङ्किते पूर्वपक्षिणा तत्र विशेष उच्यमानेति ध्येयमिति प्रश्नः परस्मै पूर्वपक्षिणं प्रतीति स्वरसहः प्रतीयते । अतस्तत्त्वं तदुदाहरतद्वितीयैकवचनविपर्ययोचितेति मनुष्यपाठ एवोचित इत्याहुः ।

त्यदादीनामः । नन्वत्र पाठेऽस्मदन्तानामित्येव वक्तुमुचितमत आह—यक्षपीति । केचित्तु भवतु युष्मदस्मदिति पाठप्रत्येक भाष्यमिच्छाहुः । अत्यन्तसि । युष्मदस्मदन्त्यामित्यादौ । नन्वन्ते किम्पाठान् किमन्तानामिति वक्तुमुचितमत आह—किञ्चब्दस्य त्विति । नन्वेवमपि भवदन्तानामित्युक्तम् । अग्रे कस्याप्यभाष एवातत्तत्त्वमयोगात् । अत्र च किञ्चब्दोऽग्रेऽस्ति भवत्पर्यन्तानामिति वक्तुमुक्तम् । अत एव वार्तिके परिचाय्योक्त्यात्मना आह—केचित्त्विति । तन्मतानुसारेण तथोक्तमिति भावः । वार्तिकानामन्ते दोषो दर्शयति—तत्रेति । ननु लोपस्य लोपेनेत्युक्तम् । लोपस्य लोपान्तरमात्रादत आह—यः शेष इति । लोपमन्तेन तद्विधावि शब्द स्वरसह इत्यर्थः । लोप इति करणं घनिति भावः । इत्तपूरणार्थे

यदयं त्यदादीनामस्त्वेन सिद्धे सुभ्रदस्मदोः शेषे लोपं शास्ति× तज्ज्ञापय-
त्याचार्यः प्राक्तनोऽत्वं भवतीति । न सर्वेषामिति ।

अपि वोपमस्तार्थमत्वाभावात्कृतं भवेत् ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । उपसमस्तार्थमेतत्स्यात्—अतिपृथग्, अतिवयम् ।
उपसमस्तानां हि त्यदादीनामन्व नेष्यते—अतिवत्, अतिनदौ, अतिनदः ।

टिलोपश्चावभाचार्यः कर्तव्य इति तत्स्मृतम् । २ ॥

यस्तु शेषे लोपश्चिलोपः स वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? टाप्रतिषेधार्थम् ।
टाष्मा भूदिति । स तर्हि टिलांषो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः ।

प्र०—निर्विष्टः । अपि वेति । ज्ञापकत्वं विघटयति । उपसर्जनानां त्यदाद्यत्वाभावाद्दुप-
मर्जनयुष्मदस्मदर्थो लोपः स्यात् । अतिपृथगिति । त्वामिहान्ता इति प्रादिसमासः ।
टिलोप इति । अन्ते सति टाप्रसङ्गात्तदभावार्थं शेषे लोपश्चिलोपः सति प्रयोजने न
ज्ञापकम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी इत्यन्यदुपगम्यैतदुच्यते । एकपदवाच्यस्याप्यर्थस्य
शब्दान्तराभिव्यक्त्यर्थे दृश्यते अशब्दत्वमात्रमिति लिङ्गवत्त्वं कैश्चित्तयोरभ्युपगमम् ।
अत एव नपुंसकादेशोऽयो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा इति विप्रतिषेधः पठितो न
पदस्वप्नादिभ्य इति च स्त्रीप्रत्ययनिषेधः पठ्य कृतः । स तर्ह्येति । नन्वेतेन
सिद्धत्वाद्भवनाटिलोपो भविष्यति । नैतदस्ति । सर्वादेशः स्यादुपसर्जनस्य

उ०—इति । चिन्त्वमेतत् । ततोऽर्जतीति पाठेऽपि कृतपूरणात् । मुक्तसुखार्थ इति वक्तुमुचितम् ।
सूत्रे स्वतपर एवेति । ननु वार्तिकदर्शनेन सूत्रे तपरपाठ इति सामन्तव्यमित्यर्थः । भाष्य-
भाष्येण सवर्णाप्राहकत्वेन तपरत्वे कन्धमावादिति तात्पर्यम् । अपि वेति दर्शनादुक्तेऽर्थे
हेत्वन्तराद्यभ्रमं वारयति—विघटयतीति । अपि वेति पादपूरणार्थमिति भावः । उपसर्जनाना-
मिति । तेषां पाठादेव पपुंदासादिति मायः । भाष्ये प्रयोगान्तरमाह—टिलोप इति ।
अपर्वन्ताच्छेषविज्ञानं शेष इति च स्थानिबोध्यधिकरणत्वविवक्षया सहस्रीति मायः । कथं
माह्वं इत्यादी पदान्तरसममिन्वाहारादेव लिङ्गप्रतीत्युपपत्तौ किमर्थं तेषां लिङ्गवत्त्वाभ्युपगमः
पदान्तरसममिन्वाहारं विनाऽप्रतीतेरपुनश्चेत्यत आह—एकपदेति । अश्वस्त्वमिति । त्वं
मायं गतवाचित्वर्थः । इत्येतत्सुंकिं मध्यमपुरुषैकवचनम् । यद्यप्यस्य इत्येतदेव किमावाचि-
तयाऽपि तस्य ज्ञानिविशेषे कदवापदान्तरसममिन्वाहारादेव सरस्यमिति । एवं सत्यनृत-
स्वार्थस्य लिङ्गवत्त्वाभ्यभिचारदेवादेव लिङ्गाभिधाविनौ किंतु शाब्दान्तरप्रयोग एव तदभिव्यक्ति-
र्मात्रमिति । एकपदस्य साधारणत्वादिमिति मायः । न पर्येति दृष्टान्तायम् । भाष्ये—स यद्वि-
वक्तव्य इति । विमहन् कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र तद्विनाऽपि सामर्थ्याद्यकोपो भविष्यतीति

अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयते ।

इह युष्मदस्मदोलोप इतीयताऽन्त्यस्य लोपः सिद्धः । सोऽयमेवं सिद्धे सति यच्छेषग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमवशिष्टस्य लोपो यथा स्यादिति ।

लुप्तशिष्टे हि तस्याऽऽहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः ॥ ३ ॥

उ०—चात्वाभिद्विहता । अथवेति । उक्तमेतल्लोपमुत्सर्ग विधायानादेशे हलाद्यात्त्वमजादौ तु यत्वमपवादो विधास्यत इति शेषग्रहणं विभक्तिविशेषणार्थमन्तर्धकम् । तत्क्रियते लोपस्य विषयार्थं मपर्यन्ताद्योऽन्यं स शेषः स च टिरेव तस्य लोपस्य क्षाती विषयसप्तम्या निर्दिष्टः । नन्वेवं तत्र ममेत्यादावादेशेषु मपर्यन्तभावात्तदपेक्षयाऽच्छन्दस्य शेषव्यपदेशाभावाद्लोपाभावप्रसङ्गः । नैष दोषः । प्रागादेशविधानाच्छब्दः शेषत्वेन परिच्छिन्न इति परिच्छेदाद्यौपादानादतन्त्रत्यं मपर्यन्तस्य । लुप्तशिष्टे हीति लुप्ते यः शिष्टस्तस्मिन् कार्यस्य दावभावस्य सिद्धिः । त्वममादिषु चाऽऽदेशेष्वकार उच्चारणार्थो ह्यन्ता एव त्यादेशो इति न कचि-

ह०—शङ्कते—नन्विति । न वक्तव्य इत्यत्र भाष्ये हेतुः—अथवेति । यत इत्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् । कार्तिकलशेषसप्तम्येभ्यश्च शेषार्थपर्यवसायित्वा सप्तम्येभ्यः । तदाह—विषयसप्तम्येति । आदेशोऽपि । परत्वादिति भावः । प्रागादेशेति । सांप्रतिकामावेभूतपूर्वगतिराधीयत इत्यर्थः । यद्यपि युष्मदस्मिन्त्याभ्यमूपक्षे सांप्रतिकसुभवस्तथा नैकमुदाहरणं योगात्प्रयोजनीति भावः । लुप्तशिष्टे हीति भाष्येन पूर्वोक्तार्थस्यैव समर्थनं तदाह—लुप्ते य इति । ‘मनीषिण आचार्या यतस्य शेषग्रहणस्य फलमाहुः’ इत्यन्वयः । कार्यचान्द्रेन प्रकृतत्वाद्यावमाव एवोप्यत इत्याह—दावभावस्येति । नन्वेवं तदाद्यादेशे परत्वादाहत्वाच्च परकपात्पूर्वं द्वितीये दावापत्तिरन्वयेत्यत आह—त्वममादिषु चेति । त्वाही साविनि मुक्तविदेशस्तु शब्दद्वयोक्तसंक्षिप्तार्थसाधक इति मायः । नन्वेवं व्यक्तात्किं पुष्प इति प्रतिपदिकत्वं तथादादेशे शेषे लोपस्यागत्वलोपत्वे ककारादिलोपे त्वं तत्त्वोपादि मपर्यन्तमूत्रकैयटोक्तस्यासिद्धिः । तं तेषांदापत्तिर्भाति आध्यम् । मपर्यन्तमूत्रशेषकैयटोक्तकैयटमते शेषाभावाद्वाक्यकैयटात्तदेव प्रत्यकृतोऽभिमतमिति छद्मते । वस्तुतः संनिपातपरिभाषयाऽपि दावभावितुं शक्यं । न च, ‘न । यासया’ इति लिङ्गाद्व्याप्तिपदे न भवेति वाच्यम् । त्यादाद्यवविषयेऽस्ति यस्मात्प्रकरणेऽपि दाम्बिक्ये, सर्वथाऽप्रवृत्तिकल्पने भावाभावात् । अत एव सुदावित्पादौ दाम्बिक्युक्तिः संनिपातरिभाषया भाष्ये कृमेकत्वसूत्र उक्ता । इदमेवाऽऽहुर्हित्यत्र भाष्येऽवचिनीकमित्याहुः । अस्मादेव कैयटप्रभाष्यदेव महं कैयटाभिप्रेतमिति छद्मते इति । ननु

एवं तर्थाचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति न सर्वेषां त्यदादीनामन्व भवतीति यदयं किमः कः [७. २. १०३] इति कादेशं ज्ञास्ति । इतरथा हि किमोऽद्भवतीत्येव श्रूयान् । सिद्धे विधिरारम्भमाख्यो ज्ञापकार्थो भवति, न च किमोऽच्चेन सिध्यति । अन्वे हि सन्त्यन्त्यस्य प्रमज्येत । सिद्धमन्त्यस्य पूर्वैणैव, तत्राऽऽरम्भ-सामर्थ्यादिकारस्य भविष्यति । पुनो नु सन्वेतदनन्त्यार्थ आरम्भे सतीकारस्य भविष्यति न पुनः ककारस्य स्यात् ? यतर्हि किमो ग्रहण करोति । इतरथा हि कादद्भवतीत्येव श्रूयान् । एवमपि ककारमात्रात्परस्य प्राप्नोति । त्यदादी-नामिति वर्तते, न चान्यत्किमस्त्यदादिषु ककारवदस्ति । एवमयनेकान्तिकं ज्ञापकम् । एतावन्तु ज्ञाप्यते न सर्वेषां त्यदादीनामन्व भवतीति तत्र कुत एतद्-द्विपर्यन्तानां भविष्यति, न पुनर्युष्मदस्मदन्तानां वा स्याद्भवदन्तानां वा । किं-चावश्यं सन्त्यन्त्यस्य किमो ग्रहण कर्तव्यम् । 'कु तिहो.' 'काति' [१०४; १०५] इति । कादेशः सन्त्यन्त्यस्य साकृच्छार्थो वक्तव्यः, कः कौ क इत्येव-मर्थम् । तस्माद्विपर्यन्तानामन्व वक्तव्यम् ।

प्र०-ज्ञापकम् । यदयमिति किमर्थनामचतुर्थ इति किञ्चिदस्य भेदेनोपायानाद्वि-ज्ञानत्वात्परः किञ्चिदो गणे पठ्यत इति निर्णयः । यदि च द्विशब्दाभ्यन्तरेणामन्व स्यात्किमः क न विदध्यान् । किम इत्येव श्रूयान् । पूर्वमूत्रादकारस्यानुवृत्त्या पूर्वैणान्त्यस्यान्वे कृत इकारस्य तु किम इत्यनेन द्वयोरकारयोः परस्परं क इत्याहं सिद्धत्वात् । न पुनः ककारस्येति । अन्त्यस्य विकारेऽन्त्यमदेशस्येति तु परिभाषा प्रयोजनाभावात्प्रत्या-ख्याता । कादद्भवतीति । ककारोऽकार उच्चारणार्थः । कान्त्यन्तावत्पूर्वं कियन्तेऽकारस्तु पूर्वमूत्रादनुवर्तेन, स चाऽऽदे परस्यैर्नाकारस्य भवति मकारस्य तु पूर्वैण । ककारमात्रादिति । कृकवाकुरित्यादावपि । न खाम्यदिति । यद्यपि सर्वाणि त्यदा-दीन्यकचा ककारवन्ति तथाऽपि तेषां कात्ययोऽकार एवेति तान्ति विशेषः द्विशब्दस्य तु त्यदाद्यत्वं भवत्येव । एवमस्तीति । विशेषस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्प्रमाणाभावात् । साकृच्छार्थ इति । सर्वस्य साकृच्छस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थः किम क इति

उ०-केनाचिन्मते हे- पूर्व किम, एतच्छब्दं ज्ञापकत्वमत आह—किमर्थनामेति । अन्यथाऽ-द्वयादिभ्य इति पर्युदासाभावात्किमर्थो न सूत्रे पठनीय इत्येति भावः । किम इत्येवेति । भाष्ये तु किमोऽदित्यधिक्यमितिहोऽर्थो दर्शितः । किम इत्यनेनेति । अन्वे कृत इत्यनुवृत्तः । प्रयोजनाभावादिति । पठ्यत्यनुवृत्तिरित्यादिप्रयोजनानि सन्त्येव तथाऽपि तदभावेव-मेकदेशयुक्तिः । प्रकारान्तरेणस्य ज्ञापकस्य कण्डमस्य सिद्धान्तिसोऽपि तदभावरः । भाष्ये—यतर्हि किम इति । पूर्व किम इत्येव सूत्रं कार्यं विनिश्चयेनविधानं ज्ञापकमित्युक्तम् । इदानीं तु किम इत्यर्थोऽपि ज्ञापकमित्युक्तवत् इति विशेषः । मनु किञ्चन्दे ककारोऽप्रसिद्धोऽत आह—ककारोऽकार इति । क इत्येवेति । प्रकरणादिवशात्कार्यविशेषावगतिरिति भावः ।

अन्वमन्त्ययोर्वधिकं भविष्यति । अनवकाशः विवयो बाधका भवन्ति साव-
काश चात्वम् । कोऽवकाशः ? द्विशब्दः । सत्वमपि सावकाशम् । कोऽवकाशः ?
अनन्त्यः । कथं पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्य सत्त्वं स्यात् ? भवेद्यस्तकारदकारा-
भ्यामङ्गं विशेषयेत् सत्यानन्त्ययोर्न स्यादयं तु सत्वत्वेन तकारदकारौ विशेषयि-
ष्यामः । एवमप्युभयोः सावकाशयोः परत्वात्मस्य प्राप्नोति । किंच स्याद्यद्य-
न्त्ययोः सत्त्वं स्यात् ? इह हे स इत्येङ्हन्वादिनिः संबुद्धिलोपो न स्यात् ।

प्र०—स्तानां मध्ये लकारान्तस्य कस्यचिदमभवात्तदादिभिर्विशेषितयोस्तदोः सत्त्वं विधीय-
मानमनन्त्योः सावकाशमन्त्ययोस्तत्त्वेन बाधित्यत इति प्रश्नः । अस्ययोरिति ।
परत्वात्प्राप्नोति तकारस्यान्त्यस्यामभवेऽपि मूत्रे द्वयोः पादानादन्त्ययोर्मित्युक्तम् ।
नैनङ्गस्तीति । पूर्वविप्रानपेयमाभित्य चोदयति—द्विशब्द इति । तदाहरणमात्रमतत् ।
अन्यत्र सो सव एव त्यदादयोऽवकाशः । सत्वमपीति । उभयोः सावकाशयोः
परत्वात्सत्वमङ्गः । कथं पुनरिति । आचार्यदेशीयः शिष्यबुद्धिपरिहानाय वृञ्जति ।
समुदायावयवमनिधायुभयोरनुग्रहायावयवेन समुदायो विशेष्यत । एव हि समुदाय-
स्यापि कार्येण संबन्धः प्राप्तोपादितो भवति । अतोऽन्त्यस्येति वचनादवयवस्यापि ।
भवेदिति । व्याप्तिन्यायाभयणात्तकारान्तामभवात् तद्वदिभिस्तदौ विशेष्येत ।
एवमपीति । सिद्धान्तवादी । अथवा सत्वमपीति चोदकस्य ग्रन्थः स च पूर्वविप्रतिषेधं
ग्रन्थतः । कथं पुनरिति । चोदकमाचार्योः बुद्धिपरात्तार्थं पर्यनुयुङ्क्ते । भवेदिति चोदकः ।
एवमपीत्याचार्यः । अथवा कथं पुनरित्यस्यास्यार्थः—अनन्त्यस्यैव कथं सत्त्वं लभ्यते
यावताऽन्त्यस्यापि परत्वात्प्राप्नोति । चोदकस्त्वगृहीतगभिप्राय आह—भवेदिति ।
आचार्यः स्वाभिप्रायमाह—एवमपीति । किंच स्यादिति । अन्त्यस्यापि दस्य सत्त्वे
हल्ङ्ग्यादिलोपेन स इत्यादीनि सिध्यन्तीति मत्वा प्रश्नः । लोपो न स्य इति । सत्त्वे
सति हस्यान्वत्वाभावात् । ननु त्यदाद्यत्वेऽपि कृते सन्निपातपरिभाषया संबुद्धिलोपा-

उ०—हेत्वन्तरमाह—त्यदादीनां चेति । बाधित्यत इति । पूर्वविप्रतिषेधाभयणेति भावः ।
परत्वात्सत्वमङ्गः इति । पूर्वविप्रतिषेधाभयणं तु पुर्वित भावः । ननु तद्वदित्येतदङ्गविशेषण-
मिति पूर्वपक्षिमित्रान्तिमोर्हयोरप्यसंमतिमिति कल्पेद् वाक्यमत आह—आचार्यदेशीय
इति । तद्वदित्यस्याङ्गविशेषणत्वमेव युक्तमिति तदाशयमाह—समुदायावयवेति ।
चोदकीय—‘भवेद्य’ इत्यादेराशयमाह—व्याप्तिन्यायेति । अपथेयत्वादिपक्षयोऽपि कथं
पुनरित्यादिग्रन्थः सिद्धान्तित एवेति विशेषः । तृतीये पक्ष्यमाणमाशयं इति विधानं सिद्धान्तौ
पर्यनुयुङ्क्ते इति द्वितीयाविशेषः । अन्त्यस्यापि । अपिनाऽन्त्यस्यापि । सन्निपातेति ।
ग्रन्थसमस्तमेव तु न सन्निपातः । तस्यासाक्षाद्यत्वादिति भावः । अनेकार्थे इति । अत्र विप्र-

इह च या सा 'अत' इति* टान्न स्यात् । तस्मादनन्त्ययोरिति वक्तव्यम् ।
न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि—तदोः सः सौ । ततोऽदसः* । अदसश्च दकारस्य
सो भवतीति । इदमिदानीं किमर्थम् ? नियमार्थम् । अदस एव दकारस्य
नान्यस्य दकारस्येति । यदि नियमः क्रियते-द्वीयतेरप्रत्ययो इ इति प्राप्नोति,
स इति चेध्यते । यथा लक्षणमप्रयुक्ते ।

अदस औ सुलोपश्च ॥ ७ । २ । १०७ ॥

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।

अदस एव सोर्भवेदौत्वं+ किमर्थं सुलोपो विधीयते ।

ह्रस्वान्तुप्येत संबुद्धिः

इह हेऽसावित्येङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः [६. १. ६६] इति लोपः प्रसज्येत ।

न ह्रस्वः

ह्रस्वो लोपः संबुद्धिलोपः । तद्ध्रस्वाहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् ।

प्रकृतं हि तत् ॥ १ ॥

प्र०—प्रसङ्गः । अनित्यत्वादस्याः परिभाषाया नायं दोषः । इह चेति । न यास्योरिति
लिङ्ग आश्रयमाणेऽनेकार्थः कल्पनीयः स्यात् । ततोऽदस इति । तत्र तदोः सः
साविति वर्तते । तकारोऽसभवात्प्रयज्यते । द्वीयतेरिति । द्विचिच्छसीति द्वीयति । सतः
किम् । अकारार्थकारापृक्तलोपाः । ततः साविकारस्य त्यदाशत्वे सति स इति भवति ।
तदभावे तु इ इति प्राप्नोति । यथा लक्षणमिति । उपसर्जनत्वात्त्रात्र त्यदाशिकार्येण
भाव्यमिति द्वीरित्येव भवति । अथवा प्रयुक्तानामन्याद्यानारम्भाद्विशिष्टस्य च
वयजन्तस्य किपि प्रयोगाभावात् केनचित्त्वलेन प्रवर्तितव्यम् ।

अदसः० । अदस इति । अदस परस्य सोर्भवेदौत्वं विधीयतां तत्र त्यदाशत्वे
वृद्धिरेषीति वृद्धौ चासाविति सिध्यति । ह्रस्वादिति । यदि त्यदाशत्वं क्रियते तथा
ह्रस्वान्तत्वात्संबुद्धिलोपप्रसङ्गः । तस्मादौत्वंसुलोपो विधीयेते । न ह्रस्व इति । नायं दोषो

उ०—सत्त्वं बाधित्वाऽत्वं संतिपरतपरिभाषाया अनित्यत्वं चेत्यर्थः । उपसर्जनत्वादिति । स
इति चेन्न स इत्युक्तिः । पूर्णपक्षेकदन्तिम इति न तद्ध्रस्वोपसर्जनेऽप्यस्यादिप्रवृत्तिरिति अमः
कार्यः । सर्वविभक्त्यादीनाम इति सूत्रस्यान्वयविरोधादिति भावः । अथ चेति । अप्रयुक्ते
महत्त्वभाषो हि कक्षणत्वभाव इति भावः ।

अदस औ० । सोर्भवेति । अदस औ इत्येव सूत्रं कार्यं पूर्णतोऽनुवृत्तस्य

प्रकृतं हल्प्रहरणम् । क प्रकृतम् ? हल्ङ्घान्भ्यो दीर्घात्सुतिमपृक्तं हल्
[६. १. ६८] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेदर्थः । ह्रस्वादि-
त्येषा पञ्चमी हलिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युक्तस्य [१.
१. ६७] इति ।

आप एत्वं भवेत्तस्मिन्

इह हेऽसी ब्राह्मणि 'आङ्गि चारः' 'संबुद्धौ च' [७, ३, १०५; १०६]
इत्येत्वं प्रसज्येत ।

न भलीत्यनुवर्तनात् ।

भलीति त्वानुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'सुपि च' 'बहुवचने भल्येत्'
[७. ३. १०२; १०३] इति ।

प्रत्ययस्थासु कादित्वम्

इह च अमर्कौ ब्राह्मणीनि प्रत्यवस्थात्कार्त्तव्यस्य [७. ३. ४४] इतीत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः । प्रसिष्टनिर्देशोऽयम्—आ आप् आषिति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—कारिके हारिके इति ।

शीमावक्ष प्रसज्यते ॥ २ ॥

प्र०-यस्मादसौ द्वलो लोपो विधीयते तत्कारण्य न भविष्यति । हे अस्माविति । अन्वे
टापि च सति वारणादाङ्गं बलीय इति वृद्धिरेच्चाति वृद्धिरेकादेशं बाधित्वाऽऽकि वाऽऽप
इत्येत्त्वं प्राप्नोति । प्रक्षिप्तमिर्देशोऽयमिति । आकाररूपो यः प्रयत आसन्नत्वं भवतीह
तु वृद्धौ कृतायामौकाररूपम् । कारिके इति । ओरु आप इति शीभाव आदूरगुणे च
कृत एकारः प्रयत इतीत्वं न प्राप्नोति । संवृद्धौ वा कारिके इति रूपम् । ननु
चात्रान्तरङ्गत्वात्प्राक्सुबुत्पत्तेरित्त्वं भविष्यति । अस्माकवित्यत्र तु प्राक्सुबुत्पत्तेष्टाश्नास्ति ।
एवं तर्हि टापि कृत एकादेशात्पूर्वं वारणादाङ्गं बलीय इतीत्वं प्राप्नोतीत्याकाररूप
एवाऽऽविति किं प्रक्षेपनिर्देशत । तस्मान्नामध्यायाया वारणादाङ्गमिति बाधित्वैकादेशो
भवत्येवं कारिके इत्यप्राप्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वं विभक्तितमिमित्कार्यप्रसङ्गः । शीभावश्चाति ।

उ० साविरयस्वादस इति पञ्चमः पक्षी कल्प्येति भावः । आशि चाप इत्येत्वमिति । तत्रानुवर्तमाने संप्रदायौ चेत्येवमित्यर्थः । इति रूपमिति । एवं च ग्रन्थेन वक्ष्यमानस्य इति भावः । नन्वेति । एव च करिके इत्याद्याविज्ञाप्राप्तिशेषो न ग्रन्थेऽप्येति भावः । तस्मात्सामर्थ्यादिति । प्रक्षिप्तनिर्देशात्सामर्थ्यादित्यर्थः । अन्तरात्स्वाद्यपूर्वमिति पाठः । अन्तरात्स्वाद्यपूर्वमित्यर्थः । तस्माद्दोषान्तरग्रन्थे इति भावः । किंचैव प्राप्तमीविक

इह च शीभावश्च प्राप्नोति—असौ ब्राह्मणी । आप उत्तरस्यौकः शी भवतीति* शीभावः प्राप्नोति । तस्मात्सोलोपो वक्तव्यः ।

सावौत्वप्रतिषेधः साकच्चाद्वा सादुत्वं च ॥ १ ॥

सावौत्वप्रतिषेधः साकच्चाद्वा वक्तव्यः । सा परस्योत्वं वक्तव्यम् — असकौ असुकः ।

उत्तरपदभूतानामादेश उपदेशिवद्भवनम् ॥ २ ॥

उत्तरपदभूतानां त्यदादीनामादेश उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः—परमाहम्, परमायम्, परमानेन । किं प्रयोजनम् ?

अनादिष्टार्थम् ॥ ३ ॥

अकृत एकादेश आदेशा यथा स्युरिति । किं पुनः कारणमेकादेशस्ता- वद्भवति न पुनरादेशः, न परत्वाद् देशैर्भवितव्यम् ?

बहिरङ्गलक्षणस्याम् ॥ ४ ॥

बहिरङ्गा आदेशाः । अन्तरङ्ग एकादेशः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।

स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्व- पदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति यद्य नेन्द्रस्य परस्य [७.३.२२] इति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? इन्द्रे ढावचौ । तत्रको यस्येति- लोपेनापहियनेऽपर एकादेशेन । अनयं इन्द्रः सवृतः । तत्र को वृद्धेः प्रसक्तः ? पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति ततो नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति ।

अदसः सोर्भवेदोत्वं किं सुलोपो विधीयते ।

ह्रस्वाल्लुप्येत संघुद्धिर्न हलः प्रकृत हि तत् ॥ १ ॥

प्र०—औ इति वचनादौकारस्य यदा द्विदादेशानुमानं वर्णमात्रनिर्देशो वा ककारस्तु- भारणार्थस्तदा शीभावप्रसङ्गः । यदा पूर्वसूत्रेण निर्देशस्तदा प्रथमाद्वितीयादिवचनयोरेव शीभावेन भाव्यमिति दोषाभावः । इत्थमपि प्रत्ययेनिर्देशेन वाक्य परिहर्तुम् । न च ककारिके इत्यत्र दोषः, समानकालप्राप्तिकमेव होकादेशमित्त्वं प्रतीक्षते नतु भिन्नकाल- प्राप्तिकम् । साकच्चादिति । साकच्चाद्य सुर्विहितस्मिन्नित्यर्थः, प्रतिषेधसंनियोगेन सात्परस्याकारस्योत्वं भवति । बहिरङ्गा आदेशा इति । समासाया विभक्तिरूपयने

उ०—इयसिद्व्याप्तये तत्र प्रत्यये वक्तव्यमशक्यः । भाष्ये—इह च शीभाव इति । वक्तव्ये । यदा शीभावेति । औत्वं तु पुंसि परितार्थम् । इत्थमपीत्यादिप्रत्ययस्तु विन्ययः, उक्तपुनः ।

आप एवं भवेत्तस्मिन् मलीत्यनुवर्तनात् ।

प्रत्ययस्थाच्च कदित्त्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥ २ ॥

मृजेवृद्धिः ॥ ७ । २ । ११४ ॥

मृजेवृद्धिविधौ किमतिषेधः ॥ १ ॥

मृजेवृद्धिविधौ कथन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कंसपरिमृड्भ्याम् कंसपरिमृड्भिः ।

धानोः स्वरूपग्रहणे वा तत्प्रत्ययविज्ञानान्मिदम् ॥ २ ॥

अथवा धानोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानान्मिदम् । धातुप्रत्यये कार्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येनस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

प्रयोजनं मृजिदृशिमस्जिनशिहन्तिगिरत्यर्थम् ॥ ३ ॥

मृजि—रज्जुमृड्भ्याम्, रज्जुमृड्भिः× । मृजि । दृशि—देवरभ्याम्, देवदृभिः× । दृशि । मस्जि—उदकमभ्याम्, उदकमग्भिः+ । मस्जि । नशि—प्रनड्भ्याम्, प्रनड्भिः+ । नशि । हन्ति—वार्धघ्नः, ध्रीणघ्नः* । हन्ति । गिरति—देवगिरौ, देवगिरिः+ ।

यदि स्वरूपग्रहण इत्युच्यते प्रमृग्भ्याम् प्रमृग्भिः, अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् [६. १. ५८] इत्यग्राप्नोति । एव तर्ह्ये परिभाषा कर्तव्या—

प्र०—तदपेक्षत्वात्ततोऽन्तरद्वत्वादेकादेशे कृते तस्याऽऽदिनद्वावादादेशेषु क्रियमाणेषु परमाह परमयमित्यादिरनिष्टप्रसङ्गः ।

मृजे.० । कंसपरिमृड्भ्यामिति । विभक्तिमाभित्य वृद्धिः प्राप्नोति किञ्चित् चेति प्रतिषेधः किञ्चिन्मिसाया एव वृद्धेरित्यत्र न प्रवर्तते । रज्जुमृड्भ्यामिति । भ्याम्प्रत्ययो भ्रूजादिरकि द्ववतीत्यमागमप्रसङ्गः । मरुड्भ्यामिति । नशेर्वति कुत्वमप्यत्र न भवतीति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । घटत्वनिवन्धनत्वात्तस्य प्रत्ययानपेक्षणान् । मस्जिनशोर्गोलीविगुमागमस्तु प्रत्ययापेक्षत्वाद्धातुप्रत्यये न भवति । वार्धघ्न इति । हन्तोऽर्चिरणलोरेति तस्य न भवति । कूमति चेति खन्वं कुर्यस्याये द्वादेशेषु प्रतिषेध इति न भवति । देवगिरायाति अचि विभाषेति लत्वं न भवति । अग्राप्नोतीति तद्विधौ धातोः स्वरूपेणानुपादानम् ।

उ०— मृजेवृद्धिः । तन्त्रेण प्रत्ययसङ्क्षेपेन कियत्प्रत्ययविधेयः स्वादत्त आह—विभक्तिमाभित्येति । प्रत्ययानपेक्षणादिति । इह च परिभाषा धर्मिग्राहकमात्रेण सङ्गम्यन्तपदेन यत्र प्रत्ययस्य निमित्तत्वं तत्रानियमप्रसङ्गो नियमार्थेति साधः । अत एवाग्रप्रतिपत्ति निषेधः सार्थक इति दिक् । अत एव भाष्ये कश्चित्कुत्वसहितः पाठो दृश्यते । प्रत्ययापेक्षत्वादिति । आग्रवाचिति साधः ।

धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीति । सा तद्वेषा परिभाषा कर्तव्या ? न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवरयेषा परिभाषेति यदयं त्रैणहृत्ये तत्वं शास्ति* ।

अचो विष्णुति ॥ ७ । २ । ११५ ॥

अजग्रहणं किमर्थम्+ ?

वृद्धावजग्रहणं गौर्यम् ॥ १ ॥

वृद्धावजग्रहणं कियते गोतो वृद्धिर्यथा स्यात्—गौरिति । नैनदस्ति प्रयोजनम्, शिक्तरणसामर्थ्यादेवात्र वृद्धिर्भविष्यति* । अथ योगविभागः किमर्थो न विष्णुत्यत उपधाया इत्येवोच्येत— ? का रूपसिद्धिः ? चायकः, लावकः, कारकः, हारकः, गुणे+ कृतेऽययो रपरत्वे चात उपधाया इत्येव सिद्धम् ।

योगविभागः सखिच्यञ्जनाद्यर्थः ॥ २ ॥

योगविभागः कियते, सख्यर्थो व्यञ्जनाद्यर्थश्च । सख्यर्थस्तावत्—सखायौ

प्र०— अचो० । अजग्रहणमिति । अन्तरेणाजग्रहणमिदं परिभाषोपस्थानादिगन्तव्यं वृद्धिः सिध्यति । अकारस्य तु चिर्दीर्घक इत्यादाक्तो लोप इति लोपेन भाव्यम् । आकारस्य तु विशेषो नास्ति । सध्यन्तरणामात्येन भाव्यमिति प्रभः । गौर्यामिति । असत्यजग्रहण इदं परिभाषोपस्थानाद्गौरित्यत्र वृद्धिर्न स्यात् । अथ योगविभाग इति । यद्यपि गौरित्युक्तेर्नोदाहरणेन योगविभागस्य प्रयोजनं ज्ञाप्यते तथाऽप्यनेकप्रयोजनोपन्यासाय प्रभप्रतिवचने । सखायाश्चात । सखि औ इति स्थिते वृद्धेरप्रमङ्गः । शिक्त्वं तु सध्याय इत्यत्र जमि गुणेऽयादेशे च कृतेऽत उपधाया वृद्ध्यर्थं स्यात् । सखाय इत्येतत् प्रमङ्गेनोदाहृतम् । शिक्त्वावकाशदर्शनार्थं

उ०— अचो विष्णुति । ननु स्यान्निर्दिष्टार्थसंकारादिभेदार्थं चाजग्रहणं स्यादत आह— अन्तरेणेति । लोपेनेति । अवहोपाविति वचनादिति भावः । भाष्ये—गौर्यमिति । प्रापयतीति हेरितिसूत्रस्य प्राप्तावप्राप्त्यादत्रार्थं भाष्यं दोषोपलक्षणं बोध्यमित्याहुः । अस्ततीति । अजग्रहणे तु निर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्रपरिभाषानुपस्थितिरिति न दोषः । ननु शिक्त्वावकाशदर्शनार्थं उपधाया भवि वृद्धिः स्यात्त आह—शिक्त्वं त्विति हनस्त इति । अजग्रहणेऽपि शास्त्रप्रवृत्तौ तद्वन्मपि स्यादिति स्वभाषायाजग्रहणम् । ननु हनस्त इत्यत्राविष्णुत्वेनेति पदुपासेन धातोः स्वरूपग्रहण इति परिभाषया च धातुविहितप्रत्यय एव सर्वमित्यजग्रहणविकलं तत्वं वृद्धिस्त्वेकाग्रविकलेति शिक्त्वावकाशदर्शनार्थं भविष्यति च तत्त्वमिति चेन्न । यत्तु लोपिकरणमित्यादिप्रमङ्गस्य पूर्वपदयेकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोक्तप्रत्युक्तिपरत्वेनादोषास्तो-

सखायः । व्यञ्जनाद्यर्थः—जैत्रम् यौत्रम् च्यौत्रम् । योगविभागे चेदानीं सखि-
व्यञ्जनाद्यर्थे क्रियमाणेऽञ्ग्रहणमपि कर्तव्यं भवति । किं प्रयोजनम् ? गोर्धम् ।
ननु चोक्तं शित्करणसामर्थ्यादेवात्र वृद्धिर्भविष्यतीति । अस्यन्यसिक्करणस्य
प्रयोजनम् । किं ? गावौ गायः । अवादेशे कृतेऽन उपधाया इति वृद्धिर्यथा
स्यात् । यतु सौ शित्करणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादेव वृद्धिर्भविष्यति ।
यथैव खस्वपि शित्करणसामर्थ्यादनिकोऽपि वृद्धिः प्रार्थ्यत एवं तत्त्वमपि
प्राप्नोति । तत्त्वमपि हि जिह्वीत्युच्यते* । तस्मादञ्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

तद्विनेष्वचामादेः ॥ ७ । २ । ११७ ॥

अञ्ग्रहणं कर्तव्यम् । ननु च क्रियत एव । द्वितीयं कर्तव्यं, यथाऽचामादि-
ग्रहणमज्विशेषणं विज्ञायेत—अचामादेरच इति । अथाक्रियमाणेऽञ्ग्रहणे
कस्याचामादिग्रहण विशेषण स्यात् ? इग्विशेषणमित्याह । अचामादेरिक् इति× ।
तत्र को दोषः ? इहैव स्यात्—ऐतिकायनः, औपगावः । इह न स्यात्—
गार्ग्यः, वात्स्य इति । तत्तर्ज्यग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।
क प्रकृतम् ? अचो जिह्वीति [११५] इति । यदि तदनुवर्ततेऽन उपधायाः

प्र० वा । व्यञ्जनाद्यर्थ इति । व्यञ्जनाद्यर्थे प्रत्ययस्तत्र वृद्धयर्थे । जैत्रमिति ।
जिघृक्षामौष्णादिकं द्रष्टुं । चपौषमिति । जनिवाच्युत्तिष्ठति प्रणु । तत्त्वमिति ।
हनस्तोऽचिण्णलोरिति हन्तेरुच्यमानं गौरपि स्यात् । नैव दोषः प्रापदित्यञ्ग्रहणं
क्रियते ।

तद्विने० । अञ्ग्रहणं कर्तव्यमिति । अचामिति निर्धारणपक्षेऽप्यस्तेन सामानाधि-
करण्येनाऽऽदेर्विशेषयितुमशक्यत्वादिकूपरिभाषोपस्थानादिक एवाचो वृद्धिप्रसङ्गः ।
अथाक्रियमाण इति । निर्धारणं तुल्यजातीयस्य भवति । यथा कृष्णा गवां संपन्नगौर-
तमेत्युक्ते गौरैव प्रतीयते । तथा चाचामादिरजेव प्रत्येक्यत इति भावः । इग्विशेषणा-
मिति । तुल्यजातीयनिर्धारणेऽपीक इत्यस्योपस्थानं न कार्यते । अञ्ग्रहणे तु क्रियमाणे

उ०—मित्यस्य विनापविधाने हि मानं न पचयामः । ज्वमितं चेदं सर्वं यद्यपि गौरित्युक्ते-
नोदाहरणेनेत्यारिक्त्यग्रन्थेनेति दिक् ।

तद्विनेष्व० । अचो मध्यमादेरिक् वृद्धित्यर्थः । स्वादिम्याह—अचामिति ।
बहुवचननिर्धारणवृत्तिनिर्णयः । सामानाधिकरण्येनेति । अत्रापञ्चऽऽजेरितिर्त्यर्थः ।
इह इति । निर्धारणस्य तुल्यजातीयत्वादेवात्र इत्यस्य अत्रेऽपि तदुपस्थानं न कार्यते । इह

[११६] अचश्चेत्यज्मात्रस्योपधाया वृद्धिः प्रसज्येत—भेदकः, चेदक इति । अकारेण तपरेणाचं विशेषयिष्यामः—अचोऽत इति । इहेदानीमच इत्येवानुवर्ततेऽत इति निवृत्तम् । अथवा भण्डूकगतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथर्वैकयोगः करिष्यते, अचो निष्पत्यत उपाधायाः । ततस्तद्धितेष्वचामादेरिति न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति ।

तद्धितेष्वचामादिवृद्धावन्त्योपधलक्षणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

तद्धितेष्वचामादिवृद्धावन्त्योपधलक्षणाया वृद्धेः* प्रतिषेधो वक्तव्यः । कौटूः, जागत इति । ननु चाचामादिवृद्धिरन्त्योपधलक्षणां वृद्धिं बाधयिष्यते । कथ-

प्र० निर्दिष्टस्थानिकत्वादिकपरिभाषानुपस्थानम् । यथाऽचो जिहृतीत्यत्र अज्मात्रस्येति । नन्वद्वमहणसामर्थ्यादज्मात्रस्य न भविष्यति । नन्वास्यत्वात्तद्धिं निवृत्तिरेवाग्रहणस्य स्यान्नियमार्थे वाऽद्वमहणं स्यात् । अकारस्यैव हन्त्वस्य नान्यस्येति । दीर्घस्य त्रीहक इत्याद्यानुपधायाः स्वादेव । अकारेणेति । विशेषणस्याजन्तानिवृत्तिः प्रयोजनम् । अथर्वैकयोग इति । एको भवदिरप्यसिद्धयंत तेन तुल्यकालत्वाद्विधानस्य स्वकार्ये व्यापारादन्यत्रोपस्थानाभावः । कौटू इति । कौटूकत्वात्तृजन्तात्तस्येदमित्यण् । जागत इति । जगच्छब्दादण् । ननु चाचामादिवृद्धिरिति । अङ्ग कार्यं मन्यते तत्र तत्क-
कोरिण्यन्यायावतारः । इतरस्तु स्थानिभेद मत्वाऽऽह—कथमस्यस्येति । आमलकीज

उ०—इत्यनेनाचो विशेषणसंभवादिति भावः । नन्वेवमग्रहणेऽपीनपरिभाषानुपस्थानं स्यादत आह—अज्महणे त्विति । विशेषणस्येति । ननु नियमार्थेनम् । निर्दिष्टमश्रमसंभव इति न्यायादिरमर्थः । नन्वर्थस्थानेकावादावप्येव एव दुकोऽत आह—एको भवदिरिति । प्रतिपत्तिवाक्यमेकं प्रक्रियावाक्यं तु भिद्यत एवेत्यर्थः । एकवाक्यत्वे कथमनुवृत्तभाषाज्जा आह—तेनेति । यदाऽह इत्येतत्स्वकार्ये व्याप्तिरिति तदैवाभ्युपगममनुक्तमित्यर्थः । कौटू इतीति । दिवसविषयायां वृ इत्यादीनामिवास्याप्यार्थाभिव्यक्तत्वात्कौटूतित्यादिसूत्रप्रत्यय-
व्यापारादत्र न दोषः । एतत्सिद्धवर्धमेव हि तन्मत्वाज्जानम् । अन्ये तु कौटूया अयमिति विमहः । पुंवस्त्वं तु न । संज्ञानेनाभाषितपुंस्त्वान् । अस्य च वा नामधेयस्येति वा वृद्धत्वात्कौटूया इत्यपि पक्षे । अत्र च यस्येति लोपपरत्वादीकारस्य वृद्धिर्भासितित्याहुः । कोट् इति वृज्जत्वमेव प्रथिनाम् । अ नामधेयस्येति पक्षे वृद्धत्वात्कौटूया इत्यपि बोधम् । आदिवृत्तेरवकाशमज्जाप्यकृते भाष्यं—ननु चाचामिति । ननु कार्यभेदरूपं बाधवाचक-
भाषोऽत आह—अङ्गमिति कथिमेरेऽपि नुमुदोरिव बाधकत्वसंभवादिभ्यश्चमिदम् । स्थानिभेदमिति । अजावयवानी अपित्वादिति भावः । अन्यस्यापि स्वर इति ।

मन्यस्योच्यमानाऽन्यस्य बाधिका स्यात् ? असति खल्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् ।

लोकविज्ञानान्सिद्धम् ॥ २ ॥

सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तथा—ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदा निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवेऽन्नामादिवृद्धिरन्त्योपधलक्षणां वृद्धिं बाधियते । विषम उपन्यासः । नाप्राप्ते दधिदाने तक्रदानमारभ्यते, तत्प्राप्त आरभ्यमाणं बाधकं भविष्यति । इह पुनरप्राप्त्यामन्त्योपधलक्षणायां वृद्धावचामादिवृद्धिरारभ्यते सुश्रुत् सौश्रुत इति ।

पुष्करसद्ग्रहणाद्वा ॥ ३ ॥

प्र०—इत्यादावन्यस्यापि स्वर्गे विधीयमानोऽन्यस्वरं बाधत एवेत्याशङ्क्याऽऽह—असति खल्वपीति । लोकविज्ञानादिति अङ्गं कार्यं सदेवावयवद्वारेण सस्क्रियते तत्तत्रैकस्य कार्येद्वयं न प्रवर्तते कौण्डिन्य इव दधि तक्रं च । नाप्राप्त इति । सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः स चेह नास्ति । पुष्करसद्ग्रहणादिति । वाशब्दस्तर्क्यं । पूर्वस्य हेतोरन्वय-
भित्तवान् । ननु च ठगार्थं पुष्करसद् पाठः स्यात् । पुष्करसदा ऋणि पौष्करसादिक इति क्रियात्यन्त उपधाया इति वृद्धेर्विधानादुक्त्यग्रसङ्गान् । एवं तर्हि ठगतोऽनभिधानात् भवति । यद्वा प्रतिपदविहित इत्येव पुष्करसद् चमयपदवृद्धिर्नाम्यत्र । केचिदाहुः—

उ०—'अन्त्यात्वं बहुवचः' इति 'दीर्घकास्तुपञ्चाद्वटं जे' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं बाधत इत्यर्थः । कोपविघातशालशलासग्रासंभवोऽस्तीत्युत्तराशयः । उदात्त एकस्यादेशवत्त्वं दार्ढ्यान्तिके तु भिन्न-
त्वेति वैषम्यं परिहरति—अङ्गं कार्यीति । पूर्वस्य हेतोरिति । लोकविज्ञानादित्यस्य । परे तु नेह वार्तिकं किंतु कस्यचिदेकदेशिनोऽवकाशमपश्यत उक्तिः । पुष्करसद्ग्रहणादिति वार्तिके विप्रतिषेधो बलवत् इति वचनापेक्षो विकल्पार्थो वाशब्दः । अत एव भाष्येऽभेदेऽप्येव व्याख्या इत्याहुः । परे तु ननु चेति । परत्वादिति भावः । एकस्य द्विकार्ययोगो वाऽसंभवो वा विप्रतिषेधो न चात्र तथेत्याज्ञापेनेतर भावः—कस्यमन्यस्येत्यादिना । परोऽवकाशविविप्रति-
षेधोऽपि संभवे कार्यभेदेऽपीत्याहुः—लोकविज्ञानादिति । अपवादविषय एव तथा ननु विप्रतिषेधविषयेऽपीति पर भावः—विषम इति । कैषटरीत्या व्याख्याने तुभयोः सायकशस्त्रेण बाधकत्वसंभावनाया एवास्तत्वेन संपूर्णभाष्यस्य आन्तरस्यपक्षपरितिरिक्त्याहुः । यद्वा

अथवा यदयमनुशक्तिकादिषु पुष्करसञ्ज्ञाब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽ-
चामादिवृद्धावन्त्योपधलक्षणा वृद्धिर्न भवतीति ।

इति श्रीभगवत्पञ्चलिविरचिते ध्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयामाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

प्र० लोकविज्ञानात्सिद्धमिति वार्तिककारस्य विप्रतिषेधो विवक्षितो यथा भल्लचोर्मुम्बिधा
बुगित्प्रतिषेधात्सिद्धमिति । अन्त्योपधालनस्याप्य वृद्धेरवकाशः—गौ. पाचक इति ।
अस्यावकाशः—मोक्ष इति । औष्ट्रो जागृत इत्यत्राभयप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिर्भवति
सुकृद्गत[ति]परिभाषाऽऽश्रित्यते ननु पुन प्रसङ्गविज्ञानम् । एवं च पुष्करसदृशहृणाद्वेति
विकल्पार्थ एव वाञ्छया बाधकत्वसामान्यामिप्रायेण च शास्त्रविज्ञानमेव लौकिक-
विज्ञानभूतम् । अथ यत्राऽऽविवृद्धि प्रतिषिध्यते तत्रान्त्योपधालनस्य कस्मान्न भवति ।
व्यसोर्भावा वैयस्यमिति । इहान्तराव्येत्यण् । व्यापदि भवं वैवापदमिति । अप्राप्यैचौ
परत्वाद्वाधकाविति सर्वेष्टसिद्धिः ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य द्वितीयपादे
द्वितीयमाह्निकम्, पादश्च द्वितीयः ।

उ०—प्रतिपदेति । बाह्यादिषु पुष्करसञ्ज्ञाब्दः पठ्यते । तस्यैवानुभक्तिकादिषु ग्रहणं न्याय्यं
इदिति प्रतीतिरिति भावः । इदं च ज्ञापकमचामादिवृद्धिविषयेऽन्त्योपधालनस्य वृद्धिर्नेति ।
तेन वैयस्यमित्यादौ न दोष इति बोध्यम् । यथा भल्लचोर्गिति । भेवासीत्यादौ ज्ञानज्ञाने
मुनि कृत जगिहसणस्य प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति बोदिने विप्रतिषेधात्सिद्धमिति तत्रोक्तं
तदेवापीत्यर्थः । नन्वेवं लोकविज्ञानात्सिद्धमित्यसमञ्जसमत आह—बाधकत्वसामान्येति ।
यथा सकृद्वानं बाधकमेवं परत्वाद्यमपीति साहचर्यादेवमुक्तमित्यर्थः । इदं न शुक्लम् । एकस्य
द्विधार्थयोगाभावात्संभवाभावात्तत्र तावदेव हि विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्ती बीजमितोक्तो गुणेति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टम् । अहं कारीति तु विपर्ययेण । अत उपधाया अचामादेरियुमवशात्पञ्चस्ये-
त्वत्प्रावयवपर्वीत्यात् । कस्मान्नेति । बाधकाभावे बाध्यप्रवृत्तेरुचितत्वादिति भावः ।
अत्रापीति । न केवलमादिवृद्धेः प्रतिषेध एव न व्याख्यासित्यनेन किं तर्ह्यौर्विधालनमपि । तौ
च परत्वादाधकौ । आस्तवसमाधिस्तुक्त एवेतीष्टसिद्धिः ।

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजैयटकृते भाष्यप्रदीपेद्विद्योते
सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च ।

अथ तृतीयः पादः

दैविकाशिंशपादित्यवाद्दीर्घमन्त्रश्रेयसामान् ॥ ७ । ३ । १ ॥

देविकादिषु तदादिग्रहणम् ॥ १ ॥

देविकादिषु तदादिग्रहणं कर्तव्यम् । देविकाद्यादीनामिति वक्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात्—दाविकाकूलाः शालयः, शंशपास्थला देवाः । किं पुनः
कारणं न सिध्यति ।

अन्यत्र तदग्रहणास्तदन्तग्रहणाद्वा ॥ २ ॥

अन्यत्र हि तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा, न चेदं तत्रापि तदन्तम् ।

आद्यञ्चिशेषणन्यात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

आद्यञ्चिशेषणं देविकादयः । नैवं विज्ञायते—देविकादीनामङ्गानामचामादे-
राकारो भवतीति । कथं तर्हि ? ञ्चित्यङ्गस्याचामादेराकारो भवति स
चेदेविकादीनामाद्यभवतीति ।

अन्तरतमनिवर्तकत्वाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा नानेनानन्तरतमा वृद्धिर्निर्वर्त्यते । किं तर्हि ? अन्तरतमाऽनेन निव-
र्त्यते । सिद्धाऽत्र वृद्धिस्तद्विधेयचामादेः [७. २. ११७] इत्येव । तत्रा-

प्र० दैविका० देविकाविधिति । विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्याऽङ्गेन
देविकादीनि विशेष्यन्ते तथा तेषामङ्गमन्त्रे न संभवतीति तदन्तविध्यभावावज्ञानि
देविकादीन्याग्राह्यन्ते । यदा तु देविकादिभिरङ्गं विशेष्यते तथा तदन्तविधिना देविकाद्य-
न्तमङ्गं गृह्णते नतु कथंचित्तदादिविधिसंभव इति तदादिग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र केवलानां
देविकादीनां तदादीनां चाऽऽकारो भवतीति वक्तव्यम् । अन्यथा केवलानां न स्यात्—
दाविकमुदकं शंशपभ्रमस इति । न च व्यपदेशिवद्भावाऽस्ति, अप्रातिपदिकेनेति
प्रतिषेधान् । यदि तु प्रत्ययविधिविषय एवायं निषेधस्तदा केवलानां व्यपदेशिवद्भावात्
सिध्यति । आद्यञ्चिशेषणमिति । अङ्गस्य देविकादिभिः संबन्धाभावः । अन्तरतम-
निवर्तकत्वाद्धेति । ञ्चिति कर्तानि वर्तते । तत्र स्थानेऽन्तरतम इति वचनदैकारो
वृद्धिसंज्ञा प्राप्त आदिति वचनेन निवर्त्यते नत्वपूर्वं आकारो विधीयते । अनेन हि

उ० देविकाशिंशपा० । अङ्गानीति । अङ्गकृषाणीत्यर्थः । यदि तु प्रत्ययेति । पूर्वदिभिः,
सपूर्वाभ्येति आपकस्य लुक्प्रकाराद्यविषयत्वादिति भावः । तदा तदादिग्रहणमेव कर्तव्यम् ।
ननु पूर्वोक्तपक्षद्वयातिरिक्तं कोऽयं प्रकारोऽत आह—अङ्गस्येति । विशेष्यत्वेन विशेष्यत्वमेव
च संबन्धानाव इत्यर्थः । संबन्धप्रकारो भाव्ये—निवर्त्यकस्येति । भाव्ये—अन्तरतमनिवर्त-
कत्वाद्धेति प्रचुरः पाठः । तथ स्मार्थे व्यभिचयाद्वा । न त्वपूर्वं इति । अपूर्वविध्यवैज्ञान्या
परिभाषात्प्रत्ययस्य कर्तृत्वादिति भावः । तदेव विग्रहयति—अनेन हीति । यत्र देविकादीनाम-

नेनान्तरतमा वृद्धिर्निवर्त्यते । परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं, कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात् ? यदि नाऽऽद्यज्विशेषणं देविकादयः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाद्यज्विशेषणं देविकादय इति । यदि नाऽऽद्यज्विशेषणं देविकादयः स्युरिहापि प्राप्नोति - मुदेविकाया भवः सौदेविक इति । अथात्राप्याद्यज्विशेषणत्वादिन्येव सिद्धं परिहारान्तरं न भवति । न श्रमो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्तव्यमिति । किं तर्हि ? यत्र क्रियमाणे न दोषस्तत्र कर्तव्यम् । क्व च क्रियमाणे न दोषः ? सद्भाविषी* । वृद्धिरादैन्देविकादीनामाकार इति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं देविकादिषु तदादिग्रहणमन्यत्र तदग्रहणात्तदन्तर्ग्रहणाद्वेति । परिहृतमेतदाद्यज्विशेषणत्वात्सिद्धमिति ।

प्र०-स्थानेऽन्तरतम इति त्रिषमं बाधित्वा नियमान्तरं क्रियते देविकादीनामाकारो वृद्धिर्नान्या । परिहारान्तरमिति । परिभाषेयम् । देविकादीनां वृद्धिर्बाधेयमानाऽऽकार एव भवतांति केवलानां तदादीनां च वृद्धिर्देविकादीनां भवतीति तत्रैव परिभाषाप्रवृत्तिः । मुदेविकायां तु या वृद्धिर्न सा देविकादिशब्दस्य किंतु तदन्तर्गते परिभाषानुपस्थानादौकार एव भवति । यथोद्देशं च परिभाषाऽऽश्रयेण कार्यकाला । अन्यथाऽङ्गभरणे देविकादीनामादित्यस्योपस्थानादव्याप्यनिव्याप्योः पूर्ववदन्यतरप्रसङ्गः स्यात् । इह तु प्रदेशे सूत्रे क्रियमाणे विधिरेवाऽऽकारस्य भवत्यथात्वेकारस्य निवृत्तिरिति नायं परिहार उपपद्यते । अन्तरतमनिवर्तकत्वादेवेति । सूत्रं तर्हिति । अप्राप्यायीत्यर्थं सूत्रं सनिवेशान्तराश्रयेण भिद्यते । अथवाऽस्यैव सूत्रस्य स्थानभेदाद्भेदो भवति । आद्य-

उ०-नामादेवृद्धिप्रसङ्गस्तत्राऽऽकार एवेत्यर्थः इति भावः । ननु कथमेव पठ्यते तदाऽङ्गस्य विशेषणत्वे दाविकाकूलेऽव्याप्तिः । विशेषणत्वे सौदेविकेऽतिव्याप्तिः । आद्यविशेषणत्वे कथं परिहारान्तरवमत आह-परिभाषेयमिति । परिभाषाप्रकरण इह पाठ्यम् । तत्र आद्या-सुनिषाणाच्च दोष इति भावः । तदाह-देविकादीनामिति । अर्थात्त्विति । एवं च निवृत्तेर्बाधार्थाभावात्परिहारान्तराश्रित्यसंगमेति भावः । यदि नाऽऽद्यज्विशेषणमिति भाव्य-क्यायमर्थः-नाऽऽद्यज्विशेषणं देविकादय इह च पाठ इत्यसंगतम् । यत्र इह पाठे न परिभाषात्वं विधिसङ्घर्षेण विधिभ्रष्टत्वेन युक्तत्वात् । तत्र नाऽऽद्यज्विशेषणत्वमेव युक्तमित्याह-भवद्वयं नैतदिति । यदि नाऽऽद्यज्विति इह पाठ इति शेषः । ननु प्रकरणान्तरपाठेऽपि देविकेत्यादिसूत्रस्य न कश्चित्तेषोऽत आह-अप्राप्यायीति । अत्रैवार्थः । आपज्विशेषण-

न्यग्रोधे च केवलग्रहणात् ॥ ५ ॥

न्यग्रोधे* च केवलग्रहणात्मन्यामहे--आद्यजिवशेषणं देविकादय इति । तस्य हि केवलग्रहणस्यैतत्पयोजनमिह मा भूत्--न्याग्रोधमूलाः शालय इति । यदि चाऽऽद्यजिवशेषणं देविकादयस्ततः केवलग्रहणमर्थवद्भवति । तदेतत्कथं कृत्वा ज्ञापकं भवति ? यदि न्यग्रोधस्योऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिक भवति । अथ हि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधस्ततो नियमार्थं पदान्त इति कृत्वा+ न ज्ञापकं भवति ।

वहीनरस्येद्वचनम् ॥ ६ ॥

वहीनरस्येत्वं वक्तव्यम् । वहीनरस्यापत्यं वहीनरिः ।

प्र०-उपशमपक्ष्यादिति । द्वितीयं परिहागे द्रष्टुं पुर्यस्तु स्थित एव । अथैवार्थे लिङ्गदर्शनम् । न्यग्रोधे चेति । केवलग्रहणमिह प्रकरणे गृह्यमाणमाद्यजिवशेषणमिति ज्ञापयति, अन्यथा तदर्थकं स्यात् । नच तदन्तविधिनिरासार्थमङ्गेन न्यग्रोधस्य विशेषणान्तदन्तविधेरप्रसङ्गान् । तदेतदिति । अव्युत्पत्तिपक्षे न्यग्रोधस्य च केवलस्येति वृद्धिनिरपेक्षस्यैव विधायकमिति केवलग्रहणं ज्ञापकार्थं भवति । व्युत्पत्तिपक्षे तु न व्याभ्यामिति सिद्धे केवलस्यैव न्यग्रोधशब्दस्य यथा स्यात् । न्याग्रोधमूला शालय इत्यादी मा भविति नियमार्थं केवलग्रहणं न ज्ञापकं भवति, नहि न्यग्रोधस्यैवैवावकाऽभिमतनियममिद्विः । नन्वङ्गस्यैव न्यग्रोधस्य नाद्वादरित्येवमिष्टो नियमः सिध्यत्येव । नैतदिति । अनिष्टोऽपि नियमः स्यात्--न्यग्रोधस्यैव निदाव्यापकस्य वृद्धिर्निरपेक्ष इति, तथा च नैयायिको नैयायिक इत्यादी न स्यात्तस्मात्केवलग्रहणमभिमतनियमसाधनाय, आदिरित्ययं तु निषेध उक्तार्थे ज्ञापको भवति । वहीनरस्येति । वहीऽस्यार्त्थमिति वही स चासौ नरश्चेति कर्मधारयसमामोऽन्येषामपि दृश्यत इति सार्धं तस्यापत्यमत इत् । तत्राऽऽदिवृद्धेरपश्चाद् इकारो विधीयते । इकारस्य वृद्धिर्भवत्येव । नच तस्या प्रामाण्यमित्त्वं विधीयते यत् साऽपि बाधेत । विहीनो नर इति । प्रपञ्चरादित्याल्लोपः ।

उ०-न्यग्रोधेऽर्थे । अथात्यतपाठेऽप्यत्र वृद्धिरित्यनुवर्त्य वृद्धिर्वादेनाऽऽकारविधानादुदात्तार्थे इत्यादी पुनश्चनिरपेक्षो भवत्येवेति श्रेयम् । अङ्गन न्यग्रोधस्येति । एव च न्यग्रोधरूपग्राहक्य विधीयमानस्तदादेर्नैव प्राप्तेः नापि तदन्त इति केवलग्रहणमन्तर्धकसत्यार्थेण ज्ञापकम् । इष्टानुरोधान्च तदन्तविधेन ज्ञापकमिति भावः । विधायकमिति । अपदस्तस्याप्यव्याभ्यामित्यस्याप्राप्तेरिति भावः । विनाऽपि केवलग्रहणमिष्टमिष्टमसाङ्गते--नन्वङ्गस्येत्यादिना । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि लिङ्गं दर्शयति--आदिरिति । द्वादरादि न्यग्रोधपदाद्वद्वादरादीनां चेत्यनेन प्राप्त्य निषेधोऽयम् । आनिरित्युदाहरणम् । ननु वृद्धिर्वादेनेत्ये कथं पुनर्वृद्धिः

कुण्ठावाङ्मस्त्वाह—नैष बहीनरः । कस्तर्हि ? विहीनर एषः । विहीनो
नरः कामभोगाभ्यां विहीनरः । विहीनरस्यापत्यं बहीनरः ।

न ख्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ७ । ३ । ३ ॥

ख्याभ्यां परस्यावृद्धित्वम्,

ख्याभ्यां परस्यावृद्धित्वं सिद्धम् । कुतः ?

अपवादौ वृद्धेर्हि तौ ।

अपवादौ हि वृद्धेस्तावैचाबुच्येते ।

नित्यावैचौ तयोर्वृद्धिः,

अथवा नित्यावैचौ । कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नुतोऽकृतायामपि । नित्यत्वा-
दैचोः कृतयोरेवपि वृद्धिस्तयोरेव ।

प्र०—न ख्याभ्याम्० । ख्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौत्रैजित्येव सूत्रं कार्यं नायौ वृद्धि-
निषेधेन । अपवादौचिति । एकस्मिन्नत्रविशेषे विधीयमानावैचौ सामान्यविदिताया
वृद्धेर्याधकौ, सत्यपि संभवे सामान्यविशेषविषयत्वेन बाध्यबाधकभावदर्शनात् ।
इवानां विषयभेदादसत्यप्यैवृद्धयोर्बाध्यबाधकत्वे प्रतिविधानुमाह—यद्यपीति । अभ्यु-
पगमवादेनोच्यते । नहि वृद्धौ सत्यां सर्वेष्टसिद्धिः, वैयाकरणभार्य इत्यत्र वृद्धि-
निमित्तस्येति पुक्कावप्रतिषेधप्रसङ्गात् । तस्माच्छब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धिमनित्यां बाधित्वा

उ०—अपवाद आह—न च तस्यामिति, इकारस्याधिकवृद्धादिषधेः । अष्टावसरण्यायस्तु
कल्पभाषादत्र शास्त्रे नाऽऽसीद्यत इति भावः । केचित्तु बहीनरत्वमिति धार्मिकं पठन्ति तेषां
तु न किञ्चिदस्ति । विहीन इति, अत्र पक्षे बहीनरश्चात्र प्रत्ययोऽनभिधानादिति
बोध्यम् । बहीनरस्यैव बाध्यनिधानं बोध्यम् ।

न ख्याभ्याम्० । ननु ख्याभ्यां परस्य वृद्धिस्ताभ्यां पूर्वौत्रैजित्येव विषयभेदात्कथं
बाध्यबाधकभावोऽत आह एकस्मिन्नत्रैति । अत्रापवादोऽवमुक्त्वा कथं नित्यत्वात्प्रत्ययबाधकत्वेन
पक्षास्तरकथनमस्य आह—इदानीमिति । विषयभेदात्प्राप्तत्वात् । अत्र तु न कार्यं । तस्य
कार्यविशेषोपनिषेधोपनिषेधादिति नायः । इदमप्यसंभव एव बाधकत्वमिति धार्मिकमते ।
अभ्युपगमेति । इदं च यद्यपीत्यादिसदिश्वचनेन भाष्यकृताऽपि ध्वनितम् । वैयाकरणभार्य
इति । न चात्र पुंस्त्वनिषेधाप्रवृत्तौ मानाभावः । तज्ज्ञानितानामेव वृद्धिषसंज्ञेति पक्षेऽत
पुंस्त्वनिषेधाप्रवृत्तिरुपपन्नमेव निषेधाप्रवृत्तेरित्यनुमाह—इत्याहुः । तस्मादिति ।
देवविधानसामर्थ्यात् न तयोर्वृद्धिः । अन्यथा अयमस्यार्थकत्वेन विद्वत्त्वमिति
भावः । केचिदादौमात्रस्य वृद्धिषसंज्ञेति पक्षे तावदाहं इव वैयाकरणभार्ये पुंस्त्व-
निषेधानापादनेन निषेधप्रवृत्तिरेवेति । अत्र सूत्रे पूर्वसूत्र आदौ इदमेवैव

किमर्थं नेति शिष्यते ॥ १ ॥

अथ किमर्थं प्रतिषेध उच्यते ?

ऐधोर्विषयार्थं प्रतिषेधसंनियुक्तवचनम् ॥ १ ॥

ऐचोविषयार्थ प्रतिषेधसंनियोगेनैचावुच्येते ।

यत्र स्वाम्यां परा वृद्धिस्तत्राध्यक्षेय्यया न तौ ।

यत्र स्वाभ्यां परस्यावृद्धित्वमुच्यते तत्रैवौ यथा स्याताम् । इह मा
भूताम् —आध्यक्षिः, दाध्यक्षिः, माध्यक्षिरिति । नैदस्ति प्रयोजनम् ।

अचाभादेय्वाभ्यां हि तौ,

अचामादीनाऽत्र यौ विशेषयिष्यामः—अचामादेयौ ध्याविति ।

कथं द्वाशीतिके न तौ ॥ २ ॥

प्र०-नियमैर्वाच्यैर्वाच्यैः । याधितत्वाच्च पुनर्दृष्टिर्न भविष्यतीत्यभ्युपेयम् । ऐश्वर्यविच-
यार्थमिति । याभ्यां व्याभ्यां परस्य वृद्धिः प्राप्ता निषिध्यते ताभ्यां पूर्ववैचौ यथा
स्मृतान्मन्वाभ्यां मा भूतामित्येवमर्थं प्रनिषेधविधानम् । आध्वध्वेयं न ताविति ।
स्यातामिति वाक्यशेषः । अथ्याहृदोऽथमिति प्रादिसमासः । अत इम् । असत्यपि
निषेधविधाने दोषं परिहर्तुमाह—अत्रामादेरिति । अत्रामादेरचः स्थाने यौ यौ ताभ्यां
पूर्वो भवत इत्याशयमाह—आध्यधिरित्यादावैचोरप्रसङ्गः । व्याशीतिक इति । हे
अशीशी भूत इति तद्वितार्थे समासः । तत्तत्तत् । अध्यर्धपूर्वद्विगोरित्यत्राऽऽर्धादित्य-
धिकाराणलुक् न भवति । अत्रात्रामादेरचो यकारस्य विधानात्ततः पूर्व ऐकारः
प्राप्नोति । ताविति । द्विचनं व्याशीतिकस्योपलक्षणत्वादुपात्तम् । यद्यपि व्योरचामा-

त-०-बुद्धिपदसंबन्धेन तद्भावितानामेव संज्ञेति पक्षेऽपि निवेद्यप्रवृत्तिर्भवत्येवेति शोकभाष्य-
विरोधः । किंचत् सति बुद्धिनिमित्तस्येति सूत्रे ह्यन्वयापाराशरयणस्याऽऽवयवत्वेन तावदाद्यै-
श्वर्यकारणाय न्यधिकरणवदुमीहिपर्यन्तं भाष्यकृतो धाववयवफलं व्यादित्याहुः । बाधितत्वा-
च्चेति । एवं चिन्तयन् । अज्ञातसंख्यापक्षे भाष्ये भाष्यनाश्रयणात् । अक्षरीत्योपपत्तेरज्ञात-
पवादकमेव पुनः विषयैक्य एवापवादत्वमिति तु न शुद्धमभिरुद्धेयस्य नुबध्वात्त्वसङ्का-
परभाष्यविरोधान् । न त्विति ज्ञापकेन बुद्धिपक्षे साधेयभाष्यकल्पनेन समाहितमित्येवम् ।
विश्यावैषादित्युक्तिस्तत्केदेषामिति बोध्यम् । असंभव एवापवादत्वमिति तर्किकमतेन वा
शुद्धम् । अपवादविषये हि प्रकल्प्यापवादविषयमित्यादिना तथाऽप्युपगमो नाप्यनेति
केचित् । भाष्ये—अथ किमर्थमिति । एवं सति किमर्थं प्रतिषेध इत्यर्थः । विषयार्थमिति ।
एवमित्यादिविषयनिर्देशार्थमित्यर्थः । एतदुत्तरं नैतदस्ति अनेकनमित्यादिभाष्यमेकदेशेऽप्युक्ति-
रित्युत्तरसूत्रे कैवटे लुप्यम् । रघुः स्थान इति । अनुवादे परिभाषाभासमुपस्थितिरिति शब्दे
गुणेत्यादौ विधीयत इत्यप्याहारलब्धमिति भावः । व्याहारीतिकस्योपलक्षणादित्येति ।

द्वयाशीतिक इत्यत्र कस्मान्न तौ भवनः ?

यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैवावयव घोर्हि सा* ।

यत्राचामादेरित्येवं = वृद्धिस्तत्रैवावुच्येते । अत्र घोर्हित्येवं वृद्धिः । किमिदं घोरिति ? उत्तरपदस्येति+ । उत्तरपदाधिकारेऽप्यवयवमजागमोऽनुवर्त्यः । पूर्व-
च्यलिन्दे भवः पूर्वत्रैयलिन्द इत्येवमर्थसम् । नैष दोषः । उत्तरपदेनावाचामादि
विशेषपिध्यामोऽचामादिना च्चौ—उत्तरपदस्याचामादेयौ धाविति ।

अथ कस्मात्पदान्ताभ्याम्,

अथ किमर्थं पदान्ताभ्यामित्युच्यते ?

यथेणो न भवेद्यथाः ॥ ३ ॥

इणो यणादेशे मा भूत्—यतश्चात्त्रा याता इति ।

प्र०-दिना विशेषणाभावेऽप्यत्र दोषस्तथाऽपि विशेषणं सर्वं न मिध्यतेति प्रतिपादनायेद-
मुच्यते । एतत्परिहरति—यथेति । अचामादेरिति या वृद्धिः प्राप्नोति तदपवादार्थेचौ
विधीयते, अत्र तु सहाया मवत्सरमस्यस्येति वृद्धिर्विधीयते । अचामादेरिति वर्तने ।
तन्त्रेण च ते द्वे अचामादेरित्येवताप्रार्थनम् । तत्रैक स्वरूपपरम् । तेनाचामादेरित्येव या
वृद्धिस्तस्या प्राप्ताया तदपवादार्थचामादे स्थाते खाभ्या पूर्वावैचौ भवत इत्यर्थः संप्रगते ।
उत्तरपदाधिकारेऽर्पात् । तथा च व्याघातिके दोषः । पूर्वत्रैयलिन्द इति । प्राचा
ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः प्राप्ता प्रतिपिध्यात् । नैष दोष इति । व्याघातीतिक
इत्यत्र । तदेव नेति प्रत्याख्यानम् । याता इति । अचामादेरच स्थाते भवत्ययं यकार

उ०—'स्वाङ्गकः' इत्यादी स्वाङ्गत्वादवृद्धादपीति युजि सुमयायाऽजनपदस्योऽनुत्तरपदवृद्धौ
दोष इति भावः । आप्यभेदपक्षेणावयविति पाठे तद्विदिसासुपक्षप्रणमिति कथंचिद्-
स्थाप्येवम् । अत्र व्याघातिके, विशेषणो मर्थेति । नत पक्षान्तर इष्ट सिध्यतीति
भावेनेत्यर्थः । कथं पुनरयमर्थः, सुताङ्गरेत्यर्थेऽत आह—तन्त्रेण च ते इति । निषेधसत्त्वे
तु येन नाप्राप्तित्यापेन तद्विनेत्यचामादेरित्यर्थैश्च स निषेध इति सत्यनियोगनिष्ठ वेजागमोऽपि
तत्रैवेति व्याघातीतिके न दोषः । आहृतिश्च नाऽऽश्रयणीयेति धोष्यम् । पूर्वत्रैयलिन्दार्थमुत्तर-
पदाधिकार वेजागमसुवृत्तौ व्याघातीतिके दोषस्तं परिहरति भाष्ये—नैष दोष इति । तदाह—
व्याघातीतिक इति । निषेधसत्त्वेऽपि प्राचा ग्रामनगराणामित्यत्रैतदनुवर्त्य वाक्यभेदेन
व्याघातानाम्पूर्वत्रैयलिन्दे न दोषः । सहायायाः सहायसम्यादीं नु नानुवृत्तिर्मानाभावादिहा-
नुरोधाच्च । केचित्तत्तरपदमधिकार्यायां परस्य न वृद्धिरित्यर्थदनुवृत्तावपि न दोष इत्याह ।

÷ ० ३. ११०-११८. + ०. ३. १५, १०. X ०. ३. १५

३ मन्त्रोः, घोरिति पाठान्तरे । एवमहाभ्य औम् (० १ । २१) सूत्रेऽपि घुस्वादे घुपठ्यते ।
उमड्ठानि घुपाठः समीचीनतरः । भाष्ये—“किमिदमप्रापिति । अनुत्तरपद इति”
(० । १ । २१) । “किमिदं घोरिति । उत्तरपदस्येति (० । ३ । १)” उभयत्रानुत्तरपद-
स्त्वैव घुस्वन्तर प्रतीयते न तु घोष स्वीयेति ।

इह व्याकरणः सौवश इति शाकलं प्राप्नोति* स्वोश्च स्थानिवद्भावादा-
यावौ प्राप्नुतः+ ।

शाकलायावादेशेषु चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? शाकले तावदुक्तं — सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति* ।
आयावोः किमुक्तम् ? अचः पूर्वविज्ञानादयोः सिद्धमिति+ ।

स्वाभ्यां परस्य वृद्धित्वमपवादी वृद्धेर्हि तौ ।

नित्यार्थस्यै तयोर्वृद्धिः किमर्थं नेति शिष्यते ॥ १ ॥

यत्र स्वाभ्यां परा वृद्धिस्तत्राध्यश्वेयथा न तौ ।

अचामादेर्व्याभ्यां द्वि तौ कथं द्रव्याशीतिके न तौ ॥ २ ॥

यत्र वृद्धिश्चाचामादेस्तत्रैवावत्र षोर्हि सा ।

अथ कस्मात्पदान्ताभ्यां यथेणो न भवेद्यणः ॥ ३ ॥

द्वारादीनां च ॥ ७ । ३ । ४ ॥

अथ परस्माद्वृद्धिरित्यनुवर्तत उताहो न ? किंचातः ? यद्यनुवर्तते शैषं

प्र०—इत्यैवाप्नोति । ननु चान्तरङ्गत्वात्क्षमेय यथा भाष्यम् । इहापि व्याकरणं स्वश्च इति
पूर्वमेव यशभवति । ततो यथा भूतपूर्वगत्याऽत्राचामादेर्यणौ भवतस्तथा यणादेशो भवती-
त्यदोषः । अथ पूर्वविज्ञानादिति । योऽनादिप्राक्च पूर्वस्तस्य विधौ स्थानिवद्भाव इत्यर्थः ।

द्वारा० । पूर्वसूत्रे वृद्धिनिषेध प्रतिपत्तिलाभवाय कृतो नष्टोकेनाचामादेरित्यनेनो-
भयं विशेषयितुं शक्यं नात्यप्रतिविध्यमाना वृद्धिश्चाचामादेरित्यनेन शक्या विशेषयितु-
मिति यथान्यासं प्रतिषेधमाश्रित्य विचार्यते—परस्थेति । यद्वीति । यत्रैव वृद्धि-

कु०—अत्र शेषस्य प्रत्यासत्तामेकवृत्तिनाऽतिगुह्यसत्त्वत्वादिति बोध्यम् । ननु चेति, एवं
च ऋण्वादिनिर्कृषिताङ्गत्वाच्चादेशः स्थाने ष्यी न भवत इति भावः । अचामाद्वृत्तिः ।
ऋण्वादिनिर्कृषिताङ्गत्वस्यैवाचामादेरित्यर्थः । तथा यणादेश इति, तथा याता इत्यादौर्षपि
तन्निर्कृषिताङ्गत्वस्यैवाचामादरवः स्थाने यणादेशो भवतीत्यर्थः । अत्र भूतपूर्वगतेति चिन्त्यम् ।
अदि प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं यणादेशः स्यात्तदा तत्स्थानिकः क्वादित्येवं काल्पनिकं तदिति वक्तु-
मुचितम् । भाष्ये—शाकलं प्राप्नोतीति । तत्र निषेधं यद् दुर्लभ इति भावः ।

द्वारादीनां च । ननु पूर्वसूत्रे निषेधस्य प्राच्यस्याभावेननुवृत्त्यादिविचारोऽनुक्त इत्यत
आह—पूर्वसूत्र इति । तन्प्राच्यश्रवणे च न मत्तमिति भावः । तन्प्राच्यश्रवणेऽपि न किमरेह
इत्याह—तार्पणीति । अचामादेरित्येवं यत्र वृद्धिः प्राप्ता तत्र तदपवादावैवाशेषित्वमप्यस्य न

मासम्, टिलोपे* कृत ऐजागमो न प्राप्नोति । अथ निवृत्तं स्वाध्यायशब्दो
द्वारादिषु पठ्यते तत्र यावन्तो यणः सर्वेभ्यः पूर्वं ऐजागमः प्राप्नोति । यथेच्छसि
तथाऽस्तु । अस्तु तावदनुवर्तते । कथं शौवं मासम् ? आनुपूर्व्या सिद्धमेतत् ।
नात्राकृत ऐजागमे टिलोपः प्राप्नोति । किं कारणम् ? प्रकृत्यैकाच् [६. ४.
१६३] इति प्रकृतिभावेन भवितव्यम् । तदेतदानुपूर्व्या सिद्धं भवति । अथवा
पुनरस्तु निवृत्तम् । ननु चोक्तं स्वाध्यायशब्दो द्वारादिषु पठ्यते तत्र यावन्तो
यणः सर्वेभ्यः पूर्वं ऐजागमः प्राप्नोतीति । कः पुनरर्हति स्वाध्यायशब्दं द्वारादिषु
पठितुम् । एवं किल पठ्यते—स्वमध्ययनं स्वाध्याय इति । तत्र न । सुष्ठु वाऽध्ययनं

३०—प्रतिषेधस्तत्रैवैभ्यां भाव्यं नान्यत्र । शौर्वागमिति । शुनो विकार इति प्राणिरजमा-
दिभ्योऽधित्यक् । अन्दाब्दस्य तु पाठस्तदार्थं स्यान्द्वावहानमिति । यावन्तो यण
इति । अपगन्तार्थत्वादस्य सर्वेभ्यो यण्यः पूर्वैचौ प्राप्नुवः । प्रतिषेधे तु विधीयमाने
याभ्यां ध्याभ्यां परस्य वृद्धिप्रतिषेधस्याभ्यां पूर्वैचौभाविति नास्ति सर्वेभ्यः प्रसङ्गः ।
प्रकृत्यैकाजिति । इदमेवमु प्रकृतिभावः । तथा च हा देवताऽस्य ह इत्यत्र न भवति ।
इह त्वविरोधेण प्रकृतिभावमाश्रित्यैतदुक्तं परिहारविक्रमदर्शनार्थम् । अत्र हि परत्वाद्वि-
लोपं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यत इति भवत्यैजागम इत्ययमत्र परिहारः । सुष्ठु
वाऽध्ययनमिति । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । आह वा मध्ये प्रक्षेपव्यः ।

३०—कम्बत इति भाषः । ननु शुन इदमित्यपि प्रकृतिभावाद्विलोपो दुर्लभोऽत आह—
अभिति । कम्बेन कम्बाच्छपादौ व्यर्थेऽत आह—तदार्थं इति । परत्वादिति । टिलोपस्य
सद्व्यत्यसमाप्याऽनित्यत्वमित्याशयः । परे तु दुष्टपक्षेण समाधानं कृत्वा भाष्यकृताऽनुवृत्ति-
पक्षस्यासंगतत्वेति चेत् । कैवटोक्तं तु न पुनं कृताकृतप्रसङ्गित्वेन टिलोपस्य नित्यत्वम् । किं
नो देवताभ्येत्यत्रापि परत्वात्तद्विही सङ्कटगतित्वत्वात् कोपाश्रयात् इत्यस्यासिद्धिः । किं
नो देवताभ्यामित्यत्रात्रत्ययो नुगागमस्य कार्यं इत्याशङ्क्य टिलोपः स्यात् । न च नुविधान-
सामर्थ्यम्, कैवे यं विधिं प्रदर्शितं न्यायेन तद्विधानसामर्थ्यात्तदभावेऽपि पीछे होप इत्युक्तम-
सङ्गतिः । तद्विधानं कैवे पुन्येव टिलोपप्राप्तिः, अन्यथा वृद्ध्या बाधातत्संगतिः स्पष्टैव ।
किं सोमाद्व्यत्ययेन सङ्कटगतित्वत्वात् सिद्धे कस्येद्विनीत्यविधानेन वृद्धेर्लोपस्य बलवत्त्व-
बोधनेन परत्वादित्यस्यासंगतौ न गी चर्हति सूत्रे नाश्लोपीति सूत्रस्यप्रत्याहारमपहनेन वृद्धेर्लोपो
बलीयानिति सामान्यत एव शापकस्य ग्रह्यमाणत्वात् । एवं च आर्षं हविरित्यादि लोके
विन्यमेव । इदमपवादत्वादौच्यं वृद्धिनिषेधोपयोगोऽनेति बोध्यम् । भाष्ये—तच्छ नेति ।
असम्बन्ध द्वारादिषु शास्त्रमिति भाषः । सुष्ठु वाऽध्ययनमिति । तत्र च न व्याख्यामिति

स्वाध्यायः, श्रोतॄन् वाऽध्ययनं स्वाध्यायः* । अथापि स्वमध्ययनं स्वाध्याय
एवमपि न दोषः । अचामादेरिति+ वर्तते ।

श्वादेरिति ॥ ७ । ३ । ८ ॥

अयं श्वन्शब्दो द्वारादिपुं पठ्यते तत्र कः प्रसक्तो यत्तदादेः स्यात् । नैव
प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा, न चेदं
तत्, नापि तदन्तम् । तदादिविधिना प्राप्नोति । नैव तदादिविधिरस्ति । अत
उत्तरं पठति—

प्रतिषेधे श्वादिग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र श्वन्ग्रहणे तदादिग्रहस्य
शौचहानाद्यर्थम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे श्वादिग्रहणं कियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् ? एतज्ज्ञापयत्या-
चार्योऽन्यत्र श्वन्ग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?
शौचहानाद्यर्थम् । शौचहानं* नाम नगरम् । शौचादष्टो+ मणिरिति ।

प्र० अचामादेरिति वर्तते इति । तत्रैवं संबन्धोऽचामादेरन्तरौ यौ यौ पाठ्यौ
पूर्वावैचौ भवत इति, तेन स्वाध्यायशब्दे वकारात्पूर्वमेव भवति ननु यकाराभ्यामित्यर्थः ।
यद्यपि स्योऽध्यायः स्वाध्याय इत्यस्यामपि व्युत्पत्तौ स्वाध्यायशब्दो न पठितव्यः
स्वशब्दस्येह पाठात्तदादिविधेरेष्टत्वात्तथाऽपि पाठेऽपि दोषो नास्तीति प्रदर्शनाय
भाष्यकारेण पाठमभ्युपगम्य परिहारोऽभिहितः ।

श्वादे० । तदादिविधिनेति । आचारविशेषणत्वाद्द्वारादीनां तदादिविधिरस्ति ।
इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह—न ये श्वादिविधिर्हस्तीति । इयं ग्रहण इति । श्वन्ग्रहण-
स्योपलक्षणार्थत्वादंतत्प्रकरणनिर्दिष्टेदेविकादिभिर्द्वारादिभिश्चाऽऽदेर्यो विशेषणस्तदादि-
विधिर्भवतीति ज्ञाप्यते । शौचहानमिति । जिहतेऽस्मिन्निति स्युद् । शुनः हानमिति
षष्ठासमासः । अहानमस्मिन्नस्तीति तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाश्रित्यण । वृद्धिनिषेधः ।
ऐजागमश्च द्वारादित्वान् । शौचादष्ट इति । शुनो दंष्ट्रा आदंष्ट्रा । शुनो दन्तदंष्ट्रेति

उ०—सिद्धमिति तात्पर्यम् । नन्वेवं स्वध्याय इति व्याहृत आह—अन्येषामपीति । अथ पुन-
स्तदनुवृत्तौ दोषपरिहारोऽत आह—सत्रैवमिति । अनन्तरशब्दोऽप्यवहितसमीपवाची ।
तदादिविधेरेति । अत एव स्वध्याये भवः शौचशामिक इति सिध्यति । पाठमभ्युपगम्येति ।
वस्तुतस्तु स्वध्यायस्वाध्याययोः पाठः स्वशब्दादेरेवेत्येतेति नियमार्थः । तेन स्वार्थिकाः
स्वामाविक स्वाराज्यमित्यादिसिद्धमिति भाष्यशेषः ।

श्वादे० । आचारजति । अज्ञानाचामादेनं वृद्धिर्भवति स देशतोऽद्वारादीनामवयव
हृत्पर्यं इति भावः । द्वारादीनां यकारवकारविशेषणत्वादेरिति सिध्यतीति शौचम् । संज्ञापूर्वक

* ७. ३. १ + ७. ३. १०. X ७. ३. ४. " ४. ३. १०; ७. ३. ४. + ३. ३.

इकारादिग्रहणं च श्वागणिकार्थम् ॥ २ ॥

इकारादिग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? श्वागणिकार्थम् । श्वगणेन चरति श्वागणिकः* ।

तदन्तस्य चान्यत्र प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तदन्तस्य चान्यत्र प्रतिषेधः वक्तव्यः । श्वाभक्षेः स्व श्वाभक्षम्+ ।

उत्तरपदस्य ॥ ७ । ३ । १० ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? अवयवाद्गतोः [७. ३. ११] इति वदयति तदुत्तरपदस्य यथा स्यादचामादेर्मा भूत् । नैनदस्ति प्रयोजनम् । अवयवादिति पञ्चमी तत्रान्तरेणासुतरपदग्रहणमुत्तरपदस्यैव भविष्यति* । उत्तरार्थं तर्हि सुसर्वाधोजनपदस्य [१२] इति सुसर्वाधादिति पञ्चमी । दिशोऽम्भराणाम् [१३] । दिश इति पञ्चमी । प्राचां ग्रामनगराणाम् [१४] । दिश इत्येव संख्यायाः सवत्सरसंख्यस्य च [१५] । संख्याया इति पञ्चमी । वर्षस्याभविष्यति [१६] । संख्याया इत्येव । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाखयोः [१७] इति । संख्याया इत्येव । इदं तर्हि प्रयोजनं—त्रे प्रोष्ठपदानाम् [१८] । उत्तरपदस्य

प्र० दीर्घः । तत्र भव इत्यण् सज्ञापूर्वको विधिरिति इति वृद्धाब्धौ न भवति । इकारादिग्रहणमिति । आदेवेतीति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्र चरिमन्विच्छिन्नाश्वत्सग्रहण इति तत्रादिविधिर्भवति । श्वागणिक इति । अगणदृक् चेति ठञ् । तदन्तस्येति । इवन्तस्य । इवाभक्षामिति । इवन्त्येव । वाक्ताद्वर्तमानित्वाद् वृद्धिप्रतिषेधे ऐजागसश्च बहिरङ्गत्वादित्य इत्याभ्येण निषेधेन निवारयितुं मानं वचनारम्भः ।

उत्तरपदस्य । किमर्थमिति । तस्मादित्युत्तरस्येति वचनादुत्तरपदस्यैव वृद्धिर्भविष्यतीति प्रश्नः । आचार्यस्तु जिन्यवृद्धिर्परीक्षार्थमाह—अवयवाद्गतोरिति । जे प्रोष्ठ-

३०—इति । प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टस्येन चक्षुः विभामादिति भावः । वक्तुं इव रूपमिति संज्ञापूर्वकत्वमिति । तच्च । अतिप्रसङ्गम् । ओरोति इत्ययं ओर्गुण इत्यस्य ज्ञापकबोद्धेदापेक्षः । ज्ञापितेऽपि चरितार्थसंवादादित्याहुः । अपरं तु शुभो दन्तति भाष्ये न कापि दृश्यते । अन्येषामपि दृश्यत इत्यस्याभियुक्तोक्तः प्रसङ्गः सः । ततश्च श्रद्धादाव्वादव प्रत्यये तदन्तरं तेन दीर्घः । संज्ञापूर्वकत्वमित्यर्थं च न प्रापि भाष्य आश्रितमिवाहुः । बहिरङ्गत्वादिति । प्राप्तासन्निवायानाश्रयणबोधकं वचनमिति बोध्यम् ।

उत्तरपदस्य । तस्मादिति । अवयवाद्गतार्थादी । भाष्ये—परिमाणान्तस्येत्यत्र संख्याया इत्येवेति । नञ्च संख्याया इत्यस्य सवत्सरेऽसमाप्ते निष्कादिभ्य इति सूत्रस्य-

यथा स्वात्पदस्य मा भूत्—प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादोऽत्राक्षयः ।

तद्धितेभ्यश्चामादिबुद्धेरुत्तरपदबुद्धिर्विप्रतिषेधेन

द्वयाशीतिकाद्यर्थम् ॥ १ ॥

तद्धितेभ्यश्चामादिबुद्धेरुत्तरपदबुद्धिर्विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् ?
द्वयाशीतिकाद्यर्थम् । अथ चामादिबुद्धेरुत्तरपद — 'तद्धितेभ्यश्च', 'आपगवः' ।
उत्तरपदबुद्धेरुत्तरपद — द्विषाष्टिकः, विषाष्टिकः + । इहोभयं प्राप्नोति — द्वया-
शीतिकाः व्याशीतिकाः । उत्तरपदबुद्धिर्विप्रतिषेधेन । क. पुनस्तत्र विशेषोऽ-
चामादिबुद्धौ वा सन्त्युत्तरपदबुद्धौ वा ? अयमस्ति विशेषः—यत्तत्राचामादि-
बुद्धिः स्यादैवागमः प्रसज्येत × ।

प्राचीं ग्रामतनगराणाम् ॥ ७ ॥ ३ ॥ १४ ॥

नगरग्रहणं किं न न च ग्रामाणामित्येव सिद्धम् ? न सिद्ध्यति । अन्यो

प्रयोगदानमिति । पक्षमोर्तिरश्वाभावाद् उत्तरपदस्य न स्यात्, यत्तत्र त्वनागत्यर्थे विशाय-
मानं पूर्वपदस्यापि बुद्धिर्विप्रतिषेधेन । तिर्यगात् वा स्यात् । जातार्थे एव प्रोष्ठपदानां बुद्धिः ।
प्रोष्ठपदानामेव वा जातार्थ इति । प्रोष्ठपद इति । प्रोष्ठपदाभिर्भूतं कालं इत्यगो लृब-
विशेष इति अत्रि कते तत्रिषेत्तदि त्रिषेत्तं जातार्थेऽपि । अत्राहस्याचामादिर्बुद्धिर्मा भूदि-
त्वेवमगं उत्तरपदा इति । उत्तरपदबुद्धौ सत्ये चेत्युत्तरपदाधिकारविहितबुद्धिपरि-
ग्रहः । द्विषाष्टिक इति । नन्वत्राचामादिर्बुद्धिः प्राप्नोति कथमयमवकाशः ।
अत्राश्रयेन नाप्यतिशयेनाऽऽदिबुद्धिर्वाच्यत इति तत्राश्रयेन विप्रतिषेधानुपपत्तिः ।
उत्तरपदादयोऽन्त्यपदानानि वातिककारस्य विप्रतिषेधोऽप्यगमो न युक्त इति चिन्त्य-
मेवम् । ननु चेति । मा ख ३ तिपि येन । तत्रान्तप्रतिषेधमतिष्कं चेत्तागमः स्यादित्यर्थः ।
उत्तरपदबुद्धेस्तु यथाऽत्र प्रतिषेधो न भवति तथा न व्याश्रयमित्यत्र प्रतिपादितम् ।

प्राचीम् ॥ नगरग्रहणमिति । यद्यपि सन्तुष्टयवचनेऽपि ग्रामग्रहणेऽपि

तु परमैकिकमिति भाष्यादाहरणविशेष इति चेत् । अत्रपक्षस्य वाक्यभेदेन सङ्गच्छातन
परिमाणान्तम्येवस्याम्यत्र काचित्कत्वे तेन परमैकिकमितिप्रसङ्गश्चेत्यदोषात् । संग्रहात्
इत्यतश्चाक्यसाहचर्याभावात् । युत्तरपद एव प्रवृत्तिरिति शङ्कायाः । ननु पूर्वपदस्य सामान्यसूत्रेण
सिद्धिर्वाच्यते इत्यर्थं स्यात्त आह—यत्तत्र त्विति । स्वयं कालन्तरमप्यहं उत्तरपद-
बुद्ध्याविति । चिन्त्यमेतदिति । उत्तरपदबुद्धेरपवादत्वं न युक्तम्, विषयभेदात् । इत्य-
सिद्ध्यन्ते पूर्वपदस्य चेत्यादी पूर्वपदस्यबुद्धेरुत्तरपदबुद्धिर्निषेधे पूर्वपदे बृहत्तमावबोधना-
दस्यावकाशः । व्याशीतिका उत्तरपदमप्यप्यत्र पूर्वोभयप्राप्तौ तत्रातिषेधोऽपपत्तिः, एकविशेष-
पर्ववसतिनोर्द्वयोः संभवस्याभावादिप्रतिषेधमूलमसंभवेतिद्वयप्यस्तीत्यर्थः । प्रतिपादित-
मिति । अत्रान्तरत्वादचामादिबुद्धेरैव स निषेध इति तत्रातिषेधोऽप्यगमः स्यादिति भावः ।

प्राचीं ग्रामम् ॥ ननु ग्रामं समुद्रं मगरं देशविशेष इत्यर्थमेवात्रावकाशक-

ग्रामोऽन्यन्नगरम् । कथं ज्ञायते ? एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति—कुतो भवाना-
गच्छति ग्रामात् ? स आह—न ग्रामाज्जगरादिति । ननु च भो य एव ग्रामस्त-
न्नगरम् । कथं ज्ञायते ? लोकोक्तः । ये हि ग्रामे विधयो नेष्यन्ते साधीयस्ते नगरे
न क्रियन्ते । तद्यथा—अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटोऽभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युक्ते सुतरां
नागरोऽपि न भक्ष्यते । तथा ग्रामे नाध्येयमिति साधीयो नगरेपि नाधीयते ।
तस्माद्य एव ग्रामस्तन्नगरम् । कथं यदुक्तमेवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति—कुतो भवाना-
गच्छति ग्रामात् ? स आह—न ग्रामाज्जगरादिति । संस्त्यायविशेषमसावाचष्टे ।
संस्त्यायविशेषा द्योते—ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति । एवं तर्हि सिद्धे सति
यद्ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं
न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः
[२. ४. ७.] इत्यत्र नगरप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति । यथेत-
ज्ज्ञाप्यते—उदीच्यग्रामाच्च यद्ग्रहोऽन्तोदात्तात् [४. २. १०६] इत्यत्र
नगरग्रहणं कर्तव्यम् । वाहीकग्रामेभ्यश्च [४. २. ११७] नगरग्रहणं कर्त-

प्र०—'भूतग्राम' 'इन्द्रियग्राम' इति तथाऽपि जननिकायनिकासार्थत्वेनातिप्रसिद्धः । अभक्ष्यो
ग्राम्यकुक्कुटः । ग्रामे नाध्येयमिति तदर्थस्तैष ग्रहणमिति मत्या प्रभः । काव्यो हि ग्राम
इति । विशेषेण विशेषान्तरस्यासंग्रहणान्नगरग्रहणम् । साधीयस्त इति । नगरस्या-
शुचितरत्वान् । संस्त्यायविशेषमिति । सामान्यशब्दस्यापि प्रकरणावशाद्विशेषावस्थानं
दृश्यते । संस्त्यायावगमने निर्जाते विशेषपरिज्ञानाय कुत आगच्छतीति प्रष्टव्ये ग्राम-
शब्दोच्चारणाद्विशेषवाची ग्रामशब्दोऽनेन प्रयुक्त इति प्रतीयते । संस्त्यायो निवासः ।
नाह्यगुरुर्पेक्षयुरुषप्रधानो देशो ग्रामः । गोमहिष्यादियुक्ते घोषः । प्रकारपरिस्त्वान्वितं
श्रेणीधर्मयुक्तं संस्थानं नगरम् । प्रकारपरिस्त्वयुक्तस्तु श्रेणिधर्मान्वितो देशः संवाहः । न
च नगरशब्दसंनिधाने गोबलीवर्दन्यायेन विशिष्टग्रामग्रहणाय सवाहादिनिवृत्तये नगर-
ग्रहणम्, संवाहादिनिवृत्तेरनिष्टत्वान् उदीच्यग्रामाच्चेति । ग्रामनगरमित्यादावव्य-
र्थम् । वाहीकग्रामेभ्यश्चेति । शाकलिक इत्याशयम् । दिक्शब्दा इति । पूर्व-

उ०—मत्र आह—यद्यपीति । निकायः—समूहः । वस्तुतः समूहवचनस्य निवासवचनस्य च
ग्रहणेऽपि नगरग्रहणद्वयस्य दुर्नारम्भेन यद्यपीत्यादिप्रश्नो वस्तुतश्चनिरूपणपर एव ।
मन्वेतं विना प्रपन्नानुपपत्तिरिति बोध्यम् । भाष्ये—आगत इति । ग्रामादिति । कुतो
भवान् ग्रामाद्गात इति पृच्छतीत्यन्वयः । कुतो भवानागच्छति ग्रामादिति कश्चित्पाठः ।
सामान्यशब्दस्यापीति । एवं च ग्रामवन्तो जननिवाससामान्ये तद्विशेषे चेति भावः ।
अत एव भाष्ये य एव ग्रामस्तन्नगरमिति संस्त्यायविशेषा द्योते ग्रामो घोषो नगरं संवाह
इति चोक्तम् । श्रेणी संघविशेषः । उद्गमः—संभूयोपादानाग्रामम् । प्राकारेति ।
प्राकारपरिस्त्वान्वयमुक्त इत्यर्थः । शाकलिक इति । शाकलं नाम वाहिकेषु नगरम् ।

व्यम् । दिक्शब्दा ग्रामजनपदास्थानचानराटेषु [६. २. १०३] नगरग्रहणं कर्तव्यम् । इदं चतुर्थं ज्ञापकार्थम् । तत्रातिनिर्वन्धो न लाभः । तस्माद्यस्मिन्नेव ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं नेष्यते तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

संख्यायाः संवत्सरसंख्यास्य ख ॥ ७. ३. १५ ॥

संवत्सरग्रहणमनर्थकं परिमाणान्तस्येति कृतत्वात् ॥ १ ॥

संवत्सरग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? परिमाणान्तस्येति कृतत्वात् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाश्रावणोः [७. ३. १७] इत्येव सिद्धम् ।

ज्ञापकं तु कालपरिमाणानां वृद्धिप्रतिषेधस्य ॥ २ ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—कालपरिमाणानां वृद्धिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? द्वैरात्रिकः, त्रैरात्रिकः, अथ वृद्धिर्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः सत्यां चोत्तरपदवृद्धावसत्यां वा । इदं तर्हि—द्वैसमिकः, त्रैसमिकः । इदं चापि प्रयोजन-द्वैरात्रिकः, त्रैरात्रिकः । ननु चोक्तं नास्त्यत्र विशेषः सत्यां चोत्तरपदवृद्धावसत्यां वेति । अयमस्ति विशेषः—यद्य-चोत्तरपदवृद्धिः स्यादचामादेर्वृद्धिर्न स्यात् ।

अपर आह । ज्ञापकं तु कालपरिमाणानां परिमाणग्रहणस्य । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणानां परिमाणग्रहणेन ग्रहणं न भवतीति । किमे-तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? अपरिमाणविस्तारितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि [४. १. २२] द्विवर्षा, त्रिवर्षा । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो न भवति ।

प्र०—पाटलिपुत्रमित्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तार्थम् । अतिनिर्वन्ध इति । अतिगौरवम् । न लाभ इति । लाघवम् ।

संख्यायाः ० । संवत्सरग्रहणमिति । काल' क्रियापरिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणं तद्विशेषाची संवत्सरशब्द इति भावः । द्वैरात्रिक इति । द्वे रात्री अर्धाष्ट इति तद्वितार्थे समासे रात्र्यहःसवत्सराद्येति वा स्वविधानात्पक्षे ठञ् । त्रैसमिक इति । अधोष्टाद्विषु समाया' स', द्विगोर्वति पक्षे ठञ् । अचामादेर्वृद्धिर्न स्यादिति । सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायान् । अपर आहति । पूर्वं विशेषविषयं ज्ञापनमाहित-मिदानीं तु सामान्यविषयमिति भेदः । द्विवर्षेति । द्वे वर्षे भूता समर्धाष्ट इति ठञ् । तस्य वर्षाल्ठञ्' चेति पक्षे लृक् । द्विगोरिति त्रीण्युपमासोऽपरिमाणेति प्रतिषिद्धः ।

उ०—ज्ञापयत्यर्थमात्र—लाघवमिति । एवं चात्र नगरग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।

संख्यायाः ० । काल इति । परिमाणान्तस्येत्यत्र परिच्छेदकमात्रं परिमाणस्येव सूचते ननु सर्वतो मानमेव ज्ञापनप्रतिषेधादिति भावः । सत्यपि संभव इति । इत्यन-सिद्धमिति पूर्वोक्तज्ञापकादिति वस्तुमुच्यते । इति भेद इति । असंख्यापूर्वपदे

प्रवाहणस्य वे ॥ ७ । ३ । २८ ॥

परस्य वृद्धिर्नेत्यनुवर्तते उताहो न+ । किञ्चातः ? यद्यनुवर्तते प्रवाह-
ण्येयी* भार्याऽस्येति प्रवाहण्येयीभार्यः, वृद्धिनिमित्तस्येति* पुंवद्भावप्रतिषेधो न
प्राप्नोति । अथ निवृत्तं न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथाऽस्तु । अथवा
पुनरस्त्वनुवर्तते । ननु चोक्तं प्रवाहण्येयी भार्याऽस्य प्रवाहण्येयीभार्यः, वृद्धि-
निमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोतीति । नैव दोषः । सा भूदेवम् । जाते-
रित्येवं+ मविष्यति ।

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ७ । ३ । ३१ ॥

अयं योगः शक्योऽश्नुक्तुम् । कथमयाथातथ्यम्, आयाथातथ्यम्, अयाथा-
पुर्यम्, आयाथापुर्यम् । यदा तावत्पूर्वपदस्य वृद्धिस्तदैवं विग्रहः करिष्यते—न

प्र०- प्रवाह० । “पूर्वस्य तु वेति” वर्तते । तत्र यदा पूर्वपदस्य वृद्धिर्नास्ति ततोत्तरपदस्य
वृद्धिर्भावाभावयोः भूतौ विशेषाभावाद्दिशान्तरजिज्ञासया प्रभः । परस्येति ।
प्रवाहण्येयीति । शुभ्रादिभ्यश्चेति वृक् । ननु वृद्धेतिमित्तं यस्मिन्शकारादि स वृद्धि-
निमित्त इत्याश्रितम् । ततोऽस्येयामपि वृद्धौ वृद्धिनिमित्तव्यपदेशसद्भावात्पुंवद्भाव-
प्रतिषेधो भविष्यति । नैतदस्ति । अणुकानां वृद्धिमुत्पादयतामेव वृद्धिं प्रति निमित्तत्वं
नान्यथा । यथा स्तुक्कमोरनात्मनेपदनिमित्त इत्यत्र सत्येयाऽऽत्मनेपदे स्तुक्कमोरात्मने-
पदनिमित्तत्वाद्विहभावो नास्ति । जातेरिति । गोश्रं च चरणौ । संहति जातिवाचि-
त्वान् । अनुवृत्तेरेवं प्रयोजनाभावः ।

यथा० । न यथातथ्येति । यथातथ्येत्यर्थं निपातोऽविपरीतार्थवृत्तिरिति केचिदाहुः ।

उ०-परिमाणास्तस्येयस्याप्यप्रवृत्तेः । संज्ञाविषये त्वमभिधानं बोध्यम् । अन्यथा तद्विषये
संज्ञापरमहंसस्य चारिताभ्येन ह्यापकं भवेत् ।

प्रवाहणस्य वे । भाष्ये—परस्य वृद्धिर्नेति । उत्तरपदाधिकाराप्राप्तिः । वृद्धि-
मुत्पादयतामिति । फलोपहित एव निमित्तशब्दो सुगम इति भावः । जातीति । भगवत्परा-
पत्येऽपि गौत्रवारेणेन मन्वसाप्रवाहण्येयी सर्वथा जातिरथेति बोध्यम् । प्रयोजनाभाव इति ।
हरदत्तस्तु तत्संबन्धाऽऽत्मानेऽप्यभियम्, तेनोपसंख्यानिकस्य न निषेध इत्याह ।

यथातथ० । एतौ पदार्थानिद्विधावप्येयीभाषी । तथाभावमप्रतिष्ठातं यथातथम्—
सत्यम् । इतरा यथा भूतं वदस्तु तस्यापि तथाभावमप्रतिष्ठातं यथापुरम् । अतः पुं वृत्ते

यथातथा अथथातथा, अथथातथाभाव आथथानथ्यम् । यदोत्तरपदस्य वृद्धि-
स्तदैवं विग्रहः करिष्यते—यथातथामादो याथातथ्यम् । न याथातथ्यमया-
यातथ्यम् ।

हन्तेस्तोऽचिरणलोः ॥ ७ । ३ । ३२ ॥

हन्तेस्तकारे तद्धिते प्रतिषेधः ॥ १ ॥

हन्तेस्तकारे तद्धिते प्रतिषेधो वक्तव्यः । वार्तनम्, ग्रीणक्षम्+ ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धमिति* ।

आतो युक्चिरणकृतोः ॥ ७ । ३ । ३३ ॥

कृदग्रहणं किमर्थम् ? इह भा भूत्—ददौ दधौ । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
अचिरणलोरिति* वर्तते । यद्यचिरणलोरिति वर्तते—अदायि, अघायीत्यत्र न
प्राप्नोति । वचनाच्चिणि भविष्यति । अचिरणलोरिति वर्तते । एवमपि चौडिः,
चालाकिरित्यत्र+प्राप्नोति । लोपोऽत्र बाधको भविष्यति । इदमिह संप्र-
धार्यम्—लोपः क्विपतां युगिति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्याद्युक् । एवं तर्ह्यचा-
ग्र० अन्ये तु यथातथाशब्दयोः सुप्सुपेति समास एतदर्थ इत्याहुः । ततो नान्वति समासे
कृते प्राङ्गणदिषु दर्शनात्तत्र च । स्वरेऽपि नास्ति विशेषः, आथथातथ्यमित्यस्य
चित्वादाशुदात्तत्वादायाथातथ्यमित्यस्याप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नान् । प्रत्ययान्तरार्थं
त्वेतन्न भवत्यनभिधानादेशाभ्यां प्रत्ययान्तराभावान् ।

आतो युक्० । ददाविति । उक्तमस्य णलो हित्वाभावपक्षे सावकाशमौत्वं
हित्वे परत्वाद्युच्चारणे । अदायिति । युत्रे चिणो निमित्तत्वेनोपादानादचिरणलोरित्य-
नुवर्तनाच्च विधिनिषेधयोः पर्यायः स्यात् । वचनादिति । आतो युक्चिणि चेति
चिणः साक्षादुपादानान्निषेधो न भविष्यति । चिणि विधिः प्रत्यक्षाशिष्टत्वादसद्विधो
निषेधस्तु णलथे एवानुवर्तते । अथ चिण्योऽपीति सद्विध इत्यसद्विधो विधिरेव
प्रवर्तते । अन्त्यामादेशितं वर्तते इति । नन्वेवं हरिद्रायके युह् न प्राप्नोति । एव तर्हि

उ०—इत्यनिर्देश इति केचित् । एतच्च यथातथाभाव इति भाष्येण विद्विष्यते । तस्मात्पूर्वोऽपि
दीर्घपाठ प्रकीर्तित इति परे । अयं निपात इति । वित्तिष्ठो निपात इत्यर्थः । भविष्यतीति
सावकपोऽर्थः । एतदर्थः । इत्तद्वृत्तिविषय इत्यर्थः । सत्यकपार्थ इत्यर्थो वा ।

आतो युक्० । ननु निरवकाशत्वात्प्राणात् औत्वं बाधकं स्यात्त आह—उक्तमस्येति ।
इदमुपलक्षणं भूतपूर्वतात्वोत्पत्त्य हरिद्रांतराकोषे मनुष्या चारितत्वात् । विषयभेदेन-
पवादत्वाभाव इति तु नेत्युक्तम् । पर्यायः स्यादिति । एवं च न प्राप्नोतीति भाष्येण पक्षे
न प्राप्नोतीत्यर्थे इति भावः । असद्विधो विधिरिति । तदुक्तं भाष्ये—वचनाच्चिणि

भादेरिति० कर्तते । यत्राचामादिराकारस्तत्र युमिति । एवमपि ज्ञा देवताऽस्य स्थालीपाकस्य ज्ञः—स्थालीपाकः, अत्र प्राप्नोति । तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ७ । ३ । ३४ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यतेऽनाचमेरिति । अवमिकमिचमीनामिति वक्तव्यम् ।
यामः, कामः, आचामः ।

शास्त्रासाहचर्यावेपां युक् ॥ ७ । ३ । ३७ ॥

णिच्प्रकरणे धून्प्रीजोर्नुग्वचनम् ॥ १ ॥

णिच्प्रकरणे धून्प्रीजोर्नुग्वक्तव्यः । धूयति, प्रीणयति ।

पानेर्नुग्वचनम् ॥ २ ॥

पालयति ।

प्रत्ययस्थात्काम्पूर्वस्यान् इदाप्यस्तुपः ॥ ७ । ३ । ४४ ॥

स्थग्रहणं किमर्थम् ? इदं विचारयिष्यते—इत्वे कग्रहणं संघातग्रहणं वा

प्र०—दोषान्तरोपम्यासादयं दोषो नोक्तत्वाद्—एवमपीति । आदिवद्भावादत्र प्रसज्जो यथा 'दाय' इत्यादौ ।

नोदात्तो० । काम इति । 'आयादय आर्यभानुके वेति यथा सिङ् नास्ति तदा पक्षि वृद्धिनिषेधस्य पर्युदासः । विभामदाऽस्त्यसाधुरेव । वशमोपरमौ 'सज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति वृद्धयभावात् ।

शास्त्रा० । पानेर्नुगिति । यद्यपि पाल रक्षणे इत्यस्य पालयतीति सिध्यति तथाऽपि पातः पुङ्क्तिवृत्तये लुगागमविधानम् लुग्विकरणत्वात्तस्य युक्तोऽप्रसज्जः ।

प्रत्यय० । स्थग्रहणमिति । कादिसि वर्णग्रहणं न च वर्णमात्रं ककारः प्रत्ययोऽस्मीति सामभ्यात्प्रत्ययावयवे प्रत्ययशब्दो वर्तिष्यत इति प्रभ. इतरः पक्षान्तरे प्रयो-
जनमाख्यातुमाह—इदमिति । वक्ष्यमाणस्य युक्त्या प्रत्यर्थाकृत्य परामर्शः ।

उ०—भविष्यावशिष्यलोरिति वर्तत इति । इदं प्रत्यक्षं तदनुमानिकमित्यर्थः । आदिव-
द्भावादिति । आद्यतवदेकस्मिन्चित्तयनेनाचामादित्वमिति भावः ।

नोदात्तो० । ननु कमेर्मिति वृद्धौ निलोपे कामः सिद्धोऽत आह—आयादय इति । वशमोपरमेति । तथोरनुदात्तोपदेशत्वादिति भावः । वृद्धयभावादिति । वगर्थे के साधुरित्यन्धे ।

शास्त्रा० । पुङ्क्तिवृत्तय इति । अतिर्हीति प्राप्तपुङ्क्तिवृत्तय इत्यर्थः । नन्वेनेन साह-
पुङ्क्तिवृत्तय इति नक् पुङ्क्तप्रत आह—लुग्विकरणत्वादिति ।

प्रत्ययस्थात्० । ननु वक्ष्यमाणस्याप्रवक्ष्यतात्कथमिदम् परामर्शोऽत आह—वक्ष्य-

स्याद्वर्णग्रहणं वेति । तद्यदा संघातग्रहणं तदा स्थग्रहणं कर्तव्यमिहापि यथा
स्यात्-कारिका, हारिका । यदा हि वर्णग्रहणं तदा केवलः ककारः प्रत्ययो
नास्तीति कृत्वा वचनाद्बिध्यति ।

अधामुप इति कथमिदं विज्ञायते—असुबन्तोऽङ्गस्येति, आहोस्विन्न चैत्सुपः
पर आधिति । किंचातः ? यदि विज्ञायतेऽसुबन्तोऽङ्गस्येति-बहुचर्मिका अत्र
न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते-न चैत्सुपः पर आधिति न दोषो भवति । यथा
न दोषस्तथाऽस्तु ।

प्र०-इहापीति । अन्यथा वृत्तिकेत्यादावेव स्यात् । अज्ञाताद्यर्थविवक्षायां न कप्रत्ययः ।
सामग्र्ये तु क्रियमाणे सर्वत्र भवति । प्रत्ययस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययसत्त्वाम् ।
असुबन्त इति । न सुबन्तसुबन्तित्वे नन्वसमाप्तेऽसुप इत्यस्य बहुव्रीहिसत्त्वप्रदर्शनाय ।
भाष्यकारेण साधनं नाऽऽभिमतं तदाध्यायो हि बहुव्रीहिरेव न्याय्यो ननु भवन्तः
समासः । तत्रायं प्रश्न—किममुप इति बहुव्रीहिराधीयते—न विद्यते सुव्यस्मिस्तद-
सुबिति । अथ तत्पुरुष प्रसज्यप्रतिषेधश्च—न चैत्सुपपर आधिति । प्रत्ययग्रहणेन
वदन्तविधेः सुबन्तादिति बाधव्यम् । बहुचर्मिकेति । बहुनि चर्माद्यस्यामिति
बहुव्रीहिः । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ततद्बन्तिर्नान्न न प्राप्नोति । न लुभताऽङ्गस्येति
प्रतिषेधोऽत्र नास्ति । लुभता लुभे यदङ्गं तस्य कार्यं स प्रतिषेधः । इदं तु टाप्यङ्गम्
न दायो मयनीति । अमंशब्दः सुबन्तो न च तस्मात्पर आप्, व्यवधानान् । बह्व,
परिव्राजका अस्या सा बहुपरिव्राजकेत्यत्र तु प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तात्परिव्राजक-
शब्दात्पर आधिति प्रतिषेधः प्रवर्तते । पर्युदासाभ्यामे समासादसुबन्तात्पर आधिति
स्यादेवात्रेत्यम् । तथाऽसुप इत्यनर्थक स्यादिति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रयते ।

उ०-भाष्यस्येति । ननु सामग्र्ये वृत्तिकेत्यादी प्रत्ययस्य कस्यात्प्रत्ययस्य प्रत्ययस्यत्वान्नोऽत्र
आह—प्रत्ययस्यापीति । प्रसज्येति । एवं च सौधभाससमर्पणसास इति भावः । बहु
सुबन्तोपात्तकथमेतासुबन्तमत्र आह—प्रत्ययलक्षणेनेति । टाप्यङ्गमिति । अपि परे
यदङ्गमविद्यमानसुबन्ते तद्वत्प्रत्ययस्य प्रत्ययस्यकात्पूर्वत्वेनेति सूत्रार्थादिति भावः ।
अमंशब्दः सुबन्त इति । गोशिर्यादिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येन बहु कस्त्वं नमं
नसित्यवस्थायामुत्तरमुत्तरं कवि समासत्वे पूर्वसुपोस्तद्विद्वत्त्वान्मातिपदिकत्वेन सुबन्तपि
प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्कपः पूर्वभागस्य समाससंज्ञा । यद्वा कपसमाससंज्ञार्थोर्गणप्राप्तिः ।
कपः समासादवयवत्वं तु वाच्यमत्रेव । समासादविषये च सुबन्तात्तद्विद्वत्त्वान्मातिपदिकत्वेन
त्यागः । प्रत्ययस्य विरथेकत्वात्त्रिपूर्वं पदमिदं विन्यायविषयमावाहिति भावः । एतेन
कवन्तस्य मातिपदिकत्वेन ततः सुपि ततः समास इत्यपास्तम् । तद्वत्ताऽङ्गनेकसुबन्ताभावेन
समासस्य बुद्धपपाद्व्यापनेत्यसिद्धेति विद्, असुप इत्यस्य प्रत्युदाहरणं दर्शयति—बह्व इति ।

इदं विचार्यते-इत्वे कग्रहणं संधातग्रहणं वा स्याद्वर्णग्रहणं वेति कश्चात्र विशेषः ?

इत्वे कग्रहणं संधातग्रहणं चेदेतिकास्वप्राप्तिः ॥ १ ॥

इत्वे कग्रहणं संधातग्रहणं चेदेतिकास्वप्राप्तिः । एतिकाश्चरन्ति+ । वचना-
द्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् ? कारिका, हारिका । अस्तु तर्हि
वर्णग्रहणम् ।

वर्णग्रहणं चेद्व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

वर्णग्रहणं चेद्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति-कारिका, हारिका । अकारेण व्य-
वहितत्वान्न प्राप्नोति । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ
स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्भवधानमेव । एवं तद्व्याहार्यं-प्रत्ययस्थात्का-

प्र०-इत्थ इति । यदाकान्तस्य शब्दस्य कान्तिरिति निर्देशस्ततः संधातग्रहणम् ।
अथाऽऽगन्तुनाऽकारेणोच्चारणार्थेन निर्देशस्ततो वर्णग्रहणम् । ननु वर्णग्रहणे
स्यग्रहणस्याऽऽनर्थक्यत्वात्स्यग्रहणात्संधातग्रहणेन भाग्यम् । नैतदस्ति । कोऽत्र निर्देशः
पक्ष इति विचार्यते । यदि च संधातग्रहणपक्षो दोषवान्भूत्वा कारि स्यग्रहणमुपपद्यो
मविष्यति । एतिका इति । एतदोऽकचि जसि त्यदादावे टापीस्वे च रूपम् ।
अकचोऽकार उच्चारणार्थो न अवस्थार्थः । तेन धकिद्विरकुदित्यादि सिध्यति ।
वचनं द्विती । यथैव कारिकेत्यादावेकादेशे कृतेऽनच्चे ककारे संपन्ने भूतपूर्वगत्या
भवत्येवमकनिभिमुत्रेऽकशब्दः संधात उच्चारित इति तदाभ्येत्त्वप्रवृत्तिः । अस्तीति ।
एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावान् । अथवा वचनानित्यस्यायमर्थः—न वासयोरिति
ज्ञापकाद्भविष्यति । इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह—अस्तीति । तत्राभिप्रायमप्रकाश्य
पक्षान्तरमाश्रयति—अस्तु तर्हि । व्यवहितत्वादिति । ननु वाऽऽपीत्यनेन ककारो
न विरोध्यते किं तर्होकारः—आपि च परतोऽकारस्य कात्पूर्वस्येति व्यवहितस्यापि

उ०-उपपद्य इति । तदुच्चारणस्य उपपत्तिरिति । नच वर्णग्रहणे स्यग्रहणाभावे कान्तप्रत्यया-
दिष्वर्थः स्यादिति वाच्यम्, श्रिपकादीनामिति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । एवं च पूर्णग्रहणमपि
भावेत् । प्रपद्ये कीत्येव युक्तम् । आश्रयित्वधस्तु न वासयोरिति निषेधसामर्थ्यात्तेति भावः ।
उच्चारणाय इति । एवं च प्रत्ययस्य ककारस्य स्थानिवद्भाव इति भावः । ननु वचनस्य कारिकादि-
स्वकान्तः स्यादत आह—यथैवेति । एकादेश इति । अन्तरङ्गत्वाद्भाषाणां ह्यस्तीति तु
विभिन्नस्थानिकत्वाच्चेति भावः । स्थानिवद्भावादिति । नचैवमकारस्य नाऽऽप्यर्थं ककार-
काराभ्यां व्यवधानादिति चेन्नम्, सामर्थ्येनादोषान् । अत एव न वासयोरित्यादि वरिताभेदम् ।
अत एतद्व्यवहितत्वे प्रविष्टव्यर्थेऽपि न दोषः । भाष्ये—अकारेणेति । ककारेण व्यवधानं तु

त्पूर्वस्येति न कचिदव्यवधानं, तत्र वचनाद्भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेद्रथकट्यादिवचनिससङ्गः ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेद्रथकट्यादिषु दोषो भवति । रथकट्या + गर्ग-
काम्या + । नैष दोषः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् ।
केन च नाव्यवधानम् ? वर्णेनकेन । संघातेन पुनर्व्यवधानं भवति, न
भवति च ।

अथवा पुनरस्तु संघानग्रहम् । ननु चोक्तमित्वे कग्रहणं संघातग्रहणं
चेदेतिकास्वप्राप्तिरिति । परिहृतमेतद्वचनाद्भविष्यतीति । ननु चोक्तमस्ति वचने
प्रयोजनम् । किम् ? कारिका, द्वारिकेति । अत्राप्येकादेशे कृतं व्यपवर्गाभा-
वात्त प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः । उभयत आश्रये नान्नादिवत् ।
एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः । एवं

प्र०-पूर्वत्वादित्वं प्रवर्तित्यसे । नैतदस्ति । रथकट्यादावप्येव प्रसङ्गान् । किंच कात्पूर्वस्येति
पूर्वग्रहणं कृतं न त्वापि पूर्वस्येति । ततश्च निदिष्टपरिभाषोपस्थानाद्वाव्यवधानेन न
प्राप्नोति । नत्र वचनादिति । आनन्तर्यमसम्भवात् ॥ ५ ॥ अयं । रथकट्येति । रथानां
समूह इति मिश्रकट्याश्चेति कट्याच् । गर्गकाट्येति । गर्गमिश्रकट्यात्मन इति काट्याच्-
प्रत्ययान्तादप्रत्ययव्यतिरिक्तप्रत्ययः । येन नाव्यवधानमिति । नाऽऽनन्तर्यं परित्यज्यते
किंतु यावत्संभवति तावदधीयते । यद्येवमेतिका इत्यत्र द्वाभ्यामकाराभ्यां व्यव-
धानादित्वं न प्राप्नोति । एकस्तस्यन्यकारो द्वितीयस्यदादीनाम् इत्यकारः । नैष दोषः ।
द्वयोरकारयोरेकादेशे कृतं टाया सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावादुक्तैवाकारेण व्यवधानं न
पुनः स्थानिवत्त्वप्रतिपत्तिर्यतो द्वावकारौ व्यवधायकौ स्याताम् । सकृन्मवृत्त्या लक्षणस्य
परितार्थत्वान् । व्यपवर्गाभावादिति । वाण्यादाह बर्त्ताय इत्येतदनाभिश्चोक्तम् ।
उभयत इति । अपि यः कदाचिद् इत्येवमुभयमाभीयते, अथ त्वापि परसोऽकारस्य

अ०-वचनादोद्वेगमेवेति भावः । व्यवहितस्यापीति । पूर्वग्रहणमुपस्थाप्यतीत्यभिप्रायः ।
कात्पूर्वस्येत्येति । तत्र पूर्वग्रहणं तु कट्टकेत्यादौ एव च कारित्वनिवृत्तयर्थमावश्यकम् ।
तस्यवर्त्ताति, तकारस्य सङ्गोपपत्तिः । एकादेशे कृत इति । अतो गुण इत्यनेन । टाया
सहेति । टाया सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावं विना पूर्वग्रहणस्य स्थानिवत्त्वं वक्तुमशक्यं, तस्य
यदेकादेशेनापहरेणादर्शनादिति भावः । न पुनरिति । अकारयोरेकादेशस्येति भावः ।
सकृन्मवृत्त्येति । न भासयोरिति निषेधोऽप्यस्य एव परितार्थः । अनाभिश्चेति । निष्स्थानि-
कत्वादिति भावः । ननु युगपदुभयाभ्येन एव स निषेध इति तत्पत्त्यावधानपरामर्शः

भवतीति यदयं मृदस्तिकम् [५. ४. ३६] इतीत्वभूतं निर्देशं करोति ।

पावकादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ २ ॥

पावकादीनां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । 'हिंश्यवर्णाः शुचयः पावकाः' * ।
ऋक्षकाः, अलोमकाः । छन्दमीति किमर्थम् ? पाविका, अलोमिका ।

आशिषि च ॥ ३ ॥

आशिषि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । जीवताजीवका । नन्दतानन्दका ।
भवताहवका + ।

उत्तरपदलोपे च ॥ ४ ॥

उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवदत्तिका देवका । यज्ञदत्तिका
यज्ञका X ।

क्षिपकादीनां च ॥ ५ ॥

क्षिपकादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । क्षिपका ध्रुवका ध्रुवका ।

प्र०-यद्यमिति । ननु च तद्वितलुक्प्रथमिकारोच्चारणं स्यात् । अन्यथा पञ्चभिर्भूतिकाभिः
क्रीत इत्याहोदिति ठकोऽध्यर्धपूर्वेति लुकि कृतं लुक्कृतलुकीति टापो लुकि निमित्ता-
भावादिष्व न स्यात् । पञ्चभूतिका इति । अन्तरङ्गाश्च विधीन्सर्वो लुक्पाठे न
सुच्यन्ते । तथा च सनीश्रम इत्यादौ नलोपो न भवति । पञ्चभिः स्वत्वाभिः क्रीतं
पञ्चलुक्त्वमित्यादौ टापो सहैकादेशो न भवति । अन्यथैकादेशस्याऽऽदिषद्वाक-
दाप्रहणेन प्रहणालुकि कृतेऽकारस्य प्रवणं न स्यात् । एदेवं सति प्रयोजने न
ज्ञापकामिकारोच्चारणमिति चिन्त्यमेतत् । रियकत्रिति प्रक्रियालाघवाय श्रीविषयत्वा-
दुक्तस्ये त्यक्तक्रियकारोच्चारणमित्त्वामावस्य न ज्ञापकम् । पञ्चभिरुपत्यकाभिः क्रीतं
पञ्चोपत्यकमित्यादौ तद्वितलुक्प्रकारश्रवणार्थत्वात्तस्य । पुनन्ति पावयन्तीति वा
पावका । जीवकेति । आशिषि चेति वुन् । देवकेति । अनजादौ च विभाषा लोपो
वक्तव्य इति दत्तज्ञानस्य लोपः क्षिपकेति । क्षिपेरिगुपधत्वात्के कृतेऽज्ञातादिषु कः ।
अथवा क्युन्निष्ठिपसङ्गयोरिति क्वन् । ध्रुवकेति । ध्रु गतिर्धैर्ययोः । ध्रुवकेति । ध्रु
विधूनेने । वर्णकेति वर्णयति महत्त्वादिक गुणमिति वर्णका प्रावरणविशेषः । तन्तूनां

उ०-विषया मृदस्य प्रबोधनं चिन्त्यम् । ननु लुक्ः पूर्वमन्तरङ्गादिष्वमत आह—
अन्तरङ्गादिति । चिन्त्यमेतदिति । अमुको भाष्यग्रामाभ्यादेतद्विषयेऽन्तरङ्गात्पीत्यस्य
ज्ञापकसिद्धस्यासार्थप्रवणत्वात्तानिषावमजीकार्थसंख्यानमिधानं चोपाह । श्रीविषयत्वात्प्र-
क्रियालाघवाय त्यक्तक्रिति वक्तव्यमित्यस्यः । पुनन्ति पावयन्तीति चेति । अथैव-
स्याप्युपसंख्यानमिति भावः । ध्रु गतीति । पञ्चार्थाश्च कुदादित्यवगुणाभावेऽज्ञातादिषु कः

तारका ज्योतिषि ॥ ६ ॥

तारका ज्योतिष्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । तारका । ज्योतिषीति किमर्थम् ? तारिका दासी ।

वर्णका तान्तवे ॥ ७ ॥

वर्णका तान्तव उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वर्णका । तान्तव इति किमर्थम् ? वर्णिका भागुरी लोकायतस्य ।

वर्तका शकुनौ प्राचाम् ॥ ८ ॥

वर्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वर्तका शकुनिः । शकुनाविति किमर्थम् ? वर्तिका भागुरी लोकायतस्य । प्राचामिति किमर्थम् ? वर्तिका ।

अष्टका पितृदेवत्ये ॥ ९ ॥

अष्टका पितृदेवत्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अष्टका । पितृदेवत्य इति किमर्थम् ? अष्टिका* खारी ।

वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणाम् ॥ १० ॥

वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सूतका सूतिका । पुत्रका पुत्रिका । वृन्दारका वृन्दारिका ।

प्र०—विकारतान्तवम् । ओरञ्चित्यच् । प्रतिकेति । उपाख्यात्रीत्यर्थः । भागुरी टीका-विशेषः । अष्टकेति । इत्यश्विन्यां तन्त्रमिति सकन् । पितरश्च देवताः पितृदेवताः । तदर्थे अष्टमं पितृदेवत्यम् । देवतान्तासादृश्यं यष्टिः । अष्टकेति । अष्टौ परिमाणमस्याः सख्याया अतिशदन्तायाः कञ्चित्ति कन् । सूतकेति । न सामिवचन इति प्रसिद्धा-आपकास्त्वार्थं कन् । पुत्रिकेति । पुत्रशब्दाच्छास्त्रैरवादित्वान्ङीन्प्रत्ययस्ततः स्वार्थे कन् । केऽण इति ह्रस्वस्तस्य पक्षेऽकारो विधीयते । वृन्दारिकेति । वृन्दमस्या अस्ति । शकुनान्ताभ्यामारकन्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यारकन् ।

ख०—शकुना । वर्णयतीति । खगतं गुणं प्रकाशयतीत्यर्थः । उपाख्यात्रीति । लोकायत-स्यैवस्य व्याख्यानरूपो ग्रन्थविशेष इत्यर्थः । वर्तिका भागुरीत्यत्रापि वृत्तिकेत्यस्य व्याख्या-त्रीत्यर्थः । इत्यश्विन्यामिति । अश्वनि मातृणा अस्यामित्यर्थः । स्वार्थे कञ्चित्ति । सूतैव सूतकेत्यर्थः । वाचादित्यादिरयन्ते पुत्रशब्दादिति । वार्तिके पुत्रकेऽवकारमन्त्रपाठोऽपपाठः, कैयटविरोधान् । अकार इति । वा ज इति ओरनेत्यर्थः । सूतकादी निरववाधनाथं एव पक्षेऽकार इति बोध्यम् ।

उदीचामानः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ७ । ३ । ४६ ॥

किमर्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कियते न यकपूर्वस्येत्येवोच्येत ? स्त्रीविषयो य आकारस्तस्य स्थाने योऽकारस्तस्य प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत्—शुभं यातीति शुभंयाः शुभंयिका+ । भद्रंयिका ।

यकपूर्वं धात्वन्तप्रतिषेधः ॥ १ ॥

यकपूर्वं धात्वन्तप्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? मुनयिका, अस्योक्तिका, अपाक्तिका ।

भस्त्रैषाजामाद्वास्वानङ्पूर्वाणामपि ॥ ७ । ३ । ४७ ॥

एषादे नङ्पूर्वं अनुदाहरणे असुप इति* प्रतिषेधात्* ।

अथ मस्राग्रहणं किमर्थं नाभाषितपुंस्कादित्येव सिद्धम्= ?

भस्त्राग्राहणमुपसर्जनार्थम् ॥ १ ॥

उपसर्जनार्थोऽयमारम्भः । अभस्त्रिका, अभस्त्रका ।

प्र०— उदीचा० । स्त्रीविषय इति । अथेगतं स्त्रीत्वं शब्द आरोप्य निर्देशः कृतः । शुभंयिकेति । शुभं याति भद्रं यातीति क्प् । शुभभद्रंशब्दौ निपातौ । अत्रातार्थ-
विवक्षायां कः । केऽए इति ह्रस्वः । यकपूर्वं इति । धात्वन्ताभ्यां यकारककाराभ्यां
परस्याऽऽतः स्थानेऽकारस्त्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेधस्तेनेत्वं अवत्येव शोभनो नयोऽस्याः
मुनया । नास्ति शो.कोऽस्या अपशोका । पूर्ववत्क ।

भस्त्रैषा० । पालिकप्रतिषेधार्थे आरम्भः । एषादे इति । न एषका न ङके इति
विगृह्यान्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो नृनाधत्त इत्यकृतपु त्यदाशत्वादिषु समासे कृते
सुवृत्तिक समासाया विभक्तिलस्या त्यदाशत्वं तत्तद्भाप । स च प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ताभ्यां
पर इत्यसुप इतीत्तप्रतिषेधस्य व्यापारादनेपका इत्येव भवति । तस्मादनङ्पूर्वयोरेवैतयोः
पालिकप्रतिषेधः । एषका एषिका । ङके ङिके इति । एषेति प्रथमैकवचननिर्देशादन्यत्र
नित्यमिषवमेतिकाअरन्तीति अभस्त्रिकेति । नास्ति भस्त्रा अस्या इति बहुव्रीहाद्युप-
सर्जनह्रस्वत्वे कृते यष्टानुत्पद्यते स भाषितपुंस्कादभकाशब्दात्पर इत्युत्तरसूत्रेण

७०—उदीचा० । स्त्रीलिङ्गनिर्देशमात्रेण कथमाकारस्य स्त्रीविषयत्वं लभ्यतेअत आह—अर्थात्-
मिति । धात्वन्तशब्देन तथामूर्तो यकारककारी लक्ष्यते इत्याह—धात्वन्ताभ्यामिति ।

भस्त्रैषा० । निषेधशब्द प्रत्ययस्थानित्येव सिद्धेः सूत्रारम्भकसमाह—पालिकेति ।
उदीचामित्यनुवर्तनादिति भावः । प्रत्ययलक्षणेनेति । अन्तर्वर्तिमुपलुक्त इति शेषः ।
भाष्ये—नङ्पूर्वं इत्युपलक्षणम् । सपूर्वेऽनुदाहरणे ह्रस्वकार्थस्य तुल्यम्भाष्येण परमैति-
केत्येवेत्यादि बोध्यम् । प्रथमैकवचनेति । अत एवैषादे नङ्पूर्वं अनुदाहरणे इति भाष्य
एकेत्येवोक्तम् । भविष्यतिरव एतद्वीत्येव वदेदिति बोध्यम् । नास्ति भस्त्रेति । पूर्वमानुप-

+ ५ ३ ७१ । ७ ४ ११ X ० १ ४४ ÷ ० ३ ४८

७० अतोऽमे “एषका एषिका । ङके ङिके” इत्यादिभाष्यपादो लुप्तः स्यादिति कैयटमतीकोद्धारणश्च
भतीषवे ।

नञ्पूर्वग्रहणानर्थक्यं चोत्तरपदमात्रस्येद्वचनात् ॥ २ ॥

नञ्पूर्वग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् ? उत्तरपदमात्रस्येद्वचनात् । उत्तर-
पदमात्रस्येत्वं वक्तव्यम् । निर्भस्त्रका, निर्भस्त्रिका । बहुभस्त्रका, बहुभस्त्रिका ।
इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाध्ये सप्तमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

ठस्येकः ॥ ७ । ३ । ५० ॥

किमिदं ठादेशे वर्णग्रहणमाहोस्वित्मंघातग्रहणम् ? कथात्र विशेषः ?

ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्भान्वन्तस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्भान्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पठिता पठितुम् ।
अस्तु तर्हि संघातग्रहणम् ।

संघातग्रहणं चेदुणादिमाधिनिकादीनां प्रतिषेधः ॥ २ ॥

संघातग्रहणं चेदुणादिमाधिनिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । उणादीनां तावन्—

म०—पाक्षिकप्रतिषेधाप्रसङ्गाद्ग्रहणग्रहणम् । नञ्पूर्वग्रहणानर्थक्यामिति । अपिग्रहणेन
केवलानां समुच्चयादन्वपूर्वाणामप्रसङ्गात् कर्तव्यं नञ्पूर्वग्रहणम् । तत्र पदाङ्गाधिकारे
तस्य च तदुत्तरपदस्य च ग्रहणात्सर्वप्रसिद्धिः ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकुले महाभाष्यप्रवीणे सप्तमस्याध्यायस्य तृतीये
पादे प्रथममाह्निकम् ।

ठस्येकः । किमिदमिति । किं व्यञ्जनमात्रं प्रतिषिद्धावधिषितमागन्तुना त्सारणार्थ-
नाकारेण निर्देशोऽथ संघात एव स्थानी निर्दिष्ट इति प्रभ. । धात्वन्तप्रतिषेध इति ।
संघातग्रहणे त्वेव न दोषः पठतीत्यत्रापि ठस्याऽऽनर्थक्यादर्थवद्ग्रहणपरिभावयाऽर्थ-

उ०—संज्ञेऽप्यादावाचांमिन्धात्ववाधनार्थं भ्रष्टाग्रहणमित्यपास्तम् । उपसंज्ञे चारितार्थेन
वाधे भाषाभावात् । नञ्पूर्वग्रहणाकरणे दोषमाह—अन्यपूर्वाणामप्रसङ्गादिति । अथापि-
ग्रहणेन केवलानामन्यपूर्वाणां च संघट्टस्तथाऽपि न कार्यमेवेत्याह—तत्र पदान्नेति । भाष्ये—
उत्तरपदमात्रस्येत्वं वक्तव्यमिति । उत्तरपदमात्रस्य वयेत्वं भवति तथा तदुच्चारणव्यवहारार्थः ।

इति सिद्धमहमुत्तमसतीगर्भज्जागोत्रीभट्टकुले भाष्यप्रदीपोद्घोने सप्तमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

ठस्येक । ननु विविधोच्चारणानुसंगवोऽनुक्तोऽत आह—किं व्यञ्जनेति । लक्षणमेति
भाषा । ननु पठतीत्यत्र उपसंज्ञेऽस्येकेषत आह—आनर्थक्यादिति । ननु वर्णग्रहणेऽ-
प्यानर्थक्यं तुल्यमत आह—वर्णग्रहणेति । ननु उक्तदिपु संघातलोपकण्ठेस्तेषामिहापु-

कण्ठः शराटः वण्डः । इह च मथितं पर्ययस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते
तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति+ । वर्णग्रहणे पुनः सत्यत्वधिरयं भवति+ ।

तस्माद्विशिष्टग्रहणम् ॥ ३ ॥

तस्माद्विशिष्टस्य ठकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् न कर्तव्यम् । अस्तु तावद्वर्ण-
ग्रहणम् । ननु चोक्तं ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेध इति । नैव
दापः । अक्षादिति वर्तते । न वा अक्षादिति पञ्चम्यस्ति । एवं तर्हि

प्र०-वनं सङ्घातग्रहणादप्रमङ्गः । वर्णग्रहणे त्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया आख्यापार ।
वर्णग्रहणपक्षे च ठागविष्यकार उक्तग्रहणार्थो वर्णमात्रं प्रत्यय । कण्ठ इति । कण्ठः ।
शराट इति । शमेर्जनिशच्युमिति ठ । वण्ड इति । वनेऽन्त्येभ्योऽपि टस्यल इति ठ ।
वर्णपक्षेऽप्युणादीनां प्रमङ्गः । सत्यपि संपातस्य प्रत्ययत्व इह च संधातग्रहणे ठग्राह्यः
संपाता एव प्रत्यया' प्रविज्ञायन्ते । माथितिक इति । संनिपातलक्षणपरिभाषामनाभित्य
ओशांतं । अन्यथाऽजादिमंनिपातेन तान्ततोपजाना कथमजादिविघातनिमित्तं स्यात् ।
वर्णग्रहणे त्वनस्त्वधाविति स्थानियत्वनिषेधादिकस्य कादेशप्रसङ्गः । ननु तान्तादक्षा-
त्परस्य ठस्य कादेशो विधीयते, तच्चैतत्कारान्तमङ्गम्, तकारान्तात्प्रत्ययस्थाविधानान् ।
नैववस्ति । एफदेशविकृतस्यानन्यत्वावद् भवति, तकारान्तं चेति कादेशः प्राप्नोत्येव ।
तस्माद्विशिष्टग्रहणमिति । सङ्घितस्य ठादेशिक इति कर्तव्यम् । एवं च माथितिक इत्यत्र
ठादेशरिति वचनान्वसिधित्वात्स्थानिबद्धत्वात्कादेशस्याप्रमङ्गः । अक्षादिति वर्तते इति ।
अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति भावः । एवं तर्ह्येति । सामर्थ्यात्प्रत्ययान्तमूहणे ।

उ०-कृतवाङ्मैग्रहणपक्षानुपपत्तिरत आह—वर्णग्रहणपक्षे चेति । भठ एवात्र पक्षेऽङ्गनिमित्तं
षष्ठकार इति वक्ष्यमाणं भाष्यं संगच्छते । वर्णपक्षेऽप्युणादीनामिति । टस्य
सङ्घातादिति भावः । ननु ठग्राविष्य वर्णमात्रस्य प्रत्ययत्वात्कथमत्र संधातग्रहणमत्र आह—
इह चेति । विशिष्टपदार्थमाह—सङ्घितस्येयादि । वस्तुतः स्मरिताकारविशिष्टं पदार्थ-
मित्यर्थः, विशिष्टस्य ठकारस्य ग्रहणमिति भाष्यात् । माथितिकस्तु ठक्छस्येति वातिक-
स्यभाष्योक्तरीत्या संनिपातपरिभाषया सिद्ध इति भाष्यार्थं उचित इति भाति । बहुषादि-
विषयमेवैतत् । माथितिके त्वमे परिहरितवत इति भावः । अङ्गस्येवस्य प्रकृतवाङ्मैविमि
वर्तते इत्यनुक्तमत आह—अर्थवशादिति । धात्वन्तनिवृत्त्यर्थं पञ्चम्यन्तस्येहोपयोगादिति
भावः । पञ्चम्यन्तस्य कर्षं पङ्कतत्वमत आह—सामर्थ्यादिति । प्रमङ्ग्यन्तस्याभ्यासोप-
त्तादिति भावः । अङ्गस्येति त्वङ्गावयवस्य प्रत्ययस्यस्य ठस्येत्यभ्यासयोगमेवेति तात्पर्यम् ।

प्रत्ययस्थस्येतिवर्तते । क प्रकृतम् ? प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाम्यसुपः [७. ३. ४४] इति । तद्ध पञ्चमीनिर्दिष्टं षष्ठोनिर्दिष्टेन चेदार्थः । अर्थाद्विभक्तिविरिणामो भविष्यति । तथा—उचानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यम् । आरुष्यो वीधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थोत्पद्यमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्पञ्चमीनिर्दिष्टं सदर्थोत्पद्यमानिर्दिष्टं भविष्यति । एवमभ्युत्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उणादयोऽभ्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ।

एवमपि कर्मठ इत्यत्र+ प्राप्नोति । एवं तर्ह्यज्ञस्येति+ संबन्धपट्टी विज्ञा-
स्यते । अज्ञस्य यष्टकारः । किञ्चाज्ञस्य ठकारः ? निमित्तम् । यस्मिन्नज्ञ-
मित्येव ब्रूवति । कस्मिन्श्चैतद्भवति ? प्रत्यये ।

अथवा पुनरस्तु संघातग्रहणम् । ननु योक्तं संघातग्रहणं चेदुणादि-
माधितिकादीनां प्रतिषेध इति । उणादीनां तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः ।
परिहृतमेतदुणादयोऽभ्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति । यदभ्युच्यत इह च
माधितं पश्यमस्य माधितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशः प्राप्नो-
तीति । नैष दोषः । अकारलोपस्य स्थानिवद्भावाच्च भविष्यति । न
सिध्यति । पूर्वविधौ स्थानिवद्भावो+ न चायं पूर्वविधिः । अयमपि पूर्व-
विधिः । पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिरिति । अथाभ्युत्थादयोऽभ्युत्पाद्यन्ते

प्र०—इतरो न कचित्पुण्यन्तं प्रकृतमिति मत्वाऽऽह—क प्रकृतमिति । अर्थादिति ।
उच्येति पृथग्यन्तेन भवन्वात्वपुण्यन्तत्वेन विपरिणामः । कर्मणि घटने कर्मणि घटोऽठ-
जित्यठच् । अज्ञस्येति संबन्धपट्टात्वेनोपादानाद्विशिष्टो निमित्तमिति भावलक्षणः
संबन्धो विवक्षितः । तेनाज्ञावयवस्याप्रसङ्गः । अज्ञस्यपदेशनिमित्तप्रत्ययग्रहणात्कर्मठ
इति प्रत्ययावयवस्य न भवति । ननु समुदायस्य निमित्तत्वेनावयवस्यापि निमित्तत्व-
माश्रीयते, तथा च चक्रतुः चक्रुरित्यत्र द्विवचननिमित्तेऽप्यजादेशः स्थानिवद्भवति ।
एवं तर्हि साक्षान्निमित्तमिह गृह्यते । स्थानिवत्त्वे तु लक्ष्यवशात्तथाकथंचिन्निमित्त-
माश्रीयते । पूर्वस्यादावे विद्येरिति । संबन्धसामान्यवचनपुण्यन्तस्य पूर्वशब्दस्य
विशिष्टाद्येन समास आश्रीयते । अथवा वर्णग्रहणात्तदन्तत्वे लब्धे तान्तादित्यन्तग्रहणं
प्रत्ययोपदेशकाले तान्तग्रहणार्थमिति माधितिके कादेशः प्रसङ्गः । अथापीति । सर्पिषा

उ०—तेनाज्ञावयवस्येति । पठितेत्याशयश्चिपत्तद्वास्तुपादयति—अज्ञस्यपदेशेति । अतोऽ-
भ्युत्पादावदोप इति बोधम् । साक्षादिति । समुदायरसैव मुख्यं निमित्तत्वमिच्छते ।
अथवेति । इमुमुगिति भिन्नं मुमुपपन्नम् पदं, तान्तादिति भिन्नम् । तेन तत्कारणेवास्त-

एवमपि न दोषः । क्लियते न्यास एव विशिष्टप्रदूषणं-इत्येति ।

इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ७ । ३ । ५१ ॥

इह कस्मान्न भवति — आशिषा५ तत्त्वाशिपिकः+ । उपा० तत्त्वौषिकः १
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । अथेह कथं भवितव्यम्—दोर्म्या
तरति ? दौष्क इति भवितव्यम् । कथम् ? यदि वर्योक्तदेशा वर्यामहणेन गृह्यन्ते ।

ॐ ह्रीं शिखिं ॥ ७ । ३ । ५४ ॥

किमिदं झिञ्जकारप्रहरां हन्तिविशेषणम्—झिञ्जकारपरस्य हन्तेर्थो हकार-
प्र०—गजुपेत्यदौ पत्वार्थे व्युत्पत्तिपक्षोऽप्यद्वीक्रियते । कियते म्यान् एवेति । येषां
ठश्चानामिक इत्यते तेजकारः स्वरित उच्चारितसदनुकरणं स्वरितमेव ठस्येति । न
चोष्णावित्स्याकारः स्वरित इत्यादेशाप्रमङ्गः ।

इत्तु० । आशिषेति । आशः शान्तिच्छायामित्यस्मादाशासमगार्शरिति सप्रा-
दित्वाद्भावे क्प् । आशासः क्वाप्पसरव्यान्मितीत्वम् । उपेति । वसेः क्प् । वचिस्व-
पीति मंप्रसारणम् । यत्तस्यामिद्वत्वादित्यसौ भवत इति कादेशप्रसङ्गः । लक्षणेति ।
लाघणिकमनुमेयत्वं प्रतिपद्यते । तु प्रत्ययरूपम् । अथेति । शौक् इति दृश्यते नच
प्राप्नोतीति प्रभ । दौष्क इति । तरतीति ठक् । उपसंग्रहेयोऽत्र कादेश इति भावः ।
कश्चित् कथं यदि वरौकदेशा वराप्रहणेन गृह्यन्ते इति पाठः । तत्र यदीति निपातो न
संदेहाय उपात्तः किं तर्हि यत्तत्प्रत्ययार्थं दर्तने । ओकारे य उकारः स उकारप्रहणेन
गृह्यत । यत्र च समुदायाभ्यं कार्यं नास्ति तत्राप्यत्र स्वकार्यस्य प्रयोजका एव । तथा
च नुद्विविधलादेशविनासा ऋकारान्नयवाभ्याः प्रवर्तन्ते । अप्रहणपक्षे तु यथा नुद्विविधि-
लादेशविनामेषु प्रतिविधीयते तथा दोष उपसर्गान्न कर्तव्यमिति संदेहाद्योऽपि
यद्विद्वान्मौ व्याख्येयः ।

हो हन्तेः । किमिदमिति । हन्तिरपीहोपात्तो हकारोऽपि तत्र किं हकारस्य प्राधान्याद्विशेषणसंबन्धोऽयं प्रधानोपकाराय गुरुस्यापि हन्तेः । पक्षद्वयेऽपि दोष-दर्शनाद्यग्रम् । द्वन्द्वनिर्दिष्टास्तु क्रियाश्च एकप्रयोगस्यैव न्याय्या इति भिन्नेन संबन्धिना

उ०—पदसंख्या इति बाधुदत्तशब्दादुचि इत्यशब्दत्वादे वायुक् इत्यादी न होषः । निषेधेन
प्रत्ययोपदेशकाल इत्यर्थकामः कथमिति च विग्रहम् । सन्निपातपरिभाषणाऽपि साधितिके
होषवारणं प्रागुक्तं कथं यथाशब्दादे वारणं तदाह—यथाशब्दादिति ।

इत्तुमु० । पत्वत्येति सातिवसिबसोनां वेत्त्वत्येत्पथः । अनु समुदाये गुणमूला
अथवाः कथं स्वकार्यं प्रवर्तयेयुस्त आह—यत्र समुदायेति । सदेहार्थ इति । पश्चात्तरे
परिहारस्यानुत्थानं दर्शयितुं सदेहार्थोऽपि अहितब्धो व्याख्येय इत्यर्थः । अनेकदेवानां
वर्णप्रह्वेन ग्रहणेऽप्यनर्थक्यादुपलभ्यमानाच्च कथमस्य प्रवृत्तिरिति चिन्त्यम् । अत एवास्म
आभिरुक्पाठतः कैपटेनोक्तः । 'दीर्घे' इजः च इति परम् ।

हो हन्तेः० । प्राधान्यादिति । विशेषवत्त्वात्कारणश्रित्यभावेत्यर्थः । प्रधानोपकार-
येति । प्रधानस्य कृतस्य प्रधानोपकारादुपकारायेत्यर्थः । द्वन्द्वनिदिष्टास्त्विति । सह-

इति, आहोस्विद्धकारविशेषणम् — त्रिणत्रकारपरस्य हकारस्य स चेद्धन्तेरिति ? कश्चात्र विशेषः ?

हन्तेस्तत्परस्येति चेन्नकारेऽप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

हन्तेस्तत्परस्येति चेन्नकारेऽप्रसिद्धिः । भन्ति, भन्तु, अभन् । अस्तु तर्हि हकारविशेषणम् ।

हकारस्येति चेङ्गित्यप्राप्तिः ॥ २ ॥

हकारस्येति चेङ्गित्यप्राप्तिः । घातयति घातकः । किं कारणम् ? नकारेण व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति । वचनाद्भविष्यति । इहापि वचनात्प्राप्नोति — हननमिच्छति हननीयति हननीयतेर्गुलं हननीयक इति ।

स्थानिवद्भावाच्चाचो नकारेऽप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

स्थानिवद्भावाच्चाचो नकारेऽप्रसिद्धिः । भन्ति भन्तु + । वचनाद्भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिनि चेदलोपे प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

वचनप्रामाण्यादिनि चेदलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः । हन्ता हन्तुम् । नकार-ग्रहणसामर्थ्यादलोपे न भविष्यति । अस्यन्यन्नकारग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? श्रूयमाणविशेषणम् । यत्र नकारः श्रूयते तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् — हतः, हथ इति × ।

सिद्धं नृपधालोप इति वचनान् ॥ ५ ॥

प्र०—संबन्धं प्रतिपत्तुमनर्हो जिहति हन्तेनकारे हकारस्येति । हन्तेरिति । स्वावयवेन पौर्वापर्यायोगात् । जिहन्त्यप्राप्तिरिति । तस्मिन्निति निर्विद्वे पूर्वस्येति परिभाषोप-स्थानाद्वकारस्य च जिहताऽऽनन्तर्यामंभवान् । वचनार्थेति निर्विद्वदपरिभाषोप-स्थानात्तेन ताव्यवधानमिति शब्दान्तरव्यवहारो नियत्येत । इतरस्तु व्यवधानसंभवा-भिर्दिष्टाङ्गविकलपरिभाषोपस्थानं मत्वाऽऽह—इहापीति । स्थानिवद्भावाच्चाच इति । आचो य आदेशो लोपस्तत्स्येत्यर्थः । नकारग्रहणेति सर्वत्र व्यवहितो नकारो हकारात्पर इति नकारग्रहणसामर्थ्याद्जिहद्वग्रहणसामर्थ्याच्च श्रुतिवृत्तमानन्तर्यमाश्रयि-ष्यते । सिद्धं स्थितिः । नकारग्रहणमपनीयापधालोपग्रहणं कर्तव्यम् । वचना-

उ०—विवक्षायां द्वेन तर्हिदिक्षायां तुल्यतयैकत्र संबन्धस्य ग्याप्यत्वाद्भिव्यर्थः । स्वावयवे-नेति । भिन्नवस्तुविषयवशादीनां पदार्थव्यवहारस्येत्यर्थः । ननु वचनप्रामाण्याद्वपवधानेऽपि प्रवृत्ता-वतिप्रसङ्गः स्वादत्त आह—निर्विद्वेति । नकारादेशस्य स्थानिवद्वचनं न तत्रच इत्यस्य आह—अथो य इति । जिहद्वग्रहणसामर्थ्याच्चेति । सर्वत्र नकारपरत्वादेव सिद्धेस्त्वद्वयस्यमिति भावः । घातयतीत्यादावप्यन्तराहकारात्पूर्वं कृष्यं तत्तत्त्वमिति तात्पर्यम् । ननु साधपि

सिद्धमेतत् । कथम् ? उपधालोपे चेति वक्तव्यम् । सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हन्तेस्तत्परस्येति चेन्नकारेऽप्रसिद्धिरिति ? वचनाद्भविष्यति । अथवा पुनस्तु हकारविशेषणम् । ननु चोक्तं हकारस्येति चेन्निष्पत्त्यप्राप्तिरिति । वचनाद्भविष्यति । ननु चोक्तमिहापि वचनात्प्राप्नोति— हनतीयक इति । नैष दोषः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । न च कचिद्वान्वयवेनाव्यवधानमेतेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति, न च भवति । यदशुच्यते स्थानिवद्भावाच्चो नकारेऽप्रसिद्धिरिति । वचनाद्भविष्यति । ननु चोक्तं वचनप्रामाण्यादिति चेदलोपे प्रतिषेध इति । नैष दोषः । आनन्तर्यमिहाऽऽश्रीयते हकारस्य नकार इति । कचिच्च संनिपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमानानन्तर्यं, कचिच्च न संनिपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । लोपे संनिपातकृतमानानन्तर्यमलोपे नैव संनिपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । यत्र कुतश्चिदेवाऽऽनन्तर्यं तदात्रयिष्यामः ।

अभ्यासाच्च ॥ ७ । ३ । ४५ ॥

अभ्यामात्कृत्वमसुपः ॥ १ ॥

प्र०— भविष्यतीति । एकप्रहणकृत्याकृत्यनिबन्धनानि बहूनि वाक्यानि लक्ष्यस्य संस्कार— काशुपुणरवन्ते, हो हन्तेति, हो हन्तेति, हो हन्तेति इति । सह विवक्षायां हन्तेऽपि यथासम्भवं विशेषणविशेष्यभाव इति चिता चिता च हन्तिविशेष्यते नकारेण हकार । येन नाव्यवधानमिति । तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानेन भावव्यवहारे नित्यव्यवस्थायाश्चान्तरेण व्यवधानं निवार्यते । वचनादिति । सत्यपि स्थानिवद्भावात्कृते व्यवधाने अनिकृतानन्तर्याश्रयणात् । नापि शास्त्रकृतमिति । यथा—आमन्त्रितं पूर्वमधिकमानवदित्युक्तं तथाऽकारस्य शास्त्रेणाव्यवधायकत्वं न कचित्प्रतिपादितमित्यर्थः कुतश्चिदिति । निर्दिष्टपरिभाषोरभ्यासान् ।

अ० २१० . असुप इति । असुबन्तावयवस्य हन्तेरभ्यासात्परस्य कृत्वं तत्तु सुबन्तावयवस्येत्यर्थः । हन्तेरभ्यासादिति । अत्राधिकारेण आभ्यासेन च प्रत्ययस्याऽऽप्ते-

३०— वचने स्वाक्यवेन पौषोपसंभावप्रतिपत्तिरस्य आह— एकप्रहणकेति । सह विवक्षायां हन्तेऽपि । हो हन्तेति स मुदावविपयव्यवेन स साधुरिति भावः । सौम्ये हन्ते इत्यप्ये । भुक्ति-कुत्तेति । सामर्थ्यादिति भावः । भावे न साहकृतमानमर्थमिति वाहः । क पुनः साहकृतमानान्तर्यमस्य आह— यथेति । अत्र व्यवियमानवसावाप्युक्तव्यवधानेऽपि साहकृतमव्यवधानं, न तथैव, तथा साहकृतवदित्यर्थः ।

अभ्यासाच्च । अभ्यासास्य अपि सुबन्तावयवात्तस्य इति व्यर्थमस्य आह— असुबन्तेति । मिहमपीयिषीत्यत्र सुबन्तावयवज्ञेयत्वात् सुबन्तावयवो इतिरित्यर्थः । आच-

अभ्यासात्कुत्वमसुप इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—हननमिच्छति हननी-
यति हननीयतेः सन् जिहननीयिषतीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।
हन्तेरभ्यासादित्युच्यते न चैव हन्तेरभ्यासः । हन्तेरेषोऽभ्यासः । कथम् ?
एकाचो द्वे प्रथमस्य [६. १. १] इति । एवं तर्हि हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्त-
स्मादित्युच्यते । न चैव हन्तेरङ्गस्याभ्यासः । हन्तेरङ्गस्यैषोऽभ्यासः । कथम् ?
एकाचो द्वे प्रथमस्येति । एवं तर्हि यस्मिन् हन्तिरङ्गं तस्मिन् योऽभ्यासस्तस्मादि-
त्युच्यते यस्मिन्वात्र हन्तिरङ्गं न तस्मिन्नाभ्यासो यस्मिन्वाभ्यासो न तस्मिन्
हन्तिरङ्गं भवति ।

प्र०—पादभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मात्कुत्वमिति भावः । इतर-
स्त्वगृहीताभिप्राय आह—हन्तेरिति । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाऽऽह—हन्तेरङ्गस्येति ।
तथा श्रुतेः सिद्धं तु परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञाभावाद् इति । न चैव हन्तेरङ्गस्येति ।
अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तिरङ्गं नाङ्गमित्यर्थः । इतरोऽङ्गमात्रमाभित्याऽऽह—
हन्तेरिति । आचार्यः स्यामिप्रायं प्रकाशयति—एवं तर्हि । यथा जघनिषेति थलि
हन्तिरङ्गं तस्मिन्नेव आभ्यासः ।

उ०—रक्तिवाद्यथानभ्यासेभ्यः सन्नादिकमनभिधाभावास्त्येवेति भावः । तत्र कुत्वं इष्टार्थस्तु न,
कश्चिन्नान्नप्रत्यायमानविरोधात् । ननु हन्तेरेषावमभ्यासोऽत आह—अङ्गाधिकारेण चेति ।
अभ्यासनिमित्ते प्रत्यय इति । प्रत्यासत्त्येति भावः । अङ्गेन प्रत्ययाक्षेपे बीजमाह—तथा
श्रुतिमिति । अङ्गस्येत्वं । अत एवस्याङ्गाधिकारे पाठभरितार्थः । नन्वाङ्गाधिकारपाठमात्रे-
ण अभ्यासेन स्वपदितसमुदायस्य प्रायश्चान्तत्वाक्षेपे तत्र प्रत्ययस्य बहुव्याकाङ्क्षायां प्रत्या-
सत्त्वोपस्थितत्वेन हन्तेरेव सकन्धेन जिहननीयिषतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः । स्वरा चैव रीतिर्द्वै-
संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्यत्र कैवट इति शेषः । शब्दानुपस्थितप्रत्ययाक्षिप्तप्रकृतेः शब्दबोध-
विषयत्वे ग्राह्यमावात् । अत्र चैवमादीनामङ्गाधिकारपाठ एव ज्ञापकः । परे त्वत्र प्रत्यया-
क्षेपकं ज्ञापयोगः । हन्तेरेषावयवस्य योऽभ्यास इत्यर्थेऽङ्गाभ्यासयोर्द्वयोरेपि साक्षेण
निमित्तमङ्गप्रत्ययासुरयाऽङ्गसंज्ञानिमित्तनिमित्तकाभ्यासस्यैव प्रवृत्तिमिति भाव्याप्यमाहुः ।
जङ्गसंज्ञायास्तु कार्यकालत्वेन तद्विधायकैकवाक्यतया तन्निमित्तप्रत्ययस्य शब्दादुपस्थित्या
प्रत्यासत्त्वाच्च तथोक्तेस्तत्र एव साक्षप्रवृत्त्या न दोषः । भाष्ये—यस्मिन्नाभ्यास इति ।
यन्निमित्तद्वयोः पूर्वोऽभ्यास इत्यर्थः । लिङादेः सप्तम्यन्तपदेनैव द्वित्वं प्रति निमित्तत्वबोधना-
त्तद्विधायकेन भाष्ये सप्तमीनिर्देशः । विषयसप्तमी वा ।

हेरचडि ॥ ७ । ३ । ५६ ॥

अचडीति किमर्थम् ? प्राजीहयद् दूतम् ।

हेश्चडि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यन्वात् ॥ १ ॥

हेश्चडि प्रतिषेधोऽनर्थकः । किं कास्याम् ? अङ्गान्यत्वात् । स्यन्तमेतदङ्ग-
मन्यद्भवति । लोपे * कृते नाङ्गान्यत्वम् । स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वमेव ।

ज्ञापकं त्वन्यत्र एयधिकस्य कुम्बविज्ञानार्थम् ॥ २ ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र एयधिकस्य कुम्बं भवतीति । किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् ? प्रजिघासयिषतीत्यत्र कुम्बं सिद्धं भवति ।

सन्निहोर्जेः ॥ ७ । ३ । ५७ ॥

जिग्रहणे ज्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

जिग्रहणे ज्यः x प्रतिषेधो वक्तव्यः । जिज्यतुः जिज्युरिति । स तर्हि प्रति-
षेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिषेधोक्तयोः प्रतिषेधोक्तस्यैवेत्येवमेतस्य न
भविष्यति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ? अवश्यं कर्तव्या, अध्याप्य गत
इत्येवमर्थम् + ।

न कादेः ॥ ७ । ३ । ५६ ॥

कायजिग्रजिघासि रूचीनामप्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कुम्बविचनात् ॥ १ ॥

प्र०— हेर० । अचडीति किमर्थमिति । यस्मिन् हि नोतिरिक्तं तस्मिन् भ्यासं विज्ञायमानं
एव हि नोतिरिक्तं चङ्गभ्यास इति कुम्बं न भविष्यतीति मत्वा प्रभ । अन्यत्रेति ।
सनादावित्यर्थः ।

सन्निहोर्जेः० । जिज्यतुरिति । ज्या वयोदानौ । जिज्यतुसि महिज्याविमुत्रेण
संप्रसारणे कृते पूर्वोक्तदेशो च यद्यपि हल इति दीर्घत्वं क्रियते तथाऽप्येकदेशाविकृत-
स्यानन्यत्वाद्या जयतेर्जिगीषतीत्यत्र कुम्बं भवत्येवं जिज्ञातेः प्राप्नोति । अत्राप्येति ।
विभाषाऽऽप इत्ययदेश इत्यदेशात्पुनरात्परस्य शोर्न भवति ।

न कादेः । कायजीति । यजो कुभिरणयतोर्निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम् । तेनैव

उ०— हेरचडि । यस्मिन् हि नोतिरिति । पूर्वोक्तोक्तरीत्येवार्थः । कुम्बविज्ञानार्थमिति तेनैव
भाष्येणास्य कुम्बमात्रविचयना नाम्यविचयतेति व्यस्यते । प्रजिघासयिषतीति । एवमुक्तस्य
विषये प्रजिघासयिषतीत्यपि बोध्यम् ।

सन्निहोर्जे । यजपीति । यद्यपि दीर्घात्पूर्वं कृत्वं तथाऽपि निम्नो दीर्घः । अकृति-
श्रुत्यसामान्यापेक्षान्तेनाङ्गो वेति भावः । इज्जदेशादिति । इज्जः क्रीडनीतादिभ्याम्
'कर्तिहो' इति पुंकि वक्ष्य इति ह्य तस्यादित्यर्थः ।

न कादेः । निष्ठायामनिट्त्वाविति । उदितो वेति क्त्वाया विकृतादयश्च विभा-

काद्यजिप्रजियाचिरुचीनामप्रतिषेधः* । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । कुत्वं कस्मान्न भवति ? निष्ठायामनिटः कुत्वं वचनात् । निष्ठायामनिटः कुत्वं वक्ष्यामि, सेटश्चैते निष्ठायाम् । यदि निष्ठायामनिटः कुत्वंमुच्यते कथं शोकः समुद्ग इति ?

शुच्युज्ज्योर्धञि कुत्वं ॥ २ ॥

शुच्युज्ज्योर्धञि कुत्वं वक्तव्यम् । कथमर्थः ?

अर्थः कविधानान्सिद्धम् ॥ ३ ॥

नैतद्वचनम् । औणादिक एव कश्चिदस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वं* ।

प्र० कागजादीनां कुत्वंनिवृत्ते सिद्धत्वाप्रार्थः प्रतिषेधनेत्यर्थः, ननु ग्लुचुभृज्जुकुज्जुज्जनां निष्ठायामनिट्त्वाद्घिणयतोः कुत्वं वार्तिककारमत प्राप्नोति । सृष्टकारमते तु न कादेरिति प्रतिषेधप्रसङ्गः । तथाऽर्जिर्जातर्जोना निष्ठायां सेटत्वात्कुत्वाप्रसङ्गः । उच्यते । वार्तिककारस्य सूत्रकारात्प्रमाणतरत्वात्तन्मतेन तु कुत्वंस्य भाषाभावाववगन्तव्यौ । तन्वस-स्यजेः प्रतिषेधे वांत् इति निष्ठायामनिट्त्वात्समाज इति कुत्वं प्राप्नोति । नैववस्ति । व्यादेशो निष्ठायामनिट्त्वात् त्वजिः । न च स्थानिवद्भावः, 'अद्—निष्ठायाम्' निहिति लौकिके व्यपदेशोऽस्ति, शास्त्राद्येव कार्येषु स्थानिवच्चान् । वलादावार्धवातुके विकल्प इत्यत इति वीभावाभावपक्षेऽजित इति निष्ठायामजि सेडेव । कथमिति । शुच्युज्जौ निष्ठायां सेटौ । 'इशुचिर् पूतोभाव' इति यद्यपि निष्ठायामनिट् तथाऽऽर्थभेदाश्रयः प्रभः । शुच्युज्जोर्धञंति । यथान्यासेऽपि पश्येयं यथा स्वाश्रयति सा भूदिति नियमार्थं वाच्यम् । तदेव न्यासभेदे विध्यमिति भावः । यद्यपि गमेद्व्युपसर्गा-वृद्धप्रत्यये सति समुद्ग इति सिध्यति तथाऽप्युज्जोर्धञि जकारनिवृत्तये कुत्वंसंभ्युपयेम् । औणादिक इति । कृशाधारार्चिकलिभ्यः कः । घिणयतोऽल्ब्यऽन्यमिति भवति ।

उ०—वेति निष्ठायामिनिषेधादिति भावः । कुत्वाप्रसङ्ग इति । वार्तिककृत्मत इति शेषः । वार्तिककारस्येति । तस्य भाष्यकृता तदप्रत्याख्यानम् । भाष्यकारस्य भाषानकल्पनापेक्षयै-कस्य सूत्रकृतस्यकल्पना युक्तेति भावः । उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ताकरत्वं हि वार्तिककारत्वम् । स्वाभ्यासेयोरभेदमाश्रित्य गच्छते—मन्यति । समाज इति । समुद्गोरज, पञ्चुत्विति पञ्चावपि हतोऽन्वत्र इत्यनेति ध्वम् । भेदेनोत्तरम् । न च स्थानिवद्भाव इति । इदं विषयम्, आदेशस्य तेन स्थानिवद्भावो ननु स्थानिन आदेशवद्भाव इति हेतोः । अतोऽप्राप्तमप्रप्य इति बोध्यम् । निष्ठायामनिहिति । अर्जितो निष्ठायामिति प्रतिषेधादिति भावः । अर्थभेदेति । 'द्युच शोके' इत्यस्य न 'सिध्यतीत्यर्थः । ननु वचनेन परिहारे गौरवमत आह—यथान्यासेऽपीति । द्रव्युपसर्गादिति । समुत्पूर्वावस्थेभ्यः एषत्त इति कः ।

भुजन्त्युजौ पाण्युपनाययोः ॥ ७ । ३ । ६१ ॥

भुजः पाणौ ॥ १ ॥

भुजः पाणाविति वक्तव्यम् । कथं न्युज उपनाय इति ?

न्युजः कर्तृत्वादप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । कुत्र कस्मान्न भवति ? कर्तृत्वात् । नन्त-
द्वचननम् । कर्तृप्रत्यय एषः । न्युजतीति न्युजः । अधिकरणसाधनो वै
लक्ष्यते घञ्—न्युजिताः शेरतेऽस्मिन्न्युज उपनाय इति । एषोऽपि हि
कर्तृसाधन एव । कथम् ? न्युजयतीति न्युजः ।

यजयाचरुचप्रवधर्चश्च ॥ ७ । ३ । ६६ ॥

प्रवचिग्रहणमनर्थकं वचोऽशब्दसंज्ञाभावात् ॥ १ ॥

प्रवचिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? वचोऽशब्दसंज्ञाभावात् । वचोऽशब्द-

प्र० - भुज० । भुजेस्तौदादिकस्य रौधादिकस्य वा षधि गुणकुचनिषेधौ निपात्येते ।
भुजः पाणाविति । न्युजोपनायग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । लोके बाहौ भुजशब्दो
भुजावयवत्वात्प्रयुज्यते । कर्तृप्रत्यय इति । पचाद्यच् । न्युजतीति । न्युजय-
स्मिन्नधिकरणं प्रदर्शनीयम् । भाष्ये तु वस्तुमात्रं कथितम् । ययोऽपीति । यस्मि-
न्व्याधौ न्युजिताश्चेष्टारहिताः शेरते स व्याधिसान्न्युजयतीत्यर्थः । न चात्र
घञ्चो त्वरे विशेषः । आद्यादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वविधानम् भुजशब्दस्य घञ्याशुदात्तो
भवत्यथि त्वन्तोदात्तः स्यात् ।

यज० । अविवाक्यस्येति । यदयं नियमः क्रियते तदाऽविवाक्यमित्येव स्यात्

उ० - भुजन्त्युजौ । तौदादिकस्येति । कुटिली क्रियत इति तदर्थः । रौधादिकस्येति ।
अथवविपक्षेऽनेनेति तदर्थः । सूत्र एव सप्तदादिकव्यञ्जानुपपत्तिरत आह—न्युजोति । लोके
बाहोविति । मणिकन्धश्च पञ्चमाक्षमेव पाणिः । बाहुश्च तत्र कर्म्मभार इति तदनुपपत्ति-
रिति भावः । भुजावयवज्ञा इति बहुमीहि । सूत्रस्यापानिपदस्य पाण्यवयवके लक्षणोति
केचित् । भाष्ये तु वस्तुमात्रमिति । अन्तर्भावितव्यमिति भावः । इतर एतद्व्याक्य आह—
अधिकरणेति । स्वाशब्दं प्रकृत्यति—एषोऽपीति । न्युजितेत्यस्य व्याक्यमात्रं चेष्टारहिता
इति । तस्य भुजेरप्यथि घञ्चरेव संज्ञापूर्वकविधेरतिशयाद्गुणाभावे भुजस्य सिद्धत्वात्किं
तत्रापि वचनेनेत्यत आह—भुजशब्दस्त्विति । अन्तोदात्तः स्यादिति गुणधरलक्षणोऽप्येवं
स्यादिति भावः । अस्तुतः संज्ञापूर्वकविधेरनिरवत्वे मानाभावाद्गुणाभावाधर्ममपि तन्नि-
पातत्वं बोध्यम् ।

यजयाच० । भाष्ये प्रपूर्वो वचिरशब्दसंज्ञाध्यामिति । तत्रैवेत्यर्थः । एतेन प्रकाश्यं

संज्ञायां प्रतिषेध उच्यते, प्रपूर्वश्च वचिरशब्दसंज्ञायां वर्तते । उपसर्गनिधमार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । प्रपूर्वस्यैव वचिरशब्दसंज्ञायां प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत्—अविवाक्यमिति ।

उपसर्गपूर्वनिधमार्थमिति चेदविवाक्यस्य विशेषवचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

विशेष एतद्वक्तव्यम्—अविवाक्यमहरिति । क मा भूत् । अविवाक्यमेवान्यदिति ।

एवप्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

एवप्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्याज्यम् ।

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ७ । ३ । ६६ ॥

भोज्यमभ्यवहार्ये ॥ १ ॥

भोज्यमभ्यवहार्य इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—भोज्यः सूपः, भोज्या यवागूरिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? भक्षिणं स्वरविशदे वर्तते, तेन द्रवे न प्राप्नोति । नावश्यं भक्षिः स्वरविशद एव वर्तते । किं तर्हि ? अन्यत्रापि वर्तते । तद्यथा—अन्नभक्षः, वायुभक्ष इति ।

प्र०—त्वविवाक्यमिति । इयमपि चैतद्विषयविभागोपपत्त्यत इति यन्नान्तरं कार्यं न त्वयं नियमः । अन्योपसर्गपूर्वस्य च प्रतिषेध इत्यत एव । दशरात्रस्य यज्ञविशेषस्य दशममहरविवाक्यमुच्यते । यस्मिन्वाजिका न विन्यते—न नानावाक्यन्युच्चारयन्तीत्यर्थः । सत्र पृषोदरादित्वात्कृत्वमन्यत्र प्रतिषेध इति अविवाक्यं प्रत्याख्यानम् । त्यजेरिति । पूज्यमिति तु स्यन्तस्य पूजे रूपम् ।

भोज्यम्० । नावश्यमिति । भाष्यकारः सूत्रकारन्यासं समर्थयते—अन्नभक्ष इति । न च शब्दान्तरमनिधिगम्यं मामान्यवाचित्वमिति शक्यं वक्तुम् । नहि शब्दस्थानभिधेयं शब्दान्तरसन्निधानेनाभिधीयते नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य भोज्यं भक्ष्यं तेषां पेयमित्यत्र गोमतीवर्दन्यायेन विशेषविषयत्व मुजिभक्ष्योक्त्यम् ।

उ०—नाम प्रविशविशेष इति वृत्त्युक्तं विन्यम् । अविवाक्यस्य विशेषवचनादित्यस्य विषयानुपपत्ती हेतुत्वमुपपादयति—यशयमिति यन्नान्तरं नियमावस्थम् । अन्येवमन्योपसर्गपूर्वस्य च स्यादिति कदापामिष्टापत्तिमाह—अन्योपसर्गेति । तथा च प्रयुज्यतेऽतिवाच्यं विद्येति । न विन्यत इत्यस्य व्याख्यानेन नामावाक्येनोपाति । बाहुलकादधिकरणे कृत्वः । पृषोदरादित्वादिति । पृषोदरादित्वात्कृत्वमन्यत्र प्रतिषेध इति पठनीयमिति भावः । पूज्यमिति त्विति । एवं च पूजेति वृत्तिरित्येति शङ्कः ।

भोज्यम्० । ननु भक्षिः स्वरविशदविषय एव ; अन्नभक्ष इत्यादी शब्दान्तरसंनिधानात्सामान्यवृत्तित्वमिति शङ्कते—न चेति । उत्तरमिति—न होति । अनेकार्थत्वाभिधेयत्वे हि तस्य बोधनियामकत्वमात्रमिति भावः ।

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७ । ३ । ७० ॥

येति शक्यमवक्तुम् । कस्माज्ज भवति—तदभिरूपये ददाम् ? अस्त्वत्र लोपः, आटः× श्रवणं भविष्यति । तेनोभयं सिध्यति—‘दधद्रक्षानि दाशुषे’+ । ददाद्रक्षानि दाशुषे ।

ओतः श्यनि ॥ ७ । ३ । ७१ ॥

ओतः शिनि ॥ १ ॥

ओतः शिनीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

उत्तरत्र शिद्ग्रहणाभावात् ॥ २ ॥

तत्रायमप्यर्थः शिवुक्त्युचमां शिति [७४] इति शिद्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । ननु च भोः श्यन्ग्रहणमपि नर्तुतर्ग्यं कर्तव्यम् । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि [७४] इति श्यन्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अप्राप्यस्तु—शिनीत्येव । यदि शिनीत्युच्यते ‘अनु त्वेन्द्रो अमत्तु* मदतु’—अत्रापि प्राप्नोति । शमादिभिरत्र शितं विशेषयिष्यामः । शमादीनां यः सिद्धिः । कश्च शमादीनां शित् ? शमादिभ्यो यो विहितः । एवमपि तस्यनि यस्यति—अत्र प्राप्नोति । अष्टाना-

प्र०-घोर्लो० । भाष्यकारेण वेति प्रत्याख्यातम् । केचित्स्वनित्यमागमशासनमित्यस्य ज्ञापकं वाग्रहणं वर्णयन्ति । अनित्यत्वात्तस्मात्स्यसि ददादिति न स्वादिति तत्सिद्धये वाग्रहणं कियमाणेनां परिभाषा ज्ञापयति ।

ओतः० । ओत इति । नहि श्यनोऽन्य ओत शिद्यति । तत्रायमप्यर्थ इति । न केवलं मात्रालाप्यं यावदयमप्यर्थ इत्यर्थः । अत्रास्ति । वा भ्राशेति वचनात्पक्षे शप् । मदन्विति । अथत्ययेन शप् । शमादिभ्यो यो विहित इति । श्यनेव सर्वेभ्यः शमादिभ्यो विहित इति स एव गृह्यते । एवमपीति । शिद्धिशेषणे शमादीनामुपयोगा-

उ०- घोर्लोपो० । केचित्स्वनित्यमिति । अथार्थस्य भाष्यकृताऽन्यत्वादित्यत्रात्रात्रात्रम् । अप्येत्याप्त्याप्त्येवम् ।

ओतः श्यनि । नहीति । नच भवतीत्यस्ति, ओत इत्यस्य निहितविशेषणत्वाद्भि-
कारात् । ‘भवत्तर इत्यादिनिर्देशेन प्रतिपक्षोक्तौकारस्मैव ग्रहणात् । ओकारान्ताप्रकृतिकार-
किञ्चित्तस्य न सन्त्यगानभिधानादिति भावः । न केवलमिति । कस्मर्थात् कुप्येति च सूत्र-
ओत इत्यतः प्रागेव दाशे लुग्येयमपि लोपपक्षेभ्यो वाचकाभाव इति भावः । ननु अत्रपि
शमादिभ्यो विहित एवेत्यत आह—श्यनेवेति । दिवादिभ्य इत्यादिग्रहणस्य अत्रात्रात्रेकतया

पाप्माध्मास्यान्नादाहृश्यनिर्मन्तिशदसदां पिबजिघ्रमतिष्ठ-

मनयच्छुपश्यच्छुधौशीयसीदाः ॥ ७ । ३ । ७८ ॥

पिबेर्गुणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

पिबेर्गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः । पिबति । लघुपञ्चगुणः प्राप्नोति* । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । गुणः कस्माच्च भवति ? पिबिदन्तः ।

अदन्त इति चेदुक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? धातोर्नन्त इति चेदनुदात्ते चषमहणमिति* । अथवाऽननुदात्ते पुनर्धृतावविधिनिष्ठितस्येत्येव न भविष्यति ।

ज्ञाजनोर्जा ॥ ७ । ३ । ७९ ॥

दीर्घोच्चारणं किमर्थं, न ज्ञाजनोर्ज इत्येवोच्येत ? का रूपसिद्धिः—जानाति जायते । अतो दीर्घो यञि [७. ३. १०१] इति दीर्घत्वं भविष्यति । एव तर्हि सिद्धे सति यदीर्घोच्चारणं करेति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवा परिभाषा—

प्र०— पाप्मा० । धातोर्नन्त इति चेन्निति । धातोर्नित्यत्र द्वौ पक्षवृत्तौ—अन्त इति वर्तते न वा, यच्चलुवर्तनं तदाऽनुदात्ते चेति सूत्रं कर्तव्यं ददातीत्याहुवात्तार्थं तथा पिबन्तीत्यादावागुदात्तत्वं मन्वोवाचनिवृत्त्यर्थं बान्तस्य धातोर्वक्तव्यमन्तग्रहणनिवृत्तौ तु क्रमप्राप्तत्वादादेर्वोदात्तत्वं सिध्यति । तत्राय निरुध्य—अन्त इति वर्तत, ऊर्जो-त्याद्यर्थम् । अनुदात्ते चेति कृतमेव । पिबेति आऽऽगुदात्तनिपादनमिह कार्यम् । अथर्वति । सत्यपि हलान्तत्वे गुणाभावात् पिबादेरेनैदाहस्य प्रयोगाद्देत्वाम् ।

ज्ञाजनो० । ज्ञानो र्ज्ञातो यजानति । अत्र सार्वधातुकग्रहणं सुदृष्टसूत्रादनुवर्तते ।

उ०— पाप्मा० । आदेरेवेति । इदं तत्रैवोपपादितम् । धातोर्निति सूत्रस्य पूर्वपक्षवार्तिकग्रहणं तत्कल्पसिद्ध्यान्तवार्तिकस्याप्युपलक्षणमिच्छाभावेनाऽऽह—तत्रायमिति । कृतमेवेति । इदमेव ज्ञापक धातोर्नित्यत्रान्ताधिकारस्येति भावः ।

ज्ञाजनोर्जा । ज्ञाताहकार्यान्तुपमानविकरण एवात्र अनिर्णयं लुहोवाहिरित्याहुः । नन्वतो दीर्घ इत्यत्र तिङीत्यनुदूहेः कर्म जाननीत्यत्र दीर्घोऽन्त आह—अतो दीर्घ इत्यादि । अत्राप-मेतज्ज्ञापनपदं व्यापारोपस इति सूत्रस्य च भाष्यमेकदेशयुक्तिः । अन्तन्तर्नीव गुणप्रतिषेधवार्तिकग्रन्थक्यामसंवेनास्य यस्तस्य गुरुत्वम् । असोऽयमिति सूत्रस्य च भाष्यग्रन्थगतदेकदेश-सिद्धमेवेति बोधम् । फलात्तत्र तु नास्या उपलभ्यते । नन्वतो दीर्घोऽन्त आह इत्यादा-वप्यस्यस्य प्लुतो न स्यात् । अत आह इत्येव सिद्धं तत्रायदीर्घग्रहणस्य प्लुतव्यावर्तकत्वात् इदं हलादिभिर्लक्ष्यम् । अत एव यच्चामि भोरित्वादी न प्लुतः । च यामभ्यस्य पश्य देरिति तद्व्याप्यामीवादी तत्राप्यभावेन किमर्थं दीर्घग्रहणेन तन्निराकरणमिति वाच्यम् । दीर्घ-

अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताविविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? विधेर्गुणप्रतिषेध-
शोदितः स न वक्तव्यो भवति ।

जुसि च ॥ ७ । ३ । ८३ ॥

जुसि गुणे यामुदादी प्रातपेधो वक्तव्यः ॥ १ ॥

जुसि गुणे यामुदादी प्रातपेधो वक्तव्यः । चिनुयुः सुनुयुरिति । न वक्तव्यः ।
नैवं विज्ञायते—मिदेर्गुणः [८२] जुसि चेति । कथं तर्हि ? मिदेर्गुणोऽजुसि
चेति । किमिदमजुसीति ? अजादावुस्यजुसीति । इहापि तर्हि प्राप्नोति—चक्रुः,
जङ्गरिति । एव तर्हि शितीति+ वर्तते । एवमपि अजुङ्गवुः, अविप्रयुस्त्यत्र न
प्राप्नोति । भूतपूर्वगत्या प्रविध्यति । न सिध्यति, न ह्यस्मिद्भूतपूर्वः । उस्शि-
द्भूतपूर्वो नास्तीति कत्वोसि यः शिद्भूतपूर्वस्तस्मिन्भवित्यति । अथवा नियते
न्यास एव—अविभक्तिको निर्देशः । नैवं विज्ञायते—मिदेर्गुणो जुसि चेति ।
कथं तर्हि ? मिदेर्गुण उजुसीति । किमिदमु जुसीति ? उकारादौ जुसि ।
अथवाऽचीति+ वर्तते तेन जुमं विशेषयिष्यामः—अजादौ जुसीति ।

जामोऽविचिरणम् ॥ ७ । ३ । ८४ ॥

इह जागस्यति जागरक इति कृते स्पर्शत्वे चात उपधायाः [७.२.११६]

प्र० ननु तिङिति । अत एवाऽऽने हुक्पूर्वान्त कृतो न परादिदीर्घप्रसङ्गात् । अङ्गवृत्त
इति । व्याघ्रादीयस ह्याकारविधानस्य ज्ञापकत्वे जा इति दीर्घोच्चारणं दीर्घभ्रमणा-
र्थम् । एतद् दीर्घोच्चारणे तु ज्ञापके तदाकारविधानमाकारभ्रमणार्थम् ।

जुसि च । चिनुयुरिति । तद्भूतपूर्वमहणेन गृह्यत इति गुणप्रसङ्गः । शितीति
वर्तन इति । प्रिवुङ्गमुचमां शितीत्यतः । नच लिटि शिदसि । एवमपीति । उसि
शितीति सामानाधिकरन्त्यसंबन्धं सन्धने । इतर उसि यः शित्तस्मिन्निति संबन्धं
मत्वाऽऽह—भूतपूर्वगत्येते । प्रत्ययलक्षणं तु नास्ति, न लुप्तताऽङ्गस्येति निषेधात् ।
उकारादगवनि यामुदादेरनुकारादित्वादपहणाभावः । अनुबन्धनिर्देशाच्च लिङादेश-
सोऽपि महणाभावः । अर्थात् वर्तन इति । कसस्यार्थात्यतः ।

जामो० । इहेत । अङ्गवृत्त इत्यनाधित्योच्यते । गुणस्यावकाशः—आगरित

उ०—प्रहणसामर्थ्येनाप्यविषय एव हेतुवत्त्व सवन्धादिति चेत्, ज्ञापकपरमात्म्यप्राप्त्याप्येव
अङ्गवृत्तदीर्घप्रहणस्य स्वरार्थतया तदर्थकत्वाभावकल्पनात् ।

जुसि च । न च लिटीति । जुसि चः शित्तत्र परेऽङ्गस्य गुण इति सूत्रार्थः । ननु
अन्वयकल्पनामप्ये किं भूतपूर्वगत्याऽऽ आह—प्रत्ययलक्षणं त्विति । भाव्ये गुण उ ज्युसीति ।
गुणेति गुणविभक्तिकमिति भावः ।

जामो० । अनाधित्येति । अनाधित्य शित्वादिति भावः । तस्या अस्त्वान्वयेत्यर्थः ।

इति वृद्धिः प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

चिरणलोः प्रतिषेधसामर्थ्यादन्यत्र गुणभूतस्य वृद्धिप्रतिषेधः ॥१॥

यद्यप्यचिरणलोरिति प्रतिषेधं अस्ति तच्चाप्यत्याचार्यो न गुणमिनि-
वृत्तस्य वृद्धिर्भवतीति ।

किं पुनरयं पर्युदासः—यदन्यद्विचिरणल्लिङ्गग्रह इति, आहोस्विप्रसज्यायं
प्रतिषेधः—विचिरणल्लिङ्गमु नेति ? कश्चात्र विशेषः ?

प्रसज्यप्रतिषेधे जुसिगुणप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ २ ॥

प्रसज्यप्रतिषेधे जुसिगुणप्रतिषेधः प्राप्नोति । अजागरुः * ।

उत्तमे च णलि ॥ ३ ॥

उत्तमे च णलि प्रतिषेधः प्राप्नोति—अहं जजागरु + ।

न चाऽनन्तरस्य प्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? अनन्तरस्य प्रतिषेधान् । अनन्तरं यद्गुण-
विधानं x तस्य प्रतिषेधः । कुत एतत् ? अनन्तरस्य विधिर्ना भवति प्रतिषेधो वेति ।

जुसि पूर्वेषु गुणविधानम् ॥ ५ ॥

जुसि पूर्वेषु गुणो विधीयते 'जुसि च' [८३] इति ।

प्र० इति । अथो विनर्तसि वृद्धेरवकाशः—कारक इति । जागरयतीत्यादायुभयप्रसङ्गे
परत्वाद्गुणे कृतंऽत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति । गुणभूतस्यनि । गुणशब्दः स्वरूप-
पदार्थको गुणश्च्येन भूतो निष्पन्नो गुणभूतः । एव गुणश्च्येनाभिनिवृत्तो गुणमि-
निवृत्तः । यद्यनन्तरं गुणे कृतंऽत उपधाया इति वृद्धिः स्याच्चिरणलोर्गुणप्रतिषेधोऽनर्थकः
स्यात्कृते गुणे वृद्ध्या रूपस्य मिदन्वात् ; तस्माच्चिरणलो प्रतिषेधोऽत उपधाया इति
वृद्धयभावस्य ज्ञापको वृद्धिमात्राभावस्य तु न ज्ञापकः—तथा च ह्यनन्तरत्वेत्यत्र
जागृमहणमजागृमहणस्य वृद्धिप्रतिषेधार्थं कृतम् । अन्यथा गुणे कृतेऽतो तान्तस्येत्यनेन
वृद्धिर्न भविष्यतीति किं जागृमहणेन । अजागरुर्निति । तच्च् सिज्ज्यस्तुविनिश्चयेति
जुसादेशः । तस्य कित्वाञ्जुस चेत्यनन्तरं प्राप्तस्य गुणस्य निषेधप्रसङ्गः । पर्युदासपक्षे
तु न दोषः । तत्र विचिरणल्लिङ्गयोऽन्यत्र गुणो विधीयते । न च तेषु निषिध्यत इति

उ०—अनु गुणात्पूर्वमर्थोऽज्जिगीति वृद्धिः किं न शङ्क्यतेऽत आह—गुणस्येति । अचिरणलो-
त्यनेन वृद्धिप्रतिषेधस्य गुणस्य चित्तिव्य विधानादपकाराविति वक्तुं युक्तम् । निरपन्न इति ।
भूतानुरूपवत् इति भावः । किं जागृमहणेनिति । तत्र तु सामान्यापेक्षज्ञापकत्वमाशित्व
जागृमहणं प्रत्याख्यातमुपाध्यायैः । अत्रसामान्यस्वरसोऽपि सामान्यापेक्षज्ञापकत्वं एव
वक्ष्यते । निषेधप्रसङ्ग इति । तत्र पक्षे विशेषाभावेन सर्वस्य गुणस्य निषेधः स्यादिति भावः ।

एलि च ॥ ६ ॥

किम् ? न वाऽनन्तरस्य प्रतिषेधादित्येव । एलि च पूर्वेषु गुणो विधीयते—
सार्वधातुकार्धधातुकयोः [८४] इति ।

अथवा पुनस्तु पर्युदासः ।

अतोऽन्यत्र विधाने वाचगुणत्वम् ॥ ७ ॥

अतोऽन्यत्र विधाने वाचगुणत्वं वक्तव्यम् । जागृविः ।

न वा पर्युदाससामर्थ्यात् ॥ ८ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? पर्युदाससामर्थ्यादत्र गुणो न भविष्यति ।
अस्यन्पर्युदासे प्रयोजनम् । किम् ? किंर्थं पर्युदासः स्यात् । शुद्धपरस्य
विश्वस्य प्रतिषेधे प्रहणमनुनसिकपरश्च कौ विशब्दः । वस्वर्थं तर्हि पर्युदासः
स्यात्—जागृव सो अनुगमन् । कथं पुनर्वै. पर्युदास उच्यमानो वस्वर्थः शक्यो
विज्ञातुम् ? सामर्थ्याद्वस्वर्थमिति विज्ञास्यते ।

वस्वर्थमिति चेन्न सार्वधातुकत्वात्सिद्धम् ॥ ९ ॥

वस्वर्थमिति चेत्तत्र । किं कारणम् ? सार्वधातुकत्वात्सिद्धम् । कथं सार्व-

प्र०—लक्षणान्तरेण गुणः प्रवर्तत एव । जागृविरिति । वृहज्जागृभ्यो विभिति सूत्र-
पाठाप्रयोग आश्रितः । यदा तु जृहस्तृजागृभ्यः किञ्चिन्नि पाठस्तदा कित्वादेशाऽऽर्धधातुक-
लक्षणं गुणप्रसङ्गः । यद्यपि प्रसम्भवादेवेवऽप्ययं वाऽनन्तरस्य निषेधात्तथाऽपि
पर्युदासो वाचयानिति प्रतिपादनायेदमुच्यत । न चेति । यदि जागृविरित्यत्र लक्षणा-
न्तरेण गुणः स्याद् पर्युदासाऽनर्थकः स्यात् । किंर्थमिति । नहि लक्षणान्तरेण गुण-
प्रसङ्गो न चात्र तदनुबन्धकपरिभाषोपातिष्ठत । अनुबन्धस्यानिर्दिष्टादिति विग्रहेण
किंवि गृह्यत इति भावः । शुद्धपरस्येति । विशब्द इकारो निरनुनासिक उच्चारित
इति किपो ग्रहणं नःति । तस्य हीकारोऽनुनासिकः । कस्वर्थमिति । विशब्दः सप्त-
भ्यन्तो निर्दिश्यते निपातनाच्च सप्तम्या अटुक । यथा वरेयलंपेति । अथवेकार उच्चार-
णार्थे इति तत्र तदादिविधेना कलोमंहरणं भवतीति भावः । इतरस्तु यथातमप्रतिपद्य
वि इति समुदायो निर्दिष्ट इति भत्वाऽऽह—रथं पुनरिति । इतर. पूर्वोक्तैर्नाभि-
मायेणाऽऽह—सामर्थ्यादिति । श्रीणादिको न पर्युदस्यत । लक्षणान्तरेण प्रसङ्गादिति

उ०—माये—पूर्वेणेति । अवहितपूर्वेमेत्यर्थः । तस्याऽपीति । तस्योऽपि वृह इति प्रसङ्ग-
प्रतिषेधवादिना प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । नहि तत्रेति । किंत्वादिति भावः । ननु किपो इपमुक-
त्वाद्ग्रहणं नेत्यत आह—न चात्र तदन्विति । तस्य हीकार इति । निषेधविषय
इत्यतः सार्वधातुनामपीत्युक्तं शास्त्रेण । अन्यथा तद्विषयविधिसंभवात्तथा तद्व्यवहारे मानाभावा-
दिति भावः । ननु वसी विशब्दाभावात्तद्व्यवहारे ग्रहणमात्रद्वयेत्यत आह—विशब्द इति ।

धातुकसंज्ञा ? छान्दसः कसुः । लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति+ ।
तत्र सार्वधातुकमपि निश्चिदिति+ कित्वात्पर्युदासो भविष्यति । अथवा वकारस्यै-
वेदमशक्तिजेनेकारेण ग्रहणम् ।

पुगन्तलघूपचस्य च ॥ ७ । ३ । ८६ ॥

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेतुर्न सिध्यति ।

संयोगे गुरुसंज्ञायां भेता भेतुमिति गुणो न प्राप्नोति ।

विध्यपेक्षं लघोश्चासौ

प्र० सामर्थ्याद्वकारादेः कसोर्मेहणमित्यर्थः । छान्दस इति । भाषायां सववसमुच्च एव
कसुनाभ्येभ्य इति भावः । केचित्तु भाषायामपि कसुमिच्छन्ति त एव परिहरन्ति—
आसंयोगाद्विद् कित्वादि सिद्धे कित्त्वे कसो' किञ्च प्रतिषेधाविषयस्यापि गुणस्य प्रति-
षेधार्थमिति कसौ गुणाभावः । अथवेति । अनच्छस्य हल उच्चारयितुमशक्यत्वादिकार
उच्चारणार्थो निर्विष्ट इति वकारादेर्महणम् । कसौ च प्रतिबिहितमित्योणादिक एव
पर्युदस्यते तस्मात्सामर्थ्याल्लक्षणान्तरेणापि गुणो न भवति । किपस्तु लोपाद्वर्णाद्वये प्रत्यय-
लक्षणनिर्णयाच्च पर्युदासं नैच्छन्ति । अन्ये तु यथाऽहणेष्टिति प्रत्ययलक्षणेनमागमो
भवति वर्णस्य प्रत्ययविशेषणत्वादेव किपोऽपि पर्युदास इत्याहुः ।

पुगन्तलघु० । संयोग इति । धात्वन्तप्रत्ययानां हलोराजन्तस्य संयोगे गुर्विति
गुरुसंज्ञायां लघुसंज्ञायां बाधनाच्चेति गुणो न भवति । अजादी च भेदनमित्यादौ
सावकाशो गुणः । विध्यपेक्षमिति । गुणविधानमिति शेषः । लघूपचाग्रे विहित
सावधातुकार्थधातुके तयोरङ्गस्य गुण इत्यर्थः । ननु पञ्चम्यभावात्कथं विधानं भवि-
ष्यति । वच्यते । पञ्चम्येऽपि लघूपचस्य ये सार्वधातुकार्थधातुके, के च सस्य, तस्माद्ये

उ०—जीणादिकविभक्त्यग्रहणेन लघोऽनन्तत्वात्कथं सामर्थ्यमत्र आह—जीणादिक इति ।
भाषायामिति । 'लिङ् कान्तवा' 'कसुभ्य' इत्यत्र च्छन्दसीत्यनुवर्तनादिति भाषातिशयः ।
अत एव 'भाषायां सदेति' परिहारम् । केचित्त्विति । संयोगान्तधातुस्य स्वमभिधानात्क-
सुतेव चेति तदाशयः । आत्मविरोधोऽप्राकृष्टिः । किञ्च तु तिस्रोऽनित्यादावुपपन्न्युतामिति
गुणविषयेन परिहारमिति बोध्यम् । वस्तुतो विधाया पूर्वाहृतिस्त्वभाष्यप्रमाणवाजायां
कस्यचित्कारेऽपि जायुषातोर्लोके तस्यानभिधानादोषाभाव इति वस्तु पुनश्च । अथवा वकार-
स्येति भाष्यप्रमाणं "वच्यते" इत्यर्थे विज्ञातं सामर्थ्यादियुत्तरं, बाध्यः । तन्नैव संगतोः ।
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्चेति । विधाविज्ञादर्थेन अयमानस्येव वेदग्रहणार्थस्यपि बोध्यम् ।
अत एव भाष्योक्तपूर्वपक्षेणाविरोधः । तेन जगता, जगतावित्यादौ गुणो भवत्यथेति बोध्यम् ।
अन्ये स्थितिः । भाष्योक्तपक्षतोः कलमेवोऽप्राकृष्टिः ।

पुगन्तलघु० । गुणविधानमिति । भाष्येऽपि कसुग्रहणसद्वेन गुणविधानं व्यनक्त
इति बोध्यम् । तयोरङ्गस्येति । प्रत्याक्षया ऋपृथक्काङ्गस्येति । के च सस्येति । जग-

विध्यपेक्षं लघुग्रहणं कृतं, लघोश्चासौ विहितः ।

कथं कुण्डिनं दुष्यति ॥ १ ॥

कुण्डिता दुण्डिता—अत्र कस्मात् भवति ?

धातोर्नुमः

धातोर्नुमिधातुक्तं, तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनं धातूपदेशवस्थायामेव
नुम्भवतीति * ।

कथं रञ्जे:

कथं रञ्जेरुपधात्प्रत्यया वृद्धि + ? आश्चर्यो रागः । विचित्रो रागः * ।

स्यन्दिश्रन्त्योर्विपातनात् ।

यदयं स्यन्दिश्रन्त्योरवृद्धयर्थं निपातनं करोति = तज्ज्ञापयत्याचार्यो भव-
त्येवंजातीयकानां वृद्धिरिति ।

२० विधीयते, इत्युपपद्यते विधानविशेषणम् । ननु सांप्रतिकलघूपधसंभवे कथं विधानं
विशेष्यते । न्यासिन्यायाश्रयादेवं हि हलाश्रवजादौ च गुणं सिध्यति । कथं कुण्डि-
रिति । अज्ञाधिकारे नुमो विधानादकृत एव नुमि प्रत्ययो लघूपधाद्विधीयते तस्मिन्परतो
नुमि गुणं प्राप्नोति । उक्तं तत्रति । ननु कुण्डेति गुरोश्च हल इत्यकारं सिध्यत्यन्यथा
क्तिन् स्यात् । कथं रञ्जार्त्त । यदि पद्यानन्दोऽपि विधानं विशेष्यते तदाऽन्यत्रापि
प्रसक्तं । तत्राकारोपधाद्विहितं प्रत्यये वृद्धिर्विधीयमाना रञ्जः प्रत्ययोत्पत्तेः पुरस्तादकारो-
पधत्वाद्बुद्धिर्न प्राप्नोति । राग इति रञ्जश्च घञि च भावकरस्योरिति नलोपः । ननु
चोपधाया अकारस्य वृद्धिरुच्यते, न च ततः प्रत्ययविधिसंभव इति विध्यपेक्षत्वं
नाऽऽभयिष्यत् । एवं भवति—अकारोपधाया विधीयते सोऽयथावप्यनुमानाद्विहितो
भवति । स्यन्दिश्रन्त्योरिति । नलोपार्थं वृद्धयभावार्थं निपातनम् । यदि वृद्धिविधौ
विधानं विशेष्यते ततो वृद्धिप्रसङ्गाभावात्तदभावार्थं निपातनं न क्रियेत, नलोपसिद्धये

२०—प्रत्ययमोर्विधाननिमित्तसम्बन्धस्याज्ञासंज्ञावशे इत्यत्राहिति भावः । भाष्ये लघोश्चासौविध्यस्य
लघूपधात्प्राप्तनिर्णयः । सांप्रतिकलघूपधसंभव इति । स्थानपटीवत्संभवेन प्रधातुगुणविशेष-
णत्वे संसर्गतीत्यर्थः । अन्यथा क्तिन्त्यादिति । तत्रात्र लघूपधाद्विधानाभावेन न गुण
इत्यर्थः । भाष्ये धातोर्नुम इति हेतोः पञ्चमी वतस्त्वत्र धातोर्नुम् आहस्य तस्मादित्यर्थः । कथं
रञ्जेरिति । चोपधस्य प्रकृतेः संगतिं दर्शयति-यदिति । अयथावप्यनुमानादिति । अयथा-
वप्यनुमानादनुपादयत्येति भावः । ननु नलोपार्थमेव निपातनं स्यात् नान्न—नलोपसिद्धये

धातोर्मुः कथं रज्ज्वेः स्यन्दिभ्रन्ध्योनिंपतनात् ।

अनङ्गलोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥ २ ॥

अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्गर्थं तत्कृतं भवेत् ।

वनुसुनोर्यत्कृतं कित्वं ज्ञापकं स्याल्लघोरुणे ॥ ३ ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्यधातुके ॥ ७ । ३ । ८७ ॥

अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमचि पस्पशाते चाकशीमि

वावशतीरिति दर्शनात् ॥ १ ॥

अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमचि वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? पस्पशाते चाक-
शीमि वावशतीरिति प्रयोगो दृश्यते । कपोतः शरदं पस्पशाते । अहं भुवनं
चाकशीमि । वावशतीरुदाजदिति ।

बहुलं छन्दस्यानुपगुजुजोषदिति दर्शनात् ॥ २ ॥

बहुलं छन्दसि वक्तव्यमुपधाह्रस्वत्वम् । किं प्रयोजनम् ? आनुपगुजुजोष-
दिति दर्शनात् । यस्त आतिथ्यमानुपगुजुजोषत् ।

यमुपधाह्रस्वत्वमुच्यते,

प्र०—ज्ञापकम् । उच्यते । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्सुजिह्वशोर्मल्यमकित्सनोर्गित्येव ह्युप-
स्माद्गुणप्रतिषेधार्थमपि कित्वं ज्ञापकमेव । किन्तु धिप्सति धीप्सतीत्यत्र नलोपार्थं
सन' कित्वं स्यादिति कोरेव कित्वं ज्ञापकम् ।

नाभ्यस्त० । अभ्यस्तानामिति । गुणप्रतिषेधविधाय ह्रस्वत्वमेव विधेयं
सर्वेष्टसिद्धय इति भावः । किं प्रयोजनमिति । गुणनिषेधे ह्रस्वे चाविरोधं मत्वा
प्रभः । पस्पशात इति । स्वस्तिर्वाल्तिककारवचनादपठितो धातुस्तस्मात्तेङ्ग्यस्य-
येनाऽऽत्मनेपदं टेरेत्वं लेटोऽडाटावित्याह शपो बहुलं छन्दसीति श्लुङ्गिष्वचनम् । चाक-
शीमिति । काश्च दीमौ यङ्ङुक् लट् सिप् शप्लुक् । यङो वेतीहागमः । चाव-
शतीरिति । नाश्च शब्दे यङ्ङुक् लट् । शश्च कीप् । जुजोषमिति । जुषी
प्रीतिसेवनयो' । लेट् । व्यत्ययेन परस्मैपदं सिप् इत्यत्र लोपः परस्मैपदेऽपितीकार-
लोपो लेटोऽडाटावित्याह, व्यत्ययेन शप् इत्युः । द्विर्वचन, गुणे कृते ह्रस्वाभावः ।
यदि लङ्गिति । यदि गुणनिषेधं प्रत्याख्यायोपधाह्रस्वोविधीयते तदा नर्तते'ति गुण-

उ०—सिद्ध इको ह्रस्वकस्याप्येति सामान्यतोऽतिदेकस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वमिति आत्माशयः ।
इको ह्रस्वकस्याप्येति प्रकरणे कश्चिदेति सूत्रेण विहितं तत्रः कित्वमपि ज्ञापकं कोच्यम् ।

नञ्प्रत्यासत्त्य० । गुणनिषेधविधी सत्येधोपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यमिति वार्तिकार्थप्रत्ययं विद-
कति—गुणप्रतिषेधमिति । गुणे ह्रस्व इति वेदिकतात्याघिसिद्धिरिति भावः । आवि-
रोधमिति । वेदिकतात्याघिसिद्धिः । उपधा नास्तीति । जातेऽपि ह्रस्वे क्पादिसिद्धिरे-

प्रियां मयूरः प्रतिनर्ततीति

यद्वत् नरवर नर्ततीति द्वष्टः

अत्र गुणः प्राप्नोति । तस्मान्नार्थ उपधाहस्वत्वेन । कस्मान्न भवति—
पस्पशाते चाकशीमि धावशतीरिति । स्पशिकशिवशयः प्रकृत्यन्तराणि ।

भूसुवोस्मिङ् ॥ ७ । ३ । ८८ ॥

भूसुवाः प्रतिषेध एकाज्ग्रहणं बोधवीत्यर्थम् ॥ १ ॥

भूसुवोः प्रतिषेध एकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? बोधवीत्यर्थम् ।
इह मा भूत्—बोधवीति । यद्येकाज्ग्रहणं क्रियते—अभूत्, अत्र न प्राप्नोति ।
क तर्हि स्यात् ? 'मा भूत्' । तस्मान्नार्थ एकाज्ग्रहणेन । कस्मान्न भवति—
बोधवीतीति ? बोधूत्वित्येतन्नियमार्थं भविष्यति० । अत्रैव यद्वत्तुगन्तस्य गुणो
न भवति नान्यत्रेति । क मा भूत्—बोधवीतीति ।

प्र०—परत्वयोः कृतयोस्तत्त्वभाविन्युपधा नास्तीति रूपं न सिध्यतीति गुणनिषेध एव
ध्यायान् । ननु परत्वाद्गुणं बाधित्वा ह्रस्वो भविष्यति । सकृद्गुणौ विप्रतिषेध इति
पुनर्गुणो न भविष्यति । एष तर्हि पुनः प्रसन्नविज्ञानाद्गुणः स्यात् । स्पशिकशिवशय
इति । स्पश बाधनस्पर्शनयोः कश गतिशासनयोरिति केचित्पठन्ति, अन्ये तु कस
गतिशासनयोरिति । तन्मतेन कशिः सौत्रो धातुः । करोर्मुट् प्रविष्कशश्च करोरिति
पाठात् । कश कन्ती ।

भूसु० । एकाज्ग्रहणमिति । द्विर्वचने कृतेऽनेकार्त्वे गुणनिषेधनिवृत्त्यर्थम् ।
बोधयतीति । यद्वत्तुगन्ताद्विट् निप् लेटोऽडाटावित्यट् । मा भूदिति । न माङ् योग
इत्यट्प्रतिषेधादेकार्त्वं । अत्रैवेति । सिद्धे गुणनिषेधे निपातनं नियमार्थम् । यद्येवं
सौषवीतीति गुणनिषेधः प्राप्नोति । उच्यते । यथा भाष्यं तथा भवत्येव । योगापेक्षं
ज्ञापकमिति कक्तव्ये नियमार्थमिति वचनादध्वा नियमार्थेन निपातनेन द्वयोरपि
भूसुवोर्यङ्गुकि गुणनिषेधो निवार्यते । यद्वा द्वान्वसो यङ्गुक् । न च सुवो

उ०—त्यपि बोधवम् । ननु परत्वादिति । इदं चिन्त्यम्, गुणस्य विवत्त्वाद् । सीत्रत्वमुप-
पादयति—करोरिति ।

भूसु० । द्विर्वचने कृत इति । उत्तरकण्ठस्य भूत्वारप्राप्तिः । भूत्वात्प्राप्तत्वात्प्रत्ययार्थ
इति भावः । यत्तु मा भूदित्यभाष्येकज्ग्रहणाद् गुण एवाह—न माङ्गिति । नियमार्थे-
मिति । अकलेष्वेकज्गुकि निषेधलोपं बोधूत्वित्यत्रैवेति नियम इत्यर्थः । उच्यतेति । भूसुवोरिति
यः प्रतिषेधः स यद्वत्तुकि चेद्भूतिवत्तत्रैवेति नियम इत्यर्थः । एकाज्ग्रहणं कर्तव्यमिति
वार्तिकेन समानं कलकालं रिशिक्षेत्र नियमरक्षणद्वयेन कोट्येवेति च । अत एव वार्तिकारम्भे
भाषायां गुणापत्तिरूपे बोद्धा वनमिषेके । परे त्वाङ्—भाषामामक यद्वत्तुगन्तमयो
इदतरं न भावम्, बोधूत्वित्यस्य यङ्गुद्वयेन पाठस्तु यद्वत्तुकरत्वात्संभवादेन वयाह—
भाषायां खिति ।

मृण्मह इम् ॥ ७ । २ । ६२ ॥

किमर्थं तृहिरागतश्रमको गृह्यते न तृहेरिम्मवतीत्येवोच्येत ?

तृणहिमहणं भूमिमोर्न्यवस्थार्थम् ॥ १ ॥

तृणदिग्दृष्टं कृत्यते । किं प्रयोजनम् ? अभिमोर्व्यवस्थार्थम् । अभि कृत
इत्यथा स्यात् ।

तृहिरुहणे हींमिषये भमभावोऽनवकारत्वात् ॥ २ ॥

तृदिग्रहणे हि सतीश्विषये श्रमोऽभावः स्यात् । किं काण्णम् ? अनव-
काशत्वात् । अनवकाश इश्रमं बाधेत । इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् ?
तृणदिग्रहणं श्रमिभ्योर्व्यवस्थार्थमित्युक्त्वा तत्र उच्यते—तृदिग्रहणे हीश्विषये
श्रमभावोऽनवकाशत्वादिति । तत्र वक्तव्यं—तृणदिग्रहणं श्रमिभ्योर्भावाय, तृदि-
ग्रहणे हीश्विषये श्रमभावोऽनवकाशत्वादिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।
व्यवस्थार्थमित्येव सिद्धं, न ह्यसतो व्यवस्थेति ।

सुखस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ७ । ३ । ६५ ॥

सार्वधातुक इति+ वर्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम् ?

पुनः सार्वधातुक्रग्रहणमपि दर्शयम् ॥ १ ॥

प्र०-यत्तुगन्तस्य ह्यसि प्रयोगः । भाषायां तु कचिद्यत्तु भवति न सर्वत्र ।

एतत्तु इहम् । किमर्थमिति । वृद्ध इत्यस्य निवृत्त्यर्थो विकरणनिर्देशो न भवति
एतः परस्व हलादेः पितः सार्वधातुकस्य विकरणेन व्यवधानादिति प्रश्नः । न ह्यस्यत
इति । व्यवस्थार्थमित्येवं श्रुतता पूर्व भ्रमोभावः पञ्चाविमित्युक्तं भवति । भ्रमोभावायेति
तुल्यमाने क्रमो न प्रदर्शितः स्यात् ।

तुल्यं । अपि चर्यमिति । नाश्वस्तस्यापि पिते सार्वधानुक इति सार्वधानुकमह्यं
पितृशेषां संबद्धमिति तदनुवृत्तिं पितोऽप्यनुवृत्तिः । स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमन्यत्सार्व-
धानुकमह्यमित्यपितोऽपीदृ भवति । हतमह्यमनुवर्तते, नहि तत्सत्येधानुकमह्येन

उ०— एषाह इम्, नृह इत्यस्येति । न चास्यैव यस्तुष्टस्तस्य व्यावृत्त्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । साधुब्रह्मकर्मदेवात्माग्रहणमित्यत्र तात्पर्यात्, यस्तुष्टस्तस्यैव मानाभावात् । मानोऽस्तवकाशात्वाविति । न च भूमि कृते तद्व्यवस्थिततत्प्रायेमेवोऽवकाशः । मिथ्योऽव्यादित्येकवाक्यतया नृहोऽव्यावृत्त कदासात्पर इमिरथयेत् भूमि ककारस्याभ्यवस्थाभावेन तदप्राप्तेः पुनर्वाक्यार्थे न न मानम् । अनेनैव प्रायेनेमि भूमोभावः । तदेव ध्वज्यकारह—भूमिमोभावायेति । न ह्यसतो व्यवस्थाऽस्तीति च । यद्वा तत्कालेऽवधार्यप्राप्तिसत्त्वेन तद्व्यवस्थितव्यवस्थाभावेना-वकाशात्त्वमिरवर्जः । पूर्वमिति । व्यवस्थार्थमिरवनेव भूमिमोभावः कर्मण धर्मात् इति भावः ।

सकस्तु • । यन्मेवं हृत्पद्ममपि विदुषिः ज्ञादत ज्ञाह—हृत्पद्ममिति । यतो

अपिदर्थोऽयमारम्भः । अभिगो समीध्वं, सुसमि शमीध्वं, शमीध्वमभिगो ।

बहुवचने भल्येत् ॥ ७ । ३ । १०३ ॥

अना दीर्घाद्बहुवचन एत्वं विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

अतो दीर्घाद्बहुवचन एत्वं भवति विप्रतिषेधेन । अतो दीर्घो यञि सुपि च [१०१; १०२] इत्यस्यावकाशः—वृक्षाम्याम् वृक्षाम्याम् । बहुवचने भल्येदित्यस्यावकाशः—वृक्षेषु वृक्षेषु । इहोभयं प्राप्नोति—वृक्षेभ्यः वृक्षेभ्यः । एत्वं भवति विप्रतिषेधेन ।

अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः ॥ ७ । ३ । १०७ ॥

हलकवतीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

हलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अम्बाडे ! अम्बाले ! अम्बिके !

तल्ल ह्रस्वत्वं वा क्लिसम्बुद्धयोः ॥ २ ॥

तल्लह्रस्वत्वं वा क्लिसम्बुद्धयोरिति वक्तव्यम् । देवत देवते । देवतायाम् देवते । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । स कथं न वक्तव्यो भवति ?

अम्बार्थं ब्रूयन्तरं यचि ॥ ३ ॥

यजम्बार्थं ब्रूयन्तरं वृक्षते ।

ततर्हि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् ? अवश्यं त्वन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिण्यो युवतय इत्येवमर्थम् ।

प्र०—सह निर्दिष्टं यतस्तन्निवृत्तौ हलो निवृत्तिः स्यात् । शमीध्वमिति । शमेरन्तर्भावित-
शयार्थात्वे लोड् । व्यस्ययेनाऽऽत्मनेपदम् । शप् तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् ।

अम्बा०, हलकवतीनामिति । अर्थगतेन स्त्रीत्वेनाम्बाधाः शब्दा निर्दिष्टाः
भृत्यपेक्षया वा स्त्रीत्वेन निर्देशः । असंयुक्तानां च हलकानां ग्रहणादक्येति ह्रस्वो
भवत्येव । देवत इति । औ ह्रस्वे कृते अवाच्यग्रहणेऽदीर्घ इति स्थानिभिरभिषेधा-
शाम्बादागमौ न भवतः । अम्बार्थमिति । व्यप एवाम्बार्थस्य ग्रहणाद्बहुलकवतामम्बा-
प्रतिषेधः कृतो भवति । अवश्यमिति । व्यस्ययो बहुलमिति दीर्घस्य ह्रस्वः ।

उ०—इदित्यतः । ननु समिरकर्मकस्तत्कथं पशुवित्तसमग्रस्यायकतया तत्कर्मकोऽत आह—शमे-
रिति । शमिति । अत्रापि व्यस्ययेनोपपन्नमते । इत्यन्विकरणो हि शमिः परस्मैपदी च ।

अम्बार्थ० । ननु शब्दस्य विशेष्यत्वात्कीर्तिनिर्देशोऽनुपपन्नोऽत आह—अर्थगते-
नेति । अम्बा माता । भृत्यपेक्षयेति । भूमिचन्द्र एव विशेष्योऽप्याहृतं स्य इत्यर्थः । असं-
युक्तानामिति । अत एव प्रस्थाप्यतेन कलौक्यम् । भाष्ये—द्वयान्तरमिति । व्यञ्जमसहितोऽ-
वगातरं ब्रूयन्तर्वाधेति सूत्रं पाठ्यम् । प्रतिषेधाप्येवं कथिति आवा । तत्तर्हि । तल्ल-
ह्रस्वत्वं वेत्येत् । तत्कवतल्ल ह्रस्वत्वं वेति तत्त्वः । पूर्वपदेवेति । अर्थगतं एवाधीतकं बहुलं

मानृणां मानञ् पुत्रार्थमर्हते ॥ ४ ॥

मानृणां मातृजादेशो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? पुत्रार्थमर्हते । गार्गीमातृजात्सीमातृ ।

ह्रस्वस्य गुणः ॥ ७ । ३ । १०८ ॥

इह कस्मात् भवति—नदि कुमारि किंशोरि प्राक्शणि प्रसयन्धु ? ह्रस्व-
वचनसामर्थ्यात्+ । अस्त्यन्यद्ब्रह्मवचने प्रयोजनं पृथग्विभक्ति मोचीचरमिति ।
शक्यं पृथग्विभक्तिरनुचारयितुम् । कथम् ? एवमर्थं ब्रूयात्—अम्भार्यानां ह्रस्वः
नदीह्रस्वयोगुण इति । यद्येवमुच्यते तसि च [१०६] इत्यत्र नचा अपि
गुणः प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः कश्चिद्यते—अम्भार्थनद्योर्ह्रस्वः । ततो
ह्रस्वस्य । ह्रस्वस्य च ह्रस्वो भवति । किमर्थमिदम् ? गुणं वक्ष्यति तद्वाधनार्थम् ।
ततो गुणः । गुणश्च भवति ह्रस्वस्येति । अथवा ह्रस्वस्य गुण इत्यत्रा-
म्भार्थनद्योर्ह्रस्व इत्येतदनुवर्तिष्यते ।

प्र०—मातृजातिमिति । पूर्वपदे बहवो मातृशब्दा इति बहुवचनं मातृशब्दस्य मातृजादेशो
वक्तव्यो यो मातृशब्दः पुत्रार्थे पुत्रमभिधातुमुपादीयते । बहुव्रीहौ च वर्तिपदेरन्य-
पदार्थाऽभिधीयते इति तत्रैकाग्र्यं सधुद्धौ मातृजादेशः । गार्गीमातेति । गार्गी माताऽप्येति
बहुव्रीहौ नश्वर्येति कप् येन नाप्राप्त इति सातत्वा बाध्यते । यः पुत्रः श्लाघ्यगुणत्वा-
त्कुलसंभूतया मात्रा व्यपदेश्यमर्हति तत्र मातृजादेशो नाभ्यत्र गार्गीत्साभ्यां गार्गी-
दिभ्यो यम्, यम्भ्येति ङीप् ।

ह्रस्व० । इह कस्मादिति । ह्रस्वविधानं नचा गुणविध्यश्चमेव स्यात् । पृथगिति ।
ब्रह्मवाधानां ह्रस्व इत्युक्त्वा नचा गुणो ह्रस्वस्य चेत्युच्यते तदा पृथगुच्चारयितव्या
भवति एवमर्थं ब्रूयादिति । ह्रस्व विधाय गुणो विधीयमाने प्रक्रियागौरव भवतीति
लाघवार्थं साक्षादेव गुणं विदध्यात् । नचा अपीति । एकसमासनिर्देशाद्बह्वोरपि
नद्योर्ह्रस्वयोरनुवृत्तिप्रसङ्गान् । ह्रस्वस्य चेति । ह्रस्वस्य चेत्यत्राम्भार्थनद्योरित्यनुवर्तते ।

उ०—शब्द भारोप्य बहुवचननिर्देश इत्यर्थः । पूर्वपदे बहव इति पाठे तु सति पूर्वपदे उत्तरपद-
भूतास्ते बहव इत्यर्थः । कथं मातृशब्दस्य पुत्रार्थमभिधानायोपादानमत आह—बहुव्रीहौ चेति ।
मर्हते इत्यस्योपयोगमाह—यः पुत्र इति । श्लाघ्यस्यादिति । एतच्चार्यः प्रसंसार्यामिति
असंख्यं चिद्विशेषयोगाह्वयते । पुत्रार्थमर्हते इत्यत्र सापेक्षत्वेऽप्यत एव निपातनास्तमासः ।
नान्यत्रेति । अत्र पितृसंविज्ञानेन मात्रा व्यपदेशस्तत्र न भवतीत्यर्थः ।

ह्रस्वस्य० । ननु नदीप्रादी ह्रस्वविधानाद्गुणो न भविष्यतीत्यत आह—ह्रस्वविधान-
मिति । पृथगिति । तथा च गौरवं स्यादित्यर्थः । एवं च तत्परिहरादिवमुच्यते इति साम-
र्थ्यपादहीरणादी गुणः स्यादेवेति भावा । अन्वेवं निर्देशस्य बाधाम्भानेन समान्त्वान्नापवा-
भादेनेवं ब्रूयादित्युक्तमत आह—ह्रस्वं विधायेति । साक्षादेवेति । तद्विधानात्

असि च ॥ ७ । ३ । १०६ ॥

जसादिषु च्छन्दसि वाच्येन प्राङ् णौ चङ्युपधायाः ॥ १ ॥

जसादिषु च्छन्दसि वेति वक्तव्यम् । किमविशेषणं ? नेत्याह । प्राङ् णौ चङ्युपधायाः । किं प्रयोजनम् ?

अग्रे दर्वि शनकम्भः पञ्चे नृभ्यः किकिदीव्या ॥ २ ॥

अग्रे अग्रे । दर्वि दर्वे । शनकम्भः शनकम्भः । पञ्चे पञ्चे । किकिदीव्या किकिदीविना+ ।

घेर्ङिति ॥ ७ । ३ । १११ ॥

घेर्ङिति गुणविधाने ङीसार्वधातुके प्रतिषेधः ॥ १ ॥

घेर्ङिति गुणविधाने ङीसार्वधातुके प्रतिषेधो वक्तव्यः । षट्ठी मृद्वी+ । कुस्त इति* ।

प्र० तेन नगा हस्वे कृते तस्य गुणवाधनाय ह्रस्व एव क्रियते । अथवेति । सिद्धे ह्रस्वे पुनरनुब्रुव्या तद्विधानं गुणवाधनार्थम् ।

असि च । जसादिचिन्ति । अतिशब्दः प्रकारवाच्यः । प्रकारोऽस्मिन्त्येषु कार्ये विधीयते ते जसादय इति । पूर्वयोगान्निष्ठानामपि प्रथमम् । दर्वीति कुदिकारादस्ति इति पञ्चे ङीविधानास्तिभ्यति रूपद्वयं ङीपूर्विकल्पे अनपेक्ष्यैतदुक्तम् । शनकम्भ इति । असि चेति गुणाभावपक्षे प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि वा छन्दसीति वचनात् भवतीति यथादेशः प्रवर्तते किकिदीविशब्दः क्विष्टुवित्युणादिषु निपातितः ।

घेः०, कुरुत इति । शेषो व्यसर्त्तति यस्य नदीसंज्ञा नास्ति स घिसंज्ञ इति

प्र०—गुणाभावोऽनुमीयत इत्यर्थः । तेन नगा इति । अत्रार्थान्ता पुनर्ह्रस्वविधानप्रयोजनाभावाच्चदीविपथमेतद्विधानमिति । मान्दान्द कृतो ङीति गुणाभावोऽपि स्यादिति नदीमहाप्रमाणमुपलक्ष्यते इति तत्त्वम् । पुनरनुब्रुव्येति । तत्र मेदेनेत्यर्थः । अत्रार्थान्तोऽपि ह्रस्वेव सिद्धे ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् गुण इति कश्चित्, ह्रस्वरिभाषोपस्थितावस्थेयादी गुणानपत्तेः । तदुपस्थितौ तु मान्दान्दान्दस्त्वन्वेऽपि गुणपत्तेः । तस्य अनुसक्तत्वेऽपि यथो ह्रस्वरूपे गुणपत्तिरिति बोध्यम् ।

असि च । प्रकारा—सादृश्यम् । तद्वैक्यकरणविहितनिष्पन्नम् । किकिदीवि—पठित-विशेषः । अनपेक्ष्येति । तदा ङीकमन्तोदात्तोऽस्मात् । मान्दान्दमेव प्रयोगद्वयमिष्यत इति मान्दान्दमिष्यतं सम्भवे ।

घेर्ङिति । ननु कुरुतस्त्वादिभ्यः कथं घिसंज्ञा । नृ स्थावराविवेक्षणा नैवविज्ञा-

सुवधिकारात्सिद्धम् ॥ २ ॥

सुधिति वर्तते । क प्रकृतम् ? सुपि च नहुवचने भूत्येत् [१०२; १०३]
इति ।

यादापः ॥ ७ । ३ । ११३ ॥

इह अतिखट्वाय अतिमालायेति ह्रस्वत्वेऽ कृते स्थानिवद्भावाद्याद् प्राप्नोति
तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

याद्विविधानेऽतिखट्वायेत्यप्रतिषेधो ह्रस्वादेशत्वात् ॥ १ ॥

याद्विविधाने अतिखट्वाय अतिमालायेत्यप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽ-
प्रतिषेधः । याद् कस्मान्न भवति ? ह्रस्वादेशत्वात् । ह्रस्वादेशोऽयम् । उक्त-
मेतन्मन्त्राद्वाह्येऽदीर्घ इति+ । अयेदानीमस्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे- कृत
आपचासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याद् कस्मान्न भवति ? लक्षणप्रतिषेधोक्तयोः
प्रतिषेधोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भाव एतया परिभाषया शक्य-
मुपस्थानम् ? नेत्याह । न हि तदानीं कचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् ।

प्र०-कुतश्चादो धिः ।

यादा० । अतिखट्वायेति । खट्वायमतिकान्त इति प्रादिसमासे ह्रस्वे च कृते
चतुर्थ्येकवचनस्य हेत्ये इति प्राप्नोति, यादाप इति च । यत्र परत्वाद्याद्याप्राप्नोति तत्र
कृते शीर्षत्वे चातिखट्वाये देववृत्तायेति प्रसङ्गः । ह्रस्वादेशश्चादिति । यतो ह्रस्वादेशः
कृतकतो रूपभेदादाव्यहणेन तस्य महत्ताभावात्स्थानियत्वं नास्तीत्याह—उक्तमेतदिति ।
लक्षणमिति । अकारस्य दापे सत्याविति लाक्षणिक रूपमिति न तस्य महत्ताम् । ननु
येति । अस्यामह्येऽदीर्घे इति न वक्तव्यमिति शोचते । नेत्याहिति परिहारः ।

ख०-याद् । जत आह—शेषो धीति ।

यादापः । परत्वादिति । भिन्नत्वेनेत्यहत्वादिन्यर्थः । लाक्षणिकं रूपमिति । नयेथ
खट्वाया इत्यत्र सवर्णदीर्घे लाक्षणिककमिति तथापि न स्वात्, आदिवजावेन प्रकृतेः ।
किञ्च यत्र लक्षणप्रवृत्तिं विना तदुपासभवस्तद्वेध लक्षणप्रवृत्तिपदोक्तपरिभाषानिषेधविषयः ।
यथेतत्तथा । एकादेशतः प्रागपि तदुपसत्त्वादितिकेचित् । अत एवाऽऽक्षरप्रश्लेषेण वार्तिक-
प्रस्तावकानेऽपि न शेष इति बोध्यम् । यत् तत्पक्षेऽस्तस्याऽऽक्षरविशेषेणैवाऽऽक्षरान्तरभावात्
शेषः । उपसर्गसमीपस्थत्वे तद्विनिमित्तमसत्त्वादिति । तत्र । अतिखट्वायेत्युदाहरणविषय-
वार्तिकस्य तत्प्रस्तावकानामय प्रश्लेषश्च न वैयर्थ्यापत्तेः । स्थानिवद्भावेऽपि आप्त्यभावात् ।
किञ्चेथ खट्वाया अर्थेऽर्थेखट्वायामित्यादौ यादापक्तिरिति विद् ।

हेराम्भवास्मीत्यः ॥ ७ । ३ । ११९ ॥

इदुद्गयामाश्विधानमौत्त्वस्य परत्वात् ॥ १ ॥

इदुद्गयामाश्विधेयः—शकट्याम् पद्धत्याम् धेन्वामिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? औत्त्वस्य परत्वात् । परत्वादौत्वं प्राप्नोति* ।

योगविभागास्तिष्ठम् ॥ २ ॥

योगविभागः करिष्यते । हेराम्भवास्मीत्यः । तत इदुद्गयाम् । इदुद्गयामुत्तरस्य हेराम्भवतीति । शकट्याम् पद्धत्याम् धेन्वामिति । तत औदच्च धेः ।

औदच्च धेः ॥ ७ । ३ । ११८ ॥ ११६ ॥

औत्त्वे योगविभागः ॥ १ ॥

औत्त्वे योगविभागः कर्तव्यः । औत् । औद्भवतीदुद्गयाम् । ततोऽच्च धेरिति । अकारश्च भवति धेरिति । किमर्थो योगविभागः ?

सखिपतिभ्यामीत्त्वार्थः ॥ २ ॥

सखिपतिभ्यामीत्वं यथा स्यात् सख्यौ पर्यौ÷ ।

एकयोगे आप्राप्तिरन्वसंनियोगात् ॥ ३ ॥

एकयोगे हि सत्यौत्वस्याप्राप्तिः । किं कारणम् ? अन्वसंनियोगात् । अन्व

प्र०— हे० । शकट्यामिति । शकटिशब्दस्य किति ह्रस्वभेदेति वा नदीसंज्ञा विधानात्त्वभावपक्षे धिसंज्ञायां शकटाविति भवति । नदीसंज्ञापक्षे तु परत्वादौत्वं प्राप्नोति । आम्भोऽवकाशः—कुमार्यामिति । औत्त्वस्यावकाशः—सख्यौ पर्याविति । अत आह—इदुद्गयामिति । पूर्वविप्रतिषेध आशयणीय इत्यर्थः । ननु कृत औत्त्वे पुनःप्रसङ्गविज्ञानाकाम् भविष्यति । पुनरौत्वं न भविष्यति । अककेष्विहसो इयवस्थापनात् । नैवदस्ति । द्रव्यपदार्थपक्षे सकृदुक्तपरिभाषयाऽऽप्त स्यात् । योगविभाग इति । इदुद्गयामित्यत्र योगे नदीपदशानुवृत्त्या सख्यौ पर्यावित्यत्राऽऽप्तोऽप्रसङ्गः ।

औदच्च० । औत्त्व इति । एकयोगे त्वत्त्वौत्त्वयोः सनियोगशिष्टत्वाद्यत्रात्वं तत्रौत्वं । सख्यौ पर्याविति । असत्ताति प्रतिषेधात्पति समाप्त एवेति नियमावानयोर्नास्ति धिसंज्ञा । अस्याऽव्यत्वाद् नदीसंज्ञा नास्ति । यदा सखिशब्दः स्त्रिया वर्तते तदा सख्यशिश्राति भाषायामिति जीपा भाष्यम् पविशब्दस्य तु क्रीवृत्तेर्यज्ञसंयोगादन्यत्र

उ०— हेराम्० । शकट्यामिति । अत्र प्रयोगे शकटिशब्दस्येत्यर्थः । ननु योगविभागे सकृदपि व्याशयक्याम् स्थापित आह—इदुद्गयामित्यत्रेति ।

औदच्च० । सखिपत्योः क्रिया वृत्तौ कथं जायते तत्राऽऽह—यदा सखीति । पूर्ववत्तस्य सकृदपि त्वेवेति भावः । यज्ञसंयोगादन्यत्रेति । यज्ञसंयोगे हि पत्न्यामिति भवति । आह—

संनियोगेनौत्त्वमुच्यते तेन यद्वैवात्वं तत्रैवौत्वं स्यात् ।

न वाऽकारस्यानन्वाचयवचनाद्यथा क्यङि सलोपः ॥ ४ ॥

न वाऽर्थ्य औत्वे योगविभागेन । किं कारणम् ? अकारस्यानन्वाचयवचनात् । प्रधानशिष्टमौत्त्वमन्वाचयशिष्टमत्वं यथा क्यङि सलोपः । तद्यथा प्रधानशिष्टः क्यङ् प्रातिपदिकमात्राद्भवति, यत्र च सकारस्तत्र लोपः+ ।

अन्वे टाप्प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अन्वे टापः प्रतिषेधो वक्तव्यः । शकटौ पद्धतौ धेनौ । अन्वे कृते टाप्प्राप्नोति+ ।

न वा संनिपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात् ॥ ६ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? संनिपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति टाप् न भविष्यति ।

द्वित्करणद्वय ॥ ७ ॥

प्र०—चित्ति ह्रस्वधेति पक्षे नदीत्येतेषु पत्यामिति भवति । न चेति । अन्वाचये चशब्दः । इदुद्धायां परस्य केरौ द्वयति । यत्र तु विसंज्ञाऽस्ति तत्र तस्यास्त्वमिति । अन्वाचयेनौत्वं प्रधानशिष्टम् । अन्व इति । टापि सक्त्यैव आप इति शीभावः प्राप्नोति । यथा तत्र सामान्यप्रहणार्थो अकारो वर्णनिर्देशो वा । यथा तु पूर्वाचार्यनिर्देशस्तदा प्रथमाश्रित्याद्विचनयोरैव शीविधानादस्याप्रसङ्गः । अन्ये टापि यादप्रसङ्गमाहुः । न चेति । या सेत्यादी टाप्भवति त्वदाद्यकारणविवेचरिति दोषेषु परिगणनान् । द्वित्करणाद्वेति । अन्वाचयेषु स्वरभेदोऽपि नास्ति द्वित्व उदात्तनिष्ठित्वसंज्ञेण भाग्यम् । अद्वित्वे (वेकादेश उदात्तेनादात्त इति । ननु द्वित्वे सक्त्यौ पत्यामिति तिलोपप्रसङ्गः । नैवदस्ति । औद्धिच धेरिति न्यास क्रियते । 'पत्यावैश्वर्ये' इति निपातनाद्वाऽधेष्टिलोपाभावः । विशतावित्यत्र सि विशतेर्द्वितीति तिलोपो भवति, नस्तद्विद इति योगविभागान् । तद्विद इत्यत्र सि विशतेर्द्वितीति, न इति आनुवर्तते । द्वित्वे तत्तु नानुवर्तते,

तं—वासेषु स्वाभेदप्रसङ्ग एव न । जस्तोदात्तेष्वपि तेभ्याह—द्वित्व इति । तिस्रप्रत्युक्तं स्वरितत्वं तु वाच्यं तिस्रप्रत्ययप्रहणान् । प्रत्ययाप्रत्ययोरित्येव सिद्धे पुनः प्रत्ययप्रहणेनौपदेशिकप्रत्ययवचन एव प्रहणादिति भावः । अधेरिति । सामान्यापेक्षं आपकमिति भावः । वस्तुतः सङ्केषापुण्य । इदुद्धायां परस्य केरौ । धेः परस्य तु च द्विविधत्वात् । योगविभागविति । तद्विद इति विभज्य तत्र तिस्रविभक्तविति न इति आनुवर्त्य वाच्यभेदेन व्याक्येवमिति भावः । देरित्येवद्विति । तस्य दैवेति लोप इति स्वातन्त्र्येणैवार्थो ननु तद्विद इत्येतदेकवाक्यत्वमेति भावः । अत्र-

अथवा द्विद्विकारः कश्चिन्ने५ । औ द्विच घेः ।

आहो नाऽस्त्रियाम् ॥ ७ । ३ । १२० ॥

कर्ममस्त्रियामित्युच्यते नाऽऽहो ना पुंसीत्येवोच्येत ? का रूपसिद्धिः—
त्रपुणा जतुना । नुमा सिद्धम्+ । नैव शक्यम् । इह हि अमुना ब्राह्मणकुलेनेति
मुभावस्यासिद्धत्वाद्भुस स्यात् । अस्त्रियामिति पुनरुच्यमाने न दोषो भवति ।
कथम् ? वक्ष्यस्येनत्र मु टादेश इति* ।

इति श्रीभवनपन्थलिचिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् । पादश्च समाप्तः ॥

३०—अतद्विताना द्विकरणसामान्यात् । यथैव ह्यभस्य लोपो भवत्येवमतद्विनेत्यपि ।

आहो० । किमर्थमिति आहो ना पुंसीत्युच्यमाने मात्रालाचं भवतीष्टं च
सिध्यतीति प्रश्नः । नुमात्, इकोऽपि विभक्त्यन्त्येन । प्रमुनेति, पुंसीत्युच्यमाने
नपुंसके सामाधो न स्यात्प्रसर्गात्तत्प्राप्तं सुत्वस्यासिद्धत्वाद्भास्ति । न मु टादेश इति ।
टाया आदेशप्राप्त्यामादेश इत्यनेकविभक्त्यन्तसमसाभ्रयेण नाभावे कर्तव्य ने च परतो
दीर्घं गुत्वस्य सिद्धत्वाच्चित्तत्प्राप्तो नाभायो भवत्यनो दार्धो यच्चि 'सुपि चे'ति दीर्घत्वं
न भवतीति सर्वेष्टसिद्धिः ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकुले महाभाष्यप्रदीपे सप्तमस्याध्यायस्य तृतीये
पादे द्वितीयमाहिकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः ।

४०—द्वितानामिति पादे यथाऽतद्विताना टा इत्यादीनां द्विकरणसामान्यात्सिद्धत्वेऽभ्रयेऽपि
टिलोपस्तथाऽतद्विनेत्येऽपि भविष्यतीति तदनुवृत्तावपि न क्षतिरित्यर्थः । कश्चित्तु तद्विताना-
मिति पादः । यथा ह्यमुतपादिनद्वितेऽभ्रयऽपि लोपस्तर्थादावभ्रद्वितत्वेऽपि लोप इत्यर्थः ।
कश्चित्तु तसामर्थ्याद्विभक्त्यन्त्येऽपि दादौ लोप इति कोपम् ।

आहो नाऽ० । मनु 'न मुने इत्यस्य तन्त्रेण नामादे नकारे च कृते कर्तव्ये च सुत्व
वासिद्धमित्यर्थात्तत्प्राप्तं नुमा सिद्धमित्यत आह—भाष्ये—वक्ष्यत्येतदिति । एवं च धातुके-
कवाचयतया सूत्रेऽपि नानावे कृते कर्तव्य चेत्येवार्थः इति भावः । किञ्चैवमस्ती कृत्वा अम्
कुले इत्याणसिद्धिः । न मु न इति सूत्रविषये एवं विभक्तिनिमित्तकारणप्रवृत्तौ सुत्वे तस्य
नकारविषये क्वमपि प्रत्यसिद्धत्वाभावेन विभक्त्यादेवं प्राणसिद्धत्वेऽपि वा परान्वेन
नुमापत्तेरिति सर्वेष्टसिद्धिः ।

इति श्रीशिववत्सुतसत्सर्गभर्तृव्यासोऽमीमहकुले भाष्यप्रदीपोद्घोते सप्तमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाहिकं पादश्च समाप्तः ।

अथ चतुर्थः पादः

एषो चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ ७ । ४ । १ ॥

अथ शिप्रहरणं किमर्थं न चङ्युपधाया ह्रस्व इत्येवोच्येत ? चङ्युपधाया ह्रस्व इतीयत्सुच्यमाने—अलीलवत् अपीपवत्, ऊकारस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वृद्धिरत्र बाधिका भविष्यति* । वृद्धौ तर्हि कृतायामौकार-स्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । नैतदस्ति—अन्तरङ्गत्वादवावादेशो भविष्यति+ । न हीदाना ह्रस्वमाविन्युपधा भवति । तस्मात्शिप्रहरणं कर्तव्यम् ।

प्र०- एषो चङ्युपधाया.० । अथ शिप्रहरणमिति । ह्रस्वप्रहरणमुपधाप्रहरणाच्च चङा शिप्राक्षिप्रो नक्षयन्तानां चङि ह्रस्वभागुपधाऽस्ति । ह्रस्वभूत्या ह्रस्वपरिभाषोपस्थानादत्र उपधाया ह्रस्वेन भाव्यम् । न चित्सुश्रुतेभ्योनामनुपधा । कमिगुप्तोस्तु ह्रस्व एवोपधा । तत्र शावन्तरङ्गत्वादृद्ध्यादिषु ह्रस्वेषु चङ्युपधा ह्रस्वभाक् नास्तीति साध्याचङि यः प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधाया ह्रस्वो विज्ञाम्यत इति प्रश्नः । इतरो यथाश्रुतमभवाचङि यः प्रत्यय इत्यध्याहारो न युक्त इति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादि ह्रस्वो बाधेनेति मत्वाऽऽह—
उपधाया इति । इतरस्तु चङि यः प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधाया ह्रस्व इत्यध्याहारेण सूत्रार्थसंभवादयुक्ताऽन्तरङ्गमाधिति मत्वाह वृद्धिरत्रेति । इतरो ह्रस्वस्यानवकाशतां मत्वाऽऽह—औकारस्येति । नन्वेव वृद्धिरनयिका स्यात् । एतदेव तद्वच्चयत वृद्ध्याऽत्र न भाव्यमभ्युपगम्य तु वृद्धिरुच्यत । वृद्धौ तर्हि कृतायामिति । अपवादत्वाद्धि ह्रस्वो वृद्धेर्बाधक आवादेशस्य चेति भावः । इतरो वाक्याध्याहारेण ह्रस्वस्य सावकाशतां मत्वाऽऽह—ननुह्रस्वेति । इतरो यथाश्रुतसंबन्धसंभवादन्वकाशतामेव मत्वाऽऽह—
नहोशानीमिति । ननु वृद्धिं बाधित्वा भवतूकारस्य ह्रस्वस्तस्मिन्नु कृते बाधितत्वात्मा

प्र०- एषो चङि० । ह्रस्वप्रहरणमिति । ह्रस्वविधानादित्यर्थः । शिप्रेयसमर्पकह्रस्वप्रहरणेन तच्छिप्रपरिभाषोपस्थानमिति यावत् वृद्ध्यादिग्विति । आदिनाऽध्याच, अहोदपदित्वादी युक् च । चङि यः प्रत्यय इति । स च गिरवेति शिप्रहरणमनर्थकमित्यर्थः । यथाश्रुतमिति । अनुपसंज्ञाविशेषणमाधिति भावः । अयमेव सिद्धागमाश्रयः । भाष्ये—ऊकारस्यैवेति । न स्वरीपचक्षित्वादाधिति भावः । नन्वेवमिति । औकारस्य ह्रस्व ऊकारस्तर्हि प्रतिपत्ति-गीतपरिहारायौकारस्य ह्रस्वोऽस्तिवाच्यमयः । अत्र वदन्ति—वृद्धिर्भाष्यमर्थवदेवाभ्यस्य । अत्र प्रवृत्तिरपि पर्यवस्थापेनेति चिन्त्यमिदम् । वृद्ध्याऽत्र न भाव्यमिति आवादेशस्य चेति । वृद्धिबाधश्चेति भावः । अपवादत्वाद्धि । कमेष संस्कारे वृद्धिर्भाषिकाले ह्रस्वाभाष्या चिन्त्यमिदम् । परहस्तकारे तु यद्धं जनये परन्तु भाष्यस्य कसलस्काराभिप्रायेण प्रवृत्तिर्भवति ।

अथ चङ्ग्रहणं किमर्थं न शाबुपधाया इत्येव सिद्धम् ? शाबुपधाया ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने कारयति हारयनीत्यत्रापि प्रसज्येत नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न एवेव ह्रस्वत्व भवतीति यदयं मितां ह्रस्वत्वं आसितम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति — अर्चाकरन्, अजीहरन् । वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति — कारयति, हारयति । तस्माच्चङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

अथोपधाग्रहणं किमर्थम् ?

प्र०—भृद्वृद्धिः । गुणस्तु केन कार्यते ततो गुणेऽप्रादेशे च सिद्धमस्तीत्यत्रिति । नैतदस्ति गुणस्य वृद्ध्या बाधितत्वात् । वृद्धेभ्य ह्रस्वेन । अष्टावसरस्य गुणस्य कृत, पुनः प्रवृत्तिरित्युक्त्वा प्रसज्येत, अदीदपदित्यत्र च ह्रस्वेन पुष्पाप्येत । अपोपवादित्यादौ च नैव ह्रस्वः स्यादिति शिप्रहणं किञ्चन । यदा तु चङ्ग्रहणनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेधस्तदा वृद्ध्या-वादादयो कृतयो पुकि च शिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावाच्चङ्ग्रहणं ह्रस्वभाविनी सभवे-र्त्तति शिप्रहणं न कर्तव्यम् । सूत्रकारेण चङ्ग्रहणनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेधो न कृत इति शिप्रहणं कृतम् । अयेति । मिता ह्रस्वविधानादनेन सर्वत्र शी ह्रस्वो न भविष्यति । प्रयोगदशानामष्टावसरस्याऽऽश्रयितव्यास मत्वा प्रभः । इतरो वचनमन्तरेणोष्टानिष्ट-विभागे दुज्ञान इति मत्वाऽऽह—शाबुपधाया इति । अथोपधाग्रहणमिति । न्याया-न्नालोपिशाशुदित्वमिति निषेधाच्च लिङ्गादुपधाया एव ह्रस्वो भविष्यतीति प्रभः ।

हृ०—ह्रस्वभाष्युपधाया भस्तीकवदित्यादावप्यभावात्तत्राह इत्यर्थमेव इति शिप्रहणं कार्यमिति भाष्यतत्त्वः । परस्परकारेऽपि तत्त्वज्ञानं सिद्धं कृत्वा तन्मूलकवदसंस्कार इति धातुसंज्ञासम-कालमेव वृद्धिरिति तदाथो ह्रस्वेनासम्भवः । एतन्नादीदपदित्याद्यपि चिन्तयम् । अष्टावसर-स्यावधानं शास्त्रे नास्तीत्यसङ्काशेदितम् । अष्टावसरस्येति अत्र शास्त्रे अष्टावसरस्याव-ज्ञाकारे कलाभावात् । गुणाङ्गीकारेऽप्यपीपञ्चदित्यादेरसिद्धिरिति भाष्यायाथो बोध्यः । न त्वस्तीत्यवदित्यसिद्धी तात्पर्यम् । स्वयं बोधान्तरमप्याह—अदीदपदिति अतवकासत्वेना-न्तरावधारकताया एवास्य कल्पनादित्यर्थः । किञ्चानन्तरस्येति न्यायादुक्त एव वाच्यं । स्याज्जु-वृद्ध्यादेरित्यलीकवदित्यादेरप्यसिद्धिर्बोध्यः । यदा त्विति । यदर्थं तदार्थिकं तस्यामेव सूत्रे-णेभिस्तुपसंख्यामिति केन साधयिष्यमाणत्वात्तदनावयवकमिति शिप्रहणम् । एतदुत्तरसूत्रे-केचन एव स्पष्टम् । शिप्रहणं कृतमिति । यदि तु बालोपीत्येतस्यामप्यसिद्धि-परिभाषाया वाच्यं ह्युच्यते तदा सूत्रसत्तेऽपि स्पष्टार्थमेव शिप्रहणमिति विक् । ननु चङ्ग्रह-णाभावे कारयतीत्यत्रापि स्पष्टाह भाह—मितामिति । वचनमन्तरेणोपि । मन्वपुत्रीवा-मित्यर्थः । ननुपधाग्रहणाभावेऽप्यसिद्धिरित्याशयति तस्मात्त भाह—म्यायादिति । येन

शौ चङ्गुपधाग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

शौ चङ्गुपधाग्रहणं क्रियतेऽन्त्यस्य ह्रस्वत्वं मा भूत् । 'शौ चङि ह्रस्व' इतीयत्युच्यमाने अलीलवत् अपीएवत् अन्त्यस्यैव ह्रस्वत्वं प्रमज्येत । नैतदस्ति प्रयोजननम् । अन्तरङ्गत्वाद्वावादेशो भविष्यति । न ह्योदानो ह्रस्वभाष्यन्त्योऽस्ति, अन्त्यो ह्रस्वभाषी नास्तीति कृत्वा वचनादनन्त्यस्य भविष्यति । इहापि तर्हि वचनात्प्रप्नोति—अचकाङ्क्षत्, अववाञ्छत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाश्यात् । केन च नाव्यवधानम् ? कथं न । एतेन पुनः सधा-तेन व्यवधानं भवति, न भवति च । उत्तरार्थं नर्कपधाग्रहणं कर्तव्यम् । लोपः

प्र०—चङ्गुपधाग्रहणमिति । असन्नुपधाग्रहणेऽन्तरिभाषोपधानावचाऽङ्गस्य विशेष-त्वात्तन्तस्याङ्गस्य ह्रस्वो विनीयमानोऽलोऽन्त्यस्यैवन्त्यस्य स्यात् । नृ इ अत इति स्थित ऊकारस्य ह्रस्वत्वप्रसङ्गः । नृद्विरश्च बाधिका भविष्यतीति पूर्ववत्सर्वमपानुपञ्जनीयम् । न्यायश्रुत्युक्तये स्वल्पमभिधानुमाह—नैतदस्तीति । इतरो ह्रस्वं निरयकादात्वाद्भ्र-ङ्गाया बाधकं सत्त्वाऽऽह—न तर्हिदानीमिति । इतरो विशेषणविशेष्यभावे कामचारा-दङ्गताज्जिरोप्यत—अङ्गस्य यत्र तत्र स्थितत्वाच्चो ह्रस्वो भवतीत्येवं विध्यन्तराशयपि न बाधितानि भवन्ति ह्रस्वश्च सावकाशो भवतीति सत्त्वाऽऽह—अन्तो ह्रस्वभाषीति । अङ्गस्यति चाव्यवधानावधानदलोऽन्त्यस्यैवन्त्यस्योपधानाभावः । यत् नाव्यवधानमिति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्यति पारभाषापरधानाद्येन शब्देनावश्य व्यवधानं तेन व्यव-हितेऽपि काय विज्ञायमानमन्वव्यवधानं न प्रकरोत । एतदङ्गस्या ह्यज्जिरोप्यते शौ परतोऽङ्गस्य योऽस्तीति सप्तम्यादकयणेऽव्यवधानमवश्यभावेत्वाद्वाधीयते । एकस्मिन्नु विषयेऽन्त्यसद्विज्ञानन्त्यसद्विज्ञयोर्ह्रस्वभावोत्तरसंभवादनन्त्यवधिकारेऽन्त्यसद्विशस्यैव ग्रहण-

उ०—नाव्यवधानमिति ग्यावादिषधेः । निषेधेन ज्ञापकेनान्वानाऽपकर्षः । ग्यावादिष-धव्यवहितस्यावृत्तिरिति बोध्यम् । असर्तामि । पूर्व चाल्लवविरपत्रैव स्यात् । अपीएववि-त्यादी तु न स्यादिति भावः । पूर्ववदिति । अपरकादात्वादृष्ट्यादेर्वाचक ह्रस्वत्व स्यादिति भावः । एतत्पूर्ववदेवमुक्तमित्यस्य । मन्वेनं तदनुपपन्नैव सिद्धे नैतदस्तीति मायं व्यर्थमत आह—न्यायेति । येन नाव्यवधानमित्यादेश्यावस्य ऋणपत्रये—ननुपादनाय । अन्वत्—इहापि वचनादित्यादि वक्तुमुक्तमप्याहेत्यर्थः । भाष्ये—अन्तरङ्गत्वाद्वावादेशो भविष्यतीति । ह्रदावावादेशो भविष्यतीत्यर्थः । अलोऽन्त्यपरिभाषार्थं सत्यां कथमममयस्य स्यादन भाह—इतर इति । अव्यवधानमिति । स्यात्वे विज्ञातस्य हि सोऽभ्युत्तहार इत्यर्थः । ननु नावि-त्येवमाङ्गविशेषणादेव न्यायोऽङ्ग नाव्यवधानावधानावचाऽह—एतदङ्गस्या हीति । उप-धाग्रहणाकरणजावधानुरोधेन निपरस्माज्जसंबन्धिनोऽप ह्रस्वार्थः कश्चित्त ह्रस्वभिमानः ।

पिबतेरी चाभ्यासस्य [४] उपधाया यथा स्यात् । अपीप्यत्, अपीप्यताम्, अपीप्यन् ।

अथेह कथं भवितव्यम्—मा भवानटिटदिति, आहोस्विन्मा भवानाटिटदिति । मा भवानाटिटदिति भवितव्यम् । ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति ? द्विर्वचने कृते परेण रूपेण व्यवहितमिति कृत्वा । इदमिह संप्रधार्यम्—द्विर्वचन क्रियतां ह्रस्वत्वमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? परन्वादध्रस्वत्वम् । नित्यं द्विर्वचनम् । कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । एवं तन्नाचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति—द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं वलीय इति यदयमोणिमृदितं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? कदिन्करण एतत्प्रयोजनमृदितां नेति* प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि चात्र पूर्वं द्विर्वचन स्याददिकरणमनर्थकं स्यात् । द्विर्वचने कृते परेण व्यवहितत्वादध्रस्वत्वं न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं वलीय इति तत्त ओणिमृदितं करोति । तस्मान्मा भवानटिटदित्येव भवितव्यम् ।

उपधाह्रस्वत्वे ऐर्णिच्युपसंख्यानम् ॥ २ ॥

प्र०—मिति परिहारो नोक्तः । अपीप्यमिति । अलोऽन्त्यस्थेति युक्तो लोपप्रसङ्गादुत्तरार्थमुपधाग्रहणम् । ननु ह्रस्वपदाद्यो लोपो विज्ञायमान उत्तर्गदेशत्वापवादानामुपधाया एव भविष्यति । नैतदस्ति । ह्रस्वपदाऽन्त्यपरिभाषोपस्थानावहेन चाचो विशेषणानुक्तं यदुपधाया ह्रस्वः स्यात् लोपविधौ तु पिबन्तिस्त् स्थाने पप्रया अन्त्येऽल्पापवादारादम्यस्यैव लोपः स्यात् । भिन्नदेशाच्चपुस्तर्गपदानीं दृश्येत् यथा शप्भगौ । काकचौ सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायाद्विभक्तदेशाऽप्यपवादो वत्सगं बाधनं यदि तर्गचरार्थमुपधाग्रहणं तत्रैव वक्तव्यमात्रं लोपः पिबन्तीवाभ्यासस्येति । नैतदस्यन्तगङ्गमपि युक्तमनवकाशत्वात्तालोपो बाधेत । उपधाग्रहणे त्वन्तरङ्गत्वात्कृति कृत आकारस्योपधाया लोप इति न कश्चिदोपः । अथेहेति । न्यायप्रयोगविरोधात्प्रभ. । स एव प्रष्टा न्यायाशयेणाऽऽह—मा भवानाटिटदित्येवमिति । इतरो वक्ष्यमाणलिङ्गावष्टम्भेन पूर्यति—ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवतीति । एवं तर्हिगति । ज्ञापकात्पूव ह्रस्वः पश्चाद्द्विर्वचनमिति ।

उ०—अप्यस्यार्थाशङ्क इति ताकादृशत्वादियमेकदेशयुक्तिः । नोक्त इति । तस्या प्रत्याख्यातत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । लोपविधौ स्त्विति । तन्नाच्परिभाषोपस्थितत्वादित्यर्थः । स्थाने चष्टया इति । तस्या एव युक्तत्वापत्तिरिति भावः । भिन्नदेशादिति । स्वावपहयस्योऽन्त्यपरिभाषाऽन्त्याशयेति भावः । ननु भिन्नदेशत्वे बाध्यबाधकभावो न स्यादत आह—सत्यपीति । दृष्टादृष्टान्तरम्भो विरोधमाह—न्यायेति । अद्विद्वदिति प्रयोगो दृश्यते, न्यायेन त्वादिद्विद्वि प्राप्नोतीति विरोध इत्यर्थः । ननु हुतायां वृद्धौ निरूप्यत्वाभावालोपो न स्यादत आह—

उपधाह्रस्वत्वे ऐर्णिच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवी-
वदद्दीणां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? शिचा व्यवहितत्वात् ।
शिलोपे कृते+ नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्वावाद्यव्यवधानमेव । प्रतिपि-
ष्यतेऽत्र स्थानिवद्वावश्चरुपरनिर्हासे न स्थानिवदिति* । एवमप्यलोपिनां
नेति+ प्रतिषेधः प्राप्नोति । वृद्धौ* कृतायां लोपस्तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति । इदमिह
संप्रसार्यम्—वृद्धिः क्रियतां लोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाद्बृद्धिः ।
नित्यो लोपः । कृतावामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि । अनित्यो लोपः ।
अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यन्यस्याकृतायां शब्दान्तस्य च प्राप्नुवन्विधिर
नित्यो भवति । उभयानित्ययोः परत्वाद्बृद्धिः । वृद्धौ कृतायां लोपस्त-
न्नाग्लोप्यङ्गं भवति । एवं तदाचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति वृद्धेल्लोपो वलीयानिति
यद्यमग्लोपिना नेति प्रतिषेध आस्ति, नेतदस्ति ज्ञापकम् । अस्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् । किम् ? यत्र वृद्धावपि कृतायामगेष लुप्यन्ते—अत्यर-
राजन् । यन्निर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति । इतरथा ग्लोपिनां नेति श्रूयात् । एवं

प्र०—क्रमः । कृतायामपीति स्थानिवद्वावात् । एष तर्होति, सर्वत्राको वृद्धौ कृताया-
मैकारोकारयोलोपो न त्वक* । अत्यरराजदिति । राजानमनिकान्तवानिति प्रातिपदिका-
द्वात्वे इति शिचि कृतऽत्र उपधाया इति वृद्धौ कृतायामगेष लुप्यन्ते । यत्तर्होति ।
प्रत्याहारग्रहणादिज्ञातृवविप्रतिषेधेन लोपो भवति । ननु प्रत्याहारग्रहणे स्वात्मिनसाह्व-
यसत्त्वमन्, तस्मिन्साह्वयजुगोमन् इत्यादौ वृद्धिप्रसङ्गाभावात्पे हेत्यनिषेधार्थं स्यादिति
कथं ज्ञापकमिति चिन्त्यमेतत् । अत्राऽऽहुः । अनभिधरनादिराजत्र नाम्नीति भाष्यकार-
स्याभिप्रायः । एष तु ज्ञापकेन लोपस्य वलीयस्ये यदुक्तं हलिकस्योरदन्तत्वनिपातनं
सन्वद्वावप्रतिषेधार्थमिति तद्विरुध्यते असत्यप्यत्वनिपातने वृद्धि बाधित्वेकारस्य लोपे
सति सन्वद्वावस्याप्रसङ्गादनामित्य ज्ञापकत्वमत्वनिपातनमुक्तम् । ज्ञापकाभयत्वं तु
श्रूयायः । पदुमाह्वयदपपटपित्यादावकृताया वृद्धौ लोपे सति सन्वद्वावस्य प्रसङ्गाभावात् ।

उ०—स्थानिवद्वावादिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । लोपसामान्यं वृद्धे पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यनेन
ज्ञाप्यते । अत एव स्त्रीपुंसभ्यां कस्येदितिसूत्रस्य भाष्यं संमच्छते । एिजत्र नास्तीति,
लुप्येवैकमकविधानमित्यर्थः । विरोधं परिहरति—अनामित्येति । श्रूयाय इति । वस्तुतस्तु
सूत्रभाष्यसंमतपक्षमेव विकल्प एव तात्पर्यम् । तत्र लक्ष्यानुरोधाव्यवस्थेति तात्पर्यम् ।
अथवेत्यादिना न पूर्वोक्तस्य त्यागः किन्तु प्रकृतविषये समाख्यभारमित्येव, पूर्वोक्तार्थस्य वचन-
प्रत्याहारग्रहणं करोति । इतरथा ग्लोपिनां नेति श्रूयात् । एवं

वा वृद्धेलोपो वलीयाविति । अथवाऽऽभ्यते पूर्वविप्रतिषेधो रयलोपाविवक्ष्य-
रगुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति+ । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यमिति ।

नागलोपिशास्वृदिनाम् ॥ ७ । ४ । २ ॥

अगलोपिप्रतिषेधानर्थक्यं च स्थानिवद्भावात् ॥ १ ॥

अगलोपिप्रतिषेधानर्थकः । किं कारणम् ? स्थानिवद्भावात् । स्थानिव-
द्भावादत्र ह्रस्वत्वं न भविष्यति । यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो
वक्तव्यः । कः स्थानिवद्भावो नास्ति ? यो हलचोरादेशः—अत्यराजन्* । किं
पुनः कारणं हलचोरादेशो न स्थानिवदिद्व्युच्यते ? अजादेशः स्थानिवदिद्व्यु-

च०—अथ चेति । इति कस्योक्तत्वनियान्तमेव ज्ञापकं लोपान्तपूर्वं वृद्धिर्भवतीति । शिलोपस्तु
वाचनिकेन पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धेः पूर्वं भवति । एव वदुमास्त्यदपपटदिति सन्नद्भाव-
प्रत्यङ्गात्प्रत्याहारप्रत्यङ्गसंवेद ज्ञापकमाधवर्त्तयाम् । नत वृद्धेः प्रायलोपो विधेयः ।

नागलोपि० । अगलोपीति । मानामाख्यदममालदित्यादौ दिगोपस्य स्थानिवत्त्वाद-
नुपधात्वात्प्राप्तिरेव ह्रस्वस्य नास्तीति प्रतिषेधोऽनर्थकः । ननु प्रतिषेधस्तत्र स्थानिवत्त्वं
किमुपधात्वच्यवपरनिर्वाहस्तुल्येति, नैतदस्ति । यदर्थः स प्रतिषेधस्तस्य शेषेणान्युप-
संख्यानमित्यनेन साधितत्वाज्ज वक्तव्यम् । हलचोरादेश इति । यथा अनुधातुरकच् चेत्या-
देशो समुदायेऽवयवस्थानादेशत्वादयो रपरत्वं न भवन्ति—संस्थानाकाराणि, तथा समु-
दाये स्थानिव्यवयवस्थानित्वावजादशत्वाभावाज्जाति स्थानिवद्भावः । किं पुनरिति ।
अवयवान्तकत्वात्समुदायस्य तस्मिन्स्थानिव्यवयवानामपि स्थानिवत्त्वादजादेशत्वान्न्याय्य
एव स्थानिवद्भावः । तथा खट्वश्च इति अस्थानिकत्वाभयमणो रपरत्वं भवतीति भावः ।
इतरः पूर्वोक्तेर्नाभिप्रायेणाऽऽह—अजादेश इति । इतरस्त्वनुमीयमानोऽवयवा-

उ०—अथ जीव इत्याह—एवमिति । भाष्ये—तस्मादुपसंख्यानमिति । यत्तु न्याहृति-
निर्देष्टव्येति, तच्च, ज्ञानः, पीवापद्याभावेन चदपर इति किञ्चिज्ज्ञानाव इति किञ्चिज्ज्ञानाव इति किञ्चिज्ज्ञानाव
जातः । किञ्च तदाभयजे विषयस्तत्तदा एव कार्यधस्तुम् इति सूत्रं आकर इति वा वृद्धादी-
नामन्तराहृत्वं प्राप्नुकम्, अनेकविधकरणस्य ज्ञापकस्य च भव्येतेत्याहुः ।

नागलोपिशा० । अनुपधात्वारिति । ह्रस्वभाविन उपधात्वाभावादिपर्यः ।
यदर्थे इति । यच्च प्रकृतिकमन्तरार्थः । कस्मात्परं तु नास्त्येव, तस्य तथाप्ययोगानभिधा-
कारम् । एतदेव च्चवसिधुमन्त्रेदमुक्तव्यम् । तथा कस्मैवमिदमेवेति तावदेकम् ।
अवयवस्थानादेशत्वादिति । समुदाये गुणभूतत्वादिति भावः । भाष्ये—‘किं पुनरित्यादि-
स्थानिवदिति’ इत्यस्माद्वाहः । उच्यते इत्याहुः । अवयवानामपि स्थानित्वादिति ।
गुणानामपि प्रभावकार्यविराधेन कार्यप्रवृत्त्यङ्गीकारादिति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह—

व्यते* न चायमत्र एवाऽऽदेशः । किं तर्हि ? अत्रान्यस्य च । आग्लोपिनां
नेत्यपि तर्हि प्रतिषेधो न प्राप्नोति । किं कारणम् ? आग्लोपिनां नेत्युच्यते न
चात्राग्लोप्यते । किं तर्हि ? अत्र चान्यश्च । योऽत्राग्लोप्यते तदाश्रयः प्रति-
षेधो भविष्यति यथैव तर्हि योऽत्राग्लोप्यते तदाश्रयः प्रतिषेधो भवत्येवं योऽ-
त्राग्लोप्यते तदाश्रयः स्थानिवद्भावो भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदाग्लो-
पिनां नेति प्रतिषेधं नास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य इति उत्तरं स्थानिवद्भावो न
भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? यथासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तं-
तत्र वक्तव्यं भवति । यद्येनज्ज्ञाप्यते आदीभ्यतेरादीवक्तुः, आवेवयतेरावेवक्तुः—
वीवर्त्यथोद वीवर्त्यथो. [७. ४. ५३] इति लोपो न प्राप्नोति । इह च यत्प्र-
लुनीद्यत्र तिङ् चोदात्तवति [८. १. ७१] इत्येष स्वगो न प्राप्नोति ।

प्र० श्रितितय स्थान्य देशभाव इति मन्वाऽऽह आग्लोपिनामिति । इति उत्तरमिति ।
पञ्चपात्रामित्यर्थः पञ्चपात्रमिह इति । तस्य शेषं सयोगदिलोपलक्षणत्वेति वक्तव्य-
मेव । यदा ज्ञापकज्ञापिता विधयोऽनित्या इति लघोणादिलोपलक्षणत्वेपु स्थानिवद्भावो
भवत्येव । अत्र परस्मिन्नित्यत्र विचारितं हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विशेषितिलोप
एकादेश इति तत्र निगोले हलचोरादेशो न स्थानिवदिति । इह तु प्रतिषेधवचनमर्थो-
न्तरज्ञापनाद्योक्तमिति अन्यविरोधस्त्वस्मान्वावाक्येण हलचोरादेशो न स्थानिवदित्यय
पञ्च पात्र इह त्वभ्युपेत्य स्थानिवत्त्व ज्ञापकत्वमाश्रितम् । शिष्यबुद्धित्व्युत्पादनाया-
ध्विताऽपि पक्ष कश्चिदुपन्यस्यन् इत्येवं विरोधः परिहृत्यः । आग्लोपग्रहणसामर्थ्याच्च
समुदायलोपोऽप्यग्लोप आधीयते । केवलाग्लोपे प्रतिषेधस्याऽऽनर्थक्यम् । स्वत्वर्थं
इत्यत्र त्वेक पक्षपरचेरित्ययत्रात्रैव शब्देन चोचितादिति रपरार्थं प्रवर्तते । तदुक्तम्—यो
ह्यभयो पञ्चानिविष्टयो स्थाने भवति तन्मन्वाऽऽनर्थक्यतरलोप्यपदेशमिति । आधीयक इति ।
वागी शिच् । वागीवेवीटामिति गुणवृद्धिप्रतिषेधस्ततो श्वुलि शिलापे कृते तस्य स्थानिव-

उ०-तथा चेति । अनुमीयमान इति । समुदायज्ञापकत्वमाश्रित्यर्थः । नमित्तं उत्तरं
स्थानिवत्त्वानुज्ञापनेऽपि त्वत्वे कथं स्थानिवत्त्वमाश्रितं भाह—पञ्चपात्रामित्यर्थे इति ।
आर्थान्तरज्ञापनायेति । तद्विकल्पार्थान्तरत्वार्थः । इह त्वभ्युपेयेति । एवं चेह भाष्यं
प्रोक्ष्येति भाषः । अस्मिन्पक्षाश्रयत्वे कलमाह—शिष्यबुद्धीति । आग्लोपिनां नेत्यपि तर्हि
शामोतीकारण्य एकदेशदुर्लभित्वं भाष्यमिति तत्रम् । प्रकृतेऽग्लोपेऽप्यग्लोपित्वाश्रयजे
बीजमाह—आग्लोपिग्रहणसामर्थ्यादिति । आनर्थक्यमादिनि । मास्वमायवदममालदिप्या-
देरनभिधानमिति भावः । जेनचि विभक्त एव त्वत्वे इति बोध्यम् । स्वत्वर्थं इत्यादौ
रपरलोपपत्तिमाह—स्वत्वर्थं इत्यत्र त्विति । स्थानिवद्भावोभावादिति । इति उत्तरम्

भाणिहेठिलोपयः । अचकाणत्, अचीकणत् । अराणत्, अरीरणत् । अश-
माणत्, अशिभणत् । अवभाणत्, अवीभणत् । अजिहेठत्, अजीहिठत् ।
अलुलोपत्, अलूलुपत् ।

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ७ । ४ । ६ ॥

इह अवदिग्ये अवदिग्याते अवदिग्यिरे दिग्यादेशे कृते द्विवचनं प्राप्नोति ।
तत्र साम्यासस्येति वक्तव्यम् । ननु च द्विवचने कृते साम्यासस्य दिग्यादेशो
भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् ?

दिग्यादेशस्य परत्वात्साम्यासस्याऽऽदेशवचनम् ॥ १ ॥

दिग्यादेशः कियतां द्विवचनमिति परत्वादिग्यादेशेन भवितव्यम् । तत्र
साम्यासस्येति वक्तव्यम् ।

एवं तर्हि दिग्यादेशो द्विवचनं बाधयते । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् द्विवचनं
प्राप्नोति ।

प्र०— दयते० । दिग्यादेशे कृत इति । यद्यपि प्राप्ते द्विवचने दिग्यादेश आरभ्यते
तथाऽपि बाध्यबाधकभावे त्रैलोक्यं वा लक्षणं वा लक्षणेन बाध्यते लक्ष्यं वा । तत्र यदा
द्विवचनशास्त्रं दिग्यादेशशास्त्रेण बाध्यते तदा दिग्यादेशो कृत नास्ति द्विवचनप्रसङ्गः ।
यदा तु लक्ष्यं बाध्यते तस्य द्विवचनं दिगिना बाध्यते दिगेस्तु तत्प्राप्नोति साम्यास्यवधि-
तत्त्वान् । ततश्च यथा चक्षुषाविद्यादौ कथाभादेशे कृते द्विवचनं भवत्येवं दिग्यादेशे कृते
प्राप्नोति । साम्यासस्येति । तेन कृत द्विवचने दिग्यादेशो नच पुनर्द्विवचनं भवति सकृत्प्र-
वृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वान्, साम्यासप्रवृत्त्यासामर्थ्याच्च ननु चेति । पूर्वविप्रति-
षेधात्कस्यमिदं प्रवृत्त्यासप्रवृत्त्यादिति भावः । न सिध्यतीति । विप्रतिषेध परं कार्य-
मित्यस्मिन्त्वयवस्थाहेतौ सत्येव क्रमो दुर्लभः । तत्र द्विवचनस्थावकाशः पपाचेति । कृते
द्विवचने दयतिसङ्गत्वाद् दिग्यादेशस्य । अकृत तु द्विवचन उभयप्रसङ्गे परत्वादिग्यादेशः ।
एवं तर्हीति । नाप्राप्ते द्विवचन दिग्यादेशस्याऽऽरम्भान् । इतरथादुमुद्धिपरीक्षार्थं विप्रति-

ख०— दयतेर्दिगि० । लक्ष्यमिति । विषेधं कार्यमित्यर्थः । नास्ति द्विवचनेति । साम्यास्य बाधि-
तत्वेन पुनःप्रवृत्त्ययोगादिति भावः । तस्य द्विवचनमिति । दयतित्यर्थः । लक्ष्यमेवास्त्यभावे
इति भावः । तत्र वृत्त्यासमाह—ततश्च यथेति सकृत् प्रवृत्त्येति । आदेशकृतलक्ष्यमेवात्राश्रयणा-
मिति भावः । तत्र मानमाह—साम्यासप्रवृत्त्यादिति । नो हेतौ । ननु परत्वादिग्यादेशे कथिते पुनरेवं
तर्हीत्यादिना तत्त्वभेदं पुनरुक्तमत आह—नाप्राप्त इति । कृते द्विवचन आदेशस्यावकाश इति

पुनःप्रसक्त इति चेदमादिभिस्तुल्यम् । पुनःप्रसक्त इति चेदमादिभिस्तुल्य-
मेतद्वचति* । तद्यथा, अमादिषु कृतेषु पुनःप्रसक्ताच्चाशीलुगुणो न भवन्ति ।
एवं दिग्यादेशे कृते पुनःप्रसक्ताद् द्विवचनं न बाध्म्यति । अथवा विप्रतिषेधे पुनः-
प्रसक्त इत्युच्यते, विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोरिह पुनरेवकाशो दिग्यादेशो
द्विवचनं बाध्म्यते । यदि तर्ह्येवकाशा विषयो बाधका भवन्ति—बभूव
भूभावो- द्विवचनं बाधेत । सावकाशो भूभावः । कोऽवकाशः ? भविता
भवितुम् । इह तर्हि चङ्क्षिडः स्यान्ना तिति [२. ४. ५४; ५५] इति

प्र०-पेक्षाप्रयेण सकृद्गता इत्येवं दिग्यादेशो द्विवचनस्य त्वया बाधक उक्त इत्यारोह्य
कथयसि—पुनःप्रसक्तविज्ञानादिति । इतरोऽप्यभ्युपगम्य तावद्विप्रतिषेधं सकृद्गता
इत्याभित्याऽऽह—पुनःप्रसक्त इति चेदिति । यथा यूयं आह्वयकुलानि युवा त्वमित्य-
भादेशे कृत शिशीलुको न भवन्त्येवं दिग्यादेशे कृत द्विवचनाभावः । इदानीं न्याय्यं
परिहारमाह—अथवति । कचित्पाठः—तैष युक्तः परिहारो विप्रतिषेधे पुनःप्रसक्त
इति । योऽयं सक्तुत्सार्थस्य दिग्यादेशो द्विवचनं बाध्म्यते इत्यस्य त्वया परिहारोऽ-
भिहितः पुनःप्रसक्तविज्ञानाद् द्विवचनं प्राप्नोतीति स न युक्त इत्यर्थः । अनवकाशो
दिग्यादेश इति । पुन सामान्यविशेषभावमनाभिर्योभयो सावकाशत्वमुक्तम् । इदानीं
सु सामान्यविशेषाभयेण नाप्राप्ते द्विवचन आरभ्यमाणस्य दिग्यादेशस्यापवादत्वमुच्यते ।
यदि तर्हीति । नन्ववश्यमनवकाशेन बाधकेन भाव्यम् । अन्यथा न कश्चिद्बाधकः
स्यात् । एवं तर्ह्येवकाशाभिमतता अनवकाशा इत्यर्थो विवक्षितो नैवायमनवकाशः ।
कृतऽपि द्विवचनं प्रदूषयति तात् । अथ पुनरेवमवश्यमनवकाशत्व मन्यसे तदा सत्य-
दोषप्रसक्तः ; बभूवति । अस्तेभूगिति भूभावः । सावकाश इति । यत्र द्विवचनाभावः ।
इह तर्हीति । आचक्ष्यावित्यत्र कृतऽपि द्विवचने क्त्वान्न प्रवर्तनादनवकाशात्त्वभावो

प्र०-त्वयुक्तम् । यस्मिन्मन्त्रे प्राप्ते यद्वारभ्यते तत्तस्य बाधकमित्येव सिद्धान्तः । तद्विप्रति-
षेधे चादिताभ्यांभाव एव बाधकत्वमिति बोध्यम् । तर्हि पुनःप्रसक्तेर्यावन्निमित्तप्रत्या-
संगतिमात्राऽऽह—इतर इति । पूवं सामान्येति । असंभव एव स बाधकप्रयोजक इति
वार्तिकप्रते बाधकावस्थापकतया तमनाचित्वेत्यर्थः । प्रतिकल्प्यं कल्पनाभेदादित्यर्थः । द्विवचना-
वकाशः यथाचेत्युक्तित्वप्र एवे वासङ्गता । एतद्विषयद्विवचनसमाप्तीबाधकाभावाप्रतीक साव-
काशत्वस्यात्र प्राप्ते वक्तव्यत्वादिति भावः । इदानीं त्विति । सर्वपि संभवे बाधनं भवतीति
भाष्यस्त इत्यर्थः । कृतऽपि द्विवचन इति । एवं चिन्त्यम् । उक्तरीत्या तद्वचनमाह—
अथ पुनरेवमिति । क्त्वानादेशोऽपि सावकाशाभावात् दर्शयति—आचक्ष्यावित्यत्रेति ।
वास्तवमर्थमाह—एदा त्विति । अथमेव सिद्धान्त इति बोध्यम् । 'भूभावकावकाशत्वाच्च' इति

स्याद्विर्वचनं बाधेत । इह चापि बभूवेति यदि तावत्स्थाने द्विर्वचनं भूभावः सर्वादेशः प्राप्नोत्यथ द्विःप्रयोगो द्विर्वचन परस्य भूभावे कृते पूर्वस्य श्वरणं प्राप्नोति । नैष दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्राऽऽर्धधातुकसामान्ये भूभावे कृते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ।

अतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ ७ । ४ । १० ॥

संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थम् ॥ १ ॥

संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यम् । किमर्थम् ? कृञर्थम् । इहापि यथा स्यात्—सञ्स्वरतुः सञ्स्वरः । यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन । इहापि सञ्स्वरतुः सञ्स्वरः, संयोगोपधस्येत्येव सिद्धम् ।

प्र०—यदा तु येन नाप्राप्तिन्यायेनानवकाशत्वमभ्युपगम्यते तदा स्यादपि कृते द्विर्वचन-
प्रसङ्गः । सर्वादेश इति । स्थानिवद्भावात्सिद्धयेन ग्रहणात्कार्यकृतत्वाच्च पुनर्द्विर्वचना-
भावादित्युपासिद्धिः, पूर्वस्य श्वरणमिति । अयं दोषो नोत्सर्गापवादपक्ष उपात्तो
भूभावस्यावकाशदर्शनेनोत्सर्गापवादभावनिराकरणात् । द्वयोस्तु सावकाशयोः परत्वाद्
द्विर्वचने कृते बभूवेति न सिध्यतीति प्रतिपादनम् । तत्राऽऽर्धधातुकसामान्य इति ।
द्विर्वचननिमित्तस्य लिटोऽनुपजातत्वादस्य विप्रतिषेधे पूर्व भूभावः पञ्चाक्षरिणि परस्यो
द्विर्वचनमित्यदोषः । यो यतः प्राप्नोति, विषयसप्तमीकाल ज्ञापितम् । यथाश्चिधावपि
विषयसप्तम्याप्रीयस इति येन नाप्राप्त इत्यस्य न्यायस्यानवसारात्कृञ् स्यादपि द्विर्वचनं
भवत्येव । दिग्वादेशे तु लिटोति परसप्तमाभयणान्नाप्राप्तं द्विर्वचने दिगिरार-
भ्यमाणस्य बाधते ।

अतश्च० संयोगादेरिति । इहाङ्गाधिकारादङ्गं संयोगायाभीयते न च 'स्कृ'
इत्येवदङ्गं संयोगादि भवतीति भावः । उपधाग्रहणं संयोगस्य देशविशेषोपलक्षणम्-

उ०—परत्वाद् द्विर्वचनं तदाऽप्यभिधमिति । भाष्ये—यदीति । तदन्वयमाह—स्थानिवद्भावा-
दिति । तदेव दर्शयति—अयं दोष इति । भाष्ये—परस्य भूभावे कृत इति । नागर्थक
इति परिभाषायामन्यथासंचिकार इत्युक्त्याऽभ्यसत्त्वानर्थकत्वेऽप्युत्तरस्य उपायार्थकत्वे माना-
भाव इति भावः । सप्तमाभ्यसहितमाश्रित्य सर्वप्रार्थनवर्जनेन तत्त्वार्थे मानाभाव इति
साधयेत् । फलमिति । तत्र अभ्यसितादी न्यस्य भवति । परसप्तम्याभयणादिति । सप्तमा-
पुरोधेन कश्चापरसप्तमी कश्चिद्विषयसप्तमीत्यर्थः । द्विर्वचने तु परसप्तमेवेति भावः ।

अतश्च सं० । मनु 'चक्र' इत्यत्र 'स्कृ' इत्यस्य संयोगादित्वात्सिद्धपरत्वात् किं संयोगो-
पधग्रहणेनेत्यत आह—इहेति । नञ्चलमात्रस्यापधात्वेन संयोग उपधा यस्येति सामाना-
धिक्यस्य अनुपपन्नमत आह—उपधाग्रहणमिति । अत्र पक्ष उपधाग्रहणो गीतः । उत्तरत्र

भवेत्सिद्धं सस्वरतुः सस्वररिति । इदं तु न सिध्यति संचस्कृतुः संचस्कुरिति । किं कारणम् ? सुटो० बहिरङ्गत्वान्वात् । बहिरङ्गः सुट्, अन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । संयोगादिग्रहणे तु क्रियमाणे सयोगोपपद्ग्रहणमन्यार्थं विज्ञायते ।

ऋतो लिटि गुणाञ्जिगति वृद्धिर्विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

ऋतो लिटि गुणाञ्जिगति वृद्धिर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन* । ऋतो लिटि गुण-
स्वावकाशः—सस्वरतुः सस्वरः । निगति वृद्धेरवकाशः—स्वारकः ध्वारकः ।
इहोभयं प्राप्नोति—सस्वार दध्वार । निगति वृद्धिर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥

अथवा पुनःप्रसङ्गाद् गुणे कृते एषत्वे चात उपधायाः [७. २. ११६]
इति वृद्धिर्भविष्यति । नैष युक्तः परिहारः । पुनःप्रसङ्गो नाम स भवति यत्र

प्र०—स्मात्प्रसङ्गोपधासङ्गाविधानात्संयोगस्योपधात्वासंभवान् । अथवा संयोगव्यवेसयोग—
इत्यदो वर्तते सम्प्रोपधात्वमस्येव । बहिरङ्गः सुटिगति । पूर्वं धातु साधनेन युज्यते यथा-
दुपसर्गस्य साधनं हि क्रिया निर्वर्त्ययति तामुपसर्गो विदिनष्टि न चासिद्धस्य विशेषणं
सर्वमर्थो भवति सुट्का-पूर्वं इत्यत्र तूर्त्वं पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति । एव च सुटोऽ-
न्तरङ्गत्वात्सिद्धो गुण इति नार्थ उपसर्गधानेन । संस्कृष्यष्ट सस्क्रियस इत्यत्र सिद्धगुणयोः
प्रतिविधेयम् । कनन्यार्थमिति । कृष्यर्थमेवेत्यर्थः । तत्र वचनादसिद्धत्वं वाच्यते ।
यथाऽन्यत्रोक्तमात्रात्सिद्धत्वं यथा रोहत्वं इति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन हेति । अन्तु
परविप्रतिषेधेन गुणस्मिन्कृते वृद्धिर्भविष्यति । अनाभित्य लक्षणभयं च वृद्धिमेक-
त्वेनाऽऽभित्यैवदुष्टम् । पुनःप्रसङ्गो नामेति । वाचोयुक्तिरेवेयं न संगच्छते लक्षणद्वयस्य
परस्परप्रतिषेधादप्रवृत्तौ प्रामाथां विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यनेन परस्मिन्कार्ये विहिते

स०—संयोगाद् इति विशेषः । साधनेन । तत्रयुक्तकार्येण लिखादिना । एवं च तावत्पेव
निमित्तसङ्गात्वाद् गुणप्रसिद्धन्तरङ्ग एवाहुपसर्गोपसर्गसंयोगः सुट् बहिरङ्ग इत्यर्थः । साधनम् ।
तत्रयुक्तकार्यम् । क्रियां निर्वर्त्ययति—बोधयति । पदस्यैवाभेदोपधात्वादित्यर्थः । न चासि-
द्धस्य—सम्प्रोपधुपस्थितत्वा । उपसर्गोपेति । तदुपसर्गोपेतित्यर्थः । एव हि तत्र भाव्यं एवं
धातुपसर्गोपेति न सारम् । एवं धातुः साधनेन युज्यते यथादुपसर्गेण । सर्वमेवमेव ।
यत्त्वसौ धातुपसर्गोपसर्गसंयोगमन्तरङ्ग एवाहु धातुः साधनेन युज्यते । एवं च सुट्
सर्वमर्थोपसर्गोपसर्ग इति । एव चेति । संयोगादित्यविज्ञानेन संयोगादिप्रत्ययेन गुणसिद्धेरिति
भावः । प्रतिविधेयमिति । तत्र च सुट्कादिति सूत्र इत्यम् । निगम्यतेति । न च
आम इति सूत्रे गुणे कृते उपधावृद्धिर्भवेति प्रत्यग्रहणेन आपनाहोपः तत्र च वृद्ध्याव-

तेनैव कृते प्राप्नोति तेनैव चाकृते । अत्र खलु गुणो कृते स्वरस्वे चात उपधाया
इति वृद्धिः प्राप्नोत्यकृते चाचो ञ्णिनीति । तस्मात्सुष्ठुच्यते 'कृतो लिटि गुणा-
ञ्चिन्ति वृद्धिर्विप्रतिषेधेने'ति ।

शृङ्गप्रान् ह्रस्वो वा ॥ ७ । ४ । १२ ॥

किमर्थं ह्रस्वो वेत्युच्यते न गुणो वेत्युच्येत ? तत्रायमप्यर्थो गुणग्रहणं न
कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? कृतश्च संयोगादेर्गुणः [१०] इति ।

अतो ह्रस्वत्वमिच्चप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

कृतो ह्रस्वत्वमुच्यते, किम् प्रयोजनम् ? इच्चप्रतिषेधार्थम् । इत्वं* मा
भूदिति । गुणो वेतीयत्युच्यमाने गुणेन मुक्त इत्वं प्रसज्येत । ह्रस्वो वेत्युच्यमाने
ह्रस्वेन मुक्ते यथाप्राप्तो+ गुणो भविष्यति ।

प्र०-निमित्तसंभवात्पूर्वेषु लक्षणस्य पुनः प्राप्तिः पुनः प्रसङ्ग उच्यते न त्वपूर्वेषु लक्षणाप्राप्तिः
पुनः प्रसङ्गः । तस्माद्विधिः । ननु यदि नास पुनः प्रसङ्गवाच्यश्रुक्तिर्न घटते किमेवावता
गुणपरत्वयोः कृतयोरुपधाश्रुतिर्न हि न प्राप्नोति सत्या च प्राप्तौ किं पूर्वविप्रतिषेधा-
वयलेत्यत्र चिन्त्यमेवम् ।

शृङ्० । न गुणो वेत्युच्येतेति । गुण एव पूर्वमूत्रेण नित्यं प्राप्नोति कल्पनीयस्तत्र
गुणपक्षे विशदशतुरित्यादि भविष्यति तदभावपक्षे तु यथादेशेन विशदशतुरित्यादीति
भावः । तथायमर्थोति । न केवलं गुणविवानप्रकरणमनुसृतं भवति यावद्वाच्यमपी-
त्यर्थः । इत्वं प्रसज्येतेति । वार्णावाज्ज वलीय इति वार्णाध्वमन्तरङ्गमपि यथा वाधित्वेऽप्य-
स्याद् ह्रस्वविधाने तु यथादेशः सिध्यति । विशदश्वाम् विदद्वाम् विषपृथानिति कस्तौ
च सिध्यति । गुणविकल्पे त्वेत्द्रूपमसिद्धिः । क्रमोः किस्वेनेति प्रतिषेधविषयस्यापि गुणस्य
प्रतिषेधः प्रदेवान्तरे भाष्यकृता प्रदर्शितः । उत्तरार्थं च ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यमिति
लाघवमपि नास्ति । ह्रस्वविधानप्युत्तरत्र ह्रस्वविधानादेकप्रकरणता भवतीति नास्ति
पूर्वोक्तो विशेषः ।

उ०-विप्रतिषेधः । अत एव कृतायादी मावयमन्त्रोः परत्वाद् गुण उपदेशग्रहणाच्चिप्यवद्वावे
कारिभ्यश्च इत्यादी वृद्धिभवाकृता मावयकारेण । अतो णित्येति सूत्रेऽपि स्पष्टमेवोक्तं भाष्ये ।
तस्मादपि पुनः परिहार इत्यादि भाष्यमेकदेशश्रुतिरिति तात्पर्यम् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिव-
स्थापयर्थः—पुनर्गुणप्रकाशपुनरं कृतेः सप्तम्यान्तरेण प्रसङ्गस्य विज्ञापयति । एतदजायत
एकदेशिनोऽस्मिन्मध्य इति बोध्यम् । अस्तुतस्तु गुणं कृत्वा कृदौ प्रकियागीरवान्, परकाब्द-
स्तेहवाचितयाऽस्यापि सूत्रेणैव संग्रहान्, सुष्ठुच्यत इत्युक्तिर्भाष्य इति बोध्यम् ।

शृङ्गप्रान्० । अपिशब्दार्थमाह—न केवलमिति । ह्रस्वविधाने त्विति । ह्रस्वस्य
निमित्तमावाधित्वार्थः । क्रमोः किस्वेनेति । अयमपि गुणो सत्त्वपीठं न सिध्यति तथाऽपि
तदमावयवपीठमिति द्विरित्यर्थः ।

केऽणः ॥ ७ । ४ । १३ ॥

केऽणो ह्रस्वत्वे तद्धितग्रहणं कृत्स्नवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

केऽणो ह्रस्वत्वे तद्धितग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? कृत्स्नवृत्त्यर्थम् ।
कृति मा भूत्—राका धाकेति । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । उणादयोऽ-
ध्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ।

उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहनेः ॥ ७ । ४ । २३ ॥

इह कस्माच्च भवति—प्रोक्षते उपोष्यते ? एकादेशे कृते व्यपसर्गाभावात् ।
एवमपि आ ऊह्यते ओह्यते समोह्यते इत्यत्र प्राप्नोति । अण इति= वर्तते ।

एनेर्लिङि ॥ ७ । ४ । २४ ॥

प्र० उपसर्गात् ० । प्रोक्ष्यते इति । अकृत एकादेशो ह्रस्वभावाभावयोर्विशेषाभावादनन्तरङ्ग-
त्वाच्च प्रागेकादेशेन भाव्यम् । वार्णादिङ्गमित्येतत् समानाभवाङ्गवार्णविषयं तस्मादेका-
देशो कृतेऽन्तादिवद्भावेन ह्रस्वप्रसङ्गशोभते । एकादेशो कृत इति । उपसर्गाः परस्योहते-
ह्रस्वो विधीयमान एकादेशो कृते भेदाभावाद् भेदनिबन्धनपूर्वापर्यानुपपत्त्योभयत
आभयेऽन्तादिवद्भावाभावाच्च ह्रस्वत्वाभावः । आ ऊह्यते इति । धातूपसर्गयोर्महिता
नास्ति । तदुक्तम्—संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोरिति । एव च लौकिके
प्रयोगे विग्रहाभावाभित्येकदेशेन भाव्यम् । एवं च 'आ ऊह्यते' इति वे ह्रस्वं पठन्ति
ते न सम्यक्कृत्यावधिदः । लौकिकप्रयोगमपादनाय हि ह्रस्वो विधीयते । तस्मादलौकिकेन
प्रक्रियावाक्येनाकृतह्रस्वेनाऽऽद्य प्रलेखप्रदर्शनमात्रं क्रियतेऽथ त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये
ह्रस्वत्वप्रतिपत्तिरुच्यते, तथाऽपि न काचित्कतिः । तत्रैकादेशस्याऽऽदिवद्भावाद्ब्रह्मण्येन
प्रहृष्टात्समः परस्य ह्रस्वत्वप्रसङ्गः । अण इति वर्तते इति । एव च रूपाभयोऽयं
विधिरिति ताद्रूप्याननिदेशादल्पाभावाद् ह्रस्वाभावः ।

उ०—उपसर्गाद्ध्रस्व० । समानाभयेति । अतिस्थित्यासदनाभिरयैकदेशेऽप्युक्तिरियमिति तत्त्वम् ।
यद्यपि वास्तवं पूर्वापरं नास्ति तथाऽन्तादिवदर्थेति भाष्योपहितमार्थसमाग्र्यस्तस्मत्वेत्येत
आह—उभयत इति । आ ऊह्यते इति । ह्रस्वपार्श्वगताकारायाऽह—धातूपसर्गयोरिति ।
लौकिकप्रयोगमपादनायेति । नाह ह्रस्वप्रकृतिमात्रेण लौकिकप्रयोगसंपत्तिरिति भावः ।
तस्मादलौकिकेनेति अन्तरङ्गत्वेनैकादेशस्यैव युक्तत्वेन तत्र ह्रस्वोऽयुक्त इति भावः । न्यायत
एव ह्रस्वत्वायुक्तमभ्युच्यते । दोस्तु नास्त्येवेत्याह—अथ त्विति । चिन्त्यमित्यम् । कथमे
उपसर्गादिति न्यायेन पुनर्ह्रस्वाप्रते, उक्तयुक्त्या ह्रस्वस्याप्रकृतेः । एवं वाच्यप्रहणानुक्ति-
रप्येकदेशेन एव । अयत्वाभावाविति । अण् च सर्वत्र पूर्वैर्वाप्युक्तिस्त्वं वर्जित्वेति सिद्धान्तः ।

एनेलिङ्घुपसर्गात् ॥ १ ॥

एनेलिङ्घुपसर्गादिति वक्तव्यम् । इदं मा भूत्—ईयात्* । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । उपसर्गादिति+ वर्तते । एवं तर्ह्युच्चार्योऽन्वाचष्ट उपसर्गादित्यनुवर्तते इति । नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्ते इति । एष एव न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तेरन् ।

रीकृतः ॥ ७ । ४ । २७ ॥

दीर्घोच्चारणं किमर्थं न रिक्त इत्येवोच्येत ? का रूपसिद्धिः—भाषीयति पित्रीयति । अकृतसार्वधानुकयोरिति* दीर्घत्वं भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदीर्घोच्चारणं करोति तज्जापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषाऽङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठितस्येति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? पित्रेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः* स न वक्तव्यो भवति ।

यङि च ॥ ७ । ४ । ३० ॥

यङ्प्रकरणे हन्नेहिमायामीद् ॥ १ ॥

प्र० एते० । ईयादिति । आशिषि लिङ् । अकृतसार्वधानुकयोर्दीर्घः । नैतदन्वाख्येयमिति । धातुकारेण नैतदन्वाख्येयं सवाधिकाराणामन्वाख्यानप्रसङ्गात् । वृत्तिकारास्त्वधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्ती व्याचक्षते ।

रीकृतः । दीर्घत्वं भविष्यतीति । ननु नाप्राप्ते दीर्घे रिक्तारभ्यसाणस्तस्य बाधकः स्यात् । नैतदास्ते । अन्वयस्य बाध्यता रिक्तु कथं बाध्यते । नहि तस्य दीर्घे प्राप्ते स आरभ्यते । ततश्च द्रव्ये पदार्थे रिषि कृते दीर्घः प्रवर्तते एव ।

यङि च । यङ्प्रकरणे इति । हिमायास्त्वन्यत्र जङ्घन्यत इत्येव भवति ।

उ०- एतेलिङि । आशिषि लिङिति विधिलिङि दीर्घोच्चारणील्लिङेण प्राप्तविषय इति भावः स्याद्—अकृदिति । धातुकारेणेति । उक्तानुक्तद्वयविधौ हि तत्कार्यम् ।

रीकृतः । द्रव्ये पदार्थे इति तत्पक्षे विविपक्षकदीर्घावाक्यापरितार्थत्वादिति भावः । वस्तुतो जातिपक्षेऽपि तज्जापयत्यसकलमपि विपक्षकवाक्यात्वाभावेण सामान्यादेव प्रवृत्तिः सुकलेति प्रत्यक्ष इति चिन्त्यमेव । किञ्चानवकाशत्वाच्च बाधकत्वं स्पष्टं पूर्वं प्रवृत्तिकर्षणं कृते चोत्तमो भवत्येव । सति संभव उत्तमो कृतेऽपवादप्राप्तिर्गोचरतामेवापवादवृत्तिमिति गुणो यङ्गुणोक्तिश्च निरूपयिष्यते । वस्तुतः पित्रेदन्वाख्येयं गुणप्रतिषेधप्रत्यक्षानुसम्भवेन परिभाषायाः प्रयोजनान्नशमावाक्यं दीर्घोच्चारणं स्वार्थमेवेति बोध्यम् ।

यङि च । जङ्घन्यत इति । कुटिलं गच्छतीत्यर्थः । ननुपधाकोवेऽन्वा-

यद्प्रकरणे हन्तेहिंसायामीवक्तव्यः । जेघीयते । यदीहम्यासरूपं न सिध्यति* । एवं तर्हि यद्प्रकरणे हन्तेहिंसायामीक् । एवमप्युपधालोपो न प्राप्नोति । एवं तर्हि यद्प्रकरणे हन्तेहिंसायां प्री ।

न च्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ७ । ४ । ३५ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यतेऽपुत्रस्येति । अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्+ 'जनीयन्तो न्वर्प्रयः, पुत्रायन्तः सुदानवः'†

छन्दसि प्रतिषेधे दीर्घप्रतिषेधः ॥ १ ॥

छन्दसि प्रतिषेधे दीर्घत्वस्य+ प्रतिषेधो वक्तव्यः । संस्वेदयुः, मित्रयुः ।

न वाऽश्वाघस्याऽऽद्वचनमवधारणार्थम् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? अश्वाघस्याऽऽद्वचनमवधारणार्थं मवि-
ष्यति* । अश्वाघयोरेव च्छन्दसि दीर्घो मविष्यति नान्यस्येति ।

प्र०—अभ्यासरूपं न सिध्यतीति । उपधालोपस्य स्थानिवशादनिति द्विवचनं प्राप्नोति । एवं नर्हीति । ईको धातुमत्त्वाद्द्विवचननिमित्तत्वाभावात्स्थानिवत्त्वाभावात् । एव-
मापीति । अजादी प्रत्यये विधानात् । एषं नर्हीति । प्रक्रियालाचवाय चकारादिश-
विधानम् । प्रीभावेविधावभ्यासाच्चेति कृते गौरवप्रसङ्गान् व्यक्तिपदार्थाभ्यसे च प्रीभावे
कृते द्विवचनं प्रवर्तते । आकृतिपक्षे तु दिव्यदेहेनेव प्रीभावेन द्विवचनवाधप्रसङ्गान् ।

न च्छन्द० । जनीयन्त इति । जनमिच्छन्तीति । क्यच् । लटः शाब्दादेशः ।
जस् । उभिवचामिति लुम् । छन्दसीति । आनन्तर्यादीनामस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नोति ।
तत्तद्भाष्यादेऽपनीत इत्यगो दीर्घं प्राप्नोतीति तस्यापि प्रतिषेधो विधेयः । संस्वे-
दयुमिति । क्वाच्छन्दसीत्युपपत्त्यर्थः । म खेति । अश्वाघयोरेनेनेस्वे प्रतिषेधेऽऽद्वचन-
संवाधकयोरेत्याकारे सिद्धं पुनराद्वचनं नियगार्थमित्यन्येषामाकारो न भवति ।

ख०—त्वादभ्यास एव दुर्लभोऽत आह—उपधालोपस्येति । ईदः प्रादमभक्तत्वेन द्विवचनमित्या-
लुमिषितत्वादुपधालोपस्येत्यर्थः । नन्वीक्यपि स्थानिवत्त्वेन इन एव द्वित्वेऽभ्यासरूपसिद्धि-
स्तद्वत्त्वैवेत्यत आह—ईक इति । अभ्यासाच्चेति । न च परत्वादन्तराद्वचनं द्वित्वाग्रसंभो-
दमनेवेति म्भाष्यम् । अत्रापेक्षत्वेन समतया नित्यत्वात्पूर्वं द्वित्वे परत्वादो हन्तेरेति
वाधिकाऽभ्यासाच्चेति प्रवर्तते इत्युक्त्यात् । उच्यतेति । प्रीभावविषयकद्विवचनसंवा-
धाविनायेनेति भावः । प्रीभावे कृत इत्यस्य परत्वादित्यादिः । वस्तुतोऽहं वदंति विषय-
संज्ञमीति वक्तव्यमिवादिद्विद्विषमिति बोध्यम् ।

न च्छन्दस्यपु० । जनमिच्छन्तीति । जनीमिच्छन्तीति व्याकथनं तु भाष्यविषयम् ।
दीर्घे इति । अकृतसर्वेत्तमेव ।

* २. ४. १८; † १. ५२. † ७. ४. ३३. † ७. ५. ५५. X ७. ४. ३७.

† कर्णेद ७. १४. ४. समवेद ७० ३५ ४ ५.

शाब्दोपन्यतरस्याम् ॥ ७ । ४ । ४१ ॥

इत्येतेरित्त्वं व्रते नित्यम् ॥ १ ॥

इत्येतेरित्त्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम् । संशितव्रतः । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

देवत्रातो+ गलो+ ग्राह* इतियोगे च सङ्घिः† ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्ष* संशितव्रतः ॥

प्र०— शाब्दो० इत्येवमिति । व्रत इति । विषयो निर्दिश्यते न तत्तरपदं, तेन संशितो ग्राहण इत्यत्रापि नित्यमिति भवति । यत्तेवमित्येव व्रतस्य शोभितत्वात्संशितव्रत इति व्रतशब्दप्रयोगो न प्राप्नोति । नैव दोषः । अन्यत्रापि स्वविधानाम् । संशितशब्दः सामान्यशब्द इति विशेषप्रतिपादनायाविकृतो व्रतशब्दप्रयोगः । व्रते तु नित्यमित्त्वं विधीयते । न चङ्गमिति । साधारणेन न्यायेन सिद्धत्वादस्य एव मुख्यधर्मणः शाब्दानुपन्यस्यतिः देवव्रत इति । तुदविदोन्दत्रेति तत्त्वं संज्ञायां न भवति । देवग्रहणं संज्ञाविषयोपलक्षणार्थम् । तेन भवत्त्रात इत्यादावपि संज्ञात्वात्प्रत्वाभावः । यदा तु क्रियाशब्दकारणं त्रातमिति तदा नत्वविकल्पः । गल इति । अथि विभाषेति तत्त्वं प्राययङ्गे नित्यं भवति, विधे तु गर इति लत्वाभावः । क्रियाशब्दे तुभयं भवति गरो गल इति । ग्राह इति । विभाषा ग्रह इति एतत्प्रत्ययो जलचरे नित्यं भवति । ज्योतिषि पक्षस्त्यजेव ग्रह इति । इतियोग इति । लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतृशानञ्चिर्हन्तीति पलायतं, वर्पतीति भावतात्प्रादावितिप्रयोगे न भवति । मिथ इति । एकस्मिन्विषये न विकल्प्यन्ते किन्तु विषयभेदेन । एतच्चाऽऽ-कृतिपञ्च उपपद्यते । यत्र हि सर्वे लक्ष्यमैक्यमापाशोभयदुपदिश्यते सतभोभयं भवतांयेतावतैव लक्षणस्य व्यापारः । अस्मकीर्णत्वं तु प्रयोगवशात्प्रतीयते । गवाक्ष इति । वातायनेऽवकाशोऽयनस्येति नित्यमवकाश इति, प्राययङ्गे तु गोरदि गोदीति भवत्यन्यत्र तु विकल्पेन । एतच्चोदाहरणं न व्यवस्थितविभाषाणां परिगणनम्, अन्यासामपि सभवात् ।

उ०— शाब्दो० । श्लोके संशितव्रत इति निर्दिष्टाद्व्रतमुत्तरपदमिति ज्ञेयं निवर्तयति— विषयइत्यादि । संशितो ग्राहण इति । विषयविशेषे यत्तदनुपपद्यते । विशेषप्रतिपादनायेति । प्रकरणादिना विशेषप्रतीती तु ऋषिप्रयोगोऽपि । न्यायेन व्यवस्थितविभाषाकथनेन । संज्ञायामिति । तिङ्गुनी च संज्ञायामिति कः । ज्योतिषि । रविगुणादिरूपे । क्रियाशब्दे तुभयं बोध्यम् । ऐक्यमैक्यरूपायम् । सुवृथा पुनपदसमीप्येवार्थः । व्यक्तियक्षेत् प्रतिपक्षं लक्षणभेदादेकत्रैव विषये भाषाभाषी प्राप्नुत इति प्रतिपक्षाशयः । व्यक्तियक्षेत्पि लक्ष्य-गुरोवात्तत्तद्व्यक्तिविषयकलक्षणानुपपद्यते इति वक्तुं सत्यमिति बोध्यम् । व्यक्तियक्षेत्पि लक्ष्य-नुसारं एवाऽऽवयवक इति बोध्यम् । अन्यत्र । गवाक्षं गोहर्मित्यादौ । अन्यासामपीति । अत्रोर्वीति सूत्रे भाष्ये तत्र व्यवस्थितविभाषात्वकथनात् ।

यो दद्वोः ॥ ७१४ । ४६ ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चाऽऽदिकर्मणि ।

सदुत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते ॥

किं पुनरयं तकारान्तः, आहोस्विदकारान्त उत धकारान्तोऽथवा थका-
रान्तः ? कश्चात्र विशेषः ?

तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्यात् ।

यदि तकारान्तो दस्ति [६. ३. १२४] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति ।

धान्ते दोषो निष्ठानत्वम् ।

अथ दकारान्तो रदाम्या निष्ठात इति न त्वं प्राप्नोति ।

धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिः ।

अथ धान्ते ऋपस्तथोर्ध्वोऽथः [८. २. ४०] इति धत्वं प्राप्नोति ।

धान्तेऽदोषस्तस्मात्धान्तः ॥ १ ॥

अथ धकारान्तो न दोषो भवति ।

तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद् दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् ।

धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्थान्तेऽदोषस्तस्मात्धान्तः ॥ १ ॥

प्र०— दो दद्वोः । अवदत्तमिति । आदिकर्मप्रवृत्तं प्रदत्तशब्दस्यैव सभवाद्विशेषण-
मवदत्तादिसिद्धयर्थस्यावृत्तनस्यावदत्तादयोऽपि भवन्ति । तथा चात्र उपसर्गात् इत्यस्या-
वकाशः प्रथमवक्तव्यमिति वक्ष्यते । तस्मान्निदत्तमिति चेप्यस्य इति चशब्देनावदत्तादयोऽ-
पीक्ष्यन्त इति सूच्यते । किं पुनरिति । यद्यपि दकारः भूयते तथाऽपि संहितायां तकार-
दीनामप्येतस्य रूपस्य संभवात्प्रथमः । तान्ते दोष इति । यदा 'द' इत्येतस्य यस्कारान्त
आदेशस्तत्र दीर्घ इति सूत्रार्थस्तत्राऽयं दोषो यदा तु तकारादौ दादेशो दीर्घस्तदा न दोषः ।
तस्मात्धान्त इति । सनिपातपरिभाषाप्रये तु दान्तधान्तयोर्न दोषः ।

उ०— दो दद्वोः । अवदत्तादिसिद्धयर्थत्वादिति । अत्र उपसर्गादिति शब्दे प्राप्त एक-
स्तिद्धिद्वयोपकार्यमेवेदं ननु तस्मिन्वचनमिति भावः । अत एव वचने चकाराहुत्वम् । सैष
तस्यापि संग्रह इत्याहुः संनिपातंति । अत्र अवधत्वयोरसिद्धत्वादस्या अप्रवृत्तिः । अस्ति-
त्वविषयेऽप्यस्याः प्रवृत्तेः कृष्णेऽस्तसूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वाद् । किंच पूर्वत्र कर्तव्येऽसिद्धत्वेऽपि
कृते तस्मिन्वचनसिद्धत्वे मानभाषः । किंचाऽऽतिदेशिकमिति मन्त्रमिवाताभावमावाक्यात् । अप्रवृत्तौ
भीरीत्यादौ संद्विद्धिद्वयोऽपि स्थानिवद्भावेन ह्यसन्निपातवचनभाषात्प्रवृत्तिपरिभाषयाऽति-
व्याप्तिपरकृष्णेऽस्तसूत्रस्य भाष्यासंगतिः । अत्र संनिपातकाशास्त्रीयत्वात् तत्र स्थानिवत्त्वमिति
चिद्विद्वत्त्वेऽपि पुन्यम् । किंच तत्र स्थानिवत्त्व आर्धसमाग्रप्रवृत्तः सनिपातः । अत्रपथा दे
प्रथो ह्यत्र न कृष्णेऽपि निवेधानित्यत्रोऽपि गुणो दुर्लभ एव स्यात् । अन्त्यकृतत्वार्थं भाषः—

अथ उपसर्गात्तः ॥ ७ । ४ । ४७ ॥

अथ उपसर्गात्तत्त्वं आकारग्रहणम् ॥ १ ॥

अथ उपसर्गात्तत्त्वं आकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्याकारस्य भविष्यति+ । न सिध्यति । किं कारणम् ?

आदेर्हि परस्य ॥ २ ॥

अथ हि तस्मादित्युत्तरस्याऽऽदेः परस्य [१. १. ६७; ५४] इति दकारस्य प्राप्नोति । नैव दोषः ।

अत्रणप्रकरणान्तिष्ठम् ॥ ३ ॥

अस्येति वर्तते । क प्रकृतम् ? अस्य चो [३२] इति । यथवर्णग्रहण-
मनुवर्तते द्वावे* दोषो भवति । एवं तद्वैव वक्ष्यामि—दोऽद्वोरिति । दो य
आकारस्तस्याद्भवति । ततोऽथ उपसर्गात्तः । अस्येत्येव । एवमपि सूत्रभेदः
कृतो भवति । नासौ सूत्रभेदः । सूत्रभेदं कसुपाचरन्ति । यत्र तदेवान्यत्सूत्रं
क्रियते भूयो वा । यद्धि तदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्रभेदः । अथवा द्वित-
कारको निर्देशः क्रियते सोऽनेकात्म्यत्सर्वस्य [१. १. ५५] इति सर्वस्य
भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति—अद्भिः अद्भ्य इति× । अथ इति वर्तते
तत्त्वस्यमग्रहणमनुवर्त्य लवाभ्यामित्येवमर्थम्+ । अथवा त्रितकारको निर्देशः
करिष्यत इहार्थो द्वावुत्तगर्धर्धैकः ।

प्र०— अथ उप० । यदीति । दाशब्दाकारस्य द्वावे वृत्तमिति संयोगादि भूयेत । नासौ
सूत्रभेद इति । दोषयेति शेषः । तदेव सूत्रं लघु क्रियमाणं प्रयुक्तं गुणं सफादयति । अथ-
चेति । लघुकारलोऽपि यदि न्यासान्तरत्वात्सूत्र एव सूत्रभेद इति मत्त तद्वैवनुत्तरम्—
अलोऽन्त्यस्य द्वावपक्षादवावेः परस्यानेकालाक्षित्सर्वस्येति तयोर्विप्रतिषेधे परं प्रवर्तते ।
अथ इति वर्तते इति । तेनाशब्दस्य योऽथ तस्मात्परस्य दकारस्य द्वितकार आदेश-
स्तत्रान्यस्य भला जशोऽन्त इति जस्त्वं, पूर्वस्य भला जश्मोति । लवाभ्यामिति ।
'ल' अद्वोरित्यम् । अस्यापि भकारादौ सः प्राप्नोति । अन्यद्वयानुवृत्तौ स्वशब्दस्य
योऽन्तस्मात्परो भकारादौ न कश्चिदस्तीति चत्वाभावः । अथयेति । तत्र सफारद्वयत्सक

उ०—अथमिषादी अवसिद्धये तादृशित्समिषातमिषितकस्य तद्विषातकविधिप्रवर्तकत्वात्
तद्विषये तदमित्यथमावयकमित्येतत्सूत्रस्ययस्वरनिर्देश एव तज्ज्ञापक इति चेति विष् ।

अथ उप० । कश्चावपि सूत्रभेद एवेत्यत आह—दोषयेति । यत्र त्रित-
कारकनिर्देशो मयाजामपुमयत्र संबन्धः स्वादितीवविभागकाभोऽस्य आह—तत्रेति ।
पृथग्विभक्तिक इति । 'त' ह्यपेक्षयेत्यर्थः । संबोधागतकोपस्तु सादृश्यम् । मन्वे-
चमुत्तरप्राग्ग्रहणानुवृत्तौ लवाभ्यामिति दोषः स्वादृत आह—सवाभ्यामिषादी चेति ।

घनेरित्वादचस्तः ॥ ४ ॥

घनेरित्वादचस्त इत्येतद्वति विप्रतिषेधेन । घनेरित्वावकाशः x—निर्दि-
तम्, निर्दितावान् । अचस्त इत्यस्यावकाशः—प्रतम्, अवतम् । इहोभयं
प्राप्नोति—नीतम्, वीतम् । अचस्त इत्येतद्वति विप्रतिषेधेन ।

अपो मि ॥ ७ । ४ । ४८ ॥

अपो ऽन मासश्चन्द्रमि ॥ १ ॥

अपो भीत्यत्र मासश्चन्द्रस्युपसख्यानं कर्तव्यम् । माद्विरिष्ट्वा इन्द्रो
वृत्रहा । अत्यल्पमिदमुच्यते ।

स्वस्वस्वनवसोर्मास उपसख्य त इत्यने ।

स्ववद्भिः स्वतवद्भिः । समुपद्विरजायधाः† । माद्विरिष्ट्वा इन्द्रो वृत्रहा ।

सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ७ । ४ । ४४ ॥

इत्थं सनि राधो हिंसायाम् ॥ १ ॥

इत्थं सनि राधो हिंसायामिति वक्तव्यम् । प्रतिरित्सति । हिंसायामिति
किमर्थम् ? आरित्सति ।

आप्लुप्यधामीत् ॥ ७ । ४ । ४२ ॥

प्र०—आदेशः पृथग्विभक्तिक इदार्थो यस्तु साचकस्तकारस्तस्याच स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तर-
श्रानुपुत्तिः । लत्राभ्यामित्यादौ तु तत्त्वं न भवति । पकारलोपादजाच्वाभावात् । नच भूत-
पूर्वगत्याधयो न्याय्यः, अद्विरित्वादौ सप्रतिकाशस्यसमवे गौरवस्याप्रवृत्त्यात् एव
समकक्षत्वाभावात्प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्यये सप्रत्यय इति नावशिष्टे । अद्वि संस्कृतमिति
लिङ्गात् । नहि प्रत्ययस्यैव महौऽद्विरिति निर्देशोपपत्तिः । घनेरित्वादिति । पुरस्ताद-
पवादा इति न्यायाद्विष्वं वद्वाचस्यैव बाधकं न सत्वस्य । ततश्चेत्तत्त्वयोर्द्विवापवादयो-
र्विप्रतिषेधे परं तत्त्वं प्रवर्तते ।

अपो मि । माद्विरिति । पशुभोमासिति मासशब्दस्य मासादेशस्य चन्द्रस्यैव
विधानान्मासश्चन्द्रमिति चन्द्रोपसख्यं न कर्तव्यम् । तत्क्रियमाणं भाषायासपि कर्त्तव्य-
वाच्यं । प्रयुज्यन्त इति क्वापनायेत्याहुः ।

आप्लु० । लुपेति । इदाम्यहणमनुवर्तते तेन अपौ विशेष्यमाणेऽजन्तस्य

उ०—नावतिष्ठत इति । तस्याः सिद्धांतिना क्वापनाययनाप्येवमपि बोध्यम् । यनु घनेरित्वां
इत्यावस्थेव तत्त्वस्याप्यपवाद इति कथं विप्रतिषेधोक्त आह—पुरस्तादिति

अपो मि । चन्द्रस्येवेति । वृत्तिकृतोक्ता चन्द्रसौम्यपुत्तिमभ्युपेक्ष्यम् ।

आप्लुप्य० । नव्यव इत्यनुवर्तनादनभ्युपेक्ष्यं अनभ्युपेक्ष्यत आह—इदिति ।

ज्ञपेरीत्वमनन्त्यस्य ॥ १ ॥

ज्ञपेरीत्वमनन्त्यस्येति वक्तव्यम् । ज्ञीप्सति । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । लोपोऽनन्त्यस्य बाधको भविष्यति । अनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति सावकाशश्च णिलोपः । कोऽवकाशः ? कारणा हारणा । एवमपीत्वमनन्त्यस्य लोपस्य बाधकं स्यात् । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्तीत्यमपि सावकाशम् । कोऽवकाशः ? अनन्त्यः । कथं पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्येत्वं स्यात् ? भवेद्योऽचाऽङ्गं विशेषयेत्स्थानन्त्यस्य न स्यादयं तु स्तत्त्वज्ञेनाचं विशेषयिष्यामः—अस्तस्याचो यत्र तत्रस्यस्येति । एवमभ्युभयोः सावकाशयोः परत्वादीत्वं प्राप्नोति तस्मादनन्त्यस्येति वक्तव्यम् ।

अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ७ । ४ । ५८ ॥

अभ्यासस्यानचि ॥ १ ॥

अभ्यासस्येति यदुच्यते तदनचि द्रष्टव्यम् । पतापतः चराचरः यदावदः+ ।

प्र०—ज्ञपेरीत्वं विधीयमानमलोऽनन्त्यस्य प्राप्नोतीति भावः । लोपोऽनन्त्यस्येति । ज्ञापिनाऽन्विशेष्यते यथाऽऽपुधिभ्यामेवं चैकप्रस्थानो विशेषणविशेष्यभावो भवति तत्रानन्त्यस्याचं सावकाशमीत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो बाधते । इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह—अनवकाशा इति । ईत्त्वमेव त्वनवकाशात्वाद्वाधकं प्राप्नोति । एवमपीति । नन्वस्तु परत्वादीत्वं तस्य स्थानिन्नद्धावाणिलोपो भविष्यति । ईत्त्ववचनं त्वनन्त्यस्य अवस्थार्थं स्यात् । नैवदस्ति । सहृद्गुणो विप्रतिषेधे यद्वाधितमिति लोपाप्रसङ्गम् ।

अथ लोपः । चराचर इति । चरिचलिपतिवर्दीनामभ्यासकृत् चाभ्यासस्येति द्विवचनमागममश्नयेति हलादिशेषोऽत्र न भवति । नन्वागममभिधानसामर्थ्याद्धलादिशेषो न भविष्यति । नहि हलादिशेष आगमस्याऽऽदेशस्य वा विशेषोऽस्तीत्यावेष्टा एवाऽऽकारो विधेयः स्यात् । नैवदस्ति । सत्यपि हलादिशेषे विगृहीतप्रवणार्थमाविधानं स्वावित्यनर्चात्पुन्यते ।

प्र०—अनु पत मोह म्वायेनामचभ्येत्वं लोपस्य बाधकं स्मारत आह—ज्ञापनेति यथाऽऽपिति । तस्योक्तत्वात्प्रभवादिति भावः । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । स्वलोपावित्यमेव तत्र दीर्घमण्डेनास्यापि प्रवृत्तिरिति भावः । ईत्त्वमेवेति । अतु लोपस्य बाधकत्वं युक्तमित्यर्थः । भाष्ये—एवमपीत्वासावस्येवमिदमेवेत्यर्थः । अपिस्तत्त्वस्यैवकारार्थत्वं स्वावित्यवयवान् । स्यादिति । यदि तु पूर्वप्रतिषेधकानि ईत्त्वमपि दीर्घमण्डेन पृच्छते, पुनः प्रसङ्गविज्ञानमाधीयते तदेवं न वक्तव्यमिति बोध्यम् ।

अत्र लोपोऽऽ । विगृहीतेति । सवर्णदीर्घबाधनद्वारेत्यर्थः । तत्रावृत्तिफलं एव द्विवर्णोपस्थितेति भावः ।

हलादिः शेषः ॥ ७ । ४ । ६० ॥

किमयं षष्ठीसमासः—हलामादिर्हलादिः हलादिः शिष्यत इति । आहो-
स्वित्कर्मधारयः—हलादिर्हलादिः हलादिः शिष्यत इति ? कश्चात्र विशेषः ?

हलादिशेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषप्रसङ्गः ॥ १ ॥

हलादिशेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषः प्राप्नोति । आनक्ष, आनक्षतुः,
आनक्षुः । अस्तु तर्हि कर्मधारयः ।

कर्मधारय इति चेदादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभावे लोपवचनम् । २ ।

कर्मधारय इति चेदादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभावे—आद्यस्य हलोऽभावे
लोपो वक्तव्यः । आटतुः, आटुः ।

तस्मादनादिलोपः ॥ ३ ॥

तस्मादनादिर्हलुभ्यत इति वक्तव्यम् ।

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् ? प्रतिविधास्यते हलादिशेष इति । अयमिदानीं स प्रतिविधान-
कालः । इदं प्रतिविधीयते, इदं प्रकृतमत्र लोपोभ्यासस्य [५८] इति ।

प्र०— हला० । हलामादिगिति । विग्रहप्रदर्शनं विग्रहप्रतिपक्षम् । अजादिर्विहित ।
अजादिष्वभ्यासेषु हलन्तरापेक्षयाऽऽदित्ये हल आशीयमाणे शेषः प्राप्नोति । आनक्षति ।
अक्षू व्याप्तौ सघात चेत्यस्माद्भिद् । अत्र ककारस्य शेषः प्राप्नोति । कर्मधारये त्वभ्या-
सापेक्षयाऽऽदित्वं हलो विज्ञायत इति शेषो न भवति । आदिशेषनिमित्तत्वादिति ।
शेषश्चोऽन्यनिवृत्तिरुक्तमवस्थानमाहेति यत्रैवाभ्यासे एषाचेत्यादावादेर्हलोऽवस्थानं
तत्रैवान्यस्य निवृत्तिः स्थानान्यत्र । अवस्थान हि शब्दार्थत्वात्प्रधानम् । नच प्रधानाभाव
आनुषङ्गिककार्यप्रवृत्तिरनन्तराप्रपि ककारषकारयोरस्यामवस्थायां निवृत्त्यप्रसङ्गः ।
षष्ठांसमासेऽप्याटतुरादुरित्यत्र टकारस्याऽऽदिवद्भावे न शेषप्रसङ्गः । स च प्रागुक्त
एव । तत्र यथाकृतिपक्ष आशीयने तदाऽऽयामाकृतौ वर्तमानो हलादिः सर्वस्याभ-
भ्यासकल्पनादेर्निवृत्तिः कर्तव्येति शेषाभावो व्यष्टिपक्षे तु यस्मादेवाभ्यासस्यचो हल

उ०—हलादिः शेषः । भाष्ये—हलामादिगिति । नच 'न निधारणे' इति निषेधस्त
हुर्ममः । अित्यसंनिधान एव निधारणे षष्ठांसमासनिषेधयोरङ्गीकारेणाक्षेपात् । एवं च
प्रकृते शेषपक्षेति समासो अवस्थेति मायान् । क्वमादिशेषनिमित्तत्वमनादिलोपस्ये-
त्यत आह—शेषशब्द इति आनुषङ्गिकेति । सामर्थ्यासिद्धेर्वचः । अवस्थितस्या-
वस्थानविधानं हि सामर्थ्यादप्यनिवृत्तिः कर्तव्येति यत्रैव तत्रैव तत्कृतमपि व्यावृत्त्यर्थः ।
अस्यामवस्थायामिति । कर्मधारयमात्रेण इत्यर्थः । आदिवद्भावे इति । आद्यन्तवि-
स्थानेन । प्रागुक्त एवेति । प्रागुक्तोदाहरणस्यापेक्षोक्त एवेत्यर्थः । हे ह्रस्वव्याधि-

ततो वक्ष्यामि 'ह्रस्वः' [५६] ह्रस्वो भवत्यादेशः । अभ्यासस्य लोप इत्यनुवर्तते । तत्र ह्रस्वभविनां ह्रस्वो लोपभाविनां लोपो भविष्यति । ततो हलादिः शेषश्चेति । अथर्वव वक्ष्यामि—ह्रस्वोऽहल् । ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्येति । ततोऽहल्, अहल्च भवत्यभ्यासः । तत आदिः शेषः । आदिः शेषो भवत्यभ्यासस्येति । अथवा योगविभागः करिष्यते । ह्रस्वादेशो भवत्यभ्यासस्य । ततो हल् । हल्च लुप्यतेऽभ्यासस्य । तत आदिः शेषः । आदिः शेषश्च भवत्यभ्यासस्य ।

शर्पूर्वाः खयः ॥ ७ । ४ । ६१ ॥

शर्पूर्वशेषे खर्पूर्वग्रहणम् ॥ १ ॥

शर्पूर्वशेषे खर्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम् । शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते खरो लुप्यन्त इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? उचिच्छिपति व्युचिच्छिपति । तुकः श्रवणं

२०—आदेशवस्थानं तत्रैवानादेर्निवृत्तिर्नान्यत्रेति दोषप्रसङ्गः । ह्रस्वभाविनामिति । ह्रस्वभुत्वाऽन्त्यपरिभाषोपस्थानादजन्तस्याभ्यासस्य ह्रस्वो विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्येति वचनान्न च एव दीर्घस्य ह्रस्वस्य च लोपयाधनार्थो विज्ञायव इति हलविषय एवाऽऽदिशेनिरपेक्षो लोपोऽवतिष्ठति । तत्र आदेशेऽपि हलो लोपे प्राप्ते तदुपाधनार्थं हलादिः शेष इति सूत्रम् । एतदेव ज्ञापकं लोपविधायलोऽन्त्यपरिभाषा नापतिष्ठति इत्यानन्तेत्यादौ नन्त्यस्यापि हतो लोपो भवतीति न कश्चिदोषः । अहल् चेति । अविद्यमानह्रस्वोऽभ्यासो भवतीत्यर्थः ।

शर्पूर्वाः ० उचिच्छिपतीति । उज्झी विवासे । खे चेत्यन्तरङ्गत्वात्तुक् । सन इत् । पूर्वत्रासिद्धमिति चुत्वस्यासिद्धत्वात् च्छिपत्त्वो द्विरुच्यते । तकारस्य शप्ते प्राप्ते छशार्थं वार्तिकम् । ननु च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति श्चुत्वे कृते च्छिपत्त्वस्य द्विर्वचने चकारशेषणैव रूपं सिध्यति । न चेदमस्ति निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति येन युत्वं निवर्तते एव तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्येतदतिरिक्तमुभौ साभ्यासस्येति वचनान् । अन्यथा कृतएत्वस्य द्विर्वचने प्राणिनादिभ्यादि सिध्यतीति किं सूत्रेण ? तथा चौजदित्यसिद्धत्वस्योदाहरणं प्रदर्शयिष्यते । इतरो

उ०—नस्तत्राऽह—ह्रस्वभुत्वेति । ह्रस्व इति सूत्रे लोप इत्यनुवर्तनादभ्यासाह्रस्वो कोपश्च विधीयते । तत्र लोपस्य ह्रस्वविषये करिणार्थस्य ह्रस्वेन स्वीयान्विषये बाध इति भावः । अजन्ताभ्यासस्येति । अभ्यासावयवस्यापि इति वाक्यं युक्तम् । अन्यथा 'क्षी' इत्यादावेव स्थावतु पपाचोवापकिवाहु । आदिशेषनिरपेक्ष इति । तेनाऽऽनुस्तिब्धादि सिद्धम् ।

शर्पूर्वाः खयः । न चेदमस्तीति । प्रकृतस्य निवर्तयितुमशक्यत्वादिति भावः । अनित्यत्वाद्वा तदभावेऽपि । प्रदर्शयिष्यत इति । वृत्तिव्याप्तिभिरिति शेषः । इदं वार्तिकमपि तदतिरिक्त्ये ज्ञापकमिति ठगम् । अतथातोः के निष्पत्तात्कस्य-

मा भूदिति । ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । चर्त्वे* कृते तुम्भ भविष्यति । असिद्धं चर्त्वे तस्यासिद्धत्वात्तुक्प्राप्तिः । सिद्धकारणे पठितमन्यामज*त्व-चर्त्वेमेत्वतुकोरिति* । एवमन्यन्तरङ्गत्वात्प्राप्तिरिति तस्मान्त्वपूर्वग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । एत्वतुग्रहणं न करिष्यते । अभ्यासज*त्वचर्त्वे सिद्धमित्येव ।

आदिशेषप्रसङ्गस्तु ॥ २ ॥

आदिशेषस्तु प्राप्तेति* । तिष्ठामि । ननु चानादिशेष आदिशेषं चाधि-
ष्यते । कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य वाचकं स्यात् । अस्मिन्नपि मंभवे वाचनं
भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । यदादिशेषोऽपि भवति शर्पूर्वचनमिदानीं
किमर्थं स्यात् ।

शर्पूर्वचनं किमर्थमिति चन्त्यमां लोपप्रतिषेधार्थम् ॥ ३ ॥

प्र०-वचनस्थितस्य समुदायस्य प्रविभागावधारणान्तेऽन्तरङ्गत्वं तुकोऽनपेक्ष्यकृत एव तुकि
द्विवचनं मत्वाऽऽह—चर्त्वे कृत इति । अभ्यासे चर्त्वेति चर्त्वे छस्य कृते तुगभावाद्दुपं
सिध्यति । अस्मिन्नपि तुकि कर्तव्ये । एवमन्यन्तरङ्गत्वादिति । शब्दनित्यत्वेऽ-
प्युपायानामवश्याभयशीयोऽन्तरङ्गप्रतिगन्तभावः । एत्वतुग्रहणमिति । तदकरणे
हलादिशेषेऽपि कर्तव्ये चुत्तलक्षणस्य चर्त्वेत्यासिद्धत्वाभावात्कारस्य चकारे कृते
हलादिशेषेण निवर्तिते छकारे रूपं सिध्यति । आदिशेषप्रसङ्गमित्यनि । विषयभेदा-
द्विरोधाभावाच्च चाव्यवधिकाभावायोगः । शर्पूर्वचनमिति । अपवादा वाक्यार्थद्वयं

उ०-शब्दानामिति चङि त्वशब्दस्य त्विवा वाक्यकदिति रूपार्थं वातिकमात्रमयमिति मन्थ्ये ।
तस्य । एतन्मन्थ्यावधारणपरमाण्वविरोधेनैवात्मनभिधानात् । द्विवचन इत्यस्य च द्वित्वे कर्तव्ये
कृते च इत्यर्थः । अत एव वाक्, वाक् इति भावोदाहृतं संतरेकते । अथवा चर्त्वेत्या-
सिद्धत्वाद्गम्येव द्वित्वेऽन्यस्य वाऽवसान इति चर्त्वे गम्येन स्यात् । किंच कृतेऽपि कस्य द्वित्वे
चर्त्वेत्यासिद्धत्वाद्गम्येन इति एवमेव उक्तं त्वेव चर्त्वाभावे तस्य अवगणं स्यात् ।
नान्यन्तरङ्गस्तु कथमन्यामज*त्वं प्रतीकतोयत आह—इतर इति । अकृते एव तुकि इति ।
एतन्मन्थ्यावधारणपरमाण्वविरोधेनैवात्मनभिधानात् । शब्दनित्यत्वेऽपीति । अन्यात्वेयस्य शब्दस्य
नित्यत्वेऽपीत्यर्थः । वाक्यपदरूपस्य स नित्यः । उपायानाम् । तदन्तरङ्गत्वावधारणं शास्त्रीया-
नाम् । अवश्याभयशीय इति । अन्याया कचिदन्तरङ्गप्रतिगन्तभावो न स्यादिति भावः ।
चुत्तलक्षणस्येति । तन्मन्थ्यस्य द्वित्वेऽन्यासमन्थ्ये तकारस्थानिकचुत्तलक्षणस्येति । 'पूर्व-
सिद्धोपमद्वित्वे' इत्यनेनापि सिद्धेर्गर्थमेवेतिविति बोध्यम् । ननु येन प्राप्तिरन्यावधारण-
हलादिशेषवाचकत्वात्कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य वाचकं स्यात् आह—विषयभेदादिति । ननु तस्य शेष-
विधानार्थत्वात्कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य वाचकं स्यात् आह—अपवादवाक्यार्थद्वयमिति । अपवादस्य-

दीर्घत्वं युध्यतिवत्परस्मैपदं भविष्यति ।

दर्धर्ताति किं निपात्यते ? धारयतेः श्लाघन्यासस्य रुग्णिलुक्च । अनिपात्यम् । देवा अदुहवद्गुत्पर्याशुपिवर्णिगलुक् भविष्यति । धृक्को वाऽभ्यासस्य रुक्प-
रस्मैपदं च । अनिपात्यम् । देवा अदुहवद्गुद्गुध्यतिवत्परस्मैपदं च भविष्यति ।

दर्धर्षाति किं निपात्यते ? धारयतेः श्लाघन्यासस्य रुग्णिलुक्च । अनिपा-
त्यम् । देवा अदुहवद्गुत्पर्याशुपिवर्णिगलुक् च भविष्यति । धृक्को वाऽभ्यासस्य रुक्प-
रस्मैपदं च । अनिपात्यम् । देवा अदुहवद्गुद्गुध्यतिवत्परस्मैपदं च भविष्यति ।

चोभूविति किं निपात्यते ? भवतेर्यङ्लुगन्तस्यागुणत्वं निपात्यते । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । सिद्धमत्रागुणत्वं भूवोस्तिङि [७. ३. ८८] इति । एवं तर्हि
नियमार्थं भविष्यति । अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति नान्यत्रेति । क मा
भूत् ? चोभवीतीति ।

तैत्तिक् इति किं निपात्यते ? तिजेर्यङ्लुगन्तस्याऽऽत्मनेपदं निपात्यते ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्राऽऽत्मनेपदमनुदात्तङित् आत्मनेपदम् [१. ३. १२]
इति । नियमार्थं तर्हि भविष्यति । अत्रैव यङ्लुगन्तस्याऽऽत्मनेपदं भवति
नान्यत्रेति । क मा भूत् ? चेभिदीति चेच्छिदीति ।

प्र०—शप् । युध्यतिवदिनि । व्यत्ययो बहुलमित्यनेनेत्यर्थः । रु ङिनि । शीको रुह् बहुलं
ब्रह्मसीत्यनेन । बोभ्रवतीति । लिङ्ग्ये लेट् । लेटोऽडाटावित्यट् । सिद्धमत्रेति । प्रत्यय-
लक्षण्येन यद्यप्यनुदात्तङित् इति क्तिन्ननिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तं तथाऽपि
लोत्पद्यते इत्यादौ यद्यङन्तादात्मनेपदं सप्रत्ययस्य द्वित्वाप्रत्ययलक्षणां भवत्येव ।
एताञ्चयमार्थमिति । एवं चादादिषु चर्करातं परस्मैपदमिति लिङ्गसिद्धानुवादे । परस्मै-

उ०—एष गुणाभावः, प्रकृते ब्रुव्यमावः । भाष्ये—धृक्को चेति । एषोऽर्थस्य केवलापेक्षश्च
प्रयोगेषु प्रतीतेरिति भावः । इत्यस्येनेति । अस्य तुदावित्वादिति भावः । सप्तम्येव धारयतेन
रुक्पित्यन्ये । कैवशमते इत्यपि म्हान्दसुभाष्यः । देवा अदुहवदिति भाष्ये पाठः ।
अदुहवदित्यपाठः, तुधातोर्भाङि कपस्य सञ्चात् । अत्रैव यङ्लुगन्तस्येति । म्हात्स्याङ्गस्य
गुणो नेत्यर्थः इति भावः । भूवोवर्तित्यत्राङ्गस्यति तु निर्धेयम् । न च दीको तुदाकायात्-
श्रुक्पनिर्देशानां भोवोवर्तित्या निर्देशानां किंवा निर्देशानां च प्रकृतिप्रकृते यङ्लुगन्तस्यापि
ग्रहणमित्यर्थं यद्यप्यस्य तित्त्वेत्यादिपरिभाषया आप्यानादतत्त्वात् । यङ्लुगन्तस्य यङान्-
सत्त्वापेक्षायाः । प्रत्ययलक्षणेनेति । न तुमनेति तु न । आत्मनेपदस्याङ्कार्यत्वाभावात् ।
तथाऽपि लोत्पद्यते इति । प्रत्ययलक्षणस्य विपर्ययमिति शार्तिककृतमत इदम् । नियमार्थ-
त्वपक्षे तु प्रत्ययलक्षणाकारणरूपानामवयवात् । प्रत्ययलक्षणेनाऽऽत्मनेपदाप्राप्तिरिति विपर्यय-

सुतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ७ । ४ । ६७ ॥

किमर्थं स्वपेरभ्यामस्य संप्रसारणमुच्यते यदा सर्वेष्वभ्यासस्थानेषु स्वपेः
संप्रसारणमुक्तम्* ?

स्वापिग्रहणं व्यपेतार्थम् ॥ १ ॥

स्वापिग्रहणं कियते व्यपेतार्थम् । व्यपेतार्थोऽयमारम्भः । सुध्यापयिषीति ।
अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तदानीं ।

तत्र कयजन्तेऽतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्र कयजन्तेऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—स्वापकमिच्छति
स्वापकीयति स्वापकीयतेः सन्निस्वापकीयिषीति ।

सिद्धं तु णिजग्रहणात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? णिग्रहणात् । णिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।
निर्देशादेव हि व्यक्तं स्यन्तस्य ग्रहणमिति नात्र निर्देशः प्रमाणं शक्यं कर्तुम् ।
प्र०—पदग्रहणं कर्तव्यं चेदमात्मनेपदं नियम्यत इति भावकर्मणोर्देहद्वयान्तादात्मनेपदं
भवत्येव ।

सुति० । किमर्थमिति । स्वपिरेव सौत्रावाभिर्देशस्य दीर्घं कृत्वा निर्दिष्ट इति पूर्वं
पक्षः । तत्र सिद्धिं किति वचिस्वपीति संप्रसारणविधानात्कृतसंप्रसारणस्य द्विवचने
सत्यभ्यामस्य संप्रसारणं भूयते । अकिति लिट्प्रभ्यासस्येति संप्रसारणं सनो इयदित्येति
किंस्वविधानाद्वचिस्वपीति संप्रसारणम् । 'स्वापिस्यमिष्येष्वां यङि' इति यङि, यङि—
स्वापेष्वाङीति । व्यपेतार्थमिति । स्वपे सनादिषु परतो विहितं संप्रसारणं णिच्
व्यवधानेन न प्राप्नोतीति स्वापेर्यन्तभ्यामभ्यामस्य संप्रसारणं विधीयते । सुध्यापयिषीति ।
स्वापयितुमिच्छतीति सन् । इडगुणयादेशः एष कृतस्य स्थानिवत्त्वात्स्वपेर्यन्तस्य
द्विवचनस्यभ्यामसंप्रसारणं सौत्रिययोमिति पत्वम् । इताम्यु स्यन्तस्य ग्रहणमुदुध्या
येन केनचित्प्रत्ययंन व्यवहितस्य स्वपेरभ्यामसंप्रसारणमनेनोक्तमिति मत्वाऽऽह—
अस्ति प्रयोजनमिति । स्वपितीति स्वापकमिच्छतीति कथञ्च । निर्देशादेवेति ।

प्र०—मेवेवम् । लिङ्गसिद्धानुवाद इति । अनुदानादृशदिशो वदन्तुकोऽन्विधानं इह, तत्सत्ये
तु वचनमेवेदं बोध्यम् । परंतु तात्पर्येण 'वितपस्ये' स्वस्वाभावाद्नुवाद् एवावमित्याहुः ।
कर्तव्येति । तुल्यजानायाविषयवाचिषमस्येत्यर्थः । अत एव प्रायश्चित्तसूत्रस्थनिषमपक्षेण
न कलभेद् । यत्र वदन्तुगन्तादावकर्मजावभिप्रायमस्ति तदेवम् ।

सुतिस्वाप्यो० । ननु स्वीतीति स्यन्तग्रहणात्तस्य च कृत्यान्तरेणासिद्धा प्रयोऽ-
शुद्धीऽत आह—स्वपिरेवेति । वार्तिके व्यपेताशब्देन व्यवहितमुच्यते । वस्तुतो निमि-
त्तावप्रयोजकधर्मोऽप्यहच्युतं व्यपेता तत्त्वं चात्र सनो व्यवहितत्वाद्विषयस्य बोध्यम् ।
स्वापेर्यन्तस्येति । अन्यथा ह्रस्वमेशोपकार्यदिति भावः । यौ कृतस्येति । इति-

यथा हि निर्देशस्तथेहापि प्रसज्येत—स्वापं करोति स्वापयति स्वापयतेः सन्नि-
स्वापयिषतीति । तस्माद्विग्रहणं कर्तव्यम् ।

निजां त्रयाणां गुणः श्रौ ॥ ७ । ४ । ७५ ॥

त्रिग्रहणानर्थक्यं गणान्तत्वात् ॥ १ ॥

त्रिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? गणान्तत्वात् । अथ एव निजादयः ।

उत्तरार्थं तु ॥ २ ॥

उत्तरार्थं तर्हि त्रिग्रहणं कर्तव्यम् । भृजाभित् [७६] त्रयाणां यथा
स्यात् । इह मा मूत्—जहानि ।

अनिर्दिष्टत्वाच्च ॥ ७ । ४ । ७७ ॥

अनिर्ग्रहणं किमर्थं न बहुलं छन्दसि [७८] इत्येव सिद्धम् । न ह्यन्त

प्र०—एवन्त एव स्वधिः सूत्रे निर्दिष्ट इत्यर्थः । स्वापं करोतीति । स्वापेर्ग्रहणात्करोतीति
विग्रहं तस्माद्विग्रहणमिति । स्वपेर्गोरिति वक्तव्यं तेन स्वपेर्वो विविधायमेव वदन्तस्य
ग्रहणाद्वचनान्तराण्येवैवहाभावः ।

निजां० । त्रिग्रहणमिति । वृत्तरणपरिच्छिन्नास्य एव निजादय इत्यर्थः ।
एकारे विभासव्ये गुणग्रहणमिदं परिभाषापस्थानार्थम् । तेन हलादिशेषे कृते गुणो
भवात्यन्वया तदपवादो हल आन एकारः स्यात् । अथाभ्यासविकारेऽपवादो भोत्सर्गा-
न्वाधन्त इत्याश्रीयते तदा विस्पष्टार्थं गुणग्रहणम् ।

अस्ति० । अस्तिग्रहणमिति । अस्ति स गताविति जुहोत्यादी पठ्यते । मा स्तुवी च

उ० रूपस्थेत्वर्थः । नात्र आदेशः स्थानिवदिति वचनादिति भावः । अस्य प्राप्तिमात्रेणोत्प्रे-
म तत्र फलमस्ति किञ्चित् । तस्माद्विग्रहणं कर्तव्यमित्यस्य स्वपेर्ग्रहणस्य ग्रहणमिति
व्याख्येयमित्यर्थः । ग्रहणाभावा इति । स्वपिप्रकृतिकण्यस्तस्यैव साधोर्पास्थितिक्रमेण घुञ्जि-
साहचर्येण चागमभावादेव ग्रहणमिति तत्त्वम् । ह्येस्त्वयस्तस्यैव । एवं च कृत्वापठस-
मिच्छतिदिति निश्चयमेव, आप्ताचुञ्जवात् । अभ्यासेनैव चाऽऽहितप्रत्ययमोरेवम ध्वैत-
त्यदुक्तम् । अत एव तुषोत्कर्तव्यतात्वादी न शेष इति बोध्यम् ।

निजां त्र० । तेनेति । विषयभेदात् । गुणेन हलादिशेषानुवाध इति भावः । गुणोत्तरं
वा हलादिशेष इत्यपि बोध्यम् । विस्पष्टार्थमिति । लिङ्गित्वपरिभाषाग्रहणगीरवपरिहारा-
द्येवार्थः । तदाश्रयणे च हलादिशेषोत्तरमवशिष्टयैकार इति बोध्यम् । अन्त्ये—उत्तरार्थमिति
कपिअस्माधिकरणभ्यामसत्त्व शब्दे माऽऽश्रीयत इति भावः ।

अस्तिपि० । गणान्तत्वं छन्दसि वृत्तश्रुतीनां सर्वेषां शेष इति पूर्वपक्षः । इत
एव आपकत्व सर्वशेष इत्युत्तरम् ।

रेण च्छन्दोऽर्तेः श्लुर्लभ्यः । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनिर्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भाषायामर्तेः श्लुर्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । इयतीत्येतत्सिद्धं भवति ।

गुणो यङ्लुकोः ॥ ७ । ४ । ८२ ॥

ऐचोर्यङि दीर्घप्रसङ्गे ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

ऐचोर्यङि दीर्घत्वं प्राप्नोति । होढीक्यते तोषीक्यत इति । ननु च ह्रस्वत्वे कृते दीर्घत्वं न भविष्यति* । न सिध्यति । किं कारणम् ? ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वम् । ह्रस्वत्वं क्रियतां दीर्घत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादीर्घत्वेन भवितव्यम् ।

न वाऽभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गावाधकत्वात् ॥ २ ॥

न वैद दोषः । किं कारणम् ? अभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गावाधकत्वात् । 'अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गात्र बाधन्ते' इत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

प्रयोजनं सन्वद्भावस्य दीर्घत्वम् ॥ ३ ॥

अशीकरत् अजीहरत् । सन्वद्भावमपवादत्वादीर्घत्वं न बाधते+ ।

मान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमित्यस्य ॥ ४ ॥

मान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्वं न बाधते+ ।

गणोरीक्यं हलादिशेषस्य ॥ ५ ॥

गणोरीत्वमपवादत्वादत्वादित्वं न बाधते* ।

प्र०-च्छन्दोऽर्ति च्छन्दोऽग्रहणं पृथ्वीमपि पृथ्वीनां शेष इति च्छान्दस एवार्ति श्लुविषयः । इयतीति । लिप् । शप् । शप् श्लु । द्विषन्तुर्वादित्यस्वमित्त्वमभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ्, गुणरपरत्वे ।

गुणो० । ऐचोर्यति । ह्रस्वस्यावकाशः पपाधित्वादि । दीर्घोऽकित इत्यस्यावकाशः कृतेऽकृते वा ह्रस्वत्वे पापच्यत इति । होढीक्यत इत्यादी तु परत्वाशीकारस्य दीर्घोऽशीकार एव प्राप्नोति । ऐकारस्मोदाहरणं वेवैत (वेवैत्यत) इति । ह्रस्वत्वे कृत् इति ।

उ०- गुणो यङ्लुकोः । अशीकार एवेति । तत्तथेगभ्यन्तत्वाभावाद्गुणस्याप्राप्तिः । वेवैत्यत इति । वेवै गतीत्यादिधातुः । अस्म्य स्थाने वेवै इत्यभ्ये पठन्ति । तन्मते वेवैत्यत इति रूपम् । वेवेत्यत इति पाठे 'विधू वेधू बाधने' इति धातुः । वेचो-रित्यपलक्षणमिति भावः । 'वेवैत' इति पाठे धातुभिस्तनीयः । केयदप्रामाण्याद्विधातुं अकल्पयन्ति । यङ्लुकि च रूपं पठन्ति । ननु कृतेऽपि ह्रस्वत्वे दीर्घः स्यात्परत्वा-कृते गुण इत्यत आह-गुणस्त्विति दीर्घे प्राप्तिः गुणरभाविमिति भावः । प्रवि-

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् ? ऐचोर्दि दीर्घप्रसन्नो ह्रस्वादि परं दीर्घत्वमित्युक्त्वा तत् उच्यते—न वाऽभ्यासविकारेणैवपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति । तस्याथ परिभाषायाः प्रयोजनानि नामोच्यन्ते प्रयोजनं सन्वद्भावस्य दीर्घत्वं भान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमित्यस्य गणोरीत्वं ह्रस्वादिशेषस्येति च । न च सन्वद्भावमपवादत्वादीर्घत्वं बाधते । किं तर्हि ? परत्वात् । न खल्वपि भान्प्रभृतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्यं बाधते । किं तर्हि ? अन्तरङ्गत्वात् । न खल्वपि गणोरीत्वमपवादत्वादित्यं बाधते । किं तर्हि ? अनवकाशत्वात् । एवं तर्हीयं परिभाषा कर्तव्याऽभ्यासविकारेण बाधका न बाधन्त इति । सा तर्हीया परिभाषा

प्र० वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । गुणश्च दीर्घत्वमपवाद इति दीर्घाभावः । इदमयुक्तमिति । परत्वाददीर्घप्रसन्नोत्सर्गापवादयोर्विषयबाधकत्वाभावः प्रतिपाद्यत इति । उक्तं प्रयोजनमपि किञ्चित् कथनानुरूपमिति पूर्वोपरविरोधादयुक्तम् । न च सन्वद्भावमिति । सन्वद्भावस्यावकाशोऽधिकरणमिति । दीर्घत्वस्यावकाशोऽदीर्घमिति । इतोभयं प्राप्नोति । अर्थाकारादिति । तत्र परत्वादीर्घः प्राप्नोति । न खल्वपि । सन्प्रत्ययोऽभ्यासदीर्घत्वं च सन्नियोगेन विधीयते इत्यन्तरङ्गं दीर्घत्वम् । इत्थं तु बहिरङ्गम् । सन्नि परतोऽङ्गाधिकारेऽभ्यासस्याकारान्तस्य विधानान् । न खल्वपि । अत्र शेषो विधीयतेऽन्यस्य त्वीत्त्वमिति नास्त्युत्सर्गापवादभावो ह्रस्वादिशेषेऽभ्यासस्येत्यवयवपट्टी । ई च गण इत्यत्राभ्यासस्येति स्थानपट्टाति भिन्नविषयावीत्त्वह्रस्वादिशेषावनवकाशत्वात् बाधकमौत्वं ह्रस्वादिशेषस्य । निरवकाशा हि विधयः सावकाशान्विधीन्बाधन्त इति न्यायान् । यदा तु येन नाप्राप्त इति न्यायस्योत्सर्गापवादभावः ; अभ्यास-

उ०—पाठात् इतीति । अस्याप्युक्तं हेतोर्वैयर्थ्याच्चरण्यात् । उक्तं प्रयोजनमपीति । तदपि वैयर्थ्याकारणायुक्तमित्यर्थः । पूर्वोपरविरोधादिति । पूर्वोपरविरोधादित्यर्थः । अचिद्वृत्तमिति । भान्प्रभृतीनां सन्वद्भावस्यापवादोऽपि । अदीर्घमिति । अत्र सन्वद्भावस्य ह्रस्वादिना सन्नि कस्यचित्कार्यस्य विधानात्सन्वद्भावमिति । दीर्घस्य सन्वद्भावमपि उच्यते ननु तेनेति भावः । सन्प्रत्ययोऽभ्यासेति । ननु सन्प्रत्ययकाशेऽभ्यासाभावेन कथं दीर्घस्यान्तरङ्गमिति चेत् । अभ्यासस्याऽऽवयवकथनेन तात्पर्येण दीर्घस्यावस्थापनीयत्वात्तन्मार्गस्थितौ कारणाभावेन तदपेक्षाप्राप्तरूपमिति भावः । सन्वद्भावकाशमेवपवादत्वमित्ययुक्तमत्र भावः—अत्र शेष इति । नास्तीति । विषयमेवादिति भावः । विषयमेवेऽप्यनवकाशस्य बाधकत्वात् । नित्यमस्तीति तात्पर्यं तदा—निरवकाशा इति । इत्यनेन कृते चरितार्थमेवपवादत्वं गणोरीत्वं तु भाव्यामप्येते कृते प्राप्नोति । अतोऽन्यस्येत्येकवाक्यतयाऽपि तात्पर्येण अस्तीति तदाह । एवं बाधकतात्वं स्पष्टमेवेति भावः । योग्यत्वस्य निवृत्तिबाधकत्वे भाव्यापवादश्च कैयटिनिवः । यदा त्विति । इत्यभ्यासविषयत्वाभावे ह्रस्वादिशेष

कर्तव्या ? न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयमकित इति प्रतिषेधः शास्तिः ।

दीर्घोऽकितः ॥ ७ । ४ । ८३ ॥

अकित इति किमर्थम् ? यंयम्यते रम्यते । अकित इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति ययम्यते रम्यते इति ? नुकि कृतेऽनजन्तत्वात् । अत उत्तरं पठति—

अकिद्वचनमन्यत्र किदन्तस्यालोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अकिद्वचनं कियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् ? एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र किदन्तस्याभ्यासस्यालोऽन्त्यविधिर्न भवतीति* । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं ह्रस्वत्वान्तेत्त्वगुणेषु ॥ २ ॥

ह्रस्वत्वम्—अवचच्छतुः अवचच्छ । अत्वम्—चच्छदतुः चच्छदुः । इत्वम्—चिच्छादयिषति चिच्छदयिषति । गुणः—चेच्छिद्यते घोच्छुप्यते । नुकि कृतेऽनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति= ।

प्र०—विकारेण बाधका इति बाधकत्वमनपेक्षितमित्तविशेषमाभर्त्तायमित्यर्थः । यदयमिति यथा चाकित इति ज्ञापक तथोत्तरत्र वक्ष्यते ।

दीर्घोऽ० । नुकि कृत इति । दीर्घश्रुत्याऽचपरिमाणोपहानादस्याऽभ्यासस्य विशेषणजन्तस्याभ्यासस्य दीर्घो विधीयते । स चालोऽन्त्यस्येति वचनापत्त्यस्याचो भवति अकिद्वचनमिति । यद्यचाऽभ्यासो विशेषणोऽकित इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादभ्यासेनविशेष्यते । ततोऽभ्यासस्येति विशेषणवाचीत्यलोऽन्त्यस्येति नोपनिषत् इत्येतज्ज्ञाप्यत इत्यर्थः । अवचच्छतुर्गति । छो छेदने । अत्वम् । सिद् । आशाब्दस्य द्विवचनान्तरज्ञत्वात् नुकि कृतेऽनन्त्यस्याप्यचो ह्रस्वत्वम् । अचच्छदतुर्गति । उच्छदिर् दीर्घनिवेदनयो । छो द्विवचनम् । छे चेति नुकि कृत उपनित्यत्वमाभ्यासेन अर्थस्य विशेषणम् । चिच्छादयिषति । छद् संयमणे । परत्वादेने विधय इति ।

उ०—इष्टमारम्भत इति यथाभीयत इत्यर्थः । अनपेक्षितेति । अनपेक्षितो निमित्तविशेषो येन नाशस्तत्परादिकं येन तद्विपर्ययः ।

दीर्घोऽकितः । ननु कृतेऽपि नुवम्यते नरथ दीर्घं स्यादत आह— दीर्घश्रुत्येति । अस्यालोऽन्त्यनिवृत्ती ज्ञापकत्वमुपपादयति—यराचेति । अन्तरङ्गत्वादिनि । वर्णाश्रयत्वेनेति भावः । न च तर्हि कृतेऽपि हलादिशेषेण लङ्निवृत्ती

विप्रतिषेधास्तिद्धम् ॥ ३ ॥

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि । तुक्त्रयता-
मेते विधय इति किमत्र कर्तव्यम्, परत्वादेते विधय इति ।

तदन्ताग्रहणाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा नैवं विज्ञायतेऽभ्यासस्याजन्तस्यकारान्तस्याकारान्तस्येगन्तस्येति ।
कथं तर्हि ? अभ्यासे योऽजभ्यासे य ऋकारोऽभ्यासे योऽकारोऽभ्यासे य इति ।
एवं च कृत्वा दीर्घत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हिदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यप-
दिशति । किम् ? अपवादो नुर्दीर्घत्वस्येति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदकित इति प्रतिषेधं आस्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
भवत्येषा परिभाषाऽभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इति । किमेतस्य ज्ञापने

प्र०—न हेतेपूवाहपोषु तुगन्तरङ्गः । प्रत्ययविशेषनिमित्तत्वान् । अभ्यासस्वाभ्यासा-
भयत्वात् तुत्वादीनाम् । तदन्ताग्रहणाद्वा इति । ज्ञापकमन्तरेणपि विशेषणविशेष्यभावे
कामचाराकृतेऽपि तुष्येते विधयः सिध्यन्ति । एवं च कृत्वांतः । ततश्चाकित इति
वचनं दीपेनिषेधाय ननु ज्ञापकाय । अपवादो नुगिति । नाप्राप्ते दीर्घं तुक आर-
म्भात् । एषं तर्हि । ओहाकृत्याग इत्यस्य तु निषेधायाकित इति न भवति ।
भानुर्दीर्घं किमन्तः । ककारो हि इह प्रीहिकालथोरित्यत्र शाब्दाकोः सामा-
न्यग्रहणार्थः ।

उ०—इत्यः सुकभाः, अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले स्वाभिद्वारा साक्षाद्वा संनिहितार्थं हकारमेव लेख-
निरूपे । अत एव तुगत इत्यादि चरितार्थमिति तात्पर्यम् । नन्वन्तरङ्गस्य तुको बहिर्द्व-
हस्वादीनां च विप्रतिषेधाऽनुक्राऽत आह—तन्नेनेति । प्रत्ययविशेषनिमित्तत्वादिति ।
तुग्विधायभ्यासस्वानामाद्ययोऽपि प्रकृतलक्षणेऽभ्याससाम्येक्षान् तुकः । अत एव इत्यादयोऽपि
यथाः संयोगस्तत्रापि प्रत्यसिद्धयः वार्तिककारणाऽऽश्रितमिति भावः । तुकोऽन्तरङ्गत्वेन विप्रति-
षेधास्तिद्धमित्युक्तम् । इत्यादीनामाङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वावित्यास्येन तदन्ताग्रहणाद्वा इति वार्तिकं
तज्ज्ञापने—भाष्येऽप्येति । अत एव चिन्त्यमसति चाप्ययत इत्यादिकन्तरङ्गत्वात्तुक्त्वभ्यास-
इत्येवमेवदीर्घत्वसिद्धिः । ननु ज्ञापनेनाभ्यस्येनार्थेऽप्येकवात्पुनरुक्तमेतत् आह—ज्ञापक-
मन्तरेणेति । अभ्याससिद्धेऽर्थे लिङ्गप्रवाक्यकमित्यर्थः । नाप्राप्त इति । अपवादप्रवृत्तौ
भोत्सर्गप्रवृत्तस्तद्विषय इति भावः । नन्वेवं भातोः कित्करणं व्यर्थमेत आह—ककार इति ।
अभ्यासा तदनुबन्धकपरिभाषया ओहाको न स्यादिति भावः । अत्र सूत्रेऽनुबन्धात्तुक्त्वाभ्यास-
देतत्परिभाषाया विषयाभावेन वनो र केत्येव सामान्यग्रहणं ककारं किनापि सुपपादमिति

प्रयोजनम् ? ऐचोर्यदि दीर्घप्रसक्तो ह्रस्वादि परं दीर्घत्वमित्युक्तं+ स न दोषो भवति ।

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ७ । ४ । ८५ ॥

नुकि यंयम्यते रंरम्यत इति रूपासिद्धिः ॥ १ ॥

नुकि सति यंयम्यते रंरम्यत इति रूपं न सिध्यति× ।

अनुस्वारागमवचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

अनुस्वारागमो वक्तव्यः । एवमपीदमेव रूपं स्यात्—यर्थ्यम्यते+, इदं न स्यात्—यंयम्यते ।

पदान्तवच ॥ ३ ॥

पदान्तवचेति वक्तव्यम् । वा पदान्तस्य [८. ४. ५६] इति ।

रीगृधुपधस्य च ॥ ७ । ४ । ६० ॥

रीगृधुपधः संयोगार्थम् ॥ १ ॥

रीगृधुपध इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? संयोगार्थम् । संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति । वरीवृञ्च्यते परीपृच्छ्यते वरीभृञ्ज्यते ।

म०— नुग० । तपकरणां भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । तेन चाभास्यत इति नुगं न भवति । नुकि यंयम्यत इति । अवभक्त्यपरत्वावनुस्वारो न प्राप्नोति । एवमपीति । नित्यं परसवर्णः प्राप्नोति, विकल्पेन चेदयते । पदान्तवचचेति । तेन वा पादान्तस्येति परसवर्णविकल्पः ।

उ०—विशेषम् । तस्मात् 'गम्यकम्' 'गृधुपध' इति पूर्वोत्तरसाहचर्येण इत्येति सूत्रेऽप्यप्यनु-
बन्धकत्वेन ग्रहणं स्यादिति हाकः किमिति किंवासायः । ज्ञापकपरमात्मप्राप्ताव्यादु
ज्ञातातीर्षदुक्ताधेय न स्त । अथवा किञ्चनस्य चारित्रार्थेऽपि द्विः प्रयोगाद्वा द्विर्जनस्या-
भ्यासस्य किञ्चमेवेत्यकिञ्चग्रहणचारित्रार्थे स्पष्टमेवेत्यपरे । अन्ये तु न विद्यते किञ्चस्मिन्निति
बहुव्रीह्याभ्युपगम्यत आभ्युपगम्यते इत्यादि प्रतिपक्षोक्तपरिभाषया चाभ्यासमिति कित् पृथ-
ग्रहणमिति न शेषः अत एव चाप्युपगम्यत इत्यादी माभ्युपगम्यत इत्यादी दीर्घाः संगच्छन्ति इत्याहुः ।

नुगतोऽऽ । नित्यं परसवर्णो इति । अनुस्वारस्य वरीत्वत्वेन । भाष्ये पूर्वत्र परस-
वर्णवदिति उत्तरत्रानुस्वारवदिति पाठः ।

रीगृ० । रीगृधुपध इति । अपूर्वमेवेदम् । ननु कृतुपधस्येत्वस्य स्थाने, उत्तरार्धे
तस्माऽऽवर्धकत्वम् ।

रुमिकौ च लुकि ॥ ७ । ४ । ६१ ॥

मर्मज्यते मर्मज्यमानास इति शेषसंख्यानम् ॥ १ ॥

मर्मज्यते मर्मज्यमानास इति शेषसंख्यानं कर्तव्यम् । मर्मज्यते मर्मज्यमानासः ।

अनञ्च ॥ ७ । ४ । ६२ ॥

किमिदमृकारग्रहणमङ्गविशेषणम् — ऋकारान्तस्याङ्गस्येति, आहोस्विदभ्यास-
विशेषणम् — ऋकारान्तस्याभ्यासस्येति । अङ्गविशेषणमित्याह । कथं ज्ञायते ?
यदयं तपरकरणी करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? न हि कश्चिदभ्यासे दीर्घोऽ-
स्ति* यदर्थं तपरकरणं कृत्यते । अङ्गाङ्गविशेषणं ऋकारग्रहणे सति तपरकरणे
किं प्रयोजनम् ? इह मा भूत्—चाकर्ति चाकीर्तः चाकिरिति ।

किरिति चर्करीतान्तं पचतीत्यत्र यो नयेत् ।

प्राप्तिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः ॥

सन्वत्सृष्टिनि चङ्परेऽनन्तोपे ॥ ७ । ४ । ६३ ॥

प्र०— रुमि० । मर्मज्यते इति । रुमिकौ च लुकीति रुमिधीयमानो न प्राप्नोति
इति वचनम् ।

अनञ्च । अङ्गविशेषणमिति । यत्राभ्यासविशेषणे भूतपूर्वशीर्षेणिवृत्त्यर्थं तपर-
करणं तथापि मुख्यकल्पनभ्रंशवे गौणी कल्पना किमिस्त्याक्षीयत इति मत्वा भाष्य-
कारेणाङ्गविशेषणमस्य इत्याश्रितम् । पचतीति लट् उपलक्षणं तेन लटि चाकर्त्ता-
त्यादिरूपाणि किरति यो नयेदित्यर्थः । प्राप्तिज्ञमिति । तपरकरणादङ्गविशेषणमस्य इति ।
तेन रुमाग्नीतां विषयविभागेन या प्राप्तिज्ञां जानातीत्यर्थः । प्रारब्ध इति । संग्रहः
संग्रहः । साधुज्ञानदरादि , स तेन प्रारब्ध इति योम्यतातिशयोक्तावनेन स्तूयते ।

सन्वत्सृष्टिनि । चङ्पर इति बहुव्रीहिणाऽन्यपदार्थे शिराभीयते । तेनाचकमतेति केमले
षड्वि सन्वत्सृष्टि न भवति । नहि शिज्ज्यतिरेकेणान्यश्चङ्परः संभवति । तेन चङ्परे

उ०— अतश्च । उपलक्षणमिति ; प्रसक्तकारणमपि । वाचरितेष्वादावपि वगावभावात् ।
नयेदिति । आपवेदित्यर्थः ।

सन्वत्सृष्टिनि० । अग्निमहाभ्योत्थानाय सोपपत्तिकं सुश्रावं वृक्षयति—अतश्च
इतीति । परस्येदसामभ्यास्यश्च परो यस्मादिति बहुव्रीहिः कर्मधारये हि चर्करीत्येव बवेदिति
भावः । भाष्यस्थपचपरपदेऽन्यपदवेव । अन्यपदार्थस्य सामभ्यास्येव तदाह—शिरसि ।
सन्वत्सृष्टेः स्वयपदार्थे बहुव्रीह्याभयत्वं परस्येदश्च इत्यर्थः स्यादिति यावः । एवं च चङ्परे
कचुमीति वैपरीकरणेन सङ्गः इत्याह—नेनेति । सन्वदिति । सन्वत्सृष्टिभोगत्रयं

इह कस्मात् भवति—अजजागत् ? लघुनि चङ्पर इत्युच्यते, व्यवहितं चात्र लघु चङ्परम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अचीकरत्, अजीहत् । वचनाद्भविष्यति । इहापि वचनात्प्राप्नोति—अजजागत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्राप्तासयात् । केन च नाव्यवधानम् ? वर्येण । एतेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति, न भवति च । एवमपि 'अचिञ्चत्' अत्र न प्राप्नोति । एवं तर्थाचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति भवत्येवजानीयकानामित्यमिति यदयमस्मृद्वर-प्रथमदस्तृप्तशाम् [६५] इतीत्यवधानार्थमत्वं शास्ति ।

सन्वद्भावदीर्घत्वे ऐर्णिच्युपसंस्थानम् ॥ १ ॥

सन्वद्भावदीर्घत्वे ऐर्णिच्युपसंस्थानम् कर्तव्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अदीवददीर्घां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? शिञ्चा व्यवहितत्वात् । लोपे कृते न नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्भवधानमेव । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति । एवमप्यनग्लोप

प्र०—एतौ यज्ञेषु तस्मिन्परतोऽभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवति । इह कस्मादिति । न कचिद्भ्यासो लघोरनन्तरं, सप्तम्यपि सप्तम्यस्योद्वेगानादत्रापि प्रसङ्ग इति भावः । इतरः परसप्तम्याभयं यत् नाव्यवधानमित्याश्रीयत इत्याह—लघुर्नास्ति । पर्यजानीयकानामिति । सद्यो त्वय्यदितानामित्यर्थः । एतन्वा व्यवहितरश्नादिना, चङ्परं एतौ यज्ञेषु तस्मिन्परतोऽभ्यासस्य सन्वद्भावः । यस्मिन्वात्र एतौ लघुर्नास्तीत्यङ्परः । यस्तु चङ्परः न तस्मिन्परतो लघुः । दीर्घविधिं प्रतीति । ननु दीर्घं कर्तव्यं भवति स्थानिवत्त्वनिषेधः । सन्वद्भावे तु प्राप्नोति स्थानिवद्भावः । एवं तर्हि दीर्घभावितादिकाराऽप्युपचारादीर्घशब्देनोच्यते

उ०—विहितमित्यर्थः । सन्वजजागरविवादावभ्यासस्य चङ्परपरत्वाभावात्कथमिति प्रसङ्गोऽत आह—न कचिदिति । सप्तम्यप्राप्ते । सामभ्यासमिति परिभाषापरं भद्रहृत्तेरिति भावः । अपीपचदित्यादावपि प्रकारेण व्यवधानमिति तात्पर्यम् । भाष्ये—व्यवहितं चात्र लघु चङ्परमिति । चङ्परं गो यज्ञेषु तदाभ्यासस्य व्यवहितमित्यर्थः । चङ्परमिति पाठेऽपि चङ्परं न तत्परणिर्जयत इति न दोषः । अस्मद्वरश्च यत्र चङ्परं नास्ति कर्तव्यं । तदास्वधाधनार्थम् । अस्वधाऽर्जवक्ष्यतिभ्यादश्विभ्यो तत्रापि सन्वद्भावादित्याप्राप्ते तद्वैधर्ष्यं स्पष्टमेवेति वाच्यम् । अङ्कव्यवहितार्थमादाय दीर्घोऽङ्कवत् आह—चङ्पर इति । सन्वद्भावे त्विति । एवं चेत् न स्यादिति भावः । सन्वद्भावद्वाराण्ये इति विषयनिर्देशमप्यदीर्घत्वरूपविषयनिर्देशप्रभ्यावधानपरतया वाच्यस्य युक्तत्वेन कैयटात्कं विषयमेव विषयम् ।

इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । वृद्धौ* कृतायां लोपस्तन्नागलोप्यङ्गं भवति । एवं तर्हिदि-
मिह संप्रधार्यम्—वृद्धिः कियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाद्वृद्धिः ।
नित्यो लोपः । कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि । लोपोऽप्यनित्यः ।
अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामन्यस्य, अच्दान्तस्य च प्राप्नुवन्निधिर-
नित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः । वृद्धौ कृतायां लोपस्तन्नागलो-
प्यङ्गं भवति ।

मीमादीनां तु लोपप्रसङ्गः ॥ २ ॥

मीमादीनां तु लोपः प्राप्नोति* । अभीमपत् ।

सिद्धं तु रूपानिदेशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? रूपानिदेशोऽयम् । सति बाह्यसम्भ्यासरूपं तत्सन्व-
द्धवेनानिदिश्यते न च मीमादीनां सन्त्यभ्यासरूपमस्ति ।

अङ्गान्यन्वाद्वा सिद्धम् ॥ ४ ॥

अथवा एवन्मेतदङ्गमन्यत् । लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम् । स्थानिवद्वावादेन-

प्र०-इति भाष्यकारस्याभिप्रायः । किन्तु मुख्ये धर्मे संभवति गौणग्रहणमदुक्तमिति
चिन्त्यमेतत् । वृद्धौ कृतायां लोप इति । एतच्च एव चकीति सूत्रभाष्येण विरुध्यते ।
तत्र अगिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात् कृतायां वृद्धौ लोप इति प्रतिपादितम् । मीमादीनां
त्विति । सति यदृष्टमभ्यासकार्यं तदितिदिश्यते मीमादीनां च सन्त्यभ्यासस्य लोपो
दृष्ट इति सन्वद्वावाप्राप्नोति । सिद्धं त्विति । नेह कार्यमितिदिश्यतेऽपि तु रूपम् ।
लोपश्चाभावात् । रूपं लोपो न भवतीति नातिदिश्यते किंचाद्य लोपोऽभ्यासस्येति ।
अत्रग्रहणं विषयावधारणार्थम् । तेनेनादिविषय एवाभ्यासस्य लोपो भवतीति तदभावे
तु सन्वद्वावाप्तं भवति । अङ्गान्यत्वमिति । मीमादीनामङ्गानामभ्यामलोपो विहितः ।

उ०-एतच्चेति । अङ्गान्यत्वविषय एव तत्र स्यान्नित्यं व्यहोपायविति पूर्वविप्रतिषेधसत्त्वाच्च
निविष्टे वृद्धौ कृतायां लोप इत्याश्रयितुमशक्यमित्यपि बोध्यम् । तस्मादुपसृष्टानमेवाऽऽ-
श्रयणीयम् । तस्मात्लोप्यङ्गमिति । तत्रेवाप्राप्येकदेशेनो वाक्यं तस्य तत्रग्रहणमपि
सुचितमनेनेति बोध्यम् । सति यदृष्टमिति । कार्यातिवसाधयेण पूर्व, पक्ष इति भावः ।
सन्वद्वावादिति । सम्बन्धाभावात् । कार्यातिदेशोऽपि स्वयं परिहरति किंचेति ।
तदभावे त्विति । भावो सम्बन्धाभावादिसनायस्य सम्बन्धावेनाभावे निष्कर्षः । महा सद्यो
सति तद्विषयाभावाभावातिदेशो विरोधानतिदेशो नोभयोरपि सम्बन्धावेनाभाव इति तात्पर्यम् ।
मीमादीनामिति यद्विहितमभ्यासस्य एवेन सम्बन्धात् । न च तदङ्गसंयन्त्रभ्यासस्य

मन्यत् । कथमजिज्ञपत् ? अत्र सन्यपि श्यन्तस्यैवोपादानमाप्नुयुधामीन्
[७. ४. ५५] इति । अप्राज्ञान्यत्वाभावादभ्यासलोपः स्यात् । तस्मात्पूर्वं
एव परिहारः—सिद्धं तु रूपातिदेशादिति ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिने व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममार्गिकम् । पादश्च समाप्तः ।

॥ सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

प्र०—अयं त्वभ्यासो श्यन्तानामिति न न्युच्यते । अन्ये तु व्याचक्षते—चक्षुरेणीं यद्यङ्गं
तदभ्यासस्य सन्वद्भावो विधीयते । शौ मीमादीन्येषाङ्गानि युक्ताङ्गत्वात्तदपहरेण
ग्रहणात्तस्मादङ्गान्वत्ताविरयस्यायमर्थः—येषामङ्गानामच इत्यादिविधीयते तदभ्यास-
स्यात्र ग्रहणाद्विषयावधारणादोपो नान्येषामित्यादिनिहितानामर्माभ्यस्तित्वाद्यौ च धातोः
सन्वद्भावादिस्वाभावभावादभ्यासलोपाभावः । अथवा सकारादौ सन्यभ्यासलोपो
विहितो न सन्मात्रे । मामान्यातिदेशे विरोधाननिवेशात्तत्पात्रावः ।

इत्युपाध्यायजैयटपृथकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे प्रथममार्गिकम् । पादश्च चतुर्थोऽध्यायश्च सप्तमः समाप्तः ।

उ०—लोपोऽत्र लोपो इत्यनेनेति कानेन तदनिदेश इति भवः । अन्ये विविति । चक्षुरेणीं
चतुर्थे इत्यर्थेऽन्वद्भावात्स इत्यत्राङ्गं निविकल्पितं प्राकम् । चक्षुरेणितं निविकल्पितं वा ।
तत्रोपस्थितत्वात्प्राधान्याच्च निविकल्पितमेव गृह्यत इति तात्पर्यात्तत् पूर्वमाप्यविरोधोऽनेति
चोच्यम् । एवं चोक्तव्याख्याऽसंगतैवेत्याक्षेपोऽह—तस्मादिति । नात्येषामित्यर्थश्च इत्यादिवा
इत्यादिनिहितमिति । इत्यादिभावे हेतुः—धातोः सन्वद्भावात्तदिति । मीमादीनां
धातूनामच इत्यादौ विधीयते । न च धातुव्यस्यं प्रति सन्वद्भावोऽस्ति, अभ्यासकार्य-
मिवत्वात्तस्यैवार्थः । एतन्न्यन्तमङ्गमभ्यासलोपविषयादिसंविनिविष्टाङ्गव्यतिथिर्भाष्या-
क्षरार्थः । सकारादाविति । सः सीत्यनुवर्तनादिति भावः । यद्यपि आच्यं प्राधान्यं गोलस्याऽपि
भ्यस्तप्रकृतिकतिर्ययोक्तव्यता चक्षुरेऽप्यर्थं प्राधान्यमेवेति तन्निकल्पितान्नसंन्यमभ्यासस्यैव
सन्वद्भावमिति पूर्वोक्तार्थमेव भाष्यस्याभिप्रेत्य शङ्कते भाष्ये—लोपे कृत इति । सिद्धान्त्येक-
देशवाह—स्थानिवद्भावादिति । चोक्त भावः—कथमजिज्ञपदिति । अत्र यद्यन्ताङ्गमभ्यास-
लोपोऽन्वद्भावात्तद्विषयसम्पत्संबन्धिनो लोप इति भावः । सिद्धान्त्येकदेशवाह—तस्मादिति

इति श्रीसायनभट्टसुतसतीगर्भजनागोत्रीभट्टकृते भाष्यप्रदीपेचतुर्थे सप्तमस्या-
ध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममार्गिकं पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

क ओ३म् क

श्रीमगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

अष्टमोऽध्यायः

अथ प्रथमः पादः

सर्वस्य द्वे ॥ ८ । १ । १ ॥

सर्ववचनं किमर्थम् ?

सर्ववचनमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

सर्वग्रहणं कियते, 'अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम्' । 'अलोऽन्त्यस्य विधयो

प्रदीपः— सर्वस्य द्वे । सर्वशब्दो द्रव्यप्रकारावयवकात्स्न्यवृत्तिः । द्रव्यकात्स्न्यं यथा—
'सर्वस्वं ददाती'ति । प्रकारकात्स्न्यं यथा—'सर्वां भक्षयती'ति । सर्वप्रकारमग्नं भुङ्क्ते
इति गम्यते । अवयवकात्स्न्यं यथा—'सर्वः पटो दग्ध' इति । इह तु पदार्थानां
विशिष्टार्थानां कार्यित्वेनोपादानाद्द्रव्यप्रकारकात्स्न्याऽसंभवाद्द्रव्यवयवकात्स्न्यवृत्तिः सर्व-
शब्दः । तस्योपादानमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थं वा स्याद् द्विः प्रयोगनिवृत्तये स्थानषष्ठ्यर्थं वा ।
तत्र वक्ष्यमासौलिङ्गसामर्थ्यादिभिरलोऽन्त्यनिवृत्तिं षष्ठ्यर्थप्रकृत्या च सिद्धा मत्वा,
स्थाने द्विवचनस्य द्विःप्रयोगद्विवचनस्य च फलभेदमपरमन् पृच्छति—सर्ववचनमिति ।
अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थमिति, तनु सर्वस्येत्यस्मिन्नमिति स्थानषष्ठ्यभवाद्नुसंहाराऽभावः ।
स्थाने विज्ञातस्माऽनुसंहार इत्युक्तत्वात् । कथं चान्त्यस्य द्विवचनं प्राप्नोति यावत्वा
अनेकात्त्वात्सर्वादेशान् तेन भवितव्यम् । उच्यते—'परेर्बर्जेने' इत्यादौ तावत् षष्ठी

उच्यते—सर्वस्य द्वे । ननु 'सर्व'स्यकाऽकोन्यनिवृत्त्यर्थत्वात्तत्राप्युपपत्तिरत आह—सर्वशब्द
इति । उपादानादिति । अत्रापि 'नित्यवीक्ष्यो'तिवादी न कश्चिद्विज्ञेय उपासीयते, तत्रापि
विज्ञेयाऽनुपादानादेव सर्वेषां प्रदानां सिद्धमिति द्रव्यप्रकारार्थाऽस्त्यस्य इति भावः ।
स्थानषष्ठ्यभवादि । 'नित्यवीक्ष्यो'तिवादाविति भावः । 'परे'तिवादी एवावयवीक्ष्यमा-

भवन्तीत्यन्त्यस्य द्विवचनं मा भूदिति* । क पुनरलोन्त्यनिवृत्त्यर्थेनाऽर्थः सर्वग्रहणेन ? 'नित्यवीप्सयोः' [८. १. ४] इति । 'नित्यवीप्सयोः' ग्गियुच्यते, न चाऽन्त्यस्य द्विवचनेन नित्यता वीप्सा वा गम्यते । इह तर्हि—'परैर्वर्जने' [८. १. ४] इत्यन्त्यस्याऽपि द्विवचनेन वर्ज्यमानता गम्येत ।

षष्ठीनिर्देशार्थश्च ॥ २ ॥

षष्ठीनिर्देशार्थं च सर्वग्रहणं कर्तव्यम् । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्येत ।

अनिर्देशो हि षष्ठ्यर्थाऽप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

अवित्यमाणे हि सर्वग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याऽप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य ? स्थाने-योगत्वस्या । क पुनरिह षष्ठीनिर्देशाऽर्थेनार्थः सर्वग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते—'परैर्वर्जने' [४] 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' [६] 'उपर्यध-

प्र० विद्यत एव । 'नित्यवीप्सयोः' इत्यत्रापि सामर्थ्यात्तस्या षष्ठी । यद्योक्तमनेका-स्त्वास्तर्वादेशो भविष्यतीति, हलन्तेष्वेव तत्स्थानम् । अजन्तेषु तु पर्यादिष्विकाशदेर-न्त्यस्य प्राप्तेति । ननु द्वाविकारी सर्वस्य स्थातां, यथा हा-आ-हा इति प्रत्येपनिर्देशा-स्तर्वादेशो हा भवति । उच्यते—द्वाविकारी कृतैकादेशावादेशात् प्रतिपन्नेन इत्येका-स्त्वावादेशोऽलोन्त्यस्य प्राप्तेति, इत्यु प्रत्येपनिर्देशसामर्थ्याद्विगृहीतरूपं तर्वादेशत्वं प्रतिपद्य मवर्तयार्थत्वं प्रतिपद्यते । क पुनरिति । नित्यादिरर्थोऽन्त्याद्विवचनेन न शोतयितुं शक्यत इति भावः । अन्त्यस्यापीति । यथाऽन्तरेण द्विवचनं परिवर्जनार्थः प्रयुज्यते—'परि त्रिगर्भस्य' इति । अत एवाज्यने—'परैर्वर्जने वाच्यमिति । एव-मन्त्यस्यापि द्विवचने परैर्वर्जनं प्रतीयते । षष्ठीनिर्देशार्थं चेति । इष्टस्य षष्ठ्य-र्थस्य प्रकृत्यर्थमन्त्यर्थः । कस्येति 'नित्यवीप्सयोः' शब्दस्तस्य हे' इति सामर्थ्यान् षष्ठ्यर्थो लभ्यत इति भावः । इतरः शब्दमन्तरेणाऽऽन्त्यार्थादिरपि सम्भवः, सामर्थ्याद्विज्ञायेताति मत्वाह—स्थानेयोगव्यस्येति । क पुनरिति । षष्ठी

उ०-वाह—कथं वाऽन्त्यस्येति । सामर्थ्यात्तस्येति । नित्यवीप्सयोर्वर्तमानस्य षष्ठ्यस्य द्विक-विधावाहित्यर्थः । हलन्मत्विति । तत्र हि अन्त्यद्विवचनेऽपि भावदेशास्त्वाऽनेकास्त्वोनाऽ-पवादविषयसत्त्वाद्लोऽन्त्याऽप्रकृती सर्वस्यैव भविष्यतीति भावः । यथा—'हा-आ' इति 'ह्रस्वः प्रथमस्वेत्यत्र, यथा क 'पुष्पमस्मदयो कस' इत्यत्र शिष्यप्रत्यायनात् 'अ-अ' इति प्रत्येपेण तर्वाऽऽदेशत्वमुक्तम् । 'द्वाविकारा' इत्यादि पूर्वपक्ष्याकथनजयात्रम्, षष्ठीनिर्देशात्त्व-व्यमानरीत्या सुकभावादाह—इष्टस्येति । आनन्तर्यादिरपि । अन्तुतो 'हे उपचारणे'

षसः समीप्ये' [७] 'वाक्यादेरामन्त्रितस्य' [८] इति ।

इह न काचित् पट्टी—'नित्यवीप्सयोः' [४] इति ? ननु चैपैव पट्टी ।
नैवा पट्टी । किं तर्हि ? अर्थनिर्देश एषः—'नित्ये चाऽर्थे वीप्सायां चे'ति ।

अलोऽन्त्यनित्यवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः सर्वग्रहणेन । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—
'नित्यवीप्सयोर्दे भवत' इत्युच्यते, द्विशब्द आदेशः कस्माच्च भवति ? आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न द्विशब्द आदेशो भवती'ति—यदयं 'तस्य परमाग्रेडितम्'
'अनुदात्तं च' [२; ३] इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? द्विशब्दोऽयमेकाच् ,
तस्यैकाच्त्वात्तस्य परमाग्रेडितमनुदात्तं चेत्येतज्ज्ञास्ति । पश्यति स्वाचार्यो—
'न द्विशब्द आदेशो भवती'ति, ततस्तस्य परमाग्रेडितमनुदात्तं चेत्याह । यदि

प्र०—सर्वत्र विद्यत इति भावः । ननु चैपैवेति । नित्यार्थवचनः शब्दो नित्यो, वीप्सार्थ-
वचनश्च वीप्सेत्याभीयत इति भावः । अर्थनिर्देश इति । प्रयोनृधर्मो वीप्सा यथा
आवाधो, सत्वभिधेयधर्मः । यदुच्यते 'वीप्सुधेतकता भवती'ति । वीप्सायाश्चाऽर्थत्वे
नित्यशब्दोऽप्यर्थवृत्तिरेव आवाधो, इन्द्रनिर्देशाद्विभक्तिभक्तित्वाऽसंगान् । अलोऽन्य-
नित्यवृत्त्यर्थेनेति । ननु च नित्यवीप्सयोरित्यत्रार्थाभ्यन्तेन पूर्वमेवालोऽन्त्यविधिनिष्ठा-
रितस्तत्किमर्थे 'नित्यवीप्सयोः'रित्युपादीयतं, परैर्वर्जेन इत्यादि श्लाघेयम् । प्रकरणोप-
लक्षणाथेत्यास्तत्रेषु वा सूत्रेषु परिहारस्तु तुल्यत्वाददोषः । कथं पुनर्द्विशब्द आदेशः
संभाव्यते यावत्ता 'मामो माम' इत्यास्मिन्नर्थे प्रतिपादो द्विशब्दो न प्रवर्तते । पराभि-
प्रायेणैतदुच्यते, यथा भवान् सामर्थ्यादिन्यायत्यागेन शास्त्रसङ्कावमात्रेणालोऽन्त्यविधि
मन्यते तथा 'स्वं रूपं शब्दस्येति शास्त्रप्रामाण्याद् द्विशब्दं प्राप्नोति । न्यायप्रत्ये तु
स्वरूपविधिवद्दलोऽन्त्यविधिर्न भविष्यति । आचार्यप्रवृत्तिरिति । न्यायसिद्धेऽर्थं
लिङ्गदर्शनेनम् । नहि द्विशब्द आदेशो मामादिशब्दस्यार्थं वक्तुं स्मर्ये इति न प्रवर्तते ।
'नाग्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा' 'नित्यमाग्रेडिते वाची'त्येतदपि लिङ्गं द्रष्टव्यम् । यत्र

उ०—इति उच्चारणक्रियानिरूपितं कर्मत्वमेव प्रतीयेतेति बोध्यम् । ननु निवादिनन्दयोरर्थपरत्वा-
देपैव पट्टीयनुपपन्नमत्र भावः—नित्यार्थेति । भिन्नविभक्तित्वेति । वीप्साको विषयसंज्ञनी,
नित्यको पट्टीत्येवमित्यर्थः । ननु चेति । 'नित्यवीप्सयोरर्थकोर्द्धे भवत'इत्यर्थे स्थानग्रहण-
भावादलोऽन्त्यत्वाऽप्रसङ्ग इति भावः । परिहरति—प्रकरणेति । परिहारस्येति । वक्ष्य-
मण्यस्येत्यर्थः । इत्यस्मिन्नर्थे इति । पूर्वकपैः समीप्ये वीप्सामययो य तु 'हि'शब्देनेति
भावः । सामर्थ्यादिन्यायेति । आदिना ज्ञापकसङ्ग्रहः । 'सर्वस्वे'त्यत्र सर्वशब्द-

तर्हि न द्विशब्द आदेशो भवति के तर्हिदानीं द्वे भवतः ? द्विशब्देन यदुच्यते । किं पुनस्तत् ? द्विशब्दोऽयं सङ्ख्यापदं, सङ्ख्यायाम् सङ्ख्येयमर्थः । सङ्ख्येये द्वे भविष्यतः । के पुनस्ते ? पदे वाक्ये मात्रे वा ।

तद्यदा तावत्पदे वाक्ये वा तदाऽनेकास्त्वात्मर्वादेशः सिद्धः । यदा तावन्मात्रे अपि तदाऽनेकास्त्वित्सर्वस्व [१. १. ५५] इति सर्वादेशो भविष्यति ।

यदा तर्ह्यर्द्धमात्रे तदा सर्वादेशो न सिध्यति । नैष दोषः । न चार्द्धमात्रे द्विरुच्येते । किं कारणम् ? इह व्याकरणे यत्सर्वाऽल्पीयान् स्वरव्यवहारः स मात्रया भवति । नाऽर्द्धमात्रया व्यवहारोस्ति, तेनाऽर्द्धमात्रे न भविष्यतः । एवमपि कुत एतत्—‘पदे द्वे भविष्यत’ इति, न पुनर्वाक्ये स्यातां मात्रे वा ? ‘नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत’ इत्युच्यते न च वाक्यद्विर्वचनेन मात्राद्विर्वचनेन वा नित्यता बीप्सा वा मग्यते ।

प्र०—तर्हीति पृष्ठे द्विशब्देन इत्युच्यत इत्युत्तरं कर्त्तेऽपि सामान्याभिधानाद्दिशो दुहान इति वृच्छति—किं पुनस्तदिति । सङ्ख्येयमर्थ इति । अभिधेयमित्यर्थः । यदुच्यते—‘आवसथ्यः सङ्ख्याः सङ्ख्येये वर्तन्ते तत् उत्तरं सङ्ख्याने सङ्ख्येये चेति । पदे इति । शब्दानुशासनप्रलावाच्छब्दप्रकारोपन्यासः । यदा तावन्मात्रे इति । यदुक्तं—‘श्राविकात् कुतैकादेशावेकालादेशोऽन्त्यस्य प्राप्नोतीति, तदुक्तं, न ह्यप्रवृत्तयोरेकादेश-श्राव्यप्रवृत्तिरस्ति, प्रवृत्तिकाले चाऽनेकास्त्वात्मर्वादेशत्वमिति नास्यलोऽन्त्यविधिः । यदा तर्हीति । परिशब्देकारण द्वे अर्धमात्रे अल्पहरेणाऽर्द्धमात्राया अप्रहाद-मेकास्त्वाऽभावात्प्राप्तः । इहेति । विशिष्टमर्द्धमात्राद्वयमुच्चारणाऽयोगादशक्य आदेशः कर्त्तुम् । ‘तस्यादित उदात्तमर्द्धस्त्वमित्यनेन तु ह्रस्वाविवर्णस्थाया अर्द्धमात्राया गुणाब्जानं क्रियते । न च वाक्यद्विर्वचन इति । नित्यत्वाद्यर्थप्रतिपादनाय

उ०—स्वोच्चैर्वाच्यं अपरकथं तस्मात्—नाप्रेक्षितस्यान्त्यस्येति । भाष्ये—सङ्ख्यापदं—सङ्ख्याप्रवृत्तिविभक्तं पदम् । सङ्ख्यायाश्चेति । तत्प्रवृत्तिनिमित्तकपदस्येत्यर्थः । अत उत्तरं—अवसथ्यः उत्तरं, विज्ञायादय इत्यर्थः । ननु सङ्ख्येयस्याप्रभस्यस्वदावीनमेवोप-प्राप्तोऽप्युक्तोऽत आह—शब्दानुशासनेति । प्रकारो—भेदः । भाष्ये—अपि तदेति । तदापीत्यर्थः । अत्र ‘मात्रा’शब्दो वर्णोपलक्षणम् । प्राप्नुत इति । ‘अन्त्यस्ये’तिशेषः । भाष्ये—व्याकरणे यत्सर्वेति । ‘व’रिति सामान्ये बहुसकम् । ‘व’ इति वा पाठः । गुणाऽऽक्यानं क्रियन् इति । व तु वा ह्युपचारमविधयेति भावः । ननु वक्तव्यमित्यद्वयमेवाऽऽवेकः ।

पृष्ठीनिर्देशार्थमेव तर्हि सर्वग्रहणं कर्तव्यम् ।

न वा पदाधिकारात् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'पदाधिकारात्' । 'पदस्ये'ति प्रकृत्य
द्विवचनं वक्ष्यामि ।

तच्च समासतद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

तच्चावश्यं पदग्रहणं कर्तव्यं समासनिवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थं वाक्य-
निवृत्त्यर्थञ्च । समासनिवृत्त्यर्थं तावत्—सप्तपर्यः, अष्टापदम् । तद्धितनिवृत्त्यर्थं—
द्विपदिका, त्रिपदिका* । मापशः, कार्पापणशः† । वाक्यनिवृत्त्यर्थं—ग्रामे ग्रामे
पानीयम् । माषं माषं देहि ।

अथ क्रियमाणेऽपि वै पदग्रहणे 'समासनिवृत्त्यर्थ'मिति कथमिदं

प्र०—तत्प्रतिपादनसमर्थः शब्दः प्रयुज्यते, 'स्थानेऽन्तरतमे' इत्युपस्थानाच्च शब्दतोऽ-
र्थवृत्तान्तरतमे एव द्वे पदे आदेशो भवतः । 'परैर्वर्जने' इत्यादौ तु पर्यादिशब्दसंनि-
धानाद् द्विशब्दः पर्यादिनेव सङ्ख्येयानाचष्ट इति वाक्ये मात्रे पदे अपि ये केचिन्न
प्रवर्तते । न वेति । शब्दान्तरं पठ्यन्तमुपादेयम्, को विरोध इति चेदाह—तच्चेति ।
सप्तपर्यं इति । सप्तसङ्ख्यानि पर्याप्तिं वीक्ष्यन्ते न तु वक्ष्यन् वृत्त इति वीक्ष्यायामेकत्वस्याऽ-
नन्तर्भावात्प्रागेव विभक्तौद्विवचनं प्राप्नोति—सप्तपर्यं इति । पदाधिकारात् न भवति ।
द्विपदिकेति । द्वित्वसङ्ख्यायुक्तः पादार्थो वीक्ष्यते इति वीक्ष्यायां कालौक्यत्वलक्षणयो-
र्लिङ्गसङ्ख्ययोरनन्तर्भावान् प्राक्द्विसोत्युत्ते समासे कृते पदत्वाऽभावाद्विवचनाऽभावः ।
ग्रामे ग्रामे पानीयमिति । वाक्यस्थाऽपदत्वादिद्विवचनाभावः । कथंति । 'सप्त-

उ०—आह—अन्तरतमे एव द्वे पदे इति । द्विपदे एव, न तु वाक्ये । तात्पर्य-
बोधनाऽसामर्थ्येनान्तरतमत्वादिति भावः । निषधीप्सयोर्वै शब्दस्तस्येति पृष्ठी स्थानवर्ती
कल्पते । पर्यादिनेवेति । प्रत्यासत्त्येति भावः । ये केचिदिति । 'पदे अपि'त्यनेन सङ्ख्येयते ।
को विरोध इति । पठ्यन्तमन्तरोपादाने किमेतद्वैकल्यार्थः । एकत्वस्यानन्तर्भावादिति ।
वीक्ष्यादिवचनानिषेधसमये वृत्तमतीकत्वस्याऽवबुधत्वादिभक्त्युपपत्तेः प्रागेव द्वित्वमित्यर्थः ।
पृथगेव विभक्तेरिति । विभक्तेः पृथग्वृत्तस्य । विभक्तिरहितस्येत्यर्थः । 'प्रागेव विभक्ते' रिति
तु युक्तः पाठः । पदाधिकारे तु 'सप्तपर्यं' इति पदवाच्यस्य वीक्ष्यायोगाच्चावाच्यं दोषः ।
पादार्थ इति । पादशब्दार्थ इत्यर्थः । पदत्वाभावादिति । अन्तर्भावादिवाक्ययुक्तपदे-
पूर्वमेवाऽयं तद्धित इति भावः । भाष्ये—'द्विपदिका' 'त्रिपदिके'त्युक्ता—'मापशः, कार्पा-
पणशः' इत्युपाठः । पदग्रहणेनापि तत्र तद्धितोत्तरत्ववत्त्वात्, असम्भवापि पदवाच्यम् ।

विज्ञायते—समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति, आहोस्वित्समासे निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति ? किं चातः ? यदि विज्ञायते समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति, सिद्धं—सप्तपर्णः सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इति । सप्तपर्णाभ्यां सप्तपर्णेभ्य इत्यत्र* प्राप्नोति । अथ विज्ञायते—समासे निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति,—सप्तपर्णः सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इत्यत्रापि प्राप्नोति† ।

तथा—‘तद्धितनिवृत्त्यर्थं’मिति,—कथमिदं विज्ञायते—तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति, आहोस्वित्तद्धिते निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति ? किं चातः ? यदि विज्ञायते तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति, सिद्धं द्विपदिका, त्रिपदिका, द्विपदिकाभ्यां त्रिपदिकाभ्यां मापशः कार्षापणश्च इत्यत्र

प्र०—पर्णा’ इत्यत्र किं सङ्ख्यायां वीप्सा, अथ पर्णानाम्, अथ सङ्ख्याविशिष्टानां पर्णा-
नाम् ? तत्र यदि समुदायो वीप्स्यते तदा समुदायस्य प्राप्तं द्विर्वचनं पदाधिकारेण निवर्त्यते । अथ त्ववयवाधीप्सा तदाऽवयवस्य प्राप्तं द्विर्वचनमिति समासे विद्यमानस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः संपद्यते । एवं वाक्यसहितयोर्योग्यम् ।

यदि विज्ञायते इति । यदा ‘समुदायो वीप्सायुक्त’ इति पक्षः । सिद्धं सप्तपर्ण इति । विभक्तौ परतः समासस्यापदत्वान् । सप्तपर्णाभ्यामिति । स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वाद्विर्वचनप्रसङ्गः । अथेति । यदाऽवयवार्थवीप्सा तदा समासे प्रत्ययलक्षणेनाऽवयवस्य पदत्वाद्विर्वचनप्रसङ्गः । उत्तरपदस्य तूत्तरपदत्वे चाऽपरादिविधाविति प्रत्ययलक्षणेप्रतिपक्षात्पदत्वाऽभावः । सिद्धं द्विपदिकेति । इत्थथादिलोपे तद्धिता-
न्तस्य पदत्वा ‘द्विपदिका’ इति बहुवचनान्तं पठितव्यम् । द्विपदिकाभ्यामिति । एकादेशस्याऽन्तवद्भावात्तद्धितान्तं, ‘स्वादिष्विति पदं च । मापश इति । प्रत्यय-

उ०—तत्पूर्वभागस्यापि सुवन्तापक्षे उत्पत्त्या पदत्वान् । यावदस्येति । अन्वया ‘ग्रामे पानीयं
ग्रामे पानीय’मिति स्वादिति भावः । ‘किं सङ्ख्यायां वीप्सा अथ पर्णानां’मित्यन्तेनावय-
वार्थवीप्सापक्षे इति । समुदायविप्सापक्षमाह—अथेति । तत्रान्वये पक्षीसमासोत्थनिति-
त्याह—तत्र गरीति । आययोः सप्तर्मासमास इत्याह—अथ त्विति । समासे निवृ-
त्त्यर्थमिति । समासे विद्यमानस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तद्धितयोरिति । तद्धितपदे तद्धिता-
न्तवर्गं बोध्यम् । प्रत्ययलक्षणेनेति । ‘अन्तरङ्गनयी’ति न्यायेन सर्वतः पूर्वं सुवृत्तप्र-
कृतेरिति भावः । अवयवस्य पदत्वादिति । पूर्वपदस्येभ्यः । पदत्वाभाव इति । परे
तु—‘अपरादिविधा’वित्यस्य तन्निष्पन्नान्तविधावित्यर्थोक्तं न तत्प्राप्तं । अन्वया वयं
वीप्सापक्षे शेषानुवाक्येन अन्वयस्य स्पृष्टत्वात् स्वादिष्याहुः । भाष्ये—त्रिपदिका इत्यन्ता-

वीप्सायामित्युच्यते गम्यते तु सोऽर्थः । तत्रोक्तः समासेनेति कृत्वा द्विर्वचनं न भविष्यति । यत्र च समासेनाऽनुक्ता वीप्सा—भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा—एकैकविचिताः अन्योन्यसहाया इति ।

अथ वा यदत्र वीप्सायुक्तं नाऽऽः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ? पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य, पंक्तौ पंक्तावष्टौ पदान्यस्येति ।

तद्धितनिवृत्त्यर्थेन चाऽपि नार्थः पदग्रहणेन । तद्धितेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचनं न भविष्यति । तद्धितः स्वत्वपि 'वीप्साया'मित्युच्यते* । यत्र च तद्धितेनाऽनुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा—एकैकशो ददातीति ।

प्र०—शब्दः प्रत्याययति किन्तर्हि, स्वसामर्थ्यात् । एवं भन्त्यते—वाक्ये द्विर्वचनेन वीप्सा व्यज्यते—'सप्त सप्त पर्णान्यस्येति, एवं समासेऽपि वीप्साप्रतिपादनाय द्विर्वचनस्य प्रसङ्गान् प्रतिषेधो विधेयो—'नित्यवीप्सयोरसमासे' इति । यथा वक्ष्यते—'परेरसमासे' इति ।

न कलियति । रुद्धिशब्दादस्याद्विषयीप्सोऽवयवार्थः । यथा 'त्रिदशा' इत्यादा-
वादिप्रसूजर्थः । अन्ये हि वाक्यधर्मा अन्ये वृत्तिधर्माः । ततः समासेनोक्तत्वादित्य-
स्यायमर्थः—समासेनाभिव्यक्तत्वादिति । यत्र चेति । यो न रुद्धिशब्दः । एकैक-
विचिता इति । एकैकेन विचिताः । अन्योन्यसहाया इति । अन्योन्यस्य सहाया
इत्यर्थः । अत्र कर्मव्यतिहारो द्विर्वचनस्योक्तः । अथ चेति । न चाऽप्रयुज्यमानस्य
द्विर्वचनसम्भवः, गतार्थत्वाच्च पर्वण्यशब्दस्याऽप्रयोगो, रुद्धिशब्दत्वाच्च गतायेत्वम् ।
तद्धितेनेति । तद्धितस्य सार्थिकत्वादभिव्यक्तिरेवोक्तिरवमेया एकैकश इति ।
केचिदाहुः—अल्पार्थोऽप्येकशब्दोऽस्ति तस्य वीप्सायां द्विर्वचने कृतं 'बह्वाल्पाया'

त०—ननु चेति । तथा हि सति समर्थेनैव समासविरोध इत्यर्थः । प्रतिषेधो विधेय इति ।
सप्तपदस्य पदत्वस्यैव पदत्वस्येवमेव कारणमिति भावः । रुद्धीति । अनेनाऽवयवानो वीप्सा-
विशिष्टस्वार्थबोधकारणे निमित्तं दर्शितम् । नन्वेवं वाक्येऽपि द्विर्वचनं न स्यादत आह—अन्ये
हीति । वृत्तिविषयानामेवाऽयं सम्भाव इति भावः । तन्वेवमवयवेनोक्तावपि समासेनोक्त-
त्वादित्यसङ्गतमत आह—अभिव्यक्तत्वादिति । अवयववृत्तयेत्यर्थः । 'वीप्सोक्ते'त्यस्य
स्वापवादमुक्तमित्यर्थः । कर्मव्यतिहार इति । आत्मस्ववीप्सापदमुपलक्षणमिति भावः ।
ननु यदि पर्वण्यर्थो वीप्सापदोऽवगम्यते तर्हि तत्रयतोऽपि स्यादुत आह—गतार्थत्वाचेति ।
पर्वण्यधिकरणकसप्तपर्णसम्बन्धिनि विशिष्टे अवयवोक्तत्वादिति भावस्तदाह—रुद्धिशब्द-
त्वाचेति । आत्मे—तद्धितेनोक्तत्वादिति । न च 'नित्यवीप्सयो'रित्यस्य 'येन नाग्रसि'
न्यायेन सप्त साधारण्यमत्र द्विर्वचनमातिरिक्ति वाच्यं, गतान्तस्य प्राप्तेः । अत्र-

वाक्यनिवृत्त्यर्थेन चाऽपि नार्थः पदग्रहणेन । पदद्विर्वचनेनोक्तत्वाद्दीप्साया
वाक्यद्विर्वचनं न भविष्यति । यत्र च पदद्विर्वचनेनाऽनुक्ता वीप्सा भवति तत्र
द्विर्वचनम् । तद्यथा—प्रपचति—प्रपचति, प्रकरोति—प्रकरोतीति ।

उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यम् । 'तस्य परमाग्रेष्ठितम्' 'अनुरातं
च' [२; ३] इति वक्ष्यति । तत्पदद्विर्वचने यथा स्याद्वाक्यद्विर्वचने

प्र०—विवि शसप्रत्ययः । अन्ये त्वाहुः—एकैकमेकैस्मै ददातीति कर्मसंप्रदानशीप्साद्वयः ;
प्रतिपादनाय शसिद्विर्वचने भवत इति, तदयुक्तम्, एकेन पदेन युगपत्कारकद्वयस्याऽभि-
धानाऽसंभवात् । पदद्विर्वचनेनोक्तत्वादिति । आधारवीप्सायाऽऽधेयवीप्साया
आशेषाऽऽधेयवाचिपदद्विर्वचनाऽभावः । यत्र चेति । अत्रादिव्ययस्यार्थे धातूपसर्गयोः
पुष्कलपनेति । परमार्थः समुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वाभित्यक्ताप्रतिपादनाय पक्षमु-

उ०—कृतिमासद्विर्वचनाऽपवादोऽपि नास्ति तदपवादत्वाऽभावात् । केचिदाहुः—अल्पाधौऽ-
पीति । अत्राऽकृतिबीजन्तु तस्याऽल्पाधौ न भवतम् । 'अल्पाधौ' 'बहुधौ' 'एकधाकि-
निमी'त्यादिसूत्रेण सङ्ख्यासहाय्यार्थस्यैकशब्दस्य भाव्य ऋकेः । 'एको गोत्र' इति सूत्रेण
च भाष्ये कक्षणया प्रथमार्थकोऽप्युक्तः । एवञ्च प्रधानसमानसाधारणाऽल्पाधौ न भवन्,
समानसाधारणाधौ सङ्ख्यापदैकशब्दप्रयोगेणैव कतिही भवतः । किञ्चाऽल्पाधौकृतस्योऽपि
तत्पूर्वत्वेनैकशब्दस्य प्रसिद्धभावाद्'इद्व्यपाधा'विति सूत्रे न तदग्रहणं, किञ्च सङ्ख्यासहायि-
रिक्तशब्दाधानां परिगृहीतैकत्वाभावेन वीप्सासम्भवेन ततो द्वित्वाऽपवादः सत्वेन प्राप्नोति ।
किञ्चाऽल्पत्वस्य परिमाणविशेषताया 'अल्पे' इति भूतभाष्यकैयटमोक्षकत्वेन प्रत्याख्यानमिति
परिगृहीतैकत्वस्यैव नीप्सेति भाष्याऽऽहतिः । न चैकं बहुमीहित्विति तत्र द्वित्वम्, न च
तस्य नासपवादो नाऽप्राप्यभावादिति वाच्यम्, एकपदेन चाप्ये प्रसिद्धतरतया सङ्ख्यावाचक-
स्यैव ग्रहणेनाऽत्र तद्वशातः । स्पष्टशब्दमाकिनिविभाषके भाष्ये । किञ्च तेन वीप्सायां कृतद्वि-
त्तैकशब्दाऽऽनुवादेन बहुमीहित्वावस्थैव विधिः । अत एवैकशब्द इत्यस्य सिद्धिः । तस्माद्वयस्य
भाष्यार्थः—'सङ्ख्याकृतवचनाप्ये'त्यत्र कक्ष 'वीप्सायाः'मित्यमेव सङ्ख्याद्वीप्सायां कार्ये न
कसित्वर्थः । तत्र स्वार्थिकोऽभिधानस्याभावादेकशब्दाद्विर्वचनैकैकशब्दाप्य, तेन वाति-
प्रसङ्गः । एवञ्चैकशब्दप्रकृतिकत्वात् स्वार्थिकत्वस्यापि सम्भवेन न ततो नियमेन वीप्सोक्तिरिति,
यत्र वीप्साशब्दभावपक्षे द्विर्वचने ह्यने ततः स्वार्थिक, तसिति । अत्र चेदं प्राप्यमेव भाष्यम् ।
एकशब्द इत्येतस्याधिकतसम्भवं, वीप्सार्थकतसम्भवं वेत्यत्र शास्त्रे व्याख्यातं श्लोके प्रकरणादिकं
नियामकं बोध्यम् । तद्विदुः स्वल्पपीत्यनेन समासतो वैषम्यमुक्तम् । युगपदिति । 'विप्रति-
षेधविषयविभक्तिं विने'त्यादिः । आधारवीप्सयेति । 'प्राप्ते प्राप्ते दानीय'मित्यादी । अनेनैव
न्यायेन वक्ष्यस्यस्योः प्रयोगे उभयत्र वीप्सा नेच्छन्ति । कर्माधीत्येकपमित्यस्य क्रिया-

माभूत्—महं ग्रहीष्यति, मह्यं ग्रहीष्यति । मामभिव्याहरिष्यति, मामभिव्या-
हरिष्यति ।

कथं चाऽत्र द्विर्वचनम् ? छान्दसत्वात् । स्वरोऽपि तर्हि छान्दसत्वादेव
न भविष्यति । उत्तरार्थमेव तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यं, 'पदस्य पदात्' [१६; १७]
इति वक्ष्यति, तत्पदग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

सर्वग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थम् । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' [१८] इति
वक्ष्यति तत्सर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति । उभयं क्रियते तत्रैव ।

इहार्थमेव तर्हि षष्ठीनिर्देशार्थमन्यतरत्कर्तव्यं, षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने द्विर्वचनं

प्र०—वाचस्पत्ये द्विर्वचनमित्यर्थः । वीप्सयाऽत्र नित्यत्वं लक्ष्यते ।

मह्यमिति । 'आवाधे चे'ति द्विर्वचनमित्याहुः । कथमिति । आवाधस्याऽ-
सम्प्रत्ययादधान्तरस्य च द्विर्वचननिमित्तस्याऽमावादिद्विर्वचनाऽप्रसङ्गः । स्वरोपीति ।
अनुदात्तत्वाऽभावे प्रकृतिस्वरो भवति । उत्तरार्थमिति । 'सर्वस्ये'त्यपनीय 'पदस्ये'ति
क्रियमाणे मयद्वकृत्प्रतिन्यायेन द्विर्वचनप्रकरणमुद्बध्ययोः सत्प्रोपविष्टे । इहार्थमेवेति ।
ननु सामीप्यादिसम्बन्धप्रसङ्गानि निवारणमप्यन्यतरोपादानस्य प्रयोजनं कस्मात् भवति ?
उच्यते—'नित्यत्वाप्सयो'रित्यर्थनिर्देशेन शब्दस्मादप्येवम्—'नित्यत्वाप्सयो'र्वर्तनं शब्द-
स्तस्य द्वे भवत इति प्रक्रियावाक्यस्योपपन्नमिदं विशिष्टपदयथावगमात्सामीप्यादिसम्बन्ध-
प्रतीत्यभावात् सिद्धः । पदद्वयसमवेतं तु षष्ठीनिर्देशेन 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति परिभाषोप-

प्र०—अर्थवादातोऽत्र किंवावाधित्वाकथं स'प्र'शब्दस्य द्विर्वचनं आह—अवादीति । तिर्यक्तु
वीप्सया अवावादाह—वीप्सयेति । एवञ्च पदग्रहणाऽभावे सगतिप्रवृत्तं सुतरां न्यथैवेति
वाच्यम् । उल्लेख्येति । अत्र फलाभावेनाऽसम्बन्धादित्यर्थः । न च नित्ये द्वित्वं धातुमात्रस्य
मा भूदिति पदस्येत्वावयवकं, किञ्च सुपः प्राग्वर्तिनोऽपि द्वित्वं वारयितुं तत्, किञ्चाऽऽ-
वाधादित्यनेन वाक्यद्वित्वस्याऽवयवमिति वाच्यं, धातुद्वित्वेन त्रित्वाद्यवयवगतम् । किञ्च
सुधादिभिः स्वार्थे पतिपूर्वत्वेन लोकमुत्पत्त्या अथवादुपस्थितस्य बहिर्भूतवीप्सादियोग इति न
तदिदं द्विर्वचनप्रसङ्गः । आवाधविषयवाक्याऽभावाच्च । अत एव भाष्ये छान्दसत्वेन वाक्ये
द्वित्वमुक्तम् । न च पदस्येत्याकाऽभावे गत्यर्थस्यः कौटिल्यमात्रे सावकाशो यद् कौटिल्य-
पीतः पुन्योभयविवक्षायां परेण द्वित्वेन वाच्येत, एवं श्रुतार्थपीतः पुन्योभयविवक्षायां अपि ।
तत्सत्ये तु बहिर्भूतवादिद्विर्वचनस्य वक्ष्येव । अत एव 'स्वरितो चे'ति मूत्रे कन्वत्वादीनां द्वित्वस्य
च समत्वं वक्ष्यति भाष्यकार इति वाच्यम्, एवं (विधे) विधौ उभयविवक्षेन वाच्य-
निधानादित्यास्तात् ।

ननु सामीप्यादीदि । अस्माः आवाधा लोकिस्त्वर्थ इति चिन्त्यम् । विशिष्टपदय-

यथा स्याद्विप्रयोगो मा भूदिति । किं च स्यात् ? 'आम्यच्चसि पचसि
देवदत्ता' 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' [५५] इत्येकान्तरता न

प्र०-स्थानादिद्विप्रयोगो निवर्तते । 'हे' इत्येतत्पुन्यमाने सङ्ख्येयमुच्चारणं यदापेक्षते—
'शब्दस्य हे उच्चारणे भवत' इति,—तदा शब्दस्य क्रियायाश्च स्थान्यादेशभावाऽ-
योगादिद्विप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः । यदा तु—शब्दरूपं सङ्ख्येयं तदा 'हे शब्दरूपे
एकस्य प्रसङ्गे भवत' इति स्थाने द्विर्वचनं विज्ञायते । अथैकाचो हे प्रथमस्येयत्र पक्षी-
निर्देशात्स्थाने द्विर्वचनं कस्मान्न भवतीति । 'अभ्यामात्तवे'त्यनेनाऽभ्यासादुत्तरस्य हन्ति-
हकारस्य कृत्वविधानाद्विज्ञानम् । न हि स्थाने द्विर्वचनेऽभ्यासादुत्तरो हन्तिः संभवति,
स्रष्ट्वान्तरत्वादादेशस्य । स्थानिवद्भावाद्यपि समुदायो हन्तिग्रहणेन गृह्यते न तु तद-
वयव । एकान्तरतेति । आधृत्तिभेदनिषन्धनया द्वित्वमङ्गपया स्थान्यस्यैकत्वस्य
निवर्तनान् । तथा चोक्तम्—“एकाजनंकाग्रहणेपु चाधृत्तिसङ्ख्यानादिति, ऋषि-
सहस्रमेकां कपिलां दत्वा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपञ्चकृत एकदक्षिणा आनीयन्त्या-
मित्युक्ते सहस्रदक्षिणात्वात् त आनीयन्ते” । तत्र आयुशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः ।
एकस्य 'पचसि'शब्दस्य तिङ्ङितिक'इति निघातो, द्वितीयस्याऽ'नुदात्तं चे'त्याम-
न्त्रितस्य पदात्परस्य निघाते प्राप्ते, प्रतिषिद्धे, 'आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वम् ।
प्लुतस्याऽधुदात्तत्वम् । अथ स्थाने द्विर्वचने कश्मेकान्तरता, यावन्तैकस्य स्थाने द्वौ
शब्दावादेशौ विधीयेते ? उच्यते—एकपदादेशत्वात् स्थानिवद्भावादेकपदत्वम् ।

उ०-येति । स्थानरूपः कर्मत्वरूपो वेत्यर्थः । कथं पुनरन्वयतरोपादानेन द्विप्रयोगमिच्छतिरत
भाह—पल्लवसंभवे स्थिति । तदभावे पल्लवसंभवेपुनरुपादानमिति—हे इति । शब्दस्येत्यु-
च्चारणक्रियापेक्षया कर्मपक्षीति भावः । यदा त्विति । परं तु कारकपक्षीसंभवे इतरस्या
अप्यावयवेन द्विप्रयोग एव स्यात्, तदर्थं 'सर्वस्ये'त्याहुः । तदुक्तं तु तत्सामर्थ्या-
त्स्थानपक्षीति भावः ।

अनु 'पचसि'शब्द एक एव, उच्चारणमेव तु मिश्रत इति द्विप्रयोगेऽप्येकान्तरता
सिद्धेयत भाह—आधृत्तीति । उक्तमिति । 'अ इ उ'मित्यत्र । 'य ते आनीयन्ते' इत्यन्त-
स्तत्रत्यो ग्रन्थः । प्रतिषिद्धे इति । 'आम एकान्तर'मित्यनेनेत्यर्थः । आमन्त्रितस्य चेति ।
पाठित्वेत्यर्थः । प्लुतस्याधुदात्तत्वमिति । निपातमनुदात्तं पदमित्यस्याऽप्रवृत्त्या तदनुक्तत्वेन-
विचातव्यमभावादिति भावः । अनु पुनरन्वयतरोपादानेन कथं भावसम्बन्धयोगोऽ

स्यात् । इह च 'पौनःपुन्यम्' 'पौनःपुनिक'मिति—अप्रातिपदिकत्वात्तद्धितो-
त्पत्तिर्न स्यात् ।

यदि तर्हि स्थाने द्विर्वचनं—राजा-राजा वाग्वाक्—पदस्येति नलोपा-
दीनि* न सिध्यन्ति । इदमिदं संप्रधार्य—द्विर्वचनं त्रियतां नलोपादीनीति,
किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वान्नलोपादीनि । पूर्वत्राऽसिद्धे नलोपादीनि, सिद्धाऽ-

प्र० पौनःपुन्यमिति । पुनः पुनर्भवितरि वर्तमानान् 'पुनः पुनः शब्दाद्भावे प्रत्ययो,
यथा नानात्वमिति नानाभूतशब्देर्नानाशब्दान् । पौनःपुनिक इति । 'पुनः पुनर्भव' इति
'कालाट्ठम्' । तत्र द्विःप्रयोगे पदस्य विज्ञायमाने वीक्ष्यमानार्थेवाचित्वाद्धर्मत्वेऽप्यर्थ-
वत्तः समुदायस्य समासप्रवृत्त्याभिपमार्थाप्रातिपदिकत्वम् । स्यादेतन्—अनुत्पन्न एव
सुपि पुनःशब्दस्य नित्यतायुक्तक्रियाप्रधानस्याऽध्ययस्य द्विःप्रयोगो विधास्यते, यतो
सुबन्तसमुदायत्वादध्यावृत्तं प्रातिपदिकत्वं, यथैकशेषे सरूपप्रातिपदिकसमुदायस्य ।
तत्र न । द्विर्वचनस्य नित्यत्वाद्यर्थोपेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वात्सुमुत्पत्तेरव्ययार्थमात्रापेक्षयाऽ-
न्तरङ्गत्वान् । स्थाने द्विर्वचने तु स्थानिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वम् । ननु स्थान्येव सुबन्तत्वात्
प्रातिपदिकम् । नैतदस्ति । सुञ्जुकि सत्यप्रत्ययान्तत्वान् । न च प्रत्ययलक्षणेनाऽप्रत्यय
इति प्रातिपदिकसंज्ञानियेधो, 'न किसंबुद्धयो'रिति नलोपनियेधास्तिज्ञान् । अन्यथा
प्रातिपदिकत्वाऽभावनलोपस्य प्राप्यभावाभियेधो न कर्तव्यः स्यात् । राजाराजेति ।
पदस्य स्थाने समुदाय आदेशत्वात्पदं न तदवयव इति पूर्वस्य नलोपाद्यसिद्धिः । अन्त-

प्र०—आह—पुनः पुनर्भवितरीति । वृत्तिविषये इति भावः । पुनः शब्दस्येति । आहृति-
गणरात्रिष्वर्गन्तस्यपि स्वरादिपठितस्येत्वर्थः । नित्यतायुक्तक्रियाप्रधानस्येति । वाच्यक्रिया-
कारकवृत्तेरित्यर्थः । अतएव ततः अनादिसिद्धिः । यथैकशेषेति । सरूपप्रातिपदिकसमुदाया-
देकत्वा विभक्तौ परत एकशेष इति पक्षे इदम् । अन्तरङ्गत्वादिति । एवञ्च सुबन्तत्वाच्च
संघाते पूर्वो धातुः पदमिति निबन्धात्प्रातिपदिकत्वन्मावृत्तिरिति भावः । तत्राप्यपदस्यैकत्वा-
धर्मत्वत्वर्थेऽपि न क्षतिः । लोके तद्वानुपूर्विकादपि प्रयुज्यमानाद्धर्मप्रत्ययेनाऽऽद्यत्वाऽध्यधर्मत्वात् ।
योधावृत्तिस्तु 'दा'वित्वादिबहुरणीवा । सुञ्जुकीति । ननु प्रातिपदिकत्वेपि तत्प्रकृतिक-
सुबन्तत्वं दुर्लभं, सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति हि सिद्धान्त इति चेत्, तत्रस्याप्यतिवेक्षेव
लोभात् । प्रत्ययप्रवृत्तपरिभाषायां 'यस्मा'दित्यस्य सङ्गेन प्रकृतेस्तत्प्रातिपदिकप्रकृतिक-
सुबन्तत्वस्यापि आक्षेपत्वात् । इति पूर्वस्थेति । उत्तरस्य तु समुदायपदत्वेनापि सिद्धयतीति

सिद्धयोश्च नास्ति संप्रसारणा । एवं तर्हि—‘पूर्वत्राऽसिद्धीयमद्विर्वचन’ इति वक्ष्यामि । तच्चाक्षयं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? विभाषिताः प्रयोजयन्ति—द्रोधा-द्रोधा । द्रोढा-द्रोदेति* । इह तर्हि—विसृपिसम्, मुसलंमुसलम्, ‘आदेशप्रत्ययोः’ [८. ३. ५६] इति पत्वं प्राप्नोति । ‘आदेशो यः सकारः’ ‘प्रत्ययो यः सकार’ इत्येवमेतद्विज्ञायते । इह तर्हि—नृभिर्नृभिः, ‘रघाभ्यां नो णः समानपद’ [८. ४. १] इति शृत्वं प्राप्नोति । ‘समानपद’ इत्युच्यते,

प्र०—रङ्गबहिरङ्गानपेक्षे च चोद्यसमाधाने । नलोपादीति हि पदत्वमाश्रयिन्बन्धनत्वादन्तरङ्गणि, द्विर्वचनं तु वीप्साशपेक्षत्वाद्वहिरङ्गम् । एवं विभाषिता अपि विधयोऽन्तरङ्गाः ।

विभाषिता इति । ननु ‘न ह्येकस्या आकृतेऽश्रित प्रयोगे द्वितीयस्यास्तृतीयस्या’ इति न्यायाश्रया पूर्वस्य घत्वादिति तत्रा परस्यापि लाघवाद्भविव्यति । एवं मन्यते—धात्वाकृतिः प्रययाकृतिश्चैकैव । प्रकान्ताथेभेदाशङ्कापि नास्ति यथा—‘गवां स्वाम्यश्वेषु चे’ति । नित्यत्वविरोधिनी च विभाषा । शक्या चाऽत्र पुरापदेकत्र प्रयोगो सा विधानुमिति तस्याः प्रसङ्गः । एतन्न्यायाऽनपेक्षया चैतदुच्यते । आदेश इति । सकारस्यावेकास्य पत्वं न त्वादेशावयवस्य । प्रत्ययो यः सकार इति । आदेशानुरोधेनैतदुक्तम् । प्रत्ययावयवस्य तु सकारस्य पत्वं व्यवस्थापयिष्यते । नृभिर्नृभिः इति । स्थानिवत्त्वात्समुदायस्यैकपदत्वात्पणत्वप्रसङ्गः । समानमेवेति । यत्र निमित्तनिमित्तिनोरवियोगस्तत्र एतत्त्वम् । इह तु वीप्साऽभावे द्विर्वचनाऽभावान्नृभिरिति रंफं पूर्वमन्तरेणाऽपि

उ०—भावः । अन्तरङ्गबहिरङ्गानपेक्षे इति । कथमाले जाव्यगतचोद्यसमाधाने इत्यर्थः । प्रैपादिकेऽन्तरङ्गत्वप्रवृत्तेः । अर्थाऽपेक्षस्य बहिरङ्गन्याऽभावाच्चेति भावः । विभाषिता अपीति । अतएव ‘निर्य—निर्य पश्ये’त्यादौ लण्वद्वयेऽपि विभाषितेयवृत्तिरिति । एकस्या आकृत्यति । द्रोढा—द्रोद्मेति स्थितिर्बोध्या । लाघवादिति । अनिपत्तिहाजवाहित्वर्थः । एतन्न्यायकीकृति ‘कृते’त्यत्र निरूपितम् । धात्वाकृतिरिति । आतुप्रत्ययाकृतिभेदाभावाद्देकाऽऽकृतिरित्यर्थः । स्वरूपभेदादाकृतिभेदः आदेशोऽवयवेषाह—प्रकान्ताथेभेदाशङ्कापि नास्तीति । यथा—‘गवां स्वाम्यश्वेषु चे’त्यत्राश्वेषु तिहर्तात्वभांन्तरप्रतीतिर्भवसंश्लेषार्थः । तत्रेदंशङ्कैव सम्प्रदायबाधमिति भावः । नित्यत्वविरोधिनी चेति । एकत्र प्रयोगे तदनुज्ञाना-मुपपत्त्या शङ्करणम्, यथाऽत्र साऽतीति भावः । अनपेक्षयेति । भविष्यत्वादिति भावः । ‘प्रत्ययो यः सकार’ इत्येव न सिद्धान्त इत्याह—आदेशानुरोधेनेति । ननु पदद्वयस्याऽऽ-वेकात्त्वसमानपदत्वकाऽभावेन निमित्तनिमित्तिनोः कथं कत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—स्थानि-वत्त्वादिति । यत्रेति । पदे ‘आस्तौर्ण’मित्यादौ । अथवेति । पूर्वं प्रयोगान्तराश्रयेण समान-

समानपदमेव यन्नित्यं, न चैतन्नित्यं समानपदमेव । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि ।
कथमनुच्यमानं गंस्यते ? 'समानग्रहणसामर्थ्यात्' यदि हि यत्समानं चाऽसमानं
च तत्र स्यात्समानग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

अथ वा पुनस्तु द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम् । ननु चोक्तम्—“आम्यचसि-
पचसि देवदत्ताश्च—आम एकान्तरमामन्वितमनन्तिक इत्येकान्तरता न
प्राप्नोति”ति । नैव दोषः । सुप्तिङ्भ्यां पदं विशेषयिष्यामः । सुप्तिङन्तं पदम्’
[१. ४. १४] यस्मात्सुप्तिङ्विस्तदादि सुप्तिङन्तं च ननु चैकैकस्मादेवात्र

प्र०—नकारस्य प्रयोगात्सर्वदा समानपदस्यत्वाऽभावः । अथवा स्थानिवद्भाषादेकपदत्वं,
तत्त्वतस्तु पदद्वयात्मक आदेशः । समानग्रहणमिति । ‘रषाभ्यां नो एः पदे’ इत्येव
वक्तव्यं, तत्राऽपदार्थोनिमित्तनोरसंभवादगुणे सङ्ख्याया विवक्षितत्वाच्चैकपदस्यत्वे
सिद्धे समानग्रहणं नियमार्थमाश्रीयत इत्यत्र एत्वं न भवति । यस्मात्सुप्तिङ्विस्तदिति ।
अर्थरूपसामान्यात्स एव पञ्चस्य स एव च तिष्ठति यः पूर्वस्माद्विहितः सः परस्मा-
दपि, यः परस्मात्स पूर्वस्मादपि । तदादिग्रहणं चानुवर्तते । तेन ‘पचसि-पचसी’ति
सङ्ख्यायाः पञ्चस्यदादिः पदसंज्ञ इति सिद्धमेकान्तरत्वम् । ननु चेति । ततो नैकं पदम् ।

उ०—पदस्यत्वं केयुक्तम् । इदानीमस्मिन्नेव प्रयोगे इति विशेषः । गुणे सङ्ख्याया इति ।
इदं वक्तव्यसङ्ख्यायाः सर्वेषां विवक्षितत्वात्प्रयोगात्तरेऽत्रापत्तेः चिन्त्यमिदम्, तस्मात्पदस्य-
त्वं नैकपदविकरणे इत्यर्थः । न च पदसमुदायमप्येति बोध्यम् । नियमार्थमिति । नियमका-
लस्य पदवाच्यमणक्यः । अस्त्यङ्गत्वञ्च—निमित्तानविकरणनिमित्तमपदाऽवहित्वम् । तेन
‘मातृयोगीव’ इत्यादी जत्वं, पदं चाऽत्रार्थबोधकं, तेन ‘रामायाम्’ ‘गन्धर्वगान्’मित्यादी व
जत्वं । अन्वेवमप्यपञ्चमपच’तिष्ठति कमुट्, ‘अमेऽमे’ इति पूर्वकथं, ‘रामाद् रामा’तिष्ठति
जातविशेषाधिकं च न स्यादिति चेन्न, ‘दे’ इति द्विवचनकालान्तमितिऽवयवभेदसमुदायस्यै-
वादेशस्य विधानेन ग्रन्थेकमपि पदत्वसिद्धेः । तदुक्तं कैशटेन—‘पदद्वयाऽऽत्मक आदेश’
इतीत्याहुः । भाष्ये—सुप्तिङ्भ्यामिति । ‘यस्मा’दिति परिभाषासंस्कृताभ्यामाभ्यां पदं—
पदसंज्ञां विकल्पविषयां करिष्याम इत्यर्थः । ननु यस्यापस्तित्त्वं नित्यत्वादिति तदन्तस्यैव
पदस्य युक्तम् । ‘पचसि-पचसी’त्यत्र च आदिः ‘पच्’ शब्दो न तस्मादन्वयस्तिष्ठति कथं
तमुदायस्य पदत्वमत आह—अर्थरूपेति । यः पूर्वस्मात्सिद्धिविहितः स परस्मादपीत्यस्य
प्रकृतो उपयोगमिति । न च त्रिवचनपूर्वं प्रवृत्तया ‘अप्ये अक्षयस्ते’ति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिः,
अवयवभेदम् । तदादिग्रहणञ्चेति । ‘अप्येवग्रहण’इति परिभाषयैव सिद्धे ‘यस्मात्प्रत्ययविधि’-

सुसिद्धविधिः । समुदाये वा वाक्यपरिसमाप्तिस्तथा पदसंज्ञा । कुत एतत् ?
शास्त्राऽहानेः । एव हि शास्त्रमर्हानं भवति । यदप्युच्यते—इह पौनःपुन्यं
पौनःपुनिकमिति—अप्रतिपदिकत्वात्तद्वितीत्यतिर्न प्राप्नोतीति । मा भूदेवं
'समर्था'दित्येवं भविष्यति । अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'भवत्येवंजातीय-

प्र०—समुदाय इति । यथा समुदायस्याऽवयवानां चैकाग्र्ये तुल्ये समुदायस्यैव द्विवचनं
भवति नाऽवयवानां पञ्चचेति, तथेहापि पदसंज्ञा । एवं हि शास्त्रमिति । प्रत्यक्षयं तु
पदसंज्ञायां पदसमुदायस्य त्यागात्तद्विषयं शास्त्रं हानं स्यात् । तदादिग्रहणाऽनुवृत्ति-
श्चाऽनर्थिका स्यात् । मा भूदेवं समर्थादिति । तद्वितीत्यती द्वैतं, विभक्त्यन्ताद्वैतपक्षः,
तदवयवात्प्रातिपदिकाद्वैति । तत्र विभक्त्यन्तादुत्पत्तिरिति पक्ष आभीयते । समुदायश्च
पूर्वोक्तेन नान्येन विभक्त्यन्त इति तत्तत्त्वद्वितीत्येव निरविरुद्धा । अथ वेति । यद्यपि प्राति-
३०—रित्यनुवृत्तेरीदृशार्थक्यम इति भावः । ननु चैकैकस्मादिति । द्वि-प्रयोगात्तद्वितीत्येव
प्रयोगोऽपि शास्त्रमिति नान्यथा इति भावः ।

यथा समुदायस्येति । समुदायस्य संज्ञाप्रवृत्तिमात्रेऽर्थे रक्षान्तः, ननु तद्वदवयवानां
पदत्वाऽभावः । समुदायपदत्वेनाऽवयवभाष्यनिष्ठपदकार्यानुग्रहेण तन्मयावयवपदत्वाऽभावात् ।
अत एव—'अत्रेऽत्रे' इत्यादौ पूर्वोक्तान्त्येन पदान्तावयवपदत्वात्पूर्वोक्तपदसिद्धिः । 'निवर्तक-
मिदं प्रकरण'मिति 'नित्यवैश्वानरे'रिति सूत्रस्यान्त्येन तर्थात् बोधनात् । समुदाये वाक्य-
परिसमाप्तिस्तथा पदसंज्ञे'ति भाष्यस्य तत्रापि पदसंज्ञेत्यर्थे इति न विरोधः । अत एव
शास्त्राऽहानिरुपपत्ता । अन्यथाऽवयवविषयवाक्यहेतुस्तदवयवमेव व्याप्तिरिति बोध्यम् । एतन्मै-
काग्र्यो द्वे इति सूत्रे विस्तरेण निरूपितं, न कीदृशमेकपदान्तरत्वस्यापि सत्येन कथमेकान्तरतेति
बोध्यम्, अनेकपदान्तरे न भवतीत्यर्थस्य विधिसिद्धत्वाऽभावेन विकिरित्यापि पदत्वमैकान्त्ये
भवतीति विधिसिद्धार्थस्य सत्येनाऽदोषात् । प्रत्यक्षयं इति । प्रत्यक्षयवभाषं त्रिवचनं ।
ननु पौनःपुन्यादेरपि पूर्वोक्तान्तादेशे सिद्धत्वात्पुनः प्राप्नोत्युत्तेऽत आह—तद्वितीत्येवमिति ।
भाष्ये—समर्थादित्येवमिति । प्रातिपदिकात्समर्थादित्यवयवः । प्रातिपदिकस्य पदस्य च
साप्रकृतिके लक्षणैर्यथेके सुबन्तादवयवद्वितपरत्वम्, प्रातिपदिकास्तु व्यग्रद्वितमिति न क्षतिः ।
अत्रत्वान्तात्पदसमुदायस्यैव, प्राधान्यात् । 'एकाग्रो द्वे' इति सूत्रे भाष्ये सुकृतेत्यम् ।
तत्र प्रातिपदिकात्तदवयवस्याप्यसंभवादाह—भाष्ये—अथवेति । एवं द्वि-प्रयोगपक्षोऽपि
भाष्ये स्थापितः । तस्मात्तदवयवस्यावेद्विचयनपक्षावयवमेव युक्तमित्याहुः । न चेवं द्वि-
प्रयोगत्वे 'यतोऽयं यत' इति वाक्यस्यापि पदत्वापत्तिः, एकस्यैव यतस्य बोधार्थं यत्वं प्रति
कीर्तिको द्वि-प्रयोगोऽयमिति नाऽर्थभेदोऽत्र । तस्य च—'याम् यतोऽयं यतः अपिदत्ता ३'

केभ्यस्तद्वितोत्पत्तिरिति, यदयं कस्कादिषु कौतस्तुतशब्दं पठति ।

निरुपनीयस्योः ॥ ८ ॥ १ ॥ ४ ॥

इह कस्मान्न भवति—हिमवान्, बाहवः, पारियात्रः, समुद्र इति । 'निरुपे द्वे भवत' इति प्राप्नोति । नैव दोषः । अपं निरुपशब्दोऽस्त्येव कूटस्थेभ्य-

२०-पटिकात्तद्वितोत्पत्तिस्तथाप्यपानिपटिकादपि द्विहस्ताव्यापकात्तद्वितोत्पत्तिः । कुल कुल आगत इति कस्कादिषु पाठाभिप्रायतनादव्ययलक्षणत्वभावे अप्रत्यक्षः ।

निरुपनीयस्य ० । इहेति । यदा नाभितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषो निरुपशब्दं परि-
गृह्यतेऽङ्गीकृतसामान्यप्रवृत्तिनिमित्तो वा तदाऽत्रापि प्राप्नोति । निमित्तविशेषाङ्गी-
करोतेऽप्याभीक्ष्यमङ्गीकृतं न कूटस्थत्वमिति विशेषे प्रमाणाऽभाव इति मत्वा प्रभः ।
अथ वा निरुपशब्दस्य कूटस्थत्वलक्षणो मुख्योऽर्थः, इहान्तरसंनिधयनपेक्षणाम्,
आभीक्ष्यं तु क्रियापदप्रयोगसमधिगम्यं गौणोऽर्थः, अविच्छेदोपलब्धिसामान्य-
माभित्य तत्र प्रयोगान् । ततश्च गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति कूटस्थत्वविना-
मेव द्विर्वचनेन भाव्यम् । येषां च प्रयोक्तृभिदत्ताद्विनाशो नोपलभ्येत ते नित्याः ।
तत्र निरुपशब्दस्य तत्पर्यायाणां च 'निरुपं कौटिल्ये गत्वा' 'ध्रुवमपाये'
इत्यादिनिपातनाच्छब्दयो द्विर्वचनाऽभावः प्रतिपत्तुमिति विशेषानुपन्यस्यति—हिम-
वानिति । कूटस्थेभ्यश्चिन्तानिधिति । उभयोपादानं नित्यार्थमिदमर्थम् । कूटस्थे-

२०-इत्यत्राप्येकान्तरता स्यात् । अतः स्थाने द्विर्वचनत्वमेव भाव्यमिति वाच्यम्, इहसंप्रयोग-
स्यानभिधानेनाश्लेषात् ।

निरुपनीयस्य ० । नन्वाभीक्ष्यमङ्गीकृतमिदं शब्दस्य प्रमाणादभीक्ष्यस्य च क्रियाविषयत्वा-
त्कथमिति प्रसङ्गोऽत आह—यदानाभितेति । अत्र पक्षे निरुपशब्दप्रतिपत्तिः इत्यर्थः ।
अङ्गीकृतसामान्येति । तच्च निरुपशब्दत्वमिति भावः । विशेषे प्रमाणाभाव इति ।
तथा च सकलविशेषाणां ग्रहणमिति भावः । अयमेति । बोधार्थः । इहान्तरसंनिधयनपेक्ष-
णानिरुपेक्षः प्रतीयते स मुख्यः, यस्तु शब्दान्तरसंनिधयनविना प्रतीयते स गौण इति
विभागः । क्रियापदेति । 'निरुपशब्दस्य' इत्यादी । मुख्यार्थसारव्यसंश्लेषेण प्रतीयमानस्य
गौणत्वात् दर्शयति—अविच्छेदोपलब्धिरिति । कूटस्थस्य यथाऽविच्छेदोपलब्धिरिति
प्रसङ्गादेरपत्तिरिति भावः । सामान्यम्—सारव्यम् । कूटस्थत्वं नाम किं तदाह—येषांभ्येति ।
य तु सर्वेभ्योपाद्विनाकाराहित्यं, तस्य शब्दमेव संप्रत्येन 'निरुप' पृथिवीत्वादेऽप्युपपत्तेः ।
अत्र पक्षेऽपि एव द्वित्वं प्राप्नोति न त्विह इति भाव्यार्थः । तत्र निरुपशब्दतत्पर्यायाणां

विचालिषु भावेषु वर्तते । तथा—नित्या द्यौः, नित्या पृथिवी, नित्यमाकाश-
मिति । अस्याभीक्ष्ये वर्तते । तथा—नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति ।

प्र०—द्वित्वेतादृशपुन्यमाने राशेरपि नित्यत्वं प्रतीयेत, यस्माद् व्यस्यो न क्रियते । तथा
चोच्यते—‘कूटस्थं राशिं कुह, नाऽस्माद् व्यस्य कर्त्तव्य’ इति । एवमविचालिष्वित्युच्य-
माने यदा किशारहितं द्रव्यं भवति तदा तस्य नित्यत्वप्रसङ्गः । उभयोपादाने तु ‘येऽर्था
उत्पादविनाशरहितास्तै नित्या इत्युक्तं भवति । नित्या पृथिवीति । अवयवानां विचा-
लित्वेऽप्यवयविभवा पृथिवी स्वरूपाश्च चलतीति नित्योच्यते । तदिति आभीक्ष्य-
वचन एवाऽत्र नित्यार्थो गृह्यते न कूटस्थवचनं । कूटस्थवचने हि तद्वाचिनां सुव-
न्तानां स्वार्थ एव द्विवचनं स्यात् । न चैवं लोके प्रयोगोऽस्ति, प्रयुक्तानां चेदमन्वाक्यानां
‘हिमवान्—हिमवा’निति ह्युक्ते योऽसा प्रतीयते न तु स्वार्थः । सुवन्तानामेव च नित्य-
योऽसालक्षणाद्विवचनविधानेन तिङन्तानि नाऽनुगृह्यतानि स्युः । आभीक्ष्यपलक्षणे तु
नित्यत्वे गृह्यमाणे लक्षणां द्विवचनं तिङन्तानां, योऽसालक्षणां तु सुवन्तानामित्युभयानु-
ग्रह कृतो भवति । गौणोपि चार्थो लक्ष्यदर्शनवशादिहाभीर्यते, यथा ‘शीतोष्णान्ध्यां
काशिणि ‘पार्थेनाविन्दन्ती’त्यादौ, यथाभीक्ष्ये द्विवचनं विधीयते किमर्थं वातिक-
कार—‘क्रियासमभिहारे’ ‘आभीक्ष्ये’ इति वक्ष्यति, क्रियासमभिहारे द्विवचनं
विधीयमानं यथा लोडन्तस्य भवति—‘ज्ज्वाहिन्दन्ती’र्हात्येवार्थं लुनातीति, तथा पापच्यव
इत्यादौ यङन्तस्य कस्मात् भवति ? उच्यते—स्त्वाणमुलावाभीक्ष्ये विषये
विहिताविति ताभ्यामेव तस्य शान्तित्वाप्रमाणं द्विवचनं मत्वा तद्विधानम् । प्रत्यय-

उ०—त्यागे बीजमाह—तत्र नित्यशब्दस्येति । पीनस्त्वपरिहाराभाह—उभयेति । नित्या-
र्थति । नित्यशब्दप्रसिद्धार्थेऽर्थः । उभयोपादाने तु तत्सामान्योदमिमत्तार्थकाभ इत्याह—
येऽर्था उत्पादेति । प्रयोगपुन्यमानेत्यादि । ननु पूर्वोक्तकारणां यदादीनामनित्यक-
त्वेनात्कथं नित्यत्वमत आह—अवयवानामिति । भाष्ये—‘तस्येदं मिश्रं तस्येदमिश्र-
वचरणमित्याह—आभीक्ष्यवचन एवेति । भजोपपत्तिमाह—कूटस्थग्रहे हीति । ‘क्रिय-
पदेने’तिशेषः । बहुनुग्रहाय च आभीक्ष्यवाचिग्रहणमेव व्याख्यमित्याह—सुवन्तानामेवेति ।
आभीक्ष्य—पीन, पुन्यम् । गौणेऽपि चेति । पक्षान्तरसमभिध्यादात्ताभ्यन्तारत्वात्काम गौणत्व-
मुक्तम् । शीतोष्णपादवर्जशब्दाश्च मन्वकारिष्विष्यकार्यनृपायकल्लणिका इति बोध्यम् ।
यथाभीक्ष्ये इति । आभीक्ष्यमेव च क्रियासमभिहार इत्यभिधानम् । एवमाभीक्ष्ये द्वे वाच्य-
इत्येकापि वैषम्यम् । कङ्कान्तरं करोति—क्रियासमभिहारे इति । उच्यते—पीनः पुन्यं

तथ आभीक्ष्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम् ।

प्र०—द्विर्वचनाभ्यां सहिताभ्यामाभीक्ष्ये श्रौत्यत इति वा वार्तिककारः प्रदर्शयति । क्रिया-
समभिहारश्च द्विविधो भृशार्थे पौनःपुन्यं च । तत्र भृशार्थे द्विर्वचनस्याऽप्रसङ्ग एव ।
आभीक्ष्यमपि लोटाऽभिव्यक्तमिति तत्रापि तत्र प्राप्नोतीति विधीयते । तत्र यदा
क्रियासमभिहारव्यभिचाराऽभावाद्यैव स्वाधिकेन क्रियासमभिहारस्योत्पत्त्याऽन्तस्य न
भवति । यदा तु भृशार्थे यद् तदा पौनःपुन्यप्रतिषिदादयिषायां द्विर्वचनं भवत्येव—
पापच्यते-पापच्यते इति । लोटपि भवति—पापच्यस्व पापच्यसेति । लोट् तु विषया-
न्तरेऽपि विधाताद्वयमिच्छति क्रियासमभिहारमिति द्विर्वचनसहित एव सं शीतय-
तीति तदन्तस्यैव क्रियासमभिहारतत्त्वद्विर्वचनप्रवृत्तिः । अथ नित्यतायां द्विर्वचनं
विधीयमानं धातुमात्रस्य कस्मात् भवति ? धातुहि क्रियावर्त्ता, क्रियाधर्मश्चाभीक्ष्यम् ।
नैवदस्ति । परिग्रहानुसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनीति तिङन्तस्यैव भवति ।
न च धातुमात्रद्विर्वचनेन नित्यत्वं श्रौत्यते इति धातुमात्रस्य द्विर्वचनाऽभावः ।

उ०—क—क्रियासमभिहारः । अप्राप्तं द्विर्वचनं मत्वेति । समानकर्तृकवोरित्यादिनाऽर्थोक्त
रेऽपि तद्विधानादेव रूपोत्पत्त्येतेन सामर्थ्याऽभावान्मत्वेऽप्युक्तं, तदाह—प्रत्ययेत्यादि । एवञ्च
स्वायसिद्धार्थानुवादकमेव तदिति भावः । एवमाभीक्ष्ये इत्यस्य सार्धवचनमुक्त्वा 'क्रिया-
समभिहारः' इत्यस्य तदाह—क्रियासमभिहारश्चेति । एवञ्च भृशार्थेऽप्राप्तविषयमेतदिति
भावः । 'जन्वेवं' भृशार्थे इत्येव वक्तव्यं 'क्रियासमभिहारः'ग्रहणं धर्ममत आह—
आभीक्ष्यमप्यपि । विधीयत इति । लोटो क्रियासौ समुच्चये च विधाताद्वयमिच्छति-
त्यस्ती केवलस्य सामर्थ्याऽभावाद् द्विर्वचनभावसकमिति प्रतिपादयितुं विधीयत इति
वाच्यम् । यस्मिन् द्वित्वं निवारयति—तमेति । द्विर्वचनं भवत्येवेति । 'नित्यवीप्सयोः'रित्य-
मेनेत्यर्थः । सकृदाऽवयवमिच्छति संपादयन् पुनः पुनः पक्षतीत्यर्थः । नच पौनःपुन्ये यत्किं
सतो भृशार्थेऽपि विधीयते इति सिद्धायति, सूत्राऽप्राप्तेः । वार्तिके तु लोटन्तमात्रविषयमित्यग्रे
निरूपयिष्यामः । लोटपीति । भृशार्थेऽपि पौनःपुन्यप्रतिषेधनाय धातुसम्बन्धे विवक्षिते
लोडद्विर्वचने अपि भवत इत्यर्थः । तदन्तस्यैवेति । लोटन्तस्यैव, ननु यस्मिन्त्येवार्थः ।
अतएव 'क्रियासमभिहारे लोपमध्यमपुनर्वैकल्येन च द्वे भवत' इति वचनं 'क्रियासमभिहारो
लोडिति सूत्रे भाष्ये परिहृतमिति भावः । नच पौनःपुन्ये यत्किं 'नित्यवीप्सयोः'रिति
वक्तव्यं दुर्बलम् । नच यकोऽप्यत्र तत् । शृशार्थेऽपि यको विधानेन केवलस्य श्रौत्ये
सामर्थ्याभावादिति वाच्यं, भृशार्थे इत्येव सिद्धे क्रियासमभिहारग्रहणादाभीक्ष्ये द्वे इत्यस्याप्यत्र
वारत्त्यापौनःपुन्यस्य केनचिद्व्योत्रे सौत्रद्वित्याऽप्रवृत्तिरूपेण वक्तव्ये द्वित्याभाससिद्धेः ।

अथ किमिदं वीप्सेति ? आप्नोतेत्यं विपूर्वादिच्छायाभये सन् विधीयते । यद्येवं—चिकीर्षति जिहीर्षतीत्यापि प्राप्नोति । नैष दोषः । नैव विज्ञायते—‘वीप्सायामभिधेयाया’मिति । कथं तर्हि ? कर्तृविशेषणमेतत् । वीप्सतीति वीप्सः । वीप्सश्चेत्कर्ता भवतीति ।

प्र०—अप्नोतेरिति । व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन क्रियाविशेषे योगरूढिर्वीप्साशब्द इति दर्शयति । इत्यरो रुद्धित्वमनुदृष्ट्वाह—यथेयमिति । करोत्यादिभिः क्रियाभिः कटादीनां वा न्याप्तु-
मिच्छा तद्विचित्राचिकीर्षतीत्यादिर्द्विर्बन्धनप्रसङ्गः । रुद्धत्वाभयेणाह—नैष दोष इति । चिकीर्षति-चिकीर्षतीति द्विर्बन्धने आभीक्ष्यमेव प्रतीयते न तु स्वार्थमात्रम् । भाऽभि-
धेया वीप्सा गृह्यते—‘वीप्सायाचिनो द्वे भवत’ इति, किं तर्हि प्रयोक्तृधर्मो, यथा आवाधो गतगत इति ह्युक्ते प्रियस्य थिरगमनेन पौडितौ वानस्य प्रयुक्त इति प्रति-
पत्तिः । वीप्सश्चेत्कर्तेति । अत्र प्रयोक्ता कर्ता विवक्षितः । यदा पृथक् संख्यायुक्तनि-
तरेतरयोगमप्राप्तान्सर्वानर्थान् क्रियया गुणेन वा युगपद्व्याप्नुवन् वाक्यं वक्ति तदा स

उ०—धातुमाश्रयेति । ‘पक्ष्मे’त्यधिकाराभावादिति भावः । गृहीतसाधनेति । ‘कुम्भिते’
इति सूत्रस्य भाष्यरोत्या, ‘पूर्वं धातुः साधनेने’ति श्यायेन चाश्रितवृत्त्या पूर्वं साधनाऽऽ-
कम्भित्या तत्प्रयुक्तकार्यमनुत्पत्तिरिति तदन्वितायै पय बहिर्भूताऽऽभीक्ष्ण्यदिसंभवेति भावः ।
भानाकमन्तान्तेऽपि भन्तरवृत्तप्रत्यये तदनन्तरमेव द्वित्वमिति तात्पर्यम् । अनभिधावादपि
आलोक्षित्वाऽप्याह इत्याह—नच धातुमाश्रयेति । क्रियाविशेषेति । स्वाक्षिप्रतिपिपादयिषाकथं
योगरूढिर्यस्येत्यर्थः । ‘रुद्धिमनुदृष्टे’ति पाठः । सहाचिकीर्षादिति । वीप्साशब्देः सप्यस्य
द्वित्वमित्यर्थेऽयं दोष इत्यर्थः । रुद्धरेवेति । पञ्चादिकर्त्तृगोत्रोऽयमिति भावः । ‘रुद्धिभे’ति
पाठो लेखकप्रमादात् । वीप्साया अभिधेयत्वाभावेऽनभिधानं हेतुमाह—चिकीर्षतीत्यादि ।
प्रयोक्तेति । स्वाक्षिप्रतिपिपादयिषाकथं वीप्साकर्तृत्वस्य तथैव संभवादिति भावः । वीप्साशब्दकं
इत्थं वनि—यदेति । पृथक्सङ्ख्याऽविरक्तत्वे हेतुः—इतरेतरयोगमप्राप्तानिति । साहित्यमप्राप्ता-
नित्यर्थः । अत्र साहित्यमानाऽभावात् । तनेकशेषे विषये च द्विर्बन्धनं, पृथक्सङ्ख्यायोगश्च
परिगृहीतैकवादीभामेव आवादिति बोध्यम् । केचित्तु—‘इतरेतरयोगं प्राप्ता’मिति पाठः ।
‘कोभे’ इति शेषः । पृथक्सङ्ख्यायोगात्पक्षेकशेषतो वैलक्षण्यं बोध्यमित्याहुः तेषामितरेतरयोगं
प्राप्तानिति श्वकपक्षयन् । युगपद्व्याप्यात् कमविवक्षायां न द्विर्बन्धनं, यदाऽऽ वनेऽयं वृक्षः
कोभकोऽयं वृक्षः कोभन’ इति क्रमेण तेषामश्वप्रतिपादने बहूनां कन्दानां प्रयोगो भवति ।

युगपद्व्याप्नुवन्—स्वाक्षिकं सम्बन्धं युगपत्प्रतिपादयन् । अर्थः प्रयोजनमिति ।

कः पुनर्वीप्सार्थः ? अनवयवाभिधानं वीप्सार्थः । अनवयवेन द्रव्याणाम-
भिधानमेव वीप्सार्थः ।

अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां
द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनं प्राप्नोति ।
नीहिर्येव इति ।

न वैकार्थस्याज्जातेः ॥ २ ॥

प्र०—नकृतस्य द्व्यङ्गाविशेषो द्विर्वचनेन द्योत्यते । कः पुनर्वीप्सार्थ इति । अर्थः प्रयोज-
नम् । एव भूताया वाप्साया उपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । अनवयवाभिधानमिति ।
साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणसम्बन्धप्रतिपादनं वाध्माफलमित्यर्थः । जात्याख्यायामिति ।
जातौ पदार्थे साकल्येन द्रव्याणां प्रतिपत्तिर्भवति । यथा 'मांसमणो न हन्तव्य' इति
सर्वमांसमणहननप्रतिषेधः प्रतीयते । न वैकार्थ्यमर्थान्ति । यदि तद्वैकार्थ्यतरिष्ठा जाति-
रथ त्यक्तभेदहेतवो व्यक्तय एव जातिः, उभयथा भेदाभावाज्जातिलक्षण एकोऽर्थः, तत्र
यथास्थानयने चादितऽचादिनामपि पात्र नन्तराव्यक्तत्वादन्वयानयनस्यापार्थक्यतया
जाती चादितायां द्रव्य क्रियाद्वभावेन प्रतीयते, ततोऽनवयवाभिधानस्य भेदविषयत्वा-
च्चात्यभिधानं तदभावाद्बिद्वेषनाभावः । एकशब्देऽप्यस्मिन्वेन शोभना वृत्ता इति कति-
पयानामपि वृत्त्याणां शोभनत्वेन प्रयोगदर्शनादनवयवाभिधानाऽभावाद्बिद्वेषनाऽभावः ।

उ०—नामिषेय इत्यर्थः । अतः किमिदं बोधयेत्यनेन न पीनवक्तव्यम् । अनवयवाभिधानं—
साकल्येनाभिधानं, व्याप्यत्वमिति कलति । साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणोक्तिः । भासे भासे
पात्रीयमिषेयान्नापि अस्ति मिषायाः । सत्येन तथा सम्बन्धस्य प्रतिपादनाददोषः । वस्तुत इद-
मुपलक्षणं द्रव्याऽभावादिषि, 'भासे भासे स्वामी' 'नानेशो न मयः'मित्युदाहरणे भासे स्वामी-
शरेति सप्तमी । भेदाभावादिति । आद्यमते स्वरूपत एव तस्याऽभावः । अन्ये तद्वैकार्थ्यस्याग-
तत्वात्तस्याऽभावः । ननु जाते, क्रियाद्वभावाऽयोगाद् द्रव्यस्यापि सद्व्याप्यतायां भावस्य क्लेशवत्
जाह—तत्र पथेति । भासेपाद द्रव्यप्रतीतिर्न तु नान्व्याप्यं तदिति भावः । भेदविषयत्वा-
दिति । क्लेशवाच्याऽर्थागतपरस्परनिकषितभेदविषयत्वादित्यर्थः । क्लेशवाच्याभिधार्थविषय-
त्वादिति यावत् । द्विर्वचनविषयानवयवाभिधानस्य स्वरूपकमनन्तरं, आतिश्यातृत्वे एव
'द्रव्यस्तद्व्यापुषा निति पूर्वलक्षणे दत्तम् । अनेनाप्येकशेषस्य व्यावृत्तिरित्याह—एकशब्देऽ-
पीति । कतिपयानामपीति । परिगृहीतैकत्वानामभावाच्च द्रव्यस्तद्व्यापुषाऽभावः । अतः
एवैकत्वे अत्येकं विषेयसम्बन्धो निषेधेन न प्रतीयते । नहि 'भासेनेभ्यः कतं देव'मित्युक्ते
निषेधेन अत्येकं कतं देव (मवति) । 'दृष्टं वृष्टं मति सिद्धतीत्यत्र च तथा प्रतीयते ।

अथ वा नाऽनेन द्विर्वचनं निर्वर्त्यते । किं तर्हि ? अद्विर्वचनमनेन निर्वर्त्यते । यावन्तस्तेऽर्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगः प्राप्नोति, तत्राऽनेन निवृत्तिः कियते—‘नित्यवीप्सयोरर्थयोर्द्वे एव शब्दरूपे प्रयोक्तव्ये नातिबहु प्रयोक्तव्य’मिति ।

सर्वपदसगतिग्रहणानर्थक्यं चार्थाभिधाने द्विर्वचनविधानात् ॥५॥

सर्वग्रहणं* चानर्थकम् । किं कारणम् ? सर्वस्यैव हि द्विर्वचनेनार्थो गम्यते नावयवस्य । पदग्रहणं चानर्थकम्, पदस्यैव हि द्विर्वचनेनाऽर्थो गम्यते नाऽपदस्य । ‘सगतिग्रहणं चानर्थकम्, सगतिकस्यैव हि द्विर्वचनेनाऽर्थो गम्यते नाऽगतिकस्य ।

किं पुनरिदं वीप्सायां सर्वमभिधीयते, आहो स्विदेकम् ? कश्चाऽयं विशेषः ?

प्र०—इति नियमः कियते । नातिबहुमिति । बहुशब्दस्य वैपुल्यात्वाद्बहुवचसाऽभावः, सर्वपदेति । यदा निवर्तकमिदं तदा सर्वादग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । येषां हि बहूनां प्रयोगः प्राप्तस्तथा द्विर्वचनेनाऽसौ निवर्तते, न चावयवस्याऽपदस्य गतिसभिधावगतया आवृत्तिप्रसङ्गः । अथ परेरेजेन इत्यादिषु विधायकेषु कथमवयवद्विर्वचनाऽभावः ? उच्यते—‘परेर्द्वं भवन’ इत्युक्ते समुदायसभिधौ द्विशब्दः श्रुतं प्रत्यासत्त्या समुदायमेव सहृदयेयं प्रतिपादयतीति सर्वाददेशः सिद्ध इति नार्थः सर्वग्रहणेन ।

किं पुनरिति । ‘अतवयवाभिधानं वीप्सार्थे’ इति यदुक्तं तत्रोपपन्न इति मत्वा

उ०—सुशारम्भेऽपि तदुपपादनाऽस्तंभवाच्च । नियमत्वे समुदायेनैव सकलार्थप्रतीत्या पक्षैक-
कार्पाऽभावात्, विधायकत्वाऽस्तंभवाच्च । स्थाने द्विर्वचनपक्षेऽपि प्राप्ताऽनेकप्रयोगस्य स्थाने
तदवयवीभूतं प्रयोगस्यमेव कर्तव्यमिति बोध्यते । स्थानपक्षोविदेशात्चेतरनिवृत्तिः—रमागमेन
रोपचयारिचैति दिक् ।

नित्यवीप्सयोरर्थयोरेति भाष्ये नित्यग्रहणम् संपातायातम् । ननु ‘नातिबहुमी’ति
शक्यत्वे नातिबहुत्यसङ्गतमत्र आह—बहुशब्दस्येति आवृत्तिप्रसङ्ग इति । न केपामभावे
स्थाने द्विर्वचनत्वं न सिद्ध्यति, हि प्रयोगेऽपि शेषाणामुक्तात् । सत्त्वापि तस्मिन्मैकान्त्ये उे’
इतिबद्धिः प्रयोगस्य दुर्कारतया इयमप्यनुस्यूय लक्ष्यमानुरोधेन शरणाकर्तव्यतया नित्यवीप्सयोः
रित्यत्र ‘अस्ये’त्यस्य ‘परे’दि,मादेशः सर्वेनाऽशेषाच्छेति भावः । उच्यते परेरिति । पद-
सम्प्रदायि बोध्यम् । नन्वनवयवाभिधानं वीप्सार्थं इत्युक्तत्वेन कीदृश्याऽभावात्सन्देशानु-

वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाऽप्रसिद्धिः ॥ ६ ॥

वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनं न सिध्यति—ग्रामो ग्रामः, जनपदो जन-
पदः । बहुवचनेऽर्थास्तत्र 'बहुषु बहुवचनम्' [१. ४. २१] इति बहुवचनं
प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्येकम् ।

एकाभिधानेऽसर्वद्रव्यगतिः ॥ ७ ॥

एकाभिधाने सर्वद्रव्यगतिर्न सिध्यति । अस्तु तर्हि सर्वम् । ननु योक्तं—
'वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाऽप्रसिद्धि' इति ।

न वा पदार्थत्वात् ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'पदार्थत्वात्' पदस्याऽर्थो वीप्सा, सुबन्तं
च पदं, कथाप्रतिपदिकाच्चैकत्वादिविधेषु स्वादयो विधीयन्ते*, न चैतत्प्राति-
पदिकम् । यतर्हि प्रातिपदिकं—रपद्-रपत्, नमित्समिद्धि । एतदपि प्रत्यय-
लक्षणेन सुबन्तं न प्रातिपदिकम् । अपर आह—न वा पदार्थत्वात् । न वैष

प्र०—प्रभः । ग्रामो ग्राम इत्येकवचनं ब्रूयते, अर्थोस्तु बहुषु, तत्र किं प्रतिग्रामाख्या-
देकावसायोऽथाऽर्थवशाद्ग्रामाविषयस्य शब्दस्य बहुवचनं, यथैकशेषशब्दस्य द्वुष्यर्थ-
बहुवचनं वा । कश्चात्र विशेष इति । परिगृहीतैकत्वानां बहुनामर्थानां वीप्सायाम-
भिधानात्सर्वाभिधाने एकाभिधाने वा नास्ति विशेष इति भावः । वीप्सायाऽमिति । सर्वे
येद् ग्रामशब्देनोच्यन्ते सर्वैकत्वविरोधिवद्बहुवचनोपजननादेकवचनमिष्टं न सिध्यति ।
एकाभिधानेऽसर्वद्रव्यगतिरिति । यथाकाभिधानमभ्युपगम्यते सदा सर्वद्रव्यगतिर्न
प्राप्नोति, अस्तु तर्हीति । परिगृहीतैकत्वस्य सर्वस्याभिधानमित्यर्थः । पदस्यार्थ इति ।
निर्ज्ञातसङ्ख्यस्यार्थस्य वीप्सायां इत्यर्थः, उत्तरकाले तु सत्यपि बहुवचने प्रातिपदिक-
त्वाऽभावादुदुवचनाऽभावो यथा 'परम मृगो धावतीति दर्शनक्रियापेक्षे सत्यपि कर्मत्वे
द्वितीयाऽभावः । न चैतदिति । 'सुबन्तत्वादप्रत्यय' इति प्रतिषेधान् । एतदुपपाति ।
'न हि सङ्ख्युद्ध्यो रिति तु नलोपविषयमेव ज्ञापक मन्यत । अपर आहति । पूर्वमप्राति-

४०—पप्रतिरत आह—अनवयवाभिधानमिति । एकवचनप्राथम्येकावसायादिति भावः,
तदाह—ग्रामो ग्राम इति नास्ति शेष इति । भवत्येकत्वमादाव वचनं, बहुवचन-
बोधनं सिद्ध इति भावः । सर्वाभिधानशब्देन निरस्यसर्वाभिधानं विवक्षितमित्याह—
परिगृहीतैकत्वस्येति ।

निर्ज्ञातसङ्ख्यस्येति । एवं च पदधिकाराऽभावेऽपि इदं पदस्यैव लक्षणादर्थान्वये-
नामपि तत्सर्वार्थत्वमेवेति शोध्यम्, उत्तरकालं त्विति । द्विवचनोत्तरकाकमिष्यर्थः ।

दोषः । किं कारणम् ? 'पदार्थत्वात्' । पदस्याऽर्थो वीप्सा, सुबन्तं च पदम्, उधाप्रातिपदिकाच्चैकत्वाद्विध्वयेषु स्वादयो विधीयन्ते, न चैतप्रातिपदिकम् । यत्तहि प्रातिपदिक—इषद्-इषत्, समिन्समिदिति । एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं न प्रातिपदिकम् ।

अथेह कथं भवितव्यं पचति पचतिरां तिष्ठति, आहोस्विन् पचतिरां पचतिरां तिष्ठतीति ? पचतिपचतिरां तिष्ठतीति भवितव्यम् । कथम् ? द्विर्वचनं विपनामातिशायिक इति द्विर्वचनं भविष्यति विप्रतिपेधेन । इहापि तद्वातिशायिकाद्विर्वचनं स्यात्—'आङ्गतरमाङ्गतरमानये'—

प्र० पदिकत्वाद्वचनत्वाऽभाव उक्त इदानीमन्यथोच्यते । सङ्ख्या-संख्याऽनाविष्टस्य थङ्-इत्येतस्य याचकं सोपक वा बहुवचनसुत्पत्तं, वीप्सायां तु परिगृहीतैकत्वानामर्थानां बहुत्वोपजनादन्तरङ्गत्वादेकवचनसुत्पत्तिमिति स्वादिशास्त्रस्य कृतार्थत्वात्तुल्यप्रवृत्तिः । ततो 'न चैतप्रातिपदिक मित्यस्याऽयमर्थः सङ्ख्यान्तरानादिषु प्रातिपदिकमत्र नास्तीति । यस्तर्हीति । अर्थाऽभावात्स्वभावतो निवृत्तस्य प्रत्ययस्य लोपविधानद्वारेणानुत्पत्तिरेव प्रत्ययलक्षणायान्वाख्यायत इत्येकत्वानातिष्ठेत्तप्रातिपदिकमिति भावः । एतदर्थंति । प्रत्ययो लक्षणं यस्य तत्प्रत्ययलक्षणम्—एकत्वं तन सुबन्तमेतदेकत्वादिष्टमर्थं प्रतिपादयति । निवृत्ते हि प्रत्यये प्रवृत्तिरेकत्वयुक्तमर्थं प्रतिपादयति, यथा राजा तर्हि नारस्येकत्वस्याऽप्रतीतिः । 'एकैक'मित्यत्र सत्यपि बहुव्रीहिवद्वाच्यत्वात्प्रातिपदिकत्वे परिगृहीतैकत्वस्यार्थस्य वीप्सायोगादन्तरङ्गत्वादेकवचनं भवति । बहुवचनप्रतीतिस्तु बहिरङ्गत्वाद्बहुवचनाऽभावः । एतत्त्वैकत्वैकैकस्य प्राचामिति निर्देशो लिङ्गम् । अथर्हीति विनापि

उ० द्वितीयोपाय इति । कर्मप्रतिपादकस्य चावसीत्यस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावादिति भावः । मन्यत इति । अतएवऽस्त्वराज्ञानेऽपर आहृति पक्षान्तरोपादानम् । तत्र पूर्वस्माद्विशेष-मुपपादयस्तदाभावमाह—पूर्वमिति । सङ्ख्यान्तरेणाऽनाविष्टत्वेति । एवत्वादिनेत्यर्थः । सङ्ख्यान्तरावेव तु अन्तरङ्गत्वात्तन्मित्रमेव वचनमिति भावः । नन्वेव सति यत्तर्हि प्रातिपदिकमिति ग्रन्थोऽसङ्गत इत्यत आह—अर्थाभावादिति । 'एतदपि प्रत्ययलक्षणेनेत्युक्तमुक्तेऽप्येव योजयति—प्रत्ययो लक्षणमिति । प्रत्यायने निमित्तमित्यर्थः । नन्वसतः सुपः कथमर्थप्रत्यायकत्वं व्यादत आह—निवृत्ते हीति । 'निवृत्तेऽपीति कश्चिपाठः । अथमेव पक्षो युक्तो ननु पूर्वोक्त इत्याह—एकैकमिति भावपक्षे अत्र बहुवचनं दुर्वारमिति भावः । आपकं नाप्ययमेव पक्षो शापयितुं युक्त इत्याह—एतस्यैवेति । तिष्ठन्तद्वच-

ति । अस्त्यत्र विशेषः—अन्तरङ्ग आतिशायिकः । काऽन्तरङ्गता ? कथाप्राति-
पदिकादातिशायिकः†, पदस्य द्विवचनम् । आतिशायिकोऽपि नाऽन्तरङ्गः ।
कथम् ? समर्थासद्वितोऽसावुत्पद्यते, सामर्थ्यं च सुबन्तेन । अथ वा स्पर्द्धाया-
मातिशायिको विधीयते न चाऽन्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्द्धा गम्यते ।

एवं तर्हाह द्वावर्थौ यत्तद्व्यौ नित्यबीप्से चाऽतिशयश्च, नचैकस्य प्रयोक्तु-
रनेकमर्थं युगपद्वक्तुं संभवोऽस्ति । तदेतत्प्रयोक्तव्यधीनं भवति, एतस्मिन्
प्रयोक्तव्यधीने कचिन्काचित्प्रमृत्तरा गतिर्भवति । इह तावत्—पचतिपचतितरां
तिष्ठतीत्येषा प्रमृत्तरा गतिर्विज्ञित्यमुक्त्वाऽतिशय उच्यते ।

प्र०—पचध्वेन पाकस्थानयोरत्र समुच्चय इति केचिदाहुः । अन्ये तु तिष्ठतीति शत्रन्तमाहुः ।
तिष्ठति देवदत्तो यज्ञदत्तः पचन्तराऽपेक्षया पचतिपचतितरामित्यर्थः । नित्यबीप्से
आतिशयश्चेति । यदाकेने प्रयोऽर्थोऽपि प्रयोगभेदाभेदेऽतदुक्तम् । तिष्ठन्तेषु
नित्यत्वाऽतिशयो द्वावर्थौ, सुबन्तेषु वाप्याऽतिशयो । न चैकस्येति । यद्यपि बुद्ध्या
इत्यादौ युगपदनेकायाभिधानमस्ति तथापि प्रकृतार्थापेक्षयैतदुच्यते । नित्यतासिक्क-
षोर्वाप्यातिशययोश्च निमित्तभेदाद्युगपदभिधानाऽसंभवः ।

प्रयोक्तव्यधीनमिति । नन्वभ्युत्तरपदात्तविधानात्कथं केवलस्याधीनशब्दस्य
प्रयोगः । अशुत्तिजा वृत्तिजसदृशा अधीनादय इत्यर्थोच । इनहाध्वेन वाऽधिशाब्दस्याऽ-
व्ययीभावः परायत्तताप्रतिपादनपरः । कचिन्काचित्तिदिति । क्रियाप्रकर्षः प्रतियोग्यपेक्षो
बहिरङ्ग इत्यन्तरङ्गं पीन-पुन्यं पृथं विवक्ष्यते । इह त्वाह्यतरमाह्यतरमानयेति प्रकर्ष-

उ०—आत्मवयोपपत्तिमाह—विनापत्तिरिति अन्येत्येति । पृतपसे 'बही कनादर' इति शसमी ।
भाष्ये—पदस्येति । तदर्थस्तैव बहिर्भूताभीष्टादिप्राप्तिर्भाष्येति भावः । प्रकृतान्तरेणातिशायि-
कस्य बहिरङ्गत्वं दर्शयति—अथवा स्पर्द्धायामिति । एवञ्च परत्वात्तरङ्गत्वाच्च द्वित्वं प्राप्नो-
तीति भावः । अयोऽर्थो इति । एवञ्च द्वावर्थौवित्येतदुपपन्नमिति भावः । निमित्तभेदा-
दिति । सम्यग्भेदित्यर्थः । द्वित्वं निरवधीप्से वक्ति । तरबाहि त्वतिशयमिति भावः ।
अशुत्तिजा इति । अन्युत्पत्ताः । वृत्तिजाः—तद्विज्ञानादुत्पत्ता इत्यर्थः । इनहाध्वेनेवेति ।
ईश्वरवाचिनेनहाध्वेन सम्यग्मर्थवृत्तविशब्दस्याऽस्यर्थं विभक्त्येति समासः । यो यत्र वर्तते स
तदधीनो भवतीति परायत्तनालाम् । तिष्ठन्ते द्वित्वे कृते प्रकर्षप्रत्ययः, सुबन्ते तु प्रकर्षप्रत्यये
कृते द्वित्वमित्युक्तं भाष्ये । तत्रोपपत्तिमाह—क्रियाप्रकर्ष इति । पदार्थान्तरापेक्षया प्रकर्ष-
योगात्तत्र बहिरङ्गत्वम् । पीन-पुन्यं तु स्वापेक्षयाऽन्तरङ्गमिति भावः । सुबन्ते त्वेनद्विपरीत-
मित्याह—इह त्विति । बीप्साद्विवचने हि स्वप्रत्ययर्थे व्याप्यतामतीति । प्रकृते चाऽतिशय-

इहेदानीमाद्यतरमाद्यतरमानवेत्येषा प्रभुततरा गति'र्यदतिशयमुक्त्वा वीप्सा-
द्विर्वचनमुच्यते ।

परैर्वर्जने ॥ ८ । १ । ५ ॥

परैरसमासे ॥ १ ॥

परैरसमासे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—परिव्रिगतीं वृष्टो देवः । तत्तर्हि
वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'परैर्वर्जने' इत्युच्यते न चाऽत्र परिवर्जने वर्तते ।
कस्तर्हि ? समासः ।

प्र०—युक्ता एवाकृता ध्यानधनक्रियायामुपयुज्यन्ते इति तद्व्यप्रकर्षा एव वीप्सन्ते । किं
न—कृतद्विर्वचनात्तत्रापि सत्याकृत्याद्यतरमानयेति भावयम् । ततश्च प्रकर्षाऽर्थो गम्यते
न तु वीप्सा । कस्मात् प्राक् प्रकर्षो विवक्ष्यते ततो वीप्सेति यथेष्टं सिद्धम् ।

परैर्वर्जने । परि'व्रगर्नमिति । विगर्तान्यर्जयिष्या वृष्टो देव इति वर्जनक्रियाकृतो
वर्षेविगर्तानां संबन्ध इति परैः सन्निधाने वाक्यवत्समासेऽपि प्रतीयत इति द्विर्वचन-
प्रसङ्गः । कस्तर्हि समास इति । 'जहत्स्वार्था वृत्ति'रिति समास एव वर्ज्यमानोप-
सर्जते वर्जने वर्तते, अवयवौ त्वनर्थकौ । यत्राऽप्यजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्तदा वाक्ये
केवले वर्जने परिवर्तते इति तत्रैव द्विर्वचने समासे तु वर्ज्यमानार्थाकन्ता इत्यर्थः परिः
केवले वर्जने न वर्तत इति सिद्धो द्विर्वचनाऽभावः । अत्र पक्षे 'न चात्र परिवर्जने

उ०—विशिष्टे व्याप्यत्वप्रतीतौ तात्पर्यात्पूर्वं तद्विधिति भावः । आद्ये तु पीनः पुन्यविशिष्टक्रिया-
यामनिष्ठायां न्यवेऽतिशयविशिष्टायां वा पीनः पुन्यान्वये न विशेष इत्यन्तरात्तरादिशब्दम् ।
तुल्यते स्वतिसहस्रद्वयप्राप्यत्वमपि पदार्थान्तरावेष्टमिति समत्वेऽपि द्वयोर्विशिष्टे व्याप्यत्व-
प्रतीतिविवादाय पूर्वं तद्विनिष्ठा'पर्थम् । पूर्वं हित्वे विवक्षितार्थाप्रतिपत्तेरप्यर्थं विभागे युक्त
इत्याह—किंचेति । कृतद्विर्वचनपरि सन्तत्वा प्रतिपदिकत्वासुष्ठुकि 'प्रकारे गुणवचनस्ये'ति
हित्वे कर्मभारतयवत्राचासुष्ठुकि 'पटुपटु'रित्यादाविकादापि प्रकारार्थो गम्यतेतीहाद्यप्रतीति-
भावाय पूर्वं प्रकर्षयोगः पञ्चाद्वीर्यतीहासिद्धिरित्यर्थः ।

परैर्वर्जने । वाक्यसमासार्थकासमासस्य वाक्यवद्विर्वचने मासे प्रतिषेध इति प्रतिपाद-
यितु वाक्यवत्तयोरर्थाऽभेद दर्शयति—विगर्तानित्यादिना । संबन्ध इति । वाक्ये पञ्चमी-
कोप्यो, कृतौ तु सहाप्य इत्यर्थः । 'अपपरिवर्जने' इति कर्मप्रवचनीयत्वं 'पञ्चम्यपाकपरिभि-
रिति पञ्चमी । अपपरिवर्जि'रिति समासः । ननु वाक्यवत्समासेऽपि परिवर्जने वर्जने वीप्सते
इति किमिति समासस्य तत्र शक्तिः कस्यत इत्यत आह—जहदिति । वर्जने—संबन्धा-
भावः । एवञ्च विगर्तनिष्ठाऽभावप्रतिषेधसंबन्धवद्विधित्यतिबोधः । तदाह—वर्ज्यमानोपस-

परैर्वर्जने वाचनम् ॥ २ ॥

परैर्वर्जने वेति वक्तव्यम् । परि विगतेभ्यो वृष्टो देवः । परि-परि विगतेभ्यो वृष्टो देवः ।

वाक्यादेरामन्त्रिनस्याऽसूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥८॥१॥८॥

असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथक्त्व-

निर्देशानर्थक्यम् ॥ १ ॥

असूया कुत्सनमित्येकोऽर्थः । कोपो भर्त्सनमित्येकोऽर्थः । असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथक्त्वनिर्देशोऽनर्थकः । न ह्यनसूयन् कुत्सयति, न चाप्यकुपितो भर्त्सयते । ननु च सोऽप्यकुपिता अपि दृश्यन्ते दारकान् भर्त्सयमानाः । अन्ततस्ते तां शरीराकृतिं कुर्वन्ति या कुपितस्य भवति ।

प्र०-वर्जित इत्यस्याथमर्थः—शुद्धवर्जने न वर्तते । अन्य एव द्वयर्थः परिः समासे, अन्यो वाक्ये शुद्धवर्जनविषयः । कस्तिहि समास इति । समासविषयत्वात्परिरेव समासः । अन्य एव परिद्वयर्थ इत्यर्थः । वाक्ये निर्यद्विधेचनप्रसङ्गाद्वाह—परिरिति ।

वाक्या० । असूयाकुत्सनयोरिति । यद्यप्यसूयादयः परस्परस्माद्विभक्त्यापि कार्यकारणभावेनैकविषयत्वमेकार्थत्वं ज्ञेयं, तमेव कार्यकारणभावं दर्शयति—न ह्यनसूयजिति । तत्र कुत्सनभर्त्सनेऽभावेऽप्यसूया कोपश्च भवतो न तु कोपाऽसूयाऽभावे भर्त्सनकुत्सने इति कोपाऽसूययोर्विवचनं विधीयमानं भर्त्सनकुत्सनयोरपि तत्सङ्गावाप्तिभ्यतीति कुत्सनभर्त्सनप्रद्वयमनर्थकं भवतीत्यर्थः ।

ननु चेति । कोपमन्तरेणापि भर्त्सनसङ्गावात्पृथग्विधेयं द्विवचनमित्यर्थः ।

उ०-र्जन इति । अवयवौ त्वनर्थकाविति । इदं चित्तवन्, ईदृशमहत्त्वादेव ते कठोरम्यत्र भाष्यकारैश्चभ्युपगमात् । द्वयर्थः परिरिति । चित्तवमिदं—सूत्राग्नरिः केवले वर्जने वर्तमान-परित्यक्तोऽस्मात् । तस्माद्वयमत्र आभ्यर्थः—कर्मप्रवचनीयानां स्वयंगतिवित्तविभक्त्यर्थे-सर्वत्रपरिच्छेदकत्वेन तत्र विभक्त्यभावेन तत्त्वाऽसंभवाच्चिरर्थकः परिः । किंच वाक्यपट्ट-विभक्त्यर्थान्तभावोऽत्र सप्तमस्तस्यैव शक्तिकत्वेन परेस्तद्व्योतकत्वाभावाः । नहि सप्तमस्तस्य पदार्थान्तभावोऽस्ति, तत्र तद्व्योतकत्वेना । अतएव घनस्वामादाविशद्यप्रयोगः परिकल्प्यस्तु ह्यौ, साधुत्वमात्रार्थं प्रयुज्यते, 'समूहकांश्च न्यक्त्वा'दित्यादी कथितेति ।

वाक्यादेरा० । ननु परगुणसहनमसूया, कुत्सनं चित्तवन्, कोपः—कोपः, सन्देहयो-त्पादनं भर्त्सनमिति कथं तेषामेकार्थत्वमत्र भाह—यद्यपीति । तत्र कुत्सनेति । कार्य

एवं तर्थाह—

सासृतैः पाणिभिर्नन्ति गुरवो न विपोजितैः ।

लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ = । १ । ६ ॥

इह कस्माद् बहुव्रीहिवद्भावो न भवति—‘एक’ इति ? एकस्य द्विवचन-
सम्बन्धेन बहुव्रीहिवद्भाव उच्यते न चाऽत्र द्विवचनं पश्यामः ।

प्र०—अत्राप्यस्ति कोप इति दर्शयति—अन्नत इति । यद्यकुपिता भर्त्सयेरन् गुरवो नैव
दारकास्तेभ्यो विभियुरिति कोपं प्रदर्शयन्तो भर्त्सयन्त । ततः सर्वत्र भर्त्सते
कोपसङ्गावाप्तृभर्त्सनेनमह्यं न कर्त्तव्यम् । कुत्सनभर्त्सनेनमह्यसमर्थनायाह—
सासृतेरिति ।

गुरवो हि हिमैविषादकुप्यन्तोऽपि मत्संनम् ।

कुर्वन्ते भर्त्स्यमानास्तु कुपितान् प्रतियन्ति तान् ॥ १ ॥

विनाऽप्यस्यथा कुत्सो कुर्वन्तीति पृथग्व्योः ।

निर्देशः सूत्रकारेण विहितः सूत्रमुद्दिता ॥ २ ॥

एकम्० । इह कस्मादिति । केवलो बहुव्रीहिवद्भावोऽनेन विधीयतेऽनिर्दिष्ट-
विषय इति मत्वा प्रश्नः । किं पुनरत्राऽनिष्टं यावत् कृतऽपि सुप्लुकि बहुव्रीहिवद्भा-
वात्परः सुबोधयति, समासमह्यं च नियमात् न तु विध्यधिमिति प्रत्ययान्तत्वादेक

३०—विनाऽपि कारणं भवति, ननु कारणं विना कार्यमिति भावः । कोपाऽभावे भर्त्सने न स्यात्-
तत्तत्राप्यारोपितः कोपोऽस्तीत्याह—यद्यकुपिता इति । इदमुपलक्ष्यं, यद्यकुपिता
विषेद्विषयस्यापि । तदेव ध्वनयन्त्याह—कुत्सनभर्त्सनेनमह्येति । एव तर्थाहति । एवं तर्हि
यत् आह कचिः—‘सासृतै रिति सतःऽसूयाकुपसवयो दूषणमह्यं भर्त्स्यमित्यर्थः । तदाह—
गुरवो इति । ‘एव’मित्यादिः । ननु कोपाऽभावे भर्त्सनेव कथं स्यादत आह—सासृते-
लालनेति ।

एकं बहुव्रीहिवत् । ननु द्विसचिचोनेन विधामाकथमत्र प्राप्तिरव आह—केवल
इति । सुप्लुक्मभ्युपगम्य दोषाऽभावमुक्त्वा सुप्लुगेव नास्तीति युक्त्यन्तरमाह—समासमह्यं
चेति । विध्यर्थत्वे त्वप्रत्यय इति प्रतिषेधं बोधित्वा बहुव्रीहिवद्भावान्प्रातिपदिकत्वं स्यादिति
भावः । वस्तुतो द्विवे कुत्सेऽपि स्थाने द्विवचनावे स्थानिवद्भावे द्विप्रयोगपक्षे उक्तपुक्त्या
प्रत्ययान्तत्वेनाऽप्रत्यय इति निषेधो दुर्गारः । यदि बहुव्रीहिवद्भावेन तत्र दृष्टव्यमात्रेण प्राति-
पदिकत्वमुच्यते तर्हीदानीमपि तुल्यमिति निश्चयमेवैतत् । पुंवन्ताव इत्यपि निश्चयम् । स हि-
‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इत्यनेन बाध्यः । स हि कृत्तिपटकनेकमागम्ये पूर्वमात्रस्यैव । अत
दुक्तोरे ‘दक्षिणपूर्वस्थे इत्यनेनपदस्य च च, अनेन प्रकृते तस्मादेक इत्यादौ दधीत्याद्याविव

सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषः ॥ ४ ॥

सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषो भवति । [सर्वनाम—] सर्वनामविधौ दोषो भवति—एकैकस्मै । 'न बहुव्रीहौ' [१. १. २६] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । सर्वनाम । स्वर—नन सुसुम् । 'नन्सुम्याम्' [६. २. १७२] इत्येष स्वरः प्राप्नोति । स्वर । समासान्त—ऋगृक् । पूःपूः ‡ । 'ऋक्पूरन्धूः-पथामानक्षे' [५. ४. ७४] इति समासान्तः प्राप्नोति ।

प्र० एकैकमिति । सुबन्तसमुदायस्य बहुव्रीहिवद्भावात्सुष्ठुकि कृते पुनर्बहुव्रीहिवद्भावादेव सुबुत्पत्तिः । गतगतेति । उत्तरसूत्रेण द्विवचनबहुव्रीहिवद्भावात् । एकैकैत्यत्र तु पुंवद्भावे विशेषाऽभावः अवग्रहे त्वत्रापि विशेषोऽस्ति । न चाऽत्र नित्या सहिता, 'एकैकयेत्येक इत्यवग्रहकरणान्, 'अग्रे अग्रे सूक्ष्म' इत्युदाहरणान् । नन सुसु इति । 'आवाधे चे ति द्विवचनम् । नन करोति सुसु आगतीत्येवमादिसाक्यैकदेश उदाहरतः । अथ 'नन्सुम्या'मित्यन्तोदात्तत्वेऽसति केन स्वरेण भावयम् ? अत्र हि चत्वारः स्वराः प्राप्नुवन्ति । समासान्तोदात्तत्वं, पूर्वपदप्रकृतिस्वरो, नन्सुम्यामित्यन्तोदात्तत्वमाप्नेहितानुवाचत्व च । तत्र कार्यातिदेश इदमेव कार्याणां विधायकमिति परत्वादाप्नेहितानुदात्तत्वमनेन बाध्यते । शास्त्राऽतिदेशो विरुद्धस्य स्वाग्रयस्यातिदेशेन निवर्तनात् भाव्यमाप्नेहिताऽनुदात्तत्वेन । यथा च 'नन्सुम्या' मित्यस्य समासग्रहणानुसृत्याऽनति-

४०—उत्तरसूत्रेणेति । 'आवाधे चे'त्यनेन । अत्र पुंवर्थं तु 'जियाः पुंव'इत्यनेन अतिदेश-बलेनेतरपदस्यैकाप्येन मित्रार्थेऽवाभावेन च सामानाधिकरण्यास्य सत्त्वापत्तिरिति भावः । अन्ये-तत्सूत्रविषये पुंवर्थं कुतो नोदाहृतमित्यत आह—एकैकैत्यत्रेति । नचात्रेति । द्विवचनविषये इत्यर्थः । 'सहितैकपदे नित्ये'त्यस्य समासग्रहणसामर्थ्येनाऽऽवग्रहपद एव प्रयुज्यतेति भावः । तदेवाह—अग्रे इति । उदाहरणान् । 'प्रकारे' इति सूत्रे भाव्यकारणे'ति शेषः । अतः 'एकैकया आहुता' इत्यत्र 'एकऽएकये त्ववग्रहे' वाच्यताः कुर्वन्ति । न चाऽत्रेत्यादेकपदयोगमिच्छन्तः । 'अधूरोर्मि'रि'यादौ मुख्यसमासेऽप्यवग्रहणकारणेनाऽवग्रहे संहितानित्यवस्थाऽपत्तिरवग्रहत्वादिति केचित् । 'नन' 'सुसु' इत्येतावगमात्रेण कथमावाधप्रतीतिरत जाय—नन करोतीति । नृत्वादीनां कार्यकारणे भाव्यतापीडित एवं प्रयुक्ते, प्रविस्तारान्तरागत्याप्यपीडितः । समासान्तोदात्तत्वमिति । व्याप्यवर्मातिदेशो व्यापकधर्मस्याप्यतिदेशादिति भावः । पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति 'बहुव्रीहौ प्रकृते'त्यनेन । परत्वादिति । अनुदात्तस्यावकाशो 'शुक्ले' इत्यादी । शास्त्रातिदेशोऽनुदात्तत्वमेव परमत आह—विरुद्धेति । अतिदेशस्यावगत्यापत्तिरिति भावः । कार्यातिदेशोऽप्यतिविधयमानकार्याणामुपार्थातिदेशस्यैव देशत्वेऽप्येव युक्त्या

सर्वनामविधौ तावन्न दोषः । उक्तं तत्र* बहुव्रीहिग्रहणस्य प्रयोजनम्—
'बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र प्रतिषेधो यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहु-
व्रीहिस्तत्र मा भू'दिति । स्वरसमासान्तयोरपि—प्रकृतं+ समासग्रहणमनुवर्तते,
तेनैव बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः—'समासो यो बहुव्रीहि'रिति ।

प्र०—देशादप्रवृत्तिरेवं पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याऽपीति समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । उच्यते—
'नञ्मुभ्यामित्यत्रैव 'ननं समासे इत्यत्र सिद्धान्तोक्तित्वात्तेन समासग्रहणमनुवर्तते,
न तु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यत्र, तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽतिदेशेन भवेत् समासाऽन्तोदात्तत्वं
बाधते । अक्ष् अङ्गिति । समासमात्राद्विधीयमानो बहुव्रीहिरपि देशान्तरकारो बहु-
व्रीहिवद्भावात्प्राप्नोति ।

उक्तं तत्रेति । 'विभाषा दिक्समास'इत्यतो 'न बहुव्रीहौ'वित्यत्र बहुव्रीहि-
ग्रहणानुवर्तनाद्बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्भूयस्तस्य सर्वसामस्यप्रतिषेध इत्यतिदेशात्
प्रवर्तते । स्वरसमासास्तयोरिति । स्वरे व्याख्यातम् , समासान्ते व्याख्यायते—
'समासान्ता' इत्यत्र 'समासाच्च तद्विषया'दित्यतः समासग्रहणमनुवर्तते, तेन मुख्य-
समासपरिग्रहादतिदेशात्समासान्ताऽप्रसङ्गः । समासमात्रस्य समासग्रहणेन विशेष—
शादभावनुवर्ततेरपि विशेषणम् । 'तन्बहुव्रीहिं विशेषयिष्याम' इत्येतद्वाच्यमुप-
पद्यते । अन्ये त्वाहुः—बहुव्रीहौ सङ्ख्येयं दृजवद्गुणान्'दित्यतः 'अक्ष्पूर्वम्'दित्यत्र

उ०—तद्वार्षं बोध्यम् । तर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादत आह—यथायेति । अन्तोदात्तत्व-
प्रसङ्ग इति । एवञ्च विशेषाऽभावादिकारोऽभ्यस्युक्त इति भावः । अनुवर्तते इति । अप-
रुच्यत इत्यर्थः । सन्निहितत्वाच्च 'नञ्मुभ्यामित्यत्रैव संख्येयो न तु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यत्रे-
त्याचार्यः । बाधते इति । तेन 'निपाता आनुदात्ता' इति पूर्वपदमाह्वानं, सिद्धमनुदात्तम् ।
एवञ्च सन्निहितानुदात्तत्वेऽपि विशेषाऽभावादिकारोऽयं कैयटः । अतिदूरयमानभार्याणा-
मुत्पत्तिदेशस्यैव देशत्वेन परत्वेनाऽऽश्लेषितानुदात्तत्वस्यैव प्राप्तेश्च । स्वरे समासग्रहणार्थेन
समाधानपरं भावं त्वतिदिश्यमानभर्त्सिवद्भावात्कार्याऽभावेन, 'नञ्मुभ्यामित्यतिदेशो
आश्लेषितानुदात्तत्वाप्राप्तेरिति बोध्यम् । इदमेवविभक्त्य भावेऽप्यग्रे सुञ्जोपपुञ्जवावेक
प्रयोगे उक्ते, आश्लेषितानुदात्तत्वेनैव स्वरसिद्ध्या विशेषाऽभावाद् । अतएव समासवजायो
भोक्तः । तथाहि सत्यन्तोदात्तत्वापत्तेः । तेन मुख्येति । समास एव समास इत्यभ्यवृत्त्यादिति
भावः । एवञ्चानुवृत्तिसामर्थ्यादनेनातिदेशोऽतयोरतिदेश इति तात्पर्यम् । अन्येयं सति 'तेन
बहुव्रीहिं विशेषयिष्याम' इत्यनुक्तमव आह—समासमात्रस्येति । एवं च भाष्येन सामर्थ्य-
सिद्धं बह्वेव दर्शितमिति भावः । ननु 'स्पृजादिभ्यः प्रकाटवचने क'मित्यादावपि सङ्ख्येयः

कर्मधारयबहुवचरेषु ॥ ८ । १ । ११ ॥

कर्मधारयवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ?

कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनं सुञ्जोपपुंवद्भावान्तोदात्तस्थानि ॥ १ ॥

सुञ्जोपः*—पटुपटुः । पुंवद्भावः†—पटुपटुवी । अन्तोदात्तत्वम्‡—
पटुपटुः ।

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ ८ । १ । १२ ॥

गुणवचनस्येति किमर्थम् ? अग्निर्मणिवकः, गौर्वाहीकः ।

प्र०—बहुव्रीहिप्रहरणं, 'समासाच्च तद्विषया'दित्यतः समासप्रहरणे च संबन्धानुपस्थाऽ-
नन्तरैर्गौः संबन्धमागच्छदनुवर्तने । तदुभयं वाक्यभेदेन संबध्यते, तेन 'श्रुताश्च-
न्तात्ममामादकारः प्रत्ययः भवति । बहुव्रीहेस्तु समासादेव न त्वनिदेशा'दित्यर्थः
संबध्यते । अथ 'नने'त्यत्र बहुव्रीहिवद्भावाप्रलोपः कस्माच्च भवति ? 'वनं समासे'
इत्यतः समासप्रहरणं संबन्धानुपस्था पुंवद्भावमविशेषयन्नलोपेऽनुवर्तत इत्यदोषः ।

कर्म० । 'कालककालिके'त्यादौ 'न कोपधाया' इति प्रतिषेधात् पुंवद्भावो बहु-
व्रीहिवद्भावेन न सिध्यति, पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च प्राप्नोतीति कर्मधारयबद्भावाऽधिकारः ।

प्रकारे० । गुणवचनस्येति किमर्थमिति । क्रियमाणेऽपि गुणवचनप्रहरणेऽ-
निष्टप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अग्निर्मणिवक इति । अग्निशब्दो षष्ठी पृथः सोऽय-

उ०—इहादत्त जाह—संबन्धानुपस्थेति । 'वनं समासे' इत्यत इति । उत्तरपदाक्षिप्तसमासस्य
तेन विशेषणानुपपन्नसमास एव तत्प्रवृत्तिरिति भावः । परंतु बहुव्रीहिवद्भावेन नोत्तरस्य
मुख्यसमासस्यैवभावस्वरूपमुत्तरपदत्वम्, अतो नात्र कोप इत्याहुः । इत्यदोष इति ।
अधिशब्दस्याऽऽधायायां द्वित्वे 'इकोऽनुवर्ण इत्यस्य 'न समास' इति शाकल्यप्रतिषेधस्तु
सिद्धाहवर्णेणोपदेशिकसमासाभ्यैव तत्र प्रहरणादिति बोध्यम् । यच्चिद्वानमस्ति ।

कर्मधारयव० । ननु 'बहुव्रीहिव'दित्यनुवर्त्यैव सिद्धे किमननेत्यत जाह—कालके-
त्यादि । स्वाधिकारकामेतत् । आधायाविषये तु नैतादृशेषु पुंवत्त्वम् । अतएव तद्वैद कर्म-
धारयबद्भावा नोक्तः । अन्तोदात्तत्वमिति भाष्ये । आग्नेहिलानुदात्तत्वं तु न, अतिदेशेन
स्वाभावविस्तृतस्य निवर्तनात् । अतएवाधिकारत्वेऽपि तस्मात्प्राप्तुपस्थितिरिति बोध्यम् ।

प्रकारे गुण० । प्रकारोऽत्र साधयम् । अनिष्टप्रसङ्ग इति । सर्वस्यापि सादृश्ये

प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः ॥ १ ॥

प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः । सर्वे हि शब्दाः प्रकारे वर्तमाना गुणवचनाः सम्पद्यन्ते । तेनेहापि प्राप्नोति—अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीक इति ।

सिद्धन्तु प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्' । प्रकृत्यर्थो विशेष्यते । नैवं विज्ञायते—'प्रकारे वर्तमानस्य गुणवचनस्येति' । कथं तद्दि 'गुणवचनस्य शब्दस्य द्वे भवतः प्रकारे वर्तमानस्येति' । अथवा—प्रकारे गुणवचनस्ये-

प्र०—मिति सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारान्माणवके वर्तते इति इत्ये पूर्व' संवृत्य संप्रत्यपि इत्यवचन इति गुणवाचित्वाऽभावात् द्विरुच्यते । एवं 'गौर्वाहीक' इति गोशब्दः साक्षादिमसि कसिन्वा पूर्ववद्वाहीके वर्तते । प्रकारे सर्वेषामिति । अग्निशब्दोऽग्निगतं तैत्त्यं माणवके प्रतिपादयितुं प्रयुज्यत इति गुणशब्दः । एवं गोशब्दः साक्षादि-मद्वस्तजाड्यप्रतिपादनाय वाहीके प्रयुज्यते । गुणगुणिनोश्चात्र विषये नित्यसमभेदो-पचाराद्भेदनिवन्धनवस्तुभावाः । सिद्धं स्थितिः । द्विवचनस्य प्रकृतिः स्थानीसि त्वर्थो विशेष्यते न तु प्रकारः । तत्र सर्वस्य गुणवचनत्वाद्वाच्यभिचाराऽभावात्तद्ग्रहणाद्

प्र०—वर्तमानस्य गुणवचनत्वादिति भावः । अग्निगततैत्त्यमिति । साधारणं तदेवाग्निशब्द-कत्वम्, एतत्प्रतीतिस्तु व्यञ्जयेति भावः । तन्नेवं गुणवचनात् 'वदस्य ब्रह्म' इति च 'माण-वकश्चाग्नि' इत्यपि वदचित्प्रयुज्येतेत्यस्य भावः—गुणगुणिनोश्चेति । इति केषिन् । परेत्येवं हीना व्याख्याने 'गौर्वाहीको जड' इत्यत्र यौमदन्तर्व, सारदयार्दिमिमिकाऽभेदोपचार इव ब्रह्मणोऽर्थपरेण 'पुंयोगादिति सूत्रस्यभावेन विरोधश्च, तस्माद्गुणवचनग्रहणाभावेऽग्नि-सौजन्यक इत्यादौ सादृश्यस्य व्यवहृतया प्रतीनेद्विवचनं कारित्वाभावः । कैपटस्याप्यवरोध-शयः, अन्यथा प्रकारे वृत्तिवस्थाऽप्यभावात्तदसङ्गतिः । प्रकारे सर्वेषामिति । गुणवचन-त्वेन सर्वोऽपि गुणवचनस्तव सादृश्यत्वेनेवेति भावः । तद्ग्रहणार्थं गुणे भेदान्मयेन वस्तुपि कारादित्यादिप्रकारणात् 'गुणगुणिनोश्चेत्याद्यर्थं प्रकारस्य अक्षयत्वात्प्रकारे गुणवचन इत्यर्थं इत्यु-क्तमिवाहुः । द्विवचनस्येति । उपस्थितत्वात् । न तु प्रत्ययस्य प्रकृतिरित्यर्थः । न तु प्रकार इति । प्रकारे वर्तमानः सन् नो गुणवचन इत्येव मर्थः, किन्तु गुणवचनः सन् नः प्रकारे वर्त-मान इत्यर्थं इति भावः । तत्र हेतुमाह—तत्र सर्वस्येति । प्रकारे वर्तमानस्य सर्वस्यैवार्थः । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे योऽर्थो निष्पद्यते तद्वैति—तद्ग्रहणाद्गुणवचनो य इति । गुण-वचनग्रहणसामर्थ्यादीदृशोऽर्थ इति भावः । सादृश्ये योऽर्थ इति । व्यवहारे इत्यर्थः । पुनश्च

त्युच्यते, सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो गुणवचनः सम्पद्यते, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञा-
स्यते—‘साधीयो यो गुणवचन’ इति । कश्च साधीयः ? यः प्रकारे च प्राक्च
प्रकारात् । अथ वा ‘प्रकारे गुणवचनस्ये’त्युच्यते, सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो
गुणवचनः संपद्यते त एवं विज्ञास्यामः—‘प्राक्प्रकाराधो गुणवचन’ इति ।

आनुपूर्व्ये ॥ ३ ॥

आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । मूलेमूले स्थूलाः । अग्रेऽग्रे सूक्ष्माः ।

प्र०—गुणवचनो यः शब्दो निर्ज्ञातस्तस्य सादृश्ये योत्ये द्वे भवत इति सूत्रार्थः । मनु
वक्ष्यत्येतत्—‘त एवं विज्ञास्यामः प्राक् प्रकाराधो गुणवचन’ इति, तत्कोऽनयोरर्थयो-
र्भेदः ? उच्यते—इह प्रतिज्ञामात्रं कृतं ‘सिद्धं त्वि’ति । तत्र नूपर्षस्त्वर्थवत् । तत्र
प्रकर्षगतिरिति । सामर्थ्याद्गुणवचनत्वे अन्ये पुनर्गुणवचनग्रहणं प्रकर्षप्रतिपत्त्यर्थ-
मुपात्तमित्यर्थः । प्राक् प्रकारादिति । गुणवचनग्रहणसामर्थ्यादवस्थाविरागः परि-
गृहीतः । इह च सादृश्यं प्रकार आधीयते न तु भेदः । पटुपटुरिति कृते पटुमटशः
प्रतीयते । ‘प्रकारवचने जातीय’रित्यत्र सादृश्यं प्रकारः केषांचिन्मते गृह्यतेऽन्येषां तु
भेदः प्रकारः । अत्र के चिदाहुः—गुणोपसर्जनवृत्त्यवधिनापि द्विवचनं भवति ‘शुक्ल-
शुक्लः पट’ इति, गुणमात्रवाचिनोऽपि ‘शुक्लार्द्धं रूप’मिति । अन्ये तु, गुणविशिष्टद्रव्य-
वाचिन एव द्विवचनं मन्यते—‘मूलेमूल’ इति । अप्रमथ्यमूलानि त्रयो भागाः, तत्रैक-

उ०—द्विवचने पट्वाद्यः कस्याः सादृश्यमिति सादृश्ये दोषात्पटुबोधका इति भावः । एवं हि
पटुसादृश्यं तत्र योतिषं भवति । एवं च यत्र परिवर्णं पटुत्वं यः पटुकायाणि सर्वाणि करोति
तेन यो न्यूनस्तत्कारणकारी स ‘पटुपटु’रित्युच्यते । ‘प्रकारे वर्तमानस्ये’त्यस्यापि व्यञ्जनया
प्रकारे वर्तमानस्येत्यर्थः । इह प्रतिज्ञामात्रमिति । ‘अध्वे’ति पञ्चाक्षरान्तरादिद्वारेणोक्तेऽर्थः हेतुर-
भिधीयते इति भावः । सामर्थ्यादिति । प्रकारे वर्तमानस्य सर्वेषां गुणवचनमन्वा इति भावः ।
पूर्वभाष्यत्वादुत्तरत्र विशेषं दर्शयति—गुणवचनग्रहणेति । गुणवचनस्य प्रकारे वर्तमानस्ये-
त्यर्थं आधीयत इति भावः । ‘गौर्गौरीक’ इत्यादौ तु प्रकारवृत्तितयाः प्राक् गुणवचनत्वमिति
तात्पर्यम् । आक्षेपते द्वितीयां प्रकारे व्यञ्जनवृत्तिग्रहः, द्वितीये प्रकारे सद्रमद्वेतरं द्वित्वमिति
वक्ष्योर्भेदः । अत्रापि पटु इव उपायमिति व्यञ्जितं पुनरप्यथवेत्यादिना भगव्ये तस्यैवोपाहा-
कम् । केषांचिन्मतेनेति । वसमादीनामित्यर्थः । अन्येषां त्विति । जघादित्यादीनाम् । तत्रा-
द्यमते व्यञ्जनस्यैव सावकासस्य जातीयस्य गुणवचने सादृश्येऽनवकाशेन द्विदेन प्राप्तोऽपि
बाधो नेष्यत इति वामनः । तत्र मानं किमिति जघादित्यन्तमेव युक्तमिति बोधयितुं
वक्तव्यमिति । गुणमात्रवाचिनोऽपीति । स्वास्मिन्वात्वादिति भावः । अन्येति । वचन-
ग्रहणवत्त्वेन गुणवचनवादिवादाविषेति लघुसप्तः । पटु बीप्साद्विवचनेनैवानुपूर्व्येऽपि सिद्धत्वात्

स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् ॥ ४ ॥

स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अस्मात्कार्पापणा-
दिह भवद्भवा मापं मापं देहि । अवधार्यमाण इति किमर्थम् । अस्मात्कार्पा-
पणादिह भवद्भवा मापं देहि द्वौ देहि त्रीन् देहि । अनेकस्मिन्निति किमर्थम् ?
अस्मात्कार्पापणादिह भवद्भवा मापं देहि । मापमेव देहि । किं पुनः कारणं न
सिध्यति ? अनवयवाभिधानं वीप्सार्थं इत्युच्यते*, अवयवाभिधानं चाऽत्र

प्र०—मेव मुख्यमपं मूलं च, अन्येषां तु भागानामपेक्षाकृतोऽप्रमूलव्यपदेशः, अधःसंनि-
वेशापेक्षोऽप्रव्यपदेशः । उपरि संनिवेशमपेक्ष्य मूलव्यपदेशः । न चैकरूपं भागानां
सौत्वं सौत्वं वा, किं तर्हि यथा मूलमुपजीयते सौत्वं, यथापि च सौत्वंयुपचय इति
वीप्साया अभावः । स्वार्थ इति । स्वार्थग्रहणमर्थान्तराऽभावप्रदर्शनार्थम् । अस्मा-
त्कार्पापणादिति । अनेकमापसमुदायः कार्पापण । तत्र सर्व मापा दानक्रियया न
व्याप्यन्ते किं तर्हि द्वावेवेषि वीप्साऽभावः । भिन्नार्थत्वात्ऽनेन द्विवचनेनैकरोपो न
वाच्यते । 'इह भवद्भवा मापौ देही'त्युक्ते एकैकं देहीत्यर्थो न गम्यते । मापं मापं देही-
त्युक्ते एकैकदानप्रतीतिः । द्वौ देहीति । मापं मापौ भावान्देहीत्यस्वार्थस्य प्रदर्शनपर-
मेतत् । मापशब्दस्य हि द्विवचनाभावः प्रदर्शयितव्यस्तत्र यथेच्छं देहीत्यस्वार्थस्य प्रद-
र्शनावधारणस्याऽभावः । मापमेव देहीति । अवधारणमत्राऽस्तीति प्रतिपादयति ।
किं पुनरिति । यथा द्वावेव मापौ निष्ठातौ यदा दानक्रियया व्याप्येते तदा मापं मापं
देहीति वीप्सायां द्विवचनं भवति, एवमनेकमापसमुदायादपि कार्पापणाद् द्वयोरपि
दानक्रियया व्याप्तिरिति सिद्धं द्विवचनमिति भावः । इतर आह—अनवयवाभिधान-
मिति । एवं मन्यते—वीप्सायां संनिहिताऽर्थेन न कस्य चिद्वर्जतमस्ति इह तु वर्जन-

उ०—वचनेनेत्यत आह—अप्रमथ्येति । वीप्साया इति । एकजातीयानां एवार्थानामेककप-
गुणात्मन्ये हि वीप्सेति भावः । 'मूले मूले पथि विटपिना'मित्यादौ तु वीप्सायामेव द्वित्वं
कोप्यम् । स्वार्थग्रहणमिति । अवधारणाऽपि एकमिति वीप्सार्थसंबन्ध इति श्रमः स्यादिति
भावः । भिन्नार्थवमुपपादयति—इह भवद्भवा इति । न गम्यत इति । किन्तु प्रत्येकं
मापद्वयदानं प्रतीयते इति भावः । ननु 'द्वौ देहीत्याद्युक्तं, द्वित्वप्रदर्शिवचनाऽभावप्रतिपादने
लाप्यार्थाऽभावादिष्वत आह—मापं मापाविति । भाव्ये 'मापं देही'त्यस्य विचारकं—'मापमेव

गम्यते । आनश्वावयवमिधानं, यो बुध्यते—‘अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देही’ति, माषं माषमसौ दत्त्वा पुनः शेषं पृच्छति—‘किमनेन कियता’मिति । यः पुनरुच्यते—‘इमं कार्षापणमिह भवद्भ्यां माषं माषं देही’ति माषंमाषमसौ दत्त्वा तूष्णीमास्ते ।

चापले ॥ ५ ॥

चापले द्वे भवन इति वक्तव्यम् । अहिरहिर्बुध्यस्व बुध्यस्व । न चावश्यं द्वे एव, यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थो गम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः । अहिरहिरहिर्बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्वेति ।

क्रियासमभिहारे ॥ ६ ॥

क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । स भवान् पुनीदिलुनीहीत्येवायं पुनाति । पुनीदि पुनीहीत्येवाऽयं पुनाति ।

आभीक्ष्ये ॥ ७ ॥

प्र०—मस्तीति वीप्साया अपावः । इमं कार्षापणमिति । अथ वीप्सायां द्विर्वचनमिति निःशेषमाषदानावगमः । चापल इति । आशुप्रविपायनं चापलम् । अहिरहिरिति । यथाहमेनं न बोधयामि तदा हन्त्यत एवायमहिनेति ज्ञात्वाऽऽशु प्रतिपादनाय वाक्यप्रयोगः । न चायद्वयमिति । एवं च भुक्ताऽनेन नेवं शास्त्रीयं द्विर्वचनं किं स हि परप्रथायनायाऽनेक-क्षतन्त्रपदप्रयोग इत्युक्तं भवति । एवं चाहिरहिरित्याग्नेहितानुशातत्वाऽभावाद्यथाप्राप्तः स्वरो भवतीत्याहुः । क्रियासमभिहार इति । लोडन्तस्यैवेदं द्विर्वचनं न गच्छन्तस्य, लोटः समुच्चयेऽपि विधानात्क्रियासमभिख्याहारव्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्याभावात् । यद् तु क्रियासमभिहारविषय एवेति न श्रूयते स्वयं सामर्थ्याभावेऽपि द्विर्वचनम् । आभीक्ष्य इति । ननु आभीक्ष्यं नित्यतेति नित्यवीप्सयोरिति सिद्धं द्विर्वचनम् । नैवदस्ति । पुनःपुनः

द०—देही’ति । न कस्य चिद्वर्जनमिति । यथा ‘ग्रामो ग्रामो रमणीय’ इत्यादी । एवञ्च भुज्यतेति । एवञ्चप्रवाच्यने तात्पर्यमिति भावः । लोडन्तस्यैवेति । भक्त जीनादि प्रागेव निरूपितम् । आभीक्ष्य इति एवमस्य प्रयोजनं वक्तुं क्रियाभीक्ष्यवत्प्रयोजनार्थमेव दर्शना-याद—ननु चेति । यथा जीवति जीवतीति । किं देवदत्तो धृतो वा तिष्ठति चेति प्रश्ने इव-मुपरम् । आभीक्ष्यविषय इति । कृत्स्नादिवाक्यस्ये इत्यर्थः । निष्फेदाऽनिष्फेदो तु न

आभीक्ष्ये हे भवत इति वक्तव्यम् । भुक्त्वा भुक्त्वा प्रजति । भोजं-
भोजं प्रजति+ ।

डाचि च ॥ ८ ॥

डाचि च हे भवत इति वक्तव्यम् । पठपठायति मटमटायति ।

प्र०—क्रियाया वक्ष्यतिरभीक्ष्यम् । तथा हि 'भुक्त्वा प्रजती'त्युक्ते सत्यपि क्रियाविच्छेदे
पुनर्नृक्ते पुनर्प्रजतीति क्रियाऽऽवृत्तिः प्रतीयत । नित्यता क्रियाया अविच्छेदो, यथा
'जीवतिजीवती'त्युक्ते जीवत्येवायमिति प्रतीयते न त्वावृत्तिः, न ह्यमौ जादित्वा म्रियते
मृत्वा वा जीवति, जीवनमेव दीर्घमविच्छिन्नं प्रतीयते । यत्तृक्तं भाष्ये—'तथा आभीक्ष्ये
वर्तत' इति—नित्यशब्दस्य विषयोपलक्षणार्थम्, आभीक्ष्यविषयो यो नित्यशब्दस्य
प्रमाणमित्यर्थः । तथा च वृत्तिहारा आह—'या क्रियां कर्ता प्रधान्येनाऽनुपरमन्करोति
तन्नित्यम्' । अन्ये त्वाह—'भुक्त्वाभुक्त्वा प्रजतीत्यादौ क्त्वाणमुलन्तस्य द्विवचनं
प्राप्नोति तिङन्तस्य च । तत्राभीक्ष्यसशब्देन यो विहितस्तदन्तस्य यथा स्यात्तिङ-
न्तस्य मा भूदिति नियमार्थमिदम् । अन्ये तु श्रययेनाभीक्ष्यस्य श्रोतनादप्राप्तं द्विवचनं
विधीयत इत्याह । अथ 'क्रियासमभिहारे' इति सिद्धे 'आभीक्ष्ये' इति किमर्थमुच्यते ।
क्रियासमभिहारसंशब्देन यो विधीयत तदन्तस्यैव द्विवचनमिति कश्चिद्विपर्ययेदिति
वाक्यद्वयोपन्यासः । डाचीति । विषयसप्तमीयम् । तनाऽनुत्यज एव डाच्यकृतटिलो-

उ०—विर्वातामिति तात्पर्यम् । तिङन्तस्य चेति । भोजनप्रवृत्तयस्यापि वीच-पुण्याव-
गमादिति भावः । अत्र निबन्धे 'आभीक्ष्यविहितप्रत्ययान्तसमभिध्याहारे' इति पुरणीयम् ।
तेन पक्षति पक्षनीत्यादयमेवं सति द्विवचनाभापत्तिरिति परास्तम् । अन्येति चेति ।
अत्राऽऽविर्वातस्तु अयंभूतेऽपि तयोर्विधानेन केवलयोस्तर्ह्योतने सामर्थ्याऽभाव इति ।
आद्यं व्याख्यातमपि न युक्तं, 'तथा आभीक्ष्ये' इति भाष्यसङ्कोचे मानाभावात् । 'नित्य-
वीच्यवोरित्येव सिद्ध'मिति वृत्तिविशेषादयम् । वृत्तिस्थित्यलक्षणमपि चित्तमेव, अत्रभाव-
क्रियाकृतविच्छेदस्य नित्ये आभीक्ष्ये चावयवं सत्यम् । विच्छेदकाऽप्रधानक्रिया च 'भुक्त्वा
भुक्त्वे'त्याद्युपासमन्तादिकृषेव, उपस्थितपरिचारे तानाऽभावात् । एवं अत्राप्रत्ययकला-
यन्तद्विस्वाभावेन प्रजनादिनिहाभीक्ष्यस्य श्रोतनात् क्त्वाणन्तसमभिध्याहारे तिङन्तस्य
द्विवचनमिति द्वितीयमतमपि किञ्चिदयम् । 'जीवति जीवती'त्यादौ तु 'कमकानि कमस्थनी'-
तिवदेकं जीवतिपदं दीर्घाऽविच्छिन्नजीवनलक्षणमिति न तत्र वाक्यीयद्विवचनमिति मम
प्रतिभाति । एतत्परोक्षमस्तु वीच-पुण्याव-
गमादित्येवोक्तं । केनचिदुपोतने श्रोत्रद्विस्वाप्रवृत्तिज्ञापनमिति
नित्यवीच्ययो रित्यत्र उपवादितमस्माभिः । कश्चिद्विपर्ययेदिति । वस्तुतस्तु इदमेव
हापकं,—'इत्य कोत्येव प्रवृत्ति'रिति, तेन यद्व्यस्ये न तस्य प्रवृत्तिरित्याहुः । विषय-

पूर्वप्रथमयोरर्थानिराशयविवक्षायां ॥ ६ ॥

पूर्वप्रथमयोरर्थानिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् । पूर्वापूर्वं पुण्यन्ति । प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते ।

प्र०—पक्ष पददित्यादेर्द्विवचनं, ततोऽव्यक्तानुकरणादिति वाच्यं । ततश्चिलोपः । ततो 'नित्यमाश्रितं वाचीति पररूपत्वम् । केचित्तु पररूपविधानसम्बन्धस्य वाचीति परसम्प्रत्यामपि द्वितीयाप्राग्द्विवचनमित्यस्यार्थस्य 'हापकमाहुः' । तदयुक्तम् । 'पद'दित्यादेः कुतद्वितीयापस्यऽप्यच्छब्दस्य संभवान् । तस्माद्'वाचीति विषयसम्प्रत्येकाश्रयणोऽयम् । प्रयागदसंनवशावाव्यक्तानुकरणाद्वाचीत्वं द्विवचनं न तु सूत्रान्तरविहितं इति द्वितीयाकारतात्यादौ द्विवचनाऽभावः । केचित्तु 'नित्यमाश्रितं वाचीति पररूपविधानमेवाऽव्यक्तानुकरणाद्वाचि द्विवचनसमुपाश्रयतीत्याहुः । यदा तु पररूपमकारान्तानुकरणादेर्नोपि प्रत्याख्यायत तदा द्विवचनं वक्तव्यमव । बहुलप्रहणमत्राऽन्येऽपीयत, तेन द्वितीयाकारतात्यादौ द्विवचनाभावां, वाचीति परसम्प्रत्यामपि नित्यादपि द्वितीयापस्यै द्विवचनं च सिध्यति । पूर्वप्रथमयोरिति । कश्चिदाद्यादेविवक्षायामिति पठन्ति । अन्ये स्वयविशयविवक्षायामिति । तत्र भिन्नार्थत्वादिद्विवचनेनातिशायिको न बाध्यत इत्याहुः । तथा हि 'पूर्वतरं सुक्ते' इत्युक्ते किमात्मसाध्यक्रियान्तरापेक्षं भोजनस्य पूर्वत्वमयं भोजनान्तरसाध्यभोजनापहमिति सन्देहः । एवं 'पूर्वपूर्वतरं पुण्यन्ती'त्ययमप्ययो गम्यते

उ०—सप्तमीति । परसप्तमीं तु वाचि द्विवचनस्य सम्बन्धमाश्रय्याऽनित्यत्वेन नित्यत्वादिलोपे पदपठनत्वाऽसिद्धिरन्योपाश्रयः,—वाचि द्विवं द्वित्वे रूपवराधत्वं सति च तस्मिन् वाक्मितीति भावः । ततश्चिलोप इति । उत्तरकण्ठे पररूपं च, वाच्यप्राग्द्विवचने परे पूर्वपदस्य पररूपमेवेति । अन्यथा वाच्यप्राग्द्विवचने पररूपविधानमर्थकं स्यादिति भावः । यदा तु पररूपमिति । 'नित्यमाश्रितं वाचीत्येवम् । अप्रान्यैरिति । वृत्तिकारैः । आश्रीयत इति । तदयुक्तम् आश्रयत इत्यर्थः । बहुलप्रहणस्य मयोजनान्तरमाह—परसम्प्रत्यामपीति । अतएव वाच्यप्राग्द्विवचने कश्चिन्निति 'पदपठे'ति । अतएव 'वाच्येचित्तत्वाव्यस्य तु वे'ति परित्यागम् । मान्ये—वाचिचेति । येन तदभावेऽपीत्यपि बोध्यम् । अन्योऽप्यश्रयपरिहाराय विषयसप्तम्या आवश्यकत्वमिति । केचिदाद्यादीति । पाठद्वयेऽपि पूर्वप्रथमसन्दर्भयोर्गोऽर्थस्तत्स्थानिवाशयविवक्षायामित्यर्थः । अन्येवं विशेषविहितत्वावातिशायिकस्य द्वित्वेन वाच्यमाश्रीयत इति भावः—तत्र भिन्नार्थत्वादिति । आतिशायिकत्वोऽनुवातिकमपि । पूर्वत्वमिति । पूर्ववतिशय इत्यर्थः । इति सन्देह इति । प्रकरणादिवत्साय विर्णय इति भावः । एवं पूर्व सुक्ते इत्युक्तं अन्येऽप्यो भोजनान्तराश्रयमेत्यर्थं एव गम्यते ।

उत्तरद्वयमयोः समसप्रधारणायां स्त्रीनिगदे भावे ॥ १० ॥

उत्तरद्वयमयोः समसप्रधारणायां स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ।
उभाविभावाद्धौ, कतराकतराऽनयोराध्यता । सर्वे इमे आख्याः, कतमा कत-
मैवामाध्यतेति ।

कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो समासवच्च बहुलं, यदा न समास-
वत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य ॥ ११ ॥

कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम्, समासवच्च बहुलम् ।
यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं भवति तदा पूर्वपदस्य । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा

प्र० न तावदयं किमलमिति यावदेव पुण्यतीति । 'पूर्वं पूर्वं पुण्यतीत्यस्मात् पुष्पि-
नृत्योऽन्येभ्यः' पूर्व पुष्पितीत्यर्थः प्रतीयते । अथ एवाद्यादिविवक्षायामित्युच्यते । आदे-
रादिविवक्षायामादेर्वातिशयविवक्षायां द्विवचनमित्यर्थः । उत्तरद्वयमयोरिति । उत्तरद्वय-
मान्तस्य द्वे भवतः, आहवत्वादिना समेन तुल्येन गुणेन संप्रधारणायां निरूपणायां
विषये । तथाहि उभाविभावाद्धावित्युक्तेऽनेकप्रकाराद्धावत्वसंभवात्प्रतिपत्ता किंकृतमनयो-
राह्यत्वमिति सन्दिहान् पृच्छति—'कतराकतरानयोगाज्जनेति । स्वार्थे चैतद्विवचनम् ।
स्त्रीनिगदो भावः—स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयो मूर्ति, अद्धि, संपत्, आह्वयतेति । निगद्यत
इति निगदः । 'नौ गदे'त्यप् । क्रिया निगदः—स्त्रीनिगदः । कर्मव्यतिहार इति । क्रिया-
व्यतिहार इत्यर्थः । तत्र द्विवचनं नित्यं भवति । समासवद्भावस्तु बहुलम् । तत्र बहुल-

उ०—अयमपीति । अन्येभ्यः पुष्पिनृत्योऽतिगणेनेत्यर्थः । अन्येभ्यः पूर्वमिति । अन्ये-
भ्योऽतिगणेनेत्यर्थः पाठान्तरेणैकवाक्यत्वात्—आदेर्वातिशयेति । द्वितीय 'आदि'शब्दोऽति-
शयलक्षक इति भावः । एवं चेद्वै वचनं भाववचकम्, एकस्य पूर्वशब्दस्यातिशयलक्षणत्वा-
त्पुण्यते । किं कृतमिति । किं साधकसंपन्नकृतमुत दैवकृतमित्यर्थः । परिग्रहे प्रादुर्भावौ ।
'स्त्रीनिगदः' इत्यप्यार्षकयमे—स्त्री लिङ्गेति । स्त्रीलिङ्ग शब्दाभिधेये भावे वर्तमान्योरित्यर्थः ।
भाष्यःऽपिषोकाकृतद्वितोऽपि गृह्यते । तदाह—भूतिः अद्धिः संपत् आह्वयतेत्यादि ।
निगदः—निगदनकर्मभूतोऽर्थः । स्त्रीशब्देन स्त्रीलिङ्गः शब्दः । कर्तृवद्वयं समासः ।
क्रियाव्यतिहार इति । परस्परवचनमथ सः । समासकृतत्वस्तु बहुलमिति । अन्तर-
त्यासेनैव बहुलकृतस्य सम्भव इति भावः । अत एव भाष्ये 'यदा न समासवदित्येवोक्तम् ।

भोजयन्ति । अन्योऽन्यस्य भोजयन्ति । इतरेतरं भोजयन्ति । इतरेतरस्य भोजयन्ति ।

स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाऽऽभावः ॥ १२ ॥

स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाऽऽभावो यक्तव्यः । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणयो भोजयतः । अन्योन्यां भोजयतः । इतरेतरं भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । अन्योन्यां भोजयतः । इतरेतरं भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः ।

प्र०—प्रहणान्योन्यशब्दे समासवद्भावाऽभावास्तुल्यं भवति, नऽपि समासान्तोदात्तत्वमित्याश्रितान्तुदात्तत्वं भवति । इतरेतरशब्दे तु नित्यः समासवद्भाव इति सुल्लक्षसमासस्वरौ भवतः । स्त्रीनपुंसकयोरिति । उत्तरपदस्य वा विभक्तिस्तस्या आभावाऽन्ययान्तकाऽल्तान् सर्वस्पोत्तरपदस्याऽऽभावः स्यात् । तत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावे इति स्त्रीनपुंसकयोः' पुंवद्भावे कृते पक्षे आम्बिधिः । वार्तिकेषु कर्मधारय इति न संबध्यत इति सुल्लोपादि न भवति ।

उ०—समासवद्भावाभावाविति । अत्र निवृत्तभावः । तथैव मायोदाहरणम् । एवं च यदेति शक्यमर्थकं भावम् । भाष्ये—प्रथमैकवचनं भवतीति । बहुलप्रहणस्तत्रोऽयमर्थः । 'परस्पर' शब्दे तस्य कर्त्तव्यभासो नपुंसकेऽप्योभ्यमित्यादौ पूर्वशब्देऽसमासश्च । तत्र एव नित्य इति । तथैव भावोदाहरणादिति भावः । भाष्ये अन्योन्यस्येत्यादि कर्मणः शेषत्वविपक्षायां पक्षी, पुत्राद्यपेक्षया । वार्तिकेषु कर्मधारयकृत्पदासंबन्धजापनादाश्च 'समासवदित्युक्तिः । उत्तरपदस्य वा विभक्तिरिति । नन्वितरेतरशब्दसमासवद्भावानुचोक्तुं समुदायानुपनः सुबिति शोत्तरपदस्यापि सुषिति चेन्न उत्तरपदोत्तरवर्तिमुप इत्यर्थेवाश्लेषात् । स्त्रीनपुंसकयोरिति । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्यस्य 'क्रिया' इति प्रकरणादिति पाठेन नपुंसकेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । तत्र नपुंसके पुंवाच्यत्वात्, कसं विनये, पुंवत्वं तु पूर्वशब्दे एव इत्युक्तम् । इदमपि इतरेतरशब्दविषयम् । अन्योन्ये समासवद्भावाभावेन वृत्तिवद्भावात् । तस्मात्—'वलद्वये टाद्यभावः' छात्रे चाद्वित्वरहः स्वसो' । समासे सोऽल्लुक् चेत्यसिद्धं बाहुलकात्प्रत्यम् ॥' इति बोध्यम् । अतएवेतरेतरमित्यादावद्विभावः । अन्योन्यस्यैवत्येतदिति श्रियामिति सूत्रस्य भावप्रयोगः, अन्योन्यसहाया इति 'सर्वस्य द्वे' इति सूत्रस्य भावप्रयोगश्च संगच्छते । तथा नपुंसकेऽप्योभ्यमिति पूर्वपदे सोऽसमासोऽपि बाहुलकादेव बोध्यः । परे तु इतरादिभ्यो भिदिनयोः कसोऽद्विभ्यर्थस्य सर्वादिभ्युक्ते भाष्ये उक्तवद्वितरेतरमित्यादौ नाश्लेषः प्राप्तिः । 'अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा' इत्यादिष्वपि 'स्तुपुपहन्तु' इत्यस्य मितिर्वत्सामास्ये नपुंसकमिविरीत्याऽन्वयस्यैव द्वित्वेन द्वय एवाभावः । स्त्रीनपुंसक-

इन्द्रं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगा-
ऽभिष्यक्तिषु ॥ ८ । १ । १५ ॥

अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते इन्द्रमित्युपसङ्गधानम् ॥ १ ॥

अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते इन्द्रमित्युपसङ्गधानं कर्तव्यम् । इन्द्रं
स्कन्दविशाखौ । इन्द्रं नारदपर्वतौ । अत्यन्तसहचरित इति किमर्थम् ? द्वौ
शुधिष्ठिरार्जुनौ । लोकविज्ञात इति किमर्थम् ? द्वौ देवदत्तयज्ञदत्तौ । अथ 'इन्द्र-'
मिति किं निपात्यते ?

'इन्द्र'मिति पूर्वपदस्य चाऽम्भावो उत्तरपदस्य चाऽत्वं
नपुंसकत्वं च ॥ २ ॥

इन्द्रमिति पूर्वपदस्य चाऽम्भावो निपात्यते उत्तरपदस्य चात्वं नपुं-
सकत्वं च ।

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् ? "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये"ति, + तत्र नपुंसकत्वम-
निपात्यम् ।

पदस्य ॥ ८ । १ । १६ ॥ पदात् ॥ ८ । १ । १७ ॥

प्र०-इन्द्रम्० । अत्यन्तसहचरित इति । अभिष्यक्तिमहणादविप्रसङ्ग इति वचनम् ।
द्वौ शुधिष्ठिरार्जुनाविति । लोकविज्ञानादभिष्यक्तवेतौ, न अत्यन्तसहचरितौ ।
पूर्वपदस्येति । द्वि औ द्वि औ इति स्थिते कर्मधारयकङ्कावात्सुच्छुकि कृते पूर्वपदा-
वयवस्येकारस्याऽम्भावः, उत्तरपदावयवस्याऽत्वं, समासान्तोदात्तत्वं च भवति ।

पदस्य । अयं किमर्थं पदस्येत्यधिक्रियते यावता वक्ष्यमाणानि कार्याणि पद-
विषयाण्येव । अर्थे प्रयुक्तस्यैवेदमन्वाख्यानं पदं चार्थे प्रयुज्यते । न च समर्थपरिभाषोप-
ख्यानार्थः पदाधिकार उपयुज्यते । यस्मात्पदद्वयनिबन्धनेषु कार्येषु समानवाक्ये निपात-

उ०-बो'रित्वात् तत्समानाधिकरणबोरित्थं इत्याहुः । सुचलोपादि न भवतीति । 'मूढे मूढे
स्पृक' इत्यादौ ।

इन्द्रं रहस्यम्० । अभिष्यक्तिमहणादिति । लोकप्रसिद्धिमात्रार्थकत्वात्त्येति भावः ।
भाष्ये-नपुंसकत्वं चेति । येन कृतद्विधादिद्वयनोत्पत्त्यभावस्तु संमदः ।

पदस्य । यावता वक्ष्यमाणानीति । आत्मन्त्रनिपातो युष्मद्भस्महादेसात् सुकृतस्यैव
विधीयते । 'तिङ्कृतिङ्' इति निपातस्तिङ्कृतस्येत्यादि इदमप्यम् । कृत्वादिसाधारण्येन पदस्यैव
कार्यबोने सुकृतभस्महा-अर्थेप्रयुक्तस्य चेति । न चेति । पदद्वयनिबन्धनेतित्यर्थः । यत्र

आकुतः पदाधिकारः ?

पदाधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् ॥ १ ॥

‘अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः’ [८. ३. ५५] इत्यतः प्राक्पदाधिकारः ।

अथ ‘पदा’दित्यधिकार आकुतः ?

पदान्ताक् सुपि कुत्सनात् ॥ २ ॥

पदादित्यधिकारः प्राक्सुपि कुत्सनात् । ‘कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ’
[८. १. ६६] इति वक्ष्यति प्रागेतस्मात् ।

यथेकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात् ॥ ३ ॥

यथेकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात्कर्तव्यः ।

इह वचने अपदान्तस्याऽप्राप्तिः ॥ ४ ॥

प्र०—युष्मद्भ्यमादेशा इति वदयते । कुत्वादीनि त्वेकपदान्तिघन्धनान्येव । नच भ्रमंशकस्य
‘व्यावृत्त्यर्थः’ पदाधिकारो, अत्रयवस्य भत्वेऽपि समुदायपदाश्रयवाचाश्रयकुत्वादिप्रवृत्त्य-
भ्युपगमात्—वृत्तिरि दोभरीति । उच्यते—नलोपाश्रयः पदाधिकारः । असति हि
तस्मिन् यथा राज्ञ्यमित्यादौ प्रातिपदिकान्तस्य नकारस्य लोपो भवत्येवं राजाना-
वित्यादावपि स्थान् । पदाधिकारे तु प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्तो नकारस्तस्य लोपः ।
तथा सयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति गोमानित्यादौ, न तु गोमन्तावित्यादौ । ‘सो नो
धातो रिति नकारः प्रशानित्यादौ भवति, न तु प्रशामावित्यादौ । आकुत इति । कस्य
चित्कार्यस्याऽमिदं मत्वा पृच्छति । प्रागिति अपदान्तस्येति विरोध्युपादानात्प्रागतः
पदाधिकारः । प्राक्सुपि कुत्सनादिति । यदि त्वत्र पदादित्यनुवर्तत ‘देवदत्तो
यस्यचति पुत्रीत्यत्रैव तिङन्तस्य निघातः स्यात्तु ‘यचति पुत्रीत्यत्र । यथेकादे-
शस्वर इति । ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’ति यणाश्रयः स्वर ‘एकादेश
अदात्तेनोदात्त’ इत्येकादेशस्वरभेदाया वेत्यस्मात्परो कर्तव्यो, इह वचने इति ।
पदस्येति स्थानवर्धित्युदात्तस्वरितयोर्यो यस्ततः परो योऽनुदात्तस्तदन्तस्य पदस्य

उ०—समानाकाराधिकारो नास्ति तत्रापि तदुपयोगाऽभावमाह—कुत्वादीनि त्विति । एवं
पदद्वयनिबन्धनसामर्थ्यस्य तत्र वक्तुमशक्यमित्यर्थः । अत्रयवस्य भत्वेऽपीति । ‘सुपः
प्रागभाष्येऽर्थः । समुदायपदेति । सुवर्तमानमुदायपदेऽर्थः । कस्यचित्कार्यस्येति ।
वक्ष्यमाणवधिपरिग्रहे ‘उदात्तस्वरितयोर्यण’ इत्यादेशस्यमाणरीत्या सर्वकार्यसिद्धिमभिप्रेत्यो-
च्यते । अस्याऽभेदोपादानं वक्ष्यामुराधेनेत्यत्र आह—यदि त्वत्रेति । यथेकादेशाश्रयः स्वर
इति मध्यमपक्षोऽपि समासस्तदाह—यणाश्रय इति । तत्र परिमितम्, एकादेशः स्थानी ।
इत्याया वेत्यस्मात्परिवृत्तिः । तदन्तमेव पदाधिकारलोपयोगादिति भावः । स्थानवर्धित्यु-
‘वर्धित्यु’ इति परिमाणवर्धित्यु भावः । इत्येवरेति । ‘स्वरविधा’दित्यस्यापि न भवति,

अथवा यदयं 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' [८. २. ७] इत्यन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो—'विशेषणपष्ठेषा न स्थानपट्टी'ति ।

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ ८ । १ । १८ ॥

सर्ववचनं किमयम् ? सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थम् । सर्वग्रहणं कियते, अनादेरप्यनुदात्तत्वं यथा स्यादिति । तिङ्ङितिकः [८. १. २८] इति इहैव स्यात् 'देवदत्तः पचती'ति, इह न स्यात्—'देवदत्तः करोती'ति ।

सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेत्लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ १ ॥

सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् ? 'लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम् । यदयं लुटि प्रतिषेधं शास्ति 'न लुट्' [८. १. २६] इति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनादेरप्यनुदात्तत्वं भवती'ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? न हि लुङ्गन्तमाद्युदात्तमस्ति ।

प्र०—स्वान्—अलोभ्यस्य लोपस्य सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकं स्वात्तस्मादन्तग्रहणात्कवि-
द्विरेषणपष्ठपि विज्ञायते । प्रातिपदिकान्तस्य चेत्यसमासनिर्देशात्तेन प्रातिपदिकस्य
पदस्य योऽन्तो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थः ।

अनुदात्तम् ० । सर्ववचनमिति । कथ्यमाणोऽभिप्रायः । सर्ववचनमनादेरिति ।
असति सर्वग्रहणे पदादित्यधिकारादादेः परस्येत्यनेन पदस्येति स्थानपट्टया आदात्तस्य-
नुसंहारादादेरेवोदात्तत्वाऽनुदात्तत्वं स्यान्न त्वनादेः, सर्वग्रहणे तु परस्येति विशेषणपट्टी-
विज्ञानात्पदस्य सर्वोऽवयवोऽनुदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते । पचतीति । धातुस्वरेणोऽऽ-
नुदात्तं पदं, शमिषोः पित्वादनुदात्तत्वात् । करोतीति । प्रथमस्वरेणमध्योदात्तत्वम् ।
नहि लुङ्गन्तमिति । लुङ्गन्तः कश्चिदन्तोदात्तः कश्चिन्मध्योदात्त इति' अः कर्त्तव्यं'त्यादौ

उ०—आभ्यस्य—न स्थानवृत्तं केवर्थः । प्रातिपदिकान्तस्य चेति । चत्त्वर्थे । असमास-
निर्देश इति । समासनिर्देशे उपसर्जनस्याऽप्येन संबन्धाभावः स्यादित्यर्थः ।

अनुदात्तम् ० । आदेरेवोदात्तस्येति । इदं स्वरितस्याधुपकक्षणं, यदि संभवः । अनु-
दात्तत्वाद्युदात्तविभागे ऋकाभाषाविति भावः । सर्वोऽवयव इति । अवयवकाल्पयितुः
सर्वस्य इति भावः । प्रथमस्वरेण—विकरणस्वरेण । कश्चिदिति । लुङ्गन्ते सर्वत्र तातेः
परकसार्वधातुः अनुदात्तत्वात्तादिकदात्तः । तत्र टिलोपविषये कर्त्तव्यादानुदात्तविहितस्वरेणा-

तत्राऽन्तरेण सर्वग्रहणं सविभक्तिकस्य भविष्यति । भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं पदं, यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति—ग्रामो वा दीयते, ग्रामो नौ दीयते । जनपदो वा दीयते, जनपदो नौ दीयते ।

ननु च स्थग्रहणं क्रियते तेन सविभक्तिकस्यैव भवति । अस्त्यन्यत्स्थ-ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? श्रूयमाणविभक्तिविशेषणं यथा विज्ञायेत—यत्र विभक्तिः श्रूयते तत्र यथा स्यादिह मा भूत्—‘इति युष्मत्पुत्रो ददाति’ ‘इत्य-स्मत्पुत्रो ददाती’ति ।

समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः ॥ ५ ॥

प्र०—तुदात्तविधौ विशेषणपष्ठयाभ्यिष्यते न तु स्थानपठित्यर्थः । सविभक्तिकस्येति । अन्यथा केवलतयुष्मदस्मदादेशाः स्युः । तत्र पष्ठयेकवचने कसिसंज्ञेत्यसि पूर्व-कादेशो दोषाऽभावेऽपि वचनाऽन्तरेण दोषप्रसङ्गः । सर्वग्रहणे तु सति युष्मदस्मद्व्या-सदवयवः समुदायो लक्ष्यत इति युष्मदस्मदवयवस्य सवस्य पदस्य याज्ञावादस्य आदेशा भवन्ति । पदस्येति हि वर्नत इति । तत्र युष्मदस्मद्वत्तः पदस्यादेशा भवन्तीत्यर्थः । भवेत्सिद्धमिति । यत्र केवले युष्मदस्मदौ पदे तत्र तद्वत्तः प्रतिपत्तेरयोगादिति भावः ।

स्थग्रहणमिति । पष्ठपादिष्वदेशविधानाद्युष्मदस्मदोस्तत्त्वत्वे लब्धे स्थग्रहणं निमित्तसहितयुष्मदस्मदप्रतिपत्त्यर्थं विज्ञायत इति सविभक्तिकधोरादेशसिद्धिः । यथाऽ-न्यस्य स्थानीयताऽमत्युक्ते सहेवाऽश्वनाऽऽनीयत । श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति । यत्र श्रूयत विभक्तिस्तत्र तत्स्थस्य युष्मदस्मदानं तु तस्यां लुप्तायाम्, प्रत्ययसङ्गणेन च कार्यं शास्त्रे वाऽतिविश्रयत न तु तात्स्थ्यं, तस्याऽपरोक्षेयत्वात् । तदेवमन्याधेत्वात्स्थग्रहणस्य सवग्रहणं सविभक्तिकादेशाय कतेयम् । इति युष्मत्पुत्र इति । ‘इति शब्दात्पदात्परयोः पष्ठमन्तयायुष्मदस्मदादेशसौ न भवतः ।

समानवाक्य इति । ‘अदेकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति

उ०—एवमेव शब्दते इति न दोषः । स्वरविधौ संघातः कर्तव्येति पठिज्ञापनायेरपि बोध्यम् । कसिसंज्ञेत्यसि पूर्वकादेश इति । ‘त-ज’ इत्यभिहितौ कसिसंज्ञेत्यसि पूर्वकादेश इत्यर्थः । वचनान्तरेण—‘ग्रामो वा, जनपदो नौ’ इत्यादिषु । तदवयव इति बहुव्रीहिः । ननु युष्मदस्मदोः प्रतिपदिकयोः पदस्याऽभावात्सामानाधिकरण्यानाश्रयः कथमुपपद्यत इति आह—तद्वत् प्रतिपत्तिरिति । किन्तु पदपातुं युष्मदस्मदोस्तत्वेव प्रतीतिः स्यादिति भावः । ननु यत्र पष्ठपादिसंज्ञावस्तत्र युष्मदस्मदोरादेशाथे स्थग्रहणं स्यादिति कथं सविभक्तिकधोरादेशसिद्धिरत आह—पष्ठपादिष्विति । तत्स्थत्वे लब्धे इति । तत्प्रकृतित्वमेव तत्स्थत्वमित्यभिमानः । यत्र तत्स्थत्वमिति । असत् आभावात्वाधोगात् । ‘आप्ये’ ‘श्रूयमाणविभक्तिविशेषणं’मिति कर्मधारयगर्भः कर्मधारयः । अपरोक्षेयत्वाविति । पाणिन्यादिपुस्तकीयवादाभावादिपर्थः ।

समानवाक्य इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । किं प्रयो-
जनम् ? नानावाक्ये मा भूवन्निति । अयं दण्डो हराऽनेन । ओदनं पच तव
भविष्यति मम भविष्यति ।

पर्यार्थेऽथ प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

पर्यार्थेऽथ प्रतिषेधः+ समानवाक्य इति प्रकृत्य वक्तव्यः । इतरथा हि
यत्रैव पर्यार्थानां युष्मदस्मदी साधनं तत्र प्रतिषेधः स्यात्—ग्रामस्त्वां संप्रेक्ष्य
संदृश्य समीक्ष्य गतः । ग्रामो मां संप्रेक्ष्य संदृश्य समीक्ष्य गतः । इह न
स्यात्—ग्रामस्तव त्वं संप्रेक्ष्य संदृश्य समीक्ष्य गतः । ग्रामो मम त्वं संप्रेक्ष्य
संदृश्य समीक्ष्य गतः ।

प्र०—लौकिकं वाक्यतत्त्वात् । इह न वाक्यं परिभाषितम्—‘आख्यातं साऽव्ययकारक-
विशेषणं वाक्यमिति । आख्यातं मयेकत्वं विवक्ष्यते । ‘अयं दण्डो हराऽनेन’ इति वाक्य-
द्वयमेतत्, अयं दण्डोऽस्ति हरानेनेति तिङन्तद्वययोगात् । तत्रानेनेति सर्वनाम्ना दण्डस्य
परामर्शात्करणत्वादस्ति सामर्थ्यमिति निघातप्रसङ्गः । ओदनं पचेति । त्वत्कर्तृकेण
पाकेन त्वत्स्वामिको, मत्कर्तृकेण पाकेन मत्स्वामिकोऽदो भविष्यतीत्येवंरूपपाकस्य
युष्मदस्मदर्थस्य च व्यपेक्षाऽस्तीत्यादेशप्रसङ्गः । पश्य पचेति । विधौ समानवाक्य-
ग्रहणं कृतं, प्रतिषेधधायमिति वाक्यान्तरारम्भः । तेन समानवाक्ये पर्यार्थेऽर्थोक्ते
युक्तयुक्ते च युष्मदस्मदर्थे आदेशप्रतिषेधः । संप्रेक्ष्य संदृश्य समीक्ष्येति पर्यायत्वादि-
कल्पेनैषा प्रयोगः । भाष्ये तु पर्यार्थेरेत्यर्थप्रदस्य प्रयोजनकथनायैषामुपादानम् ।

उ०—अवासीयत्वादिति यावत् । अयं दण्डादिति । निघातो सति साकाङ्क्षावयवकमेकार्थबोधकं
पदद्वयमित्यर्थः । इहत्विति । अस्मिन्भाष्ये इत्यर्थः । परिभाषितमिति । समर्थसूत्रे इति
भावः । एकत्वं विवक्ष्यत इति । अभ्यधाऽयं दण्डो हराऽनेनेत्यावाचितप्रसङ्गमनिवारणायेत-
दधिकारोऽलौकिकवाक्यलक्षणकरणवानर्धक इति भावः । वस्तुत इह न पारिभाषिकं,
किन्त्वैकान्तित्वेवेति निरूपितं समर्थसूत्रे, अतस्तदेवात्र वक्तुं युक्तम् । कन्वैरेत्येव तिङ्-
कवणात् कथमवोचोऽथ आह—वाक्यद्वयमिति । समर्थपरिभाषयैवातिप्रसङ्गमिरासमा-
शङ्क्याह—तत्रानेनेति । वस्तुतश्चिन्त्यमिदम्, एकाधीभावयोः सूत्रोपासहितीवाऽभावेन
एकाधीभाषाऽभावात् । व्यपेक्षायाश्च तत्र सूत्रेऽग्रहणसमयेपरिभाषाया अत्राऽग्रहणेतित्याहुः ।
केचित् ‘समर्थ’ इत्येवात्राधिकारे कस्यचिद् ‘समानवाक्ये’ इति गुणभूताधिकारप्रयोजनं दर्शयती-
त्याहुः । मत्कर्तृकेण पाकेनेति । मम भविष्यतात्पर्यतः प्रागेदने पचादीन्वचनादार्थमिति भावः ।
विधाविति । एवमेतस्मिन्निषेधेऽपि तस्य संबन्ध इत्यर्थबोधकं वाक्यमिति भावः । युक्तयुक्ते
—वेति । अभ्यधा साक्षात्तदर्थे अस्मिन्भाष्ये वाक्यं परस्परसामर्थ्ये न प्रयोज्येति भावः । समाक-

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ ८ । १ । २६ ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेशे ॥ १ ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश इति वक्तव्यम् । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् , ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे स्वम् , ग्रामे कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेशइति किमर्थम् ? अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् ।

अपर आह—सर्व एव वाञ्छावादयोऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः । कम्बलस्ते स्वम् , कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् , कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेशइति किमर्थम् ? अथो कम्बलस्ते स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं,—सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति ? वक्तव्यञ्च । किं प्रयोजनम् ? 'अन्वादेशार्थम्' अन्वादेशे विभाषा यथा स्यात्—अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ।

प्र०— सपूर्वायाः० । युष्मदस्मदोरिति । 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषे'ति यो विकल्पः सोऽनन्वादेशे भवति, अन्वादेशे तु नित्य आदेशविधिरित्यर्थः । व्यवस्थितविभाषेयमिदमुक्तं भवति । अन्वादेशार्थमिति । विरोधात्पूर्ववाक्यं 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश' इति बाध्यते, तेनाऽन्वादेशानन्वादेशयोः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा भवति ।

उ०—वाक्याधिकारात् युक्तदुक्तेऽपि भवतीति बोध्यम् । 'नचचे'ति सूत्रं तु तत्र समानवाक्ये ह्यस्येत्याऽन्वादायुक्तदुक्ते न प्रयत्न इति बोध्यम् । अतएव भाष्ये 'परवार्थेऽपि प्रतिषेध' इत्येवोक्तम् । विकल्पेनेति । एवांवायां सह प्रयोगाभावादिति भावः । भाष्ये एवांधोदाहृतं किमर्थमत आह—भाष्येतिविति ।

सपूर्वायाः० । व्यवस्थितेति । तथैव सिद्धत्वात्तन्मात्रं स्वार्थमिति भावः । वार्तिकस्य 'अन्वादेशान्तरं भाष्ये—अपर आह' इति । ननु पूर्वस्याख्याने 'सपूर्वाया' इति विकल्पोऽन्वादेशे न भवतीत्युक्तम्, इदानीं तु तत्र विकल्प इति कलमेदाय कथं साधुत्वमवस्थेयमिति आह—विरोधादिति । परया व्याख्यानया पूर्वस्याभ्यास बाध्यत इत्यर्थः । 'पूर्ववाक्य'मित्यत्र पूर्वमेतद्व्याख्यानव्यवस्थितमित्यर्थो बोध्यः ।

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ ८ । १ । २७ ॥

किमिदं तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणं—‘कुत्सना-
भीक्ष्ण्ययोरर्थयोगोत्रादीनि भवन्ति तिङः परायणनुदात्तानी’ति, आहोस्विद-
नुदात्तविशेषणं—‘तिङः पराणि गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोरनुदात्तानि
भवन्ती’ति ?

तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् ॥ १ ॥

तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं कियते ‘पाठविशेषणम्’ । पाठे
विशेष्यते ।

अनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् ॥ २ ॥

अनुदात्तविशेषणे हि सत्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं कर्तव्यं
स्यात्—‘चनचिद्व्यगोत्रादिनद्धिताग्नेडितेध्वगतेः’ [८. १. ५७] इति ।
‘कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो’रिति वक्तव्यं स्यात् ।

अनुदात्तग्रहणं वा ॥ ३ ॥

अथ वा ‘यान्यनुदात्तानी’ति वक्तव्यं स्यात् । तस्मात्सुष्ठुच्यते—“तिङो
गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणमनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे
कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमनुदात्तग्रहणं वे’ति ।

तिङुङतिङः ॥ ८ । १ । २८ ॥

प्र०— तिङो० । पाठविशेषणमिति । पठ्यत इति पाठः । संनिवेशविशेषो मन्थमन्धर्भ
हृष्यते । एतयोरेवाऽर्थयोगोत्रादिष्वपदेशं प्रतिपद्यन्ते नान्यत्रेत्यर्थः । अयं चार्थो योग-
विभागेन लभ्यते । ‘तिङो गोत्रादीनी’त्येको योगोऽनुदात्तविध्यर्थः, ‘कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो’-
रिति द्वितीयो ‘गोत्रादीनी’त्यस्याऽनुवृत्त्या परिभाषाऽर्थः—‘इह शास्त्रे गोत्रादीनि
कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव प्राह्याणी’ति ।

तिङुङतिङः । पठति करोतीति । विनापि ‘च’ शब्देन समुच्चयावगमात्
संबन्धसद्भावः । न चेति । ‘आज्यातं सान्यवकारकविशेषणं वाक्य’मिति निचा-

उ०— तिङो गोत्रा० । पाठसन्देशेन कर्मध्रुवत्वात् गोत्रादीन्युच्यन्ते इत्यत्र—पठ्यत इति ।
अन्धेकस्माद्वाक्यात्पाठविशेषणमनुदात्तविधानं चेत्पुनर्यं कथं कथ्यत इत्यत्र आह—अयं चेति ।

तिङुङतिङः । विनाऽपि चेति । किञ्चाकर्मभावेनाऽप्यन्वयः सुवचः । अर्थैक्यादिति ।
लौकिकैकवाक्यत्वमात्रियाऽस्तिग्रहणं कृतम् । वार्तिककारेण तु समानवाक्याधिकारं पारि-

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ ८ । १ । २६ ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेशे ॥ १ ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश इति वक्तव्यम् । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्, ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे स्वम्, ग्रामे कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेशइति किमर्थम् ? अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् ।

अपर आह—सर्व एव वान्नावादयोऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः । कम्बलस्ते स्वम्, कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम्, कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेशइति किमर्थम् ? अथो कम्बलस्ते स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं,—सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति ? वक्तव्यञ्च । किं प्रयोजनम् ? ‘अन्वादेशार्थम्’ अन्वादेशे विभाषा यथा स्यात्—अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ।

प्र०— सपूर्वायाः ० । युष्मदस्मदोरिति । ‘सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषे’ति यो विकल्पः सोऽनन्वादेशो भवति, अन्वादेशो तु नित्य आदेशविधिरित्यर्थः । व्यवस्थितविभाषेयमित्युक्तं भवति । अन्वादेशार्थमिति । विरोधात्पूर्ववाक्यं ‘युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश’ इति बाध्यते, तेनाऽन्वादेशानन्वादेशयोः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा भवति ।

तु०—वाक्याधिकारात् युक्तयुक्तेऽपि भवतीति बोध्यम् । ‘नचचे’ति सूत्रं तु तत्र समानवाक्ये इत्यस्याऽभावात्तुक्तयुक्ते न प्रवर्तत इति बोध्यम् । अतएव भाष्ये ‘परवाधेय प्रतिषेध’ इत्येवोक्तम् । विकल्पेनेति । पर्यायानां सप्त प्रयोगाभावादिति भावः । भाष्ये वचोपोषादानं किमर्थमत आह—भाष्येतिवि ।

सपूर्वायाः ० । व्यवस्थितेति । तथैव सिद्धत्वादुपचान्तरं स्पष्टमिति भावः । शार्तिकञ्च व्यवस्थितान्तरं भाष्ये—अपर आह—ननु पूर्वस्याख्यामे ‘सपूर्वाया’इति विकल्पोऽन्वादेशे न भवतीत्युक्तम्, इदानीं तु तत्र विकल्प इति कलमेवान् कथं साधुत्वव्यवस्थेरेव आह—विरोधादिति । परया व्याख्येयत्वा पूर्वस्याख्या बाध्यत इत्यर्थः । ‘पूर्ववाक्य’मित्यत्र पूर्वमेतद्व्याख्यायव्यवस्थितमित्यर्थो बोध्यः ।

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ ८ । १ । २७ ॥

किमिदं तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणं—‘कुत्सना-
भीक्ष्ण्ययोरर्थयोगोत्रादीनि भवन्ति तिङः पराण्यनुदात्तानी’ति, आहोस्विद-
नुदात्तविशेषणं—‘तिङः पराणि गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोरनुदात्तानि
भवन्ती’ति ।

तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् ॥ १ ॥

तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं कथिते ‘पाठविशेषणम्’ । पाठो
विशेष्यते ।

अनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् ॥ २ ॥

अनुदात्तविशेषणे हि सत्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं कर्तव्यं
स्यात्—‘चनचिदिवगोत्रादिनद्धिताग्रेडितेष्वगतेः’ [८. १. ५७] इति ।
‘कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो’रिति वक्तव्यं स्यात् ।

अनुदात्तग्रहणं वा ॥ ३ ॥

अथ वा ‘यान्यनुदात्तानी’ति वक्तव्यं स्यात् । तस्मात्सुष्ठुच्यते—“तिङो
गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणमनुदात्तविशेषणे अन्यत्र गोत्रादिग्रहणे
कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमनुदात्तग्रहणं वे”ति ।

तिङ्कुत्सनाः ॥ ८ । १ । २८ ॥

प्र०- तिङो० । पाठविशेषणमिति । पठ्यत इति पाठः । संनिवेशविशेषो ग्रन्थसम्बन्धे
हच्यते । एतयोरेवाऽर्थयोगोत्रादिव्यपदेशं प्रतिपन्नं नान्यत्रेत्यर्थः । अथं चार्थो योग-
विभागेन सभ्यते । ‘तिङो गोत्रादीनी’त्येको योगोऽनुदात्तविध्यर्थः, ‘कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो’-
रिति द्वितीयो ‘गोत्रादीनी’त्यस्याऽनुवृत्त्या परिभाषाऽर्थः—‘इह शास्त्रे गोत्रादीनि
कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव आह्वयन्ती’ति ।

तिङ्कुत्सनाः । पचति करोतीति । विनापि ‘च’ शब्देन समुच्चयावगमनान्
संबन्धसद्भावः । न चेति । ‘आख्यातं सान्यवकारकविशेषणं वाक्य’मिति निष्ठा-

उ०- तिङो गोत्रा० । पाठसम्बन्धेन कर्मण्युत्पत्त्या गोत्रादीन्युच्यन्ते इत्याह—पठ्यत इति ।
अन्वेकस्मादाव्याप्यपाठविशेषणमनुदात्तविधानं चेत्पुनरर्थं कथं कथ्यत इत्यत आह—अथं चेति ।

तिङ्कुत्सनाः । विनाऽपि चेति । किमिदं कर्मणाऽप्युच्यते मुच्यते । अर्थेऽप्यपि ।
औदिकीकृत्यावत्त्वमभिधायाऽतिद्वन्द्वेन कृतम् । वार्तिककारेण तु समासवाक्याधिकारं पारि-

अतिष्ठ इति किमर्थम् ? पचति करोति ।

अतिष्ठचनमनर्थकं समानवाक्याधिकारात् ॥ १ ॥

अतिष्ठचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'समानवाक्याधिकारात्' समानवाक्य इति+ वर्तते, न च समानवाक्ये द्वे तिष्ठन्ते स्तः ।

निपातैर्यथादिहन्तकुविशेषेष्वेकस्मिन्प्रयुक्तम् ॥ ८ । १ । ३० ॥

निपातैरिति किमर्थम् ? यत्कृजति शकटम्, यती कृजति शकटी, यन् रथः कृजति । निपातैरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति—यत्कृजति शकटम्, यती कृजती शकटी, यन् रथः कृजतीति ? लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । नैवा परिभाषेद् शक्या विज्ञातुम्, इह हि दोषः स्याद्या-
वयथाभ्याम् [३६] इह न स्यात्—यावदस्त्यत्रैवः सरो जनेभ्यः कृणवती ।

प्र०-तादिस्यवस्थायै वाक्यस्य परिभाषणादवाक्यात्मित्येकत्वस्य विवक्षितत्वादकैकस्या-
व्यातस्य वाक्यत्वाद् द्वयोराख्यातयोरेकवाक्यताऽभावः । आख्यातमित्येकत्वस्याऽ-
विवक्षाशङ्का स्यादिति द्वितीयं वाक्यलक्षणं वाक्यकारेण पठितम्—'एकत्विच् वाक्य'-
मिति । अत्रैकशब्देन यत्नेन सङ्ख्या प्रतिपाद्यते ।

निपातैः० । यत्कृजतीति । इयाः शतरि 'इणो य शिति यणि रूपम् । यतीति ।
प्राविपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणमिति प्राप्तिः । यजिषात । संयोगान्त-
लोपस्याऽसिद्धत्वात्तन्मध्यपतितस्य नुमत्ताद्ग्रहणेन ग्रहणप्राप्तिः । लक्षणप्रतिपदोक्त-
योरिति । लाक्षणिकस्यानुमानेन रूपाऽवधारणं, प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षेण । प्रत्यक्षा-
नुमानयोश्चाऽविलम्बितप्रतीतिरूपत्वात्प्रत्यक्षं बलीय ।

यावदिति । यत्परिमाणमस्येति वतुषन्तस्य यावच्छब्दस्य लाक्षणिकत्वात्कृणव-
वित्थस्य लेङन्तस्य निधातप्रतिषेधो न स्यात् । निपातस्यैव तु ग्रहणं स्यात्, तत्र यदा
प्रायोगिकं रूपमाभीयते तदा शास्त्रान्पेक्षणाद्वत्तत्वात्प्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा नोप-
विष्टे । शास्त्राऽपेक्षायां वा प्रत्यक्षानुमानयोः समकक्ष्यत्वाभयणं तत्र निपातग्रहणमिह

ह०-भाषिकं च वाक्यप्राप्तिश्च प्रत्याख्यातम् । तत्प्रावयवकमित्युक्तमेव । अतएव 'पचय सृगो
चावली'त्यादौ प्रावतीत्यस्य न निपातः । यथोक्तं च मुनीनां प्रासाध्यमिति विक् । एकत्वस्य
निवक्षितत्वादिति । विभ्यमित्युक्तं समर्थमुच्ये ।

निपातैर्य० । लेङन्तस्येति । 'कृषि हिंसाया'मित्यस्येवार्थः । प्रायोगिकमिति । तत्र
निरवयववचनमिति भावः । शास्त्रापेक्षायामिति लाक्षणिकस्य कतिपयप्रकृतिप्रत्ययाद्यवयवस्य
ग्रहणे इत्यर्थः । लाक्ष्मीयप्रक्रियायां लाक्ष्मीयस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः । समकक्ष्यत्वाऽ-

चणिणद्विशिष्टश्चेदर्थे ॥ १ ॥

चणिणद्विशिष्टश्चेदर्थे द्रष्टव्यः । 'अयं च वै मरिष्यति' । अयं चेन्मरिष्यति न च पितृभ्यः पूर्वैर्भ्यो दास्यति । अप्रायश्चित्तिकृतौ च स्याताम् ।

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ८ । १ । ३५ ॥

'अनेक'मिति किमुदाहरणम् ? यदाह्यसौ मत्तो भवति अथ यत्तपति । नैतदस्ति । एकमत्र द्वियुक्तमपरं यद्युक्तन्त उभयोरप्यनिघातः ।

इदं तर्हि 'अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा एनं विपुनाति' एकं खल्वपि 'अग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोऽनूदजय'दिति ।

प्र०—प्रकरणे पतत्परिभाषानाश्रयणस्य लिङ्गम् । चेदर्थे इति । आशङ्क्यवधारणादिक-
क्षेदर्थः 'अयं च वै मरिष्यती'त्याशङ्का गम्यते । अप्यर्थो वा—'अपि मरिष्यत्ययं न च दास्यती'ति ।

छन्द० । हेतुहेतुमद्भावस्य योक्तव्यो हिरित्यनेकमपि तिङ्गन्तं द्वियुक्तं भवति । उभयोरप्यनिघात इति । लक्षणान्तरेण—'हि चे'ति, 'निघातेर्यद्यदी'ति च । यद्यपि हे द्वियुक्ते तथापि द्वितीयास्याऽनिघातकारणान्तरसद्भावान्नैकं द्वियुक्तमिष्युक्तम् ।

इदं तर्हीति । अनिघातकारणान्तराऽभावात् । पाप्मा-एन उच्यते । यस्मा-
न्मत्तोऽनृतं वदति तस्मादनृतवदनदोषेण न युज्यत इत्यर्थः । उदजयश्चिन्ति ।

उ०—युक्तत्वं ममसि निधानाद्—तत्रेति । ज्ञापकेनैव निर्वाह इति भावः । चेदर्थे इति । समुच्चयवादिषु रश्मिस्तद्वेदर्थेऽपि । तदर्थग्रहणे च विह्वलितसंज्ञकमकार इति भाष्याभिप्रायः । अप्यर्थो वेति । तदुपपादकं भाष्ये—'न च पितृभ्य'इत्यादि । न केत्यस्य च नैवेद्यार्थे इति भावः । अप्रायश्चित्तिकृतौ चेत्यत्राऽप्यवधारणार्थे इति बोध्यम् । प्रायश्चित्तः—
प्रायश्चित्तम् । अस्याऽप्यर्थे केन्मरिष्यतीत्याद्येकं वाक्यं, तादृशमर्थेऽपि च प्रायश्चित्तमित्यर्थे इति केचित् ।

छन्दस्यने० । नान्येकस्य कथं 'हि'योगः स्यादत आह—हेतुहेतुमदिति । मयपीति । अप्रापि हेतुहेतुमद्भावस्यैव इति भावः । मत्तवशावस्थायामेव तपति अङ्गीकृतवतीत्यस्याऽर्थ इति तात्पर्यम् । पाप्मा एन इति । क्वचित् 'पाप्मा मद' इति पाठः । तत्र पापहेतुत्वा-
रणाप्मा । मदादीनां हि विरुद्धानां दोषेषु गणनात् । यस्मान्मदयुक्तः पुत्रो मद्यपावसदिका
व्याकुलचित्ततयाऽज्ञानादनृतं वदति तस्मात्स मद एवाऽनृतवादिनं पुत्रं पुत्राति । अनृत-
वदनदोषकृतमपाविर्भ्यं न करोतीत्यर्थः । यद्वा—अनृतवदनकाममेव तं न संवदति, मत्तवशा-

तुष्यपरयताऽहैः पूजायाम् ॥ ८ । १ । ३६ ॥

‘पूजाया’मिति* वर्तमाने पुनः पूजाग्रहणं किमर्थम् ? अनिघातप्रतिषेधाऽ-
भिसंबद्धं तत् । यदि तदनुवर्तेत इहाऽप्यनिघातप्रतिषेधः प्रसज्येत । इष्यते
चाऽत्र निघातप्रतिषेधः । यथा पुनस्तत्र यावद्यथेत्येताभ्यामनिघाते प्राप्ते +ऽ-
निघातप्रतिषेध उच्यते इहेदानीं केनाऽनिघाते प्राप्तेऽनिघातप्रतिषेध उच्येत ?
इहापि ‘यदृत्तान्त्रित्यम् [८. १. ६६] इत्येवमादिभिः ।

एहि मन्ये प्रहासे लृट् ॥ ८ । १ । ४६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते, न ‘गत्यर्थलोटा लृट् इत्येव सिद्धम् ? नियमार्थो-
यमारम्भः—‘एहि मन्ये प्रहास एव यथा स्यात्’ क मा भूत् ? एहि मन्ये
रथेन यास्यसीति ।

ब्र०—एकमजयदिति पदमट्स्वरेणाद्युदात्तमपरमनुवात्तं, तत्र पूर्वेषानेकस्य निघात-
निषेधे प्राप्ते क विदेकस्य यथा स्वादिति वचनम् । तत्र छन्दसि दृष्टाऽनुविधानाद्यथा-
प्रयोगं व्यवस्था ।

तुष्य० । अनिघातेति । ‘यावद्यथाभ्या’मित्यनेनाऽनिघातः प्राप्तः ‘पूजायां
शान्त्यन्तर’मिति प्रतिषिद्धः । इह त्वनिघात इष्यत इति पुनः पूजाग्रहणम् ।

एहि० । आङ्पूर्वादिणो लोट् सिप् हिरादेशः । एहि मन्य इति । अग्रहासेऽपि
वैयधिकरण्यादुत्तमप्रयोगः । एहि त्वं रथेन यास्यसीत्येवमहं मन्य इत्यर्थः । ‘यास्यसी’-
त्यस्य निघातो भवत्येव । उत्तमस्याऽतन्त्रत्वादेहि मन्यसे रथेन चास्वामीत्यत्रापि निय-
मादनिघाताऽभाव इति केचिदाहुः ।

ब्र०—वैयर्थ्यः । सापार्श्वगन्ध एवाऽत्र एवमिति भावः । एकमजयदिति । आद्यमित्यर्थः ।
तत्रपूर्वेणेति । अदिरहितेनाऽनेनेत्यर्थः । वचनमिति । अपिरूपमित्यर्थः ।

तुष्यपरयता० । एतद्विषये निघाताऽप्राप्यता न तत्प्रतिषेधसंबन्ध इति ज्ञाते मान्ये—
यथापुनरित्यादि प्रतिषेध उच्यते इत्यन्तेन । उच्यरमिति—इहापीति ।

एहि मन्ये० । वैयधिकरण्यादिति । आगमनमनन्वयोः कर्तुर्नोदादित्यर्थः । प्रहासे तु
‘एहि मन्ये रथेन यास्यसी’त्यादायेककर्तृकत्वं, ‘रथेन यास्यसीति यदि त्वं मन्यसे’ इत्यर्थः ।
अतन्त्रत्वादिति । ‘सूत्रे’ इति शेषः । केचिदाहुरिति । तुष्यनुसारिणः । आध्यानुक्त-
त्वमत्रावशिष्यम् ।

जात्वपूर्वम् ॥ ८ । १ । ४७ ॥

किमिदमपूर्वग्रहणं जातुविशेषणं—‘जातुशब्दादपूर्वात्तिङन्त’मिति आहो
स्तिङन्तविशेषणं ‘जातुशब्दात्तिङन्तमपूर्व’मिति ? जातुविशेषणमित्याह ।
कथं ज्ञायते ? यदयं ‘किञ्चुत्तं च चिदुत्तरम्’ [४८] इत्याह । कथं कृत्वा
ज्ञापकम् ? अत्राऽप्यपूर्वमित्येतदनुवर्तते न चाऽस्ति संभवो यत्किञ्चुत्तं च
चिदुत्तरं स्यात्तिङन्तं चाऽपूर्वम् । अत्रापि तिङन्तविशेषणमेव । कथम् ?
किञ्चुत्ताच्चिदुत्तरात्तिङन्तमपूर्वमिति । यत्तर्हि ‘आहो उताहो चानन्तरम्’ [४६]
इत्यनन्तरग्रहणं करोति । एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् ? शेषप्रकल-
‘स्यर्थमेतत्स्यात्—‘शेषे विभाषा’ [४०] । कश्च शेषः सान्तरं शेष इति ।
अन्तरेणाऽप्यनन्तरग्रहणं प्रकृततः शेषः । कथम् ? ‘अपूर्व’ इति वर्तते । शेषे
विभाषा [४०] कश्च शेषः ? ‘सपूर्वः शेषः’ इति ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमाध्यायस्य

प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

४०— जात्व० । किमिदमिति । निमित्तनिमित्तनिमित्तौ सति संशयात्प्रभः । कथं
ज्ञायत इति । निमित्तस्याऽप्राधान्यात्सति प्रधासे विशेषणसम्बन्धयोग्येन युक्तो विशेष-
णसम्बन्ध इति प्रभः । तिङन्तं चाऽपूर्वमिति । चिदुत्तरात्किञ्चुत्तात्परस्य तिङन्तस्य
विद्यमानपूर्वत्वम् । अत्रापिेति । ‘कश्चिद्रूपे’ इत्यादावेवाऽनिघातो यथा स्यात् ‘कश्चि-
त्पुरुषो भुङ्क्ते’ इत्यादौ व्यवधाने सा भूदित्येवमर्थं तिङन्तविशेषणमपूर्वग्रहणं स्यात् ।
यत्तर्हिेति । तिङन्तविशेषणे अपूर्वग्रहणेऽन्तरमेवापूर्वं भवतीत्याहो देवदत्तः पचतीति
सपूर्वत्वादेवाऽनिघातो न भविष्यतीति किमनन्तरग्रहणेन, सन्मान्निमित्तविशेषणमपूर्व-
ग्रहणमित्यनुमीयते । तथाचाहो देवदत्तः पचतीति निमित्तस्याऽपूर्वत्वादनघातः स्यादिति
कर्तव्यमनन्तरग्रहणम् ।

इति महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

४०— जात्वपूर्वम् । निमित्तेति । जातु इत्येतन्निमित्तं, तिङन्तं निमित्तम् । जातुपुक्तं तिङन्तं
जातुवाचमिति सूत्रार्थः । कश्चिद्रूपो भुङ्क्ते इति । व्यवहितोऽपि किञ्चुत्तेन चिदुत्तरेण युक्तो
भवत्येवेति भावः ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमाध्यायस्य

प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

गत्यर्थलोटा लृएन चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ८ । १ । ५१ ॥

लृटः प्रकृतिभावे कर्त्रन्यत्व उपसङ्ख्यानं कारकाऽन्यत्वात् ॥ १ ॥

लृटः प्रकृतिभावे कर्तुर्यत्कारकमन्यतस्याऽन्यत्व उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसे । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'कारका-
न्यत्वात्' । 'न चेत्कारकं सर्वान्य'दित्युच्यते सर्वान्यच्चाऽत्र कारकम् । किं
पुनः कारणं सर्वान्यत्रतिषेधेनाश्रीयते न पुनरसर्वाऽन्यद्विधानेनाश्रीयेत ? कर्ता
चाऽत्राऽसर्वान्यस्ततः कर्तृसामान्यात्सिद्धम् ।

प्र०— गत्यर्थ० । लृट इति । निघातप्रतिषेध एव प्रकृतिभावः । कर्तुरे-
त्यकारकं कर्मादि, तस्यान्यत्व इत्यर्थः । आगच्छेति । भोजनगमनयोरेको देवदत्तः
कर्ता, कर्म तु ग्रामो गमनस्योदनो भोजनस्येति कर्मभेदादनिघाताऽप्रसङ्गः । कारकशब्देन
सूत्रे कारकव्यक्तिराधीयते, तेन कर्मत्वाऽभेदेऽपि ग्रामोदनव्यक्तिभेदात्कारकभेदः । किं
पुनरिति । कारकमत्र न सर्वमन्यम्, कर्मभेदेऽपि कर्तुरेकत्वादित्यनिघातो भविष्यती-

८०— गत्यर्थलोटा० । नन्वत्र प्रकृतिभावो न प्रकृतोऽत्र आह—निघातप्रतिषेधे एवेति ।
कर्तुरन्यदिति । कर्त्रन्यत्व इति वार्तिके कर्त्रपदेन कर्तृभिन्नं कथ्यते, तस्याऽन्यत्वे इत्यर्थः ।
'कर्त्रन्यत्व' इति वा वार्तिकपाठः । कर्मभेदादिति । लोहस्तल्लृटस्तयोर्ध्वकारकं तत्सर्वं
वर्णयन् भवतीत्येवमिति भावः । सर्वान्यदिति,—समासस्तु सौकर्याद्बोध्यः । लुप्तविभक्तिकं
वा 'सर्वे'ति भिन्नं पदम् । ननु कारकपदकारकतत्त्वसत्त्वे कर्मादमन्यदेवात्र कारकमत आह—
कारकशब्देनेति । सामान्यादिति भावः । कर्मत्वाभेदेऽपीति । अलङ्कारादिकल्पं तदेकम् ।
अत एवमिदं कथ्यते—'तिष्ठत्यामेकद्वयविधाना'दिति । न तु सूत्रस्यपदेनैककारकाभिधाना-
दिति । न च तदेकत्वे ग्रामः पाककर्मत्वाद्यापत्तिः । एवमोदने पचति देवदत्ते शाकं पचती-
त्याद्यापत्तिरिति वाच्यं, कारकाधिकारसङ्कलैः 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यादिभिः क्रियाजनकत्व-
वत्तदादिवाच्यत्वादित्येतत् तत्कारकशब्देर्विवक्षायां नियामकत्वबोधनेन तदज्ञानेनतच्छ-
ब्दविवक्षापत्तिरिति भावः । इदं चित्थं, 'सप्तमीपञ्चमी कारकमध्ये' इति सूत्रस्यकारकविरो-
धान् । आगमनभोजननिरूपितकर्तृत्वव्यक्तिभेदेऽपि 'कर्तृसामान्यात्सिद्ध'मिति भाष्यानुपपत्त्या
कारकशब्देन द्वयं गृह्यत इत्यन्यम् । 'कर्मन्ता'मित्युदाहरणे ज्ञातिषु बहनभोजननिरूपित-
व्यक्तिभेदात्—'एकद्वयविधाने'इत्युक्तमिति बोध्यम् । भाष्ये—सर्वान्यत्रायेति । तिष्ठन्त-
लृटसंबन्धिसर्वकारकमध्ये किञ्चिद्व्यवस्थेन कारकमित्यर्थः । सर्वान्यःप्रतिषेधेनेति । अत्र पक्षे
'सर्वकारकं लोहस्ते यत्कारकं तन्मध्ये लृटस्ते यत्किञ्चिद्व्यवस्थेन निघातप्रतिषेधो
केत्यर्थः । न पुनरसर्वान्यद्विधानेनेति । लोहस्ते यत्कारकं तत्सर्वमन्यम्, किं चित्त्वान्यदपि
स्यापि निघातप्रतिषेध इत्येतदभेदः । 'सर्वे'ति लुप्तविभक्तिकं कारकविरोधम् । तत्राऽन्ये
व्यवस्थिदि पचति—कारकमत्र नेति । अन्याऽभिधाने इति भाष्यक—अन्यकर्तव्य

कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चत्तद्भेदेऽन्यसामान्ये प्रकृतिभावप्रसङ्गः २

कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदे—कर्तृभेदे—अन्यस्मिन्कारकसामान्ये प्रकृतिभावः प्राप्नोति । आह देवदत्त शालीन् यज्ञदत्त एनान्भोक्ष्यते । एवं तर्हि—व्यक्तमेव पठितव्यं 'न चेत्कर्ता सर्वान्य' इति ।

न चेत्कर्ता सर्वान्य इति चेदन्याऽभिधाने प्रतिषेधमेके ॥ ३ ॥

'न चेत्कर्ता सर्वान्य' इति चेदन्याभिधाने प्रतिषेधमेके इच्छन्ति । 'उद्यन्तां देवदत्तेन शालयो यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्त' इति प्राप्नोति+ । 'भोक्ष्यन्त' इति चेप्यते× ।

सिद्धं तु तिङोरेकद्रव्याऽभिधानात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'तिङोरेकद्रव्याभिधानात्' । यत्र तिङ्स्यामेकं द्रव्य-
मभिधीयते तत्रेति वक्तव्यम् ।

प्र०—त्यर्थः । आहरेति । अप्रापि न सर्वान्यत्कारकं, शालिलक्षणकर्मकत्वात् ।
अन्याभिधान इति । यदैकमेव कर्म लकारद्वयवाच्यं कर्तृभेदश्च तदाभ्यनिघात इत्यते ।
कर्तृशब्दोपादाने तु न सिध्यति । एकग्रहणं न विकल्पार्थमपि त्वागमपारम्पर्यप्रति-
पादनार्थम् ।

सिद्धं न्विति । एकद्रव्यं कारकशक्त्या विशिष्टं कर्म कर्तृ वा यदा लोहलृङ्भ्या-
मुच्यते तदाऽनिघातः । न चेदमपूर्वं कर्तव्यं, सूत्रेणैवाऽस्यार्थस्य सम्प्रहात् । तथा हि
लोहलृटो सन्निधानात्तद्वाच्यमेवात्र कारकसार्थायते, लोहन्तलृङन्तयोर्वाऽर्थलक्षणे
निमित्तनिमित्ति णः ।

उ०—आहयात्तावाप्यस्य इत्यर्थेऽह—यदैकमेवेति । 'एक इत्यस्मी'त्वस्याज्ये नेष्टस्मीति
मार्थ इत्याह—एकग्रहणमिति । नचेदमपूर्वमिति । एवञ्च कलश'मित्यस्य' व्याख्येय-
मित्यर्थः । तद्व्यत्ययेवेति । अन्तराह्वयमिति भावः । सर्वग्रहणं तु 'आगच्छ देवदत्त एनं त्वं
वाह्यं भोक्ष्याव' एवमित्यप्रापि निघातप्रतिषेधाच्च, 'सर्वं चेत्कारकमप्यत्र तदा निघातप्रति-
षेध' इति सूत्रार्थान् । योगश्च न सहप्रयोगमात्रं, किं—अर्थद्वारक इत्याह—लोहन्तेति ।
अर्थलक्षणे इति । अर्थद्वारक इत्यर्थः । 'शक्तेरेव वाच्यत्वमिति पक्षे एकस्यैव द्रव्यस्याभिधा-
नात्—सकयान्नसत्वेन ग्रहणादित्यर्थः ।

आत्म एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ८ । १ । ५५ ॥

कस्यायं प्रतिषेधः ?

आत्म एकान्तर एकश्रुत्यप्रतिषेधः ॥ १ ॥

आत्म एकान्तर एकश्रुत्यस्याऽयं प्रतिषेधः । कथं पुनरप्रकृतस्याऽसंशब्दितस्यैकश्रुत्यस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् ? अनन्तिक इत्युच्यते । अनन्तिकं

प्र०— आत्म० । कस्यायमिति । 'आम्भो देवदत्तैर्युदाहरणम् । आमिति निपातत्वादाद्युदात्तः । भो इति भवत्पदस्य 'विभाषा भवद्भगवद्वचतामोच्चावस्थे'ति । कवे ओस्वे च रूपं, तस्य पदात्परस्यामन्त्रितस्य चेति निपातः । देवदत्तैर्यस्य निपातः प्राप्तोऽनेन प्रतिषिध्यते । भंःशब्दस्य 'नामन्त्रिते' इत्यनेनाऽविद्यमानवत्त्वनिषेधादेकान्तरस्य निपाते च निषिद्धे 'एकश्रुतिर्दृष्टात्संबुद्धा'वित्येकश्रुतिः प्राप्नोति, 'दृष्टादुद्धूतं चे'ति प्लुतोदात्तत्वं च । तत्र 'स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादुर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्कार्यं स्वरितामिति सिद्धिर्कार्यमिति वचनात्प्लुतोदात्तो कर्त्तव्ये पूर्वत्राऽसिद्धमित्येकभूतेरसिद्धत्वात्प्लुतोदात्तत्वमेव भवति नैकश्रुतिः । तत्राऽनेकप्रतिषेधसम्भवात्प्रभः । यद्यि प्रकरणमपेक्ष्यते तदा निपातस्यैव निषेधेन भाष्यं, नैकश्रुतेः । अथ सामर्थ्यात्प्राप्तस्य निषेधः, तदैकश्रुतेरेव निषेधो न निपातस्य । ऐकश्रुत्यस्येति । एका श्रुतिर्यस्य तदैकश्रुतिः, तस्य भाव एकश्रुत्यम् । कथं पुनरिति । प्रकृतस्य वा प्रतिषेधो भवति, यथा नाज्जलाविति सवर्णसंज्ञायां, संशब्दितस्य वा यथा 'न संप्रसारणे संप्रसारण'मिति ।

इतरः सामर्थ्यमाश्रित्याह—अनन्तिक इत्युच्यते इति । ततश्चार्थादेकश्रुतिः सन्निहिता । कथं पुनरनन्तिकं दूरम् ? उच्यते । कश्चिन्नसमासोऽर्थान्तरस्य नाचकः । यथा अनादर इति—परिभवः अवज्ञानं बोध्यते, न त्वादराभावः ।

उ०— आत्म । एकान्तरमा० । अनु भोःशब्दस्यामन्त्रितं पूर्वमित्यविद्यमानवत्त्वे कथमेकान्तरत्वमत आह—भोःशब्दस्येति । एकान्तरत्वमिति । अन्तरवतीत्यन्तरं—व्यवधानकम् । एकमन्तरं यस्य तन्नाह एकव्यवहितत्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तत्र वरकरणेन स्वाशयानिधुतेस्तत्त्वमिति बोध्यम् । नैकश्रुतिरिति । प्लुतोदात्तप्लुतोत्तरमेकश्रुत्यप्रकृतिः केव चार्थतामिति चिन्तयम् । अथ सामर्थ्यादिति । अनन्तिकशब्दस्य दूरवर्तिवत्त्वेनैकश्रुतेरेव प्राप्तव्यतिर्यकः । यथा नैकश्रुतेरेव प्राप्तिस्तस्योपरिहास्तुयी अभिष्यति । ऐकश्रुत्यस्यैव भावप्रत्यवाऽसन्निति परिहरति—एका श्रुतिरिति । इतरः सामर्थ्यमिति । यथा प्रकरणाप्युद्देशोपादानाया सन्निधानं तथा सामर्थ्यादपीत्यर्थः । कश्चनप्रतिषेधोक्तपरिभाषया दूरवाचकपदो-

च किम् ? दूरम् । दूरात्संशुद्धौ चैकश्रुतिरुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

निघातप्रसङ्गस्तु ॥ २ ॥

निघातस्तु प्राप्नोति—आम्भो देवदत्ता ३ । आम्भितस्याऽनुदात्तत्वं प्राप्नोति* ।

सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे प्रतिषेधवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'प्रतिषेधाधिकारे प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्निघातो न भविष्यति । नैव वा पुनरत्रैकश्रुत्यं प्राप्नोति । किं कारणम् ? अनन्तिक इत्युच्यते, अन्यच्च दूरमन्यदनन्तिकम् । यथेवं प्लुतोऽपि तर्हि न प्राप्नोति,

प्र०—एवमनृताऽमित्राऽधर्मादयोऽर्थान्तराभिधायिनः । तथाऽनन्तिकशब्दोऽपि दूरार्थाभिधायी । तत्रानुदात्तत्वं 'पञ्चसि देवदत्ते'त्यादौ सावकाशं बाधित्वा एकश्रुतिः प्राप्ताऽनेन प्रतिषिध्यते । निघ तस्मिन्नि । अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गस्य न्यायप्राप्तत्वात् । सिद्धं इत्यनि । निघातप्रतिषेधाधिकारे वचनान्निघातोऽपि प्रतिषिध्यते, अन्यथैकश्रुतिदूरात्सम्युद्धावित्युक्त्वा 'नाम एकान्तर' इत्युच्येत । एवं आम्भितमनन्तिक इति न वक्तव्यं भवति । केवलस्य च निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वात्प्रतिषेधोऽनर्थक इति सामर्थ्यादुभयप्रतिषेधः । ननु चैकश्रुतिर्देवदत्ता ३ आगच्छेत्यादौ सावकाशा कथमां भो देवदत्ता ३ इत्यादौ निघातस्य बाधिका ? प्रत्युत परत्वादिकश्रुतेर्निघात एव बाधक इति तस्यैवाऽत्र प्रसङ्ग इति प्रतिषेधोऽपि तस्यैव न्यायः । तस्य च प्रतिषेधे एकश्रुतिः स्यादेव । नैव दोषः । पदद्वयनिबन्धननिघातापेक्षयाऽधिकनिमित्तं दूरात्संस्माधनमपेक्षमाणा एकश्रुति सतिशिष्टस्वरो भवतीति तथैव भाष्यम् । अन्यकसि ।

उ०—स्वारणेन विहितस्य निषेध इति सामर्थ्यमिति भावः । उत्तरमाह—कश्चिदिति । अर्थान्तरस्येति । उत्तरपदार्थकिपक्षरूपस्येति भावः । ननु परत्वादिकश्रुत्याऽसिद्धत्वाद्वा निघात एव प्राप्नोतीत्यत आह—तत्रेति । ननु अष्टावसरत्वात्कथं निघातप्राप्तिरत आह—अपवात् इति । 'सौ स इति निर्देशात्स न्यायो वास्तव्येति भावः । नन्वेवमेकश्रुतिनिषेधे प्राप्ताभावात् आह—केवलस्य चेति । सावकारेति । परत्वापरत्वाऽभावेन निघाताऽप्राप्तेरिति भावः । परत्वादिति । इदं च वक्ष्यामहे । बाधिकोक्तोक्त्यै तु असिद्धत्वाभिघातो भविष्यतीति बोध्यम् । सति शिङ्गेति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं निघाते एवमप्रवर्तमानवतस्येति भावः । कस्तुतोऽसिद्धत्वादेकश्रुतेः पूर्वं निघाते तस्याः प्राप्यया सतिशिष्टत्वं बोध्यम् । एतेनाऽर्थाद्वैतवहिरङ्गत्वानाश्रयमेव सति । एवञ्च तस्या एव निषेधो पुनः, प्रतिषेधाधिकारे विधानाच्च निघातस्यापीति उभयनिषेध-विधिरिति भावः । अनन्तिकसदृशमिति । अत्राप्यत्र इत्यादिष्वेव सावकाशकण्ठो ननु, न तु

प्लुतोऽपि हि 'दूरा'दिभ्युच्यते । इष्टमेवैतत्संगृहीतम्, आम्भो देवदत्तेत्येव भवितव्यम् ।

यद्वितुपरं छन्दसि ॥ ८ । १ । ५६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? यदाद्यैरेव सर्वैरेतैरनिघातकारैर्योगेऽनिघात उच्यते, यथैव पूर्वैर्योगे एवं परैरपि । अत उत्तरं पठति—

यद्वितुपरस्य छन्दस्यनिघातोऽन्यपरप्रतिषेधार्थः ॥ १ ॥

प्र०—अन्तिकसदृशं यन्न दूरं न चान्तिकं तदनन्तिकं गृह्यते । अन्यथा दूरग्रहणमेव कुर्यात् । अथ वा दूरमध्ययोः सामान्यशब्दोऽपि दूरे निघातस्याऽप्राप्त्या तत्प्रतिषेध-सामर्थ्यान्मध्याभिधायनन्तिकशब्दः स्वरव्यङ्ग्यं च—आम्भो देवदत्तेत्यादाव-न्तिकाऽनन्तिकत्वम्, अन्तिके निघातस्य विधानान्, अनन्तिके निषेधान् ।

यद्वि० । यदादीरिति । 'निपानैर्यगदी'ति 'हि चे नि 'मुपश्ये'ति सूत्रैः । जाये स्थो रोहात्रेर्वीति । आहपूर्वादित्यो लोट् सिपो हिः । गत्यर्थेलोटा यत्स्य 'रोहात्रे'त्यस्य 'लोट् चे'त्यनिघातः प्राप्नोऽनेन निचमेन निवर्त्येत इति स्वशब्दाभयो निघाता भवति । ननु 'परमपि छन्दसी'ति वचनान् स्वशब्दस्य पूर्वाङ्गवद्भावाच्चाये स्वरित्य-स्वामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानत्वदित्यविद्यमानत्वत्वाज्जिघातो नैव प्राप्नोति । नैव दोषः । 'अन्यवानां प्रतिषेध' इति वचनान् परस्य पूर्वाङ्गवत्त्वाऽभावादेव्ययस्य । यद्वा—पष्ठशामन्त्रितकारकवचनं तन्निमित्तवचनं वा अङ्गवद्भावे आधितमिति नास्ति पूर्वाङ्ग-वद्भावः । नहि स्वःशब्दः पष्ठयन्तो, नाध्यामन्त्रितकारकं नाऽपि तन्निमित्तम् । स्वरे च पूर्वाङ्गवत्त्वविधिर्नाऽविद्यमानवत्त्वे ।

उ०—विषयकक इत्यर्थः । अन्ययेति । प्रतिपत्तिरुपवासाप्राकाशकात्वेति भावः । वन्द-प्रान्तिकग्रहणसामर्थ्याद्दूरमध्ययोरभयोरपि ग्रहणमस्त्वत आह—अथवेति । निघा-तस्याऽप्राप्तयेति । एकभूत्या वाचादिति भावः । कथं पुनरत्रार्थनिर्णयोऽत आह—स्वर-व्यङ्ग्यत्वेति । भाष्ये—इत्येव भवितव्यमिति । आद्यपक्षे प्लुतस्याप्यनेन निषेधः । एक-भूतेरिव तस्याऽपि प्रतिपक्षोक्त्यात् । वार्तिके चैकभूतग्रहणमप्राकरणिकस्याप्यर्थं निषेध इत्यर्थस्योपलक्षणमित्याशयः । 'प्लुतोऽपि'त्यनेन भवतीति पूर्वकैवदस्तु प्राप्तिमात्राभिप्रायः । इवञ्च 'सर्वस्य दे' इति सूत्रस्थे 'आम्भो'ति देवदत्तेत्युदाहरणे प्लुतकेसो जेतकमभावात्, 'प्लुत उदात्त' इति तत्रस्वकैयटोऽप्येवमिति दिक् ।

यद्वितु० । भाष्ये—अन्यपरस्येति । परैर्योगे चेदन्तरेण मान्यैरित्यर्थः । निघातो नैवेति । पदात्परत्वाऽप्रादादिति भावः । परत्वाऽप्ययस्य पूर्वाङ्गवत्त्वाऽभावादित्यग्वयः । पष्ठयन्त इति । कर्मशक्तिप्रधानत्वादिति भावः । स्वरे चेति । स्वरे इत्यवधारणाद्यथा

यद्विदुषस्य च्छन्दस्यनिघात उच्यतेऽन्यपरप्रतिषेधार्थः । अन्यपरस्य प्रतिषेधो मा भूदिति । जाये स्वो रोहावेहि । अयेदानीं रोहावेत्यनेन युक्ते 'एही'त्यस्य कस्मान्न भवति ? लोट्च गत्यर्थलोटा युक्त इति प्राप्नोति । न हि रुहिरित्यर्थः । कथं ज्ञायते ? यदयं 'गत्यर्थकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवमजनरुहजीर्यतिभ्यश्च' [३. ४. ७२] इति पृथग्रुहिग्रहण करोति । यदि न गत्यर्थः,—आरोहन्ति हस्तिनं मनुष्याः, आरोहयति हस्ती स्थलं मनुष्यान्—'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मजकर्मकाणामणि कर्ता स रौ' [१. ४. ५२] इति कर्मसंज्ञा न

प्र०— अयेदानीमिति । आह परस्येहीत्यस्य निघात इष्यते, न च प्राप्नोति, 'लोटे च'ति निषेधान् । केवलोऽपि रुहिरुच्यते गत्यर्थो दृश्यत इत्याह इणा योगो, न रुहिणा । च्छन्दसि परेऽपी विवचनाद्यदि रुहिणाऽऽहो योगः स्यात्तदा नानावाक्यत्वाद्वाहो निघातो न स्यात् । ननु नित्यत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाऽभावादुभयत आभयेऽन्तादिवङ्गावनिषेधाच्च निघातो न प्राप्नोति । एवं तद्वैस्मादेव भाष्यकारविचारादनुसृतं—'प्राङ्निघातस्तत एकादेश इति । न हि रुहिरिति । येषामुपसर्गयोगाद्दिना गतिप्रतीतिहेतुत्वं ते गत्यर्थः । रुहिन्पुसर्गयोगे गतिवाची । यद्वाऽवष्टम्भवाची रुहिः । गतिस्तु तदवयवक्रियेति भावः । यदयमिति । अनुपसर्गस्य हरेरकर्मकत्वात्कर्तरि कः सिद्धः, उपसर्गस्य तु गत्यर्थत्वादिति किं रुहिग्रहणेन ? सत्क्रियमाणमुपसर्गयोगेन विना ये गत्यर्थस्ते गत्यर्थग्रहणेन गृह्यन्ते । अथवा रुहिरवष्टम्भवाची, तदवयवस्तु गति । सत्यपि वा गत्यर्थत्वं गत्यर्थग्रहणेन रुहिर्न गृह्यते इति ज्ञापयति । यदिति । उपसर्गयोगेऽपि ये यदर्थस्ते तद्वैग्रहणेन गृह्यन्ते, यथा हरति-रभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थ इति तद्वैग्रहणेन गृह्यत । तथा च 'हृकोरन्यतरस्या'मित्यु-

उ०—पक्षादिकं प्रति गतिदेश एवमयितमानवत्वं प्रापयति भावः । ननु केवलस्य रुहेर्गत्यर्थत्वाभावादिह न तत्त्वोच्यते न परञ्च भ्रुनोऽप्याह पूर्वत्र योजनीय इति समानवाक्यस्याभावादात्मन्यनिघात 'इही'त्यस्य न स्यादत आह—केवलोपीति । आहो निघातो न स्यादिति । आहः परस्य 'इही'त्यस्य निघातो न स्यादित्यर्थः । प्राङ्निघात इति । 'नेष्टस्य परस्वे'ति सामान्यत्वेन ज्ञापकमिति भावः । उपसर्गयोगे इति । 'आरोहन्ति हस्तिनं'—मित्रादी केवलोऽपि रुहिरित्यर्थः । 'छन्दसि दृश्यत' इति प्रागुक्तेन विरोधात्पञ्चान्तरमाह—यद्वाऽवष्टम्भेति । हस्तिनमुपरि गत्वा समानयत इत्यर्थोऽगमादिति भावः । एवञ्च प्राचम्येन न गत्यर्थत्वमिति तात्पर्यम् । सत्यपीति । केवलस्यापि रुहेर्गती केवे प्रयोगादिति भावः । उपसर्गयोगेऽपीति । इदं कोट्योपचित्रयस्याप्युपलक्षणम् । कथं तर्हि रोहावेत्यत्र विनोपसर्ग

प्राप्नोति । तस्माच्चैतच्छब्दं वक्तुं 'न रुद्दिर्गत्यर्थ' इति । कस्मात्तर्हि रोहावेत्य-
नेन युक्ते 'एही'त्येतस्य न भवति ? छान्दसत्वात् ।

चनचिदिवगोत्रादिनद्धिनाग्नेहितेष्वगतेः ॥ ८ । १ । ५७ ॥

‘आग्नेहितेष्वगतेः’ ‘सगतिरपि ति’कित्यत्र गतिग्रहण
उपसर्गग्रहणम् ॥ १ ॥

‘आग्नेहितेष्वगतेः’ ‘सगतिरपि तिङ्’ [६८] इत्यत्र गतिग्रहण उप-
सर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह मा भूत्—शुक्लीकरोति+ चन, कृष्णीकरोति चन ।
यत्काष्ठा शुक्लीकरोति, यत्काष्ठा कृष्णीकरोति ।

अपर आह—“सर्वत्रैवाष्टमिके गतिग्रहण उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यं—‘गति-
र्गतौ’ ‘तिङि चोदात्तवति’वर्ज’”मितिः ।

प्र०—अयत्र विभाषा प्रतिपादिता । तस्माद्दुर्हेर्गत्यर्थग्रहणेनाऽवश्याभ्युपेयं ग्रहणं, केवलोऽपि
हिरण्यसि गतौ प्रयुज्यत इति आगेवाक्यं, गतिरेव रुद्दिर्गत्यर्थेऽवष्टम्भस्तु तत्फलमित्यभ्यु-
पेय, ‘गत्यर्थकर्मके’त्यत्र तु रुद्दिग्रहणं प्रपञ्चार्थम् ।

चनचिदिष० । शुक्लीकरोति चनेति । ‘अगते’रिति प्रतिषेधाऽभावाद्वाऽ-
निघातो भवत्येव । यत्काष्ठमिति । शुद्धीशब्दस्य तु निघातो न भवति । सर्वत्रेति ।
आदियु च ‘चवायांगे प्रथमे त्येतयोरर्गावग्रहणमनुवर्तेत इति तत्राप्युपसर्ग एव गतिः ।

उ०—गतिप्रतीतिस्त्वग्रह—केवलोऽपीति । अभ्यारोपितप्रेषणे ‘आरोह्यति हस्ती स्वक’मिति
भाष्योदाहरणम् । तत्र स्वकस्येव हस्त्युपरिश्रियमाने आद्यादिमधुपवेदानस्थानमुच्यते ।
स्त्रीकर्मनिषायात् प्रेरणावृत्तिचकलांस्तस्यापि वृद्ध्या द्विकर्मकत्वं प्रपञ्चार्थमिति । तेन कदाचि-
दाय व्यभिनिवेश्यं भाष्यविरोधादिति तात्पर्यम् । भाष्ये—छान्दसत्वादिति । सर्वविकल्पाणां
कल्पि स्थवस्थितत्वादित्यर्थः ।

चनचिदिष० । अगतरिति । कर्मादीनां गतिसंज्ञैव, नोपसर्गसंज्ञेति भाषः । प्रति-
षेधाऽभावादिति । निघातप्रतिषेधस्य प्रतिषेधाऽभावादित्यर्थः । ‘अनिघातो अकपेवे’ति पाठः ।
शुद्धीशब्दस्येति । ‘अहृत्कालिन्’मिति निघातप्रतिषेधे ग्राप्ते ‘सगतिरपि’त्यनेन पुनर्विधीयते ।
अन्योपसर्गग्रहणाभ्युपेयस्य प्रतिषेधः एवेत्यर्थः ।

यद्वृत्ताभित्यम् ॥ ८ । १ । ६६ ॥

यद्वृत्तादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—यः पचति, यं पचति, येन पच-
तीति । वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् । कथं यतरः पचति, यतमः पच-
तीति ? इतरइतमौ च प्रतीयात् । कथं यदा ददातीति ? एषोऽपि विभक्ति-
संज्ञः* । कथं 'यावदस्त्यत्रैवः सरो जनेभ्यः कृणवत्'† ? यावद्यथाभ्याम्
[३६] इत्येवं भविष्यति । कथं 'यद्रघङ्वायुः पचते' 'यस्का'मास्ते जुहुमः'* ।
एवं तर्हि यदस्मिन् वर्तते यद्वृत्तं, यद्वृत्तादित्येवं भविष्यति ।

वा याथाकाम्ये ॥ १ ॥

वा याथाकाम्य इति वक्तव्यम् । यत्र क चन यजते तद्देवयजन एव यजते ।

प्र०— यद्वृत्तात्० । यद्वृत्तादित्युच्यते इति । वृत्तमुच्चारणमित्युच्यते । यथा 'त्यदादि-
वृत्त'मिति । तत्तत्रैव स्यात्—यत्पचतीति । वृत्तग्रहणेनति । वृत्तशब्दोऽधिकरण-
साधनो वर्ततेऽस्मिन्निति वृत्तं, यदो वृत्तं यद्वृत्तम् । 'अधिकरणवाचिना चे'ति प्रतिषेधे
प्राप्तेऽव एव निपातनात्समासः । यदा ददातीति । स्वादय एव विभक्तिस्त्वेन प्रसिद्धा
इति प्रथः । एकोऽपीति । 'प्राग्निहो विभक्ति'रिति विभक्तिसङ्गाविधानम् । याव-
द्यथाभ्यामिति । निपातैर्यदृशी'ति 'निपातग्रहणाद्विज्ञातव्यप्रतिपत्तयो'रिति परिभाषा
नाभायत इत्युक्तम् । यस्याकृति । यदश्चतीति किन् । 'विष्णवेवयो'ति । टेरद्रवादेशः ।
यदस्मिन्निति । सर्वं पदं यच्छब्दवद्वृत्तग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशोऽप्यत्र
व्यवहितस्य कार्यं भवतीति 'पूजनात्पूजित'मित्यत्र पूजनग्रहणस्य सम्बन्धिशब्दत्वा-
त्पूजितग्रहणे सिद्धे पुनः पूजितग्रहणेन ज्ञाप्यते । वा याथाकाम्य इति । याथाकाम्य—
यथेच्छं प्रवृत्तिर्दशकालावनेष्य, तत्र गम्यमाने वा निपातप्रतिषेधः ।

उ०— यद्वृत्ताभित्यम् । त्यदादिवृत्तमिति । त्यदादीन्मुच्चारणमित्यर्थः । एवमिहापि
उच्चारिताद्यदित्येतस्मादित्यर्थः स्यादिति भावः । अधिकरणसाधन इति । अकर्मक-
त्वाद्भूतमित्यधिकरणे कः । यदो वृत्तमिति । यच्छब्दो यस्मिन् पदे वर्तते इत्यर्थः ।
नाश्रीयते इति । अत्र हि यावदिति परिमाणार्थकवस्तुमिति भावः । सर्वं पदमिति ।
'वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात्, इतरइतमौ चे'त्येतज्ज्ञेयाश्रीयत इति भावः । ननु पञ्चमी-
निर्देशाद्भवहिते यावदश्च कृणवदित्यादी कथं प्राप्तिरत आह—पञ्चमीनिर्देशोपीति ।
पुनःपूजितेति । पुनस्तद्वस्तुपूजितप्रतिपत्त्यर्थेमात्रेण व्यवहितप्रतिपत्तौ ज्ञापकमित्यर्थः ।

पूजनात्पूजितमनुदात्तम् ॥ ८ । १ । ६७ ॥

पूजितस्याऽनुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणम् ॥ १ ॥

पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणं कर्तव्यम् । काष्ठादिभ्यः पूजनादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—शोभनोऽध्यापकः ।

मलोपवचनं च ॥ २ ॥

मलोपश्च वक्तव्यः । दारुणाध्यापकः । दारुणाभिरूपः ।

सगतिरपि तिङ् ॥ ८ । १ । ६८ ॥

सगतिग्रहणं किमर्थम् ?

सगतिग्रहणमपदत्वात् ॥ १ ॥

सगतिग्रहणं कियतेऽपदत्वात् । पदस्य [१६] इति वर्तते न हि सगतिकं पदं भवति ।

प्र०— पूजनात् ० । काष्ठादिग्रहणमिति । 'काष्ठादिभ्यः' इति,—गूत्रे नातिकदर्शना-
त्कैश्चित्प्रक्षिप्तम् । दारुणाध्यापक इति । क्रियाविशेषणं दारुणशब्दो द्वितीयान्तः । यथा
'मासं गत' इत्यादौ गुणभूताया अपि क्रियायाः साधनेन योगस्तथा विशेषणेनाऽपि ।
एव वैयधिकरण्याः समासाऽभावात्सलोपो विधीयते ।

दारुणाभिरूपक इति । आभिरूप्यं दारुणशब्देन विशेष्यत इति दारुणस्य
नपुंसकत्व, पूर्ववत्समासाऽभावः ।

सगति ० । सहशब्दोऽत्र तुल्ययोगे, तेन गतिरपि निहन्यते । अपदत्वादिनि ।
नन्वसिङ्गन्तादिवि यक्तव्यं, नहि सगतिस्मिङ्गन्तो भवति उच्यते । अतिङ्गन्तादि-
त्युच्यमाने मा भूदनेन सगतेर्निघातः, पूर्वेषु तु कस्मात् भवतीति स्यादेव चोद्यं,
एतदमेवाभिधानीयं स्यात्—अपदत्वादिति । तस्मात्पूर्वोत्तरयोरपि योगयोर्यत्माधा-

प्र०— पूजनात् ० । ननु 'दारुणाध्यापक' इत्यादौ विशेषणसमासे विभक्तिलोपेन सिद्धे कि
मलोपवचनेत्यत आह—क्रियाविशेषणमिति । ननु अध्यापकशब्दे समासे एकार्थीभूताप-
सर्जनाध्यापकेन कथमस्याऽन्वयोऽत आह—गुणभूताया अपीति । साधनवदस्यापि क्रियांशे
इष्टितात्पर्यत्वादिति भावः । साधन इवाऽप्यपि क्रिया आकाङ्क्षावतीति वा । निवर्तत-
त्वायोगाभावान्न तु करणादिप्रयोगाऽभाववदुपपाद्यः । वैयधिकरण्यादिति । दारुणं यदध्यापनं
तत्कर्तेति बोधेन द्रव्यवतिना सामानाधिकरण्याऽभावादिति भावः । केचित्तु सपूरण्यसकादि-
त्वाद्वैयधिकरण्येऽपि समासः, सुप्नुयेति वा समासविषय एव समासान्तोदात्तत्वापवादोऽयं
निघात इति तच्च भाव्यविच्छेदम् कर्तृकर्मणोरिति पट्टी तु न, भवत्वर्थे भेदेनाप्यधिकर्तृसाहचर्येण
साक्षादेव कर्मणो ग्रहणात् । इह च सामानाधिकरणं क्रियाविशेषणं न तथेति बोध्यम् ।
अमुतपक्षायाः काष्ठादयः पूजनवचना बोध्याः ।

सगतिरपि तिङ् । इह सूत्रं पूजनवादिभ्यः काष्ठादिभ्यः परस्य सिङ्गन्तस्य 'निघातेर्य-
त्वादी'ति निघातप्रतिषेधे प्राप्तेर्वातिप्रसङ्गार्थम् । तत्र सगतिरिति सिङ्गन्तात्प्राधान्यादप्राप्ते सगति-

उत्तरार्थश्च ॥ २ ॥

उत्तरार्थं च सगतिग्रहणं क्रियते—'कुरुसने च सुप्यगोत्रादौ' [६६]
सगतिरपि । प्रपचति पूति ।

अथाऽपिग्रहणं किमर्थम् ? अगतिकस्यापि यथा स्यात्—यत्काष्ठा पचति ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धं पूर्वेषांऽगतिकस्या' । न सिध्यति । मलोपाभिसम्बद्धं
तत् । यदि तदनुवर्तेतेहापि मलोपः प्रसज्येत—दास्या पचतीति । उत्तरार्थं
चापि ग्रहणं क्रियते—'कुरुसने च सुप्यगोत्रादौ', 'अगतिरपी'ति ।
पचति पूतीति ।

निङ्निघातात् पूजनात् पूजितमनुदात्तं विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥

प्र०-२२०मुत्तरं तदेवोक्तमपदत्वादिति । तिङ्निघातादिति । 'पूजनात्पूजितमितीहानु-
वर्तते' इत्यनेन सह विप्रतिषेधोपन्यासो न तु पूर्वेषां सह, तस्य सुबन्तविषयत्वान्,
तत्रैव मलोपस्येष्टत्वान् । काष्ठाद्यापक इति । पूर्वोत्तरयोः सूत्रयोरेकवाक्यत्वान्
'पूजनात्पूजितमित्येतदभिमन्यन्धाद्याऽभेदमाभित्याऽवकाश' प्रदर्शितः । यत्क. छा
पचति । 'निपातैवद्यदी'ति तिङ्निघाते प्रतिषिद्धेऽनेन निघातः प्रवर्तते । ननु च
'तिङ्निघात' इति निघातस्य प्रतिषेधोऽपवादस्तस्याऽपि 'सगतिरपि सि क्त्यपवादः,
तत्राऽपवादोपवादत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः । नैतदस्ति । गतेरप्राप्त एवाऽनेन निघातो
विधीयते इति तास्यपवादत्वम् । अपिग्रहणं तूत्तरार्थमपि स्यादित्यपिग्रहणादपिनाऽ-

उ०-ग्रहणं क्रियते, तेन यथा गतेः सिध्यति तदाह—सहशब्दोऽत्रेति । अनेन सहेति ।
भाष्ये—पूजनात्पूजितमित्यनेन तदनुवृत्तिविशिष्टं प्रकृतमूय लक्षणीकमिति भावः । तस्य
सुबन्तविषयत्वे युक्तिमाह—तत्रैव मलोपस्येति । यत्र मलोपस्तत्रैव सक्रियोगातिहत्यायाः-
तस्य प्रवृत्तिरिति भावः । अथेव 'काष्ठाद्यापक' इत्यवकाशप्रदर्शनमुक्तमत आह—पूर्वो-
त्तरयोरिति । एकवाक्यत्वादिति । उद्देश्याऽनेकत्वेऽपि विधेयैकत्वादिति भावः । उद्देश्याने-
कत्वेऽपि वाक्यभेदाद्वीकारादाह—पूजनादित्यादिना । ननु चेति । पूतीपक्षाप्राप्तः प्रथम-
पक्षाप्राप्तेन सह न स्पर्धेतऽनुव्यवहारादिति भावः । गतेरप्राप्त एवेति । प्राप्ताऽप्राप्तव्येक-
स्यापवादिति भावः । तत्र 'सगति'रित्यस्य विप्रतिषेधश्च तिङन्तोपादानात् 'यत्काष्ठा
पचति'गोत्रादौ तिङ्ने निघातस्तिङ्निघातः इत्यनेनाऽनेन वेति सम्भेदे परावादेनैव तत्पक्षं
प्रतिषेधाऽभाव इति ताप्यम् । ननुविग्रहणादुपपत्तिस्तस्याऽपि निघातोऽनेन विधीयते
प्रतिषेधवाचनायेति विप्रतिषेधानुपपत्तिस्तद्वरधैवेत्यत आह—अपिग्रहणं त्विति । अभेदं

तिङ्निघातात्पूजनात्पूजितमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । तिङ्निघात-
स्याऽवकाशः—देवदत्तः पचति । पूजनात्पूजितमनुदात्तमित्यस्यावकाशः—
काष्ठाध्यापकः । इहोभयं प्राप्नोति—काष्ठा पचति । पूजनात्पूजितमनुदात्त-
मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा ? अयमस्ति
विशेषः । साऽपवादकः* स विधिः; अयं पुनर्निरपवादकः । यदि हि तेन
स्यादिह न स्यात्—यत्काष्ठापचति ।

कुत्सिने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ८ । १ । ६६ ॥

प्र०—स्यापवादापवादत्वम् । यद्वा—दूर्वांतरयोयोंगयोरेककार्यत्वाद्भेदं विवक्षित्वा विप्रति-
षेधोपन्यासः । तत्र येन नाप्राप्त इति वा मध्येऽपवादा इति वा 'तिङ्निघातः' इत्यस्यैव
'न ह्यु' इत्यादि प्रतिषेधोऽपवादो, नत्वस्येति सापवादकः स विधिरित्युक्तम् ।

कुत्सने० । पचति पूजितेति । पूतिः कर्तुर्विशेषणं न क्रियाया इति क्रिया-
कुत्सनाऽभावः । ननु क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य विशेषणेन योगः साधनस्य
नोपपद्यते । नैतदस्ति । यदुपसर्जनं जहृत्स्वार्थमुपसर्जनाभूतस्वार्थं वाऽर्थान्तरे
करोत तस्य न भवति विशेषणेन योगो, यथा 'राजपुरुष' इति राजशब्दस्य
वृत्तिविषयस्य । वाक्यविषयस्य त्वर्थान्तरानुपादानाद्भवति विशेषणयोगो, यथा
'भद्राणां राज्ञः पुरुष' 'ऋक्षस्य राज्ञः पुरुष' इति । एवं साधनं क्रियां प्रति
अप्रभावं गच्छदपि एकार्थीभावाऽभावाद्विशेषणेन युज्यते । तथा कृदन्त क्रिया
उपलक्षणभावेनोपात्ता तथैव विशेषणैर्युज्यत 'शोभनमध्यापक' इति । यथा तर्हि
साधनस्य विशेषणेन योग एवं क्रियान्तरेणाऽपि प्राप्नोति, तत्र बहुक्तं 'न हि

ह्यु—विवक्षित्वेति । अपवादत्वकं भेदमविवक्षित्वेभ्यः । पचति स विधिः कुतो नैत्यत
आह—तत्र येननेति ।

कुत्सने च सु० । कर्तुर्विशेषणमिति । प्रत्ययार्थः कर्त्ताऽत्र कुत्सते, क्रिया तु शोभ-
नीव । पूतिशब्दः कुत्सितवाची । साधनस्येति । तद्विशेषप्रतिपादकत्वं देवदत्तादेः, पूजा-
देवदत्तवर्धः । 'पदार्थः पदार्थमावेती'ति व्युत्पत्तिमङ्गलमिति तात्पर्यम् । उपसर्जनीभूतस्वार्थं
वेति । अजहृत्स्वार्थापक्षे स्वार्थविशेषणकार्यान्तरोपस्थापकमित्यर्थः । अर्थान्तरानुपादाना-
दिति । स्वार्थमात्रस्यापि बोधजननादित्यर्थः । उपलक्षणभावेनेति । अध्यापनाद्यभावेऽपि
तद्व्यवहारमनुसरति भावः उपलक्षणस्याऽपि विशेषणत्वमस्येवेति बोध्यम् । 'शोभन-
मध्यापक' इति सुबन्तानुसृत्यकङ्कटिपदे एकार्थीभावाऽभावादिति भावः । इदं
चिन्त्यम्—'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं भूत' इति भाष्यादेकार्थीभावाऽभावेऽपि प्रत्ययार्थ-
विशेषणक एव तिङ्निघातो यो वृषत् तास्यां बोध इत्यर्थस्य काभात् । किं अध्यापकपदे

सुपि कुत्सिने क्रियायाः,

क्रियायाः कुत्सने इति वक्तव्यम् । कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिः ।

पूतिश्चानुबन्धः,

पूतिश्च चानुबन्धो द्रष्टव्यः । पचति पूतिः ।

विभाषितं चापि बह्वर्थम् ।

विभाषितं चापि बह्वर्थं द्रष्टव्यम् । पचन्ति पूतिः । पचन्ति पूतिः* ।

प्र०—भवति 'पचति पठती'ति, तद्विरुद्धयेति । अथ मतं क्रियावशीकृतं क्रियारूपतामापन्न-
माख्यातवाक्यं साधनं क्रियान्तरेण न संबध्यते इति; विशेषणेनाप्येवं न संबध्येत् ।
संबध्यमानं वा क्रियारूपतामापन्नं नागमकेन विशेषणेन संबध्येत् । नैष दोषः । यथा
भार्या परपूर्वेतिताऽन्तरसंबन्धं न सहने स्नानादिसंस्कारं तु स्वार्थमनुमन्यते तथा
क्रियाविशिष्टं साधनमात्मन्यद्भवं गमयितु तस्य विशेषणेन संबन्धं न प्रतिबध्नाति ।
क्रियान्तराऽङ्गत्वापत्तिस्तु स्वार्थविरोधिनीति तां नाऽनुजानाति । पुनिश्चेति । पूतिरप-
मिति सामानाधिकरण्यदर्शनात् पूतिशब्दो न क्लिप्तो नापि क्लिप्तोऽसंज्ञात्वात् ।
तस्मादङ्गत्वं प्रातिपदिकम् । तत्र प्रातिपदिकस्यरेणोऽन्तोदात्तत्वे सिद्धे निधात-
निमित्तस्य तस्याऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यादन्यत्र त्यागदातृत्वमिति वचनमित्याहुः ।
नन्वाङ्गदातृत्वं तत्तस्याऽभावात्कथं स्यात् ? एवं वाहं पसेल्लिविति विद्वन्तो बाहुलकादु-

उ०—समासनिबन्धनैर्धर्मीभावसत्त्वात्कृन्मात्रेऽपि तदङ्गीकाराच्च । अतएव कृदन्तेषु संबन्ध-
प्रकृतिनिमित्तकत्वात्क्रियाप्रकृतिनिमित्तकत्वादिन्यथाहारः । तस्मादास्यतायैकत्रादिभिपक्षेण
विशेषाकाङ्क्षावशात्तद्विशेषदेवदत्तपूयादेस्तयागवः । आकाङ्क्षावशादेव कारकाणामिव
क्रियाविशेषणानामपि गुणभूतक्रियाया संबन्ध इत्येव सांप्रतम् । अतएव 'कृत्पूर्वा कट'-
मित्यादि सङ्गच्छते इत्याहुः । पचति पठतीति । एककर्तृकपाकाक्रियासंबन्धित्युक्त्या पाठक्येति
बोधसंभवादिति भावः । कृदन्तवाक्यसंग्रहनासिद्धन्तवाक्ये विशेषं लक्षणे—अथ मतमिति ।
क्रियागुणीभूतत्वरूप—क्रियावशीकृतत्वं क्रियारूपतामापन्नमे हेतुः । न सहति इति । स्वार्थ-
विरोधित्वादिति भावः । विशिष्ट साधनमिति । विज्ञेयविशिष्टं साधनमित्यर्थः । कुत्सिनेन
कर्त्रा इयं क्रिया निष्पादितेति बोधयितुमिति भावः । अत्राऽऽप्तुस्त्य निषतविशेषाकाङ्क्षेव
शीघ्रम् । स्वार्थविरोधिनीति । स्वार्थस्य प्राधान्यविरोधिनीत्यर्थः । अथ भावः—तथाहि
सति 'पचति—पठती'त्यस्य उक्तरीत्या बोधे कारकनिरूपितविशेषणत्वेन तद्वपगम एव तद्व्या-

सुपि कुत्सने क्रियाया मकारलोपोऽतिङीति चोक्तार्थम् ।
पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बद्धार्थम् ॥ १ ॥

गतिर्गता ॥ = । १ । ७० ॥

गताविति किमर्थम् ? प्रपचति, प्रकरोति ।

गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणानर्थक्यं तिङ्ग्यवधारणात् ॥ १ ॥

गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'तिङ्ग्यवधारणात्' ।
'तिङि चोदात्तवति' [७१] इत्येतादृशमार्थं भविष्यति—तिङ्ग्युदात्तवत्येव
गतिरनुदात्तो भवति नान्यत्रेति । छन्दोऽर्थं तर्हि गतिग्रहणं कर्तव्यम् । छन्दसि

प्र०—त्याज' । विभाषितमिति । बद्धार्थं तिङ्ग्यन्तं विभाषा निहन्यते, यदा च तस्य निघात-
स्त्वदा पूतिरन्वोवात्तः । अनिङ्गमिति । तिङ्ग्यन्ते मलोपो न भवति । 'दाहणं पचती'ति ।
उक्तार्थमिति । आचार्यपरंपराकथितप्रयोगनमेतदित्यर्थः ।

गतिः० । गतेः शुद्धे वा तिङ्ग्यन्ते प्रयोगो गतियुक्ते वा । एवं कृदन्ते । रुटिशब्देषु
तु गवाभ्याविषु क्रियाया अभावात्ताऽस्ति गतेः प्रयोगः । तत्र कृदन्ते सगतावगतौ च
कृत्स्नरथायादित्स्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतनिघातस्य भावात्तिङि चोदात्त-
वतीति नियमादनुदात्ते तिङ्ग्यन्ते तदप्रसङ्गात्पारिशेष्याद्गतावेव भविष्यतीति मत्वाह—
गताविति । किमर्थमिति । 'तिङ्ग्युदात्तवत्येव'ति विपरीतनियमस्तु न भवति,
'तिङ्ग्येवोदात्तवति नाऽन्यत्र प्रकारक इत्यादा'वितिष्टसिद्धये शास्त्रारम्भान् । अनन्त-

उ०—वाङ्मैत्रायण बीजमिति । न सिद्ध्यन्ते इति । अथ । किन्विधानादिनि भावः । बाहुल-
कादिति । एत एव च दुष्साध्यावोऽपि बांधवः । तिङ्ग्यन्ते मलोप इति । 'मलोपमे'ति
वातिकोक्तो मलोपस्तिङ्ग्यन्ते नेहः । एवं वाऽप्य वाक्यस्य विभिन्नावयवत्वं यदुक्तं तदाचार्य-
परंपराकथितत्वात्प्रमाणमित्यर्थः ।

गतिर्गता । अनु गतावित्यस्याऽभावे 'प्रपचती'त्यादावपि निघातः स्यात्त आह—गतेः
शुद्धेवेति । एवं कृदन्तेर्पोऽति । शुद्धे गतियुक्ते वेत्यर्थः । अभावात्—अप्रतीतेः । गति-
स्वरः—'गतिरनन्तर' इति । एवं च कृदन्ते गतिपरगतिनिघातस्य कलाऽभावः । तिङ्ग्यन्ते-
पुदात्तवतीत्युत्तरमूत्रेण भवत्येव सः । अनुदात्ते तु निघमाश्रयादप्रवृत्तिरित्याह—तिङि
वेति । अनन्तरस्य वेति । यथाऽनन्तरस्य नियमेन स्यादितिर्न तु शेषनिघातस्य तथा
स्यात्पुदात्तवतीति अन्वयाज्ज्ञो वा विपरीतनियमो वेत्यर्थः । 'आ मन्वे'रिति प्रयोगनं पारि-

गतौ परतोऽनुदात्तत्वं यथा स्यान्मन्द्रशब्दे मा भूत् । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिमि-
च्छादि मयूरोमभिः* ।

छन्दोऽर्थमिति चेन्नाऽगनित्वात् ॥ २ ॥

छन्दोऽर्थमिति चेत्तत्र । किं कारणम् ? 'अगनित्वात्' । यत्क्रियायुक्तास्तं
प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः, न चात्राऽऽङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः । किं
तर्हि ? यादृशशब्दं प्रति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अभ्युद्धरति, समुदानयति,
उत्तमादधातीति । अत्रापि नाऽमेरुदं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि ? हरति प्रति

प्र०—रख वा नियमाच्छेषनिघाताऽभ्याघातान् । आमन्द्रैरिति । 'ते प्राग्धातोः' रित्यत्र द्वौ
पञ्चौ, प्रयोगनियमः सङ्गानियमो वा । तत्र यदा प्रयोगनियमः—'धातोः प्रागेव गत्युप-
सर्गाः प्रयोक्तव्या' इति, तदा 'छन्दसि परेषि' 'व्यवहितार्थे'त्यारम्भस्यम् । तत्रैव
चेदनुक्त—'प्राग्धानुवचन प्रयोगनियमाधेमिति चेदनुकरणव्यतिकरणपरप्रतिषेधोऽनिष्ट-
शब्दनिवृत्त्यर्थे, छन्दसि परव्यवहितवचनं चे'ति । अस्मिन्पक्षे याहीत्येतदपेक्षया आङो
गनित्वान्निघातप्रसङ्गः । यदा तु सङ्गानियमो 'धातोः प्राक् प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसंज्ञा
भवेत् न तु परे नापि व्यवहिता' इति तदाऽत्राङो गनित्वाऽभावाभिवादाऽप्रसङ्गः ।

न चात्राङ इति । मन्द्रशब्दस्य रुद्रिशब्दत्वात्क्रियावाचित्वाऽभावात् । ननु
परनिमित्ताऽनुपादाने 'यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति कथं लभ्यते ? उच्यते । 'पदस्ये'-
त्यधिकारात्पदावेवैवात्सम्यपरिभाषापस्थानादवशिष्टलाभः । नामेरुदं प्रतीति ।

उ०—मित्राह—ते प्रागिति । तदाऽत्राङ्ग इति । तस्यैव छन्दसि परेषुपि व्यवहितार्थेत्यत्र
प्रत्ययपदानां तद्वत्त्वेन छन्दसि व्यवहितपरवागतिरिति भावः । अयमेव साम्ये उत्तरास्यः ।

ननु भवे रकि मन्द्रशब्दनिष्पत्तेस्तत्र यदिक्रियानुपपन्नमशब्दं प्रति क्रियायोगोभ्यस्येत्यत्र
आह—मन्द्रशब्दस्येति । उवाचिषु 'गुणार्थमेव क्रियापदाभाते, कथं एव तु प्रवृत्ति-
निमित्तामिति भावः । ननु परेति । यथा'पसर्गस्य घञि' 'उपसर्गादसमासेऽर्था'त्वाद्, तत्रैव
'यत्क्रिया युक्ता' इति व्यायो न चाऽत्र तथेति भावः । समर्थेति । तत्रैव 'येन गतेः सामर्थ्ये
लभ्यते यो गतिः स तस्मिन्परे निह्न्यत' इत्यर्थे इति भावः । विन्यसेतत्—द्व्यर्थानाथ-
विषय एव लभ्यते, न चेतेषु तत्समाधना, साक्षाद्विपुलवर्थाविधेयोदेवचयोगो तस्मी-
कारात् । भाष्यस्य स्वयमर्थः, यथा क्रियायाऽभ्यवृत्तिपरवा युक्तास्तं प्रत्येव गत्यादिसंज्ञाः ।
प्रकृते तु यथा क्रियाया योगस्तद्वद्विषयैव सङ्गानियमपक्षे गनित्वाऽभावे, येन वाऽभ्यवचानं
तस्य क्रियात्वाऽभाव इति सर्वथा गनित्वाऽभाव इति । 'किं तर्हि ? यादृश शब्दं प्रतीति

* करो० ३. ४५. १; वज्र० १०. ५२, सम० १४६, १७१८, नय० ७. ११७. १;

† ते प्राग्धातोः (१. ७. ८०) स्वभावेः ।

क्रियायोगः । नैष दोषः । उदं प्रति क्रियायोगः । कथम् ? उन्—इतिक्रियां विशिनष्टि । उदा विशिष्टाम् अभिविशिनष्टि । तत्र 'यत्क्रियायुक्ता' इति भवत्येव संघातं प्रति क्रियायोगः । इहापि तर्हि मन्द्रसाधना क्रियाऽऽह्वाऽभिव्यज्यते—'आयाहि मन्द्रे'रिति । ननु 'पूर्वं धातुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेने'ति । नैतत्सारम्—'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' । किं कारणम् ? साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति, तामुपसर्गो विशिनष्टि, अभिनिर्वृत्तस्य चार्धस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातुपसर्गयोरभिसम्बन्धस्तमम्यन्तरे कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

४०—उच्चैर्द्वयस्य क्रियावाचित्वाऽभावान् । उदमिति । उपसर्गः क्रियायाः समानाधिकरणो विशेषकः, तत्राऽन्यय्यतिरेकाभ्यां धातुः क्रियावचनः । उपसर्गास्तु विशेषस्य वाचका इति धातुपसर्गसमुदाय क्रियाविशेषवचनं प्रत्यभेर्गतत्वादवयवव्यतिरेकेण समुदायाऽभावादवयवमुदं प्रति गतित्वाभित्यर्थः ।

इहापीति । मन्द्रादिकरणमिन्द्रकर्तृकं यानमाह विशेष्यतः इति समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रत्याहो गतित्वमिति वक्तव्यम् । पूर्वं धातुरिति । यानक्रिया आह विशिष्टा मन्द्रादिभिः साधनैः सम्बध्यते इति न समुदायं प्रत्याहो गतित्वमपि 'तु' 'आही'त्येतत्पदं प्रतीत्यर्थः । अभिनिर्वृत्तस्येति । सतो ह्यधस्य विशेषणेन सम्बन्धो हर्यतः । साधनायत्तं च क्रियायाः सत्त्वमिति तस्याः प्राक्साधनेन योगः, पश्चादुपसर्गेण । कथमसती साधनेनाऽभिसम्बध्यत इति चेत्, साधनेन तस्या उत्पाद एव सम्बन्धः । उतश्च साधनादवाप्तजन्मा क्रियोपसर्गेण विशेष्यत इत्युक्तं भवति । यस्त्वसाधिति । नहि साधनादुत्पन्ना क्रियाऽन्यतो विशेषं लभते, अपि तु विशिष्टैव

४०—भाष्यम्—तद्वयवहितत्वादुगतित्वाऽभाव इति भावः । नानार्थस्य वाच्ये विग्रहार्थे मन्तरीकृत्य मेदेनाऽन्यथाऽभावादाह—समानाधिकरण इति । कथं तर्हि 'उदं प्रति अत्र क्रियायोग' इति परिहरवादिनो वचनमत आह—अन्यय्यतिरेकेणेति । मन्द्रादिकरणमिति । ससाधानक्रियाया आह विशेषणदुक्तव्यायेन मन्द्रं प्रापि क्रियायोगादतिप्रसङ्गनिवारणाय गताविति वक्तव्यमित्यर्थः । भाष्ये—आह्वाऽभिव्यज्यत इत्यनेन स्रोतकल्पकं सूचयति । भाष्येऽभ्युदरविषये आह—गतित्वा तु विहितः । आह विशिष्टेति । आहर्त्येव वक्तुसमुच्चोत्तरदेशसंयोगानुक्तत्वेनेत्यर्थः । सतो हीति । आतस्येत्यर्थः । क्रियायाः सत्त्वं—ज्ञानम् । अयं भावः—साधनकार्यतिष्ठदिविशिष्टो धातुः साधनविशिष्टार्थबोधकः, उपस्थिता च क्रिया विशेषणेन संबध्यत इति । कथमसतीति । अहातेत्यर्थः । उताद् एव—ज्ञानोत्पाद इत्यर्थः । साधनात्—साधनप्रयुक्तकार्य-

यो हि मन्यते—‘पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गणे’ति, ‘आस्यते गुरुणे’त्यकर्मकः ‘उपास्यते गुरु’रिति केन सकर्मकः स्यात् ?

गतिना तु विशिष्टस्य गतिरेव विशेषकः ।
साधने केन ते न स्याद्वाक्यमाभ्यन्तरो हि सः ॥

लिङि चांदात्तवनि ॥ ८ । १ । ७१ ॥

तिङ्प्रदणं किमर्थम् ?

तिङ्प्रदणमुदात्तवनः परिभाषार्थम् ॥ १ ॥

प्र०—क्रिया साधनेनोत्पाद्यते, ततश्च प्रयोक्तुं विशिष्टायाः क्रियायाः साधनेन सम्बन्धं प्रतिपादयितुं सोपसर्गसमुदायं प्रयुक्ते । यथैव आनस्येवं साधनं न पाकादेरिति प्रतिपादनाय यातेः प्रयोग एवमागमनस्येवं साधनं न गमनस्येति प्रतिपादयितुं सोपसर्गस्य प्रयोगः । ततश्च परमार्थतो धातूपसर्गसंघात एव क्रियावाची, पृथगुपदेसस्तु धातूपसर्गयोरङ्गादिव्यवस्थार्थः । ततश्चाऽन्तरङ्ग उपसर्गयोगो बहिरङ्ग साधनयोगः । आस्यत इति । केवल आसिरकर्मक इति तस्मात्कर्तृभावयोरलंकार उत्पद्यते । उपसर्गयोगे त्वर्थान्तरवृत्तित्वात्सकर्मकत्वात्कर्मणि लकारोत्पत्तिः । यदि तु प्राक् साधनेन सम्बन्धः स्यात्ततोऽकर्मकत्वात्कर्मणि लकारो नोपपद्यते । तस्मान् क्रियाविरोधस्य प्रतिपादनाय ‘पूर्वं धातुपसर्गणं युज्यते’ इत्याशे मन्त्रं प्रत्यगतित्वाद्गताविति न कर्तव्यम् । गतिर्नास्ति । ऊर्ध्वमाविशिष्टा हरतिक्रिया गतिना विरोध्यतऽभ्युद्धरतीत्यनेत्यर्थः । साधन इति । गतावित्यस्मिन्नसात आ मन्त्रैरित्यत्र मन्त्रसन्धे साधनाभिधायिनि परतो निघातः कथं न स्यादिति शोच्यम् ।

उत्तरमाह—याद्यमिति । साधनं बाह्यं, तत्सम्बन्धस्य बहिरङ्गत्वान् । धातूपसर्गयोस्त्वन्तरङ्ग इति मन्त्रं प्रत्यगतित्वाभिवासाऽभावः ।

लिङि चोदा० । तिङ्प्रदणमिति । या क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियया युक्ता

इ० विशिष्टादानोरवाप्तजन्यमा ज्ञानशक्तं उत्पाद्यते ज्ञाप्यते । लोका इति शेषः । अन्तरङ्ग उपसर्गयोग इति । उपसर्गार्थयोग इत्यर्थः । उपसर्गयोगे त्विति । उपसर्गयोगोत्पत्तौ विवक्ष्यर्थः । उपसर्गणेति । तदर्थेनेत्यर्थः । अत्र यद्वक्तव्यं तत्सुदृक्त्वार्थं इत्यनेकम् । निघातः कथं न स्यादिति । ते—तव—साधने परतः केन न स्यादित्यन्वयः । धातुपसर्गयोरिति । तदर्थेनेत्यर्थः ।

तिङि चो० । यत्तु यस्य वाक्या क्रिया यत्क्रियेत्याश्रयाने क्रियावाचकवाक्यावैवोत्पत्तिरिति ज्ञात

तिङ्ग्रहणं कियत् उदात्तवतः परिमाणार्थम् । तिङ्युदात्तवति यथा
स्यान्मन्द्रशब्दे मा भूत्—आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । यद्योगादिति ।
यत्किरायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चाहो मन्द्रशब्दं प्रति क्रिया-
योगः । किं तर्हि ? 'याहि'शब्दं प्रति ।

यद्योगाद्गतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वेऽप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

यद्योगादतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वेऽप्रसिद्धिः स्यात् । यत्प्रकरोति ।
तस्मात्तिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

यदि तिङ्ग्रहणं कियते आमन्ते न प्राप्नोति—प्रपञ्चिततराम्, प्रजल्पति-
तराम् । असति पुनस्तिङ्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं तस्मादतिशये तत्पुनश्चने,

प्र०—यत्किरायुक्ता इत्याश्रयणादव्याप्तिर्न भविष्यति, कियमाणे च तिङ्ग्रहणेऽव्याप्तिः,
'प्रपञ्चिततरा'मित्यामन्ते निघाताऽप्रसङ्गादिति प्रश्नः । परिमाणार्थमिति । असति
तिङ्ग्रहणे सर्वस्मिन्मुदात्तवति निघातः स्यादिति तत्परिच्छेदाय तिङ्ग्रहणमित्यर्थः । आ
मन्द्गीरात् । मन्द्रशब्दो एकप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । यद्योगादिति । गतिशब्दः पित्रादि-
शब्दवत्सम्बन्धिः शब्दत्वात्सम्बन्धिनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन एवादात्तवतो ग्रहणं
मान्यस्येत्यर्थः । प्रत्ययादात्तत्वं इति । धातुरेव क्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति
भातावेवादात्तवति गतेनिघातः स्यात्तु प्रत्यये । तिङ्ग्रहणात्तु परिमाणार्थादव्ययो
दात्तेनाप्युदात्तवति तिङ्गन्ते गतेनिघातो भवति । प्रपञ्चनितरामिभं । यदा 'गति-
कारकोपपदानां कृद्भिरेव समासो नान्येन, स च प्राक् सुबुत्पत्तेरिति दर्शनं तदामः
स्वरेशोदात्तवत्यामन्त गतेनिघात इत्यभावात्तिङ्ग्रहणे सति न प्राप्नोति, अतिङ्ग-
त्वाधामन्तस्य । यदा त्वविरोधेण 'गतीनां समासः प्राक्सुबुत्पत्तेरिति पक्षस्तदाऽऽमन्तेन
प्रसङ्गस्य समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शेषनिघातेन च भाग्यम् । अथवा 'गति-

उ०—'यत्प्रपञ्चती'त्यादौ, न तु 'यत्प्रकरोती'त्यादौ प्रत्ययोदात्तवतीति तिङ्ग्रहणमवश्यं कर्तव्य-
मव आह—या कियेति । अत्र पक्षेऽर्थं प्रति गातत्वं, च शब्दं प्रति, तत्रार्थे कार्याऽसम्भवा-
त्तदोक्तमवश्यं परतः कार्यं विधीयमानं क्रियाप्रधाने सर्वप्रोदात्तवति सिद्धवतीत्यस्यपि
तिङ्ग्रहणेऽव्याप्यभावा इत्यर्थः । 'आमन्ते निघाते'ति पाठः । 'आमन्तेन वि'त्यपपाठः ।
तत्परिच्छेदायेति । विशेषेण व्याप्यभावायेत्यर्थः । संबन्धिदादत्वादिति, क्रियायोगे गतिसंज्ञा-
विभागादित्यर्थः । धातुरेवेति । यस्य धाव्या क्रियेत्पर्यादिति भावः । एवञ्च 'यत्प्रपञ्चती'-
त्यादावेव स्यादिति तात्पर्यम् । यदा त्विति । तदा नात्राऽव्याप्तिरिति भावः । शेषनिघाते-
मेति । दृष्टान्तोदात्तवतः पक्षस्याभावात्तावत् तत्र प्राप्तिरिति भावः । वस्तुतोऽत्र समासो वैकल्पिक

तरवन्तात्स्वार्थे आम्, तत्र 'यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत' इति भवत्येतं संघातं प्रति क्रियायोगः । तस्मान्नार्थसिद्धप्रदर्शनेन । कस्मान्न भवति—
आ मन्दैरिन्द्र हरिमिर्याहि मयूरोमभिः ? 'यद्योगादिति'रिति । ननु चोक्तं—
'यद्योगादितिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वेऽप्रसिद्धिः'रिति । नैष दोषः । 'यत्क्रिया-
युक्ता' इति नैवं विज्ञायते—यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति
गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति । कथं तर्हि ? या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं
प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ।

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ८ । १ । ७२ ॥

वत्करणं किमर्थम् ? स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आम् भो देवदत्तेत्यत्र
'आम् एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' [५५] इत्येकान्तस्ता यथा स्यात् ।

पूर्वं प्रति विद्यमानत्वादुत्तरान्नन्तर्याप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्र०—कारकोपपत्तात्कृदित्यत्र कृदमहणप्रत्याख्यानानुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रशब्दस्य शेष-
निधातस्तदा तिङ्महणस्याऽन्यामिदंषो न बोधनीयः । कस्मान्नि । 'पूर्वं धातुः साध-
नेन युज्यते पश्चादुपसर्गो'ति दर्शने संघातं प्रत्यस्य गतित्वात्प्राप्तेति । यद्योगादिति ।
'पूर्वमुपमा'ण धातायोगः पश्चात्साधनेने'ति प्रतिपादनात् । यस्य क्रियेति । अन्य-
व्यतिरेकाभ्यां यस्य क्रिया धातोरेवासौ क्रिया वाच्येति वमेव इति गतित्वं स्यात् । यदा
सु या क्रिया यत्क्रियेति क्रियालक्षणोऽर्थः आश्रीयते तदाऽर्थः प्रति गतित्वं न द्रष्टव्यं प्रति ।
तत्राऽर्थे कार्याऽसम्भवात्तद्वाचिनि शब्दे परतः कार्यं विज्ञायमानं क्रियाप्रधाने सर्व-
स्मिन् प्रत्ययोदात्तत्वेन धातुदात्तत्वेन चोदात्तवति सिध्यति ।

आमन्त्रितं० । वत्करणमिति । वतिमन्तरेणाप्यतिदेशो दृश्यते यथा 'गोषो
षि'दिति प्रभः । नन्वसति वत्करणे 'पूर्वमामन्त्रितमविद्यमान'मित्युच्यमाने पूर्वस्वा-

उ०—इति 'गतिकारकोपपत्ता'दित्यत्र निरूपितं तेन समासाऽभावपक्षे इदं भाव्यमिति न
कश्चिदोषः । अस्य गतित्वादिति । भाव इत्यर्थः । 'प्रसं'ति स्वपराहः । 'पूर्वमुपसर्गो'ति ।
तदर्थमेत्यर्थः । यस्य क्रियेति । कुत्र संस्रववद्गीत्यत आह—अन्वयव्यतिरेकेति । यत्र
यत्र करोतीत्यादाववर्णाभिः स्यादिति भावः । तद्वाचिनीति । तद्वोधके इत्यर्थः । एवञ्च स्ते-
तिङ्महणं क्रियाप्रधानोपपत्तमिति भावः ।

आमन्त्रितं पूर्वम्० । ननु वत्करणमाम्भावेऽप्यन्तरसापक्षेतिदेशो दुर्लभ इत्यास्तद्वत्

पूर्वं प्रति विद्यमानत्वादुत्तरत्रानन्तर्यस्याऽप्रसिद्धिः स्यात् । इमं च गङ्गे यमुने सरस्वति* । गङ्गेशब्दोऽयं यमुनेशब्दं प्रत्यविद्यमानवद्भवति । तत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येत्यनुदात्तत्वं न स्यात् ।

सिद्धं तु पदपूर्वस्येति वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'पदपूर्वस्येति वचनात्' पदपूर्वस्य आमन्त्रितस्याऽविद्यमानवद्भावो भवतीति वक्तव्यम् ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

अविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनमामन्त्रितयुष्मदस्मत्सिद्धनिधानाः ॥ ३ ॥

'आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तो भवती'तीदृशं भवति+ 'यचसि देवदत्त' । 'देवदत्त यज्ञदत्ते'त्यत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य । 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वाग्मावौ' [२०] इतीदृशं भवति— 'ग्रामो वा स्वम्' 'जनपदो नौ स्वम्' । 'देवदत्तयज्ञदत्तौ युवयोः स्व'मि-

प्र०-मन्त्रितस्य निवृत्तिः स्यात् । नैष दोषः । अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगादनिवृत्तेऽर्थे शब्दनिवृत्त्यभावात् । अथापि 'परप्रयोगे भवतु पूर्वप्रयोगो मा भूदित्यर्थः कल्पेत तथापि राजदन्तादिषु परमामन्त्रित चेति वक्तव्यं स्यात् । स्वाश्रयमपीति । यत्स्वाश्रयं कार्यमातिदेशिकेन निरूप्यते तद्व्याप्यते । यथा 'चण्डालववस्मिन् आश्रये वर्तितव्य'मित्यतिदेशो कृतं 'आश्रया भोज्यन्ता'मित्युक्ते नाऽसौ भोज्यते । तथा च पूर्वविधिप्रहणस्य 'नैवेद्य' इति क्रियुदाहरणमुपेक्षं, सति स्थानिवत्त्वे त्र्यज्यपदेशेन द्व्यज्यपदेशस्य बाधनाद्दोषोऽ-

व०-परिहरति—तन्वसतीति । अनिवृत्तेऽर्थे इति । इदं विमयम्, अर्थाऽनिवृत्तावेव कोपादिदोषाश्च । तस्मात्त्र्यज्यपदे वक्तव्ये शुक्लवारजादतिदेश इति बोध्यम् । इति वक्तव्यं स्यादिति । न च वाक्येऽपि पूर्वप्रयोगाऽभावात् पाठः, एवमप्यामन्त्रितं परमित्येव सिद्धे दोषवैयर्थ्यापत्तेः । ननु सामर्थ्यादतिदेशकमेवैव स्वाश्रयकार्याऽप्रसिद्धिः । कुतोऽत आह— यत्स्वाश्रयमिति । तद्व्याप्यत इति । न खल्विदं बाध्यत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह— यथेति । नैवेद्ये निपूर्वाद्यान्, काव्यतो कोपे 'द्व्यज' 'द्व्यज्यामज' इति वक् ।

अथ संज्ञाविधौ किमुदाहरणम् ? पञ्च सप्त । पञ्च सप्तैत्यत्र नलोपे कृते 'ष्णान्ता पट्' [१. १. २४] इति पट्संज्ञा न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ।

संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य ॥ १ ॥

संज्ञाग्रहणं चाऽनर्थकम् । किं कारणम् ? 'तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य' । नाऽऽकृतायां पट्संज्ञायां जश्चसोर्लुक्, न चाऽऽकृते लुकि पट्संज्ञा, न चाऽऽकृतायां पट्संज्ञायां नलोपः प्राप्नोति । तदेतदानुपूर्व्या सिद्धं भवति । इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चभिः सप्तभिरिति । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' 'भक्त्युपोत्तम'मित्येष स्वरो यथा स्यात् ।

स्वरेऽवधारणाच्च ॥ २ ॥

प्र०—विप्रकृष्ट इति भेदनिबन्धनो व्यवहारो नास्ति । पञ्चेति । लौकिकात्मयोगाप्रकाराऽसंभवं शास्त्राच्च विभक्त्यभावं मन्यते । तन्निमित्तत्वादिति । यथा विभक्तिलोपः शास्त्राधीन एव नलोपः, तत्तद्व्यानुपूर्व्या सिद्धमेतदित्यर्थः । चट्कांति । अन्यथा नलोपे कृते नान्तत्वाऽभावादसंज्ञायां पट्संज्ञायां 'भक्त्युपोत्तम'मित्येष स्वरो न स्यात् । तत्र 'नूः संख्याया' इत्याद्युदात्त पदं ध्रुयते । न चाऽत्र भूतपूर्वगतिराकर्षयितुं शक्यते, पट्त्री'त्यस्य 'पट्तिभ'रित्यादौ सायकाशत्वात्, भक्त्युपोत्तम'मित्यस्यापि तिसृभिश्चतुर्भिरित्यादौ । समुदाये ह्यनुवर्त्तमाने केपु चित्तव्ययेषु कृतार्थे शास्त्रं तद्द्वारेण समुदाये प्रयुक्तमेव भवति । तथा च 'बान्यस्य संयोगादे'रित्यत्र ध्वादितिभृत्यर्थमन्यग्रहणं कृतम् । अत्र एव वार्तिककारः परिहारान्तरमाह—स्वरेऽवधारणाच्चेति । स्वरे लोपस्याऽसिद्धत्वमुक्तमेवेति स्वरायां पट्संज्ञायामसिद्धत्वं न वक्तव्यम् । केचित्तु 'पञ्च जाह्नव्य' इत्यादौ 'न पट्संज्ञादिभ्य' इति टात्प्रतिषेधाय पट्संज्ञायां नलोपस्यासिद्धत्वमुच्यते

उ०—धर्ममिति भावः । नास्तीति । तेनाऽन्तरङ्गवागस्थानसंज्ञा एव पट्पदार्थः स्यादिति न आहूतोवमिति भावः । ननु 'पञ्चैत्यत्र सजातिवन्धने ज्वरसोर्लुकि ततो कलोप इति नलोपे पट्स्य न कलमत आह—लौकिकादिति । 'नलोपे कृत' इति भाष्यस्य कोकतो पञ्चराशमे कृत् इत्यर्थः । एवं नलोप इति । लोपिकापगमत्वाऽसिद्धत्वमपि दुर्बलम्, शाब्दीयश्चेति भावः । ननु पट्पदार्थकं 'भक्त्युपोत्तम'मित्यप्यतिशयेनाऽत्र आह—समुदाये हति । तथा चेति । अन्यथा स्याद्विषयस्य एलिङ्गीयस्याऽवधारितार्थत्वादेव तत्र विषयसिद्धावगमप्रदलवैषम्यं स्पष्टमेव । श्रुतिरिति तु द्वाविषये तस्य वार्तिकप्राप्त्यावाती परत्वादिकल्पः स्याद्विषयप्रदलम् । पञ्च जाह्नव्य इत्यादाविति । यद्यपीदं वयदेतापक्षे

तेन निमित्तिनेन महता वा सूत्रनिधनेनाचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यते । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो 'भवत्यत्र नाभाव' इति यदयं ने परतोऽसिद्धत्वप्रतिषेधं शास्ति । अथ वा 'द्विगता अपि हेतवो' भवन्ति । तद्यथा—आम्नाश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता भवन्ति । तथा वाक्यान्यपि द्विगतानि दृश्यन्ते—श्वेतो धावति, अलंघुसानां यातेति, अथ वा 'वृद्धकुमारीवाक्यव'दिदं द्रष्टव्यम् । तद्यथा—वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता 'वरं वृणीष्वे'ति, सा वरमवृणीत—'पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीर'न्निति । न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः, कुतो वा गावः, कुतो धान्यम् ? तत्राऽनर्थकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावो धान्यमिति सर्वं सङ्गृहीतं भवति । एवमिहापि नेऽसिद्धत्वप्रतिषेधं ब्रुवता नाभावोऽपि सङ्गृहीतो भवति ।

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ८ । २ । ४ ॥

यएस्वरो यणादेशे स्वरितयणः स्वरितार्थम् ॥ १ ॥

यएस्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? स्वरितयणः स्वरि-

प्र०—आचार्य एवं स्मरतीत्येतावन् सूत्रनिर्देशादवसायते । ततश्च यदाचार्यो ने यत्प्राप्नोति यत्र मुभावस्य सिद्धत्वं शास्ति तस्मात्तन्नाभावेऽपि मुभावस्य सिद्धत्वं स्मरतीति प्रती-
यते । अथ चेति । तन्प्रेण योगद्वयमुच्चारितम् । अथैकस्याप्यनेकशक्तिसंभवादनकार्थ-
प्रस्थापनमविद्वदमित्यर्थः । वाक्यान्यपीति । न केवलमर्थस्याऽनेकप्रयोजनत्वमपि तु
शब्दस्याऽप्यर्थः । श्वेतो धावतीति । किंजातीयो धावति ? किंवर्यो धावतीत्येव-
मेकेनाऽनेकेन वा पृष्टः कौशलादेवं कश्चिदर्थद्वयं प्रतिपादयति । अथ चेति । अशब्दार्थ-
स्याऽपि नान्तरीयकत्वादुपादानं दृश्यते । यथाऽमिरानीयतामित्युक्ते अचोदितमपि
पात्रानयनमग्न्यानयनेऽन्तर्भवति, एवमिहाऽपि ने परतः प्राप्त कार्यं प्रपि मुभावस्य
सिद्धत्वं ब्रुवताऽर्थान्नेऽपि कर्तव्ये सिद्धत्वमाश्रितम् ।

उदात्त० । यएस्वर इति । यएनिमित्तत्वाद्यणः सम्यन्धी स्वरो यएस्वरः ।

उ०—किञ्चनुमानादधीत्यर्थः । सङ्क्षिपातपरिभाषाप्रवृत्तयेदम् । इदमपि सङ्क्षिपातपरिभाषा-
नित्यत्वे ज्ञापकमिति वा भावः । रीर्षेतदप्रवृत्तिरिति वा । अर्थमेवंमपि सङ्क्षिप्यमिति पक्षे
भाह—अथैकस्येति । न केवलमिति । दृष्टान्तार्थेनैव भाष्ये अर्थोपादानम् । नान्तरीय-
कत्वादिति । पूर्वमुमानादर्थान्तरसङ्ख्येयः, इदानीं तु अन्तरीयकत्वादिति भेदः ।

उदात्तस्वरितयोर्यणः० । यए इत्यं एतदुदात्तस्वर इत्यनुपपन्नमत्र भाह—

तार्थम् । स्वरितयणः स्वरितत्वं यथा स्यात्—खलप्यटति खलप्यश्नाति+ । तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । आहोऽयं—‘स्वरितयण’ इति, न चास्ति सिद्धः स्वरितः, तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ।

आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरिणे दोषः ॥ २ ॥

आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरितो दोषो भवति—दध्याशा मध्याशा । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । उदात्तयणः परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितो भवति । ततः ‘स्वरितयणः’ । स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ‘उदात्तयण’ इत्येव । अथ वा स्वरितग्रहणं न करिष्यते । केनेदानीं स्वरितयणः परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितो भविष्यति ? ‘उदात्तयण’ इत्येव । ननु च स्वरितयणा व्यवहितस्वान्न प्राप्नोति । ‘स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव’दिति

प्र० खलप्यटतीति । खलं पुनर्तीति किप् । उपपदसमासः । कृत्स्नरेणान्तोदात्तत्वम् । औ परत ‘ओः सुपी’ति यणादेशः । सस्मात्परस्य केः सुप्त्वादनुदात्तस्योदात्तयणो हलूनादित्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘नोबुधात्वो’रिति निषिद्धेऽनेन स्वरितत्वं, तस्य यणादेशो कर्त्तव्येऽसिद्धत्वान् स्वरितयणः परोऽटतिशब्दस्य ‘तिङ्ङितिक’ इति निघातस्थाऽकारो न भवतीति तस्य स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति यणस्वरस्य सिद्धत्वमुच्यते । के चिदाहुः—‘एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गं स्वरितत्वं, पदद्वयाभितस्तु यणबहिरङ्गः, ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति यणोऽसिद्धत्वान् पृथ्वेति निर्दिष्टविषयाऽभावाद्यण्यसिद्धत्वप्रसङ्गः स्वरितस्य नास्ती’ति । तदयुक्तम् । ‘नाजानन्तर्यं बहिर्दृष्टप्रकृतृमि’रिति बहिरङ्गपरिभाषाया निषेधान्, इको यणर्चाति द्वयोरचोरानन्तर्याभयेण यक्षिधानान् । दध्याशेति । दधिदाध्नो ‘नद्विषयस्याऽनिसन्तस्ये’त्याशुदात्त । ‘उदात्ताऽनुदात्तस्य स्वरित’ इति इकार स्वरित । आशाशब्दः ‘आशाया अदिगास्या चे’दित्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिसंस्त आकारस्य स्वरितत्वप्रसङ्गः । उदात्तयण इत्येवेति । तेनोदात्तयण इत्येषं यो

उ०—यहिनमित्त्वादिति । ‘तिङ्ङितिक इति निहतस्ये’ति पाठः । ‘निघातस्ये’ति पाठे अर्धं आद्यवा निघातवत् इत्यर्थः । नाजानन्तर्य इति । वस्तुतस्तैपादिहेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाभास्य ‘सावसानयो’रिति सूत्रे आद्ये बह्वमागतया शङ्क्येयं निर्दिश्य । अस्मिन्परिभाषाया अस्मिन्पराव्याऽप्युच्यते । अन्त्ये—उदात्तात्स्वरित इति । ‘उदात्तादनुदात्तस्ये’ति च स्वरित-

नास्ति व्यवधानम् । अथ वा नैवं विज्ञायते—स्वरितस्य यण्, स्वरितयण्, स्वरितयण् इति । कथं तर्हि ? स्वरिते यण् स्वरितयण् स्वरितयण् इति ।

स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ॥ ८ । २ । ६ ॥

स्वरितग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? 'अनुदात्ते परतः पदादौ बोदात्त' इत्येव सिद्धम् । केनेदानीं स्वरितो भविष्यति—गाङ्गेऽनूप इति ? आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं तेन वर्ज्यमानतां मा मूत् । अथ क्तिन्मात्रेऽपि स्वरितग्रहणं यः सिद्धः स्वरितस्तेन

प्र०—निर्गुणः स्वरितस्तस्य यणः परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितो भवतीत्यर्थः । ततश्चाऽस्यैव स्वरितस्याभयणात्सिद्धत्वं भवति । स्वरिते यणाति । 'उदात्तस्वरितयो'रित् सप्तमी, उदात्तस्य यो यण् स उदात्तेऽपि भवति, तद्विषयत्वान् । 'स्वरित यणा'त्येषा तु परसप्तमी, तेन लौकिके प्रयोगे यः स्वरितस्तस्मिन् परतो यो यण् ततः परस्य लक्षणवशादनुदात्तस्य स्वरितः साधुर्भवतीत्ययमर्थः । न च इध्याशामित्याकारो लौकिके स्वरित इति न कश्चिदोपः । लौकिकस्य स्वरितस्याभयणे यणि कृत्तव्ये तस्याऽसिद्धत्वाऽभावः ।

स्वरितो वाऽनु० । गाङ्गेऽनूप इति । गङ्गाया इदमिति तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तः । ततो ङिः सुप्त्वादनुदात्तः । तयोरेकादश उदात्तः । अपोऽनुगतमनूपमिति प्रादिसमासः । 'तत्पुरुष तुल्याय'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्तेऽनोरप्रधानकनीयसो' इत्युत्तरपदमन्तोदात्त, शपनिघातः । 'एङ् पदान्तादसी'त्युदात्तानुदात्तयोरेकादेशः पञ्च स्वरितः, पञ्च उदात्तः । तेन वर्ज्यमानतेति । आन्तरतम्याद्यस्त्यरितत्वं

उ०—स्तस्याऽपि सिद्धत्वात्तस्यानकपणः परस्यापि स्वरितत्वप्रसङ्ग इत्यर्थस्तदाह—दधिशाव्य इति । भाष्ये—स्वरविध विधि । स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थः ।

मनु स्वरितस्याध्यात्मनिष्पत्तेः 'स्वरिते य'मित्यनुपपन्नमत आह—तेन लौकिके इति । मनु स्वरितस्याऽसिद्धत्वात्कथमयं स्वरिते यमत्त आह—लौकिकस्येति । सार्धोपस्येवाऽसिद्धमिति भावः । अथ योगविज्ञापक एवाचार्यस्य ।

स्वरितो वा० । भाष्ये—उदात्त इत्येवेति । स च विकल्पेन । वाग्रहणस्य सत्वादिति भावः । तेन पक्षे स उदात्तः, पक्षे आन्तर्यतः स्वरित इति तात्कालाऽभिधिरिति तात्पर्यम् । पञ्चानुदात्तयोरेकादेशं व्युत्पादयति—गङ्गाया इदमिति । स्वरितस्यासिद्धत्वादिति ।

वर्ज्यमानता कस्मात् भवति—कन्याऽनूप इति ? बहिरङ्गलक्षणत्वात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येवं न भविष्यति । यथैव तर्हि क्रियमाणे स्वरितग्रहणे यः सिद्धः स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता न भवत्येवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति । तस्मान्नार्थः स्वरितग्रहणेन । 'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरलक्षण' इत्येव सिद्धम् ।

एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः ॥ १ ॥

एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ?

अथवायावेकादेशशतृस्वरैकाननुदात्तानुदात्तार्थम् ॥ २ ॥

अय्—वृक्ष इदम् प्लक्ष इदम् । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त [८, २, ५] इत्येतद्भवति । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्, आन्तर्येन उदात्तस्य उदात्तोऽयादेशः † यथा स्यात् । अवादेशो नास्ति ।

प्र०—सिद्धयति तस्मिद्धमिति शेषनिघातेन 'पे' शब्दोऽनुदात्तः प्राप्नोत्युदात्तश्चेत्यते । अस्य तु स्वरितस्याऽसिद्धत्वाद्यथोक्तदोषाऽभावः ।

कन्याऽनूप इति । कन्याशब्दः 'कन्यागजन्यमनुभ्याशामन्त' इत्यन्तस्वरितः । ततः स्वरितानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितः । तस्य सिद्धत्वाद्बर्ज्यमानस्वरे सत्युदात्तस्वरितयोर्योगिपक्षं न प्राप्नोति । ततश्चाऽत्र यः परिहार स एव 'गात्रेऽनूप' इत्यत्र भविष्यतीति भावः । असिद्धमिति । पदद्वयाप्रत्ययत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्स्वरोऽपि तदीयो बहिरङ्गः । एकादेशस्वर इति । एकादेशस्य च चत्वारि दर्शनानि—'उदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यत्वस्वरितोऽभिनिर्गुत्तः । तस्य च स्थान एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तगुण आदेश क्रियत' इत्येकं दर्शनम् । 'स्वरितगुणस्योदात्तगुणमात्रं क्रियत' इति द्वितीयम् । एकादेश उदात्तेनोदात्त इति परिभाषा यत्रैकादेशो विधीयते तत्रोप तिष्ठति । तत्रायमर्थो भवति—'आद्यगुणो भवत्युदात्तानुदात्तयोस्त्वादगुण उदात्त इत्येकादेशो विधीयमान एकोदात्तो भवतीति तृतीयम् । अनुर्यदर्शनेन उदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्ते भवति, स्वरितगुण' प्राप्तस्तत्र येन नाप्राप्त इति स्वरितत्वापवाद उदात्त-

उ०—'अनुदात्त'मित्यस्याः कार्यकारणवेति स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिककार्यार्थादसिद्धेऽप्रवृत्तेरिति भावः । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । पाठमाध्वेऽपि भ्रुष्टमेतत् । आन्तर्यतः स्वरित इति । 'स्वरितोऽनुदात्ते' इत्यस्य तु न प्रवृत्तिः, तत्रात्तेन सईकादेशोऽभावादिति भावः । स्वरोऽपीति । आन्तर्यत आगत इत्यर्थः । एकादेशस्याऽसिद्धत्वात्तदास्मिन्स्वरस्य शानाऽभावात्तदेकवाक्यताऽस्य चेति भावः । 'अनुदात्तं पद'मिति त्वेकपदविषये स्वरे स्वरितार्थमिति तात्पर्यम् । गुणमात्रं क्रियते इति । प्राप्तऽप्राप्तविभेदक्यावेनेति भावः । तत्रास्मै सम्-

आय्—कुमार्या इदम्* । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्ते-
नोदात्त इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्, आन्तर्यत उदात्तस्य उदात्त
आयादेशो† यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनं, एकादेशे+ कृते उदात्तयणो
हृत्पूर्वात् [६. १. १४७] इत्युदात्तत्वं भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम्—
उदात्तत्वं कियतामेकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादुदात्तत्वम् । नित्य
एकादेशः । कृतेऽप्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । एकादेशोऽप्यनित्यः ।
अन्यथा—स्वरस्य कृत उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याऽकृते, 'स्वरभिन्नस्य च
प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' । अन्तरङ्गसर्वैकादेशः । काऽन्तरङ्गता ? वर्णा-
वाश्रित्यैकादेशः पदस्योदात्तत्वम् । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—आट् कियता-
मुदात्तत्वमिति× किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादाहागमः । नित्यमुदात्तत्वम्,
कृतेऽप्याटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । आडपि नित्यः, कृतेऽमुदात्तत्वे
प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्य आट् । अन्यथास्वरस्य कृत उदात्तत्वे
प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याऽकृते, 'स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ।
उदात्तत्वमप्यनित्यम्—अन्यस्य कृते आटि प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते प्राप्नोति,

प्र०—विधिः सम्पद्यते । तत्र परिभाषापक्षे सिद्धमुदात्तत्वमयादिषु । इत्येषु पक्षेष्वसिद्धत्वे
प्राप्ते सिद्धत्वमुच्यते । उदात्तोऽयादेश इति । अन्यथा स्वरितः स्यात् । कुमार्या
इदमिति । कुमारीशब्द उदात्तनिवृत्तिस्वरणाऽन्तोदात्तः । 'कुमारी ए' इति स्थिते
आहागमे कृते यणादेशो चोदात्तयणो हृत्पूर्वादित्याट उदात्तत्वे आडेकारयोः ह्रा-
सानुदात्तयोर्द्विवैकादेश उदात्तस्त्वयाऽयादेशः । एकादेश इति । आडेकारयोः-
नुदात्तयोः प्रागेकादेश पञ्चाद्विभक्त्युदात्तत्वमित्यर्थः । पदस्योदात्तत्वमिति ।
विभक्त्युदात्तत्वविधानात् । आट् कियतामिति । एकादेशस्यानित्यं सह विभ-

ह०—उदात्तत्वे । तत्र परिभाषेति । कृतोऽत्रापि पक्षेऽसिद्धत्वं भवत्येव, पाठकृतपरत्वाऽ-
नपक्षापात् । किं च परिभाषा मन्तुमप्यशक्या, अनियमप्रसक्त्यभावात्, नियमेन स्वरित-
स्यैव प्राप्तेः । भाष्यस्वरतोऽप्येवमेवेति विमर्शमेतत् । अन्यथा स्वरित इति । आद्ययोः
स्वरितप्राप्तिः स्पष्टैव । अतुंऽपि उदात्ताऽसिद्धत्वे स्यान्निष्पत्तेः स्वरितपुनरास्तस्योदा-
त्तस्वरितः स्यादिति भावः । भाष्ये—अवादेशो नास्तीति । 'स्मृतत्वे'त्यादीनां तु नाऽभिधान-
मिति भावः । प्रागेकादेश इति । जन्मरज्ज्वादिति भावः । ननु 'उदात्तयण' इत्यनेन

ननु चेदमस्ति यान्ती वान्तीति । एतदपि निघाते+ कृते नाऽन्तरेणोदात्ता-
नुदात्तयोरेकादेशं शत्रन्तं सनुक्कमन्तोदात्तं भवति । इदमिह संप्रधार्य-निघातः
क्रियतामेकादेश इति* किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाग्निघातः । नित्य एकादेशः—
कृतेऽपि निघाते प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । एकादेशोऽप्यनित्यः । अन्यथा-
स्वरस्य कृते निघाते प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याऽकृते निघाते, 'स्वरभिन्नस्य च
प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' । अन्तरङ्गस्नर्होकादेशः । काऽन्तरङ्गता ? वर्णा-
वाश्रित्यैकादेशः, पदस्य निघातः । निघातोऽप्यन्तरङ्गः । कथम् ? उक्तमेतत्—
'पदग्रहणं परिमाणार्थमिति' । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वाग्निघातो, निघाते कृत
एतदपि नाऽन्तरेणोदात्तानुदात्तयोरेकादेशमन्तोदात्तं भवति । शतृस्वर ।

एकानुदात्त—तुदन्ति लिखन्ति । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः* । तस्य
'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं, तेन+ वर्ज्यमानता
यथा स्यात् । [एकानुदात्त] ।

सर्वानुदात्त—ब्राह्मणास्तुदन्ति, ब्राह्मणा लिखन्ति । उदात्तानुदात्तयोरेका

ब०—एकानुदात्तत्वस्य निमित्ताऽभावादुदात्तयोरेकादेश उदात्त इति भावः । शेष-
निघातः पदस्येति मन्यते । एतद्वर्षाति । प्रत्ययस्यरे सति निघाते धातोरनुदात्तत्वान् ।
एवमनुम इति ज्ञापकं स्थितमेव । एकाननुदात्तेति । एकाननुदात्तग्रहणेनाऽनुदात्त
पदमेकवर्जेमित्येव स्वरोऽभिधीयते । तत्र कृत्—'सिद्धत्वेकाननुदात्तत्वादिति ।
तुदन्तीति । विकरण उदात्तो लसार्वधातुकमनुदात्तं, तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्वरस्य
धातुस्वरसिद्धत्वाच्चेपनिघाताऽप्रसङ्गाद्धातोरप्यन्तोदात्तत्वं स्यात् । ननु चोदात्तत्वाऽ-
सिद्धत्वेऽपि स्वरितेन वर्ज्यमानस्वरो भविष्यति ? सत्यं सिध्यति—यदा स्वरितस्यो-
दात्तता भवतीति पक्षः । यदा तु 'स्वरितापवाद उदात्त' इति पक्षस्तदैकादेशस्योदात्तत्वं
निर्धायते, तस्य चाऽसिद्धत्वे स्वरान्तराऽभावाद्वर्ज्यमानस्वरो न स्यादिति सिद्धत्वमुच्यते ।
ब्राह्मणास्तुदन्तीति । अप्रापि 'स्वरितस्य स्थाने उदात्तः क्रियते' इति द्वाभे उदात्त-

उ०—त्ये'ति शेषः । 'मुमी'त्यस्य नुम्पद्वटितसूत्रविहिते स्वर इत्यर्थः । 'निमित्ताऽभावा इति
पक्षः । निघाते इति । पदग्रहणं परिमाणार्थमिति भावः । भाव्ये—निघातोऽप्यन्तरङ्ग
इति । परिमाणत्वेनोदात्तादिविधिमिरेकवाक्यतयेवाऽप्यविधानादिति भावः । धातुस्वर इति ।
धातोस्तन्मूकके निघाते कर्तव्ये इत्यर्थः । सिद्धत्वमुच्यते इति । विकरणोदात्तत्वग्रहणिकपक्षे

सिञ्जलोप एकादेशे ॥ ५ ॥

सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः । अलावीत्, अपावीत् । सिञ्जलोप-
स्याऽसिद्धत्वात्सर्वणदीर्घत्वं न प्राप्नोति* । यदि पुनरिडादेः सिचो लोप
उच्येत ? नैवं शक्यमिह हि मा हि लावीत्, मा हि पावीत्, यद्यत्र इत्यन
स्यादनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत । ईटि पुनः सस्युक्तमेतत् 'अर्धवत्तु
चित्करणसामर्थ्याद्विदुः उदात्तत्वमिति+ । तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्तः [८.
२. ५] इत्युदात्तत्वं सिद्धं भवति ।

संयोगादिलोपः संयोगान्तलोपे ॥ ६ ॥

संयोगादिलोपः संयोगान्तस्य लोपे सिद्धो वक्तव्यः । काष्ठतट्, कूटतट् ।
संयोगादिलोपस्याऽसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोति* । नैव दोषः । उक्त-
मेतत्—'अपवादो वचनप्रामाण्यादिति' ।

निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेऽविधिषु ॥ ७ ॥

प्र०—रुत्वानि । यदा तु च्छन्दसीवनिपादिति वनिप्रत्ययः क्रियते 'वन उपसङ्ख्यान'मिति
तस्य च रुत्वं तदा नार्थः सिद्धत्ववचनेन । यदि पुनरिति । 'इट ईटी'त्यत्र 'रात्स-
स्ये'त्यतः सस्येति वर्तते, 'इट' इति षष्ठी न तु पञ्चमी । तनेद्वादेः सस्य लोपो विधीय-
मान इटो भवति । यद्यत्रेति । यदि लोपेन निवर्त्तनेत्यर्थः । ननु च उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणोदात्तत्वमीदो भविष्यति । नैतदस्ति । उदात्तनिवृत्तिस्वरे कर्त्तव्ये लोपस्याऽ-
सिद्धत्वात् । संयोगादिलोप इति । ननु चोक्त'अपवादो वचनप्रामाण्यादिति । एवं
भन्यते—प्रवर्त्ततां संयोगादिलोपस्तस्मिन्तु कृतं तस्याऽसिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः प्राप्नोति ।
उक्तमेतदिति । असिद्धश्चैवाऽपवादः संयोगादिलोपः । इदमप्युच्यते । यदा 'तकार-

त०—'गोपले'इत्यस्य कर्त्तव्ये कृते बोध्यर्थः । तेन 'हरिदोऽग्रे'त्यग्रेः पदान्तादिति पूर्वकवेऽपि
असिद्धत्वं, तत्प्रयोगस्यैव इति केचित् । तदा नार्थ इति । 'इत्स्वबुद्ध्या मटु'विध्यस्य सस्ये-
नागोशादग्रे मटुबुद्ध्याः स्वरभेदादिदं विमयम् । भाष्ये—प्लुतिश्चेति । अन्यथा तस्याऽसिद्धत्वा-
द्विषयिभाषकेऽप्युदात्तप्लुते इत्यस्याऽसिद्धत्वात् तद्वचनार्थे स्यादिति भावः । क्रियते न्यास
एवेति । सासामप्यादेव तत्र सिद्धत्वं सिद्धमिति भावः । नन्विदं इति पञ्चमीनिर्देशात्स्य-
मिडादेर्कोपोक्त भावः—इट ईटीति । रात्सस्येति । 'इटः सस्ये'ति षष्ठाश्रुते सामानाधि-
काण्यासंभवात्तेनेकादिकेऽप्युच्यते इति भावः । इटो भवतीति । इटोऽपि भवतीत्यर्थः । ताद-
कार्यावयवसामर्थ्यादिति भावः । असिद्धश्चैवेति । असिद्ध एव च संयोगादिलोपोऽपवादो
इत्यन्वयः । एवञ्च तद्विधिषु गोपसर्गबुत्तिरिति भावः ।

निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेद्बिचिषु सिद्धो वक्तव्यः । वृक्काः, वृक्काजान् । निष्ठादेशस्याऽसिद्धत्वाज्झलीति पत्वं प्राप्नोति* । स्वरः—क्षीयः+ । निष्ठादेशस्यासिद्धत्वा [दिट्स'हितस्य निष्ठातस्य निपातनलोपरूपत्वा]त् 'निष्ठा च द्वयजनान् [६. १. २०५] इत्येष स्वरः न प्राप्नोति । प्रत्ययः—क्षीयेण तरति क्षीयिकः । निष्ठादेशस्याऽसिद्धत्वाद् द्वयचष्टाजिति ठञ् प्राप्नोति* । इह-विधिः—क्षीयः । निष्ठादेशस्याऽसिद्धत्वाद्दलादिलक्षणे इट् प्राप्नोति† । ननु च यः प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोऽसाविद्बिधौ । इदं तर्हि प्रयोजनम्—ओलस्जी—लमः†† । निष्ठादेशः सिद्धो वक्तव्यो 'नेह्वशि कृति [७. २. ८.] इतीट्-प्रतिषेधो यथा स्यात् । ईदित्करणं न कर्तव्यं भवति‡ । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कियत एतन्त्यास एव ।

वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे ॥ ८ ॥

वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे सिद्धं वक्तव्यम् । उखास्तत्, पर्णध्वत् ।

प्र०—मात्रस्य लोपो निपात्यत' इति पक्षस्तदेद् प्राप्नोति । मनु चेति । इहभावाप्रकृताः प्रत्ययविधेः प्रत्ययविधौ सिद्धत्वेनेहभाव आश्रित एवेति पृथगिहमहणं न कर्तव्यम् । सिद्ध इति । सुतरां सिद्ध इत्यर्थः । अथवा नाऽसिद्धो वचनेन सिद्धः, किन्वाहि अन्तरेण वचनं सिद्ध इत्यर्थः । कियते न्यास एवेति । येषां दत्वं नास्ति तद्यथा, चर्गे वस्ते 'चर्मवः', पिण्डे प्रसते 'पिण्डप्र' इति । अदस्त इति । स्वरोऽच्, तद्विरोधणं 'बहिष्पद-लक्षणे' इति । बाह्यपदावयव इत्यर्थः । अथ वा बहिष्पदलक्षणे कार्ये कर्तव्यं स्वरं परत इत्यर्थः । यो ह्यन्य इति । बाह्यपदावयवो न भवतीत्यर्थः । असिद्ध एवासौ भवतीति ।

उ०—क्षीनो निष्ठादेशस्येति । भाष्ये इट्माहितस्य निष्ठातस्य लोपरूप आदेशो निपात्यत इति पक्षे इहम् । नमिदम्माहितान्धातलापो निपात्यत इति पक्षस्त स्वरप्रत्ययकथसिद्धावयवो-ज्झाभ्यां काभेन कथमिहापदानमत आह—यदेति । उल्लेखवारणार्थमिति भावः । आश्रित एवेति । विशिष्टलोपनिपातनपक्ष एवाश्रितव्य इत्यर्थः । भाष्ये—सिद्धसिद्धोऽसाविति—द्वयोः सिद्धावयवोः पाठो व्यर्थ इत्यत आह—सुतरामिति । एव सिद्धपद-मतिशयवक्तव्यमिति भावः । अथ वेति । सिद्ध एव सिद्धः, नासिद्धः सन् सिद्ध इति भाष्ये शोभना । भाष्ये—ईदित्करणं न वक्तव्यमिति । 'क्षीयितो निष्ठाप'मिति सूत्रे इत्यर्थः । कियते न्यास एवेति । 'वृत्त'मित्यादिसिद्धये ईदित्महणमावयवकमिति भावः । 'बहिष्पद-लक्षणे स्वरं कर्तव्य' इत्यर्थेभ्रमो न कार्य इत्याह—स्वरोऽपीति । लक्षणाशब्दो न निमित्त-परः, किन्वावयववचन इति भावः । अथवेति । स्वरपरत्वनिमित्तके बहिष्पदलक्षणे कार्ये कर्तव्ये हास्यवयः । अथ लक्षणाशब्दो निमित्तार्थक एव । नन्वयो नासिद्धावयवमुच्यते, किं तर्हि, क्वपि परतो यत्कार्यं तत्प्रतीत्योक्तयोस्त्विसिद्ध एवासविश्वशुक्रमत आह—असौ स्वर

* ८. २. ४५, १२. + ८. २. ५५. १ अयं पाठो न सार्वत्रिकः । X ४. ४. ५.

+ ८. २. ४५. † ८. २. ४५. ‡ ७. १. १४.

दत्वस्याऽसिद्धत्वादत्वसन्तस्येति दीर्घत्वं प्राप्नोति+ । अघातोरिति* न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनं कियते न्यास एव ।

अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे ॥ ६ ॥

अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसते । ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वादेव इत्ययावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति* । किमुच्यते 'बहिष्पदलक्षण' इति ? यो ह्यन्योऽसिद्ध एवाऽसौ भवति । अमुया अमुयोरिति ।

प्रगृह्यसंज्ञायां च ॥ १० ॥

प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसते । ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वादसौ मात् [१. १. १२] इति प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । किमर्थमिदमुभयमुच्यते न 'प्रगृह्यसंज्ञाया'मित्येव स्वरेऽपि बहिष्पदलक्षणे चोदितं स्यात् । पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं 'स्वरे बहिष्पदलक्षणे' इति तत्पठितम् । तत् उत्तरकालमिदं दृष्टं 'प्रगृह्यसंज्ञायां चे'ति तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ।

प्लुतिस्तुग्विधौ छे ॥ ११ ॥

प्लुतिस्तुग्विधौ छे सिद्धा वक्तव्या । अघात् इच्छन्म् । पठात् उच्छन्म् । प्लुतेरसिद्धत्वाच्चे च [६. १. ७३] इति तुभ्यं प्राप्नोति । किमुच्यते छे इति ? यो ह्यन्योऽसिद्ध एवाऽसौ भवति—अभिचीरेत् । सोमसूत्रम् ।

३०—असौ स्वरोऽसिद्धत्वे विषये भवति, तत्राऽसिद्धत्वं भवतोत्तरार्थः । अमुयेति । 'अदस आ' इति स्थितं स्यदाद्यत्वं टाप, एकादेशः, वत्वस्याऽसिद्धत्वादाङि चाप इत्येवमया-वेशस्ततो मुत्वम् । न चेति । व्याख्यानसूत्रेषु लाघवाऽनादरात् । अना ३ इच्छन्मिति । 'एचोऽप्रगृह्यस्ये'त्याकारः प्लुतः । इदुतौ तु मात्रिकौ । तत्र इदुतोर-सिद्धत्वादेकाराभयो विकल्पेन तुक् प्राप्नोति । हुस्वाभयस्तु नित्य इष्यते । प्लुतिशब्देन एतत्सहचरिताविदुतौ लक्ष्येत । अभिचीरेदिति । प्लुतस्याऽसिद्धत्वाद् हुस्वस्येति शुभभवति । द्विविध वाऽत्राऽसिद्धत्वं बहिरङ्गत्वात्, पूर्वत्रासिद्धमिति च ।

३०—इति । असिद्ध इति भावप्रधानं सप्तम्यर्थं विषयवाचकमिति भावः । तत्राऽसिद्धत्व-मिति । यो ह्यन्यः स्वरस्तस्मिन् स्वरे परतः कार्ये हुस्वादीनामसिद्धत्वमित्यर्थः । मन्त्रार्थभवे त्याग एव मुक्त्यर्थ आह—व्याख्यानसूत्रेणिति । शान्तिकेनित्यर्थः । नञ्विदुतोः सिद्धत्वे सप्तमे प्लुतेऽसिद्धत्वजनमसप्तमसत आह—प्लुतिशब्देनेति । इदुताविति । तावपीत्यर्थः ।

+ ८. २. ७२; ६. ४. १४. * ६. ४. १४. X ८. ५. ८०; ८१; ९. १. ७८; १०५;

† ७. ५. १०५; ४. १. ४; ९. १. १०१; ७. ३. १०५; १०४; ९. १. ७८; ८. २. ८०.

‡ ८. ५. ८२; १०५. † ६. १. ७२.

श्चुत्वं धुट्त्वे ॥ १२ ॥

श्चुत्वं धुट्त्वे सिद्धं वक्तव्यम् । अट् इच्योतति, पट् इच्योतति* । श्चुत्व-
स्याऽसिद्धत्वाद्दः सि धुट् [८. ३. २६] इति धुट् प्रसज्येत ।

अभ्यासजश्चत्वंमेवतुकोः ॥ १३ ॥

अभ्यासजश्चत्वंमेवतुकोः सिद्धं वक्तव्यम् । अभ्यासः, अभ्यासः ।
अभ्यामादेशस्याऽसिद्धत्वादेवं प्राप्नोति+ । उचिच्छिषति । अभ्यामादेशस्याऽ-
सिद्धत्वाच्चे च [६. १. ७३] इति तुक् प्राप्नोति ।

द्विर्वचने परसवर्णत्वम् ॥ १४ ॥

द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् । सव्यन्ता, सव्यन्तरः, वल्लोकं
वल्लोकमिति परसवर्णस्याऽसिद्धत्वाच्चर इति द्विर्वचनं न* प्राप्नोति ।

प्र०- अट् इच्योतति । 'श्च्योतिरुत्तरणे' इति धातु सकारादि प्रतिज्ञायते, मधु-
श्च्युतमाचष्टे इति णिचि, टिलोपे, क्विपि, 'मधु'मिति रूपं यथा स्यात् । शकारादौ
मधुर्हसि स्यात् । उचिच्छिष्यतंति । 'उच्छि विवासे' तुक्, सन्, इट्, 'अजादेद्वितीय-
स्ये'ति 'स्त्रि'शब्दस्य द्विर्वचनं, 'शर्द्वाः खय' इति शेषः, कस्य 'अभ्यासे' अर्चो'ति
चकारस्तस्याऽसिद्धत्वाच्चेवेति पूर्वस्य तुक् प्राप्नोति । सव्यन्तेति । अनुस्वारस्याऽ-
योगवाहनामविशेषेण प्रत्याहार उपदेशकस्य चोदनात्ताद्विर्वचने च सिध्यति

उ०-अत एवामे प्रत्युदाहरणपरं भाष्यं सङ्गच्छते । बहिरङ्गत्वादिति । दुरावृत्तावित्यायेकत्वात्
प्लुतो बहिरङ्गः । एवञ्च द्वेवेति विपर्ययिरेव शिष्यकलः । आनन्तर्यापूर्वप्राप्तिरुक्तस्यैवाऽनेन
निषेधादिति भावः । अर्धकृतबहिरङ्गत्वान्नाश्रयेण चिम्बमिश्रम् । अत्र चैव भाष्यमातिशयमपि
मात्रम् । नन्दये शकारादिरं धातुरत आह—सकारादिरिति । तदुक्त इदं—

'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ ऋलि धातूयु ।

सकारजं शकारधोर्ध्वोर्गस्तवगजः ॥'

इति । सकारादिप्रतिज्ञायाः फलं दर्शयति—मध्विति । यथा 'होपो ध्यो'रिति कोपः ।
यत्तु वृत्ती 'यस्य सयोगागतलोपे' इत्युक्तं, तच्च, यणः प्रतिषेधात् । मधु निहोपक स्याद्विषय-
त्वर्ये संयोगादिकोपः, 'पूर्वप्राप्तिदीप' इति तु 'तस्य शेष' इत्यादिना निषिद्धमिति वाच्यं,
'हो' लुप्तमिति निषेधात् । तस्याप्राथम्ये मानं च सकारप्रतिज्ञैव । केचित्तु सकारप्रतिज्ञायाः
'सन् इच्योतती'त्यत्र सिद्धमन्वावृत्तिः, किञ्च सयोगागतलोपे सस्य दादे 'हो' रिति वृत्ते 'मधु'-
रिति कपमिति तदाश्रयमे मानाऽभावात् 'मधु'मितीति कैपटश्रम इत्याहुः । तुक् सङ्गोति ।
पूर्वं 'इक्ष्वे सङ्गणस्ये'ति न्यायेन पुनस्तुगप्रकृतेऽश्रममिदं वचनमिति भावः । पदविषयत्वा-
त्संहितायास्तत्कार्यं तुक् पञ्चादेवेत्यस्ये अभ्यासाद्यं वर्णयति । शर्द्वा इति । तत्रत्येव 'अर्ध'र्धो'
इति वातिकेमेति बोध्यम् । क्विपि 'अर्ध'र्धोः कस्य' इत्येव पाठः । द्विर्वचने-वेति । अनुस्वार-
स्यैव द्विर्वचने ह्योपपुस्वारयोः क्रमेण परसवर्णमिति भावः । अनुस्वारस्य धातुं पाठेन चर्त्तुऽपि

यदि तावत्स्थाने द्विर्वचनं संप्रमुञ्चत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य लत्वाद्यभावः ।
अथ द्विःप्रयोगोऽसिद्धत्वालत्वादीनि निवर्तेरन् ।

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ८ । २ । ७ ॥

नलोपेऽन्तग्रहणं किमर्थम् ?

नलोपेऽन्तग्रहणं पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् ॥ १ ॥

नलोपेऽन्तग्रहणं कियते । किं कारणम् ? 'पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्' ।
पदाधिकारो विशेषणम् । कथम् ? पदस्येति नैषा स्थानपट्टी* । का तर्हि ?
विशेषणपट्टी ।

अहो नलोपप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अहो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः । अहोम्याम् अहोभिरिति । स तर्हि
प्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । रुत्र ग्राधको भविष्यति+ । असिद्धो रूत-
स्याऽसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति । अनवकाशो रूतलोपं बाधियते । साऽवकाशो

प्र०—लत्वादीनि निवर्तेरिति । द्विर्वचनान्नाहन् प्रवर्तेरन् । इति तु द्विर्वचनेऽसिद्धोऽपि
तद्विकल्पः स्यात् । ततश्च गलो गरो, गरो गल इत्याद्यपि प्रसज्येत ।

नलोपः प्राति० । अन्तग्रहणमिति । 'न लोप' प्रातिपदिकस्येति चेत्तु, पदस्येति
वर्तते, तत्र नकारेण पदे विशेष्यमाद्ये तदन्तविधिना नकारान्तस्य पदस्य प्रातिपदिकस्य
लोपो विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भविष्यतीति प्रभः ।

नलोप इति । अस्त्यन्तग्रहणे प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽवयवो नकारस्तस्य यत्र
तत्र स्थितस्य लोपः स्यात् । ततश्च नराभ्यामित्यत्र स्यात् । अह इति । 'अहन्'
'रोऽसुपी'ति ह्रस्वरत्वयोः संयुद्धौ सावकाशत्वात् 'पूर्वप्रासिद्ध'मित्यसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नो
निविध्यते । अनन्त्य इति । अकृतनलोपाऽपेक्षयाऽनन्त्यः । कृते तु नलोपे एकदेश-
विकृतस्याऽनन्त्यत्वात्स एव अह शब्द इति प्रत्यभिज्ञानादलोऽन्त्यस्येति वचनादकारस्य

प्र०—तत्प्रवृत्तिस्वीकारादिति भावः । भाष्यकृत् 'अवसाधको'रिति सूत्रे त्रैपदिकेऽन्तर्गते तद-
ग्रहणमिदं वक्ष्यति कार्यकालेऽपि । ननु जातस्य निवृत्त्ययोगात्प्रवर्तेरिति चेत्तदन्तमत्र आह—
न प्रवर्तेरिति । शास्त्राणामसिद्धत्वादिति भावः ।

नलोपः० । 'ने'त्यभिधिकं दृष्टव्यं, 'प्रातिपदिके'त्यपि तथा । भाष्ये—नैषा स्थान-
पट्टीति । स्थानपट्टयेत्यर्थः । ननु ह्रस्वरत्वात् नलोपप्राप्तिरत्र आह—अह-
निति । तत्राहोऽन्त्यस्य विधीयमानं कर्तुं कथमनन्त्ये सावकाशं कारितं आह—अकृतेति ।
न काऽकारस्य हीरे वाकिञ्चेवाऽभावेनोभयविधानं व्यर्थं, संपुटिविषये कोपाऽभावेन तयो-
च्चारितार्थमिति भावः । ननु नलोपे कृतेऽप्यारित्यभावात् कथं प्रापकत्वमत्र आह—

रुः । कोऽवकाशः ? अनन्त्योऽकारः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नानन्त्यस्य रुर्भवती'ति यदयमहन्मद्वयं करोति ।

अहन्मद्वयादिति चेत्संबुद्धार्थं वचनम् ॥ ३ ॥

अहन्मद्वयादिति चेत्संबुद्धार्थमेतस्यात् । हेऽहरिति* । यत्तर्हि कत्वं अस्ति । एतदपि संबुद्धार्थमेव स्यात् । हे दीर्घाहोऽव+ । यत्तर्हि रूपरात्रि-
स्थन्तरेषूपसङ्गमनं करोति* तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नानन्त्यस्य रुर्भवती'ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? न अस्ति विशेषो रूपरात्रिस्थन्तरेष्वनन्त्यस्य रौ वा रे वा ।

प्र०-इत्यप्रसङ्गः । यद्ययमहन्मद्वयमिति । नकाराऽपरिधायगेन निर्देशस्यैतत्प्रयोजनं—
नकारान्तस्य स्थानित्वं यथा स्यात् । अन्यथा 'ह' इति श्रूयान् । सम्बुद्धार्थमिति ।
संबुद्धौ नलोपस्य प्रतिषेधात्तदन्तानुकरणनिर्देशः स्यादिति नलोपाऽभावो न ज्ञाप्येत ।
यत्तर्हि कत्वंमिति । हेऽहरित्यत्र 'रोऽमुपी'ति रादेशः क्रियते । 'अह'मित्यनेन तु कत्वं
विधीयते । तत्राऽकृतनलोपनिर्देशो नलोपाऽभावस्य ज्ञापक एवेति भावः । हे दीर्घा-
होऽवेति । दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ह्रस्व्यादिलोपः प्रत्ययलक्षणेन
सुप्परत्वादुत्तम् । यत्तर्हीति—वार्तिककारवचनं ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति । नह्यस्तीति ।
अतः परस्य रौत्वमुच्यते, अकारस्य तु रौ रेफे वा विशेषाभावाद्वादेशमेव विद्वद्यादिति
इत्यविधानान्नलोपाऽभावोऽनुमीयत इति नकारस्यैव इत्वरत्वाभ्यां तत्र भाव्यमिति ।
सिद्धमिदम् ।

उ०-नकारेति । लुप्तविभक्तिकत्वं नकारपरिधायगेन निर्देशादित्यर्थः । संबुद्धौ नलोप-
स्येति । एवञ्च नकारसहितनिर्देशस्याऽनुसन्धारसम्बुद्धार्थादहोन्वामित्यादी नलोपः स्यादेव,
कत्वं च न स्यादेवेत्यर्थः । ह्रस्व्यादिलोप इति । निदाघरूपस्य पुंस्तिङ्स्यादभ्यपदार्थत्वाच्च
लुप् । रादेशमेवेति । 'रोऽमुपी'ति सूत्रोक्त्यर्थः । एतज्ज्ञापकमात्रादस्याऽसंबुद्धावेव प्रवृत्ति-
मिति 'भोऽहोऽरूपमस्ती'त्यादी वारितार्थमिति न शङ्क्यं, तदनभिधानात् । नस्तु तत्स्वमक-
काको र्नेकोपं वाचिष्यते इत्येव सिद्धमनुक्तिः । न च संबुद्धाववकाशः, तथापि नलोपमात्रेः ।
निषेधेनापि वाचित इत्यप्यतः । अत एव साधनेभ्यो इति दीयतां न रात्रौ लीयतां,
कीर्णिकाप तु तद्विस्थादावपि सर्वदा कीर्णिकाप तद्विधानमेव भवति । अतएव पूर्व-
पक्षिणाऽत्रैव स्थाने संबुद्धौ वारितार्थं नाशङ्कितम् । असंभवे एव वाच्यवाचकभाव इति
वार्तिकमतानुसारी अङ्गते—अनन्त्योऽवकाश इति । तदनुसार्यैकदेवी समाधत्ते—
आचार्योऽवादीत्यकम् ।

न हिंसंबुद्धयोः ॥ ८ । २ । ८ ॥

न हिंसंबुद्धयोरनुत्तरपदे ॥ १ ॥

न हिंसंबुद्धयोरनुत्तरपद इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—चर्मणि तिला
अस्य चर्मतिल इति । राजन् वृन्दारक राजवृन्दारकेति ।

वा नपुंसकानाम् ॥ २ ॥

वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् । हे चर्म, हे चर्मन् । हे वर्म, हे वर्मन् ।
तत्तर्थात्तत्तरपद इति वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'न हिंसंबुद्धयो' रित्युच्यते न चाऽत्र
हिंसंबुद्धी पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन* । 'न लुभता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षण-
स्यप्रतिषेधः । न कचिन्डिलोपेन लुप्यते, सर्वत्र लुभतेवम् । स यथैवेह भवति—
आर्द्रं चर्मन्, लोहिते चर्मन्त्रित्येवमिहापि स्यात्—चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल
इति । तस्मादुपसङ्गवानं कर्तव्यम् । एवं तर्हि छयर्थेन तावत्ताऽर्थः ।

भत्वात् ङौ प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥ ३ ॥

ङौ प्रतिषेधोऽनर्थकः । किं कारणम् ? 'भत्वात्' । भसंज्ञाऽत्र भवि-
ष्यति+ । यदि तर्हि भसंज्ञाऽत्र भवति रधन्तरे सामञ्चित्यत्र अलोपोऽनः
[६. ४. १३४] इत्यलोपः प्राप्नोति । नैव दोषः । उक्तं मुमयसंज्ञा-

प्र०— न हि० । चर्मतिल इति । 'न लुभता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्भसंज्ञाया
अभावात्सुबन्तत्वात्पदस्वात्मलोपः । राजवृन्दारकेति । अवयवाऽधेसबोधनेन समुदा-
यार्थसम्बोधनं प्रतीयत इति सन्बुद्धयन्तयोरेव समासः । यथैवेहेति । वचनसामर्थ्यात्
प्रत्ययलक्षणप्राप्तत्वात् । भत्वादिति । अयस्मयादित्वात् । सन्बुद्धयन्तानामिति ।
पुष्पान्तवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परस्यैकार्थ्यभावलक्षणसामर्थ्याऽयोगात् । यथापि

उ०— न हिंसं० । ननु किर्नामसकभत्वात्पदस्वाभावेन कथं अलोपोऽन जाह—न
लुभतेति । ननु राजन् वृन्दारकेति समुदायकार्थस्य संबोधनेनाऽवोगात् प्रत्येकसंबोधने
अभयोरपि निषेधाभावेन परस्परमेकाधीनत्वाभावात्कथं समासोऽन जाह—अवयवार्थेति ।
अवयवार्थो समुदायवास्तवीयकत्वादिति भावः । भाष्ये—न कचिन्डिलोपेनेति । नच परमे
लोमत्रित्वाद्यौ षोडशप्रमाणैरनुनासिकवास्तवेण पूर्वसर्वे इत्यरे तस्य सप्तोक्तकोपोऽ-
त्येवेति वाच्यं, प्रक्रियाकावचाय तत्रापि लुक् एव प्रवृत्तिरित्याकाशम् । ननु 'आर्द्रं चर्म' ।
क्षित्यत्रापि लुक् एव सत्त्वाद्दृष्टान्तानुपपत्तिरत जाह—वचनसामर्थ्यादिति । केचित्तु
सामर्थ्यादेव बहुवचनं व्याचक्षते । अयस्मयादित्वादिति । नच राजनीयाचरति राजन्यसि
भिद्युके इत्यत्राधिकरणाच्चेति क्वपि लोके दृशदृश्यसम्भवः । एतज्ज्ञानव्याप्यत्वविशेषेन
तत्र न्यक्तनुत्पत्तेः । एवञ्च सूत्रस्य वार्तिकस्य च हिंसंभं प्रत्याख्यातम् । न्यायेति ।
बहुवचनत्वा व्याख्याने भाष्योक्त एव परिहारः । एवं वार्तिकस्य संबुद्धिग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।

कः । कोऽवकाशः ? अनन्त्योऽकारः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नानन्त्यस्य कर्मवती'ति यदयमहन्महणं करोति ।

अहन्महणादिति चेत्संबुद्धपर्ययार्थं वचनम् ॥ ३ ॥

अहन्महणादिति चेत्संबुद्धपर्ययमेव स्यात् । हेऽहरिति* । यत्तर्हि कृतं शास्त्रि । एतदपि संबुद्धपर्ययमेव स्यात् । हे दीर्घाहोऽत्र+ । यत्तर्हि रूपरात्रि-
रथन्तोऽप्यमह्यानां करोति* तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नानन्त्यस्य कर्मवती'ति । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् ? न अस्ति विशेषो रूपरात्रिरथन्तोऽप्यमह्यानां रौ वा रे वा ।

३०-हत्वप्रसङ्गः । यवयमहन्महणमिति । नकाराऽपरिभागेन निर्देशस्यैतत्प्रयोजनं—
नकारान्तस्य स्थानित्वं यथा स्यात् । अन्यथा 'ह' इति नृपान् । सम्बुद्धपर्ययमिति ।
संबुद्धौ नलोपस्य प्रतिषेधात्तदन्तानुकरशनिर्देशः स्यादिति नलोपाऽभावो न ज्ञाप्येत ।
यत्तर्हि कृतमिति । हेऽहरित्यत्र 'रोऽसृषी'ति रादेशः कियते । 'अह'भित्यनेन तु कृतं
विधीयते । तत्राऽऽहृतनलोपनिर्देशो नलोपाऽभावस्य ज्ञापक एवेति भावः । हे दीर्घा-
होऽत्रेति । दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निति बहुमहि । हत्वपादिलोपं प्रत्ययलक्षण्येन
सुप्परत्वादुक्तम् । यत्तर्हिनि—वार्तिककारवचनं ज्ञापकत्वेनोपम्यमिति । नक्षस्तीति ।
अतः परस्य रोकत्वमुच्यते, अकारस्य तु रौ रेभे वा विशेषाभावाद्देशमेव विदध्यादिति
हत्वविधानान्नलोपाऽभावोऽनुमीयत इति नकारस्यैव हत्वत्वाभ्यां तत्र भाव्यमिति ।
सिद्धमिदम् ।

३०-नकारेति । लुक्प्रतिषेधकत्वपूर्वं नकारापरिभागेन निर्देशादिपर्ययः । संबुद्धौ नलोप-
स्येति । एवञ्च नकारादितत्निर्देशस्याभ्युपगमनकारसम्बुद्धपर्ययाद्देशोऽवशिष्टत्वात् नलोपः कादेश,
कथं च न कादेशेऽर्थः । हत्वपादिलोप इति । निदाघरूपस्य पुंलिङ्गस्याज्यपदार्थत्वात्
लुक् । रादेशमेवेति । 'रोऽसृषी'ति सूत्रेणार्थः । एतज्ज्ञापयामास्यत्वात्तज्ज्ञापकत्वेन प्रवृत्ति-
रिति 'भोऽहोऽरूपमस्ती'त्यादी पारितोष्यमिति न सङ्गः, तदत्रभिधानम् । अस्तुतस्तत्त्वक-
कारणे कर्मलोपं पारिष्यते इत्येव सिद्धान्त्युक्तिः । न च संबुद्धावकाशः, तत्रापि नलोपप्राप्तेः ।
निषेधेनापि पारितोष्य इत्यन्वयः । अत एव आकारेभ्यो दधि दीवतां च रात्रौ तदीयतां,
कीचिद्व्याप्य तु तत्कमित्यादावपि सर्वदा कीचिद्व्याप्य तत्कदाप्येव भवति । अतएव पूर्व-
पक्षिणाऽप्येव स्थाने संबुद्धौ पारितोष्यं नास्ति इति । असंभवे एव काप्यवाचकभावे इति
वार्तिकमन्तानुसारी सङ्गते—अनन्त्योऽवकाश इति । तदनुसार्यैव हेतुः समाधत्ते—
आचार्यस्यादीत्यकम् ।

न णिसंनुद्धयोः ॥ ८ । २ । ८ ॥

न हि संवुद्धयोरनुत्तरपदे ॥ १ ॥

न हिसबुद्धयोरनुत्तरपद इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—चर्मणि तिला
श्रस्य चर्मतिल इति । राजन् वृन्दास्क राजवृन्दास्केति ।

वा नपुंसकानाम् ॥ २ ॥

नानुसङ्गानामिति वक्तव्यम् । हे चर्म, हे चर्मन् । हे वर्म, हे वर्मन् । तत्तद्व्युत्तरपद इति वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'नङ्सिबुद्धयो' रित्युच्यते न चाऽनङ्सिबुद्धी पद्यामः । प्रत्ययलक्षणेन* । 'न लुमता तस्मिन्' इति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । न कचिन्ङित्वात् लुप्यते, सर्वत्र लुमतेव । स यथैवेह भवति—आर्द्रं चर्मन्, लोहितं चर्मन्नित्येवमिहापि स्यात्—चर्मणि तिला अस्य चर्मतिला इति । तस्मादुपसङ्गानं कर्तव्यम् । एवं तर्हि कथयेत् तावन्नाऽर्थः ।

भस्वास्तु कै प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥ ३ ॥

हौ प्रतिषेधोऽनर्थकः । किं कारणम् ? 'भत्वात्' । भसंज्ञाऽत्र भवि-
ष्यति । यदि तर्हि भसंज्ञाऽत्र भवति रथन्तरे सामञ्चित्यत्र अलोपोऽनः
[६. ४. १३४] इत्यलोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमुभयसंज्ञा-

प्र०— न हि० । चर्मसित इति । 'न लुमता सस्मि' निति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्भ्रमसङ्गाया
अभावात्सुषुप्तत्वात्पदत्यागलोपः । राजम्बुन्दारकेति । अवयवाऽर्थसंबोधनेन समुदा-
यार्थसंबोधनं प्रतीयत इति सम्बुद्धयन्तयोरैव समासः । यथैवेति । वचनसामर्थ्यात्
प्रत्ययलक्षणाश्रयत्वात् । भस्वादिति । अयस्मयादित्वात् । सम्बुद्धयन्तानामिति ।
पृथगन्वयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परस्यैकार्थ्यभावलक्षणसामर्थ्याऽयोगात् । यद्यपि

४०-- न हि सं० । ननु किमिति सत्त्वमत्वात्प्राप्तत्वात् कथं बहोपोऽत आह—न
 लुभतेति । ननु राजन् वृन्दारकेति समुदायकपार्थक्य संबोधनेनाभ्योग्यत् प्रत्येकसंबोधने
 उभयोरपि विशेषात्म्येन परस्परमेकार्थीभावाऽभावात्कथं समासोऽत आह—अवयवार्थेति ।
 अवयवानां समुदायनाम्नरीयकत्वादिति भावः । भाष्ये—न कश्चिन्विलोपेनेति । यत्र परमे
 श्वोमन्त्रित्वाद्दौ घोषस्तत्राजनिरनुनासिकशान्त्येन पूर्वस्यर्णे दक्षते तस्य संयोगान्तक्येपोऽ-
 स्येनेति शास्त्रं, प्रक्रियाकावचाय तत्रापि लुक् एव प्रवृत्तिरित्याशयात् । ननु 'भार्गे वभं'-
 दित्यत्रापि लुक् एव सवशाद्दृष्टान्तानुपपत्तिरत आह—यत्नसामर्थ्यादिति । केचित्तु
 सामर्थ्यादेव बहुवचं व्याकल्पते । अयस्मयादित्वादिति । यत्र राजर्षीवाचरति राजन्वयसि
 भिक्षुके इत्यत्राधिकरणत्वेति क्वचि लोके उदाहरणसंभवः । एतद्वाच्यतामात्रवत्त्वमिति चेत्
 तत्र क्वचन्युत्पत्तेः । एवञ्च सूत्रस्थं वार्तिकस्थं च किमग्रहं प्रत्याशयात् । व्याचेति ।
 बहुवचस्तथा व्याकवादे भाष्यलोक एव परिहारः । एवं वार्तिकस्थं संपुष्टिग्रहं प्रत्याशयात् ।

न्यपि च्छन्दांसि दृश्यन्ते' तद्यथा—स सुन्दुमा स ऋक्ता गुणेन [ऋ० ४ । ५० । ५] पदत्वात्कुत्वं भत्वाजस्त्वं न भवति* । एवमिहापि पदत्वादलोपो न, भत्वाजलोपो न भविष्यति । तस्माज्जाऽर्थो द्विग्रहणेन ।

संबुद्धवर्धेन चाऽपि नार्थः । कथम् ? संबुद्धचन्तानामसमासो राजन्-
वृन्दारकेति । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते ? इह समाना-
र्थेन वाक्येन भविष्यं समासेन च । यदचेहाऽर्थो वाक्येन गम्यते नाऽसौ
जातुचित्समासेन गम्यते । अवयवसम्बोधनं वाक्येन गम्यते, समुदायसम्बोधनं
समासेन । 'वा नपुंसकाना'मित्येतद्वक्तव्यमेव ।

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ ८ । २ । ६ ॥

† (रदाभ्यां निष्ठानो नः पूर्वस्य च वः ॥ ८ । २ । ४२)

अनन्त्ययोरपि निष्ठामतुपोरादेशः ॥ १ ॥

निष्ठामतुपोरादेशोऽनन्त्ययोरपीति वक्तव्यम् । भिन्नवन्तौ भिन्नवन्तः ।
वृक्षवन्तौ वृक्षवन्तः । न वक्तव्यम् । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयो-
जनम् । किम् ? भिन्नवान्, द्विजवान् । वृक्षवान्, पृष्ठवान् ।

नार्मते प्रतिषेधः ॥ २ ॥

नार्मते प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृमतोऽपत्यं नार्मते इति ।

उक्तं वा ॥ ३ ॥

प्र०—हे राजभित्वाद्यौ लोपशब्देन सन्बुद्धेलोपान् प्रत्ययलक्षणेन संबुद्धिपरत्वाजलोपनिषेधः
प्रवर्त्तते, समासे तु लुप्तता लोपान्न लुप्तता तस्मिन्निति संबुद्धिपरत्वं नास्तीति परि-
हारोऽस्ति, तथापि न्यायव्युत्पादनाय परिहारान्तरं भाष्यकारेणाभिहितम् । वा
नपुंसकानामिति । प्रत्ययलक्षणे सति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पाय, प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधे स्वप्राप्ते प्रतिषेधे वचनम् ।

मादुप० । अनन्त्ययोरपि ति । मतुभिष्ठाभ्यां पवस्व विशेषणान्तदन्तस्यैव पवस्व
संप्रवय' स्यादिति वचनम् । नर्धेनि । पदेन मतुभिष्ठे विशेष्येत, नतु ताभ्यां पवमिति
तदन्तविध्यभावः ।

प्र०—प्रत्ययलक्षणे सतीति । 'न नृमते'त्यस्याऽनित्यत्वाद्वाज्रयजे, चरयन्ततया व्याख्याने चेति
भावः । प्रतिषेधे इति । सप्तम्यन्ततया व्याख्याने, 'न नृमते'त्यस्यामयजे चेति भावः ।

* १ । १ । * † इत्वं सूत्रमत्र सर्वपुस्तकेषु दृश्यते । वस्तुतस्तप्रे (८. १. ५२) व्याख्यातम् ।
इत्वं वाति केनपुनः । सह निष्ठाग्रहणादिद्वयापि छित्तिमिति प्रतीयते । ‡ अयमिति कश्चिद्व्यवहारे ।

किमुक्तम् ? निष्ठामतुपोस्तावदुक्तं—‘न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वा’-
दिति+ । नार्तेऽप्युक्तम्—‘न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा’दिति* ।

संज्ञायाम् ॥ ८ । २ । ११ ॥

आसन्दीवदष्टीवक्षत्रीवत्कक्षीवद्द्रुमखरुक्षर्मखन्ती ॥ ८ । २ । १२ ॥

किमयमेक योग आहो स्विन्नानायोगौ ? किं चातः ? यथेकयोगः, अष्टी-
वती कपीवती—अत्र न प्राप्नोति । अथ नानायोगौ, इक्षुमती द्रुमती—
अत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदेकयोगः । कथमष्टीवती
कपीवती ? आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति—‘भवत्येवंजातीयकानां बत्त्व’मिति ‘यद्य-
मन्तोऽवत्या ‘ईवत्याः’ [६. १. २२०; २२१] इत्याह । अथवा पुनरस्तु
नानायोगौ । ननु चोक्तं ‘मिक्षुमती द्रुमती अत्रापि प्राप्नोतीति’ । यवादिषु पाठः
करिष्यते ।

छन्दसीरः ॥ ८ । २ । १५ ॥

‘छन्दसीर’ इत्युच्यते तत्र ‘ते विश्वकर्माणन्ते सप्तर्षिमन्त’मित्यत्रापि
प्राप्नोति । नैव दोषः । नैवं विज्ञायते—‘छन्दसि ईर’इति । कथं तर्हि ?
छन्दसि—ईर इति । एवमपि—त्वषीमान् पतीमानित्यत्रापि प्राप्नोति । नैव
दोषः । विहितविशेषणमीकारग्रहणम्—‘ईकारान्ताद्यो विहित’इति । एवमपि—
‘सूर्य ते देवा पृथिवीमन्त’मित्यत्राऽपि प्राप्नोति । इह च न प्राप्नोति—‘त्रिषती-
र्वाज्यानुयाक्या भवन्ती’ति । एवं तर्हि परिगणनं कर्तव्यम् । त्रिहर्षधिपत्य-

३०— संज्ञायाम् । आसन्दी० । किमयमिति । तत्रैकयोगे निपातनादेव संज्ञालाभान्
संज्ञाग्रहणं विस्पष्टार्थम् । नानायोगश्चे ‘संज्ञायामिति’ बत्वे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थ-
मासन्दीवदादीनां निपातनम् । यद्ययमिति । ननु चासन्दीवदार्थमीवत्या इति स्यादिति
कथं ज्ञापकम् ? नैतदस्ति । स्त्रियामेषां प्रयोगाऽभावादीवतीशब्दान्तत्वाऽभावान् ।
यवादिष्विति । आदिशब्दः प्रकारार्थेऽप्राप्तयत इत्यर्थः ।

छन्दसीरः । त्वषीमानिति । ‘अन्येषामपि हरयते’ इति दीर्घः । विहित-

३०— संज्ञायामासन्दीव० । निपातनादेवीति । ‘कञ्जार्थे निपातन’मित्युक्तेः । कार्यान्त-
रेति । आसन्दीवद्व्यासन्दीभावः, असन्तोऽर्हाभावः, यकस्य बक्षीभावः, खरुक्षर्मखस्य बसण-
भावः, यर्मणो नक्षोपाऽभाव इत्यर्थः । भाष्ये—अत्र प्राप्नोतीति । ‘बत्त्व’मिति शेषः । ननु
यवादिषु पाठाभावात्कथं निवेद्योक्त आह—आदिशब्द इति । यवादिशकृतिगण इति भाषः ।

छन्दसीरः । विजन्तादिति । रि पि गतार्थत्वस्याद्विधि गुणः । यत्रोत्पत्त्याभावेऽपि

मिरे' । त्रि—त्रिवतीयाज्यानुवाक्या भवन्ति । त्रि । हरि—हरिवो मेदिनं
त्वा । हरि । अधिपति—अधिपनिवतीर्जुहोति । अधिपति । अग्नि—चरुरग्निवा-
निव । अग्नि । रे—आरेवानेतु नो विश इति । यदि तर्हि परिगणनं क्रियते
सरस्वतीवान् भारतीवान् अपूपवान् दधिवांश्चरित्यत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि
अब्जन्दसीरो बहुलमिति वक्तव्यम् ।

अनो नुद् ॥ ८ । २ । १६ ॥

यदि पुनरयं नुद् पूर्वान्तः क्रियेत—'अनो नु'मिति ।

अनो नुकि विनामरुविधिप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अनो नुकि सति विनामो विधेयः । अक्षरवान्* 'पदान्तस्य ने'ति
निषेधः प्राप्नोति+ । रुक् प्रतिषेधः—सुपधिन्तरः× । 'नश्चव्यप्रश्नान्
[८. ३. ७] इति रुः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि परादिः ।

परादौ वत्वप्रतिषेधोऽवगृह्य ॥ २ ॥

यदि परादिर्वत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अक्षरवान् । 'मादुपधायाश्च मतो-
वोऽयवादिभ्यः [८. २. ६] इति वत्वं प्राप्नोति । अवग्रहश्चाऽनिष्टे देशे
प्राप्नोति—अक्षरवानिति । अस्तु तर्हि पूर्वान्तः । ननु चोक्तम्—'अनो नुकि
विनामरुविधिप्रतिषेध' इति ।

भत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

भसंज्ञा वक्तव्या । यदि तर्हि भसंज्ञा 'अलोपोऽनः' [६. ४. १३४]
इत्यल्लोपः प्राप्नोति ।

म०—विशेषणमिति । लक्ष्यदर्शनवशेन वाक्यरसकल्पनात् । एवं तर्हीति । बहुलमहणा-
द्रेषाब्जादपि विजम्बाद्वत्त्वं भवति, अथवा रयिसब्दस्य 'रयेर्मौ बहुल'मिति कृतसं-
सारणस्य रूपम्—आरेवानिति ।

अनो नुद् । यदीति । यदि पूर्वान्तलिङ्गः पठ्येतेत्यर्थः । अक्षरवानिति । अहि-
क्षब्दस्य मनुष्ये अब्जन्दस्यापि दृश्यत इत्यनङ्गादेशः । नुकोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपो, भूत-
पूर्वगत्वा नुक् । सुपधिन्तर इति । 'नादस्ये हि नुकि सति पदान्तत्वाभ्रकारस्य हत्वप्रसङ्गः ।
परादाविति । नुदो मदुभक्तत्वात्तदग्रहणेन मद्गताद्वत्प्रसङ्गः । भत्वाविति । अय-
त्स्यादित्वान् । अस्त्वाप इति । एतच्चाऽल्लोपे नुकोऽसिद्धत्वमनाभित्योच्यते । नुकोऽ-

उ०—बहुलमहणादस्तीति भावः । अथवेति । अथ पक्षे ईवर्गान्ताद्विहितत्वाच्चिति । भाष्ये—
अपूपवानिति । वाक्यसम्प्रभेन पठितम् ।

अनो नुद् । भाष्ये—यदीति । कृत्वा चिन्त्येयं, यदि पूर्वान्तस्य को दोष इति प्रश्नः ।

१ अयं पाठः आचिन्त्यः । * ७. १. ७१; ८. २. ७. + ८. ४. १७. × ८. २. १७.

अनस्तु प्रकृतिभावे मनुग्रहणं छन्दसि ॥ ४ ॥

अनस्तु प्रकृतिभावे मनुग्रहणं छन्दसि वक्तव्यम् । इह तर्हि सुपथिन्तरः—
नान्तस्य टिस्तद्धिते लुप्यत इति* लोपः प्राप्नोति ।

घग्रहणं च ॥ ५ ॥

घग्रहणं च कर्तव्यम् ।

तसर्हीदं बहु वक्तव्यम् । नुग्वक्तव्यो, भसञ्ज्ञा च वक्तव्या, अनस्तु प्रकृति-
भावे मनुग्रहणं छन्दसि वक्तव्यं, घग्रहणं च कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् ।
यत्तावदुच्यते—‘नुग्वक्तव्य’ इति, नुक् एष परिहारो ‘भत्वात्सिद्ध’मिति ‘भसंज्ञा
वक्तव्ये’ति क्रियते न्यास एव—‘अयस्मयादीनिच्छन्दसि’ [१. ४. २०]
इति । यदुच्यते ‘अनस्तु प्रकृतिभावे मनुग्रहणं छन्दसि घग्रहणं च कर्तव्य’-
मिति, न कर्तव्यम्, उभयसंज्ञान्यपि हि च्छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा—स
सुष्ठुभा स ऋकता गयेन । पदत्वात्कुत्वं, भत्वाज्जस्त्वं न भवति । एवमिहापि
पदत्वादलोपटिलोपौ न, भत्वादिनामरुविधिप्रतिषेधौ भविष्यतः । सिध्यति—सुत्रं
तर्हि विद्यते । यथान्यासमेवाऽस्तु । ननु चोक्तं—‘परादौ वत्वप्रतिषेधोऽवग्रह-
श्चे’ति । यत्तावदुच्यते—‘वत्वप्रतिषेध’ इति, ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती’-

प्र० सिद्धत्वाद्ध्यग्रन्तत्वभावो, नलोपस्त्वलोपे सिद्धो ‘नलोपः सुप्स्वरे’ति नियमान् ।
नाऽपि नलोपाऽपरादत्वात्कुको नाऽनन्तत्वमिति शक्यते वक्तुम्, अन्तराण्यनिति पूर्वस्य
नकारस्याऽपदान्तत्वात्पक्षे कृते परस्य द्रुत्वेन सिद्धत्वादिनामविधानस्याऽयुक्तत्वप्रसं-
गान् । घग्रहणं चेति । ये नान्तस्य टिलोपप्रसङ्गे प्रकृतिभावो विधेयः । नुक् एष इति ।

उ०— तस्य पदान्तात्वं दर्शयितुमाह—असिद्धत्वेति । भूतपूर्वगत्येति । सर्वत्र नलोप-
प्रसङ्गेन सौमनस्यऽभावादिति भावः । वत्वप्रसङ्ग इति । ‘भादेः परस्वे’ति तस्य वत्वप्रसङ्ग
इति भावः । असिद्धत्वमिति । ‘पूर्वभाऽसिद्ध’मित्यनेन । ननु नलोपस्यासिद्धत्वात्पदान्तत्व-
मिहमलोचोऽन इति कुर्वारमत आह—नलोपस्त्विति । ‘नलोपापवादत्वात्कुको नाकन्तत्व’मिति
पाठः । विनामविधानस्येति । तस्मात्तलोपे कृते युगिति कर्तिककारत्वदर्शनम्, असंभवे एव
तस्य मतेऽपवादत्वात् नलोपदृष्ट्या सिद्धत्वाच्चेति भावः । सुपथिन्तर । इत्यत्र ‘भादृचस्वे’-
त्युत्तरसूत्रेण जुट् । प्रकृतिभाव इति । घसंज्ञकतरतमवो. परत इत्यर्थः । आभित्य नुक्-
मिति । नुको वक्तव्यत्वं न कर्तिकृतो दोषः, नुक्मन्नुपपत्त्यैव ‘भत्वात्सिद्ध’मिति परिहारा-
भिधानमिति आत्मार्थ इति भावः ।

त्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति । किं कारणम् ?
नुटा व्यवहितत्वात् । अस्मिन्नुटं, तस्याऽसिद्धत्वाद्भविष्यति ।

अवग्रहेऽपि न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनु-
वर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ।

नाट्ट चस्य ॥ ८ । २ । १७ ॥

ईद्रेधिः ॥ १ ॥

रथिन ईद्रेक्तव्यः । रथीतरः ।

भूरिदानस्तुट् ॥ २ ॥

भूरिदानस्तुट् वक्तव्यः । भूरिदावत्तरो जनः ।

कृपो रो लः ॥ ८ । २ । १८ ॥

कृपणादीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृपणः । कृपाणः । कृपा । कृपीटम् ।

प्र०—आभित्य तुर्कं 'भत्वास्मिद्धमिति परिहाराभिधानान्नुत्पत्तय इति चोदनमयुक्त-
मित्यर्थः । अस्मिन्नुटि । अतोऽपि नुटो वत्वाभावः । न लक्षणेनेति । पौरुषेय-
त्वादवग्रहकरणस्य यथालक्षणं पदानि कर्तव्यानीत्यर्थः ।

नाट्टस्य । ईद्रेधिः इति । नुटपवाद ईकारो विधीयते स च नलोपे कृते ईकारस्य
विधेयः, यदि तु नलोपाऽपवादो नकारस्य स्थाने विधीयते तदा तस्याऽसिद्धत्वादेका-
देसाभावाद्दुपं न सिध्येत् भूरिदावत्तर इति, भूरि इदानीति वनिष् ।

कृपो० । कृपण इति । 'रत्नेः क्यु'मिति बाहुलकान् क्युम् । कृपाण इति
'युधिनुधितः किवे'ति बाहुलकादानच् । कृपीटमिति । 'कृपिभ्या क्रीट'
मिति क्रीटच् । 'कृपे'त्येतत्तु 'कृपेः संप्रसारणं चेति भिदादिषु पाठाद्भवति ।
ततो लाक्षणिकत्वात्त्वाऽभावः । अथ यत्तु सामर्थ्य इत्येव कस्मात् पठ्यते, सत्त्वं हि न
विधेयं भवति । नैतदस्ति । अचीकृत्पदिति हि न सिध्येत् । 'शकारलृकारयोः
सर्वविधि'रिति लृकारस्य शकारे कृतेऽचीकृपदिति स्यात् । यदा तु सत्त्वं

प्र०—नाट्टस्य । नुटपवाद इति । रथशब्दागम्यपरिवेष्टात्तथापि नुटि प्राप्ते तदपवाद
ईकार इत्यर्थः । यदि त्विति । नलोपवत्त्वाऽपवादोऽसिद्धत्वात्तलोपेऽप्यपरित्याग्याच्च नाऽपवादत्वं
भाष्यमतेऽपीति भावः ।

कृपो रो लः । सतो लाक्षणिकत्वादिति । एवं च वचनं विनाऽपि कृपा सिद्धयतीति
भावः । तद्वचनं भिदादिभ्यामधिकमिति भाष्यास्यः । शकारे इति । 'दृक्'स्त्व-

। इत् कश्चिन्न पठ्यते । प्रदीपे इतिनाटक नाट् अत्रवचनः ।

वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यते ॥ २ ॥

वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यत इति वक्तव्यम् । वालं—
अश्ववालः, अश्ववारः । वाल । मूल—मूलदेवः, मूरदेवः । मूलं । लघु—
वरुणस्य लघुस्यदः, वरुणस्य रघुस्यदः । लघु । अलम्—अलं भक्ताय, अरं
भक्ताय । अलम् । अङ्गुलि—मुग्धाहुः स्वङ्गुलिः, मुग्धाहुः स्वङ्गुरिः ।

संज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनाम् ॥ ३ ॥

संज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनामिति वक्तव्यम् । कपिरकः, कपिलकः ।
तित्पिलिकम्, तिर्पिरिकम् । कल्मषम्, कर्मषम् । रोमाणि, लोमानि । पांसु-
रम्, पांसुलम् । कर्म, कल्म । शुक्रः, शुक्लः ।

उपसर्गस्यायनौ ॥ ८ । २ । १६ ॥

किमिदमयतिग्रहणं रेफविशेषणम्—‘अयतिपरस्य रेफस्य लो भवति स
षेदुपसर्गस्य भवती’ति । आहोस्विदुपसर्गविशेषणम्—‘अयतिपरस्योपसर्गस्य
यो रेफस्त्वस्य लो भवती’ति । कश्चात्र विशेषः ?

प्र०—क्रियते तदा पूर्वत्राऽसिद्धमिति लत्वस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वमृकारस्ततो लत्वमिति दोषा-
भावः । तथा चलीकृत्यत इति रीकोऽपि लत्वमिति दोषाऽभावः । तथा चलीकृत्यत
इति रीकोऽपि लत्वसिद्धिः । वालोत । ‘वल संवरणे’ । वरुयत इति वालः । ‘मूल
प्रतिष्ठाया मित्यस्मादिगुणभलक्षणः क’ । ‘लघिवर्णोर्लोपश्चेति कुप्रत्यये लघुशब्दः ।
अङ्गेर्लोपन्यञ्जीत्युलि प्रत्ययेऽङ्गुलिशब्दः, ‘अमेर्गुरिञ्च लो वे’ति नापेक्षितम् । कपिल-
कादिषु वा रस्य लः रोमाणाति । क शब्द इत्यस्मान्मनिनि रोमन् । नामान्नितिऽ निपा-
तनमनाश्रित्योदाहरणोपन्यासः । पांसुरस्मिन्नस्ति नगपांसुपासुदुभ्यश्चेति रः । कर्मति ।
कुचो मनिन् । शुक्रः शुक्ल इति । ‘अङ्गेन्द्राप्ते’ति निपातनादयुक्तः पाठः ।

उपसर्ग० । किमिदमिति ‘र’ इति वतेत । तत्र किं प्राधान्यात्रेकस्यायति-

उ०—नेन । वा रस्य ल इति । पूर्ववाक्येन कस्य रत्वं बोधम्, जनेन रत्न लो वेत्यर्थः ।
‘कपिलकादि’ष्विति विषयसप्तमी । वार्तिकेऽपि ‘सिद्धये रत्न लो वे’ति शेषो द्रष्टव्यः ।

निपातनमनाश्रित्येति । तत्र रोमन्लोमनिति द्वयोः पाठादित्यर्थः । अङ्गेन्द्रामेति ।
तत्र हि शुक्रशुद्धी दावपि पठिती । अयुक्त इति । वस्तुतः उणादिसूत्रेणाम्युक्तः पाठ इति
बोध्यम् । तात्पर्यानिबीजानीति बोध्यम् ।

रेफस्याऽयत्ताविति चेत्परेरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

रेफस्याऽयत्ताविति चेत्परेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पत्ययते । वचनाद्भवति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् ? ग्रायते पलायते । अस्तु तर्हि उपसर्गविशेषणम् ।

उपसर्गस्येति चेदेकादेशोऽप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

उपसर्गस्येति चेदेकादेशोऽप्रसिद्धिर्मवति । ग्रायते पलायते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादयत्ताविति लब्धं न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः । उभयत्र आश्रये नान्तादिवत् । एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद् व्यपवर्गः । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्ववामिद्धे न स्थानिव'दिति* । दोषा एवैते तस्याः परिभाषायाः—'तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वे'ष्विति* ।

अथवा पुनस्तु रेफविशेषणम् । ननु चोक्तं—'रेफस्यायत्ताविति चेत्परेरुपसंख्यानं'मिति । वचनाद्भवति । ननु चोक्तम्—'अस्ति वचने प्रयोजनम्, किम् ? ग्रायते पलायते' इति । अत्राप्यकारेण व्यवहितत्वात् प्राप्नोति । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः—'पूर्ववामिद्धे न स्थानिव'दिति । दोषा एवैते तस्याः परिभाषायास्तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेष्विति ।

प्र०—विशेषणमुत्तु हुतस्योपसर्गस्येति प्रश्नः । पत्ययते इति । यकारेण व्यवधानाद्वत्ताऽ-
भावि । वचनादिति । सर्वत्र व्यवधानसद्भावात् नान्यवधानमिति न्यायात् । न च निर्दुशवकाश इति वक्तुं शक्यम्, एवं हि निर्दुशयताविति वक्तव्यं स्यात् । पलायते इति । एकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्त्वात्प्रतिषेधेन प्रहणाद्व्यवधानाऽभावः मन्यते । अस्ति चेति । प्रत्ययविपरस्य प्रयोगो नास्ति, इण एव तेन योग इत्याहुः । दापा इति । वतोऽस्ति स्थानिवद्भाव इत्युभयथाऽप्यदोषः ।

उ०— उपसर्गस्य० । सन्देहे बीजमाह—सद्यः । कमिति । कादिन्त्वेन साध्याम् । सद्यप्रति । 'अथवते' इति वाक्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानसद्भावाविति भावः । वक्तव्यं स्यादिति । अत्रासत्त्वाऽप्ययथाऽन्वयिनोरेव निर्दुशोर्भावेन निराशयतीत्यादौ पर्ययविशेषणत्वेनाऽतिप्रसङ्ग इति केचित् । तदप्यपक्षे प्रत्येयि स्यात्, पक्षान्तरे तु संयोगेन व्यवधानात् अविशयतीत्यत आह—प्रतिरिति । 'अथव' इत्यादिप्रयोगात्कर्हि कथमत आह—इण एवेति । उभयथापीति । उपसर्गविशेषणत्वेन स्थानिवद्भावाद् व्यपवर्गेण पलायत इत्यादौ अत्रासिद्धिः । रेफविशेषणत्वे स्थानिवत्त्वेन सर्वत्र व्यवधानादप्येव ग्रायवधानमिति आशयेनेहमिद्विहितव्यर्थः ।

१ 'अथवापिति कथम्' पठः कश्चित् । * १. १. ५८.

अचि विभाषा ॥ ८ । २ । २१ ॥

एतदुपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—निगार्यते निगात्यते । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? अचीत्युच्यते न चात्राऽजादि पश्यामः† । प्रत्ययलक्षणम् । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एवं तर्हि स्थानिवद्भाव-
इविध्यति । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्वप्रासिद्धे न स्थानिव'दिति* ।
अत उत्तरं पठति—

गिरतेल्लत्वे णाद्युक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वएत्वेष्वि'ति* ।

परेष्व घाऽङ्कयोः ॥ ८ । २ । २२ ॥

योगे चेति वक्तव्यम् । इह पि यथा स्यात्—परियोगः पलियोगः ।

सङ्घि लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि ॥ १ ॥

'सङ्घो'नि+ प्रकृत्य लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि वक्तव्यानि ।

किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं—गिरौ गिरः पथो धावति द्विष्टरां हृषत्स्यानं

काष्ठशक्स्यान्ता कुञ्चा धुर्य इति ॥ २ ॥

गिरौ गिरः इत्यत्र 'अचि विभाषा' [८. २. २१] इति लत्वं

प्र०— अचि० । ग्राह्येति । पदस्य लत्वविधानाङ्कत्वम्यास्तरङ्गत्वाऽभावात्पूर्वप्रासिद्धमित्य-
सिद्धत्वादिणल्लोपे कृतं लत्वाऽप्रसङ्गः । वर्णाश्रय इति । विरोध्यस्य प्रत्ययस्याऽसनि-
धानाद्वर्णाश्रय लत्वं न तु प्रत्ययाश्रयमिति भावः ।

परेष्व० । सङ्घिनि । सनः सकारादारभ्य आ महिङो ऋकारेण प्रत्याहारः ।

गिराविनि । गिरते. किवन्तादीजसौ । वदथष्टेनिति । इदं विरुद्धपते 'वक्ष्यत्येतद-

उ०— अचि वि० । ननु निमात्राश्वेष्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं लत्वे पञ्चाग्निसंघे कृपसिद्धेः
किमुपसंख्यानमेतत्त आह—पदस्येति । नन्वेवमपि परत्वालत्वं व्यादत् आह—पूर्वप्रेति ।
नन्वस्यामदी प्रत्यये विभाषेन वर्णप्राचाभ्याऽभावात्कथं स निषेजोऽत आह—विरोध्यस्वेति ।
यद्यपि 'धातोः स्वरूपप्रवृत्ते' इति परिमाणं सन्निहितप्रत्ययस्य विरोध्यतया तदतिविधिः
मुक्तमस्तेन प्रत्ययलक्षणमेवापीदं सिध्यति तथापि तस्याऽविहितकथानिमिषामकत्वे न विरोध-
वाक्यतोपपत्त्ययः ।

परेष्व० । सन इति । तेन धातुविहितसर्वप्रत्ययसंग्रहः । मान्ये—उत्तमेतदिति ।

प्राप्नोति—‘सङ्गी’ति वचनाच्च भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत्—
‘धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्ध’मिति ।

पयो धावतीत्यत्र ‘धि च’ [२५] इति सलोपः प्राप्नोति—‘सङ्गी’ति
वचनाच्च भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्ययेतन्—‘धिसकारे सिचो
लोप’ इति ।

द्विष्टामित्यत्र* ‘ह्रस्वाद्भ्रात्’ [२७] इति सलोपः प्राप्नोति—‘सङ्गी’ति
वचनाच्च भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रापि सिच इत्येवाऽनुवर्तिष्यते ।

रूपस्थानमित्यत्र भलो भलि [२६] इति सलोपः प्राप्नोति—‘सङ्गी’ति
वचनाच्च भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रापि ‘सिच’ इत्येवानुवर्तिष्यते ।

काष्ठशक्त्वातेत्यत्र ‘स्कोः सयोगाद्योऽन्ते च’ [२६] इति ककारलोपः
प्राप्नोति—‘सङ्गी’ति वचनाच्च भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । काष्ठशगेव
नास्ति कुतो यः काष्ठशकि तिष्ठेत् ।

प्र०—काधोत्येव भवितव्यमिति । तस्मादिदं वक्तव्यम्—एकपदाभयत्वाद्न्तरङ्गत्वे
कर्तव्ये पदद्वयनिबन्धनत्वाद्गिरङ्गस्य सलोपस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वत्रति निदिष्टविषयाऽ-
भावात्पूर्वमेवाऽसिद्धत्वाऽभावात्प्रवर्तते । अस्विधित्वाच्च स्थानवत्त्वाऽभावाद्गोलोपाऽ-
भावः । द्विष्टामिति । द्वौ बाहौ द्विः । गुणप्रत्ययः । परिपूर्णेत्वाद्भ्रादृथस्य प्रकर्ष-
प्रत्ययः । तदन्तार्त्तकोत्तञ्ज्ययंयाम्प्रत्ययः । इत्यन्त्यात्तापित । ‘उदःस्थान्मोः
पूर्वस्थ’ति पूर्वसवर्णावधानात्सचोऽन्यस्य सकारस्य ‘ग्लो ग्ली’ति लोपो न
भवतीति ज्ञापकमाहुः । अन्यथा सलोपनैवोत्थानमित्यादेः सिद्धत्वात्पूर्वसवर्ण-
विधानमनर्थकं स्यात् । काष्ठशगेति । दक्षिणहस्ताध्यांगानुसरणात्ककारान्तभ्यां
धातुभ्यः किवभावान् । पक्स्थानेत्यत्र तु पचे कृत्वस्याऽसिद्धत्वाल्लोपाप्रसङ्गः ।

उ०—मृजेर्दक्षिणेत्यत्र । ‘धिसकारे सिचोलोप’इत्यत्र पूर्वपक्षस्यत्वादितं समाधानमुपलक्षण-
मिच्छा—इदं विवक्ष्यते इति । भाष्ये तु वार्तिकरीत्या वार्तिकप्रत्याख्यानम् । भाष्यमते
लक्षणाधिकमाह—अस्विधित्वादिति । वस्तुतस्तु पार्श्वेऽन्तरङ्गे वर्तिरङ्गपरिभाषायाः कार्यका-
यकोऽन्यग्रहणः । ‘अवसानवदा’ इति सूत्रभाष्ये पदवशात्तत्पदमपि विवक्ष्यम् । ‘सिचोऽन्यस्येति ।
‘धिवे’तिवर्जं सामान्यापेक्षं ज्ञापकं तत्र ‘द्विष्टामित्यादी’ ‘ह्रस्वाद्भ्रा’दिति सलोपो न । भाष्ये
तन्नुवर्तिष्यकस्यभास्तिस्र इत्येवानुवर्तिष्यते इत्युक्तं ज्ञापकमुपपादयति—अन्यथेति । वस्तुत
इदं ज्ञापकं ‘सका सक्’ति प्रकरणस्यसङ्कोपस्तिङ्प्रत्यय एवेति वर्णवीथं तेन ‘पथो धावति’
द्विष्टामित्यत्रापि न दोष इति ज्ञेयम् । ननु कक्षणसजावात्कुनस्तद्भावोऽप्य जाह—
दक्षिणहस्तादिति । ‘किण्वे’त्यत्र पूर्वसूत्रादसिद्धग्रहणमनुवर्तते इति भावः । ‘किप्’ चान्येऽन्तोऽपि

क्रुञ्चेत्यत्र चोः कुः भलीति कुत्वं प्राप्नोति—‘सङ्घी’ति वचनात् भवति ।
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । निपातनादेनत् सिद्धम् । किं निपातनम् ? ‘कृत्वि-
गदधृक्प्रतिगुणिणव्युजिक्कुञ्चाम् [३. २. ५६] इति ।

धुर्य इत्यत्र 'हलि च' [८. २. ७७] इति दीर्घत्वं प्राप्नोति--
'सङ्गी'ति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न भकुर्दुराम् [७६]
इति प्रतिषेधो भविष्यति ।

संयोगान्तस्य लांघः ॥ ८ । २ । २३ ॥

सयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दध्यत्र मध्वन्नेति । संयो-
गादिलोपे च यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः । काश्यर्थम्, वास्यर्थम् ।

न वा भ्रूलो लोपात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? 'भ्रूलो लोपात्' भ्रूलो लोपः संयोगान्त-
लोपो वक्तव्यः ।

बहिर्बलक्षणाद्वा ॥ ३ ॥

प्र०-कुतो यः काष्ठशकीत्यनेन सति समासे निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे लोप-
प्रसङ्गो न तु वाक्य इति दर्शयति । पदसंययधिकारात्पस्यासत्तिन्यायाभावाच्चैकपदस्थयो-
र्निमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणम् । एवञ्च पर्यो भावशक्त्यत्र सलोपाऽभावाः ।

संयोगाभ्यस्य लोपः । काक्यर्थमिति । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपत्वशा-
त्वेद्वि'ति वचनास्थानिबद्धावादपि लोपः परिहर्तुं शक्यः । न चेति । भलो भलो-

उ०-एवयत्' इति श्रुत्य भवेति सूत्रमाश्रयस्थपाठमभिप्रेत्य वेदम् । नन्वसमासेऽपि लोपमात्रेः
समासप्रदर्शनमनुपयोगीत्यत आह—कुतो य इति । प्रत्यासत्तीति । अन्तराश्रय इति भावः ।
अनेनैव श्रवणेनाश्रयस्यापि परिहार इत्याह—एवञ्चेति । 'पयो घावन्'मिति समासवरणार्थ-
मुक्तमेव समाधानं मुख्यम् । 'काष्ठसंस्थाने'त्यतिरिक्तानां शक्तिं परे संयोगादिकोपशान्ति-
योगावाप्तमभिधानमिति भाव्यातव्यमप्ये । भाष्ये—क्रुञ्चेति । नन्वत्रानुस्वारस्य परसदर्थे
तस्याऽसिद्धत्वाच्चकाराभावेन कस्य कुञ्चमिति चेन्न, अपेक्षितकलोपश्चात् । अतएव कुञ्चस्यादि-
त्वाद्दी लक्षणेन, लोपक्षत्वे हि ललोपः स्यादिति भावः । न च लक्षणेन चारणसामर्थ्यादेव
कुत्राश्रान्ते विपातवपर्यस्तं धावन्तं ध्यर्थं, कृच्छ्रमप्यदावपि कुत्रावापसेः । विपातमेव तु लक्षणे
कुत्राश्रान्तबोधनाच्च दोष इति दिक् । परे तु अनेकश्रापकविपातमाश्रयत्वापेक्षया 'सङ्गी'त्येव
कण इति सङ्गीति कार्यमेव । प्रत्याख्यानं त्वेकदेशिन इत्याहुः ।

सद्योगान्तस्य० । तस्य दोष इति । एष न तदनाभयेनेमिति भावः । अतः

अथवा बहिरङ्गो यणदेशोऽन्तरङ्गो लोपः, 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।

संयोगान्तलोपे समग्रहणम् ॥ ४ ॥

संयोगान्तलोपे समग्रहणं कर्तव्यम् । 'संयोगान्तलोपः सस्य चे'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अद्यान् भूयान् ज्यायान् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? परत्वादु * प्राप्ते ति । असिद्धो रस्तस्याऽसिद्धत्वालोपो भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् ?

रुचिभानस्याऽनवकाशत्वात् ॥ ५ ॥

अनवकाशो रुचोऽं बाधेत । सावकाशो रुः । केऽवकाशः ? पयः शिरः । ननु चात्रापि जश्च * प्राप्नोति । स यच्च रुज्ज्वां बाधेत एवं लोपमपि बाधेत । न बाधते । किं कारणम् ? येन नाऽप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, न चाऽप्राप्ते जश्चे रुच्यते, लोपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ।

योगविभागात्मिदम् ॥ ६ ॥

अथवा योगविभागः करिष्यते* । एवं वक्ष्यामि—'संयोगान्तस्य लोपोऽरात्' संयोगान्तस्य लोपो भवत्यरात् । ततः 'सस्य' । सस्य च लोपो भवति संयोगान्तस्य । किमर्थमुपनिदिमुच्यते ? 'प्रतिषिद्धार्थं रुचिभानार्थं च' ।

प्र०—इत्यतः सिद्धादलाकितव्यायेन भूतग्रहणमहाऽनुवर्तते । तत्पट्ट्या विपरिणम्यते इति यणो लापोऽभावः । 'रुको संयोगान्तोऽस्त्यश्च तु पञ्चम्यन्तमेव सङ्गृह्यते, तत्र भूत पूर्वयोः स्कलोपविधानाद्यणः पूर्वयोर्लोपोऽभावः । अन्तरङ्ग इति । एकपदाभयत्वात् । स यच्चरति । यदा लक्ष्यनिरपेक्षं कायाणां बाधकत्वमिति दर्शनं तदा विभ्यन्तरैरनामान्तो विषयो नास्तीत्यविशेषात्सर्वं कार्यं बाध्यामिति भावः । येन नाप्राप्त इति । यदा 'लक्ष्यं बाध्यत' इति दर्शनं तदा येन सर्वो विषय आक्रान्तरुदेव

४०—समग्रहणस्याऽप्रकृतवाक्येन सको लोपोऽत आह—भूलो भूलोति । विपरिणम्यते इति । तस्य बाध्यमेवेव संगृह्यते, तमाऽस्तलाऽपि चत्पचिस्कोप इत्याहुः । तत्र भूल पूययोरिति । परतुतस्तु स्मरदत्तस्य संयोगान्तलोपसुत्र एव सङ्गृह्यो न तु 'रको रिरपञ्च, रुको लोपः संयोगान्तलोप' इति भा० स्मरसादित्याहुः । एकपदाभयत्वादिति । यद्यपि दर्शिकी न परहृत्पट्ट्याचं तथापि एतद्वक्ष्ये परहृत्पट्ट्याचो वर्णिति भावः । अत्र 'बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति वार्तिककारस्यान्, 'बहिरङ्गं यणदेश' इति भाष्यारण्य यणदेशेतिरिक्तसंयोगान्तलोपप्राप्तिविषयज्ञातव्यप्रयोगाभिधानं बोध्यम् । अथवाऽन्तरङ्गलक्षणादन्तरङ्गो लोप इत्येव वदेत् । एवं च 'अस्य' 'कलत्' इत्यादि विभ्यन्तेवेति दिक् । बाध्यसामान्यविभ्यन्तप्रयोगे जीवमाह—यदेति । विशेषचिन्तार्थमाह—यदेति । प्रतिषिद्धार्थं यच्च यणोक्तं यस्येत्यर्थ इत्याह—आरादिति ।

लोपः’ । ततः ‘सस्य’ । सस्य च संयोगान्तस्य लोपो भवति । ततः—‘रात्’ । रात्सस्यैव संयोगान्तस्य लोपो भवति । अथवा रात्सस्येत्यत्र ‘संयोगान्तस्य लोपः’ इत्येतदनुत्तिष्यते ।

धि च ॥ ८ । २ । २५ ॥

धिसकारे सिचो लोपः

धिसकारे सिचो लोपो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ?

चकाद्धीति प्रयोजनम्

इह मा भूत्—‘चकाद्धि पलितं शिरः’ । यदि तर्हि सिचो लोप इत्युच्यते ।

आशाध्वं तु कथन्ते स्यात्

अ‘शाध्वमत्यत्र लोपो न प्राप्नोति ।

जरत्वं सस्य भविष्यति ॥ १ ॥

जरत्वमत्र सकारस्य भविष्यति* ।

सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्यात्

सर्वत्रैव जरत्वेन सिद्धं स्यात् । इहापि—आयन्ध्वम् अरन्ध्वमिति, जरत्वेनैव सिद्धम् ।

अतिरचापि न भिद्यते

प्र०—यद्व्यते । न हि तदवचित्वा सर्वपर्यं लभते । यस्य तु कश्चित्प्रामिन्नदवाधेनाऽपि विषयलाभात् ननुद्व्यते । अत्रादात्तः । रात्परस्य संयोगान्तस्य लोपो न भवति । ऊर्क् । अमाष्टे । पतिषिद्धार्थे चेति । ‘अरा’दिति प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । यथा—मातुः पितुः रिति । ‘भेदा’दित्यादौ तु स्वरबाधनार्थम् । नन्वानन्तर्यामिप्रतिषेधस्यैव बाधनार्थं सस्ये-
त्येतन्मात्रं तु इत्यस्येत्याशङ्क्याह—अथगति । अथ वा रात्सस्येत्यत्र । वाक्य-
भेदेन सञ्चयः । ‘रात्सस्यैव लोपो भवतीत्येकं वाक्यम् । ‘संयोगान्तस्य लोपः’
इति द्वितीयम् ।

धि च । धिसकार इति । स्थानिनो लोपं प्रति विषयत्वविवक्षया सकार इति
सप्रतीतिर्देशः । चकाद्धि नि । हे शिरः ! पलितं सचकाद्धि हो भस्वेत्यर्थः । जरत्वेमिति ।
‘कलां जरत्वेमिति’त्यनेन । अतिरचापीति । एकस्मादनेकस्य वा व्यञ्जनपरस्य अतौ

४० धि च । स्थानिन इति । धकारं परता यः सकारविषयो लोपः स सिच एवेति भाष्यार्थः
इति भावः । हे शिर इति । भवेत्वायुः प्राप्यते । भाष्ये—आयन्ध्वमरन्ध्वमिति सानुस्वारः
पाठः । भाष्ये—जरत्वेनैव सिद्धमिति । एवं च धि चेति सूत्रं न कार्पमिति भावः । ननु
अस्ये इकारधकारी, कावे तु च एवेति कथं अतिभेदो न स्यादत आह—एकस्येति ।

श्रुतिकृतस्यापि न कश्चिद्भेदो भवति ।

लुङ्श्चापि न मूर्द्धन्ये गृहणम्

तत्रायमप्यर्थः—इणः पीध्वंलुङ्लिटं धोऽज्ञात् [८. ३. ७८] इत्यत्र लुङ्ग्रहणं न कर्तव्यम् । इहापि—अच्योद्ध्वमभ्योद्ध्वमिति पत्वे सिचो यस्य प्लुत्वे च कृते जश्वेन सिद्धम् ।

सेटि दुष्यति ॥ २ ॥

सेटि दोषो भवति+ । इदमेव रूपं स्यात्—अलविद्ध्वम, इद न स्यात्—अलविध्वमिति । तस्मात्सिचो ग्रहणं कर्तव्यम् । यदि तर्हि सिचो ग्रहणं क्रियते—

चसिभस्योर्न सिध्येत्तु

चसिभस्योर्न सिध्यति—‘सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे’, ‘वभ्या* ते हरी घाना इत्यत्र न प्राप्नोति ।

तस्मान्त्सिज्ग्रहणं न नत्

तस्माद्धि चेत्त्यत्र सिचो ग्रहणं न कर्तव्यम् । कथं ‘चकाद्धि पलितं शिर’ इति ? एवं तर्हि सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् । कथं सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे वभ्या* ते हरी घाना इति ? इह तावत् सग्धिरिति, नैतद् घसे रूपम् । किं तर्हि ? सघेरेत-

प्र०—विशेषो नावधार्यते । लुङ्श्चापीति । श्लोकवार्तिककारस्याऽयुक्तमिदं वचनम् । अकुद्ध्वमभ्युद्ध्वमित्यादौ ‘हन्वावज्ञादिति’ सिजलोपे सति मूर्द्धन्यस्याऽविधाने रूपं न सिध्येत् । सग्धिरिति । अदेः क्तिनि ‘बहुलं छन्दसीति’ घस्तादृशः । ‘चसिभसोर्नलि’ चेत्पुप-धालोपः, तत्र ‘भलां भलीति’ मलोपो न प्राप्नोति, इत्यतः च । यथ्यामिति भसे-लोष्टि तामि क्री द्विर्वचने पुर्यवदुपधालोपः । सघेरिति । सघ हिंसायामित्यस्य स्वर-भेदोऽपि नास्ति, चिन्त्याद्युदात्तत्वात्तत्पुरुषे तुल्यार्थेन पूर्वपदग्रहणमिव विधानात् । अने-

उ०—अनेकस्येति । ‘एकस्मान्नकानेकस्ये’त्यर्थः । अयञ्जनपरस्येति । पञ्चमीतत्पुरुषबहुव्रीह्यो-स्तन्नेष विद्वेत् । अकुद्ध्वमिति । एतदर्थं मूर्द्धन्ये सुहृद्ग्रहणस्यावयवकत्वं, पूर्वपक्षान्तात् सगवता सूक्ष्मेक्षिका न कृतेति भावः । तादृशानामनभिघातमिति तदाशयं कश्चिन् । माच्ये ‘अच्योद्ध्व’मिति प्लुक्प्लुक्ते कृते । इदं न स्यादलविध्वमिति । ‘विभाषेत’ इत्यस्याऽऽप्ते, धिचेत्यस्याऽभ्यासश्च । तस्मान्लुङ्ग्रहणं धिचेन च कथ्यमिति भावः । तत्पुरुषे इति । समागता गतिरिति समासेऽप्यापदात्तत्वेनेत्यर्थः । ननु सघेर्हि सार्थक्यात्स-मानात्तत्पुरुषाधोऽप्यभ्योऽत आह—अनेकार्थत्वाच्चेति । सन्धिषयत्वादिति । माभ्यघेरयनेष

† ८ ३. ५५: ८ ४ ४१ ५३ + ८ १. ७९ × ४ ४ १९. १ × १०० ८. १ २५.

* १. १०० ८. १. २५.

द्रूपम् । 'वन्धां ते हरीषाना' इति; नैतद्भवेत्तुम् । किं तर्हि ? वन्धेरेतद्रूपम् ।

'छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे' ॥ ३ ॥

अथ वा छान्दसो वर्णलोपो भविष्यति, 'यथेष्कर्तारमध्वरे' तद्यथा—
'तुभ्येदमग्ने' । तुभ्यमिदमिह इति प्राप्ते । 'आम्भानां चरुः' । नाम्भानां चरु-
रिति प्राप्ते । 'आव्याधिनी सुगणाः' । आव्याधिनीः सुगणा इति प्राप्ते ।
'इष्कर्तारमध्वरस्य' । निष्कर्तारमिति प्राप्ते । 'शिवा उद्रस्य भेषजीः' । शिवा
रुद्रस्य भेषजीरिति प्राप्ते । तस्मात्सिञ्जग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । यदेतद्रात्सस्य [८. २. २४] इति सकारग्रहणं तत्सिचो
ग्रहणं विज्ञास्यते । कथम् ? 'रात्सस्ये'त्युच्यते न चाऽन्यो रेफात्परः सकारोऽ-
स्त्यन्यदतः सिचः । ननु चायमस्ति 'मानुः' 'पितु'रिति । तस्मात्सिचो ग्रहणं
कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कस्मान्न भवति 'चकाद्धि पलितं शिर' इति ? इष्ट-
मेवैतत्सङ्गृहीतम् । 'चकावी'त्येव भवितव्यम् ।

धिसकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् ।

आशाध्वं तु कथं ते स्याज्जस्त्वं सस्य भविष्यति ॥ १ ॥

सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न भिद्यते ।

लुङ्श्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं, सेटि दुष्यति ॥ २ ॥

यसिभस्योर्न सिध्येत्तु तस्मात्सिञ्जग्रहणं न तत् ।

छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे ॥ ३ ॥

प्र०—कार्थत्वाच्च धातूनां समानादने सधिर्वर्तत इत्यर्थेभ्योऽपि नास्ति । वन्धेरिति । 'वन्ध-
वन्धने' इत्यस्य भवेत्यर्थे वर्तमानस्य लोटि तामि ह्यत्ययेन शपो लुकि नलोपे वर्णव्यत्य-
येन धकारस्य वकारे वन्धामिति भवति । कचिद्वधेरिति पाठः, सत्वयुक्तः, वधोः सन्धिपक्ष-
त्वादित्याहुः । छान्दस इति । यसिभस्योः सकारस्य लोपे वा रूपसिद्धिरित्यर्थः ।
'इष्कर्तारमध्वरस्येत्येकदेशानुकरणादिष्कर्तारमध्वरशब्दात्समसी । यदेतदिति । तदेव
चोत्तरप्राप्तुवत्तेव इति भावः । मानुरिति । उभयोः स्थाने भवत एकदेशस्यान्यतरलो-
प्यपदेशाद् स्थानिकत्वात्परत्वे सति सकारस्य लोपः ।

उ०—नित्वं सन्निधानादिति भावः । अर्थाद्वरे तत्र यथोपाज्जाय दूषेति बोध्यम् । तत्र सिचो
ग्रहणेर्ध्वं प्रकृते किमायासमत आह—यदेव चेति ।

दादेर्धातोर्धः ॥ ८ । २ । ३२ ॥

इह दोष्वा दोष्भुमिति घत्वस्याऽसिद्धत्वाद्द्वत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः ।
उक्तमेतत्—‘अपवादो वचनप्रामाण्या’दिति । अथवैवं वक्ष्यामि—‘दोढोऽ-
दादे’ । दो ढो भवत्यदादेः । ततो ‘धातोर्धः’ इति । ‘दादे’रित्यनुवर्तते ‘ने’ति
निवृत्तम् ।

‘दादे’रित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—अधोक् । क तद्दि स्यात् ? मा स्म
धोक् । नैष दोषः । ‘धातो’रिति नैषा दादिममानाधिकरणा षष्ठी ‘दादेर्धातो’-
रिति । का तर्हि ? अवयवयोगीषा षष्ठी—‘धातोर्धो दादिस्वयव’ इति । सा
चावश्यमवयवयोगा षष्ठी विज्ञेयोत्तरार्था । किं प्रयोजनम् ? एकाचो षष्ठो
भक्ष्यन्तस्य स्थोः [८. २. ३७] इति इहापि यथा स्याद् गर्दभयतेरप्रत्ययो

३०- दादे ० । घट्टक्यास्मिद्धत्वादिति । ‘पूर्ववासिद्ध’मित्यस्य प्रतियोगोपपत्त्याना-
द्वत्त्वात्तत्राभ्यास घट्टक्ययोर्विकल्पप्रसङ्गः । उक्तमिति । न इत्यसर्गापवादोविषयस्यो
युक्तः । दृष्टेऽथ विकल्पविधिरनर्थकः स्यात् । अदादेरिति । असमर्थसमामो ‘दादेर्ने

३०- दादेर्धातो ० । विकल्पेति । एवं वाऽसिद्धवत्प्राप्त्याधो नेतिभावः । नहीति । अस्या
प्रकाशनाय एव युक्त इत्याशयः । न्यायसिद्धेऽर्थे जिह्मत्वाद्—दृष्टेऽपेति । असमर्थसमासे
मज्जो दादिप्रत्ययेन संख्याभावात्तस्य कैवल्योत्तरप्राप्त्युत्तरादि सुकमेत्याह—धातोर्ध
इति निषेधार्थकः ‘अ’ शब्दस्तु अप्रामाणिक इति तात्पर्यम् । न वाऽऽभासे दृष्टे-
र्धातोऽभावेति वा दृष्टे’त्यनेन विकल्पद्वारा तदनुकृष्या तस्यापि विधानादितिभावः । कश्चे-
त्पुनरत्र दादिप्रत्ययानुवृत्तिरर्थधा, असिद्धत्वेन द्वाविभक्तविषये द्वावस्यैव प्रवृत्त्या व्यावर्त्याऽ-
भाव इति चेत्, ‘दादे’रित्यस्य उपदेशवद्दादिकक्षकत्वात् । तेन वामलिट् पार्श्वविरत्यादौ
वक्ष्यमाणैवधिकरणाभ्यासवेऽपि न घट्टं, नच वक्ष्यमपि न स्वावदादेरिति निषेधादिति वाच्यम्,
अर्थाधिकरानुरोधेनोपदेशवद्दादेरेव तेन निषेधादिति भावः । उक्तमर्थसमाश्रयः, अद्वये
भावे—एवमपीति । ‘वृत्ता’ इत्युत्तरसुत्रार्थे असमर्थसमामो ‘अधो’गिरत्यस्य दादिपद-
साधनाऽसाधारण्यकृत्याऽभावं च दर्शयितुं तदुपेक्ष्य समाध्यन्तरमाह—भावे—नैष दोष
इति । सा चावश्यमिति । उत्तरार्थेन च । अनेनच सूत्रे तस्याऽनावयवकता ध्वनिता ।
तद्वाक्यं दादिपदसंज्ञया निर्वाह इति । अन्यथा ‘अधो गिरत्यादौ घट्टप्रवृत्तिकपप्रयोक्तृता
स्तरविद्येऽप्रेष सूत्रे वैयधिकरणाभ्यासवत्सावयवकत्वेनोत्तरार्थवेनावयवकत्वप्रतिपादनस्य निर्वाह-
तापत्तिरिति दिक् । प्रयोगभेदादिति । यथा ‘सिकापुत्रकस्य सरीरं’ ‘गहरो गिर’ इत्यादौ ।

गर्भविति । यद्यवयवयोः पृथो, दोग्धा दोग्धुमित्यत्र न प्राप्नोति । त्वोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोर्दादिरवयवो भवति ।

ह्रस्वहोर्मश्छन्दसि ॥ १ ॥

ह्रस्वहोश्छन्दसि हस्य मत्वं वक्तव्यम् । गर्दभेन समरति । मरुदस्य प्रभीता । सामिधेन्यो जग्निरे । उद्ग्राभञ्च निग्राभञ्च प्रह देवा अवीशुचनः ।

दधस्तथोश्च ॥ ८ । २ । ३८ ॥

किमर्थश्चकारः ? स्थोरित्येतदनुकृष्यते* । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धं स्थोः पूर्वणैव । न सिध्यति । किं कारणम् ? अशशदित्वात् । ननु च जश्च कृते अशदिः+ । असिद्धं जश्च तस्याऽसिद्धत्वात् अशदिः । एव तर्हि सिद्धं काण्डे पठितम'भ्यासजश्चत्वंमेत्वनुको'रिति* । एत्वनुकोर्महणं न करिष्यते । 'अभ्यासजश्चत्वं सिद्धं'मित्येव । एवमप्यभयन्तत्वात् प्राप्नोति । लोपे कृते भयन्तः†† । स्थानिवद्भावात् भयन्तः अत उत्तरं पठति—

दधस्तथोरनुकर्षणानर्थक्यं स्थानिवत्प्रतिषेधात् ॥ १ ॥

दधस्तथोरनुकर्षणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'स्थानिवत्प्रतिषेधात्' । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति** । स चावश्य प्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

इतरथा ह्यलोपे प्रतिषेधः ॥ २ ॥

यो हि मन्यतेऽनुकर्षणसामर्थ्यान्मिऽत्र भवति, अलोपे तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्—दधाति दधासि ।

४०—भवती'ति । 'धातोर्ध' इत्यत्र दधिप्रहणमनुवर्तते न तु नञ् । पयोऽपीति । प्रयोग-भेदाद्विशेष्य धातोरयमवयव इति बुद्ध्या परिकल्पनात् ।

दधस्त० । एत्वनुकोर्महणमिति । फलिभजिप्रहणं सामान्येन सिद्धत्वस्य ज्ञापकमिति भावः । भजि भयन्तस्येति भयन्तप्रहणाऽनुवृत्तौ मत्वा भयन्त-

४०— दधस्तथोश्च । 'दध'इति कृतद्वित्वस्य भानो ग्रहणम् । फलिभजीति । यद्यभ्यासकृत्वा-देरसिद्धत्वं स्यात् फलिभजिप्रहणं न कुर्यात्, भनादेशादिवात्पूर्वणैव सिद्धे । तत्कृतं स्थोः सिद्धत्वं सर्वकार्यविषयं ज्ञापयति, नान्येष्वविषयमेवेत्यर्थः । भाष्ये—तथोऽप्रीति । केन स्थोभेत्यर्थः । 'ज्ञाते'ति भण्डूकप्रत्या सवप्यते, भसादिस्मादुत्पद्यते, सवस्तसोरनु-वृत्तिरपि दधतीत्येतद्व्यवृत्त्यर्था । भयन्तत्वादन्यधानुपपत्त्येति । सर्वत्र स्थानिवद्भा-

तथोऽपि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? 'भलि भवन्तस्ये'त्युच्यते
तथोऽपि भलि भवन्तो भवति नान्यत्र ।

अथाप्येतन्नास्ति 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति, एवमपि नैवाऽर्थोऽनु-
कर्षणार्थेन चकारेण, नापि तथोर्ग्रहणेन । आनन्तर्यमिहाश्रीयते—'भलि
भवन्तस्ये'ति । क्वचिच्च सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यम्, क्वचिन्नैव
सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । लोपे सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनान-
न्तर्यम्, अलोपे नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । यत्र कुतश्चिदेवानन्तर्यं
तदाश्रयिष्यामः ।

भवस्तथोर्धोऽधः ॥ ८ । २ । ४० ॥

'अध' इति किमर्थम् ? धतः, धत्थः । 'अध' इति शक्यमकर्तुम् ।
कस्माच्च भवति—धतः धत्थ इति ? जश्त्वेऽऋ योगविभागः करिष्यते । इद-
मस्ति दधस्तथोऽध [८, २, ३८] इति । ततो वक्ष्यामि—'भलो जशः' ।
भलो जशो भवन्ति दधस्तथोः । ततः 'अन्ते' । अन्ते च भलो जशो भव-
न्तीति । तत्र जश्त्वे कृतेऽभवन्तस्वाच्च भविष्यति ।

इति श्रीभगवत्पञ्चलिद्विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

४०—त्वाप्त्यर्थानुपपत्त्या श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते । स्थानिवस्त्वर्कं तु व्यवधानं वचनाद्-
प्रतिबन्धकमित्यर्थः ।

भवस्त० । तत्र जश्त्व इति । 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति भवेत्वे जश्त्वस्याऽसिद्ध-
त्वान् भवन्तत्वं, धत्त्वे तु परस्मिन्सिद्धं जश्त्वमिति धत्वाऽभावः ।

इत्युपाध्यायजैष्यटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमाध्यायस्य

द्वितीय पादे प्रथममाह्निकम् ।

४०—वादिति भावः । श्रुतिकृतमिति । तेन 'दधासी'त्यादी न । एवं 'तथोऽधे'ति प्रत्याख्यातम् ।
भवस्त० । यदि दधस्तथोर्ग्रहणं विधीयते तदाऽतत्कृतत्वाद् 'धत'इत्यादी भवन्तस्ये न
स्यादत्त आह—पूर्वेति ।

इति निबन्धस्तुतसौगर्भकभागोऽस्मिन्महोपाध्यायश्रीधरोदयोऽष्टमाध्यायस्य

द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ८ । २ । ४२ ॥

रदाम्यामिति किमर्थम् ? चरितं मुद्रितम् । ननु च रदाम्यामित्युच्य-
मानेऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि रेफदकाराम्यां परा निष्ठा । न रेफदकाराम्यां
निष्ठा विशेष्यते । किं तर्हि ? तकारो विशेष्यते—‘रेफदकाराम्यामुत्तरस्य तकारस्य
नो भवति स चेन्निष्ठाया’ इति ।

अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् ?

निष्ठादेशे पूर्वग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

निष्ठादेशे पूर्वग्रहणं कियते परस्यादेशो मा भूदिति । भिन्नवद्भ्याम्
भिन्नवद्भिः ।

पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य ॥ २ ॥

‘पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्ये’ति परस्य प्राप्नोति ।

प्र०—रदा० । विचारस्य सङ्काबादत्र प्रत्युदाहरणोपन्यासः । अत्र प्राप्नोतीति । निष्ठे-
त्यसमस्तं लुप्तपट्टीकं पदं, तेन रदाभ्यां परा या निष्ठा तस्यास्तकारस्य नत्वमिति
मूत्रार्थाश्रयणान् । न रेफेति । ‘निष्ठात’ इति समासनिर्देशः । तत्र निष्ठाया उपसर्जनं
त्वाद्विशेषणेनाऽसम्बन्धः । प्रधानस्य तु तकारस्य सम्बन्धः ।

अथेति । ‘भिन्नवद्भ्यामित्यादौ निष्ठावकारस्य बहिरङ्गत्वात्प्राप्तिकत्वाच्च
नत्वाऽभावात्पूर्वस्यैव भविष्यतीति प्रभः । निष्ठादेश इति । असति पूर्वग्रहणे पाठक्रमे
निष्ठा प्रयासमेति तदकारस्यैव नत्वेन भाव्य नाऽन्यस्येति बहिरङ्गत्वात्प्राप्तिकत्वयोर-
हेतुत्वम् । किञ्च—पदस्येत्यधिकारात्पदावयवस्य दस्य नत्वविधानाद् बहिरङ्गत्वं नास्ति ।
केवलस्य च वर्गस्यानुपवेशाद्वर्गग्रहणेण लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अद्यापारः ।
पञ्चमीनिर्दिष्टादिति । यद्यपि प्रत्यासत्तिनापेक्ष्यते तथापि रदाभ्यां परस्य दस्य नत्वेन
भाव्यमिति सामर्थ्यानिष्ठावकारस्यैव नत्वप्रसङ्गः ।

उ०—रदाभ्यां निष्ठा० । भाष्ये प्रत्युदाहरणोपन्यासोऽनर्थक इत्यत आह—विचारस्येति ।
ननु समासे गुणभूतनिष्ठापदस्य विशेषणसंबन्धाऽप्येतोलाऽत्र प्राप्नोतीत्यसङ्गतमत आह—
निष्ठेतीति । ननु पूर्वग्रहणाऽभावे रदाभ्यां निष्ठातस्य को दस्य च प्रयासस्या
निष्ठाया एवेत्यर्थेन रदाभ्यां परस्य दस्य निष्ठासंबन्धिव एव संभवेन च भिन्नवद्भ्या-
मित्यादौ होषोऽत आह—भिन्नवद्भ्यामित्यादाविति । अहेतुत्वमिति । वाक्यार्थ
बोधकामिकप्रत्यासत्तिव्याप्तेन तयोर्वाच इति भावः । वस्तुतस्तयोः प्रसक्तिरेव नास्ती-
त्याह—किंचेति । विषयां बहिरङ्गपरिभाषाभावाच्चेत्यपि बोधम् केवलस्यचेति ।
साक्षादुच्चारणेन बोधितं हि प्रतिपदोक्तम्, अनुमेयं च काल्पनिकं, न च दकारादिस्तथा
समुदायपदकत्वेनैवोपकारमेव तस्य सर्वानुमेयत्वादिति भावः । इहमोत्पन्नस्वभाव-
विषयः । नापेक्ष्यते इति । कस्यानुरोधादिति भावः । तत्पुनरे हीतेः संप्रदायैव-

वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं कार्तिरिति फौल्लयः ॥ ४ ॥

कार्तिरिति वृद्धौ कृतायाः 'रदाभ्या'मिति नत्व प्राप्नोति । क्षीनिरिति वृद्धौ* कृताया 'क्षियो दीर्घात्' [८. २. ४] इति नत्वं प्राप्नोति फौल्लिरिति वृद्धौ* कृतायामुदुपधन्वमन्नियोगेन लत्वमुच्यमानं* न प्राप्नोति ।

अधोच्यमानेऽपि प्रतिषेधे 'वृद्धिनिमित्ता'दिति कथमिदं विज्ञायते—वृद्धि-
रेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं, वृद्धिनिमित्तादिति । आहोरिव वृद्धिनिमित्तमस्य सोऽयं
वृद्धिनिमित्तः, वृद्धिनिमित्तादिति । किं चातः ? यदि विज्ञायते वृद्धिरेव निमित्तं
वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादिति श्रैतिः सङ्गृहीतः कार्तिरसङ्गृहीतः । अथ विज्ञा-
यते वृद्धिनिमित्तमस्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तो वृद्धिनिमित्ता'दिति कार्तिः सङ्गृहीतः
क्षीनिरसङ्गृहीतः । उभयथा च फौल्लिरसङ्गृहीतः । यथेच्छमि तथाऽस्तु ।

अस्तु तावद्वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादिति । ननु चोक्त—
'श्रैति सङ्गृहीतः कार्तिरसङ्गृहीतः' इति । कार्तिश्च सङ्गृहीतः । कथम् ? वृद्धि-
र्भवति गुणो भवतीति रेफशिशा गुणवृद्धिमङ्गकोऽभिनिर्वहते ।

प्र०- क्षीनिरिति । वृद्धिरेकाऽत्र नत्वस्य निमित्तं, 'क्षियो दीर्घा'दिति वचनात् ।
कार्तिरिति । नत्वस्याऽऽकारो न निमित्तं, किन्तु रेफ इति प्रतिषेधो न प्राप्नोति ।
उभयथेति । न हि वृद्धिलत्वस्य निमित्तं नापि वृद्धिहेतुकाऽपरो निघ्रातकार । न चाऽत्र
लत्वनिषेध इष्यते । रेफशिशा इति । ननु चाऽन्यत्वरूपस्याऽन्यपरिमाणस्य च वृद्धि-
मङ्गाविधानात्कस्मारित्यस्य वृद्धिमङ्गा । अथ पूर्वान्तत्वाद्रूपस्य वृद्धिमङ्गणेन ग्रहण-
मित्युच्यते तथा किमनन्तोक्तं—'रेफशिशा गुणवृद्धिमङ्गक' इति । यद्यपि प्रसज्य-
मानोऽगु रपरो न भवेदपि तत्तरकाल रपरत्व विधीयते तथापि तद्वृत्तत्वात्कार्ति-

उ०-समग्रं च दर्शयति—वृद्धिरेवेत्यादिना । बहुमादिपक्षे क्षीनौ वृद्धिरिव रेफकारो ननु वृद्धि-
निमित्तक इति तद्वसङ्गः । नर्हति । उदुपधन्वमेव हि तस्य निमित्तं, न वृद्धिः । बहु-
मीहावत्त्वमग्रह दर्शयति—नार्हति । यथा कार्तिरित्यत्र वृद्धिनिमित्ताद्रेक्ष्यपारो निघ्रातकारो
नैवमिहेत्यर्थः । नचात्रेति । एव च क्षीतानेन निषेधेनाऽसापृहीत इत्यर्थः । अत-
रूपस्य—अत्र इत्येवं कृत्वा । अन्त्यपरिमाणस्य—त्रिसावस्य, अन्त्यर्हन्तीपरिमाणस्य । एवं च
रेफसिरेकस्य वृद्धिमङ्गकत्वाऽभावात्कथं कार्तिं प्रतिषेधयामिरिति भावः । अथेति एव च
वृद्धिमङ्गणेन ग्रहणाद्वृद्धिमङ्गकत्वव्यहार इति भावः । किमनन्तोक्तोक्तोक्तं, तदुक्तैर्नैकस्य
स्वरूपमिति—वक्ष्यीत्यादिना । एव तर्हीति । प्रसज्यमानोऽपरपर इत्येव तत्र सिद्धान्तो
स्वित्तपञ्चात्तत्त्वबहुमात्रेण 'रेफशिशा' इत्याद्युक्तमिति भावः । यद्यपि रेफो निमित्तं, न

अथवा पुनरस्तु—वृद्धिनिमित्तमस्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तः, वृद्धिनिमित्ता-
दिति । ननु चोक्तं—‘कार्तिः सङ्गृहीतः क्षैतिरसङ्गृहीतः’ इति । क्षैतिश्च संगृ-
हीतः । कथं ? यन्वृद्धिशास्त्रं तस्मिन्वृद्धिशास्त्रो वर्तते । स तर्हि प्रतिषेधो
वक्तव्यः ।

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? ‘बहिरङ्गलक्षणत्वात्’ बहिरङ्गा वृद्धि-
रन्तरङ्गं नत्वम् । ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । एवं च कृत्वा लत्वमपि सिद्धं
भवति कौलिरिति ।

स्वादिभ्यः ॥ ८ । २ । ४४ ॥

ऋकारस्वादिभ्यः क्तिणिष्ठावम् ॥ १ ॥

ऋकारस्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति वक्तव्यम् । कीर्तिः, गीर्तिः ।
तूनिः, धूनिः ।

दुग्धोर्दीर्घश्च ॥ २ ॥

दुग्धोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । आदूनः, विगूनः ।

पूजो विनाशे ॥ ३ ॥

पूजो विनाश इति वक्तव्यम् । पूजा यवाः । विनाश इति किमर्थम् ?
पूतं धान्यम् ।

प्र०—संगृहीतं यत् । एवं तर्हि धितपक्षप्रदर्शनाद्युक्तगोषाऽभावः । यत्तदिति । एवं
प्रतिषेधस्य उपापत्त्यान्मरणानुग्रहो भवतीति गौणं शब्दार्थे आधीयते कौटिल्यभा-
रणं परिहारं प्रवीति—न शक्तिः ।

त्यदि ४४ । कीर्तिरिति । कृत्स्नपूजा रूपाणि दुग्धोर्द्वि । ‘दु दु गता-
वित्यस्य दीर्घहणं न तु ‘दुदु उपतापे’ इत्यस्य सानुबन्धकत्वात् पूजा इति अनकार्य-
त्वाद्वातूना पूज् विनाशार्थे । निनोः प्राप्ति इति । बन्धनक्रियायामानुकल्यात्तत्कर्माऽपि
प्राप्तः कवेत्वेन विवक्ष्यते ।

वृद्धिनिमित्तं तथापि अवयवत्वात् यैव निमित्तमिति बोध्यम्, ननु गौणमुक्त्यापेक्ष
कथमस्य प्रहणमत आह—एवं प्रतिषेधस्यति ।

स्वादिभ्यः । ऋकारसि दार्धप्रहण, मत्वस्यैवायमतिदेशो न कार्यान्तरस्य । तेन पुनि-
रित्यादी ‘पूजवत्तन्दी’ तांश्चिकरपो न । न तु दुदु इति । दूने उवर्धस्यैव प्रतीतेरिदं विवक्ष्यम् ।
‘पूजिनाशार्थे’ इति पाठः पूर्णति त्वपवादः । तत्र पाठे ‘जोःकु रिति पूजं वा । धन्धन-
क्रियायामिति । यदा कथ्यमाण, विवक्षाक्रियमाणो प्राप्ति इत्यादिभ्यश्चलकत्वात्तत्रानुग्रहस्य
प्रतिषेधते तदा कर्तव्यः कर्तव्येऽप्ये प्रयोगः । प्रत्युदाहरणे—प्राप्तेनेति करणे वृत्तीया ।

सिनोनेर्ग्रामकर्मकर्तृकस्य ॥ ४ ॥

सिनोनेर्ग्रामकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । सिनो प्रासः । ग्रामकर्मकर्तृकस्येति किमर्थम् ? सिता पाशेन सूकरी ।

क्षियो दीर्घात् ॥ ८ । २ । ४६ ॥

दीर्घादिति किमर्थम् ? अक्षितमसि मा मे क्षेष्टाः । दीर्घादिति शक्य-
मकर्तुम् । कस्मान्न भवति—अक्षितमसि मा मे क्षेष्टा इति ? निर्देशादेवेद-
मभिप्रेत्य दोषस्य ग्रहणमिति । यदि ह्रस्वस्य ग्रहणं स्यात् 'क्षे'त्येव श्रूयान् ।
नाऽव निर्देशः प्रमाणं शक्यं कर्तुम् । यथैवाऽप्राऽप्रा विभक्तिरेवयिमडा-
देशोऽपि । नाऽप्राऽप्रा विभक्तिः । सिद्धाऽव विभक्तिः 'प्रातिपदिका'दिनिः ।
कथं प्रातिपदिकसंज्ञा ? 'अर्धवत्प्रातिपदिक'मिति ।

ननु चाऽधानुरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैव धानुधानोर्योऽनुकरणम् ।
यद्यनुकरणमियङ्गादेशो न प्राप्नोति । प्रकृतिवदनुकरणं भवती'तीयङ्गादेशो
भविष्यति । यदि 'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'त्युच्यते स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति ।
एवं तद्व्यतिरेकशिकानां स्वाश्रयाख्यपि न निवर्तन्ते अथाप्येतन्नास्ति

प्र०- क्षियो० । अक्षितमसि । अयं क्षितमिति भावे कः । भावश्च अयमर्थ इति
दीर्घाऽभावात्तत्त्वाऽभावः । क्षेति । इयङ्गादेशात्परत्वाद्दोषेर्द्धीति गुणस्य न्याय-
त्वम् । नात्र निर्देश इति । न हीयङ्गादेशादोषस्य ग्रहणं प्रयेतुं शक्यते, इयङ्-
निमित्तस्य विभक्तेर्दुर्गभत्वात्ततोऽप्राया यथा विभक्तिः सौत्रत्वमिदंशस्य भवत्येव
ह्रस्वस्यापोयङ्गादेशः । आदिति दोषग्रहणमर्थवत् । नैव धानुरिति । क्रियावाचिनो
धानुमज्ञाविधानमाध्याभिर्देशे चाऽक्रियावाचित्वम् । प्रकृतियदिति । अर्धभेदा-
द्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदाद्वाचनिक कायाऽतिदेशः । स्वाद्युत्पत्तिर्नेति । अधानु-
रिति प्रकृतं प्रातिपदिकसंज्ञानिवेधादनुकरणस्यापि तत्प्रसङ्गम् । अतिदेश-
कानामिति । अतिदेशः प्रयोजनं येषां तान्यातिदेशिकानि । अतिदेशभावाच्च-
क्यन्ते । ननु यदतिदेशकार्येणाऽविरुद्धं स्वाभयं कार्यं तन्मा निवृत्तम्, यत्तु

उ०- क्षियो दी० । अयः क्षितमिति । यथा तत्कर्मकावाक्येति कः, आक्रोशश्चैवयोर्वा
क्षितो वृत्तित्वाद्वा ईर्ष्यसंज्ञायाश्चोदाहरण बोधव्यम् । ननु विभक्तेर्दुर्गभत्वात् तदर्थमेव यथा
अर्थः, इयङ्गादेशस्तु दीर्घमिदं प्रमाणमेवेत्यतः—ततोऽप्राप्नोति । एवं च तद्वेद-
निवृत्तये 'दीर्घा'दित्यसि भावः । ननु 'क्षी'त्यस्य गणे पाठस्तुतो व धानुत्वमत आह क्रियेति ।
विदेशे स्वकवपरात्वादिति भावः । निषेधादिति । पदुंदासपक्षेर्भव धानुमानिको निषेधो-
त्त्वेव साक्षतात्पर्यविषयभूत इति भावः । अतिदेशः प्रयोजनमिति । येषां अतिदेश-
निमित्तकार्यमिच्छते तानीत्यर्थः । तदाह—अतिदेशमाह्वीति । यत्तु विरुद्धमिति । प्राति-

‘आतिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते’ इत्येवमपि न दोषः । अवश्यमत्र सर्वतो नैर्देशिकी विभक्तिर्वक्तव्या । तथा—‘नेर्विशः’ [१. ३. १७] ‘परिव्यवेभ्यः क्रियः’ [१८] ‘विपराभ्यां ज्ञेः’ [१९] इति । अथाद्येतन्नास्ति ‘प्रकृतिवदनुकरणं भवती’त्येवमपि न दोषः । धातोरजादौ यद्रूपं तदनुक्रियते ।

प्र०—विरुद्धं तत्कथं न निवर्तते ? एवं तर्कधातुमिति पर्युदासो न प्रसङ्गप्रतिषेध इत्यादि-
देशिकस्य कार्यस्याऽभावाद्धातोरन्यत्वान् स्वाभ्यां प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते, प्रसङ्ग-
प्रतिषेधे तु निषेध एवातिदेशिकः स्थान् । इयञ्चादेशान्तिदेशिको धातोर्विधीयमान-
त्वाद्वन्ति, स च दीर्घस्यैवेति दीर्घपहणमनर्थकम् । अथान्यथा । यथाप्यधातुरिति
प्रसङ्गप्रतिषेध इति भावः । अत्र प्रतीतिः । यस्मात्प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधाद्ग्राप्ता यस्मा-
च्चोत्पन्ना ग्राप्ता तस्मान्मन्वस्मादित्यर्थः । तर्हि—इति । ‘ने’ इति तु प्रविभक्तिकान्त्ययानु-
करणान्निर्देशाऽर्था विभक्तिः, विश इति निर्देशादेवाऽग्राप्ता विभक्तिः । इयञ्च तु दीर्घानु-
करणस्यैवेति दीर्घपहणमनर्थकम् ।

अथापीति । इहानुकर्ता कदाचित्सामान्यमकरोति कदाचिद्विशेषम्, तत्र यदा
सामान्यमनुक्रियते तदा विशेषनिबन्धनस्य कार्यस्य सामान्येऽभावात्प्रकृतावदष्टत्वाद-
नुकरणेऽप्यभावः । यदा तु विशेषेऽनुक्रियते तदा तन्निबन्धनं कार्यमनुकरणे प्रवर्तते ।
तत्र यदा धात्वधातुसामान्यं क्षिमाश्रमनुक्रियते तदैयञ्चोऽप्राप्तिरिति ‘चिद्विद्यतु’ रित्यादौ
कृत्यञ्चादेशस्यैवमनुकरणमिति दीर्घादिति कर्तव्यम् ।

उ०—पदिकम्, तद्धि आतिदेशिकतद्भावेन विरुद्धम् । प्रसङ्गप्रतिषेधे त्विति । कस्तुतः
पर्युदासपक्षेऽप्यतिदेशेन धातुत्वे बोधिते धातुभिन्नत्वाऽभावेन प्रातिपदिकत्वाऽभावाऽस्तित्वे-
क्यमिति तत्प्रवृत्तिरस्त्येव । यद्यप्येतत्संज्ञायां शास्त्रीयं तथापि साधुतात्पर्यवित्पथं मयस्येव ।
तद्विरुद्धं च स्वाऽऽश्रयं प्रातिपदिकत्वं न भवेत्, यथाऽप्यस्त्युत्पत्तिरित्यादौ प्रातिपदिकत्वं
नेति कथं शक्यम् । ‘अथाप्येवमेति’ भाष्यस्याऽप्येवार्थः । ‘विरुद्धानि स्वाऽऽश्रयाणि
मिवर्तन्ते’ एवंति कैयटोक्त्याश्रया त्वयुक्ता, सामान्यप्रकृतभाष्यस्य विनाऽनुपपत्तिम-
धातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञारूपविशेषपरत्वाभ्युपगमात्, ‘आतिदेशिकानां’मित्यादिबहुवचन्याऽस-
ङ्गत्वेन । ‘मातृणवक्षत्रिय’ इत्यादावतिदेशविरुद्धमपानादिनिवृत्तेन । विश इति । ‘अमास
विभक्तिर्निर्देशादेवे’त्यनर्थक्यः । अप्राप्तिश्चानुकरणत्वेन धातुत्वादिति भावः । ननु कथमे-
वाप्राप्तिरिति कथं नास्तीत्युच्यते—इहानुकर्ततेति । सामान्य—धात्वधातुसाधारणं किरूप-
मित्यर्थः । विशेषमिति । धातुमात्रमित्यर्थः । अत्रे ‘धात्वधातुसामान्यं क्षिमाश्रम’मिति पाठः ।
तदैयञ्चोऽप्राप्तिरिति । धातुत्वाऽभावादिति भावः । कर्तव्यमिति । इदमेव दीर्घपहण-
मत्र विभक्तिकरणं आतिदेशाऽभिधायके शापकमिति तत्त्वम् । ‘सामान्यमनुकरण’मिति तु
चित्त्वं, कलाऽऽश्रयात् । न च ‘चिद्विद्यतु’ रित्यादिरूपस्याऽनुकरणे कथं ततः परा निष्ठा, न हि
तद्वधानुकरणेन धातुः प्रत्यावाचितुं शक्यो नापि ‘क्षि’ इति रूपमिति वाच्यं, दीर्घादिति समा-
प्येन क्षिप इति दीर्घविधानसामर्थ्येन च सानुकार्यमूढभूतस्यापि पहणशापनाक दोषः ।

अथोऽनपादाने ॥ ८ । २ । ४८ ॥

अञ्जेर्नत्वे व्यक्तप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अञ्जेर्नत्वे व्यक्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्यक्तमनृतं कथयतीति ।

अज्ञिविज्ञानात्सिद्धम् ॥ २ ॥

नैतदञ्जे रूपम् । अञ्जेरेतरूपम् । अञ्जत्यर्थो वै गम्यते । कः पुनरञ्जत्यर्थः ? अञ्जतिः प्रकाशने वर्तते । अञ्जितं गच्छति, प्रकाशयत्यात्मानमिति गम्यते । न वै लोकेऽञ्जितं गच्छतीति प्रकाशनं गम्यते । किं तर्हि ? समाधानं गम्यते । समाहितो भूत्वा गच्छतीति । एवं तर्ह्यञ्जेतरद्वयः, अज्ञश्च प्रकाशनम् । अङ्किता गाव इत्युच्यते, अन्याभ्यो गोभ्यः प्रकास्यन्ते ।

अञ्जत्यर्थ इति चेदञ्जेस्त्वर्थत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अञ्जत्यर्थ इति चेदञ्जित्यञ्जत्यर्थे वर्तते । कथं पुनरन्यो नामाऽन्यस्यार्थे

५०- अञ्जो० । अञ्जेरिति । प्रकाशनार्थे व्यक्तशब्दे मत्त्वं प्राप्नोति, न चेत्त्यते इति वक्तव्यम् । अञ्जितं गच्छतीति । गमनक्रियाविरोधमेतत् । प्रकाशत्वेन च गमनं पूज्यत इति पूजानिवन्धनो नलोपप्रतिषेधः । न वै लोक इति । सर्वस्य गन्तुस्तत्समये तस्य च गमनस्य प्रकाशत्वादिति भावः । समाधानमिति । गमनस्याऽध्याकुलत्वमित्यर्थः । तथा 'नागाध्याचितगामिन' इति प्रयोगो दृश्यते । गमनस्य च समाधानमेव पूजा । अहञ्जेति, प्रकाशयतेऽनेनेति ह्युद् । 'अङ्क' इत्यत्र तु 'हलञ्जे'ति करणे घञ् । 'अङ्क' पक्षस्तथायोरित्यस्याप्येतद्रूपं भवति । अञ्जेस्त्वङ्क इति न सिध्यति । अङ्किता इति । अङ्कयुक्ताः कृता इत्यर्थः । मत्त्वं नाप्यङ्कशब्दात्तत्करोतीति एचि कृत् इत्यद्वावान्मतुष्यङ्कटिलोपे च रूपम् । अञ्जेरिति । ननु यथाप्यञ्जित-

५०- अथोऽनपादाने । प्रकाशनेति । 'समञ्ज' इत्युदाहरणेन गतिरेवाञ्जत्यर्थे इति भावः । मत्त्वञ्जितमित्यत्र प्रकाशसामर्थ्ये पूजार्थत्वाऽभावात्तच्चञ्जेरिति मत्त्वोपनिषेधो न क्वाद्, अञ्जेः पूजार्थमतीद् न न क्वाद् अह—प्रकाशत्वेनेति । भाष्ये—'प्रकाशयत्यात्मान'-मिरादि क्राकृतार्थकचनं, गमनस्य प्रकाशत्वं कर्तुः प्रकाशय एव भवतीति भावः ।

प्रतिषेध इति । इत्येतेषां बोधम् । सर्वस्य गन्तुरिति । पक्षस्तदर्थकविरोध-वैधर्म्यं, यानि तेन गमनस्य पूजाप्रतीतिरिति भावः । तत्समये—गमनसमये, सर्वो—गमना, तदीयं गमनं च प्रकाशमाकमेवेत्यर्थः । पूजेति । पूजाप्रयोगकामात् भावः । 'अञ्जेतेरङ्क'

वर्तते । कथमखिरवत्यर्थे वर्तते ? अनेकार्था अपि धावतो भवन्तीति । अस्ति पुनः कचिदन्यत्राऽप्यखिरवत्यर्थे वर्तते ? अस्तीत्याह । अखरेखनम्, अखनं च प्रकाशनम् । 'अङ्क्तेऽक्षिणी' इत्युच्यते यत्तत्सितं चाऽसितं चैतत् प्रकाशयति । तथाऽञ्जेर्व्यञ्जनम्, व्यञ्जनं च प्रकाशनम् । यत्तस्नेहेन मधुरेण च जडोक्तानामिन्द्रियाणां स्वस्मिन्नात्मनि व्यवस्थापनं स रागस्तद्व्यञ्जनम् । अन्वर्थं खत्वपि निर्वचनं 'व्यञ्जतेऽनेनेति व्यञ्जन'मिति ।

निर्वाणोऽवाते ॥ ८ । २ । ५० ॥

प्र०—दर्थस्तयाप्यञ्जतेः सोर्थो भवतीति तस्य 'व्यक्त'मिति न सिध्यति, 'व्यक्त'मिति प्राप्नोति । एवं तर्हि 'व्यक्त'मित्युक्ते प्रकाशनं न गम्यत इति व्यक्तशब्दप्रकृतिरखिरं प्रकाशने वर्तते न त्वन्वित्यदोषः । कथं पुनरिति । अर्थान्तरे रुढोऽस्य—अन्यस्याऽर्थान्तराधिकारोऽयं—कथं प्रवर्तत इत्यर्थः । अनेकार्था इति, धातुपाठे क्रियावाचित्वप्रदर्शनपरोऽर्थनिर्देशो न तु नियमाधेः । तथा च 'कुर्वे सुर्वे गुर्वे गुह्र कीदृया मेवे'त्येवकारः पठितः । अस्ति पुनरिति । अन्यत्र दर्शने व्यक्तशब्देऽपि तदर्थत्वमन्वोः शक्यतं साधयितुं नाऽन्यथेति प्रभः । अखनमिति । अञ्जते येनाऽक्षिणी तदखनम् । तत्रैतत्स्याद्रुद्विशब्दोऽयम्, रुद्विषु च व्युत्पत्तिनिमित्तमेव क्रिया न तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्याऽरुद्विशब्दमुदाहरति । अङ्क्ते इति । व्यत्ययेन ह्यन्वस्यात्मनेपदम् । यत्तत्सितं चेति । सितोऽसिते सुतरां विभागेन प्रकाशयतीत्यर्थः । तथेति । व्यञ्जतेऽनेनेन रस इति व्यञ्जनम् । राग इति । रञ्जतेऽनेनेति रागो व्यञ्जनमेव । अन्वर्थोऽमिति । यौगिको व्यञ्जनशब्द इत्यर्थः ।

निर्वाणोऽवाते । आवाताभिधान इति । तत्र 'निर्वातो वात' इत्यत्रैव नत्वनिषेधो

उ०—इति भाष्यादङ्कपदे लक्षणे चेति धातुरनार्थ इत्यस्य । टिलोपे चेति । विप्रतोऽङ्कि भाष्यकारेण टिकोपस्थाऽनिष्टाश्रित्यमिदं, तस्मादङ्कगन्तारकादिवादिताप्रत्ययेऽङ्कित इति साभिप्रायः । नन्विति । अनिष्टादिपदं वचनमावश्यकमिति भावः । नत्वन्वित्येति । प्रकाशनार्थान्तरेणभिधानेन विद्याऽन्वय इति भावः । अर्थान्तर इति । 'अङ्क्ते' स्वार्थ-अक्षयगति'मिति पाठ्याह । अर्थान्तरेति । प्रकाशनादिशब्देः । अन्यत्रेति । अन्यत्राऽरसेने तु विद्यादिविषये निषेधो न शक्यत इत्यर्थः । अञ्जते—प्रकाशयते इत्यर्थः । अन्वोः परस्मैपदित्वावाह—व्यत्ययेनेति । व्यत्ययतेऽनेनेति । विद्यायां कडोभावनिराकरणेन रसो व्यत्ययत इत्यर्थः । भाष्येऽपि—'इन्द्रिय' लब्धेन जिज्ञेव । व्यतिष्ठदुत्पाददुवचनम् । भाष्ये—स्वस्मिन्नात्मनीति । रसात्वाद्भाष्यलक्षणे लक्षणे इत्यर्थः । यौगिक इति । न तु अङ्कमधिकङ्क इत्यर्थः ।

निर्वाणोऽवाते । नेनेति । वाते निष्कृतेनाभिधेये ऋणार्थः । इत्यत्रेवेति । वातेर-

अवाताऽभिधाने ॥ १ ॥

अवाताभिधान इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—निर्वाणोऽभिवातेन ।
निर्वाणः प्रदीपो वातेनेति ।

अनुपसर्गात्पुल्लजीवकृशोऽह्याद्याः ॥ ८ । २ । ४५ ॥

अनुपसर्गादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—परिकृशमिति ।

कृशः क एष विहित इगुदधात्

नैतद्विष्टान्तम् । किं तद्धि ? कृश एष इगुपधात्को विहितः* ।

स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे

नैवं शक्यम् । इह हि परिकृश इति स्वरे दोषः स्यात् । 'अन्तः' धाथ-
घन्तात्रयिकाणाम् [६. २. १४३; १४४] इत्येष स्वरः प्रसज्येत ।

पदस्य लोपो विहित इति मतम्

प्र० न तु भावे निश्चयामिति 'निर्वाणं वातेने'ति भाव्यमिति वार्तिककारस्य दर्शितम् ।
अन्ये तु वातकर्तृके धात्वर्थं सर्वत्र निषेधमिच्छन्ति—'निर्वातो वातो' 'निर्वातं वातेने'ति ।
'निर्वाणः प्रदीपो वातेने'त्यत्र तु वात' करणमिति प्रतिषेधाऽभावः ।

अनुपसर्गात् । तथापि पुल्लजीव. पचाद्यर्चागुपधलक्षणे के च सिध्यन्ति तथापि
'निष्ठा च द्वयजनादित्यादिकार्येभिरुच्ये पुल्लिङ्गाद्यनिष्टस्य निवृत्तये च निपातनम् ।
स्वर इति । तनूकरणधृतेः कर्मणि के 'गतिरनन्तर' इत्याद्युदात्तं पदं भवति । तनू-
भवनधृतेस्तु कर्मणि केऽन्तोदात्तं पदं स्यात् । पदस्येति । गन्धमानाऽर्धत्वादप्रयोग

उ०—कर्मकत्वाकर्तरि कः । अन्येतिविति । अत्राभ्युचितं भाष्यवार्तिकविरोधः, कर्मकारानु-
पादानादातः कर्ममिदमिति चिन्त्यम् ।

अनुपसर्गात्पुल्ल० । पचाद्यर्चाति । पुल्लिङ्गीवलादुपधात् इत्यर्थः । कृशोऽगुपध-
लक्षणे के कृश इति सिद्धं । अतु निष्ठातोऽपि धायादिस्वरं भाष्यमिति क स्वरं दोषोऽत
भावः—तनूकरणेति । तनूभवनेति । तदर्थेऽकर्मकत्वाकर्तरि कः स्यादिति धायादि-

एवं तर्हि पदस्य लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । पर्यागतः कार्येण परिकृशः ।

जगत्पनूना भवति हि रुचिरा ॥

फलेर्लन्वे उत्पूर्वस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

फलेर्लत्वं उत्पूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । उत्फुल्लोऽनृतं कथयति ।

अत्यल्पमिदमुच्यते उत्पूर्वादिति ।

उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वाक्तव्यम्

उत्फुल्लः । संफुल्लः ।

कृशोः क एष विहित इगुपधान्, स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे ।

पदस्य लोपो विहित इति मतं, जगत्पनूना भवति हि रुचिरा ॥ १ ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राहीभ्योऽन्तरस्याम् ॥ ८ । २ । ५६ ॥

किमय विधिराहोस्वित्प्रतिषेधः ? किं चानतः ? यदि तावद्विधिर्नकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम्, प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' [४२] इति । तदा अनेकेन निषातनेन व्यवच्छिन्नं न स्रज्यमनुवर्तयितुम् । अथ प्रतिषेधो, ह्रीग्रहणमनर्थकं न ह्येतस्माद्विधिरस्ति ।

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्विधिः । ननु चोक्तं 'नकारग्रहणं कर्त-

प्र०-एव लोपस्तत्र गमिं प्रति परिहृपसर्गे न तु कृशमित्यनुपसर्गत्वात्परेर्निष्ठान्त एव कृशशब्दः । अन्ययस्यरेणयुदात्तः परिकृशशब्दः, परेर्गमित्वाऽभावान् । जगतीति । येय परिकृशशब्दस्य व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता सा रुचिरा अनूना—परिपूर्णा, रूपे स्वरे च दोषाऽभावान् ।

नुदविद० किमयमिति । कश्चिद्विधिराऽर्थो, कश्चिन्निषेधेन, एतां वक्ष्यमाणा-ऽभिप्रायः । नकारग्रहणमिति । प्रतिषेधे तु नुदादिभ्यो यत्राग्रेति तत्र भवतीत्यन्तरेणापि

उ०-स्वरेणान्तोदात्तः स्यात्, तच्च नेष्यत इति तनूकरणवृत्तिरशत्रु कृति । एवं वाच्य-साधमेवेत्यते, न च कृशेः कर्तरि के तत्सिध्यतीति भावः । 'कर्तरि के' इति पाठस्तु पुनः । निष्ठान्त एवेति । एवशब्दः प्रसिद्धौ । कथं पुनरेवं सर्गादस्वरोऽत्र आह—अन्ययस्व-रेणेति । तत्पुरुषे तुत्पार्थेत्यनेन । गतित्वाऽभावादिति । तेन भाष्यमिदमस्तोदात्तत्वे नेति भावः । भाष्ये—पर्यागतः कार्येणेति । परिकृशशब्दे कृशशब्दो भावप्रधानः । कृशत्वेन परितः प्राप्त इत्यर्थः । तेन परितः कृश इत्यर्थोऽभाव इति भावः । जगति—शाब्दश्च न हरे सर्वत्र ।

नुदविदोन्द० । कश्चिदिति । हीभातुः । तस्याऽप्राप्तावादिति भावः । कश्चिदिति, तद्व्यतिरिक्तः सर्वः । तेषां प्राप्तत्वादिति भावः । ननु प्रतिषेधपक्षेऽपि निषेधसमर्थभाव नकारग्रहणं कर्तव्यमेवेत्यत आह—प्रतिषेधे स्थितिः । उत्तरशुक्लो नञप्रेष पठनीय इति

व्यम्, न कर्तव्यम्, प्रकृतमनुवर्तते, क प्रकृतम्, रदाम्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च
इति, तद्वा अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुं"मिति । सं-
न्धमनुवर्तिष्यते । अथ वा कियते न्यास एव । द्विनकारको निर्देशः । 'नुद-
विदोन्द्वाप्राह्मीभ्योन्यतरस्यां न ध्यास्यापृम्च्छिमदाम् [५७] इति ।

अथ वा पुनरस्तु प्रतिषेधः । ननु चोक्तं 'ह्रीग्रहणमनर्थकं नह्येतस्माद्विधि-
रस्ती'ति । नानर्थकम् । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो 'भवत्येतस्माद्विधि'रिति यदयं
ह्रीग्रहणं करोति ।

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ८ । २ । ५८ ॥

बहव इमे विदयः पठ्यन्ते । तत्र न ज्ञायते कस्य नित्यं नत्वं कस्य
विभाषा*, कस्य प्रतिषेधः, कस्य इदिति । अत उत्तरं पठति—

यस्य विदेः भशकौ 'त'परत्वे तनयचने तदु वा-प्रतिषेधौ ।

श्विकरणस्य विभाषा, श्विकरणस्य प्रतिषेधः ।

इयन्विकरणास्त्रिविधिरिच्छदितुस्यः

इयन्विकरणाद्विदेर्नविधिश्छिदिना तुल्यः ।

लुग्विकरणो धलि पर्यवपन्नः ।

लुग्विकरणो विदिर्वलादीं पर्यवपन्नः । एष एवार्थः—

५०—नकारप्रहणं सिध्यति । प्राकरणिकस्य प्रतिषेधविज्ञानादतिप्रसङ्गाऽभावः ।
द्विनकारक इति । 'वा पदान्तस्येति परसवर्णाऽभावपक्षे एको नकार आदेशो द्वितीयो
नयः सम्बन्धी । परसवर्णपक्षे तु 'हलो यमा यमि लोप' इति मध्यमनकारलोपः ।
एतदेवेति । न ह्यप्रसक्तस्य प्रतिषेधः सम्भवति ।

वित्तो भोगप्रत्ययोः । यस्य विदेरिति । 'नुदविदे'त्यत्रोन्विना रौधा-
विकेन साहचर्याद्विद विचारण इत्यस्मात्प्रविकल्पः । यद्यपि नुदिना लौदावि-
केन साहचर्यं तथापि शब्दपरविप्रतिषेधादुन्दित्र व्यवस्थाहेतुने तु नुदिः ।

५०—तात्पर्यम् । कश्चेनं कादाशाऽपि न स्थिरत आह—प्राकरणिकस्येति । ननु परसवर्णेन
बहो नकारा इति 'द्विनकारक' इत्युक्तमत आह—वा पदान्तस्येति । अन्वत्प्रभावपक्षेऽपि
मध्यमकस्य 'नलोप' इति कोपो बुद्धेः, लीलावाचेति भावः ।

वित्तो भो० । श्लोके—यस्य विदेरिति सामान्येन विदिश्यनिर्देशः । अदाकाविति । कय-
त्पयःस्त्राविः । ययोर्विदो अतो विदितौ तदु तयोस्तत्पदपरत्वे नशब्दसमाधनविवि-
धिवे नवाक्यं विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः । छिदितुस्य इति । यथा छिदेरिच्छा इत्यत्र नित्यं

ययोर्विधोः श्रृङ्गायुक्तौ तयोर्नत्वस्य वानत्रौ ।
ययोस्तु श्रृङ्गायुक्तौ ताम्बां किदिवचेइवदिश्यते ॥

अपर आह—

वेतेस्तु विदितो निष्ठा विधतेर्विन्न इष्यते ।
विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च वित्तो भोगेषु विन्दतेः ॥

भित्तं शकलम् ॥ ८ । २ । ५६ ॥

‘भित्तं शकल’मित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—भित्तं भिन्नमिति ।

प्र०—‘विदुल्लाम्भे’ इत्यस्मात् भोगप्रत्यययोर्नत्वनिषेधोऽन्यत्र नत्वम् । ‘विद सत्ताया’
मित्यस्मात् नत्वम् । ‘विद् ज्ञाने’ इत्यस्मात्त्रिंशदा व्यवधानाश्रित्याऽभावः । सौदादिकास्तु
‘विभाषा गमहनेति कसौ विकल्पविधानाद्यस्य विभाषेति निष्ठागामिट्प्रतिषेधः ।
तत्रयच्चन इति । तस्य नत्वम्, तस्य वचनमिति स्यात्तसः । तदु इति । ‘व’दिति
लुप्तपञ्चीकम् । ‘व’ इत्यन्तर्धको निपातः पादपूरणार्थः । विन्तेरिति । विन्त इति
विहन्तानुकरणात्पञ्ची ।

भित्तं० । भिन्नमिति । शकलवाचिना भित्तशब्देन सामानाधिकरण्याद्विभ-

३० शकं तथा विद्यनेत्यर्थः । पर्यवपन्न इति । इटि सति कृपास्तरं प्राप्त इत्यर्थः । पणपि
प्रत्ययस्येत् तथापि प्रयोगे धातोरनन्तरं श्रुयमाणत्वात्तदवयवत्वप्रतिभावाद्भिः पर्यवपन्न
इत्युक्तं, तत्र बीजान्धाह—सूत्रेति । शब्दपरविप्रतिषेधादिति । पणपि विप्रतिषेधसूत्रे
कायशब्देन साक्षीयं प्रहृत्युच्यते, तथापि विरोधे परस्य वक्तव्यदर्शनादत्रापि तथैव
कृतवन्तम् । यद्यप्यत्र परस्मिन्निति सूत्रस्थमाश्रित्यः पूर्वसाहचर्यमन्तरं तथापि व्याख्या-
नादेव निर्णयो बोध्यः । एवं ‘विभाषागमहनेविद्विज्ञा’मिति सूत्रेणि बोध्यम् । विदुल्लाम्भ
इति । अस्यैव भोगप्रत्यययोर्नत्वसम्भवादिति भावः । सत्ताविचारणयोर्हि तदसम्भवं इति
साध्यम् । अत्रित्तु ‘विदुल्लाम्भ इति द्वैपटे पाठः । इयमित्यादि भाष्ये व्याख्ये—विद सेति ।
ननु सौदादिकस्याऽनिट्कारिकात् पाठाऽभावात्तस्य कुतो वेदितव्यता आह—सौदादिकास्त्रिविधा ।
तत्र हि व्याख्यानादीनादिकस्यैव प्रहणं तदु ज्ञानार्थलुम्बिकरणस्त्वर्थः । भाष्ये—
वानच्चाधिति । विधत्प्रतिषेधादित्यर्थः । ननु रीचादिकस्य वित्तपा भिद्वेत्ते विन्तेरिति
भविष्यत् कथं विन्तेरित्युक्तिरत आह—विहन्तेति । तेन सर्वथा धातुर्लक्ष्यत इति भावः ।
भाष्ये—वित्तो भोगेष्वित् । भोगप्रहणं प्रत्ययस्याऽप्युपलक्षणम् ।

भित्तं शक० । पञ्चास्तरेऽपि समाधिमाह—विरोधोपक्रमेऽपीति । क्वाप्रवृत्तिविभि-

नैव दोषः—सर्वत्रैवाऽत्र भिदिविदारणसामान्ये वर्तते, तत्रावश्यं विशेषा-
धिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः—भिन्नम् किम् भित्तमिति ।

तत्त्वमभिधायकं चेच्छकलस्याऽनर्थकः प्रयोगः स्यात् ।

शकलेन चाप्यभिहिते न भवति तत्त्वं निगमयामः ॥

किन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ८ । २ । ६२ ॥

प्रत्ययग्रहणं किमर्थं न 'किनः कु'रित्येवोच्येत ? 'किनः कु'रितीयन्तु-
च्यमाने वकारस्यैव कुत्वं प्रसज्येत । ननु च लोपे कृते न भविष्यति ।

प्र०-शब्दस्याऽपि शकलार्थवृत्तित्वज्ञात्वाऽप्रसङ्गः । ततश्च भित्तं भित्तमित्येव स्यात् न तु
भित्तं भित्तमिति चोगम् । सर्वत्रैव । शकले पटादौ च । विदारणसामान्य इति ।
ततश्च सामान्यार्थे पदे मत्किमर्थे शब्दान्तरप्रयोगसमाधिगम्यः शकलाऽर्थो वहि-
रङ्गत्वाज्ञात्वाऽभावस्यानिमित्तम् । तत्राशयमिति । सामान्योपक्रमे विशेषाऽभिधानमिति
भावः विशेषोपक्रमेऽप्यभिधाने भित्तशब्दः शकले रुद्ध इति भित्तिक्रिया केवलं व्युत्पत्ति-
निमित्तं न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । अथवा यथा विदारणक्रियया शकलं निर्वर्तते तामेव
भित्तशब्दोऽन्तर्भावयति, या तु निष्पन्नस्य शकलस्यऽन्या विदारणक्रिया तत्प्रति-
पादनायाऽनेकक्रियासम्बन्धसम्भवे क्रियान्तरव्यवच्छेदाय भित्तशब्दस्याऽप्याविरुद्ध-
प्रयोगः । तत्त्वमिति । भित्तशब्दशकलशब्दयोः पर्यायत्वाद्युपपदप्रयोग इत्यर्थः ।

किन्० । प्रत्ययग्रहणमिति । किनः प्रत्ययत्वाऽन्यभिचारात्प्रभः । वकारस्यैवेति ।
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेस्तदन्तश्चेति वचनालोपापवादो वकारस्यैव कुत्व

उ० तत्त्वेऽप्याह—अथवेति । क्रियान्तरव्यवच्छेदायेति । भित्तमेव भित्तं, तत्त्वमिति
इत्यादीत्यर्थः । 'भित्तमिति निपात्यते शकलं तत्त्वेन कृत्वा उच्यते चेदिति सूत्रार्थः ।
भाष्ये—तत्त्वमिति । तत्त्वज्ञानेन तदाको भित्तशब्दो लक्ष्यते । यदि भित्तशब्दः प्रयुज्यते
तदा शकलशब्दस्य न प्रयोगः । पर्याययोः सह प्रयोगाऽभावात् । एवं शकलशब्दप्रयोगे
भित्तशब्दस्य न प्रयोग इति तत्त्वमूले वस्तु निगमयाम—स्थिरीकुर्मं, स्थिरीकरणं
हि निगमनं, यथा पञ्चवक्त्रेऽनुमानप्रयोगे 'तस्मादग्निमन् पर्वत' इति । तस्माज्ज्ञा-
यमिति भावः । तत्त्वज्ञानमाह—भित्तशब्देति ।

किन्प्रत्ययस्य० । प्रत्ययग्रहण इति । प्रत्ययपदस्येति तु बहुव्रीहिना पूर्वस्यैवेति न
दोष इति भावः । लोपाऽपवाद इति । 'वेरपुत्रस्येति कोपे मासे कुवारम्भादिति भावः ।

अनवकाशं कुत्वं लोपं बाधेत । सावकाशं कुत्वम् । कोऽवकाशः ? अनन्त्यः ।
कथं पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्य कुत्वं स्यात् ? आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नान्त्यस्य
कुत्वं भवती'ति यदयं 'किनः कु'रिति कवर्गनिर्देशं करोति, इतरथा हि तद्गुण-
मेवाऽयं निर्दिशेत् ।

इदं तर्हि प्रयोजनं—येभ्यः किन्प्रत्ययो विधीयते तेषामन्यप्रत्ययान्ताना-
मपि पदान्ते कुत्वं यथा स्यात्—मानो अस्माक् । मानो अद्राक् ।

किनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं कृतम् ।

किन्प्रत्यस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते ॥ १ ॥

प्र० स्यात् । लोपे कृत् इति । अन्तरङ्गो लोपः, कुत्वं तु ध्विरङ्गं, पदस्येति विधानात् ।
अनवकाशमिति । किवादिषु सावकाशं लोपं विशेषविहितं कुत्वं बाधेति भावः ।
अनन्त्य इति । किन्प्रत्ययापेक्षयाऽनन्त्य, पदस्य त्यन्त्य इति ज्ञेयम् । 'पदस्ये'ति हि
स्थानवच्छेदा अन्त्येऽत्युपसंहारादन्त्यस्यैव कुत्वेन भाव्यं, यदि तु पदस्येत्यवयवपक्षी
स्यात्तदा घृतस्पृशेत्यादावपि कुत्वं स्यात् । कथं पुनरिति । 'सत्यपि सम्भवे बाधनं
भयता'ति लोपं बाधित्वा कुत्वेन भाव्यमिति भावः । यत्रयमिति । अनेकस्य स्थानि-
नोऽनेकादेशप्रतिपत्तये वर्गग्रहणं, वकारस्यैव तु स्थानित्वे घकार एव निर्दिश्येत ।
'वर्गाणां तृतीयचतुर्था' इति शिक्षायां वकारघकारयोर्गुणसम्यप्रतिपादनात् । इदं
तर्हीति । किन्प्रत्ययस्त्वप्रकृतिधातूपलक्षणमिति तस्मिन्सत्यमिति वा तत्प्रकृतार्थानो-
पदस्य कुत्वं भवति । अस्मागिति । मृजिदशिक्षायां माङि लृङ्, सिप्, सिच्, 'बहुलं
छन्दसो'ति विधानादीनां भवति, हलङ्-यादिलोपः, 'मृजिदशोर्गस्यमकिती'त्यमा-
गमः, 'वदत्रजे'ति वृद्धिः, 'बहुलं छन्दस्यमाव-योगेऽपीत्यङागमः', 'सयोगान्तस्य लोपः',
'अध्वप्रस्ते'ति पत्वे प्राप्ते कुत्वं, जस्य ग, शस्य ख, 'वावसाने' इति चत्वं ककारः ।

उ०—अन्तरङ्ग इति । प्रथममात्रापेक्षादिति भावः । त्रैपादिक्रियाऽप्यसिद्धं कुत्वमिति
बोध्यम् । ननु पदस्येत्यधिकारादलोपपरिभाषया पदान्तस्यैव कुत्वं स्यादिति कथमन्यन्तो-
ऽवकाशः क्वायत आह—किन्प्रत्ययेति । ननु पदस्येत्यस्य विशेषणताया जप्युक्तत्वेन कथं
स्थानपक्षी स्यादत आह—यदि त्विति । शिक्षायामिति, इत्यन्योदयनस्यापि महाप्राणता तत्रो-
पेक्षादुः । धातूपलक्षणमिति । अतद्गुणसंविताबहुप्रीदित्येवार्थः । जस्य ग इति । अद्या-
नित्यत्र । अद्यानित्यत्राह—शस्य ख इति । 'वर्गाणां प्रथमद्वितीया' इत्यत्र वक्तव्योऽप्य-

अहन् ॥ ८ । २ । ६८ ॥

रुचिधावहो रूपरात्रिरन्तरेषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

रुचिधावहो रूपरात्रिरन्तरेषूपसंख्यानम् कर्तव्यम् । अहोरूपम्, अहोरात्रः, अहोरन्तरं साम ।

रोऽसुपि ॥ ८ । २ । ६९ ॥

असुपि रादेश उपसर्जनसमासे प्रतिषेधोऽलुकि ॥ १ ॥

असुपि रादेश उपसर्जनसमासेऽलुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः । दीर्घाहा निदाघ इति ।

प्र०—‘पुत्रग्रामद्वी’मायनिद्धत्वं पत्ने कुत्वस्य नास्ति, प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यापत्त्याद्य-
पवादत्वात्कुत्वस्य ।

अहन् । रुच्यविधाविति । समासाऽसमासयोर्द्वयत्वा लोपाद्वादेशो प्राप्ते हत्व-
मुत्त्वार्थमुच्यते । अहोरूपमिति । अहो रूपमिति यस्मिन्समासः । गतमहो रूपं
पर्येत्यसमासः । अहोरात्र इति । इकारलोपे कृतोऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्त्वम् ।
रात्रग्रहणं तु न कृतं, गतमहो रात्रिरागतेत्यत्रापि हत्वार्थम् ।

रोऽसुपि । ‘असुपि रादेश’ इति पर्युदासं सत्त्वेदमुच्यते—दीर्घाहा निदाघ
इति । अत्र च सुष्मदृशो हत्पररोऽस्तीति रादेशप्रसङ्गः, हत्व चाऽत्र यत्वार्थमिच्यते ।

उ०—साम्यप्रतिपादनादिति भावः । यत्वाद्यपवादत्वादिति भाविका अहन्तम् ‘कु कियत’इति
न्यायेन ‘रह’ इत्यध्याहारेण च बहुवीक्ष्यलाभे सिद्धे प्रत्ययग्रहणस्यापवादार्थो वीप्सागर्भबहु-
मीदृजामार्थत्वेन विशिष्य तारकादिष्वप्यकलङ्कणोपप्लवे लक्ष्मिपथे जटत्वपञ्चयोरुच्यते प्राप्या
तस्य तदपवादत्वमिति भावः । इह चित्तं, माभ्यकृता बहुर्वदिमात्रमूलकताया एव प्रत्यय-
ग्रहणस्योक्तत्वात् । तस्मादुपिगतसुपिर्ज्ञेयं कुत्वस्य चारितार्थेन न तदपवादत्वमिति । यत्
किञ्चकृती यत्प्रमासिद्योगेऽपि कृते पत्ने कृतस्य चारितार्थं, तस्मात्पत्ने जटत्वे च कुत्वमिति बोध्य-
मिति, तच्च, तद्वृत्तिकालेऽवश्यमाहारेवापवादवकीर्तत्वात् एतदेवोच्यते ‘सुस्थपि
संभवे’ इत्यादि ।

अहन् । समासाऽसमासयोरिति । नलोपः प्रातिपदिकेति सूत्रस्याभावात्प्राप्त्यायेनास्य
संज्ञात्वात्कृतमिति बोध्यम् । नलोपेति । समासे—‘सुपो धातिव’ति । असमासे ‘स्वप्नो’रिति ।
एकदेशविकृतस्येति । इहः प्रागर्तिभागस्येत्यर्थः । ‘न लोप’इति सूत्रमाद्ये ‘रात्रे’ति पाठो
उच्यते । अत्र प्रातिपदिकमहोरात्र इत्येवोदाहृतमिति गतमहो रात्रिरित्यादेरनभिधानमिदमर्थः ।

रोऽसुपि । पर्युदासपक्षे दीपान्तरमाह—पर्युदासे चेति । एवं च पञ्चाद्वशीतीति पदा-

सिद्धं तु सुपि प्रतिपेधात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'सुपि प्रतिषेधात्' प्रसज्याऽयं प्रतिषेधः—'सुपि
ने'ति* । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अहर्ददाति, अहर्भुङ्क्त इति ।

लुकि संस्रम् ॥ ३ ॥

किमुक्तम् ? 'श्रद्धो रविर्धौ लुमना लुप्तं प्रत्ययलक्षणां न मवती'ति ।

अग्निरुत्तरवर्तिषु भवथा छन्दसि ॥ ८ । २ । ७० ॥

छन्दसि भाषायां च प्रचेतसो राजन्युपलक्षणम् ॥ १ ॥

इन्द्रसि भाषायां च प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रचेतो राजन् ।
प्रचेताः राजन् ।

अहरादीनां पत्यादिपुष्पसंख्यानम् ॥ २ ॥

अह्रादीनां पर्यादिपुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अहर्पतिः, अहर्पतिः ।
[अहर्पतिः] अहर्पुत्रः, अहर्पुत्रः । [अहर्पुत्रः] । गीर्पतिः, गीः
पतिः । [गीर्पतिः] । धूर्पतिः । धूर्पतिः [धूर्पतिः]

वसुमं सुध्वं स्य नहुहां दः ॥ ८ । २ । ७२ ॥

इह कस्मान्न भवति—एपिवान् तस्थिवानिति ? 'सस्ये'ति× वर्तते ।

प्र०-पर्युदासे चाऽहरित्यत्र कृत्वमेव भवति न तु रः। सिद्धं भवति। प्रत्ययलक्षणेन दीर्घाहा निदाध इत्यत्र सुप्परत्वाद्भावात्। 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति कृत्वास्याऽसिद्धत्वात्पूर्व नोपधालक्षणो दीर्घः, पश्चाद्भुत्वम्। अहरित्यत्र तु र एव भवति। इहापीति। प्रत्ययलक्षणेन रप्रतिषेधप्रसङ्गः।

अभ्यन्तरुद्य० । प्रचेत। राजस्मिति । सकारस्य रेफः, तस्य शे रीति लोपे ह्रलोप इति दीर्घः । अह्वयतिरिति । रेफस्य रेफो विसर्जनीयवाधनाय पक्षे छन्दोभाषयांविधीयते ।

वसुधै० । पपिशानिति । सस्येत्यभ्याऽननुवृत्तौ नकारस्य दत्व प्राप्नोति, तदनु-

उ०-आसन्नित्ताने उ० स्वार्थः । रत्नस्यासिद्धत्वादिति वस्तुस्थितिप्रदर्शनमेतत् ।
भाष्ये-लुप्तता नृपे इति । प्रत्यये परत- एवैव कार्यं न लुप्ततेति निषेधादिति भावः ।

अक्षरम् । रेक इति । इत्वे वृष प्राप्ते इति भावः । रेकस्य रेकविधाने फलमाह—
रेकस्येति । अहःपरायादी पञ्च उपध्यानीयः ।

नगुस्त्रं मुखेऽस्व० । लोपं बाधित्वेति । संयोगान्तलोपमिथ्यार्थः । पशुवादिति भावः ।

* ए र ए८, इ, ई, ओ३, + इ > उ३. * ‡ ८, ह इ४; ए ह, इ११. १-अर्थ पाठो म
सार्वत्रिक। ✕ अ, ए, ओ.

एवमप्यत्र प्राप्नोति । लोपे* कृते न भविष्यति । अनवकाशं दत्त्वं लोपं बाधेत । सावकाशं दत्तम् : कोऽवकाशः ? पपिवद्ध्या पपिवद्धिरिति । [नैपोऽस्त्य-
स्यावकाशः]—अत्रापि रुः प्राप्नोति† । तद्यथैव रुं बाधते एवं लोपमपि
बाधेत । न बाधते । किं कारणम् ? येन नाऽप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, न
चाऽप्राप्ते रौ दत्तमाश्रयते, लोपे पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते च ।

यदि तर्हि 'सस्ये'ति वर्तते—अनदुद्ध्यामनदुद्धिरित्यत्र न प्राप्नोति ।
वचनादनदुद्धि भविष्यति । यद्येवम्—

अनदुद्धो दत्त्वे नकारप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अनदुद्धो दत्त्वे नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनदुद्वात् ।

सिद्धं तु प्रतिषेधविधानान्तुमः ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? तुमः‡ प्रतिषेधविधानसामर्थ्यादित्त्वं न भविष्यति ।
यदि तर्हि यद्यदनदुद्धः प्राप्ते तत्तन्तुमः प्रतिषेधविधानसामर्थ्याद् बाध्यते कृत्वमपि
न प्राप्नोति—अनदुद्वास्तत्रेति+ । नैष दोषः । 'यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स
विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते' दत्त्वं च प्रति तुमः प्रति-
षेधविधिरनर्थको रोः पुनर्निमित्तमेव ।

प्र०—यसौ तु लोप बाधित्वा सकारस्य इत्य प्राप्नोति । लोपे कृते इति । 'पूर्वप्राप्तिसिद्ध'मिति
दत्त्वस्याऽभिप्रेतत्वालोप । अनवकाशमिति । आद्यान्तरेण सर्वस्य विषयस्याकान्तत्वान् ।
येन नाप्राप्त इति सर्वविषयत्वापि लक्षणं दत्त्वेन बाध्यते, न तु सर्व काय सर्व वा
लक्षणम् । यदि तर्हीति । एकसमामनिदिष्टानां वस्त्रादीनां सर्वेषां विशेषणसंबन्धस्य
न्यायत्वान् । वचनादिति । एकस्माद्ग्रहणकवाक्यादनेकस्य प्रक्रियावाक्यस्योपपूया-
त्मंभवव्यभिचाराभ्यां च विशेषणसंबन्धादनदुद्धोऽसम्भवात्सस्येति विशेषणेनाऽयोगः ।
सिद्धं त्रिव्रति । यदि नकारस्य दत्त्वं स्यान्नमाऽनर्थकं स्याद्विधिरिति इकारस्यैव दत्त्वं
विधीयते । यदि तर्हीति । विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राऽविकृतेन तुमा भवितव्यामिति भावः ।

उ०—असिद्धत्वमाश्रय्येष्टम् । अनु परवादल्लोपं बाधित्वा दत्त्वं स्यादत आह—पूर्वप्राप्तेति कार्या-
न्तरेणेति । कचिदस्येव, कचिद्व्येन । तत्राऽविशेषानुमयोरपि बाधः स्यादिति भावः ।
अनदुद्धो संभवादिनि । यद्यपि लघुपुंसोर्विज्ञासत्यनभिधानात्, अत एवानुपपत्तौ पविश-
नित्यत्रैव भगवता दोषः कथितः, एवञ्च तयोरेपि विशेषणं व्यर्थमव्यभिचारात्तथापि तत्र-
रञ्जकतया तद्विशेषणत्वेऽपि न दोष इत्यभिप्रायः ।

उपधायां च ॥ ८ । २ । ७८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'हली'त्येवमिदम् ? न सिध्यति । 'धातो'रिति* तत्र वर्तते, तत्र रेफवकारान्या* धातुविशेष्यते—रेफवकारान्तस्य धातो'रिति । किं पुनः कारणं पूर्वस्मिन् योगो रेफवकाराभ्यां धातुविशेष्यते ? इह मा भूत्—अभिर्वासुरिति ।

एवं तर्हि पूर्वस्मिन्योगे यद्धानुग्रहणं तदुत्तरप्रमं निवृत्तम् । एवमपि 'कुर्कुरः' 'मुर्मु' इत्याद्यापि प्राप्नोति । एवं तर्ह्यनुवर्तते तत्र धातुग्रहणं, न तु रेफवकाराभ्यां धातुविशेष्यते । किं तर्हि इति विशेष्यते—'रेफवकारान्तस्येको धातो'रिति । एवमपि कुर्कुरीयति मुर्मुरीयतीत्याद्यापि प्राप्नोति । तस्माद्धातुमेव विशेष्यः, धातौ च विशेष्यमाण उपधायां चेति वक्तव्यम् ।

उपधादीर्घत्वेऽभ्यासजिविचित्राणां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

प्र०- उपधायां च । पूर्वस्मिन्निति । 'धो'रुपधाया' इत्यनेत्यर्थः । उत्तरमेति । 'हलि' चे'त्यत्र । कुर्कुर इति । पदादयवस्य रेफस्य उपधाया इको दीर्घो विधीयमानोऽत्रापि प्राप्नोति । धात्वधिकारे तु रेफवकारान्तस्याऽधातुव्याप्तं भवति । रेफवकारान्तस्येक इति । अन्तशब्दः समीपवाची, रेफवकारयोर्हृस्वरयोरेव उपधेर्कृत्तस्य धात्ववयवस्य दीर्घो विधीयमानो 'भूच्छित' इत्यादौ भविष्यति न तु 'कुर्कुर' इत्यादावित्यर्थः । कुर्कुरीयतीति । कथञ्चनस्य धातोरवयव इति दीर्घप्रसङ्गः । तस्मादर्थात्, रेफवकारान्तस्य धातोर्हृस्वरस्योपधाया इको दीर्घो विधीयमानो 'भूच्छित' इत्यादौ न प्राप्नोतीति वचनम् । तेन धातोर्हपते यौ रेफवकारौ तयोर्हपधाया इको दीर्घः । उपधादीर्घत्व इति । 'जिभि' शब्दो 'जीयते' किन् रञ्ज व' इति व्युत्पन्नः । तत्रोणादिप्रतिषेधमिति सिद्धे प्रपञ्चार्थः

उ०- उपधायां च । भाष्ये—हलीत्येवेति 'गीर्ण'मिषादिमिदमे पदावयवरेफान्तस्योपधाया दीर्घ इत्यर्थः सन्धते । पूर्वस्मिन्नित्यस्य हलिचेत्यस्येत्येऽग्निरिति उदाहरणमस्त्यतिरत आह—वोरिति । अत्र धातुग्रहणानुवृत्ती उत्तरवाच्यमुच्यते संभाष्यते भाष्यधेत्वत्वादेन प्रभ इत्यर्थः । अन्तिको रेफवयवत्वमनुपपन्नं, विशेष्याऽप्यभिधानासद्वन्तविधेर्लभ्यं चात आह—अन्तशब्द इति । तेन धातोर्हपधामग्रहणं, वोरविशेषणं, पठोर्द्विवचनस्य स्थाने सप्तभेदवचनं, धातोर्हपधामग्रहणं वयधिकरणेन वोरविशेषणं प्रकृतमुपधामग्रहणमिको विशेषणं, तत्र च धेर्कृत् पूर्वत्वमाह इति भावः । धातोर्हपधारेफ इति । बहिःशब्दनालोपस्याऽसिद्धत्वं

उपधादीर्घत्वेऽभ्यासजिघ्रिचतुर्णां प्रतिषेधो वक्तव्यः । रिर्यनुः, रिर्युः ।
संविध्यतुः, संविद्युः । जिघ्रिः । चतुर्थिता, चतुर्थितुम् ।

उणादिप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

उणादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । किर्योः गिर्योरिति ।

अभ्यासप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । 'हली'त्युच्यते न चाऽथ हलादि
पश्यामः । यणादेशे कृते प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भविष्यति । प्रतिषिध्यतेऽथ
स्थानिवद्भावो 'दीर्घविधिं प्रति न स्थानिव'दिति* । नैपोऽस्ति प्रतिषेधः ।
उक्तमेतत्—'प्रतिषेधे स्वादीर्घयलोपेषु लोपाऽजादेशश्च' इति† ।

जिघ्रिप्रतिषेधश्च न वक्तव्यः । 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' ।
चतुर्थिता चतुर्थितुमिति 'सुपि ने'ति‡ वदते । यद्येवं गीर्भ्यां गीर्भिरित्य-
प्रसिद्धिः॥ न सुपो विभक्तिविपरिणामाद्गीर्भ्यां गीर्भिरित्यदोषः । 'उणादिप्रति-
षेधो वक्तव्य' इति, परिहृतमेतत्, उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी'ति ।

अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ ८ । २ । ८० ॥

अदसोऽनोस्त्रेः ॥ १ ॥

अदसोऽनोस्त्रेरिति वक्तव्यम् । किमिदमनोऽस्त्रेरिति ? अनोकारस्य, अस-
कारस्य, अरेफस्येति । अनोकारस्य—अदोऽत्र । असकारस्य—अदस्यति ।
अरेफस्य—अदः× । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कियते न्यास एव ।

प्र०—पाठः । चतुर्थितमि । चतुर इच्छतामि क्यच्, कृच्, इच्, अतो लोपे कृते धातोरुप-
धारेक इति दीर्घत्वप्रसङ्गः । स्वरोति । 'पूर्वत्राऽमिद्धे न स्थानिव'दिति स्थानिवत्प्रतिषेधा-
दीर्घः प्राप्नोति, तस्मादभ्यासप्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्याहुः । न सुप इति । सुपः परो यो
इत् तत्परयोर्बोर्दापो न भवनीत्यर्थः ।

अदसोऽसे० । ओकारात्पर इति । सूत्रे तावत्पदानि निर्दिष्टान्युत्तरकालं तु

उ०— तु न, त्रैपादिकेऽन्तरहे तदप्रवृत्तेः । इत्याहुरिति । 'पूर्वत्रासिद्धेन' इत्येवमपि स विषय
इति तु भाष्यानाय इत्यत्राहुः । भाष्ये—सुपिनिति वदते इति । आधारस्वविभक्त्या
सप्तमी । सुबन्तावयवत्वेको नैवार्थ इति भाषः । एतेन चतुर्थितत्वाद्गी अतर्वात्तिसुपो लुक्
लुक्त्वेन विभक्त्योक्तं सुपो व्यवहितत्वेन च दोष इत्यपास्तम् । सुपः पर इति । सप्तम्य-
न्तस्य वक्तव्यं विपरिणाम इति भाषः ।

अदसोऽसेः० । वार्तिके—अनोस्त्रेरिति बहुव्रीहिः । इकार उपचारभाषः । अविद्य-

अविभक्तिको निर्देशः—‘अदम् ओ’ इति । ओकारात्परः प्रतिषेधः पूर्वभूतः†† । ततः सकारः । ततो रेफ इति ।

अथ वा नैवं विज्ञायते—‘अदसोऽसकारस्ये’ति । कथं तर्हि ? अकारोऽस्य सकारस्य* सोऽयमसिः, असेरिति । यद्येवममुमुयङ्ङिति न सिध्यति, अदद्वय-ङ्ङिति प्राप्नोति† । अदमुयङ्ङिति भवितव्यम्—‘अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवती’ति ।

अदसोऽद्रेः पृथङ्भूत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्†† ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥

तत्र पदाधिकारादपदान्तस्याऽप्राप्तिः ॥ २ ॥

तत्र पदाधिकारादपदान्तस्य न प्राप्नोति+ अमुया अमुयोरिति ।

सिद्धन्तु सकारप्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतन् । कथम् ? ‘सकारप्रतिषेधान्’ । यदयमसेरिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽपदान्तस्यापि भवतीति ।

प्र० यद्येष्टमभिसम्बन्धे लव्यसंस्कारकवाक्यमुपपन्नमानमभिमतमर्थसंपादयति । असेरिति । यत्र सकारस्य त्यदाद्यत्वं क्रियते तत्र भूत्वं नान्यत्रेत्यर्थः । यद्येवमिति । त्यदाद्यात्वा-ऽभावाद्भुत्वाऽप्रसङ्गः । अदमुयङ्ङिति । असेर्यस्यत्येवमनाश्रयणेऽपि नैवाऽमुमु-यङ्ङिति भाव्यमित्यर्थः । अदसोऽद्रेऽपि । ये—न सि अमिरिति सकारान्तप्रतिषेध-माश्रयन्ति ताऽन्त्यसदेशपरिभाषां, तेऽमुमुयङ्ङिसिद्ध्यन्ति । यथा ‘अलीकृत्येत’ इति रेफद्वयस्य लत्वम् । अन्त्यसदेशपरिभाषादये त्वदमुयङ्ङिति ये तु त्यदाद्यस्यविषये एव भूत्वमिच्छन्ति ते ‘अदद्वय’ इति मन्यन्त । अमर्हति । अ सेर्यस्य सोऽसिसस्येत्यर्थः । यदयमिति । ‘अदस्यतो’त्यत्र ‘नः कये’ इति नियमाददसोऽपदत्वान्भुत्व न भविष्यतीति

उ०—सानीकारसकाररेकस्याऽदस इत्यर्थः । ‘अद’ इति विसर्गस्याऽसिद्धत्वादेव शक्यम् । भाष्ये—ओकारात्परः प्रतिषेधः पूर्वभूत इति । भूतपूर्वः पूर्वरूप प्राप्त इत्यर्थः । ‘ओ’ इति तुल्यपङ्क्ति-कम्, ‘सेर्’ इति रेफान्तम्, तथैव इ कार उच्चारणार्थ इति बोध्यम् । ‘असे’ रित्यसमर्थसमासः । ओकारसकारसंयुक्तस्याऽदसो न भूत्वमित्यर्थः । तदाह—सूत्रे इति । अत एवादोऽमुपदेश इति निर्देशः सङ्गच्छते । अकारोऽस्येति भाष्येण व्यधिकरणकदुर्मादित्युक्तं, तदाह—यत्रेति । त्यदाद्यत्वमित्युपलक्षणमाकारणाय, तेनाऽभ्युक्तं सिद्धयति । अदसोद्रेरिति । एवञ्च तन्ने-

काको वाश्यत इत्यधिकारः निवर्तन्ते । दोषः खल्वपि स्याद्यदि वाक्याधिकारः पदाधिकारं निवर्तयेत् । इष्यन्त एवोत्तरत्र पदकार्याणि, तानि न सिध्यन्ति— नशक्यप्रश्नान् [८. ३. ७] इति ॥

पदनिवृत्त्यर्थमिति नैवं विज्ञायते—पदस्य निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति । किं तर्हि ? पदे निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति, इष्यते च वाक्यपदयोरन्त्यस्य स्यादिति, तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थो वाक्याधिकारः ॥

अथ टिग्रहणं किमर्थम् ?

टिग्रहणमलोन्त्यनियमं व्यञ्जनान्नार्थम् ॥ २ ॥

टिग्रहणं कियतेऽलोन्त्यनियमे* व्यञ्जनान्तस्यापि यथा स्यात्—अग्नि-
चीरेत् सोमम् ३त् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ॥

सर्वादेशप्रसङ्गस्तु ॥ ३ ॥

प्र०—नाहं काक इति । नहि वाक्यग्रहणस्य पदाधिकारनिवृत्तिर्वाच्या यथा काकनाशि-
स्येत्यर्थः । विरोधाऽभावाच्चाऽशक्यः पदाधिकारो निवर्तयितुं, वाक्यस्यपदस्यैव
कार्याभ्युपगमादित्याह—दोष इति । नदृष्टव्यमिति । इत्याद्यादावपदान्तस्य कर्त्तुं भवति ।
नैवमिति । 'पदस्ये'त्यनुवर्तेत एव । पदस्य टेः प्लुते मा भूत्पदवाक्ययोर्यष्टिस्तस्यैव यथा
स्यादित्येवमर्थे तु वाक्यग्रहणमित्यर्थः । टिग्रहणमिति । असति टिग्रहणे प्लुतभ्रुरया-
ऽल्परिभाषोपस्थानादत्र नदन्तविधौ सत्यजन्तस्यैव वाक्यस्याऽलोन्त्यस्येति वचना-
दन्त्यस्याचो नपुंसकह्रस्व इव प्लुतः स्यात् । टिग्रहणे तु तदुपादानसामर्थ्याद्विनाऽञ्जि-
रोष्यत, नत्वचा टिरिति हलन्तस्यापि प्लुतः सिध्यति । सर्वादेशप्रसङ्गास्त्विति ।
'अचक्षे'त्ययमलोन्त्यशेष इति भावः । अच इति वचनादिति । इह तस्याऽनुपस्था-
नादिति भावः । सर्वादेश इति । हलन्तस्य टेः सर्वस्य स्थान इत्यर्थः ।

उ०—निवर्तकत्वं रहमित्यत आह—विरोधाभावाच्चेति । भाष्ये—पदे निवृत्त्यर्थमिति । पदे
परतः पूर्वपदान्तस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । वाक्यान्तस्यैव पदान्तस्य यथा स्यादित्यर्थमिति
भावस्तदाह—पदस्य टेरिति । भाष्ये—अलोन्त्यनियमे इति । अलोन्त्यनियमे सति व्यञ्ज-
नान्तस्य न स्यादित्यर्थमस्त्वित्याह—असतीति । सति तु पदान्तपदेरवयवस्याऽपि ह्रस्वार्थे
इति भावः । इह सत्येति । अच इत्याद्याऽलोन्त्यस्येत्यस्य चेत्यर्थः । परस्परविरोधेनोभयोरपि

सर्वादेशस्तु टेः प्लुतः प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'अच' इति वचनाद-
न्त्यस्य न, 'अन्त्यस्येति' वचनादचो न, उच्यते च प्लुतः, स सर्वादेशः
प्राप्नोति ॥

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् ? 'ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थितं
द्रष्टव्यमिति* ॥ [वाक्यस्य टेः प्लुतः]

प्रत्यभिवादेऽशुद्धे ॥ ८ । २ । ८३ ॥

अशुद्ध इति किमर्थम् ? वृशत्यसि तुपजक ! ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते 'अशुद्ध'
इति ।

अशुद्धस्यसूयकेषु ॥ १ ॥

अशुद्धस्यसूयकेष्विति वक्तव्यम् । तत्र शुद्ध उदाहृतम् । स्त्रिया—गार्ग्यहं
भोः, आयुष्मती भव गार्मि ! । असूयके—स्थाल्यहं भोः, आदुष्मानेधि स्थाली-
रेन् । नैपा मम संज्ञा स्थालीति । किं तर्हि ? दण्डिन्यायो मम विवक्षितः ।
प्र०—उक्तं वेति । द्वितीया पक्षी 'अच' इति प्रादुर्भाव्यते, तत्र टिनाऽचो विशेषणाच्च
एव स्थाने प्लुतो भवती ।

प्रत्यभिवादे० । गार्ग्यहं भो इति । केचिदाहुः—'न इत्यभिवादयते पादोप-
सङ्गहणान्येव तु करोति' । अन्ये त्वाहुः—'अभिवादयते न तु स्वनाम गृह्णाति । अभि-
वादप्रत्यभिवादी च नामगोत्राभ्यामिति क्षीप्रतिषेधो न विधेयः' । ये तु स्त्रिया नाम्ना-
ऽभिवादप्रत्यभिवादविच्छन्ति तन्मतेनाऽयं प्रतिषेधः । नैपा ममेति । अमूयकः प्रत्या-
चष्टे—प्रत्यभिवादवाक्यान्तत्पस्य नाम्नो गोत्रस्य च प्लुत इत्यनेनान्यस्येति यौगिकस्य
प्लुतो न किंचेत् । तत्र प्रत्यभिवादयिष्या स्थालीशब्दं संज्ञां मत्वा प्लुतो विहितः । यदा
तूपहासार्थममूयकस्तमाक्षिपति तदाऽमौ प्रत्यभिवादं नाहृत्याशौर्वचनं हि प्रत्यभिवादो
गृह्यते । प्रतिसंभाषणमात्रं तु प्रत्यभिवाद मत्वा वार्तिककृताऽसूयके प्रतिषेध उक्तः ।

उ०—स्वागादिति भावः । भाष्य—स सर्वादेशः प्राप्नोतीत्युच्यते । तस्मादच इति वक्तव्यमिति
क्षेपो बोध्यस्तदेवाह—उक्तं वेति । उक्तं चेति 'च' घटितपाठे तु सम्मयेव । त्वर्थे वा वाच्यम् ।
द्वितीयेति । पक्षोपस्थितिवक्त एव तत्र स्थितो न तु तत्पक्षेऽपक्ष इति भावः ।

प्रत्यभिवादे० । अभिवादवितर्कमुपहृद्योतकमात्रोक्तं कुशाग्रदि अकृपं वा वाक्यमात्रं
मात्रमिवादः । तदाह—भाष्ये—कुशल्यसि तुपजकेति । न इत्यभिवादयते इति । अभिवादा-
ऽभावे प्रत्यभिवादस्य सुतरामभाव इत्यर्थः । ये त्विति । इदमेव भाष्यसंमतम् । भाष्ये 'दधी'
ति भवेत्यर्थकम् । 'आयुष्मतामव सौम्येति स्थितौ भवेत्यर्थपरम् । नाम्न इति । कवस्य संज्ञा-
भूतस्येत्यर्थः । प्रत्यभिवादं नाहृतीति । विपरीतं आपमेवाहंतीत्यर्थः । आशौर्वचनं इति ।
इदं हि प्रत्यभिवादवितर्कमुपहृद्योतककुशलप्रकाशोदुपहृद्यम् । प्रतिसंभाषणमात्रमिति ।

स वक्तव्यः । स्थात्यहं भोः, आयुष्मानेधि स्थातिन् । न मम दण्डि-
न्यायो विवक्षितः । किं तर्हि ? संज्ञा ममैषा । अस्यैकस्त्वमसि जात्य न त्वं
प्रत्यभिवादमर्हसि भिद्यस्व पृथक् ! स्थातिन् ! ॥

भोराजन्यविशां वा ॥ २ ॥

भो राजन्यविशां वेति वक्तव्यम् । देवदत्तोऽहं भोः, आयुष्मानेधि देवदत्त
भोः ३ । देवदत्त भोः । भोः ॥ राजन्य—इन्द्रवर्माऽहं भोः, आयुष्मानेधीन्द्र-
वर्माऽहं । इन्द्रवर्मन् । राजन्य ॥ विद्—इन्द्रपालितोऽहं भोः, आयुष्माने-
धीन्द्रपालिता ३ । इन्द्रपालित ॥

अपर आह—सर्वस्वेव नाम्नः प्रत्यभिवादे भोश्च आदेशो वा वक्तव्यः ।
देवदत्तोऽहं भोः, आयुष्मानेधि भोः ३ । आयुष्मानेधि देवदत्ता ३ इति वा ॥

इह कस्मात् भवति—देवदत्त कुशल्यसीति । इह किं चिदुच्यते किंचित्प्र-
त्युच्यते । प्रधानमुच्यतेऽप्रधानं प्रत्युच्यते । तत्र प्रधानस्थस्य दिसङ्गस्य प्लुत्या

प्र०—शूदेऽप्याशीर्षचनरूपप्रत्यभिवादाभावात्प्रतिषेधो न विधेय इति के विदाहुः । स
वक्तव्य इति । अभिवादयित्वा प्रत्यभिवादयित्रैवं वक्तव्य इत्यर्थः । भिद्यस्वेति । कर्म-
कर्तार्यात्मनेपदम् । भोराजन्यविशां वेति । भोःसन्दो—भवच्छब्दः, सम्बुद्धयन्तो निपातो
वा । सर्वेति । नामगोत्रशब्दमन्तरेण प्रत्यभिवादो नास्तीति समाचारे भो शब्दस्या-
ऽसामुत्वे प्राप्ते वचनम् । इह किं चिदिनि । पदस्येति वर्तते सद्विरोधणं प्रत्यभिवाद
इति, तेन प्रत्यभ्युद्यमानार्थवाचिनः पदस्य वाक्यान्तस्य टे प्लुत्या भाग्यं नान्यस्येत्यर्थः ।
प्रधानस्थस्येति । सहक्यमाणस्य प्राधान्यं कुशल्यसीति । साध्याया अपि क्रियायाः

उ०—अभिवाद्यितमनुग्रहघोतकमभ्यासं वेत्यर्थः । केचिदाहुरिति । अनुग्रहघोतककृतक-
प्रत्यापि प्रत्यभिवाद इत्यत्राशयः । कर्मकर्तरीति । स्वमेव भिद्यो भवेत्यर्थः ।

अनु संबुद्धयन्तेन निरातेन वा भोःसन्देहं सिद्धे आदेशविधानं व्यर्थमत्र आह—
नामगोत्रेति । एवञ्च सर्वार्थं प्राप्तविभाषेति तात्पर्यम् । नामघाते तु भोःसन्देहोऽप्राप्त-
विभाषा, इतरघोस्तु प्राप्तविभाषेति बोध्यम् । तेनेति । 'प्रत्यभिवादे' इति विषयसत्तमी ।
आपदं प्रत्यभिवाद्यविषयं साक्षात्किं तस्य प्लुतः । तस्य नाम गोत्रं वा । अत्र तु नामपदं न
वाक्यान्ते इति आहः । अनु क्रियाया एव सर्वतः प्राधान्यमत्र आह—संस्क्रियमाणस्येति ।
अभिवाद्यितमनुग्रहार्थकवाचस्य तेन तस्य संस्कारार्थमिति आहः । साध्याया अपीति । अतः
एव सन्देहः प्रधानाया अपौर्यर्थः । मान्ये—प्रधानमुच्यतेऽप्रधानं प्रत्युच्यते इति । अतः
मर्थः—प्रधानं संस्कार्यं देवदत्तादिकं प्रथमत उच्यते । अप्रधानं संस्कारकं कुशल्यसीत्येतत्

भक्षितव्यं न चाऽत्र प्रधानस्थं दिसंज्ञम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—आधेयोऽ-
ग्री३नाधेया ३ इति । नैतद्विचार्यते—आधेयो नाधेयोऽग्निश्चेद्भवतीति । किं
तर्हि ? इहाऽग्निसाधना क्रिया विचार्यते—आधेयोऽग्निनाधेय इति । यद्येवं
द्वितीयोऽग्निशब्दस्य प्रयोगः प्राप्नोति । 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति न भविष्यति ।
यद्येवमाधेयशब्दस्यापि तर्हि द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोति—'उक्तार्थानाम-
प्रयोगो भवतीति । नैव दोषः । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा—
'अपूपौ द्वावानय' 'ब्राह्मणौ द्वावानये'ति ॥

२०—संस्कारिकात्वेन विवक्षितत्वात्प्रधान्यम् । कचित्पाठः—'अप्रधानमुच्यते प्रधानं
प्रत्युच्यते इति । तस्याऽर्थः—अभिवादावकथ्ये भूतो देवदत्तादिरेव प्रत्युच्यते, कुशस्य-
सीत्येतत्तु पूर्वमभ्युक्तत्वात् प्रत्युच्यते, किं स्वपूर्वमवैतदुच्यते । इहाधीति । इत्यस्य
विचार्यमाणत्वात्प्रधान्यं मन्यत । नैतन्निति । न साधनाऽनाधानकर्मविशेषविषयो
विचारो, नाप्यग्निविशेषविषयः—किमाह्वनीयोऽयं दक्षिणाग्निरिति, किं तर्ह्यनाधानं कर्त-
व्यं न कर्तव्यमिति तत्साधनक्रियाविचारः । यद्येवावेति । 'नाधेयोऽग्नि'रित्येवमग्नि-
शब्दो निर्देश्य । उक्तार्थानामिति । अग्निरेव प्रकृतत्वात्पेक्षयत इत्यर्थः । उक्तार्थानाम-

उ० प्रत्युच्यते—एवापुच्यते । एवञ्च वाक्यान्ते प्रधानस्य देवभावान्न भवतीति भावः । तद्विज्ञं
तु कैपटेनोक्तमेव । अभिवादावकथ्ये इति । अन्यत्र सिद्ध्यस्यैव हि संस्कारार्थमनुष्यस्यो दुग्धत
इति भावः । अतएव सरोचनविभक्त्या विवेतः । भाष्यस्य—'प्रत्युच्यते' इत्यस्याऽन्यत
इत्यर्थः । अपूर्वमिति । विधेयत्वादिति भावः । एवञ्चाऽन्यमानस्य वाक्यान्तस्यैवाभावात् प्लुत
इति तात्पर्यम् । अत्र पक्षे 'प्रधानस्यैव' इत्याऽन्यमानस्यैवार्थः । इदमस्येति । अग्नि-
कपस्येत्यर्थः । एवञ्च तद्वाचिन् एव वाक्यान्तस्य देः प्लुतः शब्दस्तु 'नाधेय' इत्यस्यापीति
भावः । विचार्यमाणत्वादिति । इत्योर्बलज्ञानं विद्यतस्तद्विषयत्वविषयार्थः । न हीति ।
'आधेयोऽग्नि'रित्यत्र त्रितयमस्ति, अग्निसन्त्वात्तत्त्वं इत्ये, आनुवाक्या क्रिया, प्रत्ययवाच्यं कर्म ।
तत्र क्रियाविषय एव विचारो नेतव्यविषयः । तत्राग्निः किमाधानक्रियाकर्म तत्साधनत्वा-
दुक्तानाधानक्रियाया इति न विचार्यते इत्यर्थः । कोऽग्निशब्देव इत्यपि नेत्याह—नापीति ।
तत्साधनक्रिया—अग्निसाधनाधानक्रिया । आधेयोऽग्निरित्यत्र तु क्रियावाचिनोऽन्वयपदत्वा-
भावात्तदुपलक्षिततद्भववाचिनो वाक्यान्तस्याऽग्निपदस्यापि प्लुत इति बोध्यम् । प्रधानस्यस्य
मधानक्रियोपलक्षितस्यस्य च तेन प्लुतो विधीयते, अत्र वा 'धेयोऽग्निर्नाऽऽधेया ३' इति भाष्य-
प्रयोग एव मानम् । नन्वर्थप्रत्यायनाय सम्प्रयोगोऽप्युक्तान्तरांशोके किमर्थं तत्प्रयोगोऽयं

दूराद्धूते च ॥ ८ । २ । ८४ ॥

दूराद्धूत इत्युच्यते दूरशब्दश्चाऽनवस्थितपदार्थकः । तदेव हि कंचित् प्रति दूरं कंचित्प्रत्यन्तिकं भवति । एवं हि कश्चित्कंचिदाह—‘एष पार्श्वतः करकस्तमानये’ति । स आह—‘उत्थाय गृहाण, दूरं न शक्यामी’ति । अपर आह—‘दूरं मथुरायाः पाटलिपुत्र’मिति । स आह—‘न दूरमिदमन्तिक’-मिति । एवमेव दूरशब्दोऽनवस्थितपदार्थकस्तस्याऽनवस्थितपदार्थकत्वान्न ज्ञायते—‘कस्यामवस्थायां प्लुत्या भवितव्य’मिति ॥ एवं तर्हि ह्यतिनाऽयं निर्देशः क्रियते—‘ह्यतिप्रसङ्गे यद्दूरम्’ । किं पुनस्तत् ? यत्र प्राकृतात्प्रयत्नात्प्रयत्न-विशेष उपादीयमाने† सन्देहो भवति, ‘श्रोष्यति न श्रोष्यती’ति, तद् दूर-मिहाऽवगम्यते ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८ । २ । ८५ ॥

प्र०—रीति । उक्तार्थाभिप्रेता उक्तार्थाः सादृश्यादुच्यन्ते, तत्त्वतस्तु यथा वृषवृषभ-शब्दौ भिन्नौ, तथाऽपृषावानस्य अपूपौ द्वावानयेत्येतौ समुदायार्थेऽप्यर्थेऽन्ती लोके प्रयुज्येत । प्रयोगानुसारेण लक्षणव्यवस्थाप्रीयते, तेनोक्तार्थानां प्रयोगेऽव्यवस्था भोग्यावनीया ।

दूराद्धूते च । तदेवेति । दूरस्याऽनवस्थितत्वात्प्लुतस्य विषयविभागो न व्यवसिष्ठ इत्यर्थः । ह्यतीति । हानकियापेक्षं दूरत्वमाप्रीयते न तु भोगादि-पुरुषापेक्षमित्यर्थः ।

हैहेप्रयोगे हैहयोः । पूर्वेण ह्यमानार्थस्य पदस्य वाक्यान्तस्य दे° प्लुतविधाना-

३०—आह—तत्त्वतस्त्विति । यथा वृषवृषभयोरलक्षपदवाच्येऽन्यन्तभेदेऽपि अक्षरैः पवि-साम्यादुक्तवृषभमस्तथानयोरत्यन्तभेदेऽपि सादृश्यादुच्यते तद्वज्जम् इति च पीनवलयमिति भावः । अन्तेर्धं ‘वृषो वृषभ’ इत्यपि प्रयोगः आदित्याजह्वय ‘स्थितस्य गति’रिति न्यायेन प्रयोगानुसारवस्तुत्वाद्—प्रयोगेति ।

दूराद्धूते च । हानेति । दूरत्वपुरुषप्रवणाय यथाहानमित्यर्थः । दूरादिति । ‘दूर-मितिकार्थेभ्य’ इति पञ्चमी । भाष्ये—यत्र प्राकृतात्प्रयत्नाद्विशेष अनुपादीयमाने† इति च पाठः । विशेषे—अधिके यत्ने ।

हैहेम० । ननु दूराद्धूते हैहयोर्दूराद्धूतेष्वेति सूत्रान्तरेण सिद्धत्वाद्विदमनर्थकमित्यत

† ‘अनुपादीयमाने’ इति पाठो भागोतीजह्वयस्य लोके व्यवहृते, स च सङ्गच्छते दूरपरिमाणवत् ।

हैहेग्रहणं किमर्थम् ?

हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणं हृदयोः प्लुत्यर्थम् ॥ १ ॥

हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणं कियते हैहयोः प्लुतिर्यथा स्यात् । देवदत्त है३ । देवदत्त है३ । अक्रियमाणे हि हैहेग्रहणे तयोः प्रयोगेऽन्यस्य स्यात् ॥ अथ प्रयोगग्रहणं किमर्थम् ?

प्रयोगग्रहणमर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकार्यम् ॥ २ ॥

प्रयोगग्रहणं कियतेऽर्हद्ग्रहणेऽनर्थक्योरपि यथा स्यात् । देवदत्त है३ । देवदत्त है३ ॥ अथ पुनर्हैहेग्रहणं किमर्थम् ?

पुनर्हैहेग्रहणमनन्त्यार्थम् ॥ ३ ॥

पुनर्हैहेग्रहणं कियतेऽनन्त्ययोरपि यथा स्यात् । है३ देवदत्त । है३ देवदत्तेति ॥

गुरोरनुवोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्थ प्राचाम् ॥ ८ । २ । ८६ ॥

गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतप्रसङ्गोऽप्येन विहितत्वात् ॥ १ ॥

गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतः प्राप्नोति । दे३ देवदत्त । किं कारणम् ? 'अन्येन विहितत्वात्' । अन्येन हि लक्षण्येन लघोरन्त्यस्य प्लुतो विधीयते 'द्रादधूते च [८. २. ८४] इति ।

४०—हैहयोर्न प्राप्नोतीति वचनम् । हैहयोः प्लुत्यर्थमिति । अन्यथाऽऽरम्भसामर्थ्या-
नन्त्यस्यापि ह्रयमानवाचिन एव प्लुतः स्यात्—देवदत्त है ३ इत्यादी । अनर्थक्यो-
रपीति । यदा तु प्राक् सम्बोधनपूर्वं प्रयुज्यत तदा हैहयोर्धोत्यार्थोऽभावादानर्थक्यं,
यदा तु तयोः प्राक् प्रयोगस्तदाऽऽनन्त्यप्रकाराभिप्रेत्यस्तथावाद्ध्यत्वम् । अनन्त्ययोरपीति ।
अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारादनन्त्ययाने स्यात् ।

गुरोः० । गुरोः प्लुतविधान इति । 'अनन्त्यस्यापीत्यपिशब्देन गुरोः सवि-
धानात्स एवाऽनन्त्यः समुक्तवाच्यते, तेन यत्र गुरोरन्त्यस्तत्रैव पर्यायः स्यात्तद्यो-
त्तन्त्ये पूर्वण तस्य स्वादनेन चाऽनन्त्यस्य गुरोरित्यर्थः । न चेति । अपिशब्देन

४०—आह—पूर्वमेवेति । नामगोत्रपरिवेष्टं ह्रयमानार्थवृत्तिर्वा, हैहयोस्तु न तदर्थवत्तन्मात्रमुक्त-
श्रोतव्यमादित्यर्थः । मान्ये—हैहयोरिति । जतात्स्य रित्यर्थः । अन्यथेति । 'हैहेप्रयोगे'
इतीत्युपपत्त्यभावे इत्यर्थः । हे देवदत्तस्यापि पूर्वमेव सिद्धिरिति भावः । आनर्थक्यं व्युत्पादयति—
अदेति । धोत्यार्थाभावादिति । सर्वोचनेनैवाऽऽभिप्रेत्यस्य चोक्तित्वादिति भावः । प्रयोग-
ग्रहणे तु यथा कथञ्चित्तयोः प्रयोग एव सिद्धे वदन्त्यप्यारण्यसामर्थ्यादेहयोः प्लुतसिद्धिरित्यर्थः ।

गुरोरनुवो० । लघौ त्वन्त्ये इति । कत्र प्लुतयोर्भोगवत्प्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतप्रतिषेधेति ।

न चाऽनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थम् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? अनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थं भविष्यति 'अनन्त्यस्यापि गुरोरन्त्यस्यापि टे'रिति । ननु चेतद् गुर्धपेक्षं स्यात्—अनन्त्यस्यापि गुरोरन्त्यस्यापि गुरोरिति ? नेत्याह । व्यपेक्षमेतत् । अनन्त्यस्यापिगुरोरन्त्यस्यापि टेरिति ॥ अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ?

प्राग्वचनं विभाषार्थम् ॥ ३ ॥

प्राग्वचनं क्रियते 'विभाषार्थम्' । विभाषा यथा स्यात् ॥

प्राग्वचनानर्थक्यं चैकैकस्येति वचनात् ॥ ४ ॥

प्राग्वचनमनर्थम् । किं कारणम् ? 'एकैकस्येति वचनात् । एकैकग्रहणं क्रियते तद्विभाषार्थं भविष्यति ॥ अस्यन्यदेकैकग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? युगात्प्लुतो मा भूदिति । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् [६. १. १५८] इति वचनान्नाऽस्ति यौगपद्येन संभवः । असिद्धः प्लुतस्तस्याऽसिद्धत्वाच्चियमो न प्राप्नोति । नैष दोषः । यद्यपीदं तत्राऽसिद्धं तत्त्विह सिद्धम् । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषा'मिति यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्' उपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति । इहापि तर्हि समावेशो न प्राप्नोति—देवदत्ता३* । सिद्धाऽसिद्धावेतौ । यौ हि सिद्धा-

प्र०—प्रकृतद्विः समुच्चीयते न तु गुरुरेवाऽन्त्य इत्यर्थः । विभाषार्थमिति । तेन पक्षे न कस्यचित्प्लुतो भवति । इतरस्तु पक्षेऽनन्त्यस्य प्लुतः पक्षे त्वन्त्यस्य टेरित्येवमर्थे प्रागग्रहणमनेनोक्तमिति मत्वाह—प्रागिति । यद्यपीदमिति । यद्योद्देशपक्षे । इहारीति । आत्मन्त्रितस्यादिरुदात्त इत्युदात्तः प्लुतोदात्तत्वेन न समाविशन्, वर्ग्यमानस्वरप्रसङ्गात् । यदा चाऽऽम एकान्तरमित्यनेन निधानैकश्रुतिनिषेधस्तदेवमुदाहरणम् सिद्धासिद्धाविति । आत्मन्त्रितस्यादिरुदात्त सिद्धः, तस्मिन्त्वपेक्षिते प्लुतोदात्तोऽ-

प्र०—तेन सर्वत्र पर्यायसिद्धिरिति भावः । भाष्ये—उभयनिर्देशार्थमिति । गुर्धगुरुरित्यर्थः । इत्येवमर्थमिति । अन्यथोदानानुदात्तयोः प्लुतयोः समावेशः स्यादिति वक्ष्यते । भाष्ये—तस्यासिद्धत्वादिति । कार्यकालपक्षेऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञाभावात्प्राचामग्रहणः । अजितं चेद पक्षे, स्वरितो बानुत्तं इति सूत्रे च भाष्ये, एकदेशयाह—नैष दोष इति । 'पञ्चमी' इति भावः 'पूर्वत्रे त्यग्र व्यायमात् ॥ ननु देवदत्त इत्यादानेकश्रुतिवृत्तात्प्लुतात्किञ्चन प्रसङ्गात्कथं पश्चिमाद्यात्तत्वं स्यादत आह—यदा चेति आम् पक्षेति देवदत्तेत्यादी ।

वेवाऽसिद्धावेव वा तयोर्नियमः । यस्तर्हि स्वरितः प्लुतस्तेन समावेशः
प्राप्नोति—‘स्वरितमात्रे दितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सने’ [८. २. १०३] इति ।
स्वरितेऽभ्युदातोऽस्ति । यस्तर्ह्यनुदात्तप्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति ‘अनुदात्तं
प्रभान्ताभिपूजितयोः’ [१००] इति तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८ । २ । ८८ ॥

ये यज्ञकर्मणीत्यनिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

ये यज्ञकर्मणीत्यनिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—ये देवासो दिव्येका-
दशस्थेति* ॥

सिद्धं तु ये यज्ञामह इति ब्रूयाद्विषूपसंख्यानम् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? ये यज्ञामहेश्वरो ब्रूयाद्विषूपसंख्येयः† ।

प्र०-सिद्ध इति तत्राश्रयो निघातो न भवति । स्वरितेऽपीति । ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जं’
मित्यत्राऽविद्यमानोदात्तमनुदात्तमाधीयते । न च पारिभाषिक उवाचो गृह्यते किं तर्ह्य-
भयगतिरिह शास्त्र इति धर्मो गृह्यते, स च स्वरितेऽस्तीत्युदात्तस्वरितयोर्योगपणाऽभावः ।
यस्तर्हीति । उदात्तानुदात्तप्लुतयोः समावेशनिवृत्त्यर्थमेकैकमहणं, प्रागग्रहणं तु पक्षे
सर्वेषां प्लुताऽभावार्थम् ॥

उ०-अन्वे तु द्वाप्रसङ्गद्वयभावे इदम्, ‘नाम एकान्तर’मित्येतद्विषये प्लुताऽप्रवृत्तेस्तस्मै माण्डो
दपक्षमुक्तेः । द्वाद्वाध्वे इत्यनुवर्तमानमप्यत्र बोधकमात्रोपसंख्यानम् । अतएव ‘प्रत्यभिवादे’
इत्येतद्विषयेऽप्यत्र प्रवृत्तिः, स्पष्टं चेद् वृत्तौ । पादादिस्वभावोद्धारणत्वात्प्राक् न निघात इत्याहुः ।
तस्मिन्स्वरपेक्षितं इति । प्लुतस्याऽसिद्धत्वे तदेकवाक्यतापक्षस्यानुदात्तं पदमित्यस्याप्यसिद्धत्वाच्च
निघात इति भावः । भाष्ये—यस्तर्हि स्वरितः प्लुत इति । विहितस्वरितगुणक इत्यर्थे ।
‘स्वरितमात्रे दिते’ मित्यादिभिर्लघुवाक्स्वरितगुणमात्रस्यैव विधानात् । एवमनुदात्तं प्रभान्ते-
त्यत्रापि बोधमिति केचित् । ‘एकं वर्जयित्वा त्रिष्टमनुदात्तगुणधोर्गी’ति सूत्रार्थास्वरितेऽप्यनु-
दात्तगुणयोगसंभवात्समावेशः कदापि भावः । ‘अनुदात्तं पदं यौगिकमिति परिहारात्तदमाह—
अनुदात्तं पदमिति । एवं च स्वरितेऽप्यनुदात्तगुणसंज्ञावाच्च समावेश इति भावः । ‘अनु-
दात्तस्य देवापि पारिभाषिकस्य स्वातंत्र्यस्याऽप्यत्र ग्रहणं च स्वरितैकदेशस्येति शङ्का समाधत्ते—
न चेति ।

यस्तर्ह्यनुदात्त इति । एतदन्तर्मेकदेशपुनः । भाषार्थस्य तु सर्वेषां प्लुताणां समावेश-
धारणार्थैकैकस्यतीत्याशयः । उक्तरीत्या त्रिधायां शेषनिघाताऽप्रवृत्तौ । किञ्च देवदत्तोवादी
प्लुताऽसिद्धत्वात्पूर्वं पादाद्युदात्तत्वे ततः प्लुते तदेकवाक्यतापक्षबोधनिघातो दुर्भारः ।
तत्रप्रवृत्त्युत्तरमस्याऽसिद्धत्वेऽपि क्षान्द्यभावात् । भाष्यकृता तु पक्षे एव विधानाम—

प्रणवष्टेः ॥ ८ । २ । ८६ ॥

‘प्रणव’ इत्युच्यते कः प्रणवो नाम ? पादस्य वाऽर्द्धस्य वाऽन्त्यमक्षरमु-
पसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोक्षारं त्रिमात्रमोक्षारं वा विदधति तं
‘प्रणव’ इत्याचक्षते ।

अथ टिग्रहणं किमर्थम् ?

टिग्रहणं सर्वादेशार्थम् ॥ १ ॥

यदा ओकारस्तदा सर्वादेशो यथा स्यात् । यदा ओङ्कारस्तदाऽनेका-
न्विस्त्वसर्वस्य [१. १. ५५] इति सर्वादेशो भविष्यति ।

प्र०— प्रणवष्टेः । कः प्रणव इति । शास्त्रेऽस्मिन्नपरिभाषितत्वात्प्रभः । पादस्येति ।
शास्त्रान्तरे प्रसिद्ध आसीयते देवतायत् । अक्षरम्—अच् । अन्यमचं गृहीत्वेत्यर्थः ।
तदाद्यक्षरशेषस्येति । अक्षरं च शेषम्—इत् । अक्षरशेषः । तदन्त्यमक्षरमादिर्यस्य
तत्तदावि । तदावि च तदक्षरशेषं च तदाद्यक्षरशेषं—दिसंज्ञकमित्यर्थः ।

अथेति । दिस्थानिकयोरेवोङ्कारौकारयोः शास्त्रान्तरे प्रणवसंज्ञाविधानात्प्रभः ।
ओङ्कार इति । असति टिग्रहणेऽलोम्यस्येति वचनाद्वेयोऽन्त्यो इत्स्वस्योकारः स्यात् ।
प्लुतत्वेन प्रणवस्य व्यभिचाराऽभावादविशेषणम् । संज्ञया च विधानेऽप्यपरिभाषो-
पस्थानानात् । अथाऽप्यप्यपरिभाषोपस्थानाद्विनाऽप्यिवशेष्यते तथापि देवोऽच् तस्य स्मात्र
तु सर्वस्य टेः । ओङ्कारस्त्ववमत्समुदायत्वात्प्लुतो न भवतीति सर्वस्य टेर्वाक्यस्य

उ०—स्या अग्रचुतेः सिद्धमित्यनेनाऽप्यस्य स्पष्टमेकदेशयुक्तित्वप्रत्ययेन च न पराक्रान्त-
मथेति बोध्यम् ।

ये यज्ञकर्मणि । सिद्धन्तिविति । एवमेवं सूत्रं तु कर्तव्यमिति भावः ।

प्रणवष्टेः । यज्ञकर्मणि अगादीनां टेः प्लुतः प्रणवोऽनेनादेशो विधीयते । अक्षर-
शब्देन वर्णमात्रं, तथापीहाऽप्यिवश्रित इत्याह—अक्षरमजिति । तदाद्यक्षरशेषशब्दे मनु-
षीद्विद्वद्गर्भः कर्मधारय इत्याह—अक्षरश्च शेषश्चेति । अक्षरशेषोपसंहृत्येव इत्युच्यते ।
एतद्विसर्गादेरप्युपलक्षणं, तत्राऽक्षरस्य तदावित्त्वं व्यपदेशितत्वात्, ओङ्कारस्य तु मुक्त्यम् ।
पादस्यार्द्धस्येति । याज्ञवल्क्येः । तेन अक्षोऽपि संग्रहः । मनु ‘टे’ रित्यनुवर्तमाने पुनरि-
ग्रहणं किमर्थमत आह—असतीति । मनु प्लुतश्रुत्याऽप्यपरिभाषोपस्थित्याऽप्यवस्थाऽप्यु-
ङ्कारः स्याच्च तु इकोऽत आह—प्लुतत्वेनेति । प्रणवस्य—मोक्षारकस्य । अथापी—
त्यमुपगमनाहः । इपरञ्जकतया प्लुतेन विधोवनसम्भवेनाऽप्यपरिभाषोपस्थितिरिति भावः ।

याज्याऽन्तः ॥ ८ । २ । ६० ॥

. अन्तग्रहणं किमर्थम् ? याज्या नामर्चो वाक्यसमुदायस्तत्र यावन्ति वाक्यानि सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति, इष्यते चाऽन्त्यस्य स्यादिति, तच्चान्तरेण यत्र न सिध्यतीत्येवमर्थमन्तग्रहणम् ।

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ८ । २ । ६२ ॥

अग्नीत्प्रेषण इत्यतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अग्नीत्प्रेषण इत्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—अग्नीदग्नीन्विहर ।

सिद्धत्वाश्चावये परस्य चेति वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? ओश्चावये परस्येति वक्तव्यम् । ओ३आ३वय । अपर आह—ओश्चावयाश्चावययोरिति वक्तव्यम् । ओ३आ३वय । आ३आ३वय । बहुलमन्यत्रेति वक्तव्यम् । उद्धरा ३ उद्धर । आह्रा ३ आहर । तत्तर्हि

प्र०—देरित्यधिकारात्सिध्यति । केचित्तु टित्थानिफल्यैवौकारस्य प्रणवसंज्ञाविधानाद्वि-
ग्रहणमनर्थकमिति प्रतिप्रणाः ।

याज्यान्तः । अन्तग्रहणमिति । 'वाक्यस्य टे' रित्यधिकारादन्यस्यैव भवि-
ष्यतीति प्रश्नः । याज्या नामेति । अक्समुदायो याज्याः, तत्र प्रत्यृचं प्लुतः प्राप्नोतीति
अक्समुदायस्य योऽन्तस्तस्य प्लुतार्थमन्तग्रहणं । तेनाऽयमर्थो 'याज्यानामन्तो अष्टि-
तास्य योऽन्तस्य प्लुतः' ।

अग्नीत्प्रे० । बहुलमिति । तेनोश्चावयाश्चावयाभ्यामन्यत्राग्नीत्प्रेषणे बहुलं प्लुतो
भवति, बहुलवचनाच्च नादेन परस्य, अपि त्वन्त्यस्यैव प्लुतः । उद्धरा ३ उद्धरेति ।

प्र०—यदा हीयादि भाष्यं व्याचष्टे—ओङ्कारस्त्विति । प्रतिप्रणा इति । तथा हि सूत्रमेव
व्यर्थमित्यर्थः ।

याज्यान्तः । वाक्यस्य देरिति । 'दे'रित्यनेन वाक्यधिकारादन्तस्य देरिते विशेषण-
मनर्थकं, विग्रहणनिवृत्तौ लज्जाताया एव याज्याया, स्यादिति तात्पर्यम् । अक्समुदाय इति ।
याज्याभि वाक्यस्य देरित्यर्थो अन्तग्रहणाऽभावे स्यादिति भावः । अत्रो वाक्यसमुदाय
इति भाष्ये । अक्समुदायकस्य वाक्यसमुदाय इत्यर्थः ।

अग्नीत्प्रे० । अग्नीत् तन्निन्विषोपस्य प्रेषण इति कर्मवद्वय समाप्तः । 'अग्नीत्कर्मके-
त्प्लुतुर्कर्मके प्रेषणे भावेः प्लुतो भवति, ततः परस्य द्वितीयाऽप्यह' इति सूचार्थः । भाष्ये—
ओश्चावयेपरस्येति । परस्य चाऽप्येवेत्यर्थः । अपि त्वन्त्यस्यैवेति । उद्धरा उद्धरेत्यादौ

वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । योगविभागः† करिष्यते—‘अग्नीत्रेषणे परस्य च विभाषा’ । ततः ‘वृष्टप्रतिवचने हेः’ । ‘विभाषे’ त्येव ।

अपर आह—सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्यः ।

आग्नेहितं भर्त्सने ॥ ८ । २ । ९५ ॥

भर्त्सने पर्यायेण ॥ १ ॥

भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् । चौरा ३ चौर । चौर चौरा ३ । कुशीला ३ कुशील । कुशील कुशीला ३* ।

स्वरितमाग्नेहितेऽसूयामंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ ८ । २ । १०३ ॥

असूयादिषु वाचनम् ॥ १ ॥

असूयादिषु वेति वक्तव्यम् । कन्ये ३ कन्ये । कन्ये कन्ये । शक्तिके ३ शक्तिके । शक्तिके शक्तिके* ।

प्र०—आपले द्विवचनम् । योगविभाग इति । व्यवस्थितविभाषा चाग्नीयत इति भावः । एकमद्वयं वृद्धेत्यन्यप्लुतो न लभ्यत इति केचिदाहुः । व्यवहितेऽपि परशब्दो वर्तत इति भाष्यकाराभिप्रायमन्य आहुः । साहसगिर्ण । शास्त्रत्यागः साहसं तेन शास्त्रमख्यजताऽभियुक्तस्मरणात्सर्वः प्लुतो विभाषा विधेय इत्यर्थः । एतच्च प्राग्ग्रहणस्य सर्वत्र संबन्धास्तिभ्यस्तौति मन्यन्ते ।

स्वरित० असूयादिष्विति । ‘सर्व एव प्लुत’ इति वचनमन्यवीयमिति वचनम्

उ०—पूर्वाभ्यस्येत्यर्थः । बहुलप्रहणस्य सर्वोपाधिष्वभिप्रायार्थत्वादिति भावः । अन्यस्य प्लुतो नेति । पूर्वाभ्यस्येत्यर्थः । विभाषाप्रहणस्य विच्छेदपार्थक्येनोपाधिष्वभिप्रायार्थत्वात्तत्राभावादिति भावः । व्यवहितेऽपीति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादेव वादेर्वाच्यवहितपरमम् । इषितु तस्ये-वेति भावः । अविमृशकारित्वं—साहसम्, तद्विद अम्वययोगे शास्त्रानुसरणम् । तथाह—शास्त्रत्याग इति । प्राग्ग्रहणस्येति । केचित्तु ‘विभाषे’ति अत्र योगं विभाष्य ‘इच्छे वक्ष्यमाणं च प्लुतजातं वा’—इत्याहुः ।

प्लुतावैच इदानी ॥ ८ । २ । १०६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

ऐचोरुभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतोः प्लुतवचनम् ॥ १ ॥

ऐचोरुभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतोः प्लुत उच्यते किमुच्यते 'उभयविवृद्धि-
प्रसङ्गा'दिति ? यदा नित्याः शब्दाः, नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभि-
र्वाचैर्भविष्यमनयायोपजनविकारिभिः । नैव दोषः । 'उभयविवृद्धिप्रसङ्गा'—
दिति नैवं विज्ञायते—'उभयोर्विवृद्धिरुभयविवृद्धिरुभयविवृद्धिप्रसङ्गा'दिति ।
कथं तर्हि ? उभयोर्विवृद्धिरस्मिन् सांख्यमुभयविवृद्धिः, उभयविवृद्धिप्रसङ्गा-
दिति । इमावैचो समाहारवर्णौ, मात्राऽवर्णस्य मात्रेवर्णवर्णयोरिति तयोः
प्लुत उच्यमान उभयविवृद्धिः प्राप्नोति । तद्यथा—अभिवर्धमानो गर्भः सर्वा-
ङ्गपरिपूर्णां वर्धते । अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

४०— प्लुतावैच० । लक्षणात्परं ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवयोरिदुतोः प्लुतार्थे वचनम् ।
ऐचोरिति । समाहारवर्णत्वादवर्णस्येदुतोऽप्य विवृद्धिः प्राप्नोतीति वचनं, तत्र वचन-
सामर्थ्याद्वर्णैकदेशयोरर्थादुदग्रहणेन मह्यम् । किमुच्यत इति । उभयविवृद्धिशब्दं
तत्पुनर्यं मत्वा सिद्धान्तविरोधमुद्भावयति । विवृद्धिर्नित्यता च विरुध्यते, तावदवयव द्वि-
नित्यता । यद्यप्यन्येभ्योपि वर्णापूरुषरितप्रभासत्त्वाद्विवृद्धिर्नोपपद्यते, नापि रूपान्तर-
प्राप्तिरुभयोः स एवेवमावस्था प्राप्त इति युज्यत ननु तथा च दोषाभूत इति खिन्ना
निर्वाहः कियते । नित्यत्वे तद्विरुध्यते । कूटस्थाराधः । कूटस्थादयः शब्दाः पुष्पापि
प्रयुज्यमानाः नित्यतासावकृत, युगपत् प्रयत्ने केन विच्छेदनेन कश्चिन्नित्यताविरोध
रुच्यते । तत्र 'कूटस्थ'शब्देन स्वभावाऽपरित्याग इत्यर्थः । स चाऽवयवविचालेऽप्यस्ति-
न्नित्या वृत्तिर्नोति । अविचालिप्रहणनाऽवयवाऽविचालः प्रतिपाद्यते । अविचालित्वस्य
हेतुकथनम्—अनपार्येति । इतरः इत्यन्तरमेव प्राप्नोति यस्मिन्निवृद्धिरिदोभयोलक्ष्यत
इत्याह । नैवमिति तद्यथेति । यथा गर्भे नाऽवस्थिता एवावयवा निवर्धन्ते, किं तर्हि,

४०— प्लुतावैच० । नैवं प्लुतविचालकं किन्तु अन्यसाधनविरहितप्लुतस्य विपक्षोपक्रमेण—
लक्षणात्परं ऐचः । एव कारिकाविरचयति बोध्यम् । समाहारवर्णत्वादिति । समाहार-
वर्णत्वात्तदवयवैकदेशवर्णवैचः । ननु यथैकदेशयोः कथमिदुदग्रहणेन मह्यमस्य आह—तत्रेति ।
सिद्धान्तविरोधमिति । लक्षणात्परं ऐचः नित्यत्वकः सिद्धान्तः । यद्यपीति । इदिकथा-
न्तरमात्रं किञ्चित्कारणं विचालनैवोपपद्यते ननु ध्वजवधरस्येति भावः । तद्यपीति । इदिकथितो
गीमो लक्ष्यदेश इति भावः । इदिविषयवहाह एव प्रचुर इत्याह—तथाचेति । नित्यत्वे
त्विति । तत्र गीमल्यप्रदेशोऽप्युपपद्यते इति भावः । कूटस्थार्थेन वर्णावयवमात्रादु-
चित्वाकरोति—कूटस्थादय इति । ननु ननुमोहादपि निवृत्ताविरोधमनवस्थोऽस्य आह—
इतर इति । ननुमोहादवयवसामर्थ्यात्साधनगर्भं, तमात्रं भावीयते इति भावः । ननु
गर्भवशातोऽनुपपद्यते, तत्रावयववदुदग्रहणकम्परेण आह—यथा गर्भे इति । अवस्थिता एव

तत्राऽयथेष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्राऽयथेष्टं प्रसज्येत । चतुर्मात्रः प्लुतः प्राप्नोति ।

सिद्धं त्विदुतोदीर्घवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतन् । कथम् ? इदुतोदीर्घो भवतीति वक्तव्यम् । तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति ? यदि समः प्रविभागो—मात्राऽवर्णस्य मात्रेवर्णवर्णयोः ।

अथ ह्यर्द्धमात्राऽवर्णस्याऽर्द्धमात्रेवर्णवर्णयोरर्द्धतृतीयमात्रः प्राप्नोति । अथ ह्यर्द्धमात्राऽवर्णस्याऽर्द्धमात्रेवर्णवर्णयोरर्द्धचतुर्थमात्रः प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवाऽस्तु । ननु चोक्तं—तत्रायथेष्टप्रसङ्ग इति । तत्र सौर्यभगवतोक्तमनिष्टिज्ञो बाहवः पठति । इष्यत एव चतुर्मात्रः प्लुतः ।

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूने पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुनौ ॥८॥२॥१०७॥

एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

प्र०—पूर्वमूर्तिविनाशे मूर्त्यन्तरोत्पत्तिः, एवं शब्दान्तरमेवोभयविवृद्धिः प्राप्नोतीत्युच्यते ।

चतुर्मात्र इति । प्लुतावयवत्वात्प्लुत उच्यते, नहि चतुर्मात्रस्य प्लुतसंज्ञाऽस्ति, 'ऊकालोऽ'जिति वचनात् । तदेतमिति । भाष्यकारो वार्तिककारं पर्यनुयुङ्क्ते । 'एचो-
दुत्तरभूयस्त्वादिति वदता वार्तिककारेण समप्रविभागत्वं नेष्टमिति भावः ।

इष्यत एवेति । 'ऊकाल एवाऽ'जिति नियमो नाधीयते, तेन चतुर्मात्रस्याप्य-
न्तर्भावो भवति, 'प्रत्यङ्मुह्यति कायने'ति 'इमो हस्या'दिति वसुह भवति । 'ग्लौ ४'त्राते'
त्यत्राऽनन्वि चेति तकारस्य द्विवचनं भवति । सौर्यभगवनेति । सौर्यं नाम नगरं
तत्रत्येनाचार्यणेदमुक्तम् ।

एचोऽप्र० । गो१२रिति । अथ यदा साधयि पदं भवति तदा कस्मान्न भवति ?
वक्तमेतद्वाक्यपदयोरन्त्यस्येति । विमर्जनीयश्चाऽत्र वाक्यस्याऽन्तो न खेच् । पदान्त-

उ०—वर्धयति इति नेष्टवचः । प्लुतावयवत्वाविति । प्लुतसप्तमावयवत्वावित्यर्थः । विमात्रायेन
च सादृश्यम् । कुतो गीजहृत्वात्रयनामत आह—न हीति । नाप्यवयवस्य मुख्यं प्लुतावयवम्,
अप्यवाऽप्यवादित्यपि बोध्यम् । इति वदतेति । एवञ्च वार्तिककारेण पूर्वोऽपरविरोध इत्यर्थः ।
तत्रोत्तरस्य भूयस्य पूर्वस्य चोत्तर विनिगमनाविरहस्य भाष्यकृतोक्ततया समप्रविभागस्य एव
भगवतो भाष्यकारस्य सम्मत इति बोध्यम् ; ननु एकमात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकषण्णानेवाऽ-
प्यत्र कथं चतुर्मात्रिकस्याऽप्यत्राणि स्मरत आह—ऊकाल एवेति । तत्र विमात्रग्रहणं
एकद्विमात्रत्रिमात्रषण्णानामिति भावः । ग्लौ४—त्रातेति । समस्तं 'सिद्धं त्विदुतो'रिति
वार्तिकं बाहवस्य, उवाह—बाहवः पठतीति ।

एचोऽप्रगृह्यस्या० । अथ यदेति । यदा 'जसर्वनामरूपाने' इति यकादी सर्वनामस्थाने
रहितेष्वेव इति व्याख्यानं तदेत्यर्थः । न च परिणामेभूरादूत इति अर्थः एवम् । किञ्च तत्रत्ये

एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा मृत्—भद्रं करोषि गौश्रिति ।

विषयपरिगणनं च ॥ २ ॥

विषयपरिगणनं च कर्तव्यम् । 'प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वि'ति वक्तव्यम्* । प्रश्नान्त—अगमाः ३३ः पूर्वा ३३ः अमा ३-नभिभूता ३ इ । पटा ३ उ । प्रश्नान्त । अभिपूजित—सिद्धोऽसि माणवकाऽ-ग्रिमूता ३ इ । पटा ३ उ । अभिपूजित । विचार्यमाण—होतव्यं दीक्षितस्य गृहा-३ इ । विचार्यमाण । प्रत्यभिवाद—आयुष्मानेधि अग्रिमूता ३ इ । प्रत्यभिवाद । याज्यान्त—वृक्षान्ताय वृक्षान्ताय सोमगृष्टाय वेवसे । स्तोत्रैर्विधेमाश्रया ३ इ ।

आमन्त्रिते छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

आमन्त्रिते छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्रा ३ इ पर्यावाः ३ सप्तैवेन खट्वा सोमं पिब ॥

तथोर्वावचि संहितायाम् ॥ ८ । २ । १०८ ॥

अथ कथोरिमौ स्वावुच्येते ? 'इदुतो' रित्याह । तदिदुतोर्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुयतते । क प्रकृतम् ? 'पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुता' विति* । प्र० ग्रहणमित्यत्र पदशब्देन वाक्यमुच्यते, पश्यते प्रतीयतेऽन्तेनार्थे इति पदमित्यन्वर्थग्रह-
णान् । एतच्च 'याज्यान्त' इत्यतोऽन्तमग्रहणानुसृत्या लभ्यते ।

अग्निभूताश्रयिति । अग्निभूतिशब्दस्य संवृद्धौ रूपम् । आमन्त्रित इति । अग्राप्त एव प्लुते वचनम् ।

तयोः ० । कथोरिति । प्रभद्वारेण 'तयो' विति प्रत्याख्यायते, तदन्तरेणाप्यधिका राख्यानिताभ्याम् । प्लुतविकाराविति । प्लुतविषयत्वात्प्लुतविकारापुच्येत, तौ चाऽ-
उ०—तथाय'वृत्ताद्' इति पदस्य सम्बोधनोपक्रमत्वेन सम्बोधनोदाहरणमसङ्गमिति वाच्यम्, उपक्रमत्वे माणाभानात् । किमु यथाश्रयमेव तत् । एवञ्च वृत्ताद्वाच्यमितिऽभिपूजितार्थे 'स्यागच्छ भो मागच्छाग्रिमूते' इत्यादौ वाच्यं प्रकृतिरित्याहुः । वृत्तिकारास्तु परिगणनेऽ-
वृत्ताद्भूत इति न वक्तव्यं, तस्य सम्बोधनोपक्रमत्वेन सम्बुद्धयन्तभाष्योदाहरणविरोधापत्ते-
रित्याहुः तत्त्वमयम् । अग्राप्त एव प्लुत इति । प्लुतविकारे ह्यर्थः । वृत्ताद्वाच्यमस्यापि-
गणनत्वाऽऽपत्तिः प्लुतस्य 'गुरोरित्युत' इति प्राप्तेऽप्येव । मेन वाक्यान्तपदानन्वयस्यैव प्लुत इत्यत्र न मागम् । केचित्तु गुरोरिति सूत्रं वृत्ताद् इत्यादिनिहितप्लुतस्य स्थानिविरोधमात्र-
समर्थकं ननु विधातव्यमिति पद्याश्रयमेव व्याचक्षते ।

तथोर्वा० । ननु तथोरित्यनेनेतुतो स्यान्निर्बोर्भिर्वाक्योरिति प्राप्तेऽनुपपन्न इत्या-
चक्ष्यासपमाह—कथोरिति० । भाष्ये—तदिदुतोर्ग्रहणं कर्तव्यमिति । तदर्थकं तथोरिति

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेद्वाऽर्थः । 'अची' त्वेषा सप्तमीदुताविति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकृत्वयिष्यति- 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' [१. १. ६६] इति ।

किमर्थमिदमुच्यते नेको यणचि [६. १. ७७] इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति । असिद्धः 'प्लुतः', 'प्लुतविकारौ' चेमी । सिद्धः 'प्लुतः' स्वरसन्धिषु । कथं ज्ञायते ? यदयं 'प्लुतप्रगृह्या अचि' [६. १. १२५] इति 'प्लुतस्य' प्रकृतिभावं ज्ञास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? मनो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । इदं तर्हि प्रयोजनं दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम् । दीर्घत्वं शाकलं चा मा भूदिति । अत्राश्चिन्द्रम् । पटाश्चुदकम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आरभ्यते 'प्लुतपूर्वस्य' 'यणादेशः' 'प्लुतपूर्वस्य दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थ' मिति । तत्र वक्तव्यं भवति । अवश्यं तद्वक्तव्यं यौ 'प्लुतपूर्वाविदुताव' 'प्लुतविकारौ' तदर्थ- भोश्चिन्द्र भोश्चिदेति । यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यमिदं न वक्तव्यम् । इदमप्यवश्यं वक्तव्यं स्वरार्थम् । तेन हि सति 'उदानस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' [८. २. ४] इत्येष स्वरः प्रसज्येत, अनेन पुनः सत्यसिद्धत्वाच्च भविष्यति । यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्तीदमेव वक्तव्यं तत्र वक्तव्यम् । ननु चोक्तं तदप्यवश्यं वक्तव्यं यौ 'प्लुतपूर्वाविदुताव' 'प्लुतविकारौ' तदर्थ- भोश्चिन्द्र, भोश्चिदेति ।

प्र०-सिद्धकाण्डे पाठाद्यादेशे कर्तव्येऽसिद्धौ । सिद्धः 'प्लुत' इति । ननु प्लुतस्य सिद्धत्वे कथमिदुताः सिद्धत्वम् ? वक्तव्ये । प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्यविषयानुमानाभरणान् । भोश्चिन्द्रेति । इदञ्चदस्य निपातत्वात्प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावप्रसङ्गे तद्वाधनार्थोऽपि यथैविधिः । वर्णव्यत्ययेनाऽग्रं ह्रस्वस्य 'प्लुतः' । स्वरार्थमिति । व्यकारो यथाविषयभूतात्तावियुक्तः 'प्लुतः', इदुतौ तु सर्वत्रोदात्तौ, तत्राऽनयोर्व्योऽनुदात्तस्वरितयोरिति स्वरिते कर्तव्येऽसिद्धत्वात्स्वरितो न भवति । प्लुतप्रकरणे विहितं च कार्यं स्वरसन्धिषु सिद्धमिति ज्ञापितं, स्वरस्तु स्वरसन्धिर्न भवतीति

उ०-कर्तव्यमित्यर्थः । अन्वेच उदारादीनि काराविदुतौ न प्लुतस्येति प्लुतविकाराविषययुक्तमत आह- विषयत्वादिति । 'प्लुतप्रहिती' विकाराविति मध्यमपक्षोपी समाप्तः । आकारस्य प्लुतस्य विधानात्प्रसङ्गयोगादित्यत्राऽनयोरपि तद्विषयत्वमिति भावः । कथमिदुताविति । तयोः प्लुतत्वाऽप्युदात्तमिति भावः । भाष्ये-दीर्घं च शाकल्येति दीर्घः सर्वत्रदीर्घः । शाकलोदाहरणम्-अत्रायावेति । सामान्योदसिद्धावपि दीर्घशाकल्योः-अपवादवित्यर्थः ।

छान्दसमेतत्, दृष्टानुविधिश्रृङ्खन्दसि भवति । यत्तर्हि नच्छान्दसम् मोक्षं यिन्द्रं
साम गायति । एषोऽपिच्छन्दसि दृष्टस्यानुप्रयोग इति ।

किन्तु यथा भवतीह न सिद्धं व्याविदुतोर्ध्वं विदधाति ।

तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥ १ ॥

इक् तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्वस्य यणं विदधात्यपवादम् ।

तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणस्वरयाधनमेव तु हेतुः ॥ २ ॥

इति श्रीभगवत्सलजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

पादश्च द्वितीयः समाप्तः ।

प्र०—तत्राऽसिद्धत्वं योर्भवत्येव । छान्दसमेतदिति । तत्तत्प्रसङ्गानामन्तरेण वर्णकव्यवहेन
यस्मिन् । यत्तर्हि । अप्रतिपन्नविकारस्याऽनुकरणत्वादच्छान्दसत्वाद्यप्यत्र प्राप्नोति ।
एषोऽपीति । कृतयथादेशस्यैवेदमनुकरणमित्यर्थः । पूर्वोक्तधसङ्गमहलोकद्वयम्—किं
नु यथेति । ‘इको यणचो’ति यणदेशेन किं न सिद्धं रूपं यत् इदुतोर्ध्वं विदधात्याचार्यस्तौ
चेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ, प्लुतप्रगृह्या चर्चति ज्ञापकम् । एवं तर्हि इकोऽसवर्णो
इति शाकलः प्रकृतिभावः प्राप्नोति, सवर्णदीर्घश्च, तन्निवृत्तये यौ विधीयेते ।
एतदपि न प्रयोजनम्, इकः प्लुतपूर्वस्य धात्विककारेण शाकलदीर्घस्यापवादस्य यणो
विधानम् । एवं तद्गुणशस्वरितयोरिति यणाभयस्वरितप्रसङ्गनिवृत्तये यौ विधीयेते ।

इत्युपाध्यायजैम्यपुत्रकैम्यदृक्ते भाष्यप्रदीपेऽष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ।

पादश्च द्वितीयः समाप्तः ।

उ०—छान्दसः प्लुत इति । अमभ्यव्यात् । गुरोरमुत इति सूत्रस्य एकैकमहणेनानेकाश्च एव
प्रवृत्तिरिति भावः । यथाविषयमिति । विचार्यमाणानिपूरात्, प्रभास्तादावनुरात्, असु-
धातौ स्वरित इत्यर्थः । इदुतौ त्विति । अनुपूजोदात्तपदेन तयोः संबन्धादित्यर्थः, तत्रा-
नयोरिति । उदात्ततुरस्थानिकमवयोरित्यर्थः । ननु प्लुतप्रकरणस्य कार्यस्य सिद्धा-
न्तापवादकं न स्वरोऽयं भावः—प्लुतप्रकरणे इति । वर्णान्यस्येनेति । प्लुतवदिति
भावः । तदेवमुपसङ्गयान् प्रयाणवात्, सूत्रं तु स्वरसिद्धयर्थं कर्तव्यमिति भिन्नम् ।
अनुकरणमिति । भाष्येऽनुप्रयोगसदस्यानुकरणमर्थं इति भावः । किं न सिद्धमिति ।
सिद्धमेवेत्यर्थः । स्लोके यच्छन्दो निपातो हेतुविषयाह—यत् इति । मन्वनयोरितुतोरसिद्ध-
त्वात्कथं तयोर्इको यणचोति यणचनं भावः—तौ चेति ।

इति श्रीभागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

पादश्च द्वितीयः समाप्तः ।

अथ तृतीयः पादः

मनुषसो रु संवुद्धौ छन्दसि ॥ ८ । ३ । १ ॥

मनुषसोरादेशे वन उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

मनुषसोरादेशे वन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । 'यस्त्रायन्तं वसुना प्रातरित्त्वः'* ।

विभाषा भवद्भगवदघवतामोक्षाऽवस्य ॥ २ ॥

छन्दसि भाषायाश्च 'भवन्' 'भगवत्' 'अघव'दित्येतेषां विभाषा रुक्-
क्तव्यः, ओक्षाऽवस्य वक्तव्यः । भो, भवन् । भगोः, भगवन् । अघोः, अघव-
न्निति । संवुद्धावित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—भो ब्राह्मणा इति । तथा
'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेती'ह न प्राप्नोति—भो ब्राह्मणि ! । नैष दोषः ।
अव्ययमेव भोःशब्दो नैषा भवतः प्रकृतिः† ।

प्र०— मनुषसो० । वन इति । कनिष्कतिपो सामान्यग्रहणम्, अनुबन्धस्याऽनिर्देशान्,
तदनुबन्धकपरिभाषानुपस्थानात्कनिष्कोऽपि ग्रहणम् । प्रातरित्त्व इति । प्रातरेतीति,
'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त' इति कनिष् । भो ब्राह्मणा इति । असि हत्वौत्वे न प्राप्नुवो,
नापि हत्वौत्वयोर्भो इति रूपं सिध्यति । तथा 'भोग्रहणी' त्यत्रापि भवतिशब्देकारस्य
हत्वे, अवस्य षौत्वेऽपि कृतं, संयोगान्तसोपे कर्तव्ये कत्वस्याऽसिद्धत्वाद्वाऽसिद्धिः ।

उ०— मनुषसो रु० । 'वन' इत्युक्त्वा प्रातरित्वेति कनिष्ठुदाहरणमसङ्गतमत आह—सामा-
न्यग्रहणमिति । तदनुबन्धकग्रहण इत्यस्यैकानुबन्धोच्चारणे इत्यर्थ इति भावः । भाष्ये—
ओक्षावस्येति । 'गान्धर्के' इति परिभाषया विशिष्टस्य स्वानिब उच्चारणाच्छौकारः सर्व-
देशः । जसीति । सूत्रस्यसंवुद्धावित्यस्य नातिकेऽपि संबन्धान् । नापीति । कसः अव्यय-
ग्रहणम् । किञ्चित्तिदपरिभाषाऽभ्युपगमेऽपि क्पाऽसिद्धिरित्याह—तथेति । संयोगान्तसोपेऽपि
सोऽपि स्थितिरिति क्पाऽसिद्धिः, यमः प्रतिषेधारम्भाच्च स दुर्लभ इत्यपि बोध्यम् ।

भाष्ये—नैषा भवतः प्रकृतिरिति । एषा—प्रकृतिः । अव्ययत्वे तुप इत्यन्तेरस्य
प्रकृतिव्ययवहारः । सा च न भवतः—भवच्छब्दस्यन्तेत्यर्थः । प्रवृत्तिरिति पाठे प्रयोग इत्यर्थः

कथमव्ययस्वम् ? 'विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ती'ति निपात-
संज्ञा, 'निपातोऽव्यय'मित्यव्ययसंज्ञा ।

समः सुटि ॥ ८ । ३ । ५ ॥ पुमः खट्पम्परे ॥ ८ । ३ । ६ ॥

कानाञ्चेदिते ॥ ८ । ३ । १२ ॥

संपुंकानां सत्त्वम् ॥ १ ॥

संपुंकानां सत्त्वं वक्तव्यम् । सैस्कर्ता, पुंस्काया, कस्कानिति ।

रुविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥

४०-विभक्तिस्वेति । केचिदाहुः—भृशब्दस्य विजन्तस्य सौ यद्वृषं रेफान्तं तत्प्रतिरूपको
निपातः, तत्र रेफस्य यत्वे लोपे च भो जाड्यण इत्यादि सिध्यति । भवन्द्भ्यस्याऽपि
भो'श्चत्सिद्धये वार्तिकारम्भः । तेनेतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति भवदादियोगे विधीय-
मानास्तिलादयस्ततो भोस्तत्र भो इत्यत्रापि भवन्ति । एवं च भवन्द्भ्यप्रकृतिकभो-
श्चत्प्रतिरूपकत्वमेव निपातत्वमाश्रयणीयं, भवतेर्विजदर्शनादित्यन्य आहुः ।

समः सुटि । तुल्यविचारत्वाद्वाक्ये त्रिसूत्रां पठित्वा वाक्यं पठितम्—सप्तपुंकाना-
मिति । सैस्कर्ता । मकारस्य सत्वे कृते यदा पूर्वस्याऽनुनासिकः तदा सत्त्वस्याऽ-
सिद्धत्वाद्भुत्वाऽभावादनपि चेति सकारस्य द्विवचने, 'भरो मरि सवर्ण' इति पाणिने
लोपे द्विसकारकस्त्रिसकारको वा प्रयोगो, यदा त्वनुस्वारः तदायोगवाहानां च प्रत्या-
हारेषु विशेषणोपदेशास्तस्मिन् पक्षे एकसकारको, यदा त्वनुस्वारस्य ह्रस्ववद्वचत्वमपीष्यते
तदा ततः परस्य सकारस्य द्विवचने सकारत्रयमपि भवति । यदा चैकीयमतेन मकारलो-

४०-ननु 'भो' इति विभक्त्यभ्यन्तस्याऽभावात्कथं तत्प्रतिरूपकत्वमत आह—केचिदाहुःभृशब्द-
स्येति । नन्वेवं वार्तिके भवदुद्गमं न कर्तव्यं किमत आह—भवन्द्भ्यस्यापीति । एवञ्चेति ।
एवञ्च विभक्तिप्रतिरूपकावस्य निपातगणसूत्रे सन्त्वतोऽर्थतश्चाश्रयमेऽपि न लोप इत्याहुः ।

समः सुटि । भाष्येऽत्रत्य सूत्रद्वयं प्रवेशान्तरस्यञ्च सहपठितं, तत्राश्रयमाह—तुल्येति ।
भाष्ये—सत्त्वं वक्तव्यमिति । स इति प्रकृत्य सूत्रत्रयं पठनीयमित्यर्थः । 'स'शब्द शब्द-
प्रधानः । तदर्थं प्रकारं भावप्रत्यय इति सत्त्वं सकार इत्यर्थः । कणा मस्य सम्प्रत्ययं दर्शयति-
मकारस्येति । यदाऽनुस्वारीऽयोगवाहानां च प्रत्याहारेषु विशेषणोपदेशस्तस्मिन्पक्षे इति
पाठः । विशेषणोपदेशस्य सार्थत्वेत्यर्थः । तदा चाऽनुस्वारस्य ह्रस्ववाहकरो मरति कोपः । अच्यव-
मपीति । कविशेषेण पाठानिभि भावः । त्रयमपीति । अपिना द्वयमपीत्यर्थः । यदा-
चैकीयेति । अत्र पक्षे द्वित्वे द्विसकारकं, पक्षे त्वेकसकारकमेव । अनुनासिकपक्षेऽप्येवमेव ।

रुविधौ हि सत्यनिष्ठं प्रसज्येत । इह तावत्—सैस्सकतेति वा शरि
[८. ३. ३६] इति प्रसज्येत । 'पुँस्कामे'ति—'इदुदुपधस्ये'ति पत्वं प्रस-
ज्येत । 'कौस्का'निति—कुत्रोः ऋःपा'विति ऋः प्रसज्येत* ।

ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । क्रियते न्यास एव 'समः सुटी'ति
द्विसकारको निर्देशः+ । समः सुटि सकारो भवति । तत्प्रकृतमुत्तरानुवर्तिष्यते ।
यदि तदनुवर्तते, 'नश्च्यप्रशान्' [८. ३. ७] इत्यत्रापि प्राप्नोति 'भवांस्त-
त्रे'ति । सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । समः सुटि । 'पुमः' ख्यम्परे सो भवति । 'नश्च-
व्यप्रशान्' रुर्भवति 'पुमः ख्यम्परे' सकारः । 'उभयथर्क्षु' [८] 'दीर्घादटि
समानपादे' [६] 'नृन्पे' [१०] 'स्वतवान्पायी' [११] रुर्भवति, 'पुमः
ख्यम्परे सकारः' । कानात्रोडिते सकारः । 'पुमः ख्यम्परे' इति निवृत्तम् ।

प्र०-पल्लदात्यनुनासिकपक्षे त्वेकमकारक । यदा त्वनुस्वारस्तदा तस्याऽयोगवाहानां शर्तु
उपदेशचोदनादस्त्वान्मकरो भवति वालोपे पक्षे द्विसकारकस्तदानुस्यारानुनासिकौ के
चिन्नेच्छन्ति । तस्ययुक्तं मन्यन्ते, क्वप्रकरणे विधीयमानसन्नियमेन तयोर्विधानान्म-
कारलोपेऽपि सत्य इव ताभ्यां भाव्यम् । एवं च षड्रूपाणि भवन्ति । अनुनासिकपक्षे
त्रयः सकारा द्वौ वा एको वा । एवमनुस्वारपक्षेऽपि । पदस्वपि रूपेषु 'शर' ख्य' इति
वा द्विर्यवने ककारस्य कृत द्वादशरूपाणि भवन्ति । तत्प्रकृतमिति । ननु चाऽनच्छकस्य
सकारस्य निर्देशात्तत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञातुमशक्यम् । उच्यते । अत्रां स्वरितत्वं
प्रतिज्ञायते । तत्र समुदायाऽनुवृत्तिः सकारस्याऽनुवृत्त्यर्थे भविष्यति । यदीति ।
'भवांस्तर्खी' त्यादौ सत्वे कत्वे च विशेषो नास्ति, 'दीर्घादटी'त्यत्र तु विशेषो महौ इन्द्र
इत्यत्र सत्वे सति तस्याऽसिद्धत्वादुत्वाऽभायाद्रूपं न सिध्यन् । सम्बन्धमिति ।

४०-केचिदिति । 'उपधारञ्जनं कुर्यान्नमो ऋकरणे सति । लोपे प्रकृतिभावे वा लोपधा-
रञ्जनं मत' इति वेदभाष्यकृत इत्यर्थः । क्वप्रकरणे इति । क्वप्रकरणे यो विधीयमा-
नस्तत्सन्नियोगेन तयोर्विधानादित्यर्थः । अतएव भाष्ये 'समादिषु सारं वक्तव्य'मित्युक्तम् ।
इत्यपक्षे चानुनासिकाद्यभाषिर्दायत्वेन नोक्ता । तद्वचनवशाद्—सत्य इवेति । भाष्ये—इदु-
दुपधस्येति । इयम्पुरवर्तिपक्षे । भाष्ये—द्विसकारक इति । सम' इत्यत्र, वा शरी ति
विसर्गस्त्वैकारचारणादेवमुक्तं, समुदायानुवृत्तिः, सत्यलक स्वरितत्वं, तदनुवृत्ती कळाभावाहर्ण-
मात्रानुवृत्त्यर्थः भविष्यतीत्यर्थः । नश्च्यप्रशान् सत्यलकयोरविशेष इत्यत्रादौत्तरत्र दोषमाह—

समो वा लोपमेक इच्छन्ति । संस्कर्ता । संस्कर्ता ।

दो ढे लोपः ॥ ८ । ३ । १३ ॥

दलोपेऽपदान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

दलोपेऽपदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—अलिङ्ढौकते गुडलि-
ङ्ढौकते* । ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति ।

जरभावादिति चेदुत्तरत्र दस्याऽभावादपवादप्रसङ्गः ॥ २ ॥

जरभावादिति चेदुत्तरत्र दकारस्याऽभावादसिद्धत्वादपवादोऽयं विज्ञायेत ।
कस्य ? जश्त्वस्य ।

तस्मात्सिद्धवचनम् ॥ ३ ॥

तस्मात्सिद्धत्वं वक्तव्यम् । कस्य ? ष्त्वस्य ।

संग्रहणं वा ॥ ४ ॥

प्र०—सम्बन्धं न हास्यतीत्यर्थः । अनुपूर्वस्य वृत्तेः सकर्मकास्तम्बमिति द्वितीया । कर्मणि
वा घम् । स च नपुंसकेऽपि बाधकाऽभावादवति । स्त्रिया तु स्त्रियादिभिर्बाध्यमा-
नत्वात् भवति ।

दो ढे० । दलोप इति । कचिस्थानी नास्ति, कचिभिमितं नास्तीति वचन-
सामर्थ्याद्वचनान्तरबाधनादुभयत्रलोपप्रसङ्गः । जश्त्वमत्रेति । एकपदाभ्यत्वादन्त-
रङ्गत्वात् 'पूर्वत्राऽसिद्धमिति वा लापस्याऽसिद्धत्वात्पूर्व' जश्त्वे प्रवृत्ते लोपस्याऽप्राप्तिरेव
बाधा । जरभावादिति चेदिति । उत्तरत्र हे यो लोप इत्यतः स न प्राप्नोति, लोपे कर्तव्ये
दुत्वस्याऽसिद्धत्वात्परस्य दत्वाऽभावादित्यर्थः । जश्त्व इति । लोपेन तत्रदसिद्धत्व-

उ०—भवास्तरतीति । सकर्मकत्वादिति । अहीनार्थेणिति भावः । कर्मणि वा घमिति ।
अत्रेतरसंबन्धं 'स' इति उत्तरप्रोपतिष्ठते इत्यर्थः । नपुंसकेऽपीति । 'चनज्वाः पु सि' इति
बाधोवाद् इति भावः ।

दो ढे लोपः । कचिस्थानीति । अलिङ्ढौकते इत्यत्र गहात्वात् । कचिभिमितमिति ।
'कीट' इत्यादौ दुत्वस्वसिद्धत्वादिति भावः । वचनान्तरबाधनादिति । स्त्रीकत्वपक्षपक्षस्य
ध्रुवैकत्वपक्षपक्षस्य च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य बाधाहीन इत्यादाविक प्रकृतेऽपि जहात्वापरत्वा-
लोपप्रसङ्ग इति भावः । मनु लोपस्याऽसिद्धत्वात्कथं जहात्वे लोपस्य बाधोऽयं भावः—अप्राप्तिरेव
बाधेति । कर्तिकेऽपवाददशब्दो भावप्रधानः । माय्ये—कस्य जरत्वस्येति । कीट इत्यादावप्रकृतेः,
जश्त्वस्यापवादोऽयं स्यादित्यर्थः । तस्मादिति । दुत्वस्य सिद्धत्वेन जहात्वापदत्वाऽसम्भवात् लोप-
स्याऽसिद्धत्वेन पूर्वं जहात्वे प्रवृत्ते लोपाऽप्राप्तिरिति भावः । संग्रहणं चेति । 'गुडलिङ्ढौकते'

संग्रहणं वा कर्तव्यम् । 'सङि ढ' इति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यं ? न वक्तव्यम् । आनन्तर्यमिहाश्रीयते—'ढकारस्य ढकार' इति । क्वचिच्च सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमानानन्तर्यम्, क्वचिच्च नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । ण्डुत्वे संनिपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमानानन्तर्यं, जश्त्वे नैव संनिपातकृतं, नापि शास्त्रकृतम् । यत्तु शुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः ।

स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ ८ । ३ । १५ ॥

विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे ॥ १ ॥

विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—नार्कुटो नार्पत्य इति* ।

२०—अवश्यं बाध्यं, तत्र 'लीढ'मित्यादावेकमेवपूर्वत्रासिद्धत्वमतस्तदेव बाध्यते, खलिङ्गडौकन इत्यत्र तु ढलोपस्य ऊरत्वापेक्षया बहिरङ्गत्वात्परत्वाच्च द्विविधमसिद्धत्वमिति न तद्बाध्यते । ततो जश्त्वे कृते नञ्प्रसिद्धमानन्तर्यं, नापि शास्त्रकृतं, ऊरत्वस्याऽसिद्धत्वाऽभावादिति लोपत्वाऽयमविषयः ।

स्वरव० । विसर्जनीय इति । उत्तरपदे सति यो रेफो निष्प्रस्तमिमित्तकस्तस्य विसर्जनीयो न भवतीति वाक्यार्थः संपद्यते । तेन दाम्प्याःप्रादौ भवत्येव । न ह्यत्र सकारस्य रेफ उत्तरपदनिमित्तकः, किं तर्हि, पदत्वनिमित्तकः । 'नार्कुटः' इत्यादौ तु तद्विधनिमित्तत्वे रेफस्योत्तरपदं निमित्तं, तदपेक्षत्वादकारस्यादित्वस्य । नार्कुट इति । नृकुट्या भव इत्यण् । नार्पत्य इति । नृपतरस्यमिति दित्यदित्येति एव । तत्र शुद्धौ

उ०—इत्यादावप्राप्त्युपायेन त्रिकल्पबोधको वक्तव्यः । मनु सामर्थ्यात् ष्टुत्वाऽसिद्धत्वपक्षे स्वासिद्धत्वमपि बाध्यात् न निनिगमकाऽभावात्त आह—द्विविधमिति । किञ्च स्वीकृतव्यतापत्तपूर्वप्रसिद्धबाधपेक्षया पञ्चानुपस्थितपराकृतबाधस्यैव व्याकृतत्वमिति बोध्यम् । एतेन त्रिपादीस्थेऽनुत्तरपदे बहिरङ्गमसिद्धत्वाऽप्रकृतेरिव विम्वमिष्यपास्तम् । अतएव 'सहाजमोन्ते-कसी'ति स्वासः स्वरिव्यतः पूर्व व कृतः ।

स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः । मध्येवं 'यज्ञात्समूह' इत्यादौ ढकारपदे विसर्गो न स्यादत आह—उत्तरपदे सतीति । नेपे परसप्तमी विधेयविसेपणं किन्तु सप्तसमी रेफविशेषणं, तेन निमित्तत्वं फलतीत्याह—तन्निमित्तक इति । मनु नार्कुटेऽपि भोत्तरपदनिमित्तको रेफ इत्यत आह—नार्कुट इत्यादौ त्विति । ष्टकारगताऽदित्वस्य द्विविधनिमित्तक्य तदपेक्षत्वादित्यन्वयः । पूर्वभक्तत्वादिति । एवरोऽण् वक्तव्यः । धाविहारा स्वतो वा तत्रकालादित्यर्थः । बहिरङ्गं—

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गो रेफोऽन्तरङ्गो विसर्जनीयः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । नैष युक्तः परिहारः । अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनावेनौ पक्षौ, सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं, सति बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम् । न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति । किं कार-

प्र०—कृपायां परस्परत्वे च पूर्वभक्तत्वादेकस्य पदान्तत्वाद्विसर्जनीयः प्राप्तः प्रतिपिच्यते । न योक्त । बहिरङ्गं लक्षणं निमित्तं स्वभावो वा यस्य रेफस्य स तथोक्तः । अपत्यार्थविहिततद्विज्ञा-
पेक्षवृद्धिनिमित्तत्वादेको बहिरङ्गस्तस्याऽसिद्धत्वात्स्थान्यभावाद्विसर्जनीयाऽभावः । अन्तः-
अङ्गं यस्य, बहिः अङ्गं यस्येति बहुव्रीहिः । तत्रः सर्वसिद्धावन्तरङ्गाद्व्युपपन्नौ ।
अङ्गशब्दभावोपकारकमासीत् । प्रतिद्वन्द्वभाविनाविति । द्वन्द्वं युग्ममुच्यते । प्रतिकूलं
परस्परविरुद्धं द्वन्द्वं-प्रतिद्वन्द्वं, तत्र भवतोऽवश्यमित्यावश्यकं गणितः । सत्यन्तरङ्ग इति ।
अन्तरङ्गे बुद्ध्यापेक्षितं तदपेक्षया बहिरङ्गं भवति, बहिरङ्गे चाऽपेक्षितं तदपेक्षयाऽन्तरङ्गं
भवति, अन्तरङ्गव्यपदेशं लभत इत्यर्थः । न चावेति । अत्र विषयेऽन्तरङ्गबहिरङ्ग-
योर्युगपदेकस्या मुदाचपेक्षितपरस्परमवस्थान नास्ति, पूर्वस्यां परिभाषायां परस्य विसर्ज-
नीयत्वाऽसिद्धत्वाऽन्तरङ्गाऽभावादेकस्य तदपेक्षबहिरङ्गत्वाऽभावाद्बहिरङ्गपरिभाषा-

उ०—बहिर्भूतमिषं काश्चित्त्वर्थः । स्वभावो वेति । स्वस्य भावः—उत्पत्तिः । अपत्येति ।
अपत्यार्थविहिततद्विज्ञापपेक्षाले निमित्ततया वा बुद्धिः तन्निमित्तत्वं रेफस्य, तथा सह विधानाद्
रेफशिरस्को हि बुद्धिशब्देन विधीयते विसर्जनीयस्तु पदान्तमात्राश्रितोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः ।
पूर्वमनयोः पुंल्लिङ्गेन निर्देशं कृत्वा भग्नं तदुक्तत्वेनोक्तोऽसिद्धतोऽयं भावः—अन्तः अङ्गमिति ।
अङ्गसम्बन्धः संश्लिष्टविशेषवाची सरीरावयववाची वा न गृह्यते इत्याह—अङ्गशब्दश्चेति । द्वन्द्व-
युग्ममिति । अत्यन्तसङ्करिताभिष्यक्ते द्वन्द्वस्तन्निपातनादिति भावः । तत्र भवतोऽवश्य-
मिति । विरोधेनैव तावप्यौ निवमेन भवतो तद्व कदाचिदपि अविरोधेनेत्यर्थः । भाष्ये—पक्षौ-
असिद्धपरिभाषायाः पक्षानिव पक्षौ तत्संबन्धौ पक्षार्थाविवक्ष्यं । न वास्तवसत्ता विवक्षिता किन्तु
बोद्धव्याह—बुद्धयेति । तदपेक्षयेति । तदपेक्षितयोगित्वेनेत्यर्थः । बहिरङ्गं भवतीति । तदपेक्षया-
भाग्यवतीत्यर्थः । अपेक्षितपरस्परम्—अपेक्षितपरस्परसम्बन्धमिच्छाम् । अवस्थानं—विषयत्वं,
तदुपपादयति—पूर्वस्यामिति । वाह कृतित्वेन द्वेषास्वाध्यामिर्यर्थः । एवञ्चाऽस्याः परिभाषावाच्ये-
पाद्विज्ञेऽन्तरङ्गे न प्रविशतिमिति भावः । युक्त्वन्तरङ्गाह—अन्तरङ्गाभावादेकस्येति । त्रैपावि-

णम् ? 'असिद्धत्वात्' । न चाऽनभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं प्राप्नोति, तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य । अनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य । किं कारणम् ? 'असिद्धत्वात्' । कथमसिद्धत्वं यावता 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यसिद्धा परिभाषा । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । कथम् ? 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषा'मिति । 'खरवसान-

प्र०-तुपस्थानात्प्राप्नोत्येव विसर्जनीय' । नानामिनिर्वृत्त इति । वस्तुतत्त्वकथनम् । तत्र निमित्तमेवेति । पराभ्युपगमेनाऽन्तरङ्गबहिरङ्गव्यपदेशः । बहिरङ्गाभिमतं बहिरङ्गम् । अन्तरङ्गाभिमतस्यान्तरङ्गस्येत्यर्थः । असिद्धत्वादिति । बहिरङ्गस्य रेफस्याऽन्तरङ्ग विसर्जनीयेऽसिद्धत्वाद्विसर्जनीयाऽभावः । कथमसिद्धत्वं यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषेति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति वचनेन विसर्जनीयस्य पूर्वस्यां परिभाषायाः असिद्धत्वात्तदनुपस्थानात्कथं रेफस्याऽसिद्धत्वमित्यर्थः । अप्रवृत्तिरेव परिभाषाया असिद्धिः । बहिरङ्गपरिभाषा हि 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मित्यत्रोपसङ्ग्यानात्तद्देशा 'वाह क'द्वित्यत्र ज्ञापितव्यादेनदेशा धेति पूर्वा । इतरः कार्यकालत्वमाभित्याह—असिद्धमिति । एवोद्देशत्वमाभित्य बोधयति—कथमिति । इतर आह—कार्यकालमिति । तत्र काचित्परिभाषा विधिवाक्येनैकवाक्यत्वं गता स्वकार्यं निष्पादयति, यथेवपरिभाषा मिदे-

उ०-आऽन्तरङ्गस्य स पादसंज्ञायावीर्यपरेकविधायकत्वाऽसिद्धत्वेनैकत्रिकपितबहिरङ्गत्वमेवतत्त्वमास्तीत्यर्थः । पूर्वत्रासिद्धमिति । विसर्गस्याऽसिद्धत्वे सति रेफस्य यथा विसर्गासिद्धत्वादाह—भाष्ये—न चानभिनिर्वृत्ते इति । तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमित्याद्येव वक्तव्ये अस्य प्रकृते उपयोगाभावादाह—वस्तुतत्त्वेति । पराभ्युपगमेनेति । एवञ्च बहिरङ्गत्वाऽभावेन परिभाषाऽप्रवृत्ती प्राप्नोत्येव विसर्ग इति बोधं पर्यवसितम् । अत्राक्षयमज्ञानतः प्रत्युत्तरम्—अनिमित्तमिति । तदुपपद्यते—बहिरङ्गस्येति । इतरः स्वासर्थं प्रकटयति—कथमित्यादि । स च परिभाषे 'एवम् एकवचनक एको ग्रन्थ इत्यास्येन कृतं भाष्यमुपादत्ते—कथमित्यादि । कथमित्याद्येनेत्रा' नेत्रासिद्धत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । तदुपपादयति—पूर्वत्रेति । असिद्धा परिभाषेत्यस्याऽप्रवृत्त्यान्तरङ्गपरिभाषेत्यर्थः । इत्याह—अप्रवृत्तिरेवेति । कार्यकालत्वमिति । तस्य हि विसर्जनीयस्याऽसिद्धत्वेऽपि परिभाषाया सिद्धत्वात्तेन तस्याः स्वैकवाक्यता संपादनमिति भावः । तत्र परिभाषाया विधिशेषत्वं क्वचित्पदैकवाक्यतया, क्वचिदाक्यैकवाक्यतयेति हस्येति—तत्र काचिदिति । विषये—उदाहरणविशेषे । निमित्तायेना—विप्रतिषेधादिकप-

योर्विसर्जनीयः', उपस्थितमिदं भवत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्त्रज्ञ इति । एवमेवा
सिद्धा परिभाषा भवति । कुतो नु खल्वेतद् द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः

प्र०—रिक्तो गुण्य इत्यवस्थापयति । काचित्तु विषये निमित्तापेक्षा वाक्यभेदेन प्रधानकार्ये
व्याप्रियते, यथा 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति । एषा हि 'वृक्षे'द्वित्यादौ 'बहुवचने
कृत्ये'द्वित्यस्मिन्प्रवृत्ते 'वृक्षेभ्य' इत्यादावेत्वदीर्घत्वयोर्विप्रतिषेधे परमेष्ठं प्रवर्तयति ।
तद्वदसिद्धपरिभाषा हि 'वृक्षसिद्धी'त्यादौ विसर्जनीयज्ञाते प्रवृत्ते नार्कुटादौ रेफस्याऽ-
सिद्धत्वं विदधती प्रधानं विसर्जनीयं विषयविशेषे व्यवस्थापयन्ती विषयं संस्फुरते । न
च 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यनेन योगेन बहिरङ्गपरिभाषा रेफे पूर्वस्मिन्नसिद्धा क्रियते । प्रधान-
सन्निधौ गुणानां परस्पररेफाऽसंबन्धान् । तदुक्तं—'गुणानां च परार्थत्वादसंबन्ध-
स्तत्त्वाभ्या' इति । विध्यन्तरेशोपभावाच्च वाक्यभेदेतात्पुपतिप्रमाना वाक्यान्तरे
विसर्जनीयेनैकवाक्यभावात्पूर्वार्थाऽभावान् 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यनेन विसर्जनीये कर्तव्ये
नाऽसिद्धा क्रियते, पूर्वोक्तादुपगतात्वाद्वा । कुतो न खल्विति । 'असा आदित्य'
इत्यादि 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यस्याऽवकाशः । 'पचावेद'मित्यादिबहिरङ्गपरिभाषायाः ।
नार्कुट' इत्यादौ तु द्वयोः सन्निपातः । यद्यपि 'पूर्वत्राऽसिद्ध, मित्यधिकारस्तथापि

इ०—निमित्तपेक्षा । व्याप्रियत इति । प्रधानकार्यं विशेषेऽवस्थापयतीत्यर्थः । वृक्षेद्वित्यादा-
विति । अनेन एवशास्त्रस्य किनाऽपि परिभाषां स्वविषये प्रवृत्तिं दर्शयति । तद्वदिति । 'विप्रतिषेधे
पर'मितिवदित्यर्थः । विषयं—कृत्यम् । रेफे पूर्वस्मिन्नसिद्धेति । कार्यकारणयोः बहिरङ्गपरि-
भाषायाः सन्निपातरीत्यनेन पूर्वरेफस्यैव असिद्धतया कथं तस्य विसर्जं प्रत्यसिद्धत्वं प्रतिपादयेदिति
तद्वार्थः । प्रधानेति । 'पूर्वत्रे'त्यनेनाऽसिद्धपरिभाषायाः असिद्धत्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । कन्वेयं
विसर्गविधौ उपस्थिताऽसिद्धपरिभाषायाः 'असिद्धमात्रेण निमित्त' इति न्यायेन तदुत्तरात्पूर्वत्र
विसर्जनाये तस्या असिद्धत्वात्कथं सा रेफाऽसिद्धत्वं प्रतिपादयेत्त आह—विध्यन्तरेति । वाक्या-
न्तरे इति । वाक्यैकवाक्यतापक्षे महावाक्ये इत्यर्थः । पूर्वोक्तादिति । कार्यकारणयोः अस्या
उपस्थितिसामर्थ्यादेव रेफं प्रत्यपि न विसर्गाऽसिद्धत्वमिति कथं तन्निरूपितं बहिरङ्गावसित्वमपि
न वाक्यम् । अतएव एव गुणत्वा सर्वगताकलङ्कपरिहारः सुकर इति बोध्यम् । एवमेवा
परिभाषा सिद्धा भवतीति । बहिरङ्गपरिभाषायाः प्राप्ता भवतीत्यर्थः । यथा एवमेवा परि-
भाषा—पूर्वत्रासिद्धत्वमित्येषा—प्राप्ता भवतीत्यर्थः । असा आदित्य इति । अत्र कर्त्त-
व्यसिद्धत्वादीर्घो न । बहिरङ्गेति । तथा कश्चैत दे इत्येवं न । सावकाशात्सुकरा एवम
गुणव्याप्तिरूपसमवस्थितत्वं दर्शयति—नार्कुट इति । यद्यपीति । एवमपरिभाषयोरित्युक्त-

समवस्थितयोः 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति च 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति च, 'पूर्वत्रा-
सिद्ध'मित्येतामुपमृष्टाऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतया व्यवस्था भविष्यति, न
पुनरसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतामुपमृष्ट 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्येतया व्यवस्था
स्यात् ? अतः किम् ? अतोऽयुक्तः परिहारो 'न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति ।

रोः सुपिः ॥ ८ । ३ । १६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः [८. ३. १५] इत्येव
सिद्धम् ? नियमाथोऽयमारम्भः । 'रोरेव सुपि नान्यस्य सुपि' । क मा भूत् ?
गीर्णं धूर्णं ।

प्र०—सपादां सप्तम्यायां प्रति पादत्रयपठितस्य सर्वस्याऽसिद्धत्वप्रतिपादनात्परिभाषासाध-
न्यात्परिभाषाव्यवहारः । तत्रैतयोः परिभाषयोः मावकाशत्वालुत्पन्नयोरप्रतिपत्ताया-
प्रीयमाणाया तार्क्यदायौ विसर्जनीयप्रसङ्गः । पर्याये चाप्रीयमाणे पक्षेऽनिष्टविसर्जनीय-
प्राप्तिः । अनयोश्च परस्परनिमित्तकत्वापातात्परस्योपमर्दकत्वम् । तथा हि बहिरङ्ग-
परिभाषा रेफस्याऽसिद्धत्वं कुर्वती पूर्वलक्षणविषयाऽभावात् 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यस्या
अप्रवृत्तिः साधयति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्येषाऽपि विसर्जनीयाऽसिद्धिविधानेनाऽन्तरङ्गाऽ-
भावादेकस्याऽपि तदपेक्ष्यबहिरङ्गत्वाऽभावाद्बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तिः विहन्ति । ततश्चा-
'युक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति चोक्तान्तमेवेदं भाष्यम् । तत्र 'विस-
र्जनीयोऽनुत्तरपद' इति वक्तव्यमेव । यदा तु लक्ष्यदर्शनवशाद्बहिरङ्गपरिभाषाऽऽ-
प्रीयते यथा अककेष्विष्टतो व्यवस्था, तदा युक्त एव परिहारो 'न वा बहिरङ्ग-
लक्षणत्वा'दिति ।

रोः सुपि । नियमार्थ इति । अथ 'सुपी' ति प्रत्याहाराश्रयणात् 'पयोभ्या'

उ०—मिति भावः । बोधिलयुक्तमिति भावः । अप्रतिपत्तायिति । कविप्रवृत्त्या तावत्परि-
तार्थ्यबहिरोपेऽप्रतिपत्तिरित्यर्थः । पर्याये त्विति । नृजःदिबदित्यर्थः । भाष्योक्तमुपमर्दकत्वं
इत्युपादयति—परस्परं इति । एवञ्च कार्यकाले यथोद्देशो च त्रिपादां बहिरङ्गासदस्याऽप्रवृत्तिरिति
भाष्यालम्ब्यते । वस्तुतः प्राथम्येन वस्तवता पूर्वत्रासिद्धमित्येतामुपमृष्टया असिद्धपरिभाषाया
बाध एवोचितः । भाष्ये—अयुक्त इति । संयोगान्तस्य लोपो रक्षाभ्यामित्यत्राऽप्यत्र लोको-
सङ्गत इत्यर्थः । यदा त्विति । लक्ष्यवशात्कचिदानुमानिकेनापि प्राथम्यबाध इत्यभिप्रायः ।
लक्षणैकवाच्यता तु वचनान्येवावश्यकानीति बोध्यम् ।

रोः सुपि । विध्यर्थ इति । कथंविदपि विध्यर्थेण संभवति नियमो न युक्त इति
भावः । विध्यर्थानुपपत्त्येति । विधिक्याऽर्थस्यानुपपत्त्येत्यर्थः

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ ८ । ३ । १७ ॥

अशग्रहणमनर्थकमन्यत्राऽभावात् ॥ १ ॥

अशग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'अन्यत्राऽभावान्' । न ह्यन्यत्र
हास्त्यन्यदतोऽशः* ।

ननु चायमस्ति—छन्दःसु पथःस्त्विति । किं पुनः कारणं सुकारपर एवोदा-
ह्रियते न पुनार्यं वृक्षस्तत्र प्रश्नस्तत्रेति* ? अस्त्यत्र विशेषः—विसर्जनीये कृते
न भविष्यति । इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति—छन्दःसु पथः-
स्त्विति । स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । ननु चेहापि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति—
वृक्षस्तत्र प्रश्नस्तत्रेति । अनत्विधौ स्थानिवद्भावः । अथाऽयमतिविधिः स्था-

प्र०—मित्यादी विध्यर्थे कस्मादारम्भो न भवति ? । 'खरी'त्यनुश्रुत्या 'खरादे' सुपो ग्रह-
णान्, न च सप्तमीबहुवचनान्यः खरादि सुबर्त्तति तस्यैव ग्रहणाद्विध्यर्थानुपपत्त्या
नियमार्थ आरम्भः । रोरेवेति । 'रोः सुप्येवे'ति तु नियमो न भवति, 'हलोऽनन्तराः
संयोग' इत्यादिनिर्देशान् ।

भोभगो० । अथवाऽभावादिति । यत्राऽशोऽश्वः खर्भवति तत्र 'पूर्वत्राऽ-
सिद्ध'मिति यत्त्वत्वाऽसिद्धत्वाद्विसर्जनीयेन भाग्यमित्यर्थे च खरस्तीत्यर्थः ।

स्थानिवद्भावादिति । ननु च रोहकारस्यानुबन्धत्वादेः स्थानस्यत्विधित्वा-
त्स्थानिवद्भावेन न भाव्यम् । उच्चारणकाले यः श्रुतः स स्थानित्वेनाश्रीयते न तु

उ० भोभगोअघो० । भाष्ये—अन्यत्वं कृत इत्याशङ्क्यामुक्तम्—अन्यदतोऽश इति ।
भाष्ये—छन्दःस्त्विति, अत्र हि 'रोः सुपी ति विसर्गः' । तत्र रोः स्थानित्वेन स्थानिवद्भावेन
कारणं सुलभम् । वृक्षस्तत्रेवत्र तु 'खरवसे'ति रेफस्य विसर्गः । न हि तस्य स्थानिवद्भावेन कारणं
सुलभम्, स्थानिभूताऽधर्मस्यान् । स्थानिभूताधर्मोऽयं कार्ये निषेध इति भावः । अस्तिविधि-
त्वादिति । अस्त्यधिकोऽर्थः विसर्गविधिः, न तु कस्यानिक इति, अप्रापि स्थान्यधर्मत्वा-
द्विसर्गस्य कस्य दुर्लभमिति भावः, इति मन्यत इति । सिद्धात्तत्वेनाहोकरोतीत्यर्थः । इह-
मेवामिधोऽयं 'विशिष्टं शेषोऽनलमाश्रयने इह नामे'ति स्थानिवत्सुबभाष्ये उक्तमिति अयं
सिद्धात्त एव । मिथमश्राणि वागधर्ममयांश्च विधायकान्वेष, आधिकस्तु निषेध इति
पक्षशाखा भाष्ये धनितम् । भाष्ये—ननु चेहापि स्थानिवद्भावादिति । स्थानिभूताऽधर्म-

कृत्तव्यमग्रहणमवक्तुम् ? वाचं शक्यम् । अस्त्रिधिस्तर्हि भविष्यति । कथम् ? इदमस्ति 'रोरि' [८. ३. १४] इति । ततो वक्ष्यामि—'वृक्षवसानयो-
र्विसर्जनीयो 'रः' । ततो 'रोः सुपि' 'विसर्जनीयो र' इत्येव ।

उत्तरार्थं तर्ह्यग्रहणं कर्तव्यम्—'हलि सर्वेषाम्' [८. ३. २२]
इत्यशीति यथा स्यादिह मा भूत्—वृक्षवयतेरप्रत्ययो—वृक्षकरोति ।

प्र०—प्रतिपत्तिकाले इति मन्यते । अस्त्रिधितर्हीति । हनेव स्थानी, किं तु तद्धिरोपण,
रोर्यो रेकस्तस्य विसर्जनीय इत्यर्थः । ततो वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः ।
वृक्षवयतेरिति । केचिद्वृक्षवन्तमाचष्ट इति शिषि टिलोपे च रूपमित्याहुः ।
तद्व्युक्तम् । इत्यवद्वायान्मनुषो लुका भाव्यं, न टिलोपेन तस्माद्वृक्षवन्तवृक्षं
वृक्षसीति किप्, संप्रसारणे कृते वृक्षवृक्षमाचष्ट इति शिषि टिलोपे च
विष्प्रत्ययः क्रियते । किपि तु सत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्भवति ग्रहणेन ग्रहणाद्-
कारस्य सम्प्रसारणं स्यात्, 'लोपो व्योर्वली'ति लोपो वा । न च शिलोपस्य स्थानि-
वद्भावः, किन्तुगुपवात्स्वचरूपरनिर्हासकृत्वेपूपसङ्गभानमिति प्रतिषेधान् । त्रिचि तु
शिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वलोपो नास्ति, 'हलि सर्वेषामित्यनेन तु बलोपे कर्तव्ये पूर्वत्रा-
सिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादिति हस्त्रिरोपणार्थमग्रहणं क्रियते ।
वेत्तव्यं वृक्ष वेति वृक्षवीः, वृक्षव्यमाचष्ट इति पूर्ववशिष्टादिः । अथ ककारे परतो
'लोपो व्योर्वली'ति लोपः, कस्मात् भवति ? न च शिलोपस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति,
पदान्तविधौ तत्रिषेधाम् । नैप दोषः । पदान्ते विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधो, न च
लोपः पदान्तस्तस्याऽभावरूपत्वान् । अग्रहणाऽनुरोधेन चैतद्वाच्यकारेणोदाहृतम् ।
तथा हि लणित्यत्रोक्तं 'न पदान्ता हलोऽण- सन्ती'ति

प्र०—वृक्षिचर्माखयो नाम वक्षविधिः, समुदाये वर्तमानस्य करस्य निमित्तत्वाद्भवत्येषायापि
स्थानिवत्त्वमिति भावः । उत्तरम्—अतस्त्रिधाविति । इत्थं भाष्यम् । विसर्जनीय इत्यर्थः
इति । एवञ्च 'रोः सुपि'ति सूत्रेऽपि रेफस्यैव स्थानिवत्त्वमित्यस्त्रिधित्वारम्भनिबन्धनात् इति
भावः । न टिलोपेनेति । मत्तुल्यकदिल्लोपापवादत्वादिति भावः । ननु गौ परतस्तत्प्रकृतिभूत-
प्रातिपदिकस्य लोपविधानेन वृक्षतेः स्थानिवत्त्वे मानाऽभावाद्भकारे वृक्षत्वित्यस्य दुर्लभत्वात्सम्प्रसा-
रणाऽप्राप्तिः । न च सिद्धपुच्छधन्वादेन वृक्षत्वित्यं, बहुवचनपदमेन वृक्षत्वित्वाऽप्रत्यभिज्ञानात् ।
एतेन प्रवृत्तस्तेति पत्वं स्यादित्यपास्तम् । न च पदस्येत्यधिकारेण वृक्षान्तवत्त्वापि निमित्तत्वा-
त्तत्वं स्थानिवत्त्वेन सूत्रभम् । इत्थं भवतीत्यत इत्यन्तमनेनेदोषो पदस्येत्यस्य वैयधिकरन्ध्रै-
वाभ्यपादत भावः—लोपो व्योरिति । इदं च तदपवादस्य ऋट् उपलक्षणम् । न च शिलो-
पस्येति । न च पदास्तविधित्वं, प्रातिपदिकादेव निजुत्पत्त्या पदान्ताभावात्, लोपस्य
अभाववत्त्वभावाच्च । किन्तुनिति । गौ सुप्तत्वात्की विधेरेति भावः । विचि स्थिति ।
अन्तर्भूतकिमात्रवत्कोपस्तु न, नहिर्भूतजिनाद्यपेक्षालोपादेरमित्यत्रान् । अत्र 'अत उपधाया'
इति वृद्धिमात्रेण—वेत्तव्येति । अत्र टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च वृद्धिरिति भावः । पदान्त-

ओतो गार्ग्यस्य ॥ ८ । ३ । २० ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'लोपः शाकल्यस्य' [८. ३. १६] इत्येव सिद्धम् ?

ओकाराल्लोपवचनं नित्यार्थम् ॥ १ ॥

ओकाराल्लोपवचनं कियते 'नित्यार्थम्' । नित्यार्थोऽयमारम्भः ।

उच्चि च पदे ॥ ८ । ३ । २१ ॥

पद इति किमर्थम् ? तन्त्रे उतम्—तन्त्रयुतम्, तन्त्र उतम् ।

पदे इति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति—तन्त्रे उतम्—तन्त्रयुतम् तन्त्र उतमिति ? 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति । उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यं—'ह्रस्वो ह्रस्वादचि ह्रस्वस्यस्यम् [८. ३. ६२] इत्यपदे सा भूत — दण्डिना शकटिना ।

प्र०— ओतो गा० । किमर्थमिति । 'लोपः शाकल्यस्ये'त्यनेन पाक्षिकः सिद्ध एव लोपोऽनेनापि गार्ग्यस्य मतेन लोपो नान्येषामिति विकल्पेनैव विधेय इति प्रभ० । ओकारादिति । गार्ग्यः स्वस्यां स्मृतावतो नित्यमेव लोपं स्मरतीति पाणिनिरपि तथैवेच्छति । एवञ्च 'ओ अत्रे'ति नित्यं भवति, न तु 'ओ यत्रे'ति ।

उच्चि च पदे । अयमपि नित्यार्थो योगः ।

उ०—विधाविति । विज्ञानोपरमुपा पदार्थमिति भावः । पदान्ते विधीयमान इति । विधिश्चोदो भावसाधनः, सप्तसप्तधराभावावस्थातीति भावः । अनुरोधेन चेति । एकदेशे भावः पूर्वपक्षेक-देवमुक्तिः । 'इति सर्वेषामित्यनेन भोलादिसाहचरेण रोरित्यस्यानुवृत्त्या च हस्तान्तर-वस्थौ कोपादित्यपि बोध्यम् ।

ओतो गार्ग्यस्य । इति प्रभ इति । न च स्वमन्त्रप्रयुक्तभावावेतं, गार्ग्यसाकल्याभ्यां कोपस्यैव स्मृत्वा तद्वान्येऽन्यग्रहणे तयोर्ग्रहणादिति भावः ।

उच्चि च पदे । भावो—दण्डिनेति । न च पदस्यैवधिकारेण विभक्तिविपरिणामेन च हस्तापरो चो ह्रस्व उच्यते यत्पदे तस्मात्परस्याचो विधीयमानो ह्रस्व उच्यते प्राप्नोति

हे मपरे वा ॥ ८ । ३ । २६ ॥

यवलपरे यवला वा ॥ १ ॥

यवलपरे हकारे यवला वेति वक्तव्यम् । किं ह्यः, किय्वाः । किं हलयति, किं हल्लयति । किं ह्लादयति, किं ह्लादयति ।

हः सि धुद ॥ ८ । ३ । २६ ॥ नञ् ॥ ८ । ३ । ३० ॥

शि तुक् ॥ ८ । ३ । ३१ ॥ कृणोः कृकृड् शरि ॥ ८ । ३ । २८ ॥

ह्रस्वो ह्रस्वादच्च ह्रस्वुनिनत्यम् ॥ ८ । ३ । ३२ ॥

इह धुडादिषु के चित्पूर्वान्ताः । कियन्ते केचित्परादयः । यदि पुनः सर्व एव पूर्वान्ताः स्युः सर्व एव वा परादयः, कश्चात्र विशेषः ?

धुगादिषु ष्टुत्वणत्वप्रतिषेधः ॥ १ ॥

धुगादिषु सन्तु ष्टुत्वणत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । ष्टुत्वस्य तावत् — श्रुतिदत्ताये, मधुलिदत्ताये । 'ष्टुना ष्टुः' [८. ४. ४१] इति ष्टुत्वं प्राप्नोति । परादौ पुनः सति न पदान्ताद्धोस्नाम् [४२] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । शत्वस्य—कृत्वास्ते, कृपत्वास्ते । 'स्याभ्यां नो शः समानपदे [८. ४. १] इति शत्वं प्राप्नोति । परादौ पुनः सति 'पदान्तस्य ने'ति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । सन्तु तर्हि परादयः ।

प्र० हः सि धुद । योऽयमिह पूर्वन्तपरादि विचारः स स्थितलक्षणस्यार्थस्य लौकिकस्य विरोधाऽभावात् कृतः । ततो यदेके चोदयन्ति—'पूर्वान्त्वपक्षे हि तत्सहितेन पूर्वणार्थः प्रत्याख्यः', परादिपक्षे हि तत्सहितेन परेण पदेनेत्ययुक्तो विचार इति ।

उ०—ह्रस्वस्य पद्व्यानावादिनि वाच्य वैयधिकरणपदानुवृत्तस्याप्यपेक्षया विभक्तिविपरिणामे मानाभावादिव्यासयः । एवञ्च पदग्रहणमपि अन्तर्ग्रहणपदवाचिकारस्य विरोधपक्षे क्वापकं बोध्यम् । भाष्येऽनुक्तमपि सूत्रप्रयोजनं दर्शयति—अयमर्थाति ।

हे मपरे वा । कालकेन यवला निरनुनासिक एव विधीयमानवान् । तथाहरणेन सानुनासिकलक्षणस्तु केनैकप्रमादित्याहुः ।

हः सि धुद । स्थितलक्षणस्येति । स्थितम्—अप्रत्युक्तं लक्षणं—स्वरूपं यस्य सः । कोऽसी ? लौकिको वाक्यार्थकण्ठस्थोऽर्थः । प्रकृतिप्रत्यययोः पदानां चाकारोदापक्षजो युद्धया पृथग्निष्कृत्य कल्पितोऽर्थो न तु स्थितलक्षणः । स हि भागमादेशादिभिरन्यत्राख्योपसकमत इति भावः । संहितायां—प्रकृतिप्रत्यययोः पदानां च विभागाऽभावकाले । वाक्यार्थाऽभेदादिति । वाक्यस्यैवात्म्यमने बोधकत्वात्, अस्तिभेदन्तिपर इत्युक्तेरिति भावः । धुदो

† कचिदुदाहरणानि विपर्ययेन पश्यन्त । कांश्चन सानुनासिकपरादौ लभ्यते, स च केनचन प्रमादकृतः । प्रहस्योऽप्युच्यते । * ८. ४. ३०.

परादौ कृत्वत्वविधिप्रतिषेधः ॥ २ ॥

यदि परादयश्च कृत्वं विधेयं पत्वं च प्रतिषेध्यम् । कृत्वं विधेयम्—कुर्वन्च्छेते, कृपन्च्छेते । यद्धि तच्छब्दोऽटि [८. ४. ६३] इति 'भयः पदान्ता'दित्येवं तत् । किं पुनः कारण—'भयः पदान्ता'दित्येव तत् ? इह मा भूत् 'पुरा क्रस्य विमृषो विरश्चि'न्निति* । पत्वं च प्रतिषेध्यम्—प्रत्यङ्क्सिञ्च, उदङ्क्सिञ्च । 'आदेशप्रत्यययो.' [८. ३. ४६] इति पत्वं प्राप्नोति । पूर्वान्ते पुनः सति 'सात्पदाद्यो.' [१११] इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । तस्मात्सन्तु यथान्याममेव केचिन्पूर्वान्ताः के चित्परादयः । अयं तु खलु शिनुक्छन्त्यार्थं नियोगतः पूर्वान्तः कर्तव्यः, तत्र कुर्वन्च्छेते कृपन्च्छेते इति 'ग्याभ्यां नो णः समानपद' इति शृत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । श्चुत्वे योऽविभागः करिष्यते* । इदमस्ति ध्रुम्नादिषु न एकारो भवति* । ततः—'स्तोः श्चुना' । स्तोः श्चुना संनिपाते न एकारो भवति । ततः—'श्चुः' । श्चुश्च भवति स्तोः श्चुना संनिपाते ।

क्रमो ह्रस्वादधि क्रमुगिनत्यम् ॥ ८ । ३ । ३२ ॥

क्रमुटि पदादिगृहणम् ॥ १ ॥

क्रमुटि पदादिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—दण्डिना शकटिनेति ।

ग्र०—तदसम्बद्धम् । सत्यप्यस्मिन् भेदे सहित्तायां वाक्यार्थाऽभेदात् । नियोगत इति । परादौ कृत्वं न सिध्यतीति वचनादवरयं पूर्वान्तं कर्तव्य इत्यर्थः । तत्र नकारस्याऽ-पदान्तत्वाण्यत्वप्रसङ्गः । न च 'नञ्आपदान्तस्य झली'ति नकारस्याऽनुस्वारे परमवर्णं च रूपं सिध्यति । अनुस्वारे कर्तव्ये तु तुकोऽभिद्वत्वात् । श्चुत्य इति । शृत्वप्रतिषेधे च श्रुत्वमाश्रयात्सिद्धम् ।

क्रमो ह्रस्वादधि क्रमुगिनत्यम् । एवं तर्ह्येति । तस्मात्पदस्य विशेषणान्तदन्त-उ०—विधिवचनेन भेदमवलम्ब्य इट् णुट् मुरोऽवलम्ब्य च भाष्ये केचित्परादय इति बहु-वचनम् । वचनादिति । यथान्यासं वचनादित्यर्थः । अपदान्तत्वादिति । परादौ तु पदान्त-त्वेन 'पदान्तस्य भे'ति शास्त्रप्रतिषेधसिद्धिरिति भावः । अत एव पूर्वमन्तु शास्त्रप्रतिषेधे कर्तव्यं परस्य कृत्वस्याऽक्षिप्तत्वात्कच सिद्ध्येदत आह—एवंप्रतिषेध इति ।

क्रमो ह्रस्वादधि० । भाष्ये—पदादिग्रहणमिति । परादेशेन इत्यर्थः । अत्रि इति वचनार्थे सप्तमी । यद्यपि परस्मैपदानुक्तस्याऽर्थात् विशेषणं तथा च 'ह्रस्वाच्चर्च' 'ग्राहिका-कादे' परस्मैपदार्थेनापि तद्धारणं सम्भवति यत्र विशेषणे विशेषणे च सप्तमी तत्रैव वचिन्विधि-रिति श्वाचप्रवृत्तेस्तत्पदार्थाऽसंभवा इति भावः । अतएव 'गुट्ठसिद्धि' इत्यादौ गुट्ठादिसिद्धिः । अन्यथा सादे परस्मैपदं ज्ञात् । अतएव आर्धभातुकत्वेति श्रुते वचनादेशित्वादिसिद्धौ परि-सार्थम् । अन्यथा वलीत्येव वदेत् । -पदान्तिति वक्तव्य इति । एवञ्च क्रमन्तपदपरस्याऽप-

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'पदा'दिति+ वर्तते । एवमपि—परमदण्डना
परमच्छत्रिणेत्यत्र प्राप्नोति x ।

नैव दोषः । उक्तमेतन्—'उत्तरपदत्वे चाऽपदादिर्धियां लुमता लुप्ते
प्रत्ययलक्षणं न भवती'ति* । एवमपि पदादिति वक्तव्यम् । यद्धि तत्प्रकृतं
'प्राक् सुपि कुम्सना'दित्येवं तत् । एवं तर्हि ङम् एवायं ङमुट् क्रियते । कथम् ?
'पदस्ये'ति† वर्तते 'ङम्' इति च नैवा पञ्चमी । का तर्हि ? सवन्धवष्टी ।
'पदान्तस्य ङमो ङमुड्भवति ह्रस्वादुत्तरस्याऽची'ति । यदि ङम् एव ङमुट्
क्रियते कुर्वन्नास्ते कृपन्नास्ते—'स्याभ्यां नो णः समानपदे' [८. ४. १] इति
णत्वं प्राप्नोति । 'पदान्तस्य ने'ति†† प्रतिषेधो भविष्यति । पदान्तस्येत्युच्यते
नैव पदान्तः । पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते । एवमपि न सिध्यति ।

प्र०—विधिना ङमन्तस्य पदस्यागमो विधीयमानो 'दण्डने'त्यादौ ङमन्तस्याऽपदत्वात्
भवति । अथेवं पदस्यादिङ्मुट् प्राप्नोति । नैव दोषः । 'ह्रस्वा'दित्यनेन ङमा द्वियते
'ङमन्तस्य पदस्य ह्रस्वात्परो चो ङम् तस्य ङमुड् भवति' । नचेति । न हि पदस्येत्येत-

प्र०—इत्यर्थेन दण्डनेत्यादौ न दोषः । इन्द्रित्यस्य भव्यादिति तात्पर्यम् । एवमपीति । अन्तर्-
लिंगविभक्त्या पदत्वमिति भावः । सिद्धान्तमेकदेशवाच्यं—उक्तमेतन्—उत्तरपदत्वे चेति ।
आऽपदादिति पदुदात्तेन पदान्तविभागेवाऽस्य प्रकृत्या न लुमतेति सूत्रस्य भाष्यसंमततया
अत्र प्रकृत्यभावात्, भाष्यकुम्भवागेनेत्यादौ णत्वस्य पदस्यभावेऽपीति निषेधसिद्धये अत्र उत्तर-
पदस्य कथित्वं तत्रैव तत्प्रकृत्यैव नैव सिद्धान्त्युक्तिः । एतत्प्रत्याख्यानप्रकारोऽपि तन्नाम्य
वक्तो धोमविभागस्य इष्टसिद्धयर्थतया । पदान्तविधिविषय एवेति न दोष इति बोध्यम् । कैयटे
'ह्रस्वादित्यनेन ङमाद्वियते'इति पाठः । आगमित्वेनाक्षिप्यत इति तदर्थः । ङमन्तस्य पदस्य
ह्रस्वादिति । 'पदस्ये'त्यवयवपट्टी । 'ङम्'इति च तद्विकेपणं, ङमन्तपदत्वयस्य ह्रस्वात्पदस्य
ङमुट्त्वर्थः । ह्रस्वात्पदस्य प्रत्याख्यानयोपस्थितौ ङमोवेति भावः । भाष्ये—एतत् प्राप्नोतीति ।
आगमनस्येति भावः । भाष्य—पदान्तभक्त इति ; अर्थ भावः—'यदागमा' ह्रस्वायमन्त्यर्थः—
'आगमो यदागमोऽपि न शासत आगमस्याऽपि तदमेवैव निष्ठेयं च प्रकृतं मिति स गृह्यते येन
धर्मेण तेन तद्गुणीभूतागमानामपि प्रकृतमिच्छन्तः, परिभाषायाः । स येन कश्चिन् गृह्यते
तेन तद्विनिष्ठस्य प्रकृतमिति चेति । एतन् 'यदागमा'इति परिभाषया समुदायस्य पदान्तस्ये-
ति केवलागमनकारस्य तद्विभाषाः । नचैव तु तस्याप्यस्येवेति नप्राप्तम् । न हि पदस्येति ।

किं कारणम् ? उक्तमेतत्—'न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वा'दिति* । [तेन दण्डिना शकटिनेत्यत्र प्राप्नोति] । एवं तर्हि यद इति वर्तते । क प्रकृतम् ? 'उजि च पदे' [८. ३. २१] इति ।

मय उजो वो वा ॥ ८. ३. २३ ॥

किमर्थं 'मय उजस्य उजो वो वे'त्युच्यते नेको यणचि [६. १. ७७] इत्येव सिद्धम् ? न मिथ्यति । 'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'ति* प्रकृतिभावः प्राप्नोति । यदि पुनस्तत्रैवाच्येत—'इको यणचि मय उजो वे'ति ? नैवं शक्यमिह द्वि दोषः स्यात्—'किञ्चावर्धनं महत्' । मोऽनुस्वार. [८. ३. २३] हली'त्यनुस्वारः प्रमज्येत । वत्से पुनः सत्यसिद्धत्वाच्च भविष्यति ।

प्र०-द्वितीयं किं तर्हि, विशेषणमिति तदन्तविध्यभावाद्दण्डिनेत्यादौ कश्चिदप्रसङ्गः । एव तर्हीति । तत्सम्बन्धानुवृत्त्या च पूययोगेऽसम्बन्धाद्गुह्यसिद्धिस्त्वित्यादौ ध्रुवाद्योऽपि भवन्ति ।

मय उजो वो वा । किमर्थमिति । 'उज' इति योगविभागेन शाकस्यस्य मतेन प्रगृह्यसञ्ज्ञाविधानात्पक्षे यणादेशः सिद्ध इति प्रम । प्रगृह्य इति । 'वच' इत्यत्रेतावित्यनुवर्तनादनितिपरस्योजो निपात एकाजनादिति नित्यं प्रगृह्यसञ्ज्ञा । यदि पुनरिति । यणप्रहरणानुवर्तनाद्गुह्यं न कर्तव्यं भवतीति भावः ।

वत्स इति । अनुसारे कर्तव्ये यत्त्वस्याऽसिद्धत्वादनुस्वाराऽभावः, हत्परत्वाऽभावात् यत् त्वितिपर उच्चभवति तथा 'किं विति' 'किञ्चित्' 'किमु इति' 'किम् इति' ति रूपचतुष्टयं भवति । प्रगृह्यसञ्ज्ञाऽभावपक्षे वत्त्वस्यासिद्धत्वाद्यणादेशो सत्यनुस्वारो भवति । प्रगृह्यसञ्ज्ञापक्षे त्यनेन वा वत्वम् । 'कै' आदेशस्यापि स्थानिवद्भावादान्तरतम्यादनुनामिके पालिके वकारे सति रूपपञ्चातयेन भाव्यमित्याहुः ।

उ०-विशेषणत्वे हत्वापरकमन्तपदाऽपि कमुदित्येवार्थः साकमु त्वदृक् इति महदेवाऽनिष्ट स्यादिति मानः, एवं च 'हत्वा'परो वो कम् पदानयनस्तस्य कमु दित्यर्थे दण्डिनेत्यादौ दोषस्तद्वत्त्वः । पदानयनकमः परस्याऽच इत्यर्थेऽप्यत्र दोष एव । विभक्तिविपरिणामेन 'कमन्तपदात्पश्ये'त्यर्थस्तु न युक्तो विभक्तिविपरिणामे मानाऽभावात् । तत्पक्षेऽपि परमदण्डिनेत्यादौ दोषाकारणाय पदे इत्यनुवृत्तिः । तत्तरपत्रमे चोपका तु नात्र प्रवृत्तिरित्युक्तम् ।

मय वच वो वा । नूनम् । प्रगृह्यत्वात् कथमिकं यणसीत्यनेन यणापम आह—वच इतीति । निश्चयमिति तथा च नाम्नु वेदितव्यादौ पक्षे वचं न स्यादिति भावः । इत्याहुरिति । विधीयमानात्वेन सवजाऽप्राहकत्वमणुदित्युत्प्रेक्ष्येऽणप्रत्ययेन वच—

विसर्जनीयस्य सः ॥ ८ । ३ । ३४ ॥

इह कस्मान्न भवति—वृक्षः श्व इति । संहिताया'मिति' वर्तते । एव-
मप्यत्र प्राप्नोति । किं कारणम् ? परः सन्निकर्षः संहिता [१. ४. १०६]
इत्युच्यते स यथैव परेण परः सन्निकर्ष एवं पूर्वेषाऽपि । एवं तर्ह्यनवकाशाऽ-
वसानसंज्ञां संहितासंज्ञां बाधियते । अथ वा संहितासंज्ञायां प्रकर्षगति-
विज्ञास्यते—'साधीयो यः परः सन्निकर्ष' इति । कश्च साधीयः ? यः पूर्व-
परयोः ।

यद्येवाऽनवकाशाऽवसानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधतेऽथापि संहितासंज्ञायां
प्रकर्षगतिविज्ञायते उभयथा दोषो भवति । इष्यन्ते इत उत्तरमवसाने संहिता-

प्र०—विसर्जनीयस्य० । इहेति । स्थानिमात्रं निर्दिष्टं न तु निमित्तविशेष इति प्रश्नः ।
संहितायामिति । पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता, न चाऽत्र परमस्तीति संहिताया
अभावः । अन्यथा दधि अग्नेतीगर्भोरसंहितायामपि इहः पूर्वेषां च परेण च संहिता-
स्तीति यत् प्रसज्येत । एवमप्यनेति । विरोधानुपादानादिति भावः । इहो यणुचीत्यत्र
तु स्थानिनिमित्तयोरुपादानात्तयोरेव संहिता गृह्यते । एवं तर्हीति । एकसंज्ञा-
धिकारात्सामान्यविहिता संहिता सञ्ज्ञाविरोधविहितयाऽवसानसंज्ञया बाध्यते । ननु
संज्ञाभेदादुपादानुपपत्तिः, परस्य सन्निकर्षस्य संहितासंज्ञा, अवसानसंज्ञा तु विरा-
मस्य वणेश्वरिरेति । उच्यते, संहितावसानकार्ययोरेकवर्णविषयत्वात्कार्यार्थत्वाच्च
संज्ञानां संज्ञयोरप्येकविषयत्वाद्वाध्यबाधकभावं मन्यते । अथ वेति । सन्निकर्षः
संहितेतीयता सिद्धे परशब्दः प्रकर्षगत्यर्थे उपादीयते तेन पूर्वपरविषयः सन्निकर्षः
संहितासंज्ञो भवति । यद्येवेति । संज्ञाभेदात्संज्ञयोरबाध्यबाधकभावोऽनुपपन्न इति

उ०—विषये गुणानां भेदकत्वमेव चेत्तदपि । अतएव मतुपो मत्त मातुनासिक्तो वक्षारः ।
अतएव तद्वानासामिति निर्देशः सङ्गच्छते । अन्यथा नित्योऽनुवांसिक्तः कल्पः ।

विसर्जनीयस्य सः । 'संहिताया'मित्यनुवृत्त्याऽतिप्रसङ्गनिवृत्तिं दर्शयति—पौर्वापर्य-
मिति । इह हि तत्र वार्तिककृतोक्तम् । ननु 'वृक्ष' इत्यादावपि पूर्वेषु संहिताऽस्तीत्यत आह—
अन्यथेति । अयं संहितायामपीति । काव्यवावेऽपीत्यर्थः । यथाग्यासेऽपि सन्निकर्षस्योभय-
सापेक्षत्वात् पूर्वपरयोरित्यर्थकाम इति बोध्यम् । ननु पूर्वेषु संहिताया 'इधिवने'त्वज्ञासंहि-
तायामपि सन्नेव यणादेशात्परितत आह—इहो यणुचीत्यत्रत्विति । विरामस्येति । कारणे
धमिति भावः । विरतेवेति । भावे प्रजिति भावः । प्रकर्षगत्यर्थे इति । कार्यणः पूर्वस्य
परेण सन्निकर्ष इत्यर्थः । 'यद्येवे'त्यनुपगमवाक इत्याह—संज्ञाभेदादिति । नन्वतोऽत्रगृह-

कार्याणि, तानि न सिध्यन्ति—‘अणोऽप्रगृहस्यानुनासिकः’ [८. ४. ५७] इति । एवं तर्ह्यचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्त्वं भवती’ति यदयं ‘खरवसानयोर्विसर्जनीयः’ [८. ३. १५] इत्याह इतरथा ‘खरवसानयोः सो भवती’त्येव ब्रूयात् । तत्र लघु भवति, ‘विसर्जनीयस्य स’ इत्येव न वक्तव्यं भवति । अथर्वं ‘शर्परे विसर्जनीयः’ [८. ३. ३५] इत्यत्र प्रकृतिनिर्देशार्थं विसर्जनीयग्रहणं कर्तव्यम् । अथेदानीमेतदपि रसान्निध्यार्थं पुरस्तादपेक्ष्यते—‘खरवसानयोः स’ इत्यत्रैव, एवमपि ‘कुत्रोऽऽकःपौ च’ [८. ३. ३७] इत्येवमादिनाऽनुक्रमणेन व्यञ्जित्वं भोभगोअथोअपूर्वस्य

प्र०-भावः । अणोऽप्रगृहस्येत । ‘खरवसान’ इति एतानुवर्तते, संहिताधिकारश्चोत्तरायोऽवस्थानुवर्त्य । तोलोति परसवर्णोऽसंहितायां सा भूदभिचिन्तु नृनातीति । यतश्च संहितावसानोभयामयोऽनुनासिको यथि मधु इत्यत्र सिद्धो भवति, यदि तु सत्यपि बाध्यबाधकभावे सत्रैवावसानाभयं कार्यं सत्रैव संहिताग्रहणेनाऽसम्बन्धः, तस्मात् स्वनुवृत्तिरेव तदा न कश्चिदोषः । किं तु प्रतियोगिना विच्छिन्नस्य संहिताग्रहणस्योत्तरत्रोपस्थानं सन्दिग्धेनेति भिन्नविषयत्वात्समावेश एवानयोः सप्तम्योरेष्टव्य इति भाष्यकाराभिप्रायः । प्रकृतिनिर्देशार्थमिति । स्थानिनिर्देशार्थमित्यर्थः । अन्यथा कस्य शर्परे विसर्जनीयः स्यात् । अथेदानीमिति । एवमत्र सन्निवेशः कियते—‘शरि’ ‘खरवसानयोः स’ ‘शे. सुपि’ ‘शर्परे विसर्जनीय’ इति । तत्र ‘शर्परे’ इत्यत्र ‘र’ इति वर्तते न तु ‘शे’ इति । एवमपि । यदि ‘शे’ सुपि त्वस्यानन्तरं ‘शर्परे विसर्जनीयः’ ‘वा शरि’ ‘कुत्रोऽऽकःपौ च’ इत्यादि र स्थानिकादेवाविधानार्थं पठित्वा ‘भोभगो’ इति

उ०-स्येव संहिताधिकाराभावे को बोधोऽहं भाह—संहिताधिकारश्चेति । सत्यपि बाध्यबाधकभावे इति । पूर्वपरयोः सन्निकर्षस्यैव वा संहितात्वे इत्यपि बोध्यम् । तर्हि तथैवास्तीयतामत भाह—किञ्चित् । प्रतियोगिनेति । विरोधार्थप्रतिपादकेन ‘खरवसाने’ इत्यनेनेत्यर्थः । परेणु—यदावयवास्त्वयताऽवधिपरिच्छिन्नेष्वधिकारेषु न प्रपञ्चक्युतिः । नदीकोतोभ्यामेव त्रेणमधिकारादङ्गत्वनन्तरसंभवाच्च । विषयभेदेऽपि सत्यपि सभावे बाधनं भवतीति न्यायेन भावः । आग्नेत्येव, खरवसानकार्याणां संहिताधिकारे पाठसामर्थ्यात् । भाष्यकारादिति । एवं सुदृष्टत्वात्परिभाषितसंज्ञाविषयम्, अनयोस्तु लोकविहितत्वात् चैवकसादीनांभावेन वा बाध्यबाधकभाव इति भाष्यकारः । ‘अणोऽप्रगृहस्ये’त्युपलक्षणम्, खरवसानविसर्जनीयाऽपि, अस्मापि संहिताधिकारे पाठादित्याहुः । ननु रोरिति । तेन ‘पुनः करत्रि’रित्यादौ विसर्ज-

योऽशि [८. ३. १७] इत्यत्र रुप्रहणं कर्तव्यं स्यात् । एवमप्येकं विसर्जनीय-
ग्रहणं व्याजो भवति । सोऽप्यमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्वरीयासं
यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्त्वं भवती'ति ।
एवमप्यनैकान्तिकं ज्ञापकम्, एतावज्ज्ञाप्यते 'न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्त्वं
भवती'ति, तत्र कुत एतदिह भविष्यति—युश्चस्तत्र प्रश्नस्तत्रेति, इह न भविष्यति-
वृक्षः पृष्ठ इति ।

एवं तज्ज्ञाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नास्य विसर्जनीयस्य सत्त्वं भवती'ति
यदयं 'शर्परे विसर्जनीय' इत्याह । अथवा 'हृत्ती'ति वर्तते । क प्रकृतम् ?
'हलि सर्वेषाम् [८. ३. २२] इति । यदि तदनुवर्तते 'मय उजो वो वा'
[८. ३. ३३] 'हलि चे'ति हस्यपि वत्त्वं प्राप्नोति* । शुमु नः, शमु

प्र०—यत्त्वं रस्य स्थाने विधीयते तदा 'स्वरत्रे स्यादावपि प्राप्नोति, रुप्रहणस्य विच्छिन्नत्वात्
पुनरुपादानं कर्तव्यं भवतीत्यर्थः' । एवमपीति । यथान्यासे त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति
द्वे विसर्जनीयग्रहणे तृतीयं सप्रहणम्, अन्यथान्यासे तु द्वे ग्रहणे—'स' ग्रहणं 'ह'
ग्रहणं च । यत्र 'स्वरवसानयोः 'स' इति सप्रहणं 'स्वरवसानयोर्विसर्जनीय' इति
विसर्जनीय' इति विसर्जनीयग्रहणेन निर्मायते, रुप्रहणं 'विसर्जनीयस्य स' इति 'स'
ग्रहणेन । 'तत्र विसर्जनीयस्येति विसर्जनीयग्रहणमधिकत्वाद्याजो भवति । अजोः
क्षेपरार्थस्य घञि रूपं चिह्नित्यतः तेन न पठितव्यं भवतीत्यर्थः । अथ वा व्याजोऽनृत-
मुच्यते । आनर्थक्यादनृत्वं भवति । न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । तस्मात्सर्वस्य विसर्जनीयस्य
सकारो न भवति । यद्यपीति । विपर्यये हि चिह्नयमाने 'पुरुषः तसदक' इत्यादौ

ह०—भीषसिद्धिः । यत्र यत्त्वमपि रस्यैव विधेयं, तत्राह—तदा स्वरत्रेति । निर्मायत इति ।
परिवर्त्यत इत्यर्थः । मय तस्य रुप्रहणं गुह्यं कथं निमित्तमिति काप्यं, कुन्वो कः री चेति-
वत्स्वरवसानयो र इत्येव सिद्धे पर्यायपु त्वावगौरवानादरेणैव विसर्जनीयग्रहणं सत्त्वेन वर्णकृत-
त्वावगौरवत्वाऽवयोजकत्वमिवाज्ञायात् । न च कर्तव्यमृत्वादी 'कुन्वोरिति अत्र न्यासे
हुकारं, मन्त्रकानुवृत्त्या क्षरीत्यस्य 'कुन्वोरिति सूत्रे संवाधेनाऽज्ञोपात् । न चैवमपि गीर्ष्मि-
त्यादौ 'वा क्षरी'ति पाक्षिकविसर्गो हुकारः । 'रोः सुपी'ति चाऽनन्तरस्येति व्यावासात्सर्व-
निषेधः । 'वा क्षरी'त्यस्याऽसिद्धत्वात् । यथाप्यासे तु 'वा क्षरी'त्यस्य विसर्गस्यानिकतथा
निषेधेन विसर्गस्यैवाऽभ्यावाच दोष इति वक्ष्यम् । 'वा क्षरी'त्यस्याऽपि 'रोः सुपी'त्यनुवर्त्य
वाच्यमेवेनाऽप्यधिकाराप्रियमपरतया व्यापयामेनाऽज्ञोपादिति भावः । यस्मीति । कर्मणि च
सः । यद्येतावदिति । विसर्जनीयसत्त्वं च 'वा क्षरी'त्येतत् संबद्धं पठनीयमिति भावः ।

योरस्तु । एवं तर्हि 'विसर्जनीयस्य स' इत्यत्र 'खरी'त्यनुवर्तिष्यते । अथ वा संबन्धमनुवर्तिष्यते ।

वा शरि ॥ ८ । ३ । ३६ ॥

वा शर्मकरणे खर्परेलोपः ॥ १ ॥

वा शर्मकरणे खर्परे लोपो वक्तव्यः । वृक्षा स्थातारः । वृक्षाः स्थातारः ।

कुब्जोः xकxपौ च ॥ ८ । ३ । ३७ ॥

सस्य कुब्जोर्विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः ॥ १ ॥

सस्य कुब्जोर्विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया वक्तव्याः ।

प्र०—सत्त्वाऽभावाद्विसर्जनीयोऽस्त्येनेति किं तद्विधानेन ? अनुxकxपनिवृत्त्यर्थं विसर्जनीयविधानं स्यात्—'वासः सौममङ्गिः प्सातमिति । नैतदस्ति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् 'कुब्जोः xकxपौ वाऽशरी'ति नूयान् । अथवेति । लोपसम्बद्धं हस्महस्यमनुवर्तते इति पूर्वयोगेषु कार्यान्तरेण न सम्बध्यते, इह तु हलीवि वर्तते लोप इति निवृत्तमित्यर्थः ।

कुब्जोः xकxपौ च । सस्येति । आश्रयः पशवि, नाश्रयः करोतीत्यादावुपध्मानीयजिह्वामूलीयविसर्जनीया इष्यन्ते । वासः सौममङ्गिः प्सातमित्यादौ तु शर्परयोः कुब्जोर्विसर्जनीय एवेष्यते । एतच्च सस्येति स्वाभिनिर्देशे सिध्यति । यो विसर्जनीयस्य सस्यस्य स्थाने कुब्जोरादेशत्रयविधानाच्छर्परयोः कुब्जोः सकारापवादविसर्जनीयविधानात्सकाराऽभावादादेशाऽप्रमङ्गः । यदा तु विसर्जनीयस्थानेऽनेनादेशत्रयं विधीयते तदा शर्परयोरेव कुब्जोः प्राप्नोऽयशर्परयोस्तु कुब्जोः पूर्वत्रासिद्धमिति xकxपयोर-

शु०—अत्र पक्षे सर्वं महतो वस्तुत्ववात्तद्वानुकूल्येन' इति कल्पसूत्रोक्त्यापत्तिरोधोऽतो भाव्ये पञ्चान्तरमाह—अथवेति ।

कुब्जोः xकxपौ च , विसर्जनीयस्येति । स्वाभिनि प्रकृते स्वात्थान्तरनिर्देशो कल्पसूत्रादपत्तिः—आश्रय इति । अत्र अशर्परयोरपि विसर्जनीयस्य स वाधित्वा पराभात् xकxपौ

चिसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेवादेशप्रसङ्गः ॥ २ ॥

विसर्जनीयादेशे हि सति शर्परयोरेवा कुब्जोऽकूपौ स्याताम्—अद्वि.
‘स्याताम्, वासः श्रौमम् । वचनान्न भविष्यतः ।

अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् ? पुरुषः स्वरुहः । तत्तर्हि वक्तव्यम् ?
न वक्तव्यम् । यदेतद्विसर्जनीयस्य स. [८. ३. ३४] इत्यत्र विसर्जनीय
ग्रहणमेतदुत्तरानुवर्तिष्यते, तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयोऽसिद्धः । नाऽसिद्धः ।
कथम् ? अधिकारो नाम विप्रकारः । कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं ग्राम्यमभिज्वलयति,

प्र०—सिद्धत्वात्सकार एव प्राप्नोति । न च सकारस्य स्थानिवद्भावोस्ति, अयोग्यत्वाद्वाहनाम-
विशेषेण प्रत्याहार उपदेशचोदनादस्तिधित्वात् । वचनमिति । यत्र ‘शर्परे
विसर्जनीय’ इत्यस्य विसर्जनीयस्य xकxपौ स्यातां तदैनद्विसर्जनीयविधानमनर्थकं
स्यात् । अस्तीति । यत्र कुपुऽयामन्य शर्परे स्वरस्ति तत्र सकारापवादविसर्जनीय-
विधानमर्थवत् । कुब्जोस्तुशर्परयोर्विसर्जनीयस्य xकxपप्रसङ्गः । यदेतदिति । ‘विसर्ज-
नीयस्य स’ इत्यत्र सकारस्य स्थानी यो विसर्जनीय उपात्तः स द्विविधः सम्भवति,
स्वरवसान—तत्तल्लः शर्परलक्षणश्च । तत्र ‘पूर्वत्रासिद्ध’मिति सत्त्वे शर्परलक्षणस्याऽ-
सिद्धत्वादितरः सस्य स्थानी विज्ञायते । स एव चेहानुवर्तते, तदर्थो वा शब्द इति स
एवेह स्थानी पृच्छते । तत्र वचनप्रामाण्यादुत्सर्गे सत्त्वे कतव्येऽपवादयो, xकxपयो-
रसिद्धत्वाऽभावात्प्रवृत्तौ सत्यां यथेष्टं सिध्यतीत्यर्थः । शर्परलक्षणश्च विसर्जनीय
आदेशोऽपूर्वो विसर्जनीयस्य विधीयते न तु तस्यैव सत्त्वबाधानार्था प्रत्यापत्तिरिति
दर्शनमात्रित्येतदुच्यते । प्रत्यापत्तौ हि विसर्जनीयस्य भेदाऽभावादुत्सर्गेऽनन्तरोऽर्थः
स्यात् । ननु च वक्ष्यत्येतत्—‘न योगे योगोऽसिद्धः किन्तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध’-
मिति, तत्रैकप्रकरणत्वात्सत्त्वे ‘शर्परे विसर्जनीय’ इत्यस्याऽसिद्धश्च नास्ति । नैष दोषः ।
कार्यभेदात्प्रकरणभेदान् । एकेन हि सकारो विधीयते, अन्येन विसर्जनीयः । कश्चिदिति ।

उ०—स्यातामिरयादेशवर्ष सिद्धयतीत्यत आह—अशर्परयोस्त्विति । न च सम्भेति । स्वाभिपत्येन
विसर्गत्वं तस्य स्वादिरवर्थः ।

स एवेति । स्वरितत्वेन तदर्थस्य तस्यैव शब्दस्योत्तरप्रत्ययानादिति भावः । सप्तमाक्षराऽ-
नुमात्रपक्षेऽप्याह—तदर्थो वेति । सति सम्भवे तदर्थ एव शब्द उत्तरप्राप्तुमीयते नावीप्तर-
पुनः इत्यर्थः । उत्सर्गे इति सत्त्वे प्राप्तेऽप्यारम्भादिति भावः । न तु सत्त्वबाधनार्थम् । तथाहि
सति अर्थवर्तेत्येव वदेत् । ‘कुब्जोऽस्ति’ मूत्रेऽपि चेन्न सत्त्वं नेत्यनुक्तस्य तत्सामर्थ्यात्पक्षे विसर्ग-
सिद्धिरिति भावः । भेदाभावादिति । स्वरवसानसङ्गजशर्परलक्षणबोरविशेषादुपशोरपि
स्वाभिपत्येन स्वादिति भावः । एकप्रकरणत्वादिति । सर्वस्य विधेर्विसर्गस्याविकार्यदिति भावः ।

कार्यभेदादिति । स्वाभिपत्येन आदेशेऽपीत्यर्थः । वस्तुतो ‘योगे योगोऽसिद्धः’ इत्येव
सिद्धागत इति वस्तुर्भेदादे निरूपयिष्यामः । सर्वशास्त्रावज्जलनमिति । तन्म ययोदेसपक्षे

यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्व वेदमाऽभिज्वलयति । अपरो यथा रज्ज्वाऽयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वत् । अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते । तद्यदैव पक्षः—‘अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ’ इति तदा हि यदेतद्विसर्जनीयस्य स इत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सदन्वत्संपद्यते । तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयः सिद्धः । एवं च कृत्वा शर्परयोरेव कुप्पोऽकःपौ स्याताम् । अद्विः सातम्, वासः धौममिति ।

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते† । ‘शर्परे विसर्जनीयः’ [३५] ‘वा शरि’ [३६] ततः ‘कुप्पोः’ । कुप्पोश्च शर्पर्योर्विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो भवतीति ।

किमर्थमिदम् ? कुप्पोऽकःपौ वक्ष्यति तदुपाधनार्थम् । ततः ऽकःपौ भवतः ‘कुप्पो’रित्येव ।

३०—यद्यपि सर्वशास्त्रावज्जलनं परिभाषाधर्मतयापि परार्थत्वसामान्याद्भेदाऽपरामर्शेनैत-
दुच्यते । तद्वदिति । चकारेणेति भावः । प्रतियोगमिति । यस्य स्वरितत्वमासज्यते
वसस्तद्वदिति शब्दान्तराणि योगान्तरेष्वनुमीयन्ते सादृश्यात् तत्त्वाध्यवसायः । योगा-
न्तरोपयोग्यार्थस्य वा तस्यैवाऽनुमातम् । अर्थभेदात्त्वभिन्नस्यापि भेदावसायः । तत्र
‘विसर्जनीयस्य स’ इति लिङ्गाऽभावात् परिभाषा, नाऽपि चकारेणोत्तरत्र स्थानिनोऽ-
नुकर्षः । स्वरितत्वात्पिह सम्बन्धमानोऽपि विसर्जनीयशब्दः सिद्धं विसर्जनीयं स्थानि-
त्वेन प्रतिपादयतीति ‘शर्परे विसर्जनीय’ इत्यस्यैव ऽकःपप्रसङ्गः । स हि ऽकःपयोः

३०—एकदेशेन स्पष्टमेव, कार्यकालेऽपि सर्वेः साक्षरेककालव्यवस्था परावादिनिवामकरंशस्य
पाठस्यानुरूपस्यैव सत्त्वेन च एकदेशस्यैवमवगतमेव । भेदापरामर्शेनेति । ज्येष्ठाऽ-
ध्यवसायादित्यर्थः । चकारेणेति । यथा ‘तुष्टि च वसुप’ इत्यादौ येन स्वसंश्लेषः । यस्य
स्वरितत्वमिति । जत्र पक्षे योगान्तरेष्वर्थान्तरप्रतिपत्तिर्बुध्यते इत्यर्थः । इत्यभिज्ञा तु
साध्यवशेनैव—सादृश्यात्पिबति । अर्थभेदेऽप्येककालत्वमिति पक्षमाकम्भ्य इत्यभिज्ञातु-
रपि परिहरति—योगान्तरोपयोग्यार्थस्य वात स्यैवेति । अत्र पक्षे कदाचित्तरम्यवहारः
कथं, तदाह—अर्थभेदात्त्विति । ‘तद्यदैव पक्ष’ इति भाष्येनाऽप्येवार्थ संभव इति दूर्यत
इत्याह—तत्रेति । एषश्च यद्यप्यधिकारे च शेषस्तथापि सन्धाधिकारपक्षे दोष एवेत्यर्थः ।
भाष्ये—कुप्पोऽकःपौ वक्ष्यतीति । इदं ‘सोऽपवादी’ इति । ‘च’ ‘हृदुपयस्ये’ति प्रकरण-
स्यैवोपज्ज्वलमिति केचित् । वस्तुतः सोऽपवादीति । च इत्यन्वयोः पाशाकषयककाल्येव
मद्वया तद्विषये शर्परयोः कुप्पोऽकःपौ । एवञ्च सामान्यवादिभिर्हृदुपयस्येति चकम्भ्यमस्मेति

‘शर्परयो’रिति निवृत्तम् । अथवा ‘शर्परे विसर्जनीय’ इत्येतत् ‘कुम्भोः
ऋ००० चैत्यवानुवर्तिष्यते ।

सोऽपदादौ ॥ ८ । ३ । ३८ ॥

सोऽपदादावनव्ययस्य ॥ १ ॥

सोपदादावनव्ययस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—प्रातःकल्पम् पुनः कल्पम् ।

रोः काम्ये नियमार्थम् ॥ १ ॥

रोः काम्य इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? ‘नियमार्थम्’ । रोरेव काम्ये
नान्यस्य । पयस्काम्यति । क मा भूत् ? गीःकाम्यति, पूःकाम्यति ।

उपध्मानीयस्य च सत्त्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? अयमुच्चिजिष्यध्मानी-
योपधः पठ्यते तस्य सत्त्वे कृते जशभावो च ‘अग्युद्गः’ ‘समुद्ग’ इत्येतद्रूपं यथा
स्यात् । यद्युपध्मानीयोपधः पठ्यते—उच्चिजिषतीत्युपध्मानीयस्य द्विर्वचनं
प्राप्नोति । इकारोपधे पुनः सति ‘न न्द्राः संयोगादयः [६. १. ३] इति

प्र०—कर्तव्ययोः सिद्धः । अथ चेति । योगविभागे प्रसक्तयोः ऋ०००योर्निवृत्तिः, अतु-
ष्टौ तु प्रसङ्ग एव नास्तीति विशेषः ।

सोपदादौ । प्रातःकल्पमिति । यद्यपि प्रातःशब्धोऽधिकरणवाची तथापि वृत्ति-
विषये शक्तिमद्वाचीति ईदृशसमाधया योग उपपद्यते । यथा दोषाभूतमहर्षिवाभूता रात्रि-
रित्यादावभूततद्वायः । उपध्मानार्थोपध इति । उपध्मानीयस्य पकारमन्तरेणोच्चारयि-
तुमशक्यत्वादुपध्मानीयस्य अर्थे इत्येतदुच्चारणार्थः पकारः पठ्यते, न तु मवणार्थे इत्यु-
पधात्वमुपध्मानीयस्य । कुम्भोः प्रकरणाच्च यत्र जकारस्य कुम्भं तत्रैवोपध्मानीयस्य
सकारोऽन्यत्र प्रयाहारे उपदेशधोदनाद् कलां जम् कशीति, जत्वं वकारः ।

४०—‘शर्परयो’रिति विसर्गस्थैव तत्र स्थानिबन्धमिति बोध्यम् । एवमेतदुपध्मानीयस्यैव
तथैवोचितम् । अर्थाधिकारातुरोधादिति तद्विषयेऽपि शर्परकुम्भोर्विसर्ग एवेत्याहुः । ननु बोध-
विभागापेक्षया संपूर्णानुवृत्त्या वाक्यमेवेव व्याख्याने गौरवमलं भाह—योगविभागो इति ।
एवमेव प्रतिपत्तिगौरवं तत्रापीति भावः ।

सोऽपदादौ । उत्तरसूत्रेऽप्यत्र संज्ञा इति शब्दमनुदाहरति—आम्ये—गीःकाम्य-
तीति । अनुरूपमासीद्योपध्मानीयस्यैव पकारस्योपधात्वादिति भाह—उपध्मानीयस्येति ।
अनुवृत्तेरुपधात्वात्पक्षेण सत्त्वं व्याख्यातं भाह—कुम्भोरिति । अन्यत्र—कुम्भविषयाऽप्यम्ये ।
वकार इति । आन्तरतम्यादिति भावः । ननु कुम्भनिषेधात्त्रेण विपातमेव कथं नो कथ्यतेऽह

प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः—उञ्जिता उञ्जितुमिति । असिद्धे भ उदजेः । इदमस्ति—‘स्तोः श्चुना श्चुः [८. ४. ४०] । ततो वक्ष्यामि—‘भ उदजेः’ । उदजेश्च श्चुना सञ्ज्ञिपाने भो भवतीति । ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । निपातनादंतत्सिद्धम् । किं निपातनम् ? ‘भुजन्त्युञ्जौ पाण्युपतापयोः’ [७. ३. ६१] इति । इहापि प्राप्नोति—अभ्युदगः समुदगः । अकृत्वविपये निपातनम् । अथवा नैतदुञ्जे रूपम् । किं तर्हि ? गमेद्वयुपसर्गादौ विधीयते—अभ्युद्रतः—अभ्युद्रः । समुद्रतः समुद्रगतः ।

इणः षः ॥ ८ । ३ । ३६ ॥

किमविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते, आहो—स्विदिण उत्तरस्य विमर्जनीयस्यैव षत्व विधीयते ? किञ्चातः यद्यविशेषेण सत्वमुक्त्वेण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते, निष्कृतं निश्चीतमित्यत्र सत्वस्याऽसिद्धत्वात्पत्वं न प्राप्नोति । अथेण उत्तरपदस्य विमर्जनीयस्यैव

४०—निपातनादिनि । यत्र जकार श्रूयते तत्र दकारस्य स्तोश्चुनाश्चुरिति चुत्वे प्राप्ते ‘भृजा जश् कशी त्यनेनानन्तरतमोऽपि दकारो भवतीति निपातनेन कृत्वनिषेधार्थनाप्यनुमीयत इति भावः । तेन ‘पूर्वप्रासिद्धमिति न द्रा संयोगादय’ इति द्विवचननिषेधे बत्वस्याऽसिद्धत्वादकारस्य द्विवचननिषेधः । गमोरेति । एवं च दकारोपदेशो द्विवचननिषेधार्थे एवेति द्विवचने कृते बत्वमिति रूपप्रक्रियायामानुपूर्व्याश्रयते, अनभिधानाच्च घञभावादुच्यते इति न भवति । न चाभ्युदग इत्यत्र गमेर्द्ध धात्रि बोद्धे स्वरे विशेषः । हे कृत्वरेणाऽन्तोदात्तत्वादुच्यतेपि धायादिस्यरेण ।

इणः षः । सत्वस्याऽसिद्धत्वादिति । ‘इण ष’ इत्यनेन यदा सम्य षत्वं

४०—आह—यत्र जकार इति । अनुमीयत इति । दकारोच्चारणान्यथाऽनुपपत्त्येति भावः । दृष्टं द्विवचननिषेधोऽपि सिद्ध इत्याह—तेनेति । ‘पूर्वप्रासिद्धीवमर्द्धचने’ इति द्विवचने निषेधो बहु सञ्ज्ञिपेच इति भावः । एवञ्चेति । अत्रापि पक्षे दोषः पठितव्यः । दक्षिणसिद्धये दृष्टेर्मो वक्तव्यः, ज्ञापक बाधयणीयम् । तत्र ज्ञापकेन साक्षादेव वक्ष्यमिति पक्षेऽपि दकारोपदेशसामर्थ्यात्पूर्वं द्विवचं पञ्चादित्येति । रूपप्रक्रियायामिति । प्रयोगप्रक्रियायामित्यर्थः । ‘इत्येवंप्रका प्रक्रियायामानुपूर्वीति कश्चित्पाठः । नभ्येचमुद्रादौ न ठन्ना इत्यमिह आहत आह—अनभिधानाच्चेति । ‘उदग इति न भवतीति पाठः ।

इण ष’ । आद्ये—इण उत्तरस्य सकारस्येति । ‘स’ इति निपरिणतविभक्तिक-

षत्वं विधीयते सत्त्वमप्यनुवर्तते उताहो न ? किं चातः ? यद्यनुवर्तते सत्त्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तं 'नमस्पुरसोर्गत्योः' [८. ३. ४०] इत्यत्र सकारग्रहणं कर्तव्यम् ।

तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्तते उताहो न ? किं चातः ? यद्यनुवर्तते षत्वमपि प्राप्नोति, अथ निवृत्तम्—'इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य' [४१] इत्यत्र षकारग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्त्वमप्यनुवर्तते उताहो न ? किञ्चातः ? यद्यनुवर्तते सत्त्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तं 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' [४२] इत्यत्र सकारग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्तते उताहो न ? किञ्चातः ? यद्यनुवर्तते षत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तं—'द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे' [४३] 'इसुसोः सामर्थ्ये' [४४] 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' [४५] इति षकारग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्त्वमप्यनुवर्तते उताहो न ?

किञ्चातः ? यद्यनुवर्तते सत्त्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् 'अतः कृक-
मिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णोऽध्वन्ययस्य' [४६] इति सकारग्रहणं कर्तव्यम् ।

प्र०—विधीयते तथा 'सोषवादा' इत्यस्यैव सस्य सर्पिष्कादौ षत्वं स्यात् । वक्ष्यमाणयोगेन विधीयमानस्य तु सस्य पत्वेऽसिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । असमासेपिग्रहणमिति । अन्तरेणाऽप्यसमासेऽपिग्रहणं विरोधात्सोषवादानास्तस्मात्साऽसमासयोर्षत्वं सिध्यति । न च समासे 'पूर्वपदात्संज्ञायामग' इति नियमेन शत्वस्याऽऽप्तिः । नियमे कर्तव्ये 'उपसर्गादित्यस्य शत्वस्याऽसिद्धत्वान्नियमाऽभावात् । तदेतदसमासेऽपिग्रहणं यथोक्त-
मर्थे ज्ञापयति । यद्यपि स्थानिभेद आदेशभेदश्च, सस्य विसर्जनीयस्थानित्वात्षत्वस्य सकारस्थानित्वात्तथापि कुञ्जोरधिकारादेकनिमित्तत्वादेकप्रकरणत्वावसायः । सऽबन्ध-

४०—समुच्चय इति भावः । इणः स इत्यनेनेति । अत्र पक्षे उत्तरत्र सर्वत्र 'कुञ्जो'रित्य-
धिकृत्य सो विधीयते । अनेन तु तस्यैव विसर्जनीयस्येयानुवृत्त्या विसर्जनीयस्थानिकस्य
सस्येण उत्तरस्य षत्वं क्रियते । तत्र 'विसर्जनीयस्थानिके'ति विशेषणादुद्गुप्त इत्यदौ न
शेषः । तत्र हि मत्स्थानिकः स इत्युक्तं प्राक् । उत्तरत्र विसर्जनीयपदस्य मन्वृत्ताजुहतिश्च न ।
अवयवस्येति चात्र पक्षेऽत्र न सम्बध्यते । तेन 'त्रिकृतमित्यादौ न शेषः । 'काम्ये रो'रित्यपि
न सम्बध्यते, तेन दुरो 'दुष्कारयती'त्यादौ पक्षसिद्धिः । 'गीःकाम्यती'त्यादौ तु सकाराऽ-
भावादेव न शेषः । अवयवाविति काऽत्र न सम्बध्यते । तेन 'दुष्करोती'त्यादौ न शेषः ।
पञ्चान्तरे तु नित्यपक्षे सम्बध्यते । तेनोपपन्नं गीःकाम्यति गीःकरोतीत्यादौ न शेषः ।
ननु समासे पूर्वपदादिति नियमात् प्राप्नोतीत्यसमासेऽपि इत्युच्यते इत्यासङ्ग्य परिहरति—
नचेति । निबन्धनप्रत्ययमात्रादयः परिहरति—यद्यपीति । वस्तुतस्तु 'सूत्रे सूत्रमसिद्धमिति

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य पत्वमुच्यते । ननु चोक्तं—“निष्कृतं निधीतमित्वञ्च सत्वस्याऽसिद्धत्वात्त्वं न प्राप्नोती”ति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ‘न योगे योगोऽसिद्धः । किं तद्दि ? प्रकरणे प्रकल्पमसिद्ध’मिति, यदयमुपसर्गाद समासेऽपि योपदेशस्य [८. ४. १४] इत्यसमासेऽपिग्रहणं करोति ।

अथवा पुनरस्तु ‘इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य पत्वं विधीयते’ । ननु चोक्तं—“सत्वमप्यनुवर्तत उताहो न । किञ्चातः ? यद्यनुवर्तते सत्वमपि प्राप्नोती”ति । नैष दोषः । सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । ‘सोऽपदादौ’ [३८] ‘इणः षः’ [३६] ‘नमस्पुरसोर्गत्योः’ [४०] सकारः, इण उत्तरस्य पकारः । ‘इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य’ [४१] पकारः, ‘नमस्पुरसोर्गत्योः’ सकारः । ‘तिस्रोऽन्यतरस्याम्’ [४२] सकारः, इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य पकारः । ‘द्वित्रिभ्यतुरिति कृत्वोर्थे’ [४३] ‘इमुसो सामर्थ्ये’ [४४] ‘नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य’ [४५] इति पकारः, ‘तिस्रोऽन्यतरस्यां’ सकारः । ‘अनः कृकमिकंमकुम्भपात्रकुशाकर्णध्वनय्यस्य’ [४६] । सकारोऽनुवर्ति, पकारग्रहणं निवृत्तम् ।

इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य ॥ ८ । ३ । ४१ ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत्पुंसुहुसोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

प्र०—मिति । नचेत् । परस्य सकारः प्राप्नोति, पकारेण तस्य बाधनाच्चकाराऽकरणात् । तत्र ‘स’ इति ‘प’ इति च स्वरित्वाद्गुणानुवर्तते । उत्तरेऽपि योगाः स्वरितत्व-प्रतिष्ठानाद्योगान्तरेण केचिन्पकारसम्बद्धाः केचिरसकारसम्बद्धा अनुवर्तन्ते इति यथेष्टं सकारपकारादेशप्रवृत्तिः ।

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पुंसुहुसोरिति । अयुत्पन्नावेताविति प्रतिषेधश्चोद्यते ।

उ०—पक्षेऽपि न दोषः, परेषामसिद्धत्वे स्तोपदाशविति सत्त्वे द्वाऽञ्च प्रवृत्तिः स्यात् । तथा चाऽपदादौ विसर्गस्यैव पत्वविधानेन सिद्धे सत्य विभक्तिविपरिणामेन स्थानित्वकल्पकत्वं दैव-स्य स्यादिति । ‘तत्सामर्थ्यादुत्तरपदमसिद्धत्वाऽभावात्’ इति भाष्येण पददेशपुक्तिः, नतद्वाऽञ्च शायकस्याऽपि दूषितत्वेऽपि न दोषः । यद्वैवरोपादयं पक्षोऽस्तत्र पक्षेति तात्पर्यम् । नचेत् इत्यादि । ‘इदुदुपधस्येत्यादिगो’रिति दोषः ।

इदुदुपधस्य० । ननु मण्डवापपदात्वेन मूलेनैव निषेधसिद्धेः—अयुत्पन्नाविति ।

इदुदुषवस्य चाऽप्रत्ययस्येति चेत्पुंमुदुषोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पुंस्कामा* ।
मुहुः काम इति ।

वृद्धिभूतानां पत्वं वक्तव्यम् । दौष्कुत्यम् । नैष्पुरुष्यम् ।

प्लुतानां तादीं च ॥ २ ॥

प्लुतानां तादीं च कुप्पोऽचेति वक्तव्यम् । सर्पिंश्छ । वर्हीश्छ ।
नीश्छुल । दूश्छुल ।

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वाद्बुद्धेः ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'बहिरङ्गलक्षणत्वाद् बुद्धेः' । बहिरङ्ग-
लक्षणा वृद्धिः ।

इह कस्माच्च भवति पितुः करोति, भानुः करोति ? 'अप्रत्ययविसर्जनीय-
स्ये'ति पत्वं प्रसज्येत । 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'त्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयत्वाऽ-

प्र०—'सम्पुंकानां सो वक्तव्य' इति वचनात्पत्वं न भविष्यतीति नाऽर्थः पुंस प्रतिषेधेन ।
सकारश्चावश्यं वक्तव्यः । हत्वे हि क्रियमाणे विसर्जनीयस्य प्रतिषिद्धेऽपि पत्वे ऋ
ऋपविसर्जनीयप्रवणप्रसङ्गः । ननु सकारस्याऽपि पत्वं प्राप्नोति, 'सकारस्य पत्वं'मित्ये-
षोऽपि स्थितः पत्तः । नैतदस्ति । सकारविधानसामर्थ्यात्पञ्च न भविष्यति । पत्वे हि
सति रोः सस्य च विशेषाऽभावात्किं सत्वविधानेन ? भानुरिति । उभयाभ्यांस्याऽ-
न्यतरतो व्यपदेशात्परस्वे सस्यप्रत्ययविसर्जनीयत्वात्पत्त्वप्रसङ्गः । प्रत्ययविसर्ज-
नीयत्वायमिति । उभयादेशत्वाभावात् । स्थान इति रपरत्वाऽभावात्सकारस्यैव हत्व-

उ०—अतएव 'पुंसपदक'मित्यादौ पदमुदाहरित्यपि । नष्टिदमेवास्तु, सन्न न वक्तव्योऽयं
आह—सकारश्चेति । विपक्षे वाचकमाह—हत्वे हीति । सत्वे तु तस्याऽभिहितत्वाद्भोरभावेन
विसर्जनीयत्वात्तत्र दोषः । अतित चेद् 'पुंस्कामे'त्यत्र पत्वापत्त्या 'पुंस स्वर्ग'म्यत्र भाष्ये ।

ननु सकारस्यापीति विसर्जनीयत्वान्निकसस्यैव पदविधानाच्चिदलेयं वाङ्मा ।
सकारविधानेति । वस्तुतः सामर्थ्यसिद्धयैवास्तुवादो वातिके सम्भाष्यति 'न वा बहिरङ्गे'
तिभाष्ये । पञ्च पूर्वमेव पत्त्वप्रवृत्तेर्नास्तत्त्वं निवृत्तयोगात्तत् कृतसन्निधकायोदेव तदितोत्पत्तेः
न दोष इति भावः । अप्रत्ययविसर्जनीयत्वादिति । सकारसन्निधिकात्तेऽकारेण नैव लक्षणा
प्रत्ययसंज्ञा, समुदायनिवेशनीयत्वात्तस्या इति तदादेशस्योर- प्रत्ययत्वाऽभावः । यच्चोऽवे कृतेऽ-
वशिष्टः सकारः प्रत्ययसंज्ञकः, स लुप्त एवेति भावः । कदाऽऽतादिविभाष्येनोक्तिरस्य प्रत्ययत्वेन
संज्ञाये पददेसविकृतत्वेनोक्तिरस्य प्रत्ययत्वेन प्रत्ययान्वयत्वं सुकर्म, त्रिपाद्या अस्तिहत्वेन
तत्रान्तबन्धाऽऽप्रवृत्तेरिति पूर्वपक्षतात्पर्यम् । विस्तरं चैतदुत्तरपर इत्यत्र साम्प्रदायिकोदयोते

यम् । लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो 'रात्सस्य' [८. २. २४] इति । एवं तर्हि—

भ्रातुपुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् यत्प्रतिषेधस्य ॥ ४ ॥

यदयं कस्कादिपु० भ्रातुपुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नैकादेश-
निमित्तात्त्वं भवती'ति ।

द्विस्त्रिभुतुरिति कृत्वोर्थे ॥ ८ । ३ । ४३ ॥

द्विस्त्रिभुतुर्ग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्—पञ्चकृत्वः करोति । अथ
कृत्वोर्थग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्—चतुष्कपालः चतुष्कण्टक इति । नैत-
दस्ति । अस्त्वेनेन विभाषा, पूर्वेषां नित्यो विधिर्भविष्यति । नाप्राप्ते पूर्वण्यं
विभाषाऽऽरभ्यते, सा यथैवेह बाधिका भवति चतुःकरोति चतुष्करोतीत्येवं
चतुष्कपालेऽपि बाधिका स्यात् । नाऽत्र पूर्वेण यत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् ?
'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'त्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चाऽयम् । लुप्यतेऽत्र प्रत्यय-
विसर्जनीयो रात्सस्य [८. २. २४] इति । तस्मात्कृत्वोर्थग्रहणं कर्तव्यम् ।

प्र०—विसर्जनीयो मन्यते । लुप्यत इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन स्वरत्वं भवत्येव ।
कस्कादिभित्तिः । एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य समाप्तरस्य विसर्जनीयस्य यत्वं न
भवतीति ज्ञाप्यते ।

द्विस्त्रिभुतुरिति कृत्वोर्थे । द्विस्त्रिभुतुर्ग्रहणमिति । वक्ष्यमाणेनाऽभिप्रायेण
दूषणार्थः प्रभः । इतरस्त्वगृहीताभिप्रायः प्रयुदाहरति—पञ्चकृत्व इति । अत्र
सकारः प्रसज्येत । अयेति । द्विस्त्रि शब्दौ कृत्वोर्थाधेवंति प्रभ । इतरभुतु शब्दार्थ-
मेतद्विशेषणमित्याह—चतुष्कपाल इति । 'इदुदुपधस्ये'ति नित्यं यत्वं भवति,
अन्युत्पन्नत्वादुणादीनामप्रत्ययविसर्जनीयत्वान् । यदा तु साहचर्यं व्यवस्थाहेतुत्वेना-
धीयत तदा चतुःशब्दार्थमपि कृत्वोर्थग्रहणं न कर्तव्यम् । प्रत्ययविसर्जनीय इति ।

प्र०—निरूपितं नर एवावधार्यम् । लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीय इति । योऽत्र प्राचय-
स्वानिकत्वेन तत्राभिमतो विसर्जनीयः स लुप्यते—न दधते, स्थानिनः प्रत्ययस्यैव कोपादिति
भावः । ज्ञाप्यत इति । एवञ्च विभाषामप्यन्तवत्त्वादिसदृशत्वेन ज्ञाप्यते । तेनामी क्षीर-
क्षौद्रादौ जीवन्त्ये सिद्धयत इति भावः ।

द्विस्त्रिभुतुः० । वक्ष्यमाणेनेति । 'इदुदुपधस्ये'त्यनुवृत्तिकरणेणार्थः । दूषणार्थे इति ।
तद्वद्वृत्तकृतत्वप्रतिपादनायेत्यर्थः । सकार इति । यस्योदभवोत्पन्नवृत्तेन वृत्तः परस्य
योऽन्वयः स इति व्याख्यातव्यमिति भावः । न कर्तव्यमिति । एवञ्च तद्वित्त्वज्ञापनार्थ-

द्विस्त्रिचतुर्ग्रहणं शक्यमवक्तुम् । कस्मात् भवति—पञ्चकृत्वः करोतीति ? 'इदुदुपधस्ये'ति* वर्तते । नैवं शक्यम्, अक्रियमाणे द्विस्त्रिचतुर्ग्रहणे कृत्वो-
र्थग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्येत । तत्र को दोषः ? इदमेव स्याद् द्विष्करोति द्विः-
करोतीति । इह न स्वाच्चतुष्करोति चतुःकरोतीति† । द्विस्त्रिचतुर्ग्रहणे पुनः
क्रियमाणे कृत्वोर्थग्रहणेन द्विस्त्रिचतुरो विशेष्यन्ते । 'द्विस्त्रिचतुर्णां कृत्वोर्थे
वर्तमानानां यो विसर्जनीय इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'पदस्ये'ति+
वर्तते । तत्कृत्वोर्थग्रहणेन विशेषयिष्यामः—'पदस्य कृत्वोऽर्थे वर्तमानस्य यो
विसर्जनीय' इति ।

कृत्वसुजर्थे पत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।

पत्वं विभाषयाऽभून्ननु सिद्धं तत्र पूर्वेषु ॥ १ ॥

सिद्धे ह्ययं विधरो चतुरः पत्वं यदापि कृत्वोर्थे ।

ह्यसौ कृत्वोऽर्थोऽपि रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ २ ॥

प्र०—सकारस्य कृत्वे कृते पूर्वस्य 'रो री'ति लोपः क्रियत इति भावः । लुप्यत इति ।
'रात्सस्ये'ति लोपे कर्तव्ये इत्यस्याऽसिद्धत्वात्, रोरीति लोपे च 'इलोप' इति दीर्घ-
प्रसङ्गः । द्विस्त्रिचतुर इति । 'चतुःशब्द' सुजन्तस्वानुकरणमिति प्रकृतावेवाऽदृष्टत्वा-
दान्त कृतः । 'द्विस्त्रिचतुर्णां'मित्यत्र त्वसुजन्तानुकरणस्यान्नुद् कृतः । पदस्य कृत्वोर्थ
इति । ननु 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति विकल्पस्याऽसिद्धत्वाच्चतुष्करोतीति नित्य पत्वप्रसङ्गः ।
नैव दोषः । 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योगः इत्युक्तत्वात् । अथ वा इदुदुपधस्य

प्र०—सिद्धमित्यर्थः । परस्मादुक्तं स्यादत आह—असिद्धत्वादिति ; कृत्वे दोषमप्याह—रोरीतीति ।
'प्रकृतिवचनकरण'मिति श्यावेनाऽऽम् स्यादत आह—चतुःशब्द इति । अतिशेकाऽविशेषा-
दप्यवत्येऽपि सुपो लुक् । एवं च तत् पदाऽऽम्वारणे लुक्त्वमपि बोध्यम् । नुट कृत इति ।
मुट्करणादेवाऽमुक्त्वाऽनुकरणमनुमीयत इत्यर्थः । इदुदुपधस्य कृत्वोर्थेति । द्विस्त्रिचतुर्णां
प्रत्ययस्येति निषेधेन इकारप्रहणं विनियमम् । 'उदुपधस्ये'त्येव युक्तः पाठः । भाष्ये उक्तार्थ-
संग्रहकाः लोकाः—कृत्वसुजर्थे इति । कस्मादिति । किमर्थं 'कृत्वसुजर्थे' इत्युच्यते इत्यर्थः ।
इत्यवयवि—चतुष्कपाले मेति । पत्वं विभाषया माभूदित्यन्वयः । इतर आह—ननु सिद्धं
पूर्वेषु इति । भाष्यभाषाह—सिद्धे ह्ययमिति तथा चाऽसति कृत्वोऽर्थग्रहणेऽमुजन्तस्यापि
विभाषा स्यादित्यर्थः । यदापीति । यदा तु भवमाचार्यः कृत्वोऽर्थे इति करोति तदा न दोषः

एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिचतुस्त्यनेन किं कार्यम् ।

अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोर्ध्वे कश्चिदप्यस्ति ॥ ३ ॥

अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।

चतुरो न सिध्यति तदा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ ४ ॥

तस्मिन्स्तु गृह्यमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।

प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥ ५ ॥

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ८ । ३ । ४५ ॥

अनुत्तरपदस्थस्येति किमर्थम् ? परमसर्पिःकुशिकका । अथेदानीमनेन मुक्ते पूर्वेषु पत्वं विभाषा कस्मात् भवति—‘इसुसोः सामर्थ्ये [४४] इति ?

नाना पदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः ।

तस्मिन् पत्वं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह ॥ १ ॥

प्र०—कृत्वोर्ध्ववृत्तेर्नोऽप्राप्ते नित्ये धावेऽस्वारम्भादस्याऽपवादत्वमित्यपवादो वचनप्रामा-
ण्यान्नाऽसिद्धो भवति ।

नित्यं समासे । अथेदानीमिति इह सामामग्रहणादेकार्थीभाव एव सामर्थ्यं
गृह्यते । पूर्वसूत्रे तु विशेषाभरणे प्रमाणाऽभावाद् द्विविधसामर्थ्यग्रहणस्य न्याय्यत्वा-
देतद्विधीयमानमित्यवस्थाभावे पूर्वेषु विकल्प प्राप्नोत्येष । न‘नापदार्थ्यमिति । नाना-
भूतयोः पदार्थयोर्यो शब्दो वर्तते तयोर्गो योगो व्यपेक्षालक्षणं स ख्यायते—ख्यायते न
त्वेकार्थीभावो गृह्यते । तस्मिन्निति । व्यपेक्षालक्षणे सम्बन्ध इत्यर्थः । तदुक्तमिति ।
व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमाश्रितुं युक्तं, लक्ष्यानुगोचान् । अथ वा पदविधित्वात्समर्थे
परिभाषोपख्यानात्सामर्थ्ये लब्धे पुनः सामर्थ्यग्रहणाद्विशिष्टसामर्थ्यपरिग्रहः । तच्छब्देति

उ०—इत्यर्थः । ननु प्रत्ययविसर्गस्यास्येव न प्राप्नोतीत्यत आह—यत्रे इति । एवञ्च उणादी-
नामधुपक्षत्वात् प्रत्ययविसर्गोऽप्यमिति भावः । एवं सतीति । कृत्वोर्ध्वग्रहणे सतीत्यर्थः ।
तदा रेफस्येति : स च न कृत्वोर्ध्व इति भावः । आरम्भाद्यह—तस्मिन्निति । प्रत्ययप-
दवाच्य—प्रकृतं पदमिति । तदन्तमिति । विसर्जनीयान्तमित्यर्थः ।

नित्यं समासे० ननु पूर्वत्र व्यपेक्षाकक्षेत्रसामर्थ्याश्रयणात् कथं समासे तस्य
प्राप्तिरत आह—इहेति । अथवा पदविधित्वादिति इदं चिन्त्यं, तद्विधुहेत्ययोस्तद्विधु-
हेत्यविधेयवोचो यथैकार्थीभाववोक्तता तत्रैव तावदुक्तिः, नचैवं प्रकृते पदकवर्गादेशेवाप्रो-

व्यपेक्षासामर्थ्ये पूर्वयोगो न चाऽत्र व्यपेक्षासामर्थ्यम् ।

किं पुनः कारणं व्यपेक्षासामर्थ्यमाश्रीयते न पुनरेकार्थीभावो, यथाऽन्यत्र ?

ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये पत्वं न मे प्रसज्येन ।

ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये सति वाक्ये पत्वं न स्यात् — सर्पिष्करोति, सर्पिः करोतीति ।

तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥ २ ॥

अथ चेत्कृदन्तमेतत्ततोऽधिकेनैव मे भवेत्प्राप्तिः ।

यदि कृदन्तमेतत्ततोऽधिकस्य पत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'प्रत्यय-
ग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'ति । वाक्येऽपि तर्हि न प्राप्नोति परमसर्पि-
ष्करोति परमसर्पिः करोतीति ?

वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ ३ ॥

यदयमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवति वाक्ये
विभाषे'ति ।

प्र०—व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमिह परमसर्पि कुरिण्डकेत्यदौ नास्तीति पत्वाऽभावः । यथा-
न्यत्रेति । समाससहितसुधातुषु यथैकार्थीभाव आश्रीयते तथेह कस्मान्नाश्रीयत इत्यर्थः ।
ऐकार्थ्यं इति । योऽर्थकार्थीभावतत्तत्तत्तत् सामर्थ्यं पूर्वप्राश्रीयेत तदा वाक्ये पत्वविकल्पो
न स्यात् । ननु केवलमैकार्थ्यं पूर्वत्र मा माहि, द्विविधस्य तु सामर्थ्यस्य ग्रहणं कस्मान्न
भवति । उक्तमत्रोत्तरम् । अथ वेह समासग्रहणाद् गोबलीवदन्यायात्पूर्वप्रापेक्षितप्रवृत्ति-
निमित्तविशेषः समर्थशब्द आश्रीयते—सम्प्रेक्षितार्थं समर्थमिति । अथ चेदिति ।
स्यादेतत् । द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य पूर्वत्र ग्रहणे कृतप्रत्यययोगिसुसोर्ग्रहणान् प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषया परमसर्पि कुरिण्डकेत्यादौ पाक्षिकं पत्वं न भविष्यतीति, तदयुक्तम् ।
परमसर्पिष्करोतीत्यादावपि पत्वाऽप्रसङ्गान् । वाक्ये चेति । अनुत्तरपदस्थस्येति

उ०—हेत्वता । न च एतौ हतयोर्भावति भगवत्स एव भेदात् । 'परमसर्पिः कुरिण्डके'ति पक्षी-
तत्पुरुषः । उत्तरं—कृत्यानुसारं रूपम् । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषं दर्शयति—सम्प्रेक्षितार्थमिति ।
पृथगुपस्थितत्वे पृथक् शक्तिग्रहविषयत्वे वा सति परस्परसाक्षात्कारार्थमित्यर्थः । अथ
चेदित्यादि श्लोकार्थं व्याचष्टे—स्यादेतदिति । सर्पिरादिशब्दाः श्रुत्यक्षाः । अतएव 'सर्पिणे'
त्वादौ पत्वसिद्धिरिति भावः । अत्र पक्षे प्रत्ययविसर्गत्वाच्च निरूपयत्प्राप्तिः । प्रत्ययरूपो
विसर्ग इत्यर्थोऽस्येतद्व्याख्यानविकल्पः । अतएव 'कविभिः कृत'मित्यादौ न पत्वम् । तस्मात्प्रत्यय-
पदस्य तदवयववक्रण्यया प्रत्ययावयवविसर्गस्येति एव इति शोध्यम् । न चेत्सुस्थ्यां तद-
न्तविधौ नेन पदविशेषेण तदस्मात्तोदयान् 'परमसर्पिः कुरिण्डके'त्यत्र पत्वं स्यादेवेति वाच्यम् ।
तदातविशेषसम्भवे आक्षेपेनात्मन्येन तदर्थेन दुर्लभत्वात् । आक्षेपे मानाऽप्यवाच्ये-
त्याशयः । 'वाक्येऽपि तर्हि'त्यादि भाष्यं व्याचष्टे—तदयुक्तं परमेति । अनुत्तर-

अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभाषेयम् ।

अथाऽव्युत्पन्नं प्रतिपदिकं ततो नित्ये षत्वे प्राप्ते इयं विभाषा आरभ्यते† ।

सिद्धं च मे समासे

षत्वम् । किमर्थं तर्हिदमुच्यते ?

प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोऽयम् ॥ ४ ॥

अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति ।

नानापदार्थयोर्वर्तमानयोः स्थायते यदा योगः ।

तस्मिन् षत्वं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह ॥ १ ॥

ऐकार्थं सामर्थ्यं वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत ।

तस्मादिह ध्येयं सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥ २ ॥

अथ चेत्कृदन्तमेतत्ततोऽधिकेनैव मे भवेत्प्राप्तिः ।

वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ ३ ॥

अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभाषेयम् ।

सिद्धं च मे समासे, प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोऽयम् ॥ ४ ॥

प्र०—प्रतिषेधाग्रापकाद्वाक्ये परमसर्पिष्करोतीत्यादी षत्वं भविष्यतीत्यर्थः । यदि हि षत्वे प्रत्ययमहणपरिभाषापाश्चात्यतः, अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधो न व्यभास्यत । केचित्तु 'नित्य समासे' इत्येको योगः, 'अनुत्तरपदस्थस्येति द्वितीय इति योगविभागेन समासे सर्वा षत्वप्राप्तिकृत्तरपदस्थस्य प्रतिषिध्यत इति वर्णयन्तो द्विविधसामर्थ्याभयेऽपि न दोष इत्याह । अथ चेदिति । यद्यव्युत्पन्नं सर्पिरादिकं शब्दरूपं संविज्ञानं—वाचक तदाऽप्रत्ययविसर्जनीयत्वादिदुपपत्त्यस्येति नित्ये षत्वे प्राप्ते 'इमुसो' सामर्थ्यं इत्यनेन विकल्पः कियते तत्र प्रत्ययमहणाऽभावात् प्रत्ययमहणपरिभाषानुपस्थानात्परमसर्पिष्करोतीत्यादावपि षत्वविकल्पः सिध्यति ।

किमर्थोऽस्ति । 'इमुसो सामर्थ्यं' इत्यत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमहणात्समासे 'इदु-दुपपत्त्ये'ति नित्य षत्वं सिद्धं, तत्किमर्थे 'नित्य समासे' इति सूत्रमिति प्रश्नः । प्रतिषेधार्थं इति, उत्तरपदस्थस्य समासे षत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्यर्थः । नित्यमहणं तु न कर्तव्यम् ।

प्र०—पदस्थस्येति । अतः प्रतिषेधा न प्रकल्पेतः। अतो वाक्ये मे विभाषा सिद्धेत्यर्थः । प्रति-
षेधस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति—यदि हीति । तस्मादेतेन प्रतिषेधेनानिश्चयस्याऽपि पृथग्विको-
प्यता ज्ञाप्यत इति भावः । एवञ्च 'परमसर्पिःकुण्डिके'त्यादी वैकल्पिकषत्वकारणाय पूर्वमुक्ते
व्यपेक्षेवाश्रयणीयेति तात्पर्यम् । केचित्तिदिति । भाषाऽसम्प्रतिरक्षाऽविवि । 'संविज्ञान'-
पदार्थमाह—यद्यव्युत्पन्नमिति । भाष्येऽप्यशब्दो षत्वर्थे इति भावः । नन्वेतद्व्याख्ये
समासेऽपि 'इमुसो' रित्यनेन विकल्पः आहत आह—इमुसोरिति । व्युत्पत्तिपक्ष एवेति ।

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ ८ । ३ । ५५ ॥

अथ मूर्द्धन्यग्रहणं किमर्थं, नाऽपदान्तस्य वो भवतीत्येवोच्येन ? तत्रायमप्यर्थः षकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'इणः षः' [८. ३. ३६] इति । नैवं शक्यम् । अवश्यं मूर्द्धन्यग्रहणं कर्तव्यम्—इदार्थमुत्तरार्थं च । इदार्थं तावन्—इणः षीध्वंलुङ्लिटो धोऽङ्गात् [८. ३. ७८] इत्यत्र मूर्द्धन्यग्रहणं न कर्तव्यं भवति । उत्तरार्थं च—'रषाभ्यां नो णः समानपदे' [८. ४. १] इत्यत्र णकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तत्रायमप्यर्थः 'पदान्तस्य ने'ति* प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । अपदान्ताभिसम्बद्धं मूर्द्धन्यग्रहणमनुवर्तते ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याऽध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

प्र०—'समासेऽनुत्तरपदस्थस्ये'ति प्रतिषेधार्थं सूत्रं पठितव्यम् । अठ्युत्पत्तिपक्षे त्वाभीयमाद्ये 'सर्पिषा' 'यजुषे'त्यादि न सिध्यतीति षत्वाय ऋयुत्पत्तिपक्ष एवेमुत्पत्तिपक्षप्रणीयः ।

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः । अथेति । मूर्द्धन्यग्रहणं गुर्विति प्रश्नः । इणः षीध्वमिति । इहाऽक्रियमाणे मूर्द्धन्यग्रहणे 'इणः षीध्व'मित्यत्र ङग्रहणं कर्तव्यं, ततः 'समासेऽनुत्ते'रित्यत्र षग्रहणं कर्तव्यम् । अपदान्ताभिसम्बद्धमिति । रषाभ्यामित्यत्रापदान्तग्रहणानुवर्तनादपदान्तस्येति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीति लाप्यं सम्प्रशते ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे अष्टमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

उ०—यत्वं च क्रियग्रहणमपि कार्यमिति भावः । परेऽप्य । चेत्सर्विज्ञानमिति पाणिनेः, पक्षः, सर्पिषोवादी बहुलग्रहणात्कचिदर्थदेवेत्यर्थकाल्पत्वं सिद्धम् । च्वनितं च्वायनेपीति सूत्रे 'प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः सिद्ध'मिति वदताऽह पाणिनिपक्षवर्तमानमित्यहम् ।

अपदान्तस्य० । मनु पदेन पदान्तरप्रत्ययवयवमसङ्गमत आह—मूर्द्धन्येति । मूर्द्धन्यवर्णशेषकं ग्रहणमिति भाष्यार्थं ह्याह—ङग्रहणं कर्तव्यमिति । 'ङग्रहणे'मित्येव वक्तव्ये मूर्द्धन्यग्रहणकलमाह—ततः समासे इति । ङग्रहणेन विच्छिन्नतयाऽनुबुध्ययोगादिति भावः । भाष्ये—अत्र णकारेति । न चेत् षट्वावपद्वाप्यमूर्द्धन्यपद्वाप्यमानयोर्विशेषाभावादिप्रत्याप्त्य इत्यादौ 'पूर्वमुत्रासिद्धीय'इत्यस्य 'तस्य षोप'इत्यनेन निषेधे स्यान्निबन्धावेन ह्युवाजापत्तिः, जस्य ह्ये तु प्रातिपदोक्तेऽप्रीव स निषेध इति स्यान्निबन्धाभावात् ह्यस्य आदेशेति वाच्यम्, पतञ्जलपद्याभाष्येनाभिव्यक्तत्वा गत्यांशे प्रतिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्त्याऽङ्गतेः ।

मिपाप्य ह्युवादेरनभिधानस्य आन्तेति सूत्रे ङकत्वाच्च ।

इति श्रीभागोक्तोभहविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोषेऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

सहेः साङः सः ॥ ८ । ३ । ५६ ॥

‘स’ग्रहणं किमर्थं न ‘सहेस्साङो मूर्द्धन्यो भवती’त्येवोच्येत ? ‘सहेस्साङो मूर्द्धन्यो भवती’त्युच्यमानेऽन्त्यस्य प्रसज्येत* । ननु साऽन्त्यस्य मूर्द्धन्य-
वचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकारस्य भविष्यति । कुतो न खल्वेतदनन्त्यार्थ
आरम्भे सकारस्य भविष्यति न पुनराकारस्य स्यात् ? ‘स्थानेन्तरतमो भव-
ती’ति† सकारस्य भविष्यति । भवेत्प्रकृतितोऽन्तरतमनिवृत्तौ सत्या सिद्धं
स्यात् । आदेशतस्त्वन्तरतमनिवृत्तौ सत्यामाकारस्य प्रसज्येत । तस्मात् सकार-
ग्रहणं कर्तव्यम् । उत्तरार्थं च सकारग्रहणं कृत्यते । आदेशप्रत्यययोः [५६]
सकारस्य यथा स्यादिह मा भूत्—चितम्, स्तुतम् ।

अथ सहिग्रहणं किमर्थं न ‘साङः सो भवती’त्येवोच्येत ? सहेरेव साङ् रूपं
भवति नान्यस्य । यथेवम्—

प्र०— सहेः साङः सः । प्रयोजनं नास्तीति । ननु भिन्नरूपमूर्द्धन्यार्थं वचनं स्यात् ।
नैतदस्ति । ‘स्थानेऽन्तरतम’ इत्यस्य बाधप्रसङ्गादपदान्तस्येत्यधिकारादन्त्यस्य न
भविष्यतीत्ययमप्यत्र परिहारोऽस्ति । कुतो न खल्वेतदेति । ननु वचनसामर्थ्याद-
नुसहारे बाधिते सर्वादेशो मूर्द्धन्यः प्राप्नोति । अयमपरोऽस्य दोषोऽस्तु । स्थानेन्तरतम
इति । पप्रहणमिहानुवर्तत इति भावः । मूर्द्धन्यप्रहणानुवृत्तौ तु अकार आकारस्य
प्राप्नोति । भवेदिति । यथन्तरतम इति सप्तम्याग्रायेत तदार्थं परिहारः पप्रहणानुवृत्तौ
स्यात् । सप्तमोपसृक्तु दोषदर्शनात् त्यक्तः । सप्तम्यां हीको यणोर्चाति यणोऽर्द्धमात्रा-
कालस्य मात्रिक एवान्तरतमः स्थानी स्थान द्विमात्रः । चितमिति । मूर्द्धन्याऽ-

उ०— सहेः सा० । भिन्नरूपेति । श्रवणादीत्यर्थः । बाधप्रसङ्गादिति । अबाधेनोपपत्तौ
बाधस्याऽप्याप्यत्वादिति भावः । भाष्यमुपलक्षणमित्याह—अपदान्तस्येति । भाष्ये ‘प्रचो-
क्त’शब्दः प्रयोजकनिमित्तपरोऽपि, तेन अपदान्तवचनं प्रयोजकं नास्तीत्यप्यर्थं इति
बोध्यम् । अयमपरो इति पूर्वपक्षस्यासौपान्तसप्तमावो न दोषावेत्यर्थः, वस्तुतस्तु अग्रे
‘इणो’ रित्यस्याधिकारादवधवधिमतोः सप्तमात्यसौचित्येन मूर्द्धन्यं प्रति वर्णस्यैव स्थानित्वे-
नाऽपदान्तस्येत्यस्याऽपि वर्णपरत्वमेवेति भाष्यशब्द इत्यन्ये । पप्रहणमिति । ‘इणः व’

साङः षत्वे समानशब्दप्रतिषेधः ॥ १ ॥

साङः षत्वे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । साङडो द्यङः, साङडो वृश्चिक इति । अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । अर्थवतः साङ् शब्दस्य ग्रहणं, न वैधोऽर्थवान् ।

अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तद्वितलोपेऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तद्वितलोपेऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सह अडेन साङडः, साङडस्यापत्यं साङडिः^१ अत्र प्राप्नोति । न वक्तव्यः । षत्वतुको-
रेकादेशस्याऽसिद्धत्वाच्चैष साङ्शब्दः^२ । एवमपि सह डेन सङः, सङस्यापत्यं
साङिः, अत्र प्राप्नोति । तस्मात्सहिग्रहणं कर्तव्यम् ।

इत्युक्तोः ॥ ८ । ३ । ५७ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्न्यवायेऽपि ॥ ८ । ३ । ५८ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्न्यवाये निसेः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्न्यवाये निसेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । निसे निस्वेति । तत्तर्हि
वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । नुमैव व्यवाये, विसर्जनीयेनैव व्यवाये, शर्न्य व्यवाये

प्र०-नुवृत्तौ तकारस्य टः प्रसज्येत, षकारानुवृत्तौ तु यः । साङ इति । द्यङस्य वृश्चिकस्य
वा षङोऽवयवविशेषः ।

नुम्विसर्जनीयशर्न्यवायेऽपि । निसेरिति । यथा 'वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमिति वृषल-
प्रवेशनिषेधपरत्वाद् वाक्प्रत्ययं संहितानां च प्रवेशाऽभाव एव नुमादीनां षत्वाऽ-
प्रतिबन्धहेतुत्वप्रतिपादनायोपादानात्प्रत्येकं समुदायेन च व्यवाये पत्वप्रसङ्गः ।

उ०-इत्यत इत्यभिप्रायः । षकारानुवृत्तौ स्थितिः । इदं प्रौढया, न तु तदनुवृत्तौ मत्त-
मस्ति, पूर्वोक्तद्वयस्याऽनुसारेण वा । भाष्ये-तद्वितलोप इति । तद्वितनिमित्तं लोप इत्यर्थः ।

नुम्विसर्जनीयश० । ननु प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिन्यायासम्भवादिभिः प्रत्येकं व्यवाये
पात्रेण भाग्यं, समुदायव्यवायाऽसंभवाच्च । एवञ्च प्रकृते न दोषः, नुमाभ्यां व्यवायादित्यत
आह-यथा वृषलैरिति । पत्वप्रसङ्ग इति । जल्पवदिति भावः । ननु समुदायेन व्यवायाऽ-
सम्भवात्कस्तन्व्यायानसरोऽयं आह-सर्वैरेवेति । प्रत्येकपरिसमाप्तिन्यायाऽभावे तात्पर्यमिति

इति । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? प्रत्येकं वाक्य-
परिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा—गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति
दृष्टान्तः—समुद्राये वाक्यपरिसमाप्तिः । तद्यथा—‘गर्गाः श्वतं दण्डयन्तामर्थि-
नश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति’ । एवं तर्हि—

योगविभागात्सिद्धम् ॥ २ ॥

योगविभागः करिष्यते । ‘नुब्यवाये’ । ततो—‘विसर्जनीयव्यवाये’ ।
ततः—‘श्वर्यवाये’ । स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । प्रत्येकं
व्यवायशब्दः परिसमाप्यते ।

आदेशप्रत्यययोः ॥ ८ । ३ । ५६ ॥

आदेशप्रत्यययोः पत्वे सरकः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

आदेशप्रत्यययोः पत्वे सरकः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कसरः, धूसरः । अत्यल्प-
मिदमुच्यते ‘सरक’ इति । सरगादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—
वर्सम्, तर्समिति । तसर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । “उणादयोऽव्युत्पन्नानि
प्रातिपदिकानि” । न वा एतत्पत्वे शक्यं विज्ञातुम्—“उणादयोऽव्युत्पन्नानि
प्रातिपदिकानी”ति । इह हि न स्यात्—सर्पिषः यक्षुष इति । एवं तर्हि—

प्र०—नुमैवेति । एवमुच्यमानेऽनेकव्यवाये पत्वाऽप्रसङ्गः । ननु चायमिति । सर्वत्र
व्यवायाऽसम्भवाद्यभासम्भवं कश्चित्प्रत्येकं कश्चिद् द्वाभ्यां व्यवाये पत्वप्रसङ्गः । एवं
तर्हि । योगविभागे सति द्वाभ्यां व्यवाये पत्वाऽभावः । ‘हणको’रिति पञ्चमीनिर्देशा-
दान्तये पत्वप्रतिपादनाद्योगत्रयेण चैकैकव्यवाये पत्वाऽभ्यनुज्ञानम् । प्रत्येकमिति ।
लक्ष्यदर्शनवशात्तद्व्यवस्था ततश्चैतद्वाक्योपायानि प्रक्रियावाक्यानि त्रीण्युपप्लवन्ति
इति योगविभागसाध्यफलसिद्धिः ।

आदेशप्रत्यययोः । कसर इति । ‘अरोः सर’मित्यतः सरन्प्रत्ययो ‘कृभूमादि-
भ्यः कि’ वित्यत्रानुवर्तते । किञ्चातिदेशाच्च किञ्कार्यलाभाद्वाध्यवार्तिकयोः सरकप-
ठितः । वर्समिति । वृत्तवदि इति सप्रत्ययः । उणादय इति । अबुधबोधनाय
व्युत्पाद्यमाना अप्युणादयो व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यं न लभन्ते, ‘अत कृकमिकंसे’त्यत्र
पृथक्सेप्रहान् । नचै एतदिति । पत्वं व्युत्पत्तिहेतुकमुणादीनामवस्थाभ्युपेयं सर्पिषा

उ०—भावः । एतद्वाक्योपायानीति । एतत्संज्ञादकवाक्यमुपायो वेधाम्, ‘अपाय’ इति पाठे
अपायानं वा वेधामित्यर्थः । कश्चित् ‘एतद्वाक्यान् प्रक्रियावाक्यानी’त्येव पाठः ।

आदेशप्रत्यययोः । सरक उणादिभ्यः सिद्धत्वाद्—अशेरिति । ननु उणादिभ्यः सिद्ध-
त्वाद्वाक्यव्यवस्थानमसंज्ञतमम् भावः—अनुपेति । इति प्रत्येकः सप्रत्ययः । पत्वे कर्तव्ये

बहुलवचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

बहुलं प्रत्ययसंज्ञा भवति ।

अथ किं पुनरियमवयवपट्टी—‘आदेशस्य यः सकारः’ ‘प्रत्ययस्य यः सकारः’ इति । आहोस्वित् समानाधिकरणा—‘आदेशो यः सकारः’ ‘प्रत्ययो यः सकारः’ इति । कश्चात्र विशेषः ?

आदेशप्रत्यययोरित्यवयवपट्टी चेद्विर्वचने प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

आदेशप्रत्यययोरित्यवयवपट्टी चेद्विर्वचने प्रतिषेधो वक्तव्यः । विसम् विसम् । मुसलमुसलम्* ।

समानाधिकरणानां चाऽप्राप्तिः ॥ ४ ॥

समानाधिकरणानां च पत्वस्याऽप्राप्तिः । एषः† अकार्षीत्‡ ।

अस्तु तर्हि समानाधिकरणा । यदि समानाधिकरणा सिषेच सुष्वाप—
अत्र न प्राप्नोति । न धातुद्विर्वचने स्थाने द्विर्वचनं शक्यमास्थानुम् । इहापि हि

प्र०—वृत्त इत्यादिसिद्धयर्थमित्यर्थः । एवं तर्हीति । कृतशक्तिषु धत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञा न भवति । अथेति । अवयवपट्टयामस्यां ‘स इत्यानुवृत्तस्य वचनविपरिणामो न कर्तव्यो भवति, कार्येण त्वादेशप्रत्यययोरसम्बन्ध’ सकारविशेषणत्वात्, सामानाधिकरण्ये त्वादेशप्रत्यययोः सकारयोरिति द्विवचनं विपरिणाम्यं, कार्येण त्वादेशप्रत्यययोर्भोदनाया अनुग्रह इति साम्यात्पक्षद्वयसम्भवः । विसविसमिति । ‘स्थाने द्विर्वचन’मिति मत्वा दोषोपन्यासः । एव इति । एतदसकारस्य ‘तदोः सः सावनन्त्ययो’-रिति सकार आदेशो नादेशावयव इति पत्वं न प्राप्नोति । एवमकार्षीदित्यत्रादेशः प्रत्ययो वा सकारो, न तु तदवयवः । सिषेचेति । स्थाने द्विर्वचन आदेशावयवः

उ०—इति । एतेन ‘वसं’मित्यादावन्तरङ्गत्वादिनिमित्ते गुणे प्राग्वयसंज्ञा भवतीति सूचयति—
प्रत्ययसंज्ञानेति । परे तु ‘सपिप’ इत्यादावभ्युपपत्तिपक्षेऽपि ‘बहुल मित्युक्तेर्बाहुलकाप्रत्यय-
संज्ञानिमित्तं पक्षं भवतीत्यर्थः । सरगादिविषयं तु मेवं, तथा सति बहुलवचनात्प्रत्ययसंज्ञा न भवतीत्येव वदेत् । अतएव ‘नित्यं समास’इति सूत्रसम्यचेत्संविज्ञानमित्यादि सर्पिः-
सम्प्रोपक्रमेण प्रवृत्तं भाष्यं कार्तिकं च सङ्गच्छते ‘एवमेतर्हि बहुलवचनात्सिद्ध’ मित्यस्य सर्पिष इत्यादीति शेषोऽपि । पक्षद्वयेऽपि दोषपरिहारार्थमेवोक्तम् । भाष्ये—‘उणादयो बहुल’
मित्यस्योक्तान्ताः सन्दाः प्राग्वयप्रकृतविभागेन व्याकरणागारे साधितास्तत्र सकलकार्य-
सिद्धयर्थं बहुलग्रहणं, सञ्ज्ञाके चाभ्युपगमामपि तेषां सकलकार्यसिद्धयर्थं बहुलग्रहणं कर्तव्य-
मित्यर्थ इत्याहुः । अत्र सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्य अभावात्प्राग्वयत्वमनुपपत्ति-
रत आह—अवयवेति । कार्येणेति । कार्येण पत्वेनादेशप्रत्ययपदयोर्भोदना साक्षात्प-
त्तिस्तस्या अनुग्रह इत्यर्थः । साक्षात्पत्तयोरेव कार्येण सम्बन्ध इति भावः । साम्या-

प्रसज्येत—सरीसृप्यत इति । तस्मात्तत्र द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्* । इह तर्हि करिष्यति हरिष्यति—‘प्रत्ययो यः सकार’ इति पत्वं न प्राप्नोति ।

अस्तु तद्वादेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति । इह तर्हि—अकार्वाण्, प्रत्ययस्य यः सकार इति पत्वं न प्राप्नोति । मा भूदेवम्, ‘आदेशो यः सकार’ इत्येवं भविष्यति । इह तर्हि—जोषिपत्वा मन्दिषदिति† प्रत्ययस्य यः सकार इति पत्वं न प्राप्नोति । एषोऽपीटि कृते प्रत्ययस्य सकारः । इह तर्हि—इन्द्रो मा वक्षत्, स केवान् यक्षत्× ।

नानाविभक्तीनां च समासानुपपत्तिः ॥ ५ ॥

नानाविभक्तीनां च समासो नोपपद्यते आदेशप्रत्यययोरिति ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

योगविभागः करिष्यते । ‘आदेशस्य’ वोभवतीति । ततः ‘प्रत्ययस्य’ सकारस्य वो भवतीति ।

स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । कथम् ? अस्तु तावदवयवपट्टी । ननु चोक्तमादेशप्रत्यययोरित्यवयवपट्टी चेद् द्विर्वचने प्रतिषेध इति । नैष दोषः । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम् । यदप्युच्यते—समानाधिकरणानां आप्राप्तिरिति, व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ।

प्र०—सकारो न त्वादेश इति पत्वाप्रसङ्गे, यथा विसमित्यारौ । सरीसृप्यत इति । ननु समानाधिकरणपक्षे पत्वात्माऽप्रसङ्गः । उच्यते । सिपेचादिसिद्धये यदि व्यधिकरणपक्ष आश्रयेत तदा स्थाने द्विर्वचने सरीसृप्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति । द्विःप्रयोगे त्वत्र न दोषः । ‘सिपेचे’त्यादौ तु ‘धात्वादे य स’ इति य आदेशस्तस्य सामानाधिकरण्याभयेण पत्वं सिध्यति । जोषिवदिति । लेट्, व्यस्यधेन परमैपद, तिप्, ‘इतश्च लोप’ इत्यादि-नेकारलोपः, ‘लेटोऽडाटा’वित्पट्, ‘सिब्वहुलं लेटी’ति सिप् । ईटि कृत इति । सागमकस्य प्रत्ययत्वात्तदवयवः सकारः । यक्षाक्षदिति । वक्षियजिभ्यां लेट् । नानाविभक्तीनामिति । आदेशस्येति पत्वापेक्षया स्थानपट्टी, प्रत्ययस्येति सकारा-

उ०—दिति । युक्तिसाम्यादित्यर्थः । आदेशः प्रत्ययो वेति । प्लेः सिपिबधानादादेशत्वं, स्थाविवज्जावेभाधिकरेण वा प्रत्ययव्यवस्थिति भावः । भाष्ये—इहापि तर्हाति । तर्हि स्थाने द्विर्वचनत्वे इत्यर्थः । ननु समासेति । समानाधिकरणपक्षं प्रकथ्य जेतकुक्षम् । ननु द्विःप्रयोगे ‘सिपेचे’त्यस्याऽसिद्धिरत्र नाह—सिपेचेत्यादौ त्विति । पत्वापेक्षयेति । सकार-

स्तौतिशयोरेव वक्ष्यभ्यासात् ॥ ८ । ३ । ६१ ॥

स्तौतिशयिग्रहणं किमर्थम् ? अस्तौतिशयन्तानां मा भूत्—सिसिञ्चति ।
अथैवकारः किमर्थः ? नियमार्थः । 'स्तौतिशयन्तानामेव नान्येषा'मिति । नैत-
दस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारम्भमाणोऽन्तरेणैवकारकरणं नियमार्थो भवि-
ष्यति । 'इष्टनोऽवधारणार्थस्तद्धि' । यथैवं विज्ञायेत 'स्तौतिशयोरेव वणी'ति ।
मैवं विज्ञायि—'स्तौतिशयो' परये वेति । इह न सात्—तुष्टाव ।

अथ वणीति किमर्थम् ? नेषीष्यते । को विनतेऽनुरोधः* ? अविनते
नियमो मा भूत्—सुषुसतीति । कः सानुबन्धेऽनुरोधः ? पञ्चन्दमात्रे नियमो
मा भूत्—सुषुषिष इन्द्रम् । सुषुषिष इहेति ।

अभ्यासादिति किमर्थम् ? अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादुप-
सर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्—अभिषिषिञ्चति । नैतदस्ति । असिद्ध-
मुपसर्गान् पत्वम्, तस्याऽसिद्धत्वाच्च नियमो न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम्—
सनि योऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्यकिं योऽभ्यासस्तस्माद्या

६०—स्तौति० । नियमार्थ इति । विशिष्टेष्टनियमार्थ इत्यर्थः । सुषुषिष इन्द्रमिति । स्वप्ने-
र्लिङ्, आनन्दसत्त्वाद्वात्ययेन धासु, धास से, तस्य स्वप्नेऽयादेशो यलोपे च नियमाऽ-
भावादभ्यासात्परस्य धातुसकारस्य पत्वं भवत्वेष । अभिषिषिञ्चतीति । स्यादिष्वभ्यासे-
नेऽस्ति वर्तमान 'उपसर्गाद्यनुमोतीति पत्वम् । असिद्धमिति । 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न
तु योगे योग'इयेतन्नाश्रितम् । सानु योऽभ्यास इति । यथाऽत एकइत्यभ्य इत्यत्र
लिङाऽऽदेशो विशेष्यते तथेह सनाऽभ्यासः,—'सनि योऽभ्यासस्तस्मात्स्तौतिशयोरेव'ति ।

६१—धत्तेरादेशान्तेनादेशावयवस्योनि वक्ष्यस्य सिद्धत्वेन 'सासिञ्चतीति सूत्रे वसिष्ठप्र-
वक्ष्योपपत्तेः तस्मात्प्रत्ययश्चाज्जस्य कक्षणयोभयत्रापि सामानार्थकत्वमिति भावः ।

स्तौतिशयोरेव० । एवकारं विनाऽपि आरम्भसामर्थ्यान्निमित्तसिद्धेराह—विशिष्टेति ।
भाष्ये—को विनत इति । 'विनाम'शब्देन वक्ष्यमुच्यते अयत्नान्तरप्रसिद्ध्या । अनु-
रोधः—प्रयोजनम् । कृणवन्तिरेषो किं प्रयोजनमित्यर्थः । स्वप्नेः परस्मैपद्विभागाद्वात्यये-
नेति । नियमाऽभावादिति । पञ्चरात्रमुच्यते एव नियमार्थित्यर्थः । इतिषत्वमिति ।
इमवोरपीत्यर्थः । तथेह सनेति । 'गुण, कृणवन्तिरेकार'इति व्याप्यदिति भावः । अत्राऽ-

* "विनत इति पूर्वोक्तार्थसंज्ञा पञ्चरात्रयोः" इति व्यासकारः । १००२ पृष्ठादे । 'विनाम-
शब्देन वक्ष्यमुच्यते' इति बोद्धव्योत्तरः । † ८. १. २५.

स्तौतिशयोरेव पश्यभ्यासात् ॥ ८ । ३ । ६१ ॥

स्तौतिप्रदहणं किमर्थम् ? अस्तौतिशयन्नानां मा भूत्—सिसिञ्चति ।
अथैवकारः किमर्थः ? नियमार्थः । 'स्तौतिशयन्नानामेव नान्येषा'मिति । नैत-
दस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विविरास्यमाणोऽन्तरेणैवकारकरणं नियमार्थो भवि-
ष्यति । 'इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि' । यथैवं विज्ञायेत 'स्तौतिशयोरेव पणी'ति ।
मैवं विज्ञायि—'स्तौतिशयोः पण्ये'वेति । इह न स्यात्—तुष्टाव ।

अथ पणीति किमर्थम् ? सेवीव्यते । को विनतेऽनुरोधः* ? अविनते
नियमो मा भूत्—सुषुप्सतीति । कः सानुषन्धेऽनुरोधः ? पञ्चदमात्रे नियमो
मा भूत्—सुषुप्प इन्द्रम् । सुषुप्पि इहेति ।

अभ्यासादिति किमर्थम् ? अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादुप-
सर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्—अभिषिषिञ्चति* । नैतदस्ति । असिद्ध-
मुपसर्गात् पत्वम्, तस्याऽसिद्धत्वात्नियमो न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम्—
सनि योऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्यदि योऽभ्यासस्तस्माद्या

प्र०—स्तौति० । नियमार्थ इति । विशिष्टेष्टनियमार्थ इत्यर्थः । सुषुप्पि इन्द्रमिति । स्वपे-
लिङ्, हान्प्रसत्ताद्व्यत्ययेन धाम्, धास. से, तस्य पत्वेऽयादेशो यलोपे च नियमाऽ-
भावादभ्यासात्परस्य धातुसकारस्य पत्वं भवत्येव । अभिषिषिञ्चतीति । आदिष्वभ्यासे-
ने'इति वर्तमान 'उपसर्गात्पुनोतीति'त्वम् । असिद्धमिति । 'प्रकरणे प्रकरणमभिद्धं न
तु योगे योग इत्येतन्नाश्रितम्, सानं योऽभ्यास इति । यथाऽत एकहस्मभ्य इत्यत्र
लिटाऽऽदेशो विशेष्यत तथेह सनाऽभ्यास',—'सनि योऽभ्यासस्तस्मास्तौतिशयोरेव'ति ।

तु०—पदेरादेशात्वेनादेनावयवस्येति पाठस्य सिद्धत्वेन 'मासिषसी'ति सूत्रे असिद्धम-
वैवर्त्तापत्तेः तस्मादभ्यासपञ्चदस्य लक्षणबोधनप्रापि सामानाधिकरण्यामिति भावः ।

स्तौतिशयोरेव० । एवकारं विनाऽपि आरम्भसामर्थ्याद्विषयसिद्धेराह—विशिष्टेति ।
आप्ये—को विनत इति । 'विनाम'स्यदेन पत्वमुच्यते उपाकरणान्तरमसिद्धया । अनु-
रोधः—प्रयोजनम् । कृतवन्निर्देशे किं प्रयोजनमित्यर्थः । स्वपेः परस्मैपदिवाराह—उच्यत्ये-
नेति । नियमाऽभावादिति । नकारानुषन्ध एव नियमादित्यर्थः । इतिषत्वमिति ।
अभयोरपीत्यर्थः । तथेह सनेति । 'गुणः कृतमसत्स्कार'इति श्रवादादिति भावः । अथाऽ-

* "विनत इति पूर्वोक्तार्थसंज्ञा पत्वान्वयोः" इति श्वासकारः १-७२ पृष्ठाह । 'विनाम-
स्यदेन पत्वमुच्यते' इति कोट्योक्तकारः । † ८. २. ६५.

प्राप्तिस्तत्रनियमो मा भूदिति । सोषुप्यतेः सन्—सोषुपिषते । अथ वाऽभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्भातोर्था प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्—अधी विषति । ननु च षणीत्युच्यते । 'षणी'ति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम् । सन्यङ्कन्तं हि द्विरुच्यते* । तस्मादेषा सत्सप्तमी 'षणि सती'ति । सत्सप्तमी चेत्प्राप्नोति ।

प्र०—तेन यच्च योऽभ्यासस्तस्माद्वात्वन्तरस्यापि षणि पत्वं भवति । सोषुपिषत इति । अत्र तु शक्यं वक्तुमन्तरङ्गं पत्वं बहिरङ्गो नियमस्ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति सिद्धं पत्वं । अथ वा सनः पत्वं बहिरङ्गत्वादसिद्धम् । यङ्निमित्तादभ्यासाद्वातुसकारस्य पत्वे कृतेऽविनते च नियमाऽभावो यथा—'सुषुप्तती'ति । अर्धोविपतीति । इणो बोधनार्थत्वाद् गम्यादेशाऽभावः । 'अजादेर्द्वितीयस्ये'ति 'स'शब्दस्य द्विवचनम् । 'सन्त्यत' इतीत्वम् । धात्वाभयमभ्यासस्य पत्वमभ्यासाश्रये प्रत्ययस्य पत्वे कृते नियमाऽभावात्प्रवर्तते । ननु च षणीति । 'षणी'ति परसप्तमी, सतश्च 'षणि परसः स्तौति'त्योरेव पत्व'मिति नियमः कियमाणस्तुल्यजातीयस्य षणपरस्य 'सिसिक्तती'त्यादौ पत्वं व्यावर्तयति । अर्धोविपतीत्यादौ तु सन एव द्विवचनविधानात्परत्वाऽभावात्सस्य नियमो न प्रवर्तिष्यत इति नार्थोऽभ्यासप्रहरोनेत्यर्थः । सन्त्यङ्कन्तमिति । समुदाय एव सन्यङ्कन्तोऽवयवद्वारेण द्विवचनभागिर्यर्थः । सत्सप्तमीति । तुल्यजातीयस्यापि नियमेन निवृत्तिः कियमाण सन्नन्तसमुदायावयवत्वेन धर्मण तुल्यजातीयस्यार्धोविपतीत्यादावपि स्यादित्यभ्यासप्रहरणम् । यदि च सन्प्रदेशेषु परसप्तमी स्यात्तथा सन्त्यत इतीत्वमर्धोविपतीत्यत्र न स्यात्समुदायस्य सन्तुल्यत्वात्पौर्वापर्याऽभावान् ।

उ०—स्वरसाज्ञाने पञ्चान्तरमित्याह—अत्र त्विति । अन्तरङ्गमिति । यङ्निमित्तद्वित्वा-
जयावात् । सनः कथस्याऽसिद्धये किं जातमित्याह—अविनत इति । 'अत्र नि'रपारम्भ
'यथा सुषुप्तती'त्यन्तं चिन्त्यं, विषया बहिरङ्गपरिभाषया अप्रवृत्तेः । पत्वे कृते इति ।
मित्यतदिति भावः । धात्वाभयमभ्यासस्य पत्वं, तस्मिन्कृते सामान्यनियमपक्षे च प्राप्नो-
तीत्यनियमिति बोध्यम् । परसप्तमीति । स्वरसतः प्राप्तवान् । सन एव द्विवचनविधाना-
विति । स्थाने द्विवचने इदम् । तदा हि स्थानित्वेन समुदायस्य सन्त्वं, हिः प्रयोगे तु न
होषः । उत्तरखण्डस्य सम्भवात् । अतएवाऽऽदितित्वाद्वा उत्तरखण्डे णिकोप इति बोध्यम् ।
एवञ्च स्थाने द्विवचनवाचिनः शङ्का, 'जैवे'त्यायेकदेशेऽत्र उत्तरम् । 'सन्त्यङ्कन्तं ही'त्यस्य सन्त्य-
ङ्कन्तावयवैकाग्र इत्यर्थः । तथा च सर्वत्र सनपदसहितस्य सन एव वा स्थाने द्विवचनोक्तेः
अन्तरत्वमभ्यासस्याऽसम्भवमिति भावः । तदाह—समुदाय एवेति । भाष्ये सत्सप्तमीति ।
'षणि सति षण्यन्तसमुदायावयवस्य पत्वत्वं तदा स्तौति'त्योरेवे'ति सूत्रार्थः । तदाह—षण्यन्त-

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ८ । ३ । ६४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

स्थादिष्वभ्यासवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः—‘स्थादिष्वभ्यासस्य यथा स्यादिह मा भूत्—

अभिसुसूचति* ।

अथ किमर्थमभ्यासेन चेन्मुच्यते ?

तद्व्यवाये चापोपदेशार्थम् ॥ २ ॥

तद्व्यवायेऽभ्यासव्यवाये चाऽपोपदेशस्यापि यथा स्यात्—अभिपि-
पेक्षयिषति ।

अवर्णान्ताभ्यासार्थं षण्प्रतिपेक्षार्थं च ॥ ३ ॥

अवर्णान्ताभ्यासार्थं तावत्—अभिनष्टौ । षण्प्रतिपेक्षार्थम्*—अभिपि-
पेक्षति ।

प्र०— स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । अभिसुसूचति । ‘पू प्ररणे, सन्, ‘सन्नि-
मद्गुह्ये’सीदूपविषे । अत्र भातुसकारस्य ‘सौतिशयो रिति नियमात्कथाऽभावः ।
अभ्यासमकारस्य त्वमाभियमाम् । अभिपिपेक्षयिषतीति । अन्युत्पन्नः सेनाशब्दः ।
अथ वा सहेनेन सेना, ‘सहस्य स. संज्ञाया मिति सादेशः । यदा तु ‘कृदृज्जुपां ति
सिनोतेर्नप्रत्ययेन सेनाशब्दां व्युत्पाद्यते तदाऽस्त्येव षोपदेशत्वम् ।

उ०—समुदायावयवत्वेन धर्मणेति । ‘अवयवित्वेने’ति स्वपपाठः । सर्वत्रैव सनीति ।
सासत्त्व्याध्वर्णनीयेतीहपि तदाध्वने न दोष इत्याह—यदि च सन्प्रदेशेऽपि । सनि
सति बोध्यास प्रत्यासरथा सनन्त्यवमिमिक इत्यर्थः । अतएव पापचिपत इत्यादी न
दोषः । ‘दि प्रयोग’ इति सिद्धांते तु परसप्तमीपक्षोऽपीदं फल बोध्यम् । ‘सम्भव’ इत्यादी च न
दोष इति तत्त्वम् ।

स्थादिष्व० । भाष्ये—किमर्थमीति । अभ्यासस्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना सिद्धेरिति
भावः । न चाभ्यासस्य नैरर्थक्यारक्यं तेन सिद्धिरित्यस्य विषयर्थस्यमेवाञ्जितम् । सुनोतीत्या-
दीनां चः सकार इत्यत्रावयवत्वमिह तत्सम्बन्धवदवयवत्वापि पक्षपर्यत्वेनाऽव्योपात्तम् । पू प्रेरण
इति । अस्त्येव उच्यते त्वेन भाष्ये । दैवादिक्रश्रदिकवोस्तु सुवतीति निर्देशात्पक्षोऽप्राप्तेः ।
अत्रेति । ‘आदेशप्रत्यययो’रिति प्रसिद्धः । घाटसकारस्येति । उत्तररक्तस्यैव भातुत्वमिति
भावः । अथ किमर्थमीति । ‘आदेशप्रत्यययो’रित्यनेनैव सिद्धेरिव किमर्थमिति प्रश्नः । तदा-
स्त्येवेति । एवञ्च नेदं प्रथोममिति भावः । अस्तुत ‘उणादयोऽभ्युपगमा एवे’ति पाणीनीय-
मतेनेदं भाष्यम् । भाष्ये—षण्प्रतिपेक्षार्थमिति । न च उपसर्गादित्यस्य बहिरङ्गत्वं,
त्रिषाणां बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः ।

उपसर्गात्सुनोतिमुवतिस्यनिस्तौनिस्तोभनित्यासेनय-
संभसिचसञ्जस्यञ्जाम् ॥ ८ । ३ । ६५ ॥

उपसर्गात्पत्वे निस उपसङ्ख्यानमनिणन्तत्वात् ॥ १ ॥

उपसर्गात् पत्वे निस उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । निष्पुणोति । निष्पिबति ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'अनिणन्तत्वात्' । इणन्तादुपसर्गात्पत्वमुच्यते
न च निसिणन्तः ।

न वा वर्णाश्रयत्वात् पत्वस्य तद्विशेषक उपसर्गो धातुश्च ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'वर्णाश्रयत्वात् पत्वस्य' । वर्णाश्रयं
पत्वम् । 'तद्विशेषक उपसर्गो धातुश्च' । नैवं विज्ञायते—'इणन्तादुपसर्गा'-
दिति । कथं तर्हि ? 'इण उत्तमस्य सकारस्य, स चेदिणुपसर्गस्य', 'स चेत्स
कारस्सुनोत्यादीना'मिति । तत्र 'शुर्व्यवाये'इत्येव सिद्धम्* ।

प्र०- उपसर्गात्० । अनिणन्तत्वादिति । इत्यप्रहरेण प्रकृतंनोपसर्गो विशेष्यत इति
तदन्तविधिनोणन्तादुपसर्गात्पत्वेन भाष्यम् । न चेति । उपसर्गोणिविशेष्यत इति तदन्त-
विध्यभावः । शर्व्यवायश्चाश्रित इति सिद्धं पत्वम् । वर्णाश्रयत्वादिति । वर्णाविवरण-
सकारावाश्रयो यस्य तद्वर्णाश्रयम् । यद्येवमिति । यणुपसर्गोणिविशेष्यते न तु सुनोत्या-
दयस्तदाऽविप्रसङ्गः । सुनोत्यादिभिरिति । सुनोत्यादिभिः सकारो न विशेष्यते, अपि
तूपसर्गः । सुनोत्यादुपसर्गस्याच्चेण परं सकार सामर्थ्यात्सुनोत्याश्रयव एव भवति ।
उपसर्गस्य तु सकारस्याऽपदान्तस्येत्यधिकारात्पत्वस्याऽप्रवर्तनम् । ननु चोपसर्गा-
दिति पञ्चमीनिर्देशात्कथमिष्टविशेष्यते ? तात्पर्यात्ताच्छब्दं भविष्यतीत्यदोषः, सुनो-
त्यादीनां य उपसर्गस्तस्यादिणः परस्य सकारस्य पत्वं विज्ञायमाने न कश्चिदोषः ।
सुनोत्यादीनां पत्व इति । यथा 'विसेचक'इत्यत्र गमेरुपसर्गो विशब्दो न सिचेरिति

उ०-उपसर्गात्सुनो० । भाष्ये—निस इति । निरोऽपि विसर्गे 'वा शरीति कृत्स्नत्वस्य
प्रयोगत्वात्पञ्चकारणं, दुर्दृष्टोऽनूपसर्गत्वमतिषेध एवेति भावः । इराप्रहरेणिति । अतस्य विशेष्य-
ताया न्याय्यत्वादिति भावः । उपसर्गोणिति । लक्षयानुरोधेति भावः । 'उपस-
र्गा'दिति तत्स्यकाप्रविक्रमः । वर्णाश्रितिति । वीर्वापर्यमापकाविध्यर्थः । नन्वेवं सकारस्तैर्न
विशेषितः स्यात् । पूर्वज्ञोपसर्गस्यसत्यापि निरपिच'दित्यादौ स्यादत आह—सामर्थ्या-
दिति । तत्र कथं बाधकमिति भावः । सुन्यन्तरमाध्याह—उपसर्गात्पत्येति । ननु चेति ।
पद्मनिर्देशे हि तदुपपत्तिः । तात्पर्यादिति । इणरूपोपसर्गोऽभावेन लक्षणेति भावः ।
यथा विसेचक इति सुनोत्यादीनामर्थद्वारा सङ्गन्धी या उपसर्गास्तत्वेणः परस्य
सस्य सुनोत्याश्रयवस्य परमिध्यर्थसत्वादिति भावः । भाष्ये—आधिक्यमर्थतो विषयितं च

यद्येवं धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धोऽकृतो भवति । तत्र को दोषः ? इहापि प्राप्नोति—विगताः सेचका अस्माद् ग्राभात्—विमेचको ग्रामः । धातूपसर्गयोश्चाऽभिसम्बन्धः कृतः । कथम् ? सुनोत्यादिभिरत्रोपसर्गं विशेषयिष्यामः 'सुनोत्यादीनां य उपसर्गस्तस्य य इ'ति ।

सुनोत्यादीनां पत्वे ययन्तस्योपसंख्यानमधिकत्वात् ॥ ३ ॥

सुनोत्यादीनां पत्वे ययन्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । अभिषावयति । किं कारणम् ? 'अधिकत्वात्' । व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति कृत्वोपसर्गात्सुनोत्यादीनामिति पत्वं न प्राप्नोति ।

न चाऽवयवस्याऽनन्यत्वात् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'अवयवस्यानन्यत्वात्' । अवयवोऽनन्यः ।

नामधातोस्तु प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

नामधातोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्यः । सावकमिच्छत्यभिषावकीयति, परिषावकीयति ।

न चाऽनुपसर्गत्वात् ॥ ६ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? 'अनुपसर्गत्वात्' । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसङ्गे भवनो न चाऽत्र सुनोति प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि ? सावकीयति प्रति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अभिषावयति । अत्रापि न सुनोति प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि ? सावयति प्रति । सुनोति प्रत्यत्र क्रिया-

प्र०—पत्वं स भवत्येवं ययन्तस्याभिषावयतीत्यादावभ्यादिरुपसर्ग इति पत्वाऽप्रसङ्गः । हेतुमति चेत्त्यत्र प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽर्थाधिक्यादधिकत्वमुच्यते । नचेति । ययन्तस्य योऽवयवो गिरप्रकृतिस्तस्याऽनन्यत्वादुपसर्गत्वस्य सिद्धं पत्वम् । नामधातोः । तत्रापि स एव सुनोत्यादिरिति पत्वप्रसङ्गः । नचेति । अभिः क्यजर्थस्येच्छाया विशेषणत्वात्तदुपसर्गो न सुनोते । सुनोत्युपसर्गत्वे त्वभिषावकमिच्छति अभिषावकीयतीति भवत्येव पत्वम् । नासावेयमिति । यदा ययर्थस्याऽभिर्विशेषणत्वात्तदुपसर्गस्तदा

उ० तु अशुद्धः । तदाधिक्यत्वं प्रकृते हेतुत्वाऽवगतिरित्याह—हेतुमति चेत्त्यत्रति । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे इति । प्रथोऽधिक्यापारस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षे इत्यर्थः । स एव न तत्र सिद्धास्त इति भावः । तदाह—भाष्ये—व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति । व्यतिरिक्तेन प्रयोऽवयवपारेण विशिष्ट इति प्रधायतया तस्यैवाभ्यादिरुपसर्ग इति सुनोत्युपसर्गोऽभावात्पत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्यानन्यत्वादिति । 'व्यर्थान्नये न क्वा'दिति पूर्वपक्षे इहापत्या इदमुक्तमिति बोध्यम् । भवत्येवेति । नागवेदेने अङ्गोत्तरं विपर्यस्ताकावतया बोधने ।

योगः । कथम् ? नासावेवं प्रेष्यते—‘सुन्वमी’ति । किं तर्हि ? उपसर्ग-
विशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यते—अभिपुष्टिवति ।

स्तम्भेः ॥ ८ । ३ । ६७ ॥

अप्रतिरिति* वर्तते उताहो निवृत्तम् ? ‘निवृत्त’मित्याह । कथं ज्ञायते ?
योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि ‘सद्विस्तम्भयोरप्रते’रित्येव ब्रूयात् ।
अस्त्यन्ययोगविभागकरणे प्रयोजनम् । किम् ? ‘अवाञ्छालम्बनाविदूर्ययोः’
[६८] इति वक्ष्यति तस्तम्भेरेव यथा स्यात्सदेमां मूदिति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि सति यस्यालम्बनाविदूर्ये तस्तस्य भविष्यति । कस्य
चाऽऽलम्बनाविदूर्ये स्तः ? स्तम्भेरेव ।

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दनरप्राणिषु ॥ ८ । ३ । ७२ ॥

अथ यः प्राण्यप्राणी च कथं तत्र भवितव्यम्, अनुध्यन्देते मत्स्योदके
इति, आहोस्विदनुस्यन्देते मत्स्योदके इति ? यदि तावदप्राणी विधिनाश्रीयते,
अस्त्यत्राप्राणीति कृत्वा भवितव्यं पत्वेन, अथ प्राणी प्रतिषेधेनाश्रीयते, अस्त्यत्र
प्राणीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन ।

किं पुनरप्राऽर्थसत्त्वम् ? देवा एतज्ज्ञानुमर्हन्ति ।

प्र०—नास्ति पत्वं, यथा लुपसर्गविशिष्टायां क्रियायां प्रयोज्यो जियांज्यते तदा प्रतिबन्धकाऽ-
भावात् पत्वं प्रवर्तत एवेत्यर्थः । सुनु अर्भीति । नायं लौकिकप्रयोग, केवलस्योपस-
र्गस्य प्रयोगाऽभावात्, किन्तर्हि ? सुनोतिसंबन्धाऽभावप्रदर्शनाय कल्पितः । प्रयोजक-
क्यापारेणाऽभेः संबन्धो न सुनोतिर्नेति ह्यनेन प्रतिपाद्यते ।

अनुवि० । देवा इति । पर्युदासं भन्यन्ते, संभवत्येकवाक्यत्वे

प्र०—नासावेवं‘मितादिना चत्वापरवप्रयोगस्य विषयविभागः प्रदर्श्यत इत्याह—यदेति ।
सुनोतिसंबन्धाऽभावप्रदर्शनमेवोपपादयति—प्रयोजकेति । परे तु ‘नासावेवं’मिति सान्ध्या-
पसर्गाणां स्वभावात्प्रत्ययविशेषणत्वमेव न पर्ययविशेषणत्वमिति अतोऽभिप्राययतीत्यसङ्गत
एव प्रयोगः । अत एव वचनारम्भजनसमकालेत्याहुः ।

अनुवि० । ‘किं पुनरप्राऽर्थसत्त्व’मिति भाष्ये पाठः । ‘सत्त्व’कम्पलक्षणपर्यायः ।
पर्युदासमिति । तत्पक्षेऽपि तस्यैव यत्र सत्ता तत्रैवेदमिति सर्वथाऽत्र चत्वाऽभाव
एव स्यादयः । प्रतिषेधपक्षे समासेऽवधारणाऽकृतादित्वान्ये ।

परम् ॥ ८ । ३ । ७४ ॥

अनिष्टायामिति वर्तते उताहो निवृत्तम् ? 'निवृत्त'मित्याह । कथं ज्ञायते ? योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतस्था हि 'विपरिण्या च स्कन्देरनिष्टाया'मित्येव श्रूयात् ।

इणः षीध्वंलुङ्लिट्ठां धोऽङ्गात् ॥ ८ । ३ । ७८ ॥

विभाषेतः ॥ ८ । ३ । ७९ ॥

इणग्रहणं किमर्थम् ?

इणग्रहणं ढत्वे कवर्गनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

इणग्रहणं कियते कवर्गाद्ढत्वं मा भूदिति† । षक्षीध्वम्, यक्षीध्वम् ।

किं पुनरिदमिणग्रहणं प्रत्ययविशेषणम्—'इण उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिट्ठां यो धकार' इति, आहो खिद्यकारविशेषणम्—'इणः उत्तरस्य धकारस्य, स धेत्पी-ध्वलुङ्लिट्ठान्धकार' इति । कश्चात्र विशेषः ?

तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्वे परादित्वात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्वं न प्राप्नोति । लुलुविद्ध्वे, लुलुविध्व इति । किं कारणम् ? 'परादित्वात्' इट् परादिः । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् ? अलविद्ध्वम्, अलविध्वम् । अस्तु तर्हि धकारविशेषणम् ।

प्र०—शक्यभेदाभयणस्याऽयुक्तत्वात् । प्रसङ्गप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽवश्यं भावी ।

इणः षी० । इणग्रहणमिति । 'इण्को'रित्यत इतग्रहणमनुवर्तत एवेति प्रभ । कवर्गनिवृत्त्यर्थमिति । पूर्वयोगेषु द्वयानुवर्तनात्केवलस्येण इहाऽनुवृत्तिर्दुर्लभा ।

किं पुनरिति । वार्तिकानुसारेण 'इङ्ग्रहण'मिति पाठो युक्तः । 'इणग्रहण'मिति तु भाष्ये प्रायेण पाठः । किं षीध्वमादयो विशरणेन प्राक्संभध्यन्ते पश्चात्प्रधानेन धकारेणऽथ धकार एव विशेषणद्वयेन संबध्यत इति प्रभ. । प्रत्ययपरत्वे इति । इटः परेषां षीध्वंलुङ्लिट्ठां धकारस्येति विज्ञायमान इटो लिङ्भक्तत्वात्पौर्वापर्याऽयोगादिकल्पाऽप्रसिद्धिः । लिङ्ग्रहणं चोपलक्षणं, षीध्वमोऽपि इटा पौर्वापर्याऽयोगान् । वचनादिति । लिङ्ग्रहणाऽनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः अस्तिवचन इति । समुदायानुवृत्तौ कचिदेकदेशे प्रवृत्तं कार्यं समुदाये प्रवृत्तं भवतीत्यर्थः ।

उ०— इणः षीध्वं० । प्रायेण पाठ इति । स तु न युक्त इत्यर्थः । अतएव 'विभाषेत' इत्यत्र ग्रहणं प्राक्कृतम् । पञ्चद्वयोपपत्तिमाह—किमिति 'गुण कृतात्मसंस्कार'इति श्वाय जायपञ्चमीकम् । अथेति । महत् उपकारत्वाऽदर्शनानुभयोपि प्रधानसम्बन्ध

धकारपरत्वे धीध्वम्यनन्तरत्वादितो विभाषाऽभावः ॥ ३ ॥

धकारपरत्वे धीध्वम्यनन्तरत्वादितो विभाषा न प्राप्नोति । लविधीध्वम्, लविधीध्वमिति । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् ? लुलु-
विध्वे लुलुविध्वे इति ।

इणग्रहणस्य चाऽविशेषणत्वात् ध्यादिमात्रे ढत्वप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

इणग्रहणस्य चाऽविशेषणत्वात् ध्यादिमात्रे ढत्वं प्राप्नोति । पक्षीध्वम्, यक्षीध्वमिति । नैष दोषः । अङ्गादिति वक्ष्यामि । अङ्गग्रहणाच्च दोषः । इह न प्राप्नोति—उपदिदीयिध्वे उपदिदीयिध्वे* । यो ह्यत्राऽङ्गाऽन्त्य इण न तस्मादुत्तर इह । यस्माच्चोत्तर इह नाऽसावङ्गान्त्य इणिति ।

प्र०—धकारपरत्वे इति । 'इह' परस्म धकारस्येति व्याख्याने धीशब्देन व्यवधानात् पाक्षिकत्वाऽऽप्रसङ्गः । वचनादिति । धीध्वमोऽनुवृत्तौ येन नाऽव्यवधानमा-
मीयत् इत्यर्थः । 'अस्ति वचने प्रयोजनं, किं लुलुविध्वे लुलुविध्वे' इत्यस्याऽ-
नन्तर' 'मिणग्रहणस्येति—युक्तः पाठः । कश्चित् 'नैष दाषः इण उत्तरस्ये' स्याधि-
पश्यते, यद्युक्तम् ग्रन्थसङ्गत्यभावात् । इणग्रहणेन यदा धकारो विशेष्यते न
तु प्रत्ययसङ्गः धीध्वमो धकार इणः परो न भवति, धीशब्देन व्यवधानात् ईकारेण
धीशब्दावयवेन व्यभिचाराऽभावादकारस्य विशेषणाऽयोगः । अङ्गादिति ।
वक्ष्यामीति । 'इणन्तादङ्गादुत्तरस्य धकारस्य धीध्वमोऽव्यवस्य ढत्वं भवती'-
त्यर्थः । तत्र 'येन नाव्यवधानमिति 'ज्योपीच्छ'मित्यादौ ढत्वं भवति, 'पक्षी-
ध्व'मित्यादौ त्वङ्गस्याऽनिणन्तत्वाद्ढत्वाऽभावः । उपदिदीयिध्वे इति । युटः

उ०—एव स्याद्य इति भावः । लिङ्ग्रहणानुवृत्तीति । इदमपि धीध्वमुपलक्षणं बोध्यम् ।
कचिदेकदेश इति । लुटि सिच इदविधानेन धीर्वापयं युक्तमित्यर्थः । धीशब्देनेति ।
लुट्स्थितौस्त्वव्यवधानाद्ढत्वं प्रवर्तते इति भावः । सङ्गत्यभावादिति । धीध्वमि ढत्वाऽ-
प्राप्ती बोधितायां तत्परिहारत्वेनाऽयं ग्रन्थो न सङ्गत इति भावः । इणग्रहणेनेति । यत्ति
'विभाषेत' इत्यत्रेहग्रहणे न ध्वो विशेष्यते तदा 'इणः' धीध्वमित्यत्रेहग्रहणेनापि च एव
विशेष्येन, तुल्यप्रस्थानत्वात्, तत्र धीध्वमि दोष इत्यर्थः । ननु धीध्वमव्यवस्यकारमात्राच्च
इणः परस्मस्येवेत्यत आह—ईकारेणेति । एवञ्च धीध्वमि इण इत्यस्य धकाराऽविशेष-
णत्वेन सर्वत्र धीध्वमो षस्य दावप्रसङ्ग इति भावः । तदुक्तं—मान्ये ध्यादिमात्रे इति । युटा
व्यवधानादिति । समुदायमक्तो युट् तमेव न व्यवस्यत् इह तु व्यवस्यत्स्येनेति

यथेच्छसि तथाऽस्तु । अस्तु तावत्प्रत्ययविशेषणम् । ननु चोक्तं—‘तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि इत्वं परादित्वात्—लुलुविद्भवे, लुलुविध्व’ इति । वचनाद्भविष्यति । ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजम् । किम् ? अलविद्भ्वम्, अलविध्व’मिति । यदेतस्मिन् योगे^१ लिङ्ग्रहणं तदनवकाशं तस्याऽनवकाश-
त्वाद्भवनाद्भविष्यति ।

अथवा पुनरस्तु—धकारविशेषणमिति । ननु चोक्तं ‘धकारविशेषणत्वे धीध्वम्यननन्तरत्वादितो विभाषाऽभावो लविधीद्भवं लविधीध्व’मिति । वचना-
द्भविष्यति । ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजनम्, किम् ? लुलुविद्भवे लुविध्व
इति । यदेतस्मिन् योगे धीध्वंग्रहणं तदनवकाशं, तस्याऽनवकाशत्वाद्भवना-
द्भविष्यति । यदभ्युच्यते—‘इत्ग्रहणस्य चाऽविशेषणत्वात् ध्यादिमात्रे इत्व-
प्रसङ्ग’ इति । अज्ञादिति वक्ष्यामि । ननु चोक्तमज्ञग्रहणाच्च दोष’ इति ।
पूर्वस्मिन् योगे यदज्ञग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् । अथवा पूर्वस्मिन् योगे इत्ग्रहणं
प्रत्ययविशेषणमुत्तरत्र धकारविशेषणम् ।

अग्नेः स्तुत्सोमसोमाः ॥ ८ । ३ । ८२ ॥

अग्नेर्दीर्घात्सोमस्य ॥ १ ॥

अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येति वक्तव्यम् । अग्नीषोमी^२ ।

इतरथा त्वनिष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥

प्र०—परादित्वादित्यन्तादङ्गात्पर इत्यत्र भवति, युट् व्यवधानात् । यदेतस्मिन् भवति ।
सर्वेषामवयवानामनुवर्तनसामर्थ्यात्कार्ययोग इति भावः । पूर्वार्थमिति । अज्ञ-
ग्रहणाऽननुवृत्तौ युट् एवेण उत्तर इदिति इत्वविकल्पः सिध्यति । अथ वेति ।
‘इत्तः परो यो धकार इटश्च तस्य धीध्वं लिटि संवन्धिनो विभाषा मूर्धन्य’
इत्यर्थः । तत्र ‘येन नावयवधानमिति धीध्वमि धीध्वेन व्यवधानमाधीयते, उपदि-
दीधिद्भ इत्यत्र एकारादेवेण परो धकार इति सिद्धो इत्वविकल्पः ।

अग्नेः स्तुत्सोमसोमाः । अग्नेर्दीर्घादिति । देवताद्वन्द्वे धत्वं भवतीत्यर्थः ।

उ०—भा० । एवञ्च ‘विभाषे’ इत्यत्र दोष इति तात्पर्यम् । सर्वेषामिति । अनुवृत्ति-
सामर्थ्यात् स्वावयवेषुऽपि पौर्वापर्यमाधीयते इत्यर्थः । युट् एवेति । अत्र पक्षे ‘इत्तः परो यो
इट् ततः परस्य धकारस्य धीध्वमि धीध्वेन व्यवधानमाधीयते’ इत्यर्थः । इत्तः परो यो धकार इट-
श्चेति । तत्रेशोऽनन्तरम्, इत्यतिवशं व्यवहित इति सामर्थ्यात्सिद्धयतीत्यर्थः । धीध्वमि
इटोऽभ्यनन्तरं नास्तीत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादेव व्यवधानमाधीयत इत्याह—तत्रेति ।

अग्नेः स्तुत्सो० । देवताद्वन्द्व इति । ‘अग्नेः सोमे’ति तत्रैव ईकारविधानादिति

इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत अग्निसोमौ माणवकाविति ।

ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रतिपत्तिः' । तद्यथा—'गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय' इति न वाहीकोऽनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्धत्वात्वे भवतोऽ—गौस्तिष्ठति गामानयेति ? अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्वति । शब्दाश्रये च वृद्धत्वात्वे ।

प्र०—गौणमुख्ययोरिति । लौकिक एवाऽयं न्यायः शास्त्रे आर्पयते 'स्वं रूपं शब्द-
स्येति रूपग्रहणादर्थवद् रूपमाश्रीयते । स चार्थो मुख्य एव गृह्यते न तु गौणः । तत्र
प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां मुख्यगौणव्यवस्थेति माणवके संज्ञात्वेन विनियुक्तावग्निसोमशब्दौ
गौणार्थाविति पत्वाऽभावः । शब्दाश्रये चेति । प्रातिपदिकस्य वृद्धत्वात्वे, प्रातिपदिकन्तु
न लौकिकेनार्थेनाऽर्थवत्, किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यां कल्पितेन । तस्यां
प्रायस्थायां लौकिकार्थत्वाऽभावाद् गौणमुख्याभावाद् रूपमात्राभयं कार्यं प्रवर्तते ।
तस्मिन्प्रवृत्ते मुख्येऽर्थे गौणे वाऽर्थे प्रयोगः । अथ वा शब्दो न कदाचित्स्वार्थ-
परित्यागेनाऽर्थान्तरे प्रवर्तते, अर्थस्त्वर्थान्तरे समारोपितो यदा शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं
भवति तदा गौणव्यवहारः । तत्र प्रातिपदिकं स्वार्थे एव वर्तमानं वृद्धत्वात्वे

उ०—भावः । भाष्ये—अग्निसोमाविति । तज्ज्ञानाविषयः । यद्वाऽयं मानवकोऽग्निरर्थ
सोम इति केनचिदुक्ते तयोर्द्वन्द्वप्रयोगेण किञ्चिद्व्यपेक्षं बोधयितुं यदा 'अग्निसोमो भोक्त्रे'ति
प्रयुज्यते तदेवमुदाहरणम् । रूपग्रहणादिति । 'स्वं'मित्येवान्तरात्रवादितेनुभी रूपपरिग्रहे
सिद्धे रूपग्रहणं रूपवदर्थपरिग्रहार्थम् । स चार्थ इति । शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः । ननु
यदि सादृश्यादग्निषोमसद्व्यवहार इतिस्तदान्तरात्स्वात्स्वार्थमाश्रय पक्षप्रवृत्तिरस्येव ।
संज्ञाशब्दयोर्द्वन्द्वे तु कथं गौणत्वमत आह—तत्र प्रसिद्धीति । ननु 'गौत' इत्यादौ गौणत्वादेः
प्रातिपदिकस्याव्यवस्थितिरैकाभ्यां कल्पितार्थवत्त्वसम्भावे कुतो न गौणमुख्यन्यायावधार इत्यत
आह—प्रातिपदिकस्येति । तस्याच्चेति । शब्दान्तरसन्निधानादि गौणार्थप्रतिपत्तिः । न च
तत्प्रातिपदिकस्य, केवलस्य कोकेऽप्रयोगादिति भावः । गौणमुख्यत्वं कोकव्यवहारगम्यमिति
लौकिकप्रार्थनिमित्तमेव तत्, नान्वयव्यतिरेककल्पितार्थनिष्ठमिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तदेवं सति
'महद्भूत' इत्यादिषट्कमहदादीनामपि प्राचीनप्रक्रियायां कल्पितार्थवत्तेति तत्रापि-
न्यायाऽप्रवृत्त्यापत्तिः । तस्मात्कल्पितार्थवत्त्वमादायाऽर्थवत्परिभाषाया यथा प्रकृतिप्रत्ययविशेषे
प्रवृत्तिस्तथा कल्पितगौणमुख्यत्वमादाय गौणमुख्यन्यायस्यापि प्रवृत्तिरावश्यकीति
चित्तव्यमेतत् । गामित्यादौ यथाप्रवृत्तिस्तथा भोक्त्रे निरूपितम् । इत एवाऽन्तरसात्—
'गोत्वादियोगो वाहीके निमित्तात्कैश्चिद्विद्यते । अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८ । ३ । ८५ ॥

सान्ताभ्यां चेति वक्तव्यम्* । इहापि यथा स्यात्—मातुःष्वसा, मातुः-
स्वसा । पितुःष्वसा, पितुःस्वसेति ।

मातुः पितुरिति सान्तग्रहणनर्थक्यमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥१॥

मातुः पितुरिति सान्तग्रहणनर्थकम् । किं कारणम् ? 'एकदेशविकृतस्या-
नन्यत्वात्' । 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति सान्तस्यापि भविष्यति ।

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्य्यचपरः ॥ ८ । ३ । ८७ ॥

अस्तिग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्—अनुमतम्, विसृतमिति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । यत्कित्यासुक्तास्त प्रति गन्धुपसर्गसंज्ञे भवतो न चैतं सकारं प्रति

प्र०—प्रतिपद्यते, पश्चात् पदार्थान्तरारोपितस्वार्थस्य गौणत्वमिति पदाभ्येष्टेव कार्येषु
गौणमुख्यत्ववस्थाभेदशम् ।

मातु ० । सान्ताभ्यामिति । रेफान्तयोर्निर्देशात् प्राप्नोति । एकदेशविकृत-
स्येति । स्वसृशब्दे परतो नास्ति रेफस्य ध्वरणं, 'वा शरीरं ति पक्षे विसर्जनीयस्य
विसर्जनीयविधानान्, पक्षे 'विसर्जनीयस्य स' इति सकारविधानान् । तस्माद्रेफनिर्देश-
स्तद्विकारप्रतिपत्त्यर्थः ।

उपसर्ग० । अस्तिग्रहणमिति । अस्तिसकार एवाऽकारे लप्ते क्रियावाचित्वा-

उ०—व्यवस्थित इति शेषा प्रातिपदिककार्येषु तन्मन्वापाऽप्रवृत्तिं दर्शयति—अथवेति । न
कदाचिदिति । शब्दार्थसम्बन्धाऽभिप्रेत्यप्रसङ्गादिति भावः । पदान्तरारोपितेति । परान्तर-
सम्बन्धानेनाऽऽरोपितस्वार्थस्येत्यर्थः । 'पदार्थान्तरे'ति पाठे पदार्थान्तर आरोपितस्वार्थस्येत्यर्थः ।
स्वार्थः—स्वप्रवृत्तिविधिशम् ।

मातुःपितुर्भ्यां रेफान्तयोरिति । उत्तरपदे रेफान्तत्वं स्पष्टं पूर्वपदेऽपि तस्मात्-
प्राप्तत्वेनैव, विसर्गस्तु लाक्षणिकः । तत्र रेफान्तस्य स्वसृशब्दे परे काव्यप्रयोगात्सामर्थ्येन
संज्ञात्वात्प्रातिपदिकारोपकक्षणात्वेन विसर्गोक्त एव स्यात्, न तु विसर्गस्यानिकसाञ्च
इति शक्तिकारण इति भावः । ननु रेफान्ताभ्यां परस्य पक्षे सम्भवत्येकदेशविकृतस्याप्यन्यत्वेन
सान्तग्रहणं नवमर्थमत आह—स्वसृशब्द इति । एवञ्च उभयप्रादुर्भ्यामेकदेशविकृतत्वादेनैव
सूत्रप्राप्तिरिति भावः । भाष्ये—सान्तस्यापीति । अपिना विसर्गात्तम् ।

उपसर्गप्रा० । अस्ति सकार एवेति । सकारस्य प्रस्तुतावाच्यत्वादेविमोरेवोपसर्ग-

क्रियायोगः । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अभिषन्ति, विपन्तीति । न ह्यस्तिः क्रियावचनः । कः पुनराह 'नाऽस्तिः क्रियावचन' इति । क्रियावचनोऽस्तिः । आतश्च क्रियावचनः—व्यत्यनुपते 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' [१. ३. १४] इत्यनेनात्मनेपदं भवति । कर्मव्यतिहारश्च कः ? क्रियाव्यतिहारः ।

प्रादुःशब्दात्तर्हि मा भूत् । प्रादुःशब्दश्च नियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते । उपसर्गात्तर्हि स्यतेर्मा भूदिति । इष्यते उपसर्गात्स्यतेः षत्वम् । आत-
श्चेष्यत एवं ह्याह—'उपसर्गात्सुनोतिमुवतिस्वतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेध-
सिचसञ्जस्वजाम् [८. ३. ६५] इति । प्रादुःशब्दात्तर्हि स्यतेर्मा भूदिति ।
प्रादुःशब्दश्च नियतविषयः कृभ्वस्तियोग एव वर्तते । इदं तर्हि प्रयोजनमिह मा
भूत्—अनुसृतेरप्रत्ययः—अनुसृः[†] अनुस्वोऽपत्यमानुसेयः[‡] ।

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसृनिसमाः ॥ ८ । ३ । ८८ ॥

किमर्थं स्वपेः सुपिभूतस्य ग्रहणं कियते ?

सुपः षत्वं स्वपेर्मा भूत्

सुपेः षत्वमुच्यते तत्स्वपेर्मा भूदिति । सुस्वप्नः, विस्वप्नगिति ।

विसुष्वापेति केन न ।

विसुष्वापेत्यत्र+ कस्मान्न भवति ?

प्र०—उपसर्गप्रादुर्भ्यां परः सभवति नान्य इति प्रश्नः । न ह्यस्तिरिति । परिस्पन्दनरूप-
स्यैवाऽर्थस्य क्रियात्वादिति भावः । क्रियावचन इति । न परिस्पन्द एवैकः क्रियेति
भावः । 'कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां'मिरयत्र तु भावक्रिययोर्भेदोपादानात्परि-
स्पन्दलक्षणविशिष्टक्रियावृत्तिः क्रियाशब्द, 'यत्क्रियायुक्ता' इत्यादौ तु क्रियामात्र-
वृत्तिरित्यविशेषः । व्यत्यनुपत इति । व्यत्यनुभवन्त इत्यर्थः । प्रादुःशब्दश्चेति ।
केषां चिच्छब्दानां नियतविषयत्वदर्शनात् । अनुसृतेरिति । अनुसृत इत्यनुसृः ।
'सत्सृद्धिपे'ति क्तिप्, 'चतुष्पाद्-यो ढ'विति ढम्, 'ढे लोपोऽकडवा' इत्युकारलोपे कृते
सकारमात्रं क्रियावाचीति पत्वप्रसङ्गः ।

सुविनिर्दु० । विस्वप्नगिति । 'स्वपितृपोर्नेजि'किति नजिङ्प्रत्ययः ताच्छीलि-

ख०—प्रादुसोर्ग्रहणमिति भावः । न परिस्पन्द एवेति । किन्तु धात्वर्थमात्रमिति भावः ।
भूवादिसूत्रे विस्तरेणैतत्प्रतिपादितम् । व्यत्यनुभवन्त इति । परस्परमनुभवन्त इत्यर्थः ।
भाष्ये—प्रादुःशब्दात्तर्हि । 'प्रादुःसृत'मित्याशयमिति भावः । नियतविषयत्वेति । यथोक्तं
भाष्ये—'समाने रक्ते वर्णे गीर्धोहितोऽङ्गः शोण' इत्यादि ।

सुविनिर्दुर्भ्यः ० । ननु ताच्छीलिकानां रुद्धिप्रत्ययेन क्रियाप्रवृत्तिरिति तत्त्वाभावात्

हलादिशेषाश्च सुपिः

हलादिशेषां कृते नैष सुपिर्भवति । इदमिह संप्रसार्यम्, हलादिशेषः क्रियतां संप्रसारणमिति; किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाद्वलादिः शेषः ।

इष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥ १ ॥

इष्यते हलादिशेषात्पूर्वं संप्रसारणम् । आतश्चेष्यत एवं द्वाह—अभ्यास-सम्प्रसारणं हलादिशेषाद्विप्रतिषेधेने'ति^१ । एवं तर्हि 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्या-सस्ये'त्येतस्माच्चियमात्रं भविष्यति^२ ।

स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सिन्नादुत्तरः सुपिः ।

प्राक्सितसंशब्दनाम्न नियमः^३, उत्तरश्च सुपिः पठ्यते । एवं तर्ह्येवद्-ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति ।

अनर्थके विषुषुषुः

यद्यर्थवतो ग्रहणं 'विषुषुषु'रिति न सिध्यति । नैष दोषः । कथम् ?

सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥ २ ॥

प्र०—केचपि कश्चिदस्ति क्रियाणामुपसर्गयोगः—'आगामुक'मित्यादी । साधुकारिणि वा प्रत्ययविधानान् । विसुच्चापेति । 'लिट्प्रभ्यासस्योभयेषा'मिति संप्रसारणे कृतेऽकृत एव हलादिः शेषे धातूपसर्गाभ्रयस्य कार्यस्याऽन्तरङ्गत्वात्पक्षप्रसङ्गः । कृते वा हलादिः शेषे एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात् । हलादिः शेषादिति । संप्रसारणादप्यग्रे परत्वाद्वलादिशेषः । इष्टं पूर्वमिति । 'विष्याधे'त्यादिसिद्धये । स्थाद्विप्रतिषेधेति । स्थादीनामेवाभ्याससकारण्यं यत्वं न धात्वन्तरस्येति नियमादत्र यत्वाऽभावः । स्थादीनामिति । स्थादीनां संबन्धी नियमो नाऽत्र प्रवर्तते । परमास्थादिसूत्रे प्राक्सिन्नादिति वर्तते, तेन 'प्राक्सिन्नाद्ये धातवस्तोषां स्थादिष्वेवाभ्यासस्य यत्वं'मित्येवं नियमेन सुनोसिमुलसिस्त्वय एव निवर्त्यन्ते, सुपिस्तु सिन्नादुत्तर इति न निवर्त्यते । अर्थयद्ग्रहण इति । स्थाने

उ०—कथमुपसर्गयोगोऽत्र भावः—तात्पर्यलिकेण्विति । 'उपसर्गा'दिति अत्रापि सम्भवत इति कैवल्यरसः । 'एवं धातुः साधनेने'ति पक्षे । शिष्याणामन्तरापरिभाषाया भववृत्तिपक्षे त्वह—कृते चेति । प्रागेव परत्वादिति । अभ्यासविकारेण धातव्यत्वमवधारकत्वस्य च समावेशो तात्पर्यम् । स च व्याप्यक्रमेणैवेति भावः । एवं च एकदेशस्य सम्प्रसारणेऽपि सुपिरुपाऽभाव इति तात्पर्यम् । विष्याधेति । परत्वाद्वलादि शेषे यकारधकारयोर्निवृत्तौ यत्वं सम्प्रसारणेऽपि रुपाऽसिद्धयेति भावः । तस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनोभयेषांग्रहणेन वा पूर्वं सम्प्रसारणं, परत्वाद्वलादिः शेष एष्यः । ततश्च सुपिरुपावाच्यप्रसङ्गः । स्वतय एवेति । स्तीतिस्तोभयोस्तु 'कार्पूर्वाः' इति कथः शेषे यत्वासाहेदेवाऽभावादिति भावः । अन्ययवयो-

सुपिभूतस्य द्विर्वचनम् ।

सुपेः पत्वं स्वपेर्मा मूढिसुष्वापेति केन न ।

ह्लादि.शेषान्न सुपिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥ १ ॥

स्थादीनां नियमो नाऽत्र प्राक्सिन्नादुत्तरः सुपिः ।

अनर्धके विपुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥ २ ॥

कपिष्ठलो गात्रे ॥ ८ । ३ । ६१ ॥

कपिष्ठलो गोत्रप्रकृतौ ॥ १ ॥

कपिष्ठलो गोत्रप्रकृताविति वक्तव्यम् । 'गोत्र' इत्युच्यमाने इदं स्यात्—

प्र०—द्विर्वचने समुदाय एवाऽर्थानवयवयोश्चानर्थक्यं, द्वि प्रयोगेऽप्यर्थस्मानावर्तनाद्-
द्वाभ्यामर्थः प्रत्याख्यत इत्येकस्यानर्थक्यम् ।

सुपिभूत इति । परत्वात्संप्रसारणे कृते सुपेद्विर्वचनम् । तत्र स्थानिवत्त्वात्सु-
प्रहणेन समुदायस्य प्रहणारिसिद्धं पत्वं । द्वि.प्रयोगेऽपि स एव सुपिद्विरुक्त इति
समुदायाभयमेव पत्वं । 'विसुष्वापे'त्यत्र तु स्वपेद्विर्वचनं तत्र स्थानिवत्त्वान् सुपेरिति
पत्वाऽभावः । केचित्तु 'पुपिभूतो द्विरुच्यते' इति पठन्ति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन
इति कृतपत्वस्य द्विर्वचनमिति तेषां भावः ।

कपिष्ठलो०, कपिष्ठल इति । गोत्रमिह पारिभाषिकं पौत्रप्रभृति गृह्यते, तेन यत्र
गोत्राभिधानं तत्र कपेः परस्य 'स्थल'सकारस्य पत्वेन भाष्यं न तु परमप्रकृतौ, नापि
यूनीति शार्सिकारम्भः । यस्माद्गोत्रं प्रक्रियते—प्रवर्तते गोत्रस्य वा धा प्रकृतिः—

उ०—आनर्थक्यमिति । उत्तर(अण्डस्याऽर्धवचनधातु)वादेरेकाचो द्वे इत्येतेदिगीत्यादिसूत्रस्य-
भाष्यादाश्रयकत्वेन द्विर्वचनमुक्तम् । 'अभ्यासस्यानर्थक्य'मित्येव तु भाष्यान्तमः । यथा
चैतत्तथा 'एकाचो द्वे इत्यत्र निरूपितम् । परत्वादिति । 'वित्त्वपी'ति वत्सप्रसारणं तस्य
द्विवात्परत्वात् । लिङ्गभ्यासस्येति स्वभ्यासस्य विधानाद्विचोत्तरमेव । तदुदयति—विसु-
ष्वापेत्यत्रत्विति । समुदायाभयमेवेति । सुपेरैवायं द्विः प्रयोग इति पर्यालोचनया समुदाये
सुप्चतुर्विधित्वार्थः । इदमपि चिन्त्यं, समुदाये तत्रस्य तुल्यपादात् । अन्वयेच्छिद्वि-
प्रयोगेऽप्यप्यदिः साधुत्वापत्तिस्तुल्यभ्यासादिति । अतएव पाठान्तर ईर्यति—
केचित्त्विति । परे तु स्वादिभ्यः परेषां सुप्यादीनां सस्य पत्वमिति सूत्रार्थः । तत्रावयवत्ववत्-
सम्बन्धप्रवचनत्वमपि पञ्चमार्थ इति तत्सिद्धिः । अतएव 'स्वादिवि'त्यस्य निधमाधेयमुप-
पद्यते । यद्वाऽत्र प्रकरणे तत्तद्वाचोक्तसमानाकारस्य च प्रहणमिति न दोष इत्याहुः ।

कपिष्ठलो गोत्रे । पारिभाषिकमिति । कृत्रिमाऽकृत्रिमत्वायाविति भावः । 'अप-
त्याधिकाररक्ष्यत्र कौटिकं गोत्रमिति तु शापकसिद्धस्याऽस्त्यधिकत्वाभागीयते, अथ
शापकमृत्तरक्ष्यसिद्धत्वादेति बोध्यम् । गोत्राभिधानमिति । गोत्रप्रत्यय इत्यर्थः ।
प्रकृतिग्रहणे सर्वत्र सिद्धि ईर्यति—यस्मादिति । 'अकर्त्तरि कर्त्तके'इत्यपादाने चिन् ।

कापिष्ठलिः । इह न स्यात्—कपिष्ठलः कापिष्ठलायनः । तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते 'कपिष्ठल इति गोत्रे निपात्यत' इति । कथं तर्हि ? 'गोत्रे यः कपिष्ठलशब्दस्तस्य पत्वं निपात्यते यत्र वा तत्र वे'ति ।

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्विभ्रिकुशेकुशङ्कङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमे-
वर्हिर्दिश्यग्निभ्यः स्य ॥ ८ । ३ । ६७ ॥

'स्य' इति किमिदं धातुग्रहणमाहो स्विद्रूपग्रहणम् ? किं चातः ? यदि धातुग्रहणं गोस्थानमित्यत्र प्राप्नोति । अथ रूपग्रहणं सव्येष्ठाः परमेष्ठी सव्येष्ठा सारथिरित्यत्र न प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्धानुग्रहणम् । कथं गोस्थानमिति ? सवनादिपु० पाठः करिष्यते ।

अथ वा पुनरस्तु रूपग्रहणम् । कथं सव्येष्ठाः परमेष्ठी सव्येष्ठा सारथिरिति ?

स्थःस्थास्थिन्स्थूणामिति वक्तव्यम् ।

प्र०—कारणं तदभिधाने पत्वं तेन सर्वमिष्टं सिद्धयति । नैवं विज्ञायत इति । न गोत्रं पत्वंस्य विषयत्वेन निर्दिष्टं, किं तर्हि, दर्शनस्य गोत्रे यो दृष्टः कपिष्ठलशब्दः स साधु-
र्भवतीति । तेन कपिस्थानवाचिनः पत्वं न भवतीत्युक्तं भवति । अथ वा प्रवराध्याय-
पठितं गोत्रं गृह्यत इति पत्वविषयत्वेनापि गोत्रस्याश्रयणेन दोषः ।

अम्बा० । किमिदमिति । यदि स्थशब्दः प्रथमया निर्दिश्यते, 'स्थशब्दः सकारस्य मूर्द्धन्यं प्रतिपद्यते' इति, तदा रूपग्रहणम् । अथ स्थःशब्दः षष्ठ्या निर्दिश्यते ततो धातुग्रहणमिति भानः । सवनादिष्विति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाद् गोस्थानभूमि-
स्थानादयोऽनिष्यमाणत्वा सर्वे सवनादयः । स्थःस्थास्थिन्स्थूणामिति । स्थाशब्द-
किबन्तः 'ईवे वकारप्रतिषेधे' इति वचनात्प्रत्ययलक्षणैरेतेन न भवति । 'स्थि'भित्ती-
प्रत्ययान्तः । 'स्थ'शब्दः ऋप्रत्ययान्तः ।

उ०—कपिस्थानवाचिन इति । नौगिकस्योपार्थः । प्रवराध्यायेति । स्वसंस्थानस्य स्वपदेशाद्देतु-
राद्यः पुङ्गवो वसिष्ठादिरपि तत्र गोत्रशब्देनोच्यते ।

अम्बाम्बगो० । प्रथमयेति । अत्र पक्षे मूर्द्धन्यं 'इत्यमुक्तं' द्वितीयया विपरिणाम्यते ।
'प्रतिपद्यते' इति वाऽऽभ्याहित्यत इत्याह—स्थशब्द इति । प्रकारः—सादृश्यम् । तस्य
प्रयोगोऽनिष्यत्वेनेत्याह—अनिष्यमाणत्वा इति वचनादिति । भाष्यप्रयोगादेशेनैवम् ।
अत्र विज्ञेयेत्यम्बे ।

सुषामादिषु च ॥ ८ । ३ । ६८ ॥

अविहितलक्षणो मूर्द्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः ।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ ८ । ३ । १०१ ॥

ह्रस्वात्तादौ तिङि प्रतिषेधः ॥ १ ॥

ह्रस्वात्तादौ तिङि प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिन्दुस्तराम् । छिन्दुस्तरामिति ।

स्तुतस्तोमयोरुच्छन्दसि ॥ ८ । ३ । १०५ ॥

स्तुतस्तोमयोरुच्छन्दस्यनर्थकं वचनं पूर्वपदादिनि सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

स्तुतस्तोमयोरुच्छन्दसि वचनमनर्थकम् ? किं कारणम् ? 'पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्' । पूर्वपदात् [८. ३. १०६] इत्येव सिद्धम् ।

सनोतेरनः ॥ ८ । ३ । १०८ ॥

सनोतेरन इति च ॥ १ ॥

किम् ? वचनमनर्थकमित्येव । किं कारणम् ? पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्* ।

नियमार्थं तर्हदि वक्तव्यम्—'सनोतेरनकारस्यैव यथा स्यादिह मा भूत्—
गोसनि'मिति ।

सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादिकृतस्यात्सिद्धम् ॥ २ ॥

सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादिषु पाठः कश्चित् ।

सन्नर्थं तु ॥ ३ ॥

सन्नर्थं त्विदं वक्तव्यम् । सिसनिषति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

'स्तौतिग्योरेव षण्यन्यानात्' [८. ३. ६१] इत्येतस्मान्नियमात्रं भविष्यति ।

४०- स्तुतस्तो० । पूर्वपदादिति सिद्धत्वादिति । पूर्व पदं पूर्वपदमिति सामान्येन
तत्राश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि तत्त्वं प्रवर्तते । तदत्र स्तुतस्तोमग्रहणं
प्रत्याश्रयायते, छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं वक्तव्यमेव ।

सनोतेरनः । सिसनीरिति । एतस्मिन् प्रयोजने सन्नि सामर्थ्याऽभावात्प्रयत्नस्तस्य
नियमाऽभावात्तिपाणयिषतीति पत्वेन भाव्यमित्याहुः ।

४०- सुषामा० । भाष्ये—अविहितलक्षणेति अविहितो लक्षणः मूर्द्धन्यो यस्येत्यर्थः ।
मिषपदपाठे—मूर्द्धन्य इत्यसौभाष्येन 'अविहितलक्षण' इत्यस्याऽकृतस्य इत्यर्थः ।

स्तुतस्तोम० । ननु पूर्वपदादियेतदुत्तरेभूत्वे पूर्वपदस्यस्य समासावयवत्वे कदाचित्
'द्विभूतस्येति' वाक्ये कथं तेन सिद्धिरत आह—पूर्वपदमिति । सर्वत्र पूर्वपदस्य
एवमेवेत्याहुः ।

सनोतेरनः । अत्र 'गोस' इति विदन्मुदाहरणम् । सवनादिष्विति । एवञ्च

यर्थं तर्हीद वक्तव्यं—सिसानयिषतीति । कथं पुनरयन्तस्य प्रतिषेधे यन्तः शक्यो विज्ञानुम् ? सामर्थ्यात् । 'अयन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजनं नास्ती'ति कृत्वा यन्तो विज्ञास्यते । अधवाऽयमस्त्ययन्तः सिसनिषतेरप्रत्ययः—सिसनीः ।

न रपरसृपिमृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ ८ । ३ । ११० ॥

किमर्थं सवनादिष्वश्वसनिशब्दः पठ्यते ? 'पूर्वपदात्' [८. ३. १०६] इति षत्वं प्राप्नोति तदुदाधनार्थम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इणन्तादिति* तत्रा-
नुवर्तने, अनिणन्ताधायम् । नैव प्राप्नोति नाऽर्थः प्रतिषेधेन । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सवनादिष्वश्वसनिशब्दं पठति तज्ज्ञापयन्त्याचार्योऽनिणन्तादपि षत्वं भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? जलापाहं माष इत्येतस्मिद्धं भवति† । अथर्वकदेशविकृतार्थोऽयमारम्भः अश्वया इति‡ ।

सिचो यङि ॥ ८ । ३ । ११३ ॥

उपसर्गादिति+ या प्राप्तिः—भवितव्यं तस्याः प्रतिषेधेनोताहो न ? न भवितव्यम् । किं कारणम् ? उपसर्गात् षत्वं प्रतिषेधविषय आरभ्यते, तद्यथैव पदादिलक्षणं* प्रतिषेधं बाधते एव 'सिचो यङीत्येतमपि बाधते । न बाधते । किं कारणम् ? येन नाऽप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, न चाऽप्राप्ते पदादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात् षत्वमारभ्यते, 'सिचो यङीत्ये-
तस्मिन् पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते च । अधवा 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्वि-

प्र०— न रपर० । माष इति । मानं मा, मा सनेतीति । जनसनेति चिट् । विह्वनोरि-
त्यात्मम् । विभक्तौ कसि परव 'आतो धातो रित्याल्लेपः । एव देशविकृतार्थ इति ।
अश्वशब्दविषयमेव ज्ञापकम्—अनिणन्तादप्यश्वशब्दात्पदं भवतीति मापो जलापाह-
मित्यत्र तु सुप्तामादित्वात्पत्वमिद्धिः ।

सिचो यङि । तस्मादभिसेसिकथनं इति । ननु 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति प्रसि-
द्ध०—'गोषणि'मिति सप्तमपाठो वेदे प्रामादिकः । 'सर्वविधोना जन्द.स वैरुत्पिपत्वात्सोऽपि
बाधु रिति कश्चिन् । इत्याहु रिति । भजऽरुपिबीज्जु प्रकृतिमागस्य सनेतित्वाऽप्याय ।
सप्तमपाठो वा ।

न रपर० । माष इत्यत्र सनेतेरन इति परवमपि वर्णयति—मानं मा इति । जला-
पाहे पूर्वपदादिति पाषम् । पूर्वपरिहारादुत्तरस्य विशेष इतीयति—अश्वेते ।

सिचो यङि । प्रकरणे इति । यत्तु तत्त्वेन सन्धादेशप्रत्यययोरित्यस्यैवेन बाधकं

धीन् बाधन्त' इत्येवमुपसर्गात्पत्वं पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते । 'सिचो यङी'त्येनञ् बाधिष्यते । तस्मादभिसेसिच्यते इति भवितव्यम् ।

सोढः ॥ ८ । ३ । ११५ ॥

किमर्थं सहि. सोढभूतो गृह्यते ? यत्रास्येतद्रूपं तत्र यथा स्यादिह मा भूत्परिपहत इति* ।

स्तम्भुसिबुहां चङि ॥ ८ । ३ । ११६ ॥

स्तम्भुसिबुहां चङ्युपसर्गात् ॥ १ ॥

स्तम्भुसिबुहा चङ्युपसर्गादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? उपसर्गाद्या प्रातिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यादभ्यासाद्या प्रातिस्तस्याः प्रतिषेधो मा भूदिति । पर्यसीपहत ।

सुनोतेः स्यसनाः ॥ ८ । ३ । ११७ ॥

सनि किमुदाहरणम् ? सुसृपति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'स्तौतिग्योरेव पर्य-
भ्यासा'दित्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति† । इदं तर्हि—अभिसुसृपति । एतदपि
नास्ति प्रयोजनम् । 'स्यादिष्वभ्यामेन चाऽभ्यासस्य' [८. ३. ६४] इत्येतस्मा-
न्नियमान्न भविष्यति‡ । इदं तर्हि प्रयोजनम्—अभिसुसृपनेरप्रत्ययः—अभिसुसृः ।

सदेः परस्य लिटि ॥ ८ । ३ । ११८ ॥

सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । परिपस्वजे ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य

तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

प्र०—पेधस्यासिद्धाद्यादुपसर्गादिति पत्वं प्राप्नोति । सच्यते । 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु
योगे योगः' । विधिप्रतिषेधयोश्चैकं प्रकरणमिति सिद्धमिष्टम् ।

इत्युपाध्याय जैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे

द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः ।

उ०—स्यात् । एवञ्च स्पष्टप्रतिपत्तये 'उपसर्गा' दिष्यतः प्रागेव निषेधप्रकरणे कर्तव्ये उत्तरप्र-
करणेन, निषेधाच्च बलीयांस' इति म्यायेन चाऽस्य निषेधस्य बलवत्त्वाच्च दोषः ।

इति श्रीनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

पादश्च समाप्तः ।

अथ चतुर्थः पादः

रपाभ्यां नो णः समानपदे ॥ ८ । ४ । १ ॥

रपाभ्यां एत्वं ऋकारग्रहणम् ॥ १ ॥

रपाभ्यां एत्वे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । 'रपाभ्यां नो णः समानपदे' 'ऋकाराच्चे'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—मातृणां पितृणामिति । तत्तद्दि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । योऽमातृकारे रेफस्तदाश्रय एत्वं भविष्यति । न सिध्यति । किं कास्याम् ? न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ।

एकदेशे नुहादिषु चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? अग्रहणं चेन्नृद्वित्रिलादेशविनामेष्टृकारग्रहणमिति* । तस्माद्

प्र०— रपाभ्यां नो णः समानपदे । रपाभ्यामुक्त्यमानं एत्वं वर्णान्तरात् प्राप्नोतीति मत्वाह—रपाभ्यामिति । योऽमातृकार इति । येषां दर्शनमर्द्धमात्राकालो रेफ ऋकारेऽस्तीति, तन्मतेन केवलस्याऽप्रयोगादास्तीर्णादिषु वर्णान्तरोपाभयादेकास्यात्वं भवत्येवं मातृणामित्यादावपि भविष्यति । येषामपि दर्शनं मात्राचतुर्भागो रेफ ऋकार इति, तन्मतेऽपि 'रपाभ्यामेति रेफो गृह्यमाणोऽणत्वाद्विभक्तकालस्यापि ऋकारस्यैव ग्राहक इति एत्वं सिध्यति । यत्तुच्यते रेफोमणां सबर्णा न सम्तीति, तद्विनाऽऽस्य-प्रयत्नयणान्तर्गतेभ्यः । अथवा रपाभ्यामिति रेफाकृतिनिर्दिश्यत इति ऋकारस्यापि रेफास्यात्वं मिथ्यतीति भावः । न हि वर्णैकदेशा इति । नाऽव्ययवृत्तस्याऽव्यये तद्विधिवेधा इत्ये धित्युक्तं सन्ध्यत्तरवातिके तथा च 'भासं न विज्ञेयमिति सायपि निषेधे गणो विक्रीयन्ते, तत्र भासयुद्धेरभावान् । यदुक्तम्—अणत्वादेफ ऋकारस्य रेफं सावर्ण्यादुद्गृह्णातीति । तदुक्तम् । नहि ऋकारस्यरेफस्य स्थानप्रयत्नवत्त्वम् । तस्मादमति

उ०—रपाभ्यां, न च संग्रहणाऽर्द्धमात्रिकस्य रेफस्य सम्भवे कथमृकारस्यैव ग्रहणं सा दिश्यत भाह—येषां दर्शनमिति । केवलस्येति । वर्णान्तरानुपाधितत्वेत्यर्थः । आस्तीर्णेति । 'यथे'तिशेषः । तदभिप्रायेति । रेफातिरिक्तवर्णान्तरं सधं रेफेन भिन्नऽऽस्यप्रयत्नमेवेत्यर्थः । एकदेशस्याऽग्रहणेनाऽग्रहणे ग्राहकपूत्रेऽग्रहणप्रत्याख्याने वा सुव-यन्तरमाह—अथवेति, ऋकारादेर्नरसिद्धवृत्तान्तरवाच्यये तज्जातिसंघे मानाऽमावाच्य नेत्र युक्तम् । 'रपुतिर्निर्दिश्यते' इति युक्तं वक्तव्यम् । नाव्ययवृत्तस्येति । अभिन्नपुटिविषयस्य सप्तम्यस्य योऽव्ययवृत्त-हिमस्तद्विधिः—पृथग्भूतवर्णविधिर्न भवतीति वातिकार्थः । अथवा 'रेफाकृतिनिर्देशा'दिति

गृह्यन्ते । एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् ? 'अनन्तरत्वात्' । यत्-
द्रेकात्परं भक्तेस्तेन व्यवहितवान्न प्राप्नोति । 'अङ्गव्याये' इत्येवं भविष्यति ।
न सिध्यति । किं कारणम् ? वर्णैकदेशः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ये व्यपवृक्ता
अपि वर्णा भवन्ति । यच्चात्र रेफात्परं भक्तेर्न तत्कचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते ।
एवं तद्धि योगविभागः करिष्यते । 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' । ततो
'व्यवाये' । व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति । ततः—'अट्कुवाङ्-
नुमि'रिति । इदमिदानीं किमर्थम् ? नियमार्थम्—'एतैरेवाक्षरसमाप्ताधिकै-
र्यवाये नान्यै'रिति । अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवति ऋकाराण्यत्वं'मिति

प्र०—सावर्ण्यं कुतो प्राप्नुवन् यथा च नरमिहावयथानां नरत्वसिद्धत्वज्ञानियोगाऽभावा-
त्पुरुषपुंगवराजाभ्यामेकाकृतियोगाऽभावः, एवं वर्णग्रहणे वर्णैकदेशयोरपीति भावः ।
नुडादिषु ओक्तमिति । अप्रहणपक्षे नुडादिषु ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यं भवेदिति ग्रहणपक्ष
आप्नीयते । इह समुदायस्य कार्येषु व्यापारे अवयवस्य स्थितिमित्ते कार्यं भा भूद्वयापारः,
यथा अत्र इन्द्र इत्यादावेकारोऽथादेशं प्रतिपद्यते न तु सद्यवयव इकारः सर्वार्थदीर्घ-
त्वम् इह तु 'मातृणां मिति समुदायस्य न कस्मिंश्चिद्विधौ निषेधे वा व्यापार इत्यवयव'
स्वाभ्युदयार्थं प्रति कस्माज्जित्तत्वं न प्रतिपद्यते ? भेदेन चापलम्भात्प्राप्त्यपवृत्तस्येति
न्यायो नास्ति । यत्तद्रेकादिनि । रेफ एव भक्तिस्तस्या यत्परमित्यर्थः । ऋकारभागं च
व्यववायकमिच्छन्ति । न तत्त्वयचिदिति । मात्राचतुर्थस्य पूयगभावान् । एतैरेवेति ।
येऽक्षरसमाप्ता ये पश्यन्तेऽकारादयः, ये च तैर्गृह्यन्ते आकारादयः सर्वे ते आक्षरस-
माप्तायिकाः । अत्र च 'बहुचोऽन्तोदात्ताट्ट'मिति भवति ठच्, 'प्रयोजन'मित्यनेन वा ।

उ०—यदुक्तं सत्राह—यथा चेति । पुरुषपुंगवराजाभ्यामेकाकृतीति । अत्र नरमिहावयथानां-
मित्यमुक्तमर्थम् । ननु समुदाये एवाऽवयवानां गुणभावेन प्रधाने कार्यसंप्राप्य इति न्याया-
त्कथं कर्त्तव्यम्, त्यादिष्वस्तद्वयं प्रधानकार्याभावे गुणा अपि कार्यं प्रतिपद्यन्त इत्याह—
इह समुदायस्येति । भेदेन चेति । यथा 'मापा न भोक्तव्या' इति निषेधो मिश्रेष्वपि
प्रवर्तते, उत्र सद्बुद्धिसत्त्वात्, एवमुक्तस्यो रेफो भेदेन प्रतिभास्यकार्यं प्रतिपद्यत
एवेत्यर्थः । 'रेफश्चक्रे'रिति समानाधिकरणमित्याह—रेफ एवेति । भक्तिः—भागः ।
ऋकारभागं—तदन्तर्गत्युपमागमित्यर्थः । 'इकारभाग'मिति पाठोऽभावः इकारसदृश इति
मनेन बोध्यः । अतएवाऽऽवयवपक्षे ऋ ऋ ऋ ऋ इति चतुर्णामिकाराववा निर्णयः ठक्
स्वरशास्त्रे । मात्राचतुर्थस्येति । रेफोऽर्द्धमात्र, दन्तसोऽभन्तिर्द्धमात्र । अत्र मात्रं अन्वाहारा-
द्धिष्ठे ठक्म् । एवञ्च परभागो मात्राचतुर्थ इति स्पष्टमेव । एवञ्च 'नामपपदुक्तस्येति'न्यायादङ्-

यद्यं शुभ्रादिषु नृनमनशब्दं पठति* । नैतदस्ति ज्ञापकम् । वृद्धयर्थमेत-
त्स्यात्—नानमनिरिति । यत्तर्हि तत्रैव 'सृष्टोति'शब्दं पठति । यथाऽपि
नृनमनशब्दं पठति । ननु चोक्तं 'वृद्धयर्थमेतत्स्या'दिति । बहिरक्षा वृद्धिरन्तरङ्गं
एत्वम् । 'असिद्धं बहिरक्षमन्तरङ्गे' । अथवोरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते† ।
ऋतो नो यो भवति । ततः 'छन्दस्वग्रहात्' 'ऋत' इत्येव ।

अट्कुप्वाङ्नुस्यवायेऽपि ॥ ८ । ४ । २ ॥

अङ्गव्यवाये एत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधः ॥ १ ॥

अङ्गव्यवाये एत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः । आदर्शेन, अङ्गदर्शेन ।

न वाऽन्येन व्यपेतत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? 'अन्येन व्यपेतत्वात्' । अन्येनाऽव्य-
व्यायः । यस्यैवान्येन व्यवयोऽपि तु व्यवयोऽस्ति । तत्रास्त्यङ्गव्याय

प्र०—यद्यमिति । इत्वं ज्ञापकसूकारादपि नो यो भवतीत्यनुमापयति । अथ वा
चरौकदेशोऽपीह रेफो गृह्यते, रेफाकृतिर्वा निर्दिश्यते, भक्तिव्यवधानेऽपि वा एत्वं
भवतीत्यनुमीयते ।

अट्कुप्वा० । अङ्गव्यवाये इति । एतत्सूत्रारम्भाद्राभ्यामित्यत्राऽऽदिव्यवाय-
विषये 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषा निर्दिष्टाङ्गविकलोपतिष्ठत इति यथाऽऽदिव्यवायो-
ऽन्यव्यवायश्च तत्र एत्वप्रसङ्गः । न चेति । 'रपाभ्या'मित्यत्र 'तस्मा'दिति परिभाषोपस्थाना-

उ०—अहमेन प्रहणाऽभाव इति भावः । प्रयोजनमित्यनेन चेति । प्रयोजनशब्दश्च प्रकृते
प्रयोजकपरः । येषं भाष्यं प्रथाहाराद्विके व्याख्यातम् । तत्र बहिरक्षा वृद्धिरित्येतद्वर्तिक-
मनेन । भाष्यकृतः 'खरवसानयो'रिति सूत्रे कार्यकालपक्षेऽपि त्रैगुणिकेऽन्तरङ्गे तदप्रवृत्ते-
सिद्धावित्त्वत् ।

अट्कुप्वा० । ननु व्यवाये 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषोपस्थित्या एतदाऽप्राप्तेः किं
प्रतिषेधेनैवैतत् आह—एतत्सूत्रेति । अङ्गव्यवाये इति तद्व्यवाये विधानसामर्थ्या-
त्तावत्प्रकृत्यवस्थयोऽभावेऽपि णवम् भवति । अन्यव्यवाये तु निर्दिष्टप्रहणेन तद्व्यावृत्तेर्न

इति प्राप्नोति । अष्टैव व्यवये भवन्ति । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनु-
व्यमानं गंस्यते ? अह्मद्ग्रहणमध्यात् । यदिहि यत्राऽटा चाऽन्येन च
व्यवायस्तत्र स्यादह्मद्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'व्यवाये नो णो भवती'त्येव ब्रूयात् ।
अस्त्यन्यदह्मद्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? योऽनिर्दिष्टैरेव व्यवयस्तत्र मा
भूत्—कृत्स्नम्, मृत्स्नेति । यद्येनावत्प्रयोजनं स्याच्छब्दार्थवाये नेत्येव ब्रूयात् ।

तत्समुदाये एत्वाऽप्रसिद्धिर्यथान्यत्र ॥ ३ ॥

तत्समुदाये—व्यवायसमुदाये एत्वस्याऽप्रसिद्धिः—अर्केण, अर्घेण ।
यथाऽन्यत्रापि व्यवयसमुदाये कार्यं न भवति । काऽन्यत्र ? 'नुम्विसर्जनीय-
शर्णवायेऽपि' [८. ३. ५८] निस्मे निस्वेति ।

किं पुनः कारणमन्यत्रापि व्यवयसमुदाये कार्यं न भवति ? 'प्रत्येकं
वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टे'ति । तद्यथा—गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चाय-
मप्यस्ति दृष्टान्तः—'समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा—'गर्गाः शतं
दण्डयन्ता'मिति, अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति ।
यद्येवमेकेन व्यवये न प्राप्नोति—किरिणा गिरिणेति । उभयथापि वाक्यपरि-
समाप्तिर्दृश्यते, तद्यथा—'गर्गः सह न भोक्तव्य'मिति, प्रत्येकं च न भुज्यते
समुदितैश्च ।

कव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

प्र०—इववाये एत्वाऽप्रसङ्गादेतत्सूत्रमारन्यमाणमडादिव्यवाये एत्वमनुजानाति नाऽन्य-
व्यवाये, तस्य निर्दिष्टग्रहणेन निर्वर्तितत्वादितिभावः । अह्मद्ग्रहणसामर्थ्यादिति ।
सामर्थ्येनाऽऽद्यनन्तरोक्तमर्थं प्रतिपादयति । अह्मद्ग्रहणमन्तरेणान्येन केवलेन
व्यवायाऽसम्भवाद्ग्रहणाय इत्येवाऽह्मद्ग्रहणस्यातिप्रत्वानह्मद्ग्रहणमटैव व्यवय इत्यव-
धारणार्थं विज्ञायत इत्यर्थः । अनिर्दिष्टेरिति । अडादिव्यतिरिक्तैः । शर्णवाये नेति ।
अस्मदेव च निषेधादन्यव्यवाये एत्वमुपास्यते । यद्येवमेकेनेति । द्वाभ्यामपि व्यववाये
न प्राप्नोति-अर्केणेति । उभयर्थेति । व्यवयोपलक्षणायाऽह्मादीनामुपादानादेकेन द्वाभ्यां

ख० प्रवर्तते इति भावः । न च व्यवयपदभ्रूया विरोधात्निर्दिष्टाऽऽऽप्रकृतिः । निर्दिष्टपदस्य
तदतिरिक्ताक्षरसमाग्राप्तिकृताऽव्यवायपरत्वात् । तदाह—सामर्थ्येनापीति । अनेनास्तीक-
देवयुक्तिश्च प्रयनयति । अन्यथा नञ्चटितं गुर्वर्थेन न्यायेन कथमन्यथासिद्धिमस्य वदेत् ।
भाष्ये—शर्णवायेनेति अह्मद्ग्रहणं सुदुर्गतामप्युपलक्षणम् । अतएवाऽऽर्जीपादी न दोषः ।
द्वाभ्यामपीति । समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायाभयमे सदैरेव व्यवये ज्ञातं स्यात्केकेन
न द्वाभ्यामित्यर्थः । व्यवयोपलक्षणायेति । व्यवयकर्तृबोधनायेत्यर्थः । यथा 'गुणवृद्धे'

व्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं वृत्तम् : स्तुभः प्राधानीति ॥ ५ ॥

इतोऽपूर्वस्य [८. ४. २२] इत्यपूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

नुम्यवाये एत्वेऽनुस्वाराऽभावे प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

नुम्यवाये एत्वेऽनुस्वाराऽभावे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रेन्वनम् प्रेन्वनीयम्* ।

अनागमे च एत्वम् ॥ ७ ॥

अनागमे च एत्वं वक्तव्यम् । तृमणम्, तृमणीयम् ।

अनुस्वारव्यवायवचनात् तु सिद्धम् ॥ ८ ॥

अनुस्वारव्यवाये नो एो भवतीति वक्तव्यम् । तदनुस्वारग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । कियते न्यास एव । नकारेऽनुस्वारः परसवर्णीभूतो निर्दिश्यते । इहापि तर्हि प्राप्नोति — प्रेन्वनम्, प्रेन्वनीयम् । अनुस्वारविशेषणं नुम्यग्रहणम् — 'नुमो योऽनुस्वार' इति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति — तृमणम् तृमणीयम् ।

एवं तर्ह्ययोगवाहानामविशेषणोपदेशश्चोदितस्तत्राऽनुस्वारे कृतेऽव्यवाये इत्येव सिद्धम् । यद्येवं नार्थो नुम्यग्रहणेन । अनुस्वारे कृतेऽव्यवाय इत्येव सिद्धम् ।

प्र० बहुभिन्नं यथासम्भवं व्यवाये एत्वं भवति । वृत्तम् इति 'प्रातिपदिकान्ते'ति एत्वप्रसङ्गः । स्तुभः इति । स्तुचो हन्यन्तेऽस्मिन्निति घञर्थे कविधानमिति कः । प्रेन्वनमिति, 'इजादे' सनुम' इति एत्वप्रसङ्गः । नकारेऽनुस्वार इति । द्विनकारको निर्देश इति भावः । नुमो योऽनुस्वार इति । सौत्रत्याभिर्देशस्य ण्यन्तस्य परिपातः ।

उ०—प्रवेश्य'मिति वृत्तस्य प्रवेशनिषेधपरतोऽनार्था प्रत्येकं संज्ञानाञ्च प्रवेशो निषिध्यते एवमिहावीच्यर्थः । प्रातिपदिकान्तेति । 'कुमति के'त्यस्याऽनुपलक्षणमिदम् 'स्तुभ' इत्यत्र 'पूर्वपदात्संज्ञायाः'मिति प्राप्तिः । अतएव कदाचने निःसन्तमाश्रित्य 'अग' इति तत्र प्र'शक्तवासे भाव्ये । अपूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति । तत्कारणेऽपि 'अनुस्वारस्याप्यस्यिजे, उपसर्ग-संयन्तसंज्ञेन 'वृत्तम्' इत्यसिद्धे, 'प्रधानाद्य' इत्यत्र लक्षापत्तेर्भासि भावः । प्रातिपदस्य एव कारणात्सवर्णनिषेधकत्वमिति शेषम् । हादेशेषु च विशेषणम् 'नुम्य' इत्यादी 'पूर्व-पदा' इति एत्वं भवत्येव । तत्र हि प्र नुम्यग्रहे इतोऽप्युपलक्षणं हन्यन्तोऽज्ञातो विधीयते । द्विनकारक इति । तत्र पूर्वो नकारोऽनुस्वारस्य परसवर्णेन निर्दिष्ट इति व्याख्यास्तत इति भावः ।

पूर्वपदान्संज्ञायामगः ॥ ८ । ४ । ३ ॥

पूर्वपदान्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणम् ॥ १ ॥

पूर्वपदान्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

तद्विनपूर्वपदस्याऽप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

तद्विनमध्यस्य पूर्वपदस्यस्य च प्रतिषेधो मा भूत् । स्वारपायणः† क श्रुतिः ।

ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धशब्दाद्येन ।

सति पूर्वपद उत्तरपदं भवति, मति चोत्तरपदे पूर्वपदं भवति । तत्र सम्बन्धा-
देतद्व्यवन्तस्य —‘यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद्वति तत्स्थस्य नियम’ इति । किं च
प्रत्येतद्वति ? उत्तरपदं प्रति ।

संज्ञायां नियमवचनेऽगप्रतिषेधाश्रियमप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

संज्ञायां नियमवचनेऽगप्रतिषेधाश्रियमस्याऽयं प्रतिषेधो विज्ञायते—‘अग’
इति । तत्र को दोषः ?

तत्र नित्य एत्वप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

तत्र पूर्वेषु संज्ञायां चाऽसंज्ञायां च नित्य एत्व प्राप्नोति ।

योगविभागान्सिद्धम् ॥ ५ ॥

योगविभागः करिष्यते—‘पूर्वपदान्संज्ञायाम्’ । ततः ‘अगः’ । गान्ता-
त्पूर्वपदाया च यावती एत्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेधः ।

प्र०— पूर्वपदा० । तद्विनेति । ‘पूर्वपदे यौ रपौ साभ्यां परस्य नकारस्य संज्ञायामेव
एत्वमिति नियमादसंज्ञायां तद्विनपूर्वपदस्यस्यापि एत्वं न प्राप्नोतीत्युत्तरपदग्रहणं
कर्तव्यम्, स्वारपायण इति । स्वरपस्यापत्यं गोत्रं नडादित्वाम् फक् ।

सम्बन्धशब्दादिति । पूर्वपदावयवो रेफः पकारश्च पूर्वपदशब्देनोच्यते, तस्य-
दायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि क्तेरन्ते । पूर्वपदत्वं चोत्तरपदापेक्षमिति तद्विन-
पूर्वपदस्यस्य एत्वं भवत्येव । समानपदमेवेति । समासे च पूर्वपदोत्तरपदविभागाऽ-
पेक्षया भिन्नपदत्वमप्यन्तीति एत्वाऽप्रसङ्गः । एतच्च विध्यर्थमेतत्सूत्रं, न नियमार्थम् ।
अथ स्वारपायण इत्यत्र कथं एत्वं, यावता स्वरशब्दस्यापि पदत्वमस्तीति, तत्पदत्वादेकस्य
समानपदत्वमेव नास्ति । अत्राहुः—यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनौ समानपदस्यत्वं

उ०— पूर्वपदान्० । पूर्वपदे यावति । पूर्वपदग्रहणं तात्थ्ये लाक्षणिकमिति भावः ।
नियमादिति । समासे समानपदत्वपूर्वेण सिद्धेऽस्वारस्यादित्यर्थः । पूर्वपदावयव इति ।
भाक्षेवोऽप्युत्तरपदावयवनभ्येति भावः । पूर्वपदशब्दो रूढ इति तात्पर्यम् । भाष्ये—निय-
मएत्वप्रसङ्गः इति । सर्वत्र संज्ञायामसंज्ञाया च एत्वप्रसङ्गः इत्यर्थः । श्रुत्यनन्तरि
इति । अगवन्त्यतिरिक्तानां तु गध्यवधाने एत्वप्राप्तिर्योग्यतामगविभागमिति भावः ।

अथ वा युवादिषु* पाठः करिष्यते ।

वाहनमाहिनात् ॥ ८ । ४ । ८ ॥

आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—इक्षुवाहणम्, श्वरवाहणम् । अपर आह—

वाहनं वाह्यादिति वक्तव्यम् ।

यदा हि गर्गाणां वाहनमपविद्धं तिष्ठति तदा मा भूत्—गर्गवाहनमिति ।

वा भावकरणयोः ॥ ८ । ४ । ११ ॥

वाप्रकरणे गिरिन्धादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

वाप्रकरणे गिरिन्धादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । गिरिण्दी, गिरिन्दी । चकणितम्बा, चकनितम्बा ।

प्रातिपदिकान्तमुच्चिन्नमिति च ॥ ८ । ४ । ११ ॥

प्रातिपदिकान्तस्य एत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थम् ?

प्रातिपदिकान्तस्य एत्वे समासान्तग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

‘असमासान्तप्रतिषेधार्थम्’ । असमासान्तस्य मा भूत्—गर्गमभिनी, दक्षमभिनीति ।

प्र०— अहोऽदन्तात् । पूर्वसूत्रनिर्देशश्चेति । पूर्वाचार्याः कार्यभाजः बध्यन् न निरदिच्छन्तित्यर्थः । अथवेति । अवरयकर्तव्यश्च युवादिषु पाठः, ‘प्रातिपदिकान्ते’ति विक्षेपेन शतृ मा भूत् ।

वाह० । आहितोपस्थितयोरिति । आहितशब्देन भूतकालक्रियानिर्देशादवा-
वाहं नारोपितं केवलं सन्निहितं तदा न प्राप्नोतीति वचनम् । ‘स्वस्वामिभावनिवृत्तिपर-
त्वादभूतकालस्येहाविवक्षे’त्यन्ये आहुः । वाहनं वाह्यादिति । वहनीयवाचिन इत्यर्थः ।
अपविद्धमिति । वहनशक्तिविकलं प्रनष्टमित्यर्थः । यदा गर्गा वाह्यत्वेन विवक्ष्यन्ते न तु
स्वामित्वेन तदा शतृ भवत्येव ।

प्रातिपदिका० । समासान्तग्रहणमिति । समासस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो

ह०— अहोऽदन्तान् । अवश्येति । एवं वाऽदन्तानुकरणेनो द्वयेवेति भावः ।

वाहनमा० । आहितम्—भारोपितम् । वाह्यम्—उपस्थितम् । भारोपितवाह्यमपि
सन्निहितवाह्यम् । वचनमिति । उपस्थितत्वेनरित्यर्थः । सूत्राक्षरेरेवाऽस्याऽर्थस्य सिद्धिं दर्श-
यति—स्वस्वामीति । वहनीयेति । वहनीयाऽर्थवाचकात्परस्य वाहनस्य भावमित्यर्थः । तस्मिन्
गार्थवाहनमित्यसाम्प्रेष, तेनाह—यदेति ।

प्रातिपदिकान्त० । ननु कृतेऽपि समासान्तग्रहणे समासप्रातिपदिकावकत्वाद् शतृ

अप्रतिषेधो वा यथा सर्वनामसंज्ञायाम् ॥ ६ ॥

न वाऽर्थः प्रतिषेधेन । एत्वं कस्मान्न भवति ? 'यथा सर्वनामसंज्ञायाम्' । उक्तं च सर्वनामसंज्ञायां—'सर्वनामसंज्ञायां निपातनाणत्वाभाव' इति* । यथा पुनस्तत्र निपातनं क्रियते—सर्वादीनि सर्वनामानि [१. १. २७] इति, इहेदानीं किं निपातनम् ? इहापि निपातनमस्ति । किम् ? 'अणुभयनादिभ्यः' [४. ३. ७३] इति ।

नैव वा पुनरत्र पूर्वेणा एत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'समानपद' इत्युच्यते, न चैतत्समानपदम् । समासे कृते समानपदम् । समानपदमेव यन्नित्यं न चैतन्नित्यं समानपदमेव । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गम्यते ? समानग्रहणमामर्श्यात्* यदि हि यत्समानं चाऽसमानं च तत्र स्यात्समानग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

विभाषौपधिचनस्पतिभ्यः ॥ ८ । ४ । ६ ॥

द्वयक्ष्वयश्चरेभ्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—देवदारुवनम् । इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इरिकावनम् । तिमिरवनम् ।

अहोऽदन्तात् ॥ ८ । ४ । ७ ॥

अदन्ताददन्तस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—दीर्घाह्नी शरदिति । ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । नैपाऽहञ्छब्दात्षष्ठी । का तर्हि ? अहञ्छब्दात्प्रथमाऽर्धसूचनिर्देशश्च ।

प्र०—व्यभिचरतलत्र एत्वाऽभावः । इह तु रेफस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्य समानपद-
स्यत्वाऽव्यभिचाराणत्वं प्रवर्तते । समानग्रहणमिति । 'पद' इत्येवाऽपदस्ययोर्निमित्त-
निमित्तिनोरसम्भवात्सामर्थ्यादेकत्वेसङ्ख्याया विवक्षया समानत्वे लब्धे समानभ्रुतिरङ्गी-
कृताऽवधारणा विज्ञायत इत्यर्थः ।

उ०—यत्र द्वावपीठि । एवं च निमित्तानधिकरणनिमित्तमल्पदाऽपठितत्वेमेव समानपदमिति
भावः । सामर्थ्यादेकत्वेति, अनुवादगतत्वेऽपि सामर्थ्यात्तद्विवक्षेति भावः । इह विभक्त्यं,
पदान्तरेऽप्रवृत्त्यापत्तेः । तस्मात्पदे इत्युक्तमेव मर्यादाया एवनामानेक पदस्यत्वे लब्धे
सामर्थ्यात्तलाभ इति बोध्यम् ।

विभाषौपधिः । भाष्ये—द्वयक्षरेति भत्राऽभरत्तत्वेनाऽप्यसहितं व्यञ्जनम् । अतएव-
रिकादिभ्यः प्रतिषेधः सार्थकः ।

अथ वा युवादिषु* पाठः करिष्यते ।

वाहनमाह्वितान् ॥ ८ । ४ । ८ ॥

आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—इक्षुवाहणम्, शरवाहणम् । अपर आह—

वाहनं वाह्यादिनि धक्तव्यम् ।

यदा हि गर्गाणां वाहनमपविद्धं तिष्ठति तदा मा भूत्—गर्गवाहनमिति ।

वा भावकरणयोः ॥ ८ । ४ । ११ ॥

वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । गिरिणदी, गिरिनदी । चक्रणितम्भा, चक्रनितम्भा ।

प्रातिपदिकान्तनुम्बिमक्तिषु च ॥ ८ । ४ । ११ ॥

प्रातिपदिकान्तस्य एत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थम् ?

प्रातिपदिकान्तस्य एत्वे समासान्तग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

‘असमासान्तप्रतिषेधार्थम्’ । असमासान्तस्य मा भूत्—गर्गमगिनी, दक्षमगिनीति ।

प्र०— अहोऽदन्तात् । पूर्वसूत्रनिर्देशश्चेति । पूर्वाचार्याः कार्यमाजः शृङ्गा न निरविक्रमिष्येति । अथवेति । अवश्यकर्तव्यञ्च युवादिषु पाठः, ‘प्रातिपदिकान्ते’ति विकल्पेन शृङ्गं मा भूत् ।

वाह० । आहितोपस्थितयोरिति । आहितशब्देन भूतकालक्रियानिर्देशादवा-
वाहं नारोपितं केवलं सन्निहितं तदा न प्राप्नोतीति वचनम् । स्वस्वामिभावनिवृत्तिपर-
त्वाद्भूतकालस्येहाविवक्षे’त्यन्धे आह । वाहनं वाह्यादिति । वहनीयवाचिन इत्यर्थः ।
अपविष्टमिति । वहनशक्तिविकलं प्रनष्टमित्यर्थः । यदा गर्गा वाह्यत्वेन विवक्ष्यन्ते न तु
स्वामित्वेन तदा शृङ्गं भवत्येव ।

प्रातिपदिका० । समासान्तग्रहणमिति । समासस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो

ह०— अहोऽदन्तान् । अवश्येति । एवं वाऽदन्तानुकरणज्ञेनो ह्येवेति भावः ।

वाहनमा० । आहितम्—भारोपितम् । वाह्यम्—उपस्थितम् । नारोपितवाह्यमपि
सन्निहितवाह्यम् । वचनमिति । उपस्थितेत्येवमित्यर्थः । सूत्राक्षरेरेवाऽस्मादर्थस्य सिद्धिं दृष्टे-
यति—स्वस्वामीति । वहनीयेति । वहनीयार्थवाचकात्परञ्च वाहनस्य वचनमित्यर्थः । तस्मिन्
गर्गवाहनमित्यस्याच्चेव, अथाह—यदेति ।

प्रातिपदिकान्त० । ननु क्लृप्तेऽपि समासान्तग्रहणे समासप्रातिपदिकावबत्त्वात् शृङ्गं

न वा भवति—गर्गभगिणीति ? भवति यदेतद्वाक्यं—गर्गाणां भगो गर्गभगः, गर्गभगोऽस्याऽस्तीति* । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति—गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति, तदा न भवितव्यं, तदा ना भूदिति । यदि समासान्तग्रहणं क्रियते मापवापिणी व्रीहिकापिणीत्यत्र न प्राप्नोति ।

लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? 'गतिकारकोपपदानां कृद्धिस्मद् समासवचनं प्राक् सुबु-
त्पत्तेरिति ।

तत्र युवादिप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्र युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । आर्ययूना, क्षत्रिययूना, प्रपकानि, परिपकानि, दीर्घाह्नी शरदिति ।

कुमति च ॥ ८ । ४ । १३ ॥

अथेह कथं भवितव्यं—मापकुम्भवापेण व्रीहिकुम्भवापेणेति, नित्यं एतत्वेन भवितव्यमाहोस्त्रिद्विभाषया† ? यदा तावदेतद्वाक्यं भवति—कुम्भस्य वापः कुम्भवापः, मापाणां कुम्भवापो मापकुम्भवाप इति, तदा नित्यं एतत्वेन

प्र०—नकारस्तस्य एत्वमित्यर्थः । गर्गभगिनीति । 'भगि'भित्येतस्य प्रातिपदिकस्याऽन्तो नकार इति एत्वप्रसङ्गः । अन्तश्चञ्चश्चाऽवसानवर्त्यकदेशाच्ची । यथा नञ्छान्त इति । गर्गभगोऽस्याऽस्तीति स्मारपायणवत्समानपदत्वत्वादेकनकारयो पूर्वणैवाऽत्र एत्वं न त्वनेन । मापवापिणीति । ईकारान्तं समास इति पूर्वपक्षः । नकारान्तं समासः पश्चादीकार इति सिद्धान्तः । प्रपकाभीति । अत्र 'कुमति चे सि नित्यं एत्वं प्राप्नोति ।

कुमति च । अथेति विचारो निष्प्रयोजन इत्याहुः । विग्रहद्वयेऽप्यर्थाभेदादुप-
ह्वयसिद्धौ च विकल्पस्यैव समर्थेनाक्रियणत्वोपन्यासस्याजागलस्तनतुल्यत्वान् । न चाऽत्र एत्वेन भाव्यम्, 'पदव्यवाय इति प्रतिषेधान् । केचित्स्याहुः—यदा मापाणां कुम्भो मापकुम्भस्य वाप इति प्रक्रिया तदोत्तरपक्षत्वे चाऽपवादिविधिविति प्रत्यय-

उ० स्यादेवेत्यत आह—अन्तश्चञ्चश्चेति । न त्वेकदेशमात्रवाच्येति भावः । नत्वनेनेति । समासप्रातिपदिकान्तत्वाऽभावात्कारस्येति भावः ।

कुमति च । निष्प्रयोजनत्वमुपपादयति—विग्रहद्वयेऽपीति । निषेधप्रतिषेधप्रति-
योगिकः प्राप्तिमात्रनिरूपणपरं भाष्यमित्यस्ये । केचित्स्याहुरिति । अत्राऽपवादोऽन्तु प्रत्या-
स्योत्तरपक्षस्य कार्यत्व एव निषेधप्रवृत्त्याऽत्र तस्य दुर्लभत्वम् । किं चाऽपवादिविधिविति

भविष्यम् । यदा त्वेनद्वाक्यं भवति—माषाणां कुम्भो मापकुम्भः, मापकुम्भस्य वापो मापकुम्भवाप इति, तदा विभाषया भविष्यम् ।

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ ८ । ४ । १४ ॥

असमासग्रहणं किमर्थम् ? समास इति वर्तते, असमासेऽपि यथा स्यात्—
प्रणमति परिणमति । क पुनः समासग्रहणं प्रवृत्तम् ? 'पूर्वपदान्मंज्ञायामगः'
[८. ४. ३] इति । कथं पुनस्तेन समासग्रहणं शक्यं विज्ञानुम् ? पूर्वपद-
ग्रहणसामर्थ्यात् । समास एवैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति ।

अथाऽपिग्रहणं किमर्थम् ? समासेऽपि यथा स्यात्—प्रणामकः, परि-
णामकः । यदि तर्हि समासे चाऽसमासे चेष्यते नार्थोऽसमासेऽपि ग्रहणेन ।
निवृत्तं पूर्वपदादिति । अविशेषेणोपसर्गाण्यर्थं वक्ष्यामि । समासे नियमाच्च
प्राप्नोति । असिद्धमुपसर्गाण्यर्थं, तस्याऽसिद्धत्वान्नियमो* न भविष्यति ।

प्र०—तत्तन्निषेधात्पदस्याऽभावान्निषेधाऽप्रवृत्तिः । कुम्भस्य वापः कुम्भवापो, माषाणां
कुम्भवापो मापकुम्भवाप इत्यस्यां तु प्रक्रियायां एत्वप्रतिषेध इति ।

उपसर्गाद० । समास एतद्भवतीति । ननु 'सुबामन्त्रित' इत्यत्रोक्तम्—अवि-
शेषेणैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति, तेन चर्मनमभित्यत्र एत्वं न भविष्यतीति ।
उच्यते । स्वरग्रहणप्रत्याख्यानाय तदुक्तं न त्वेष पक्षः स्थितः । समासे नियमादिति ।
यदा 'पूर्वपदान्मंज्ञायामगः' इति सूत्रं नियमार्थमिति पक्षस्तदुच्यते । समासपदे हि
समाने निमित्तनिमित्तिनोर्भावात्सिद्धं एत्वं नियम्यते । यदा तु समानग्रहणात्समानमेव
यत्रित्यं पदं तदाभीयते तदा पूर्वपदादित्यस्य विध्यर्थत्वादसमासेऽपिग्रहणस्य तापकत्वाऽ-

उ०—पर्युदात्तेताऽपदान्तविभाषेव ताम्रकृतेनं लुप्तमिति सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वम् । एकदेशेऽपि भाष्य-
मेकदेशेऽपि किरिति तात्पर्यम् ।

उपसर्गाद० । स्वरग्रहणप्रत्याख्यानायेति । तत्र हि चर्मनमन्, कृपे सिचिनिपादौ
णत्वपञ्चकारणाय स्वरग्रहणमित्युक्ते, पूर्वपदादिति नियमापणाय न भविष्यति—इति बोधिते
'समासे एतद्भवतिपूर्वपद'मित्याहुः कृष्ण 'नेत्याह अविशेषणे' इत्यादिना स्वरग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।
तस्याऽप्युक्तमिति 'कृद्विर्गोऽप्यग्रहीति' इत्यादिनिषेधप्रत्याख्यायते, तदाह—नत्वेष इति ।
विध्यर्थत्वादिति । भयमेव युक्तः पक्षस्तत्र सिद्धान्तितमिति तापकत्वमसङ्गतम् । एवं चाऽ-
समासेऽपीति सूत्र इत्यर्थमेवेति भावः । ननु प्रत्येकं योगानामानर्थक्ये मानाभावात् स्वस्व—

एवं तर्हि सिद्धे सति यदसमासेऽपि ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न योगो योगेऽसिद्धः' । किं तर्हि ? 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? यत्तदुक्तं—निष्कृतम्, निष्पीतमित्यत्र सत्वस्याऽसिद्धत्वात् यत्नं न प्राप्नोतीति' न स दोषो भवति ।

णोपदेशं प्रत्युपसर्गाभावादिनिर्देशः ॥ १ ॥

अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो, न च णोपदेशं प्रति क्रियायोगः । एवं तर्ह्याहाऽयमुपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति, न च णोपदेशं प्रत्युपसर्गोऽस्ति, तत्र वचनाद्बहिष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेत्पदलोपे प्रतिषेधः ॥ २ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेत्पदलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रगता नायका अस्माद्ग्रामात्—प्रनायको ग्राम इति ।

सिद्धं तु यं प्रत्युपसर्गस्तस्यत्स्येति वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? यं प्रत्युपसर्गस्तस्यत्स्येति वक्तव्यम् । सिद्धयति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवाऽस्तु । ननु चोक्तं 'णोपदेशं प्रत्युपसर्गाऽभावादिनिर्देश इति । नैव दोषः । णोपदेश इति नैवं विज्ञायते—य उपदेशो णोपदेशः, णोपदेशस्येति । कथं तर्हि ? य उपदेशोऽस्य सोऽयं णोपदेशः, णोपदेशस्येति ।

प्र०—नुपपत्तिः । न्यायात् प्रकरणे प्रकरणस्यासिद्धत्वं व्यवस्थाप्यते, प्रकरणस्यार्थवद्वाक्यत्वात्तदन्तर्गतानां योगानामानर्थक्यायोगे योगस्याऽसिद्धत्वायोगात् । असिद्धत्वेन कार्याऽसम्पादनादनर्थकत्वमिति भावः । प्रकरणोऽसिद्धत्वेऽपि तस्यार्थवद्वाक्यत्वाद्ब्रूनामानर्थक्यम् । अथवा 'निष्कृतमित्यादौ विसर्जनीयस्यैव यत्नं विधेयं न तु सकारस्य । णोपदेशं प्रतीतिः । उपदिश्यत इत्युपदेशो, एवास्तादुपदेशो णोपदेश इति कर्मधारयं मत्वा चोद्यते । नैवं विज्ञायत इति । उपसर्गग्रहणस्य भा भूतौणार्थत्वमिति दुस्यार्थग्रहणाय बहुव्रीहिराप्नीयते ।

उ०—साध्यप्रयोगसाधनेव साध्यव्याप्तेत्यस्य आह—अथवेति । एवमित्यप्यत्राप्यनेन किञ्चित् फलमिति भावः । कर्मधारयमिति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । भाव्ये—सिद्धन्तु यं प्रतीतिः । यं प्रत्युपसर्गस्तस्यत्स्य णोपदेशस्य अस्य न इत्यर्थ इति भावः । नन्वन्तरङ्गकर्मधारये संभवति कथं बहिरङ्गबहुव्रीह्याश्चकलमत आह—उपसर्गोति । तदा उपसर्गग्रहणं प्राप्नुयच्छक्यं—नित्याश्रयणीयं चादिति भावः ।

हिनुमीना ॥ ८ । ४ । १५ ॥

हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रहिणोति, प्रमीणीते ।
वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् ? प्रहिणुतः, प्रमीणाति ।

सिद्धमर्थः स्थानिवत्त्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'अचः स्थानिवत्त्वात्' । स्थानिवद्भावादत्र एत्वं
भविष्यति । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्वप्रासिद्धे न स्थानिव'दिति* । दोषा
एवैते तस्याः परिभाषायाः—'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वएव' इति* ।

आनि लोट् ॥ ८ । ४ । १६ ॥

लोडिति किमर्थम् ? ग्रहिमानि कुलानि, प्रवपानि मांसानि ।

आनिलोड्ग्रहणार्थक्यमर्थवद्ग्रहणात् ॥ १ ॥

आनिलोड्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'अर्थवद्ग्रहणात्' । अर्थवत्
आनिशब्दस्य ग्रहणं, नैषोऽर्थवान् ।

अनुपसर्गाद्वा ॥ २ ॥

अथवा यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो, न चैतमानिशब्दं
प्रति क्रियायोगः । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—प्रयाणि, परियाणीति । अत्रापि
नाऽऽनिशब्दं प्रति क्रियायोगः । आनिशब्दं प्रत्यत्र क्रियायोगः । कथम् ?
यत्क्रियायुक्ता इति नैवं विशायते—'यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं
प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत' इति । कथं तर्हि ? या क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रिया-
युक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ।

प्र०— आनि लोट् । आनिशब्दमिति । क्रियायोगग्रहणस्यैव 'यत्क्रियायुक्तास्तं
प्रती'ति व्याख्यानम् । योगश्चाऽर्थलक्षणः । तत्र प्रयोगविषया क्रियाऽऽप्रीयते । सा च
न कचिदसंस्तृष्टाऽस्तीति समुदायस्था आनीयत इति आनिशब्दान्तसमुदायं प्रति
क्रियायोगः । तत्राऽयं सूत्रार्थः—'उपसर्गात्परस्य समुदायस्य च आनिशब्दस्तत्प्रकारस्य
एतत्'मिति । तदेवं प्रत्याख्यातं लोट्ग्रहणम् ।

उ०— हिनुमि० । भाष्ये—स्थानिवत्त्वादिति । बहिरङ्गाऽसिद्धत्वं तु न, त्रिपादीत्येवञ्च
तद्वचनेः । एकदेशविकृतस्याप्येवपीडं सिध्यतीतीदं भाष्यमेकदेशवुक्तिरिति केचिद् ।

आनि लोट् । यत्क्रियोयत्र कर्मधारयाश्रयणे हेतुं दशायम् तत्पक्षे इहसिद्धिं वर्जयति—
क्रियायोगेति । प्रयोगविषयेति । तस्या एव मुख्यत्वात् । ननु साधीयाऽन्वयव्यतिरेकविषयेति
भाष्यः । न कचिदिति । परस्यैव लोके प्रयोगात् । एतेन क्रियासम्बन्धाकथयति तत्फलं

नेर्गदनदपतपदधुमास्यनिहन्ति यानि वानि द्रानि प्तानि वपनि-

बहूनि शास्यनि चिनोनि देग्धिषु च ॥ ८ । ४ । १७ ॥

नेर्गदादिषु अङ्गव्यवाय उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

नेर्गदादिष्वङ्गव्यवाय उपसंख्यसानं कर्तव्यम् । प्रययगदत्, परिणयगदत् ।
आडा चेति वक्तव्यम् । प्रययागदत् । ननु चाऽयमङ्ग गदादिभक्तो गदादिग्रहणेन
प्रादिध्यते । न सिध्यति । अङ्गस्याऽङ्गुच्यने*, विकरणान्नं चाऽङ्गम्, सोऽसौ
संघातभक्तोऽङ्गव्यो गदादिग्रहणेन ग्रहीतुम् । एवं तर्ह्यङ्गव्यवाय इति वर्तते । क
प्रकृतम् ? 'अङ्कुवाङ्नुम्व्यवायेऽपि' [८. ४. २] इति । तद्वै कार्य-
विशेषणं निमित्तविशेषणेन चेदर्थः । तत्रापि निमित्तविशेषणमेव ।

अनितेः ॥ ८ । ४ । १६ ॥ अन्नः ॥ ८ । ४ । २० ॥

अन्तग्रहणं किमर्थम् ?

अनितेरन्तग्रहणम् संबुद्धयर्थम् ॥ १ ॥

अनितेरन्तग्रहणं क्रियते 'संबुद्धयर्थम्' । हे प्राण ।

अपर आह—

अनितेरन्तः पदान्तस्य

अनितेरन्तग्रहणं क्रियते, 'पदान्तस्य ने'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ।

यो वा तस्मादनन्तरः ।

प्र०— नेर्गदनद० । तदिति । तत्र हि तिमित्तयो रेफकारयोनिमित्तनश्च नकार-
स्याऽटा व्यवाय आश्रितः । इह तु नेः परे गदादयो व्यवहिता इति एत्वाप्रसङ्गः ।
तत्रापीति । यत्र यन्मित्तं तत्राऽस्याऽटादिभिर्व्यवाये एत्वमिति गदादीनामपि
निमित्तत्वसद्भावाद्गवाये एत्वं सिध्यतीत्यर्थः ।

अनितेः । सम्बुद्धयर्थमिति । अनितेर्नकारोऽन्त एवेऽत्यन्तग्रहणसामर्थ्यात्
पदस्याऽन्तो विज्ञायत इति 'पदान्तस्येति प्रतिषेधो योगविभागेन बाध्यते । अपर
आहेति—पाठभेदं दर्शयति । वस्तुस्तु नाऽस्ति भेदः । यो वा तस्मादिनि । अस्मिन्

उ०— विरामीत्यादौ जलवपाङ्गवर्धे, तदुपसर्गत्वाद्धेरवाच्चेति परस्मै भाष्यप्रामाण्येन तथा-
प्रयोगवनिष्ठादिति विष् ।

नेर्गद० । कार्यसत्त्वेन नकारो गृह्यत इत्याह—नकारस्येति । 'नेः परे गदादयः' इति
पाठः । यत्र यदिति । पूर्ववापरस्यापि निमित्तत्वाच्चिमित्तनिमित्तभोरटा इत्यत्रावे जलमित्यर्थः
समान इत्यर्थः ।

अनितेरन्तः । संबुद्धयर्थमपि योगविभागेन पूर्वमूलेऽन्त इत्यपङ्गुपले इत्याह—
यो वेति । बाधव्यवधानार्थे । सामर्थ्यादिति । अनितेः समीपे यो रेफस्तरमाकस्येति भाष्यो-

अथवा—अयमन्तशब्दोऽस्त्येवाऽवयववाची । तद्यथा—वस्त्रान्तो वस
नान्त इति । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा—उदकान्तं गतः । उदकसमीपं
गत इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्तते तस्य ग्रहणं विज्ञायते । अनितेः समीपे
यो रेफस्तस्मान्नम्य यथा स्यात्—प्राणिति । इह मा मूत्—पर्यनिति ।

उभौ साभ्यासस्य ॥ ८ । ४ । २१ ॥

साभ्यासस्य द्वयोर्गिष्ठम्

साभ्यासस्य द्वयोर्गत्वमिष्यते, प्राणिशिपति ।

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ ८ । ४ । २२ ॥

हन्तेरत्पूर्वस्येति किमर्थम् ? प्रग्नन्ति, परिग्नन्ति ।

हन्तेरत्पूर्वस्य वचने उक्तम्

किमुक्तम् ? 'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेध' इति* ।

प्र०—पक्षे 'प्रा णिति सम्बुद्धार्थमावर्तनीयमन्तग्रहणम् । तद्यः सामीप्य इति । एकवर्ण-
व्यवधानं च साभ्यासोदासीयते । 'पर्यनित्ती'त्यत्र तु वर्णद्वयव्यवधानाण्येवाऽभावः ।

उभौ साभ्यास । साभ्यासस्य द्वयोरिति—उभौग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयति ।
उभावित्यस्मिन्नपि साभ्यासस्यानिर्णयो भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च पूर्वत्रा-
सिद्धीयमद्विर्वचन इत्यनाभीयमाणेऽकृतत्वस्य द्विवचने कृतेऽनन्तरस्य पूर्वस्य एत्वस्य
सिद्धत्वाद्द्वयवहितार्थमिदं एतत् स्यात् । अनन्तरस्य तु तत्ककौण्डिन्यन्यायेन न स्यादि-
त्युभावित्युच्यते ।

उ०—कौण्डिन्यस्य परादिव्याचने रेफस्याऽनिनिमसीपवाऽभ्यतेरिह किमर्थमिति चिन्त्यम् । वत्
'न पदान्त'सूत्रे नक्षेत्रे निमित्तसमीपस्यो योऽनितर्कः इति, निमित्तसमीपस्याऽनितर्कस्य
णत्वमिति द्वया व्याख्यानं भाष्ये स्थितमित्युक्तं, तत्कथं माण्याक्षरस्वरसमिद्धमिति चिन्त्यम् ।
अन्तस्तत्त्वाऽप्रत्ययवहितसमीपवाची, व्याख्यानान् । प्राणिश्रीपय स्थानिवत्त्वं तु न, अपूर्व-
प्रितित्वात्पक्षमीसमासस्याऽनित्यत्वाच्चेति दिक् । भाष्ये—समीपे यो रेफ इति । 'अन्तः'
इति विभक्त्यन्तरेण विपरिणम्यते इति भावः ।

उभौ साभ्यास । वचनसामर्थ्याच्चेति । अनेन तद्वनित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति भावः ।
'साभ्यासस्येति च गुणः कृतात्मसंस्कार' इति व्यायेनाऽनितर्कविशेषणं, न नस्य । एतेनाऽ-
भ्याससहिततत्त्वेत्यर्थे रत्नगमनेन रोपयथारिवाऽभ्यासविबुधपत्तिरित्यपास्तम् । तत्ककौण्डि-
न्येति । वस्तुतस्तु एवं हि 'न' इत्यस्य बहुवचनस्याभिकारादुभयोरिति वदेत्, अपूर्वस्यतिवत् ।
अतएव 'यो रेफस्तस्मान्नम्येति' अनिते रित्यत्र भाष्ये उक्तम् । किञ्चाभ्यासस्यानर्थकत्वाच्च
पूर्वेण सिद्धिरित्यपि चिन्त्यम् । तस्मात्साभ्यासमहणप्रयोजनपरतयैवेदं भाष्यं योज्यम् ।
तथाहि—अभ्यासस्यानर्थक्यादुत्तरखण्डस्य अयवहितत्वात् पूर्वैरेकस्याऽपि सिद्धिः । अत्र

उपसर्गादनोत्तरः ॥ ८ । ४ । २८ ॥

कथमिदं विज्ञायते—ओकारात्परः—ओत्परः, न ओत्परोऽनोत्पर इति, आहोस्विदोकारः परोस्मात्सोऽयमोत्परः, न ओत्परोऽनोत्पर इति ? किं चातः ? यदि विज्ञायते—‘ओकारात्पर ओत्परः, न ओत्परोऽनोत्पर इति, ‘प्र नो मुञ्चतम्’ अत्रापि प्राप्नोति । अथ विज्ञायते—ओकारः परोऽस्मात्सोऽयमोत्परः, न ओत्परोऽनोत्पर इति, ‘प्राणो वनिर्देवकृता’ अत्र न प्राप्नोति । उभयथा च प्रक्रमे दोषो भवति । प्र नः मुञ्चतम्—प्र नो मुञ्चतम् । प्र उ नः—प्रोनः ।

भाविन्यप्योनि नेष्यते ॥ १ ॥

भाविन्यप्योकारे णत्वं नेष्यते । एवं तद्धुपसर्गादपहलमिति वक्तव्यम् ।

अनितेरन्तः पदान्तस्य, यो वा तस्मादनन्तरः ।

साभ्यासस्य द्वयोरिष्टम् भाविन्यप्योति नेष्यते ॥ १ ॥†

प्र०- उपसर्गादनोत्तरः । उपसर्गादपहलमिति । प्रक्रमो ग्रन्थपरिचयाऽर्थः क्रमपाठः । भाविन्यपीति । यद्यपि क्रमपाठे ओकारो नास्ति, संहितापाठे तु भावीति शत्व न प्रवर्त्तते, सांप्रतिक्रमद्वावे तु भाविगतिर्दुर्लभेति पाठान्तरमाश्रितम् । अथो-भयथा च प्रक्रमे इत्यस्याऽयमर्थः,—उभयथा चाश्रीयमाणे इह दोष इति । भाविर्नीति । ओकारार्थं उकार ओशब्देनोच्यत इत्यर्थः । मुख्यार्थसम्भवे गौरवार्थमहणमयुक्तमिति पाठान्तरसमाश्रयः ।

इ०-सूत्रेऽन्यासेनेत्यभ्यासस्येति वा करणेऽपि द्वयोर्न सिद्धिः । अतः साभ्यासस्येत्युक्तमिति । अतएव कर्तिककृता साभ्यासस्येति पदं गृहीत्वा ‘द्वयोरिष्ट’मित्युक्तम् । इमौग्रहणप्रयोजनं तु ‘एकः पूर्वपरयो’रित्यत्र भाष्ये उक्तम्—भावेनद्वयसाभ्यासमिति । अन्यथा उक्तत्वं रजसपक्षसङ्गतप्रवृत्तौबोमयोर्निवृत्तौ स्थान्यभवादेव पुनः प्रवृत्तसावेनावेगद्वयताभो न स्यात् । एवं च भाष्ययोर्न विरोध इति दिक् ।

उपसर्गादनोत्तरः । भाष्ये—उभयथा चेति । तन्नेत्र समासद्वयाऽङ्गिकारे इत्यर्थः । प्रक्रमे दोष इत्यत्र ‘प्रक्रम’तन्वार्थमाह—अन्येति । क्रमपाठ इति । पदसहितयोर्द्वयोरपि तुल्यकालमभ्यासार्थः पाठः क्रमपाठ इत्युच्यते । अत्र व्याख्याने ‘क्रमे’ इत्येव सिद्धे ‘प्र’शब्दो व्यर्थोऽतः पठान्तरमाह—अथवेति । ओकारार्थ इति । ओकार उकारश्च ओकारशब्दे-नोच्यत इत्यर्थः । सूत्रेऽन्यतरग्रहणमुपलक्षणं बोध्यम् । अत्र पाठान्तराभयने बीजमाह—

† कारिकेय नैवोपलब्धपुस्तकेष्विह पठ्यते । अस्या ग्री पादावमितेरन्तः सूत्रस्य व्याख्यानम्, सुतीवश्चो साभ्यासस्य, चतुर्थः उपसर्गादनोत्तरस्येतीह सङ्गृहीता । पद्यव्यस्याः प्रथमः पादो मकारः पुनरपि भाष्याधिक्याभ्य मया कारिकासम्पूर्वार्थं पृथक् प्रकाशितः ।

कृत्यचः ॥ ८ । ४ । २६ ॥

कृत्यस्य एत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

कृत्यस्य एत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । निर्विण्णोऽहमेनेन वायेन ।

शेर्विभाषा ॥ ८ । ४ । ३० ॥

शेर्विभाषायां साधनव्यवाये उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

शेर्विभाषायां साधनव्यवाये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राप्यमाणम्, प्राप्यमानम् ।

तद्विधानात्सिद्धम् ॥ २ ॥

विहितविशेषणं शिग्रहरां 'शयन्ताद्यो विहित' इति ।

अद्विधिकाराद्वा ॥ ३ ॥

अथ वाऽद्व्यवाय इति वर्तते ।

इजादेः सनुमः ॥ ८ । ४ । ३२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'कृत्यचः' [२६] इत्येव सिद्धम् ?

नियमार्थोऽयमारम्भः । इजादेरेव च सनुम्कालान्यस्मात्सनुम्कारिति । क मा भूत् ? प्रमङ्गनम्, परिमङ्गनम् ।

प्र०- कृत्यचः । निर्विण्णस्येति । अथ परः कृत्योः नकारो न भवतीति वचनम् । तत्र परस्य शत्वं, पूर्वस्य णुत्वम् ।

शेर्वि० । शेरिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तर एव कृति शत्वं स्यादिति शेरिति वार्तिकारम्भः । साधनव्यवाय इति । साधनाभिधायिनि सार्धधातुके विधानाद्विकरणं । 'साधन' शब्देनोच्यते । विकरणं साधनाभिधायीति केषां चिन्मतेन वा । तद्विधानादिति । सूत्रेषु यथेष्टं वाक्यशेषाभ्याहारात्तयन्ताद्यो विहित' कुदिताभ्यायते । अद्विधिशराद्धेनि । 'शयन्तात्परो यः कुदित्येवमप्याश्रीयमाणे न दोषो, शयन्तस्य कृतां चाद्व्यवायेषु शत्वाभ्यनुज्ञानान् ।

इजादेः० । सनुमो जात इति । नियमे प्राप्तवाधः, सिद्धस्य पुनरुपादानादनु-

ज्ञ०-मुख्यार्थेति । पाठान्तरेति । उभयवाच्येण शिष्येभ्यः सूत्रं पठितमिति भावः । यद्वा पाठान्तरशब्देन स्वासाक्षरम् ।

शेर्विभाषा । साधनाभिधायिनीति । निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचाराद् गौणोऽयं वचनदेख इत्यर्थः । विकरण इति । अत्र पक्षे साधनशब्देन साधनाभिधातो उच्यते । तस्मादिति परिभाषायां सत्यां यत्र विहितविशेषणशब्दोऽत आह—सूत्रेणिविति । विहितपदान्याहार-सामर्थ्यात्तस्या अप्राप्तप्रवृत्तिरिति भावः । परिभाषाप्रवृत्त्यभिप्रायेण पक्षान्तरमित्याह—शयन्तात्पर इति ।

सनुमो एत्वेऽवधारणाऽप्रसिद्धिविधेयभावात् ॥ १ ॥

सनुमो एत्वेऽवधारणस्याऽप्राप्तिः । किं कारणम् ? 'विधेयभावान्' । कैमर्थाश्रियमो भवति ? विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चाऽस्ति विधेयम् । किम् ? श्यन्तादिभाषा प्राप्ता । तत्र नित्यं श्यत्वं विधेयम् । तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्विति, अपूर्वो विधिर्भविष्यति न नियमः ।

सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे सनुमग्रहणात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'प्रतिषेधाधिकारे सनुमग्रहणान्' । प्रतिषेधाधिकारं सनुमग्रहणं कर्तव्यम् । 'न भाभूपक्रमिषमिष्यायीषेमिषनुमा'मिति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—प्रेक्षणम्, प्रेक्षणीयम्+ ।

कृत्स्थस्य च एत्वं इजादेः सनुमो ग्रहणम् ॥ ३ ॥

कृत्स्थस्य च एत्वं× इजादेः सनुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । सिध्यति । एवं तर्हि मिषते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं—'सनुमो एत्वेऽवधारणाऽप्रसिद्धिविधेयभावा'दिति । नैष दोषः । 'हल' इति वर्तते । क प्रकृतम् ? 'हलपञ्चमपदान्' [३१] इति । तद्वै तत्रादिविशेषणमन्तविशेषणेन चेदर्थः । कथं पुनर्जायते—'तत्रादिविशेषण'मिति ? 'इजुपञ्चा'दित्युच्यते तत्र नाऽर्थोऽन्तविशेषणेन । तत्रादिविशेषणं सदिहाऽन्तविशेषणं भविष्यति । कथम् ? 'इजादे'रित्युच्यते तत्र नाऽर्थ आदिविशेषणेन । अथवा 'इजादेः सनुमः' [८. ४. ३२] इत्यत्र 'सर्विभाषा' [३०] इत्येतदनुवर्तिष्यते ।

प्र०—वाददोषश्च । विधौ तु न प्राप्नोति नाऽप्यनुवाददोष इति विधिनियमसम्भवे विधिरेव उपायानिति भावः । सिद्धं हि वति । तेन 'प्रमद्वन'मित्यादौ एत्वं न भवति । तत्र 'इजादेः सनुमः' इति योगो विध्यर्थे सम्पद्यते । तत्र नाऽर्थोऽन्तविशेषणेनेति । इजुपञ्चस्य हलन्तत्वाऽन्वयभिचारात्सामर्थ्यात्तत्रादिविशेषणं हलपञ्चम्, तत्र नाऽर्थ इति । इजादेहेत्यादित्वाऽसम्भवादन्तविशेषणं हलपञ्चम् सम्पद्यत इति 'हलन्तादिजादेः सनुमो यो विहितः' कृत्स्थस्यस्ये त्वेवं मित्रायमाने श्यन्तादिव्यर्थोऽयं योगो न भवतीति नियमाय सम्पद्यते ।

उ०— इजादेः सनुमः । नियमाद्विधेयार्थस्यै बीजमाह—नियम इति । विध्यर्थे इति । सर्वत्र सनुमो निषेधेनाऽप्राप्तेरिति भावः ।

न भाभूप्रकृमिगमिध्वायीवेणाम् ॥ ८ । ४ । ३४ ॥

भाविषु पूज्यगृहणम् ॥ १ ॥

भाविषु पूज्यहरां कर्तव्यम् । इह माभूत्—प्रवणं सोमस्येति ।

एयन्तस्य चोपसंख्यानम् ॥ २ ॥

एयन्तस्य चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं पूज एव ? 'ने'त्याह ।
अविशेषेण । प्रभापनम्, परिभापनम् ।

धात्वदान्तात् ॥ ८ । ४ । ३५ ॥

धान्पवादिपरवचनम् ॥ १ ॥

प्राशदादिप्रग्रहणं कर्तव्यम् । इहैव यथा स्यात्—निष्पानम्, दुष्पानम् ।
इह माभूत्—सप्तपिण्डेण, सप्तजुष्केण* । ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।
नैवं विज्ञायते—'पदस्यान्तः पदान्तः, पदान्ता'दिति । कथं तर्हि ? पदेऽन्तः
पदान्तः, पदान्तादिति ।

नशोः धान्तस्य ॥ ८ । ४ । ३६ ॥

नशेरशः ॥ १ ॥

नशेरश इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् प्रनङ्क्षति । परिनङ्-
क्षति । ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इह नशोः ष इतीयता सिद्धम्,
सं ऽयमेवं सिद्धे सति यदन्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं धान्तभूतपूर्वस्यापि
यथा स्यात् ।

प्र० न भा० । एयन्तस्य चेति । एयन्तस्य धात्वन्तरत्वाभिषेधो न प्राप्नोतीति वचनम् ।
धान्त० । प्राशद इति । 'पदादौ परतो य' एकारस्तस्मात्परस्य पदस्य यो
नकारस्तस्य एत्वं न भवतीत्यर्थः । पदेऽन्त इति । 'धात्वदा'दित्येव एकारेण पदस्य
विशेषणत्वात्तान्तात्पराति लभ्येऽर्थेऽन्तग्रहणात्प्रतीतिमात्रमाश्रीयते ।

नशोः धान्त० । प्रनङ्क्षति । नशोः पक्षे 'घटोः क. सी ति कवे कृते रूपं,
'मस्तिनशोर्नोतीति सुमागम' । स च पत्वात्पूर्वमेव प्रवर्त्तते, पूर्वत्राऽसिद्धमिति वचनात् ।
धान्तेति । अन्तग्रहणसामर्थ्याच्च सप्रति धान्तो यश्च भूतपूर्वस्तस्य सर्वस्य एत्वभिषेधः ।

उ०—न भा० । धात्वन्तरत्वादिति । 'प्रभावमान'मित्यादिसिद्ध्ये 'भाविष्य' इति विहित-
विशेषणमिति भावः ।

धात्वदा० । सप्तमीसमास इति । 'पदे' इत्येव तु नोक्तं, विशेष्यविशेषणत्वसाक्षात्कार-
नार्थत्वात् । अत्र पक्षे 'निष्पान'मित्यादौ सुदुत्परयनन्तरमेव समासोऽङ्गीकार्यः । पदग्रहणं
वा लघोर्वचनम् ।

पदव्यवायेऽपि ॥ ८ । ४ । ३८ ॥

पदव्यवायेऽनद्विने ॥ १ ॥

पदव्यवायेऽनद्वित इति वक्तव्यम् । इह सा भूत्—आर्द्रगोमयेण, शुष्क-
गोमयेण । तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते—‘पदेन व्यवायः
पदव्यवायः, पदव्यवाये’ इति । कथं तर्हि ? ‘पदे व्यवायः पदव्यवायः,
पदव्यवाये’ इति ।

क्षुभ्रादिषु च ॥ ८ । ४ । ३९ ॥

अविहितलक्षणो सत्वप्रतिषेधः क्षुभ्रादिषु द्रष्टव्यः ।

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ८ । ४ । ४० ॥

किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते न अविद्येवोच्येत ? आनन्तर्यमात्रे श्चुत्वं
यथा स्यात्—यज्ञः, राज्ञः याज्ञा । अथ संख्यातानुदेशः* कस्मान्न भवति ?
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—संख्यातानुदेशो नेहेति यदयं सात्वतिषेधं शास्ति† ।

षट्पदा षट्ः ॥ ८ । ४ । ४१ ॥

किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते न अविद्येवोच्येत ? आनन्तर्यमात्रे षट्त्वं
यथा स्यात्—पेष्टा, लेष्टा । अथ संख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति ? आचार्यप्रवृत्ति-

प्र० - क्षुभ्रादिषु च । अविहितेति । ‘न भाभूपकमिगमी त्यादयस्तु योगा अस्वैव
प्रपञ्चार्थाः ।

उ० - पदव्यवायेऽपि । माध्वे—अनद्वित इति । स्वकथयत्कपदस्य तद्विभक्तिपदस्य
पदव्यवाय इति । सविशेषणत्वेऽपि सौत्रत्यादृत्तिरिति भावः । नस्य तु न विशेषणम्,
आर्द्रगोमयेणेषुवाहरणऽसङ्गतेः । पदे व्यवाय इति । अतएव ‘रम्यवीजे’त्यादौ ‘प्रतिपादि-
कान्ते’ति गर्भं भवत्येव । नार्तिकमतेऽपि एकवाक्यमप्यत्र गत्याश्रयऽतिरिक्तद्वितभिन्ने परतः
पदेन व्यवाये नैवार्थाच्च दोषः । न चोत्तरपदत्वे वापदादिभिधायित्वे निषेधानुदाहरणहीनत्वम् ।
अपदादिविधाविति पर्युपशमेन पदाम्बुविधायैव निषेधप्रकृतेः, प्रथमासत्त्वोत्तरपदस्य कार्यात्वे
एव तत्प्रकृतेः, ‘असत्त्वमात्रस्थाने पञ्च भ’मिति तत्प्रत्यागयानप्रकारोऽपि योगविभागस्येह-
सिद्धयर्थतया पदान्तविधिविषय एवेति भावः ।

क्षुभ्रादि० अविहितेति । अविहितो लक्षणजेन ज्ञत्वप्रतिषेधो मत्स्येऽप्यर्थः । भिन्नपदपाठे
जात्यवधिषेधशब्देनादर्शमात्रस्य तद्विज्ञापयते । ‘अविहितलक्षण’ इत्यस्मात्कृतशब्दा इत्यर्थः ।

स्तोः श्चु० । आनन्तर्यमात्रे इति । पूर्वस्मिन् परस्मिन्नेत्यर्थः । अत्र संयोग इत्यप्य-
ह्रियते । तेन ‘चित्त्वित्त्वमात्रौ न दोषः । अतएव ‘चित्तलक्षणारिषु’, ‘इतरादिभ्य’ इत्यादि
निर्देशाः सङ्गच्छन्ते ।

ज्ञापयति 'नेह संख्यातापुत्रेणो' 'वरी'ति यदय 'नोः पि' [८. ४. ४३]
इति प्रतिषेधं शास्त्रिणः ।

न पदान्ताद्वे'रनाम् ॥ ८. ४. ४२ ॥

अनामिनि किमर्थम् ? पराणां भवति काश्चनः । अत्यल्पमिदमुच्यते—
'अनामिनि । अनामनवतिनामिणा चेति वक्तव्यम् । पराणाम्, पराणवतिः,
पराणमर्थः ।

यरोऽनुनामिकेऽनुदात्तिका वा ॥ ८. ४. ४४ ॥

यरोऽनुनामिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनम् ॥ १ ॥

यरोऽनुनामिके प्रत्यये भाषायां नित्यमिति च वक्तव्यम् । वाङ्मयम् ।
त्वङ्मयमिति ।

अनचि च ॥ ८. ४. ४७ ॥

द्विवचन यणो मयः ॥ १ ॥

द्विवचने यणो मय इति वक्तव्यम् । किमुदाहरणम् ? यदि यण इति
पञ्चमी मय इति षष्ठी, उल्का वन्मयीकमित्युदाहरणम् । अथ मय इति पञ्चमी
यण इति षष्ठी दृश्यते मच्चवत्सुदाहरणम् ।

शरः स्वयः ॥ २ ॥

शरः स्वय इति वक्तव्यम् । किमुदाहरणम् ? यदि 'शर' इति पञ्चमी 'स्वय'
इति षष्ठी, 'स्थाली स्थाने'त्युदाहरणम् । अथ 'स्वय' इति पञ्चमी 'शर' इति
षष्ठी, वरस्त्वयीस्मि अप्समरा इत्युदाहरणम् ।

अथसाने च ॥ ३ ॥

अवमाने च द्वे भयत इति वक्तव्यम् । वाक्क, वाक् । त्वक्क, त्वक् ।

प्र०— अनचि च । नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति । पाठोऽयं लेखकप्रमादाद्भूतः—
पर्युदात्ते अन्तःशस्य वर्णान्तरस्य निमित्तत्वेनोपादानादवमाने द्विवचनस्याऽप्रसङ्गान् ।
तस्मान् "नायं पर्युदात्तो यद्व्ययद्वय इति । किं तर्हि ? प्रसज्यप्रतिषेधोऽचि
ने"त्ययं पाठः । तत्र प्रसज्यप्रतिषेधे विधिवन्मयीयते, अथ उत्तरस्य यरो नूनं द्विवचन

उ०— अनचि च । भाष्ये—ज्ञीमिति अणुपत्तिपक्षे ह्यन । व्युत्पत्तिपक्षे घलः क्षीमप्रत्यये
आहारे पूर्वत्रासिद्धमद्विषे इति चर्चो भवति परत्वं बोध्यम् एतेन 'द्विवचने परसवर्णस्य सिद्धं
वक्तव्यमिति वचनसामर्थ्यादस्य वर्णद्विवचनपक्षेः प्रवृत्ती वा द्विवचनस्य पूर्वार्धसिद्धवतिषे-
कमेतदित्यपास्तम् । मानाभावात् । तस्मादप्येव तत्प्रसङ्ग इति बोध्यम् । 'यरोऽपी'ति तु
सौत्रस्थेयं निषेधः । तदेव दशमपञ्चाद—वाक्क इति । अन्यथा चर्चस्याऽसिद्धत्वाद् नार्थव
द्विवचनस्य वाऽवसान इति चर्चो पूर्वत्र नार्थवत् भवति स्यात्, न च तस्यापि 'वरी'चेति
चर्चं, वाऽवसान इत्यस्यासिद्धत्वेन पूर्वत्र वाऽवसानात् । प्रकरणे 'प्रकरणमसिद्धमिति पक्ष-

सुक्क् सुक् । ततहि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।^१ नायं प्रसज्यप्रतिषेधः — अचि नेति । किं तर्हि ? पर्युदासोऽयं 'यदन्यदच' इति ।

नादिन्याकोशे पुत्रस्य ॥ ८ । ४ । ४८ ॥

नादिन्याकोशे पुत्रस्येति तत्परे च ॥ १ ॥

नादिन्याकोशे पुत्रस्येत्यत्र 'तत्परे चे'ति वक्तव्यम् । पुत्रपुत्रादिनि ।

वा हतजग्धपरे च ॥ २ ॥

वा हतजग्धपरे इति वक्तव्यम् । पुत्रहन्ता, पुत्रहन्ता । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी ।

चयो द्वितीयाः शरि यौष्करसादेः ॥ ३ ॥

चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः यौष्करसादेराचार्यस्य मतेन । वध्मः, ख्यीस्, अपसराः ।

अभ्यास चर्च ॥ ८ । ४ । ४४ ॥

प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिन्तापति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशश्च भवन्ति । जिजनिपति, बुधुपे, ददौ ।

प्र०—सर्वत्राऽस्ति यतोऽपि प्रतिषिध्यते । एवं चाऽनैमित्तिक द्विर्यचनमवसानेऽपि भवति । वेत्यधिकाराच्च वा भवति ।

नादिन्या० । वा हतजग्धपरे इति । हतं जग्धं च तत्परे चेति विशेषणसमासो, राजदन्तादित्वाच्च परशब्दस्य परनिपातः । पुत्रहन्ताति । यदुच्यते हि : 'अस्याङ्गपूर्वपदा-
द्वे'ति वा कीप् ।

उ०—सर्वत्राऽस्ति इति एवमेव 'असमासेऽपि'ति सूत्रे कैयटे । न चाऽसिद्धताभावेऽपि वाचसान इति चार्थस्याऽसिद्धत्वाद् गकारे शक्ति परे कृतो जज्ञिति जग्धे उक्तरीत्यैव चत्वारिभावे गच्छवर्णं दुर्गोम् । अस्मादेव भाष्योदाहरणान्पूर्वप्राप्तिसिद्धयस्य द्विवे कर्तव्येऽसिद्धत्वं न, कृते च तस्मिन्प्राप्तासत्त्वर द्विशाभ्यस्य कार्ये कर्तव्ये द्विधातिरिक्तस्यसिद्धय नैवयथाज्ञ शेष इत्याहुः । इत्यर्थं पाठ इति । पूर्वपाठेऽपि न कृत्वा 'मिथ्यास्य'सूत्रेण सिद्धेति ति कैयः । तत्परेऽप्यपि भाष्यभाष्येति शोभनीयमित्यस्ये । अत्र उक्तस्येति । गकारो वा विषयं इति बोध्यम् । द्विधाभावविनिष्ठापि भाष्ये उदाहरणादाह—वेत्यधिकारावेति । 'सर्वत्र साकल्यस्ये'ति वा विषय इति बोध्यम् ।

नादिन्या० । तत्परे इति, तत्परे असमी । पुत्रजग्धपरे पुत्रजग्धे विद्यमानस्य पर इति चार्थः । सूत्र आदिनाति तुल्यसमासोक्तमित्याद्येनोदाहरति—पुत्रपुत्रादिर्नाति आकाशस्य स्त्रीत्वेन परित्यज्यच्च । अतएव पूर्वसाहचर्याच्च हतजग्धपरेति नियामेव । तदाह—पुत्रहन्ताति । अस्याङ्गेति । तत्र अने रित्यस्य संयम्यादिवं चित्त्यम् । पुत्रजग्धस्याऽज्ञानि-
त्वात् । तस्माद् गौतमिजिमी पाश्याविद्याद् । वधनः व्यक्तता इति । नचात्राऽप्ये वने
१ पाठोऽयं केवलप्रसङ्गात् इति कैयटः । तेन स्वीकृत, पाठस्त्वयम्—'नायं पर्युदासः ।
यदन्यदच इति । किं तर्हि ? प्रसज्यप्रतिषेधः । अचि नेति ।"

आदेशार्थं सवर्णार्थमकारो विवृतः स्मृतः ।

आकारस्य तथा ह्रस्वस्तदर्थं पाणिनेर अ ॥ १ ॥

आदेशार्थं तावत्—वृक्षाभ्याम्* । देवदत्ताङ्ग† । आन्तर्यतो विवृतस्य विवृतौ दीर्घस्तुतो यथा स्याताम् । सवर्णार्थं च । अकारः सवर्णग्रहणेनाऽऽकारमपि यथा गृहीयान् । आकारस्य तथा ह्रस्वः । तथा च अतिसूत्रः अतिमाल इत्यत्राऽऽकारस्य ह्रस्व उच्यमानोऽ विवृतः प्राप्नोति, संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः । अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । खट्वा माला । नैप दोषः । यथैव प्रकृतितः सवर्णग्रहणमेवमादेशतोऽपि भवितव्यं, तत्रान्तर्गतो ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति ।

अ देशस्य चानन्त्यात् सवर्णग्रहणम् ॥ २ ॥

आदेशस्य चाऽनन्त्यात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् ? उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् ।

प्र० प्रथमा । अ कोपन्यासाय प्रथ । प्रयोजनं तु 'अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थे' तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेश सवर्णग्रहणार्थे' इति वाचिककृता पूर्वमेव प्रतिपदिकम् । आदेशार्थं इति । अत्रापि प्रयोजनं विवृतोपदेशस्योक्तम्,—वृक्षाभ्यामिति । यद्यपीदं प्रयोजनमकारवार्तिके भाष्यकृता प्रत्याख्यातं 'नैव लोके नच वेदे दीर्घपठतो संवृतौ स्त' इति तर्हि विवृतौ यौ स्तौ भविष्यत' इति; तथापि प्रयोजनान्तरमद्वादिह प्रत्याख्यातान्तरे न कृतं, पूर्वमेव वा प्रत्याख्यातान् । आकारस्येति । इदमपि प्रत्याख्यातं प्रयोजनं—'नैव लोके नच वेदेऽकारोऽस्ति विवृत' इति । दीर्घप्रतिषेध इति । दीर्घस्योपलक्षणार्थत्वात्तत्त्वात्स्याऽपि प्रतिषेधो दत्तश्च । किञ्चित्तु 'दीर्घपठसप्रतिषेध' इति पाठः । इह स्थान्यकारो विवृतोऽकारस्य सवर्णानां ग्राहक इति दीर्घपठस्योरपि स्थाने संवृतोऽकारः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते । आदेशस्येति । सवृतोऽकारोऽस्तु भवतीति सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । भाष्यमानत्वात् । उदात्तेति ।

उ०—विवृतवारोपादोपमाप्रतिपत्तेन तथा व्यवहार इति भावः । उपलक्षणमिति । सवर्णग्रहण-इत्याज्यामिद्वन्विति भावः । ननु विवृतोपदेशप्रयोजनस्य बहुशक्तिरूपोक्तत्वात् पुनः प्रथोपयोगोक्त भावः—श्लोकेति । श्लोकातिक्रम्यमाणानां प्रयोजनान्तरकथनाय न रीतिरुक्त्याम्याह—अत्रापीति । प्रयोजनान्तरेति । सवर्णग्रहणार्थत्वरूपमेव । इदमपीति, पूर्वञ्च सवर्णार्थेव प्रत्यापत्तिरिति भावः । प्रतिषेधस्य वक्तव्यतामुपपादयति—इह स्थान्यकार इति । 'अ अं' इति सूत्रे इत्यर्थः । वातिके हेतुकथनमुपलक्षणमिमाह—भाष्यमानत्वा-

सिद्धं तु तपरनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'तपरनिर्देशात्' । तपरनिर्देशः कर्तव्यः+
'अद' इति ।

अपर आह—अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः । अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । खट्वा माला । नैव दोषः । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । वृक्षाभ्यां श्रृक्षाभ्याम्* । अत्रापि दीर्घवचन-
सामर्थ्यान्न भविष्यति । इदं तर्हि—अपि काकः श्येनायतो । ननु चाऽत्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यादेव न भविष्यति ? अस्त्यन्यदीर्घवचने प्रयोजनम् । किम् ?
दधीयति मधूयति । अत्रैव चैव दोष आदेशस्य चाऽनगत्वात्सवर्णानां ग्रहणं न
प्राप्नोति । केषाम् ? उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् । सिद्धं तु तपरनिर्दे-
शात् । सिद्धमेतत् । कथम् ? तपरनिर्देशात् । तपरनिर्देशः कर्तव्यः । 'अद' इति ।

प्र०—ततश्च यद्गुणयुक्तः संवृत चकारितस्त्वद्गुण एव प्रयाणामपि ह्रस्वदीर्घप्लुतानां प्राप्नो-
तीत्यनिष्टप्रसङ्गः, इष्टं च न सिध्यतीति, सर्वगुणस्य मात्रिकस्य प्रत्यापत्तेरितृत्वात् ।
सिद्धं त्विति । 'अद' इति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वोऽकारस्तपरः ।
तात्परस्तपर इत्येवं द्वितीयस्तपरः । एवमित्यति । यतस्तपरस्ततः स्थान्यकारो भिन्नकालौ
दीर्घप्लुतौ न ग्राहीष्यति । आदेशस्तु तत्कालान्गुणान्तरयुक्तान्ग्राहीष्यति । केचिद-

उ०—वेति । इष्टं वेति । उदात्तादिगुणयुक्तह्रस्वस्थाने तद्गुणकार्यैश्च प्रत्यापत्तिरिति, सा च स-
र्वगुणप्रदणाऽभावे न सिध्यतीत्यर्थः । अत्र सिद्धमिति प्रथमवार्तिके 'अत्-ज' इति, तत्परश्च
तपरश्चरहितः पाठः । 'अपर आह' इति पक्षे प्रथमत्रापि तपरनिर्देश इति भेदः । तद्व्यवयव-
स्यापत्ते—अद इति सूत्रमिति । त' पर इति । तपरसूत्रे तन्त्रेणार्थद्वयाभयणादिति भावः ।
भिन्नकालाविति । निरयफलकविषयं च तत्सूत्रं । तद्व्यवयवाह—आदेशस्तु तत्काला-
निति । 'अपर आह' एतेद्वयापत्ते—केचिदिति । परमात्रिका इति । एकभूतिविषयेण
सहोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाऽनुनासिकाः पक्षित्यर्थः । यद्वा उदात्तादित्रयसमुदा-
सिक्तवतव्याख्यायां द्विषेति यद् । सामर्थ्यादिति । अन्यथैकत्रेवाभयजननार्थं स्यादिति
भावः । स्थानिभिरिति । आदेशैस्त्वन्वादेव न गृह्येतेति भावः । सिद्धमिति । कनेन
व्याकरणाध्ययनप्रयोजनान्मो सकलपुरुषार्थसिद्धिं दर्शयति । जन्ते मङ्गलाचरणे च कृतं
भवति । एवं सूत्रकारोऽपि विष्णुवाचकाऽकारस्य द्विवचनारणाद्विधियुस्तरणरूपं मङ्गलमा-
चरितम् । किं वाऽकारो वै सुवां वाक् सैवा स्थर्तोऽभिर्धर्मोऽवमाणा वावाकपा भवती'ति
भूतेरकारस्य सर्वशब्दप्रकृतित्वात्, 'अ' इति शब्दे'ति शब्दमङ्गलरूपकभवनावयव महाभङ्गमा-
चरता । नार्तिककृताऽपि 'भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति सिद्धवाच्योच्चारणेन कृतं मङ्गलम् ।
भगवता पतञ्जलिनाऽपि 'एकशोपनिर्देशोऽयम अ' इत्यन्ते वचना कृतं मङ्गलम् । एवञ्च तद-

एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धम् ॥ ४ ॥

एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरभिन्नानां भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम् । एक-
शेषनिर्देशोऽयम्—अ अ अ इति ।

इति श्रीभगवत्सत्सलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याऽध्यायस्य चतुर्थे पादे
प्रथममाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

॥ अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ इति श्रीभगवत्सत्सलिविरचितं व्याकरणमहाभाष्यं सम्पूर्णम् ॥

॥ शुभं भूयात् ॥

प्र०—एवमिति द्वावपि स्वपरो पठितव्यावित्याहुः । एकशेषनिर्देशाद्वा इति । परमात्रिका अकाराः
स्थानितो निर्दिश्यन्ते । एवमादेशा अपि षष्ठे । तस्यैकशेषः, तत्र षण्णां स्थानितां
निर्वृत्तसामर्थ्याद्विन्नकालौ दीर्घप्लुतौ स्थानिभिर्न गृह्येते । तत्र यथासंख्यं षण्णां
विवृतानां स्थाने षडादेशाः संवृता भवन्तीति सिद्धमिष्टम् ।

* अत्र साध्यानि विहस्यो वयोप्रश्नं यथाऽऽगमम् । भाष्यदीर्घं यद्यस्यैकं कैयटो वैष्णवस्तमः ॥ १ ॥
इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे
प्रथममाह्निकम् । पादोऽध्यायश्च समाप्तः ।

प्र०—आदिनां प्रवक्तव्यं च सकलपुमसिद्धिर्दिशिता । यथोक्तम्† ‘इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धि-
सोपानपर्वणम् । इयं सा मोक्षमागानामजिज्ञासा राजपटुतिरिति सर्वेष्टसिद्धिः ।

भाष्यान्वयेः सप्तर्षीपञ्च भगवत्कृपया सया । यथाप्रति कृता व्याख्या श्रीवत्सो भगवत्स्तवः ॥ १ ॥

गङ्गा शिवश्च वेदश्च रक्षाभवेनां तु सर्वतः । सतां हृदयपद्मेषु प्रसिद्धिं प्रापयन्तु च ॥ २ ॥

इति शिवभट्टवृत्तसत्सोर्गभक्तनागोजीभट्टकृतेमहाभाष्यप्रदीपेऽष्टमाध्यायश्च
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् । पादोऽध्यायश्च समाप्तः ।†

* इयं कविज्ञा इत्येतं । † भट्टहरिणा भाष्यप्रदीपे (१ । ११)

इष्टमन्त्राणामुपकाराय वेदसंरक्षणाय च ।

पातञ्जले महाभाष्ये सटीकं शोधितं मत्वा ॥ १ ॥

स्वामिभाष्येण मयका किञ्चिदुप्यज मेरितम् ।

सन्धान्तराणि स्वालोच्य निरुपधाञ्च पृथग्विधाञ्च ॥ २ ॥

व्याकरणाद्यन्वयेण वेदभक्तेन शास्त्रिणा ।

पुक्तिपुक्तयः पाठः सर्वेषां सन्निवेशितः ॥ ३ ॥

न चात्रासीत् कर्त्तव्यं दोषरहितपरं मया ।

दोषो ह्यविद्यमानोऽपि लम्बितानां विभासते ॥ ४ ॥

महाभाष्यपरिशिष्टम्

सप्तमाष्टमाध्यायस्थश्लोकवार्तिकसङ्ग्रहः

अथ सप्तमोऽध्यायः

अनो भिस ऐस् ॥ ७ । १ । ६ ॥

१. एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत् ऐस्क भविष्यति ।

कृत् एत्वे भीतपूर्व्यादेस्तु नित्यस्तथा सति ॥१॥

औङ् आपः ॥ ७ । १ । १८ ॥

२. औकारोऽयं शीविधौ डिङ्गृहीतो डिच्चास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।

सामान्यार्थस्तस्य चाऽऽसन्ननेऽस्मिन् ङित्कार्यं ते श्यां प्रसक्तं स दोषः ॥१॥

३. ङित्वे विद्याद्वर्यानिर्देशमात्रं वर्णे यत् स्यात्तत्र विद्यात्तदादौ ।

वर्षाभाऽयं तेन ङित्वेऽयदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥२॥

अष्टाभ्य औश् ॥ ७ । १ । २१ ॥

४. औशवावस्तु लुक् तत्र षड्भ्योऽप्येवं प्रसज्यते ।

अपवादो यस्य विषये यो वा तस्मादनन्तरः ॥१॥

५. आत्वं यत्र तु तत्रौत्वं तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः ।

स्वमोर्लुक् च त्यदादीनां कृते णत्वे न लुग् भवेत् ॥२॥

युष्मदस्मदूर्भ्यां ङस्तोऽश् ॥ ७ । १ । २७ ॥

६. सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥१॥

समासेऽनन्तरपूर्वे क्त्वो रुयप् ॥ ७ । १ । ३७ ॥

७. किं नञः प्रतिषेधेन न गतिर्न च कारकम् ।

यावता नञि पूर्वे तु स्यभ्रावो न भविष्यति ॥१॥

८. प्रतिषेधात्तु आनीमस्तत्पूर्वं नेह गृह्यते ।

प्रत्ययग्रहणे यावत् तावद्भवितुमर्हति ॥२॥

अमो मश् ॥ ७ । १ । ४० ॥

६. अमो मश् न मकारस्य वचनादन्यथाधनम् ।

द्विमकार ईडृक्ते यकारसदौ न दुष्यति ॥१॥

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७ । १ । ७३ ॥

१०. इकोचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।

स्वरो वै श्रूयमाणोऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥१॥

११. रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधान्तुमा अपि ।

नुद् वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित् ऋपो इति ॥२॥

तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ ७ । १ । ६५ ॥ स्त्रियां च ॥ ७ । १ । ६६ ॥

१२. तृज्वत् स्त्रियां विभक्तौ चेत् क्रोष्ट्रीभक्तिर्न सिध्यति ।

ईकारे तन्निमित्तः सः, गौरादिषु न पठ्यते ॥१॥

१३. तेनैव भावनं चेत् स्वादनिष्ठोऽपि प्रसज्यते ॥२॥

वदन्नजहलन्नस्याचः ॥ ७ । २ । ३ ॥

१४. एकाचस्तौ वलीति वा ॥१॥

त्यदादीनामः ॥ ७ । २ । १०२ ॥

१५. त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद् युष्मदस्मदोः ।

शेषे लोपस्य लोपेन ज्ञायते प्राक् तनोऽदिति ॥१॥

१६. अपि वोपसमस्तार्थमत्वाभावान् कृतं भवेत् ।

टिलोपष्टाचभावार्थः कर्तव्य इति तत्स्मृतम् ॥२॥

१७. अथवा शेष सप्तम्या शेषे लोपो विधीयते ।

लुप्तशिष्टे हि तस्याऽऽहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः ॥३॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ ७ । २ । १०७ ॥

१८. अदसः सोमवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।

ह्रस्वाल्लुप्येत सम्मुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥१॥

१९. आप एत्वं भवेत्तस्मिन्न भलीत्यनुवर्तनात् ।

प्रत्ययस्थाञ्च कादित्वं ग्रीभावश्च प्रसज्यते ॥२॥

न व्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ७ । ३ । ३ ॥

२०. व्याभ्यां परस्यावृद्धित्वमपवादौ वृद्धेर्हि.तौ ।
नित्यावैचौ तयोर्वृद्धिः किमर्थं नेति शिष्यते ॥१॥
२१. यत्र व्याभ्यां परा वृद्धिस्तत्राध्यश्वेर्यथा न तौ ।
अचामादेर्व्यां हि तौ कथं द्व्यभ्याशितिके न तौ ॥२॥
२२. यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैचावत्र षोर्हि सा ।
अथ कस्मात् पदान्ताभ्यां यथेणो न भवेद् यणः ॥३॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ७ । ३ । ८६ ॥

२३. संयोगे गुरुसञ्ज्ञायां गुणो भेतुर्न सिध्यति ।
विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुरिहर्न दुध्यति ॥१॥
२४. धातोर्नुमः कथं रञ्जेः स्यन्दिभ्रन्ध्योर्निपातनात् ।
अनङ्गलोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥२॥
२५. अग्यस्तस्य यदाहाचि लङ्घ्यं तत् कृतं भवेत् ।
कनुसनोर्यत् कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्युणो ॥३॥

शाच्छोरम्यनरस्याम् ॥ ७ । ४ । ४१ ॥

२६. देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्धिभिः ।
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः सशितवतः ॥१॥

दो दद् धोः ॥ ७ । ४ । ४६ ॥

२७. अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति शेष्यते ॥१॥
२८. तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद् दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् ।
धान्ते दोषो षत्वप्राप्तिः धान्तेऽदोषस्तस्मात् धान्तः ॥२॥

अपो भि ॥ ७ । ४ । ४८ ॥

२९. स्ववसुस्वतवसोर्मास उपसक्ष त इष्यते ॥१॥

अनश्च ॥ ७ । ४ । ६२ ॥

३०. किरतिं चर्करीनान्तं पचतीत्यत्र यो नयेत् ।
प्रासिजं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः ॥१॥

अथाष्टमोऽध्यायः

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ८ । १ । ६६ ॥

३१. सुपि कुत्सने क्रियाया, मकारलोपोऽतिङीति चोक्तार्थम् ।
पूतिश्चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥१॥

गतिर्गतौ ॥ ८ । १ । ७० ॥

३२. गतिना तु विशिष्टस्य गतिरेव विशेषकः ।
साधने केन ते न स्याद्वाक्ष्यमाभ्यन्तरो हि सः ॥१॥

धि च ॥ ८ । १ । २५ ॥

३३. धिसकारे सिचो लोपश्चकाङ्क्षीति प्रयोजनम् ।
आश्वाध्वं तु कथं ते स्याज्जश्वं सस्य भविष्यति ॥१॥

३४. सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न भिद्यते ।
लुङ्श्चापि न मूर्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥२॥

३५. घसिमस्योर्न सिध्येत्तु तस्मात् सिज्ग्रहणं न तत् ।
ज्ञान्दसो वर्णलोपो वा ययेष्कर्तारमध्वरे ॥३॥

अनुपसर्गात् फुल्लक्ष्मीचकुरोक्षाधाः ॥ ८ । २ । ५५ ॥

३६. कृशेः क एष विहित इगुपधात्
स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे ।

पदस्य लोपो विहित इति मतं
जगत्यनूना भवति हि रुचिरा ॥१॥

वित्तो भोगप्रत्ययोः ॥ ८ । २ । ५८ ॥

३७. यस्य विदेः श्लशकौ तपरस्वे, तनवचने तद् वा प्रतिषेधौ ।
शयन्विकरणाच्च विधिबिद्धितुल्यो, लुग्विकरणो बलि पर्यवपदः ॥२॥

एष एवार्थः—

३८. ययोर्विधोः भशकावुक्ती तयोर्नत्वस्य वानजौ ।
ययोस्तु श्यँत्लुकौ ताम्बां छिदिवच्चेह्वदिष्यते ॥२॥

अपर आह—

३६. वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।

विन्तेर्विन्नश्च विस्तश्च वित्तो भोगेषु विन्दते ॥३॥

भित्तं शकलम् ॥ ८ । ५ । ५६ ॥

४०. तत्त्वमभिधायकं चेच्छकलस्यानर्थकः प्रयोगः स्यात् ।

शकलेन चाप्यभिहिते न भवति तत्त्वं निगमयामः ॥१॥

किन्प्रत्ययस्य कृः ॥ ८ । २ । ६२ ॥

४१. किनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं कृतम् ।

किन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते ॥१॥

अदसोऽसे दादु दो मः ॥ ८ । २ । ८० ॥

४२. अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य, नेत्येकेऽसे हि दृश्यते ॥१॥

तयोर्ध्वाचचि संहितायाम् ॥ ८ । २ । १०८ ॥

४३. किं नु यणा भवतीह न सिद्धं व्याविदुतोर्यदयं विदधाति ।

तौ च मम स्वर सन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥१॥

४४. इक तु यदा भवति ध्रुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।

तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥२॥

द्विस्त्रिभृतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ८ । ३ । ४३ ॥

४५. कृत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।

षत्वं विभाषया भूम्ननु सिद्धं तत्र पूर्वेषां ॥१॥

४६. सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृत्वोऽर्थे ।

लुप्ते कृत्वोऽर्थ्यापि रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥२॥

४७. एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिभृतुरित्यनेन किं कार्यम् ।

अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोऽर्थे कश्चिदप्यस्ति ॥३॥

४८. अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विज्ञेयेत ।

चतुरो न सिध्यति तदा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥४॥

४६. तस्मिन्स्तु पृथग्वर्णो युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।

प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥५॥

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ८ । ३ । ४५ ॥

४७. नानापदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः ।

तस्मिन् पदं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह ॥१॥

४८. ऐकार्थ्यं सामर्थ्यं वाक्ये पदं न मे प्रसज्येत ।

तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥२॥

४९. अथ चेत् कृदन्तमेतत्ततोऽधिके नैव मे भवेत् प्राप्तिः ।

वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥३॥

५०. अथ चेत् संविज्ञानं नित्ये पदे ततो विभाषेयम् ।

सिद्धं च मे समासे प्रतिषेधार्थस्तु यन्नोऽयम् ॥४॥

सुविनिर्बुध्यः सुपिसुतिसमाः ॥ ८ । ३ । ८८ ॥

५१. सुपेः पदं स्वपेर्मा मूढं विसुध्वापेति केन न ।

हलादिशेषाच्च सुपरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥१॥

५२. स्थादीनां नियमो नात्र प्राक् सितादुत्तरः सुपिः ।

अनर्थके विषुषुषुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥२॥

अनितेः ॥ ८ । ४ । १६ ॥ अन्तः ॥ ८ । ४ । २० ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ ८ । ४ । २१ ॥

उपसर्गादनोत्परः ॥ ८ । ४ । २८ ॥

५३. अनितेरन्तः पदान्तस्य यो वा तस्मादनन्तरः ।

साभ्यासस्य द्वयोरिष्टम् भाविन्यप्योति नेष्यते ॥१॥

अथ ॥ ८ । ४ । ६८ ॥

५४. आदेशार्थं सवर्णार्थमकारो विवृतः स्मृतः ।

आकारस्य तथा ह्रस्वस्तदर्थं पाणिनेर अ ॥१॥

॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

पञ्चमभागस्थभाष्यशुद्धिपत्रकम्

[तत्र सप्तमाध्याये]

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम्	शुद्धम्
४ ३ भुज्यादिनां	मुज्यादीनां	८१ ४ रथा-	स्थानि-
१४ ८ विशेषण	विशेषणं	८६ ३ दीर्घमात्रि	दीर्घमात्रि
१५ १ पर्यायः	पर्यायः	९३ १ ज्ञात	ज्ञात
१५ २ यन्त्रवः	यन्त्रवः	९४ २ परस्मै	परस्मै
१६ ४ प्रतिषेधे	प्रतिषेधं	१०५ ३ पुनस्तादपि	पुनस्तादपि
१६ ६ ज्ञापयति	ज्ञापयति	११८ १५ नेत्येवान्यत्र	नेत्येवान्यत्र
२० ६ पतिर्न	पतिर्न	११९ २-३ श्लिष्टम्	श्लिष्टम्
२२ ७ इति । न	इति न	१२२ ७ अकर्मकापि	अकर्मकापि
२० ६ यध्म	कुध्म	१२६ ३ इत्यर्थम्	इत्यर्थम्
२४ २ निवसि	निवसि	१४१ ७ देशभिन्ने	देशभिन्ने
३५ ४ निर्दिश्य	निर्दिश्य	१५६ १० अतिमान्तौ	अतिमान्तौ
४० ५ प्राप्नोति	प्राप्नोति	१७१ ३ रादेशो	रादेशो
४५ २ मु	न	१८७ ५ तत्कदा	तत्कदा
४८ ६ शयनम्	शयनम्	१८९ २ दैविका	दैविका
४८ १० क्पानां	क्पानं	१९६ ६ अचामादीनां	अचामादीनां
४९ ३ अमो	अमो मश्	१९७ ८ महस्य	महस्य
५१ १ प्रसङ्गा	प्रसङ्ग	२२३ ६ कलामु	कलामु
५१ १२ कुक्कस्तम्भो	कुक्कस्तम्भो	२३१ ५ सार्धचातुके	सार्धचातुके
५५ ४-५ सूत्र	सूत्र	२३२ ६ भूभुवाः	भूभुवोः
५६ १० आतृपदेशो	आतृपदेशो	२३४ १ अतो	अतो
६२ ४ प्रयोजनम्	प्रयोजनम्	२३७ २ बाबजन	बाबजनं
६२ ६ उगिस्तल्ल	उगिस्तल्ल	२४२ ७ दीदानां	दीदानां
६४ ६ उगिस्तल्ल	उगिस्तल्ल	२४० ७ किं	किं
७० २ पुंस्त्राप्तेना	पुंस्त्राप्तेना	२४७ ६ पुत्रायन्तः	पुत्रायन्तः
७० १० पुंस्त्राप्तेना	पुंस्त्राप्तेना	२४९ ११ अन्तो	अन्तो
७१ ६ पुमाननेन	पुमाननेन	२६१ ६ मि	मि
८० १७ प्रतिविध्यते	प्रतिविध्यते	२७४ ४ सिद्धि	सिद्धिः

[अष्टमाध्याये]

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम्	शुद्धम्
३८८ ६ सदा	तदा	३८९ ११ ध्वमित्यत्र	ध्वमित्यत्र
३९९ १० दद	दन्	३९१ ४ मित्र	मित्र
३४२ ७ कुत्सिने	कुत्सने	३९४ ४ मिहा	मिहा
३४३ १ "	"	३९४ १५ पञ्जलि	पञ्जलि
३४३ ३ प्रतिष्ठातु	प्रतिष्ठातु	३९८ ८ रेवमिवहा	रेवमिवहा
३४३ ६ पूर्वे	पूर्वे	४०२ ६ दशुदधात्	दशुदधात्
३९० ४ पीति	पिति	४०५ ५ प्रत्ययस्य	प्रत्ययस्य
३९१ ८ पिङ्गिः	पिङ्गिः	४२६ ९ वैची	वैची
३९५ ४ अन्तर	अन्तर	४५४ ७ समुद्गतः	समुद्गतः
६९७ १० नुमोऽनघ	नुमो नघ	४५९ ५ द्विसिरतुषां	द्विसिरतुषां
३९८ २ नुदला	नुदाव	४६५ ६ अर्धवद्	अर्धवद्
३९८ ६ घोट	घोट	४६७ ८ सुस्तसुस्तम्	सुस्तम् सुस्तम्
३८१ १२ सुष्टुमा	सुष्टुमा	४७८ ८ लुलुनिद्वे	लुलुनिद्वे
३८४ १६ प्रतिविध्यते	प्रतिविध्यते	लुविध्व	लुलुविध्व
३८७ ८ संयोगा	संयोगा	४८७ ७ सिद्धा	सिद्धा
३८९ ४ दनुर्तिष्यते	दनुर्तिष्यते		